

ექთაყაიძული

E. TAKAICHVILI

ქრეათორიზიანი

ეძსკედობი

ლეჩხუმ—სვანეთი

1910

წელს

EXPÉDITION ARCHÉOLOGIQUE
en LETCHKHOUM et en SVANETHIE

356080

1987

PARIS 1937

ექ. თაკაიშვილი

E. TAKAICHVILI

ქრისტიანობის

ეპისკოპოსია

ლეჩხუმ—სვანეთში

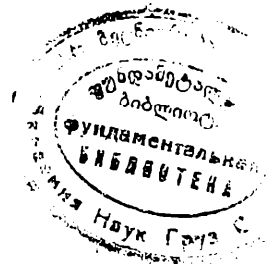
1910

წელს

თ 1913
2

EXPÉDITION ARCHÉOLOGIQUE en LETCHKHOUM et en SVANETHIE

პარიზი
1987
PARIS 1937

წინასიტყვაობა

ზაფხულში, 1910 წელს ჩვენ მოვაწყვეთ არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ - სვანეთში. საშუალება მოგვცა აწ განსვენებულმა ჩვენმა მეგობარმა პავლე იოსების ძე თუმანიშვილმა, რომელიც დღიდან დაარსებისა „საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებისა“ გახდა გულწრფელი მოჭირნახულე და მეცენატი ამ საზოგადოებისა. მთელი ხარჯი ექსპედიციისა მან მიიღო თავის თავზედ. ექსპედიციაში მოვიწვიეთ: მთელს კავკასიაში კარგად ცნობილი აწ განსვენებული ფოტოგრაფი დიმიტრი ივანეს ძე ერმაკოვი, აგრეთვე აწ განსვენებული ხუროთ მოძღვარი სიმონ გიორგის ძე კლდიაშვილი და ტფილისის პირველ გიმნაზიის მასწავლებელი ივანე თეოდორეს ძე ნიჟარაძე, ყოფილი ჩემი მოწაფე, შთამამავლობით სვანი, მზრუნველი და მოამაგე სვანებისა და ყველა სვანთაგან დიდათ მიჩნეული და პატივცემული.

პავლე თუმანიშვილი ფიქრობდა მასაც მიეღო მონაწილეობა ექსპედიციაში და გვთხოვა მისთვის დაგვეცადა ცაგერში, რომ სვანეთში ერთად გამგზავრებულვიყავით, მაგრამ ეს განზრახვა მან ვედარ განახორციელა: ის მაშინ ასრულებდა ტფილისის გუბერნიის თავადაზნაურთა მარშლის თანამდებობას და ვერ მოიცალა.

ექსპედიციის მიზანი იყო: გვენახა ზოგიერთი ეკლესიები ლეჩხუმისა, მანამ პ. თუმანიშვილი შემოგვიერთდებოდა, შემდეგ შეძლებისამებრ დაგვევლო ყველა სვანეთის ეკლესიები; ცნობაში მოგვეყვანა და ფოტოგრაფიულად გადმოგვეღო მათში დაცული სიძველენი, შეგვეკრიბა არქეოლოგიური, ისტორიული და ეთნოგრაფიული ნივთები და მასალები „საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო მუზეუმისათვის“.

დასახელებული მიზანი საერთოდ საკმაოდ შესრულებულ იქმნა: ჩვენ დავიარეთ უმეტესი ნაწილი ლეჩხუმის ეკლესიებისა; ვნა-

ხეთ თითქმის ყველა ეკლესია როგორც ცხენისწყლის, ისე ენგურის სვანეთისა. არ ვყოფილვართ მხოლოდ ლახამულაში (იქ მაშინ ხოლერა გაჩნდა), ჩუბის - ხევწი და ადიშში (იმ დროს იქ თოვლი მოვიდა), მაგრამ ცნობილი ადიშის სახარება იქიდან მოვატანინეთ და მესტიაში გადავიღეთ ფოტოგრაფიულად; საკმაოდ ბევრი და ძვირფასი სამუზეუმო ნივთები შევავროვეთ; ზოგი მათგანი შემოწირულობის სახით მივიღეთ; ზოგი ფასით შევიძინეთ. ჩვენი მუზეუმი გამდიდრდა საყურადღებო ტყავის ხელნაწერებით და საარქეოლოგიო - საეთნოგრაფიო ნივთებით; ხოლო სამწუხაროდ უნდა აღვნიშნოთ, ს. კლდიაშვილს დაეკარგა დღიური - რვეული ზას მიერ გაზომილი სვანეთის ეკლესიებისა და ციხე - კოშკებისა, ამიტომ ამ ეკლესიათა გეგმების დამუშავება შეუძლებელი შეიქმნა. დარჩა მხოლოდ გეგმები ლეჩხუმის ეკლესიებისა და ხუთიოდე თავისუფალი სვანეთისა.

ცნობილია, როგორც ლეჩხუმში, ისე სვანეთში მხოლოდ სიონური ანუ ბაზილიკური ეკლესიებია, უგუმბათო. გამონაკლისს შეადგენს ერთი, მცხეთის გუმბათიანი ეკლესია ლეჩხუმში, მაგრამ მაინდამაინც ძველი არც ის არის. ყველა საყურადღებო სიძველენი ჩვენ მიერ ნახულ ეკლესიებისა გადმოღებულა ფოტოგრაფიულად. გამონაკლისს შეადგენს მცირე ნაწილი, რომელიც არ გამოვიდა ჯეროვანად. სულ გადაღებული იყო ათას ხუთასზე მეტი სურათი; ამათში შედის, რასაკვირველია, პეიზაჟებიც საუკეთესო ადგილებისა, სოფლებისა და ციხე - კოშკებისა. ფრესკების გადმოღება არ მოხერხდა. განსვენებული ერმაკოვი გაფრთხილებული იყო, რომ სვანეთში პატარა ეკლესიებია და მათში სამუშაოდ განსაკუთრებული აპარატია საჭირო და პტყელ - კუთხედი ობიექტივი. — ვიცი, ვიციო, — იძახდა ტფილისში, მაგრამ მას ასეთი აპარატი აღარ აღმოაჩნდა სვანეთში. ამას გარდა ჩვენ გაგვაკვირვა კიდევ მეორე გარემოებამ, — უმეტესი ნაწილი „პლასტინკებისა“, რომელიც მას წამოეღო, წამოღებულ ჩარჩოებში არ ეტეოდა. უფრო დიდრონი იყო, და ის იძულებული გახდა ჩამოეჭრა ნაწილი თითოეული „პლასტინკისა“ და ისე მოეთავსებინა ჩარჩოში. ეს სიძნელე მან დიდის შრომით და დაუღალავის მუშაობით გადალახა. ფრესკების გადასაღებად სვანეთში არა ერთი, არამედ რამოდენიმე მხატვართა ექსპედიცია არის საჭირო. საჭიროა არა მარტო ფოტოგრაფიის საშუალებით გადმოღება ფრესკებისა, არამედ მათი გადმოხატვა ფერადებით ტილოზედ. ზოგი მათგანი განსაკუთრებით საყურადღებოა არა მარტო სიძველით, რიგით, სიტყვით, არამედ შინაარსითაც. საკმარისია

აღვნიშნოთ, რომ ერთს ეკლესიაში წარმოდგენილია დიმიტრი მეფის კურთხევა, ზოგიერთებში კიდევ ზღაპრული ამირანი და მასზე თქმულებანი და სხვა. ბევრ ეკლესიაში ყოფილა აგრეთვე მაშენებელთა ანუ კტიტორთა სურათებიც, მაგრამ უმეტეს შემთხვევაში ფრესკები და სურათები მოშლილია; რაც გადარჩენილა გასვრილია მტვერით და უფრო ხშირად ჭვარტლით. ყველა ეს უნდა გაიწმინდოს, გაირეცხოს ფრთხილად და შემდეგ საკმაოდ გამოჩნდება სურათებიც და წარწერებიც და მათი გარჩევა შესაძლებელი იქნება. ჩვენ ამისათვის დრო არა გვქონდა. აღვნიშნეთ მხოლოდ, რაც ასე თუ ისე საკმაოდ მოჩანდა; მაგრამ ამითაც ბევრი უცნობი მასალა მოგვემატა. მთელი შეგროვილი მასალა ექსპედიციისა ჩვენ დამზადებული გვქონდა გამოსაცემად უკვე 1912 წელს და გვირდებოდნენ მის გამოცემას, სურათებით, პეტერბურგში და მოსკოვშიც, მაგრამ ომიანობის გამო ეს განზრახვა ჩაიფუშა. მხოლოდ მოსკოვის არქეოლოგიურმა საზოგადოებამ მოასწრო ერთად ერთის ადიშის საყურადღებო სახარების გამოცემა ფოტოტიპიის საშუალებით და ჩემის წინასიტყვაობით (იხ. „მატერიალი პო არხეოლოგიი კავკაზ“, წიგნი 14). აქაც, საზღვარ გარეთ ზოგიერთები გვირდებოდნენ მთელი სვანეთის მასალის გამოცემას სურათების ალბომებითურთ. მაგრამ ეს დაპირებაც მარტო დაპირებად დარჩა. ეხლანდელი კრიზისი ჩვენ იმედს აღარ გვაძლევს არც ამ ექსპედიციის ალბომების გამოცემისა, არც სხვა ჩვენი ექსპედიციების მასალებისა, როგორც არის მაგალითად, ექსპედიცია ოლთისის მხარეში 1907 წელს, ექსპედიცია თორთუმ - ისპირში 1917 წელს, რაჭა - იმერეთში 1918 — 1920 წლებისა და სხვა. გამოუცემელი რჩება აგრეთვე სამეგრელოს ეკლესიათა სიძველეთა ალბომები, დამზადებული უკვე 1913 წელს. გამოვეციტ მხოლოდ მათი მოკლე აღწერილობა და წარწერები (იხ. ჩვენი „არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი“, წიგნი მეორე, ტფილისი, 1914 წ.), სურათებით მათი გამოცემა დავიწყეთ პეტერბურგში „ხრისტიანსკი ვოსტოკ“-ში, სადაც ოთხიოდე ეკლესიათა სიძველეთა მოთავსება მოესწრო; შემდეგ „ხრისტიანსკი ვოსტოკი“ დაიხურა.

ჩვენ ამ გამოცემაში ვათავსებთ მოკლე აღწერილობას ჩვენ მიერ ლეჩხუმ - სვანეთში ნახულ სიძველეთა და წარწერათა.

ვინც მოისურვებს ალბომების გამოცემას ან თავისთვის შედგენას ალბომისა ჩვენი ექსპედიციის მიერ გადაღებული სურათებით, მისთვის ამ გამოცემის შემდეგ ადვილი იქნება ამის შესრულება, ვინაიდან

ჩვენ ვუჩვენებთ ტექსტში ნომერს ყველა სურათისა ერმაკოვის კოლექციიდან, რომლის ნეგატივები და ალბომები მოიპოვება ჩვენს უნივერსიტეტში და საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებაში. ეს მით უფრო საჭიროა, რომ ფოტოგრაფიის რუსული წარწერები ყველა სწორი როდია, ერმაკოვს არეული აქვს ზოგჯერ სოფელთა და ეკლესიათა სახელები, რომელთაც ეს თუ ის ნივთი ეკუთვნის.

აქ უნდა შევნიშნოთ: ერმაკოვის სურათები ორგვარის ნომრების სათვალავით არის აღნიშნული. ერთი მარცხნივ უფრო რთულით, მეორე მარჯვნივ უფრო მარტივით; ჩვენ ვუჩვენებთ. საზოგადოთ მხოლოდ რთულს, რომელიც მარცხნივ არის აღნიშნული, მაგრამ როდესაც ეს ნომერი არა სჩანს ან ჩვენს ცალზე არ არის აღნიშნული, მაშინ ვუჩვენებთ მარტივ სათვალავს და წინ ვუსვამთ ასეთ ნიშანს: № —. სამწუხაროდ ზოგიერთი სურათი აღუნიშნავი რჩება. ამის მიზეზია შემდეგი: როდესაც ჩვენ სურათები მივიღეთ ერმაკოვისაგან, ზოგიერთ სურათზე ჯერ კიდევ არ იყო ნომერი აღნიშნული; ამას გარდა ზოგიერთი ფოტოგრაფია, რომელზედაც რამოდენიმე ხატი - ჯვარი თუ სხვა ნივთი იყო გადმოღებული, ჩვენ დაესჭერით და ცალ-ცალკე სურათად ვაქციეთ, ხოლო ნომრები აღარ აღვნიშნავს იმ თავით და ეხლა მოკლებული ვართ საშვალებას ეს აღვნიშნოთ. მაგრამ საბედნიეროდ ასეთი სურათები, რომელთა ნომრები არა მაქვს ნაჩვენები, ცოტაა და მათი მიგნება ერმაკოვის კოლექციაში ადვილია ჩვენი აღწერილობის საშვალეებით და თემების და ეკლესიების ჩვენებით თვით სურათებზე.

ამრიგად ეს გამოცემა მრავალ მხრივ ნაკლულოვანია. ნაკლულოვანია თავდაპირველად მით, რომ უსურათებოდ გამოდის. სურათი აუცილებლად საჭიროა არქეოლოგიური საგნის და ზელოვნების ძეგლის შესასწავლად; კარგი სურათის ერთი თვალის გადავლება უფრო მეტს წარმოადგენას გვაძლევს საგანზე, ვიდრე მისი დეტალური აღწერა. ნაკლულოვანია ეს გამოცემა მითაც, რომ ჩვენ არა გვაქვს პუცური შრიფტი, რომლითაც უნდა აწყობილიყო წარწერათა ტექსტები; არა გვაქვს აგრეთვე სხვა და სხვა ზომის მხედრული შრიფტიც. მიუხედავად ამისა ჩვენ მაინც სასარგებლოდ მიგვაჩნია ეს შეკვეცილი გამოცემა: ნათქვამია — სულ არარაობას ცალი უღელი ხარი სჯობსო.

სვანეთში მოგზაურობის სიძნელეზე, უგზოობის გამო, მეტია ლაპარაკი; ეს იმას შეუძლია წარმოიდგინოს, ვისაც ეს გზები ანუ, უკეთ ვთქვათ, უგზოობა გამოუცდია, მაგრამ ამ შემთხვევაში ჩვენ მაინც

უკეთეს პირობებში მოგვდით: იმავე ზაფხულს კავკასიის „ნამესტნიკის“ თანაშემწე ვატაცი მიემგზავრებოდა სვანეთში, რომ ეს მხარე დაეთვალისწინებინა და მკვიდრთა საჭიროებას ადგილობრივ გაცნობოდა. ეს არა - ჩვეულებრივი მოვლენა იყო: რუსეთის მმართველობის დამყარებიდან არც ერთს დიდ ადმინისტრატორს ფეხი არ დაუდგამს სვანეთში. ეს მხარე ერთ „პრისტავის“ ამარად იყო მიგდებულნი; იშვიათად თუ მაზრის უფროსი გამოჩნდებოდა იქ ლეჩხუმიდან (სვანეთი ლეჩხუმის მაზრაზე იყო მიწერილი). დაიწყეს სიჩქარით გზის შეკეთება ვატაციისათვის ლათფარის ზეკარით (უღელტეხილით), და ჩვენ ამ შეკეთებული გზით ვისარგებლეთ, ვინაიდან გავემგზავრეთ ორი კვირით წინ ვატაცისა.

სვანეთში ორი გზა მიდის: ერთი ლეჩხუმიდან, ქალაქ ცაგერიდან, ჯერ ქვემო სვანეთში, ცხენის წყლის ანუ სადადიანო სვანეთში, შემდეგ ლათფარის ზეკარით ანუ უღელტეხილით ზემო სვანეთში ანუ ენგურის სვანეთში. ამ გზით სარგებლობა შეიძლება მხოლოდ ზაფხულში; სხვა დროს გზა შეკრულია დიდი თოვლის გამო. მეორე გზა მიდის სამეგრელოდან, სოფელ ჯვარიდან, მდინარე ენგურის ნაპირით, სადადეშქელიანო სვანეთში, და შემდეგ თავისუფალ სვანეთში. ეს გზა საუკეთესოდ ითვლება და დიდის გაჭირვებით მისვლა - მოსვლა აქედან ზამთარშიაც წარმოებს. სწორედ აქედან იყო არა ერთხელ ცდა გზის გაყვანისა, მაგრამ რუსის ხელისუფლებამ ეს ვერ შესძლო ასი წლის განმავლობაში. მათი გაკეთებული გზა პირველ წყალდიდობამდის სძლებდა, მერმე ისპობოდა ნიაღვარისაგან. ასე მოხდა 1910 წელსაც. ვატაცი დარწმუნებული იყო, რომ იმავე წლის სექტემბრისათვის ბაფოსტო გზა მზად იქნებოდა სოფელ ჯვარიდან სვანეთში. ეს მე მან თავმომწონედ გამიცხადა წასვლის წინ სოფ. ოქრო-ყანაში, სადაც ის სააგარაკოდ იყო. როდესაც მე ეჭვი გამოვთქვი, ცოტა არ იყოს, იწყინა. ხოლო შემდეგ, როდესაც თავის თვალთ ნახა, რომ იქ არავითარი ახალი გზა არ იყო, არამედ ძველი ზერელედ შეკეთებული, მის აღშფოთებას საზღვარი არ ჰქონდა; ინჟინერის სამართალში მიცემამ საქმეს ვერ უშველა. აუარებელი ფული დახარჯული იყო და სვანეთი კვლავინდებურად უგზოდ დარჩა.

ჩვენ ქუთაისში მოვიმარაგეთ ყველაფერი, რაც საჭირო იყო მგზავრობისათვის, და ჩვეულებრივად ალპანამდის „ლინეიკით“ გავემგზავრეთ. ქუთაისში ჩვენ შემოგვიერთდა ჩვენი მეგობარი გიგო დიასამიძე, რომელიც თავის ქალით მიდიოდა ლეჩხუმში სააგარაკ-

კოდ. ბატონმა გიგომ ერთი კარგი სამსახური გაგვიწია; მან გვა-
სწავლა გზა ლაბეჭინაში მისავალი; მას ის წინა წელში ენახა. ლაბე-
ჭინა ფრიად საინტერესო აღმოჩნდა თავის სიძველეებით.

ეხლანდელი ალპანა (ვახუშტის გეოგრაფიით, არპანი) ლაბეჭი-
ნის სახარების მინაწერში არპანა - დ არის ცნობილი; იმავე წერი-
ლიდან ვტყობილობთ, რომ აქ ძველად გაბრიელ ლაბეჭინელს აუგია
ქვის ეკლესია, შიგან მოუხატავს და მოუკაზმავს, შეუმკვია ხატებით
და წიგნებით, აუშენებია ქვითკირის სახლები, ბედელნი, მარანი და
სხვა. მაგრამ ამ შენობებიდან ეხლა აღარაფერი არ შენახულა. ძველი
ეკლესიის საფუძველზე ეხლა პატარა, ახალი, ქვის ეკლესია არის
აშენებული, ხის გუმბათით, წმიდა გიორგის სახელობაზე; ეკლესიაში
მოიპოვება ხატი წაა გიორგისა, წამლით დახატული, ვერცხლის
აშით შექმნილი და ასომთავრულის წარწერით: წაა გ. წმიდა
გიორგი წარმოდგენილია ცხენით. ვეშაპს გმირავს შუბით. ხელობა
ახალია, მე - 19 საუკუნისა; ახალია აგრეთვე მეორე ღვთის მშობ-
ლის ხატი, წელს-ზევითი, წამლით დახატული. უფრო საყურადღებოა
დაფარნა ოქრომკედლით ნაკერი, რომელზედაც წარმოდგენილია ქრი-
სტე, ბერძნულის წარწერით სახელისა.

ალპანაში ღამე გავათიეთ ცნობილ ალპანის დუქანში, რომე-
ლიც გაშენებულია რიონის ნაპირზე იქ, სადაც მდ. ლაჯანურა (მე-
ორე სახელით აჭარის წყალი) შეერთვის რიონს. აქ ყოველთვის
იშოვება განთქმული ყიფიანის ღვინო და ხშირად ცოცხალი თევზიც.
მეორე დღეს გავემგზავრეთ ლაბეჭინაში; გზად გავიარეთ საირმეში
და აქედან დაიწყო ჩვენი მუშაობა.

ვინემ ამ მუშაობაზე დავიწყებდეთ საუბარს, ვალად ვთვლით
ჩვენს თავს გულითადის მადლობით მოვისხენიოთ ყველა ის პირნი.
რომელთაც ჩვენ პატივი დაგვდევს, ხელი შეგვიწყვეს და დაგვეხმა-
რენ ჩვენი მუშაობისა და მოგზაურობის დროს.

ლეჩხუმში დიდი სამსახური გაგვიწია ლეჩხუმის „ბლალოჩინმა“
მარკიანმა. მან მიგვიღო თავის სახლში, ცაგერში და იქიდან თავისი
თანხლებით მოგვარონია უმეტესი ნაწილი ლეჩხუმის ეკლესიებისა.
თავისუფალ სვანეთში ჩასვლისას შემოგვეგება აწ განსვენებული სვა-
ნეთის „ბლალოჩინი“ ბესარიონ ნიჟარაძე, რომელიც კარგად ცნო-
ბილია ჩვენს ლიტერატურაში თავისი საყურადღებო ეთნოგრაფიუ-
ლი წერილებით. ის სწერდა ფსევდონიმით: „თავისუფალი სვან“
ბესარიონი მოვიდა ჩვენთან სოფელ კალაში და გვიჩვენა მასთან წა-

ესულეყავით პირველად სოფ. მესტიაში, რომელიც შუა ადგილია ენგურის სვანეთისა, იქ დავბინავებულეყავით და იქიდან დაგვეწყო ექსკურსიები სხვა და სხვა სოფლებში. ჩვენც აგრე მოვიქეცით. ცოტა ხნით, როდესაც ვატაცი მოვიდა სვანეთში, ის მას ეახლა და როდესაც გაისტუმრა, მერმე თავის მკვირცხლის და სიმპატიურის შვილით, კუკურით, (მაშინ გიმნაზიის მოსწავლე იყო) ჩვენ არ მოგვცილებია, ყოველგან დაგვყობოდა, ცდილობდა ყველაფერი ეჩვენებინა. არაფერი არ დაგვრჩენოდა უნახავი. მისი დახმარებით და შუამდგონლობით შევიძინეთ ჩვენ ბევრი ხელნაწერი და ნივთი. დიდი პატივი გვცა აგრეთვე, როდესაც სოფელ ეწერში მივედით, ოთარ და დეშკელიანმა და მისმა მეუღლემ, აწ განსვენებულებმა; ოთარი დიდათ დაინტერესებული იყო ჩვენის მუშაობით, გადმოგვცა რამოდენიმე ხელნაწერი, გვაახლო თავის კაცები და საშვალემა მოგვცა კარგად მოგვეარა ეწერის არე - მარე. მისი ძმა თათარხანი, ცნობილი პატრიოტი, რომელიც ჩვენს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებაში იღებდა მხურვალე მონაწილეობას, მაშინ უკვე ცოცხალი აღარ იყო. მისი ისტორიული წერილები და მასალები ოთარმა გადმოსცა ჩვენს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებას. აგრეთვე დიდი პატივი გვცეს და ხელი შეგვიწყვეს განსვენებულმა ლევან და დეშკელიანმა და მისმა ძმამ ჯანსუყიმ. ლევანი, როგორც მოგეხსენებათ, წინამძღოლი და მოთავე იყო რევოლუციის მოძრაობისა სვანეთში 1905 წელს. ხოლო მეორე რევოლუციას, 1917 წ., ის მსხვერპლად შეეწირა. ნეტარ იყოს ხსენება განსვენებულთა, რომელთაც ჩვენს ექსპედიციაში მონაწილეობა მიიღეს ანუ ხელი შეგვიწყვეს და დახმარება გაგვიწიეს; დღეგრძელობა და მადლობა მათ, რომელნიც დღეს კეთილად ცხოვრობენ. განსაკუთრებით ჩვენთვის სამწუხარო და სავალალოა დიდებული ქართველის, გულწრფელი პატრიოტის და დიდათ სათნოიანი ადამიანის პავლე იოსების ძის თუმანიშვილის უდროოდ გარდაცვალება. ის გარდაიცვალა ემიგრაციაში, პოლონეთში, შევიწროებული ნივთიერად. საუკუნოდ დარჩება ხსენება ამ წარჩინებული მოღვაწისა და ადამიანისა ჩვენში. (1).

1) მისი საზოგადო მოღვაწეობა და განსაკუთრებით მისი ამაგი „საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებისადმი“ ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ (იხ. „დამოუკიდებელი საქართველო“, იანვარი, 1936 წელი, № 109, გვ. 12 — 13) და აქ აღარ ვიმეორებთ.

ნ ა წ ი ლ ი I.

ლ ე ჩ ხ უ მ ი

სოფელი ლაბეჭინა.

ალპანიდან ჩვენ გავემგზავრეთ ლაბეჭინაში, რომელიც რვა კილომეტრით შორავს ალპანას. გზად გავიარეთ საირმეს სოფელში და გავშინჯეთ მისი ახალი ეკლესია. გზა ალპანიდან საირმემდე სულ აღმართ - აღმართ მიდის; საირმედან ლაბეჭინამდის აღმართი ისე ძლიერი აღარ არის.

ეკლესია ლაბეჭინისა, ცაგერის შემდეგ, საუკეთესოდ უნდა ჩათვალოს მთელს ლეჩხუმში. აქ წინად მონასტერი ყოფილა, ეხლა სამრევლო ეკლესია არის, მაგრამ სოფელი ახლოს არ ახლავს. ტაძარი აშენებულია მთის მაღალ სერზე, რომელიც მიჰყვება რიონის მარჯვენა ნაპირს. აქედან თქვენს თვალს წინ იშლება საუცხოვო პანორამა მწვანით შემოსილი რიონის ხეობისა. (ფოტ. № 17385).

ეხლა ამ ეკლესიის სახელია ლაბეჭინა, მაგრამ ვინაიდან ძველ წყაროებში ლაბეჭინა სწერია, ჩვენც ამ სახელწოდებას ვხმარობთ.

ლაბეჭინა მოხსენებულია ორს ხელნაწერში, მაწიეთის ეკლესიის მარხვანში 1566 წლისა და საეკლესიო მუზეუმის ტყავის ხელნაწერში მეთორმეტე - მეცამეტე საუკუნისა, № 388, რომელიც შეიცავს თეოდორე აღმსარებლის სიტყვებს. პირველ ხელნაწერს აქვს შემდეგი მინაწერი მერმინდელის ხელით:

„ჩვენ ყუდ სამღვდელო ცაგერელ მიტროპოლიტმან იოანე შემოგწირეთ სულთა განმანათლებელი მარხვანი ესე ლაბეჭინის მთავარ - ანგელოზის ეკლესიას სულისა ჩვენისა საოხად“.

ეს მინაწერი ეკუთვნის მეთვრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარს. იმ დროს ცხოვრობდა ცაგერელი იოანე, დადიანი კაცია მეორის ძე, რომელიც პირველად ცაგერელი იყო და შემდეგ 1792 წლიდან გახდა ჭყონდიდელი. მოჰყავს რა ეს ცნობა დ. ბაქრაძეს, ის შენიშნავს: ლაბეჭინის ეკლესია მთავარ - ანგელოზთა ჩემთვის უცნობია, მაგრამ ის უნდა მდებარეობდეს სადმე სამეგრელოს სამფლობელოში“ (იხ. დ. ბაქრაძის „მოგზაურობა გურია - აჭარაში“, გვ. 215). მეორე ხელნაწერის მინაწერიდან მეჩვიდმეტე საუკუნისა ვტყობილობთ, რომ ხელნაწერი ეკუთვნოდა ლეჩხუმის მონასტერს ლაბეჭინას და წაეღო რუსეთში ბერს ევდემონს; კირილეს მონასტერში, სადაც ის დატყვევებული ყოფილა და ეს წიგნი დარჩენილა მასთან და მორჩილ ლაზარესთან 1667 წლიდან 1671 წლამდის (იხ. თ. ჟორდანიას „აღწერა საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერთა“, წიგნი პირველი, გვ. 381). ამ ცნობების ვარდა ლაბეჭინის შესახებ სხვა არაფერი არ ვიცოდით. არც მისი მდებარეობა, არც მისი სიძველეა.

ლაბეჭინა საკმაოდ დიდი ეკლესია არის, მოგრძო. ოთხკუთხედი, სიონურის რიგისა. უგუმბათო, ერთ - ნაოსიანი; ნაშენია თლილის ქვით და ეტყობა მრავალჯერ შეკეთებულია. უკანასკნელი შეკეთება განუცდია ოცის წლის წინეთ. ვიდრე ჩვენ ვნახავდით, და მაშინ მოუშლიათ ძველი ქვის კანკელი, რომლის სვეტები და ქვები ეხლა ჰყრია ეკლესიის ეზოში, და მის მაგიერ გაუკეთებიათ ახალი ხის კანკელი. ეკლესია დახურულია ეხლა ყავრით, მაგრამ წინეთ, ეტყობა, ქვის ლორფინით ყოფილა დახურული.თავი მასსა ეხლანდელი ეკლესიისა უნდა ეკოთვნოდეს მე - 13 — 14 საუკუნეს, როდესაც გაბრაელ ლაბეჭინელს ხელმეორედ აუგია აქ ეკლესია ძველი ეკლესიის სრულიად განადგურების შემდეგ უსასტიკესი მიწისძვრის გამო. წინეთ ეკლესიას ჰქონია ეკვტრები სამხრეთით, დასავლეთით და ჩრდილოეთით, მაგრამ ეხლა ყველა ესენი განადგურებულია და თითქმის აღმოფხვრილი; დარჩენილია მხოლოდ მეოთხე ეკვტერი სამხრეთ - დასავლეთის მხრით, ყველაზე გვიანი; ზოლო დღეს ისიც დიდათ დაზარალებულია: სახურავი და თალი ჩამონგრეულია და ნანგრევებს დაუფარავს საფლავი ეკვტერის მაშენებელისა. ჩვენს დროს ეკვტერი არ იყო ჯერ კიდევ ნანგრევისაგან გაწმენდილი.

აღმოსავლეთის ფასადი ეკლესიისა გამშვენებულია ორის მალალის უბით, მომრგვალებული თავებით, ზოლო შუაში ფანჯარაა აგრეთვე მომრგვალებული თავით. როგორც უბეები, ისე ფანჯარა შემკობილია ორმაგი მოჩუქურთმებული ნახევარ სვეტებით; ყველა

სვეტებს ჩუქურთმიანი სვეტის თავები აქვთ და ქვემოდ ოთხკუთხედი კვარცხლბეკები სხვა და სხვა რიგად და ლამაზად მოჩუქურთმებულნი. ფანჯრის შუა ნაწილიდან ქვემოდ ეშვება სამმაგი ჩუქურთმიანი ზოლი ნახევარ სვეტებისაგან შემდგარი, რომელიც თავდება ოთხკუთხედი კვარცხლბეკით. კვარცხლბეკზე ჩუქურთმიანი ლამაზი ჯვარია გამოსახული. ფანჯარა შეკეთების დროს გაუფართოებიათ, მაგრამ ფანჯრის თავის ლამაზი ჩუქურთმა დაცულია. თვით კონცხში აღმოსავლეთისა ყოფილა ჩუქურთმიანი ჯვარი, რომელიც ეხლა გაფუჭებულია; დაზიანებულია აგრეთვე ასეთივე ჯვარი. რომელიც ეტყობა წარცხენა უბეში. მარცხენა მხრით აღმოსავლეთისა ცაყადისა, კუთხეში ემჩნევა ნაშთები ასომთავრული წარწერისა: ნ ი / ვ ნ / ვ. აღმოსავლეთის ფასადი იხ. ფოტ. № 17382.

დასავლეთის ფასადი შემკობილია ჩუქურთმებით ირგვლივ დასავლეთის კარისა და მომრგვალებულის ფანჯრისა ორმაგი ნახევარ - სვეტებით (ფოტ. № 17384), ხოლო კონცხში დაცულია ლამაზი ჩუქურთმიანი ჯვარი.

სამხრეთის ფასადის ოთხკუთხედი კარი მორთულია ირგვლივ ჩანს ქანდაკება მამაკაცისა და დედაკაცისა, რომელნიც ხელებს უშეჩუქურთმებით და ნახევარ - სვეტებით (ფოტ. 17380); ზემოდ მოვერენ ერთმანეთს; ქანდაკება ვერ არის ლაზათიანი; ქვემოდ გამოქანდაკებულია სტილიზაციით მხეცი, მოგრძო ფრჩხილებით ფეხებზე და წამოტარახინებული კუდიით (ფოტოგ. № 16764). ამის ქვემოდ კიდევ გამოქანდაკებულია ქვაზე მარაო.

შიგნით, სამხრეთის და ჩრდილოეთის კედლები დაყოფილნი არიან სამ - სამ თაღად; საკურთხეველში ორი უბე მოჩანს. ტრაპეზი შეუშია აგებული. კედლები ტაძრისა მოხატული ყოფილა ფრესკებით, მაგრამ ეხლა თითქმის აღარაფერი დარჩენილა.

სამხრეთ - დასავლეთის ეკვტერს შესავალი დასავლეთიდან აქვს და აქედან მეორე კარს მიჰყავხართ დასავლეთის ეკვტერში. ამ კარს ზემოდ ქვაზე გამოქანდაკებული ჯვარი ამშვენებს და სანახევროდ გადასული ასომთავრული წარწერა (ფ. № 17381). სიტყვები და ასოები, რომელნიც აღარ მოსჩანან და ჩვენ აზრით ვუმატებთ, ჩასმულნი არიან ფრჩხილებში.

წ (1) : ნებიტა : ღმრთისათა

1) დედანში ასო „წილ-ქანი“ უზის, მაგრამ ვინაიდან ასეთი ასო არა გვაქვს, ამიტომ ჩვენ აქაც და სხვა ასეთ შემთხვევებში მარტო წ - ს ვტოვებთ.

აღვაგეთ :: ეკუდრი ესე
ჩუენ :: ინასარიძემან :: [გიორგიმ]
და თანა :: მეცხედრემან ჩემმან ჩხეტიძე
ის :: ქალმა :: ანა [მ]
მქსნელად ცოდვილისა [სულისა]
ჩუენისათუის აწ [ვინცა და რომანცა]
ძემან : კაცისამან ან [დიდმან]
ანუ :: მცირაე :: მან :: ჩუ

დანარჩენი ნაწილი წაბღალულია და თუმცა ზოგიერთი სიტყვები და ასოები განირჩევიან, მაგრამ ვინაიდან სრულის აზრის აღდგენა ძნელია, ამიტომ აღარ მოგვყავს, მით უმეტეს, რომ ტექსტი ჩვეულებრივი წყევლის დასასრულია.

ეკვტერი სასაფლაო ყოფილა გიორგი ინასარიძისა, მაგრამ საფლავი დაფარული იყო ჩამოწოლილი თაღის ნანგრევებით და აღგილობრივმა მღვდელმა ბოჭორიშვილმა საფლავის წარწერა, ხელით გამოღებული, მომაწოდა უკვე ტფილისში დაბრუნების შემდეგ, რისათვის დიდ მადლობას ვუცხადებთ. მოწოდებული წარწერა გადაბმული ასომთავრულით არის შესრულებული და იკითხება ასე:

ლო. შეიწლე ფდ: ცდვლი: ინსარიძე: ესე არს: გნსს~ნბლი:
ჩი: უკი: უკ~ე: ამს დვემკუდრო:
რ: მთნეს: ესე ნტრრს: გზა: ესე რსა: წრსმრთებ~ლ
ხ~რ: შნ: გბი: გი: უ: დბა: შ~ნდა.

უქარაგმოდ:

ღმერთო, შეიწყალე ფრიად ცოდვილი ინასარიძე, ესე არს განსასვენებელი ჩემი უკუნითი უკუნისამდე, ამას დავემკვიდრო, რამეთუ მთნავს ესე. ნეტარ არს გზა ესე, რომელსა წარმართებულ ხარ. შენ გევედრები გიორგი, უფალო, დიდებაჲ შენდა.

ჩრდილოეთის კედელზე მოჩანს აქა - იქ ასომთავრული წარწერები. სულ ქვემოდ:

ქ~ე შ~ე კ~ე ჩოპე რი და ნთლ დეფ~ლი	ქრისტე, შეიწყალე კონსტანტინე (ანუ კვირიკე) ჩოპერი და ნათელ დედოფალი (ანუ დეოფალი).
---	--

ნათელ დედოფალი ჩვენ ერთი ვიცით, მეფის დიმიტრი მესამის მეუღლე († 1289), გიორგი ბრწყინვალის დედა; მაგრამ არა ვგო-

ნებთ, აქ იმაზე იყოს საუბარი. უფრო საგულისხმოა „დეოფალის“ წაკითხვა. ამ ხარისხს ერისთვის ცოლები ატარებდნენ. აქ ჩოპერის ცოლი უნდა იგულისხმებოდეს.

ამის ზემოდ:

ქე შწყულენ იენე და
გბრლ გალოტზ
ნი

ქრისტე, შეიწყალენ იენე და
გაბრიელ გალატოზ-
ნი

ამის ზემოდ:

ქე შე ად...

სამხრეთის კედელზე, რამოდენიმე ადგილას, მოჩანს ნაშთები წარწერებისა, გადასული თუ კირით შეთხუპნული. ზოგი მათგანი დამალული ყოფილა წინეთაც შემდეგ დროის მიშენებულის ეკვტრებისაგან. ამათში ერთი მოიპოება მარჯვნივ სამხრეთ - დასავლეთის

ეკვტრისა: ... მრდა ქი / ... ერს მთავ / ... მა დვილიე / ... ბლდ
ნა ამსი.

მეორე წარწერა ამის ქვემოდ არის:

ამის [ეკლ]ესისა შენე... / გითხ[ვთ] მქლ ფულთა / გლტ
ზთა ... ან.

წარწერების ნარჩენები ეტყობა დასავლეთ კედელზეც. ერთი წარწერიანი ქვა თავუჯულმა ჩატანებული კედელში:

ქე შეე ლ / მგ .

მეორე ადგილას ოთხი სტრიქონის უკანასკნელი ნაწყვეტი მოსჩანს:

... ომთა / ... არანე / ბერა / აფქსძე (აფაქისძე).

ფანჯრის ქვემოდ:

... შეიწყალე / ... რეანუშ (?).

ჩვენ დრო არა გვქონდა წარწერები გაგვერეცხა, კირი მოგვეცილებინა, თორემ მეტის ამოკითხვა შეიძლებოდა. ეს შემდეგ მკვლევართათვის მიგვიწვია. ფოტოგრაფიები: აღმოსავლეთის ფასადის № 17382, სამხრეთის კედელი და კარი — 17380, ეკვტრის კარი, წარწერით — 17381, დასავლეთის კედელი და ფანჯარა — 17384. ეკლესიის გეგმაც გვაქვს ხელში.

ნივთები ლაბეჭინის ტაძრისა.

1. **სახარება ოთხთავი.** ეხლა ლაბეჭინაში მარტო ერთი ხელნაწერი ტყავის სახარებაა დარჩენილი; წინეთ ბევრი ხელნაწერი ყოფილა, ზოგი დამპალა, ზოგი ფურცლებ - დაშლილი ყოფილა. 25 წლის წინეთ, ჩემს იქ მისვლამდის, მნათეს ეს ხელნაწერები რომელიღაც კუნჭულში დაუმარხავს მიწაში, თვით ეკლესიაში. მნათე გადაცვლილა და აღარავინ იცის, თუ რა ადგილას არის დამარხული ხელნაწერები.

ლაბეჭინას სახარება, *in quarto*, 24×18,5 სანტ., დაწერილია ეტრატზე ნუსხა ხუცურის ხელით, ჩვენის აზრით, მეცამეტე საუკუნისა, ორ სვეტად. სვეტზე 22 სტრიქონია. სათაურები და მეთაური ასოები ნაწერია წითლურით, სხვა შავის მელნით. ყდა ხისა აქვს, მიხაკისფერ ტყავ - გადაკრული, რომელზედაც ჩაჭრით გამოხატულია სახარების სცენები. წინა პირი შემკობილია კიდევ ვერცხლის ლურსმის თავების სახით ჯვარედინად. ხელნაწერი შემკობილია ოთხ მახარობელთა ფერადიანი სურათებით, რომელნიც ცოტა დაზიანებულნი არიან (იხ. ფოტ. № № 16800, 16802, 16799, 16997). იოანეს სახარების ბოლოს ტექსტში მოყვანილია გიორგი მთაწმიდელის ანდერძი, რომელიც იწყება ასე:

„ესე საცნაურ იყავნ ყოველთა, რამეთუ ესე წმიდაჲ ოთხთავი ჩვენ ახლად გვითარგმნია“...

ამის შემდეგ ტექსტისავე ხელით არის ბოლოსიტყვაობა (№ 16806):

დბ~ჲ და მდ~ლი ღ~ა ყ~თა
კთ~ლთა მიზეზსა : -
სრ~ლ იქმნა წ~ჲ ესე
ოთხთ~ვი. თრგმნილ
ნი. გ~ი მთაწ~დლის~ნი : -
მე ს~ლითა სწყლბლ
გ~ნ (1) ::
უკისძემ~ნ : მო
ვიგენ წ~ნი ესე ოთ

1) ეს ნაწილი ამოფხეკილია.

ხოვნი, სალცვე
 ლად სლისა ჩვისა
 და მშბლთა ჩმთა.
 და [d]მთა ჩმთა. (1)
 (1)
 მშობელსა შეუნდენეს
 ღონ აონ : -
 დაიწერნეს კულითა
 დვალ გვისითა შეუნ
 დენეს ღონ. მწირსა
 და ცუდვილსა :.
 ამთ ოთხთვეთა ეტრა
 ტისა შემქნელსა. სუფსა
 შუნდენეს :. - ღონ. -

მთელი ეს ბოლოსიტყვაობა და გიორგი მთაწმიდელის ანდერ-
 ძის დასასრული გადმოღებულია (იხ. ფოტ. 16806).

შემდეგ არის მშვენიერად შედგენილი საძიებელი დღიურთა
 საკითხავებისა შემდეგის სათაურით:

გუნგებუჲ : სხრბთა : სძიებლისა : წელიწდისა : დღს-
 წლთა : ვითა ძველს : სჯნაქსური : წესსა ზა : ბერძულსა :
 სრლებით :

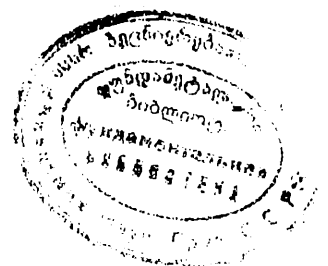
პირველ გვერდზე ხელნაწერისა არა ტექსტის ხელით კვინკლო-
 სია მოყვანილი, შემდეგ ერთი ფურცელი აკლია და მერმე ტექსტის
 ხელით მათეს სახარების თავების ნუსხაა და ამის ბოლოს სწერია:

ქე : ღთისა : ძლო : შემეწიე : უძლორსა : გიორგის :
 მწირსა :

შემდეგ სხვა ხელით მოყვანილია: „კალანდაჲ თქმული ეზრა-
 ისი“, რომელიც იწყება ასე:

ოკათუ დადგეს იანვარი დღესა კვირიაკესა : ზამთარი იყოს
 ნოტაა ზაფხული და არე ქარით და კმელ იყოს ნყუფი კე-
 თილ სთუჴლი მცირედ თაფლი ფუდ ცხოვრთა შუცბა : —

1) ეს ნაწილი ამოფხეკილია.

თ. კ. ანდ.

მათეს სახარების ბოლოს სხვა ხელით მოყვანილია „ზედნადებნი ქრონიკონისნი“. აქ არის წინასწარმეტყველება ზედნადების რიცხვის მიხედვით. დასაწყისი:

უკოთუ იყოს ზანადები ია: მ-ს წელიწადსა იყოს ზამთარი თოვლიანი ყინელი მავნე : ფბრვლისა კიდევ- კარგი იყოს : და მოკმელე გაზაფხული წვმიან : ზაფხული კმელი : სთუ- ცლი ნოტია : თ-ვა ძვრად : მთანი : სჯობდენ ბარნი ზოგად ჩრდილოჲ კოთლ : ზამთრისა ყინელმ- ვენაკსა ავნოს : თა- ფლი და ნაშრომი მცირედ : ფბრვ-ლსა : ბ : დაბნელდეს მზე : და იენისსა კზ :

ეს სტატია გაგრძელებულია კიდევ მარკოზის სახარების ბოლოს. შემდეგ მოყვანილია წინასწარმეტყველება ძვრისა და ქუხილის გამო. დასაწყისი:

იანვარსა თუ იქუხნეს იფქლისა და ღვნისა სავსებაჲ იყოს თუ იძრას ერთობით ყ-ლსა ქ-ყნსა სიკ-დილი იყოს .:

იოანეს სახარების თაფების ნუსხის შემდეგ მოყვანილია წესი მონაზონთა კურთხევისა.

სულ ბოლოს სახარებისა არის ფრიად საყურადღებო ვრცელი წერილი გაბრიელ ლაბეჭინელისა, თუ როგორ აუშენებია მას ლ-ბეჭინას ეკლესია სასტიკი მიწის ძვრისაგან განადგურების შემდეგ. ეს რასაკვირველია სხვა ხელით არის დაწერილი ერთ სვეტად ნუსხა ხუცურით, არა უგვიანეს მე - 13 — 14 საუკუნისა. ამ წერილს თავში აქვს შესავალი წითლითურთ დაწერილი, რომლისაგან ცხადდება, რომ ყოფილა დაწერილი ისტორია ლაბეჭინელთა წინამძღვრების მოქმედებისა, რომელსაც ჩვენამდის არ მოუღწევია. სამწუხაროდ, უკანასკნელი ფურცლები წერილისა დაკარგულა და ამას გარდა ბოლოში 12 სტრიქონი სულ გაფუჭებულია და აქა-იქ ცალკე სიტყვების მეტი აღარაფერი იკითხება. მოგვყავს ეს შესანიშნავი წერილი. რომელიც, სხვათა შორის, საყურადღებოა საღმრწენებლო და სამხატვრო ტერმინოლოგიისათვისაც:

ესე რ-ჯცა მ-თ ს-ლკზ-ლთა : ლ-ბეჭინელთა მოძღრთგ-ნ. მოჭირვებული და შენებ-ლი .: ყოფილა : მ-თ ყ-ლთგ-ნ თითოეულ-დ აქა დაწერილა . ამას ადგილსა ზ-ა .:

ეს არის შესავალი წითლითურთ ნაწერი. შემდეგი ტექსტი მო-

გვყავს ქარაგმების გახსნით და ჩვეულებრივის ნიშნებით. დასაწყისი და შემდეგი ნიმუში ტექსტისა იხ. ფოტ. № № 16807, 16808:

მათად შემდგომად მე გაბრიელ ლაბეჭინელი დაერჩი . ვიდრემდის ჩემი გამზრდელი ცოცხალ იყო, რაჲცა შემემძლო, ეკლესიისა სამსახურსა და პატრონთა სამსახურსა და სხუასა ყუელასა მეცა ვიქმოდე, რაჲ ცოდვათა ჩემთაგან იგი მიიკვალა, მაშინცა მევე მიბრძანეს ამის ადგილისა პატრონთა ყუელათა წ~თა მთავარ ანგელოზთა სამსახური და თვთ მათ(ი) სამსახური ; რაჲცა ამას ადგილსა მოწყობილებად აკლდა, რაჲცა ჩემსა ძალსა და ღონესა დაეტეოდა, ყოვლითა მოწყობილობითა მოვაწყვე, პასრე რომელ არათა თანაჲ არაჲ არ აკლდა . ამას შინა მრავალნი ჟამნი და წელიწადნი გარდაკდეს და ცოდვათა ჩუენთა ღმერთმან მოაგო და მოიწია დიდი და საშინელი ძრვად . მათ პირველთა ლაბეჭინელთა (1) მოჭირვებული და შენებული და თვთ ჩემი ყუელად ერთსა დღესა საფუძველითურთ დაირღუა . შიგან ეკლესიასა, რაჲცა ხატნი იყვნეს და მოწყობილებად, დაილეწნეს და იავარ იქნეს. გარეთ ნაშენებიცა ყუელად . ამას ყუელასა ზედა შეგუცქნა შეჭირვებაჲ და წუხილი, რაჲმცა ვქმენით, არაჲ ვიცოდეთ, და არავინ ეჭუდა რგებასა ამის ადგილისასა, და არცა ვის ეგონა, თუ ლაბეჭინას ქება ქეასა ზედა გაღაედებისო. და არცა თვთ მე დადგომაჲ გამეგო. მერმე მოვეგე გონებასა, მეშინოდა და მრცხუტნოდა ღვთისაგან და წ~თა მთავარ ანგელოზთაგან და ყოველთა კაცთაგან. ვევედრე და შევეხუეწე ღმერთსა და ამათ წ~თა მთავარ ანგელოზთა: „უკეთუ ჯერ გიჩნდეს ჩემგან შენებაჲ თანადგომითა და შეწევნითა თქუენითა, მიბოძეთ გამარჯუტბად, რათა წ~თა მთავარ ანგელოზთა საყდარი აღვაშენო“. ყვეს წყალობად და თანადგომაჲ ჩემზედა, კელეყავ შენებად და მოვასხენ გალატოზნი თორმეტნი ერთსა ზაფხულსა და ვშრომე, რაჲცა ძალმედვა და გავეც ფასად, რაჲცა ღმერთსა ებოძა ჩემთვის მაშინ . მეორესა ზაფხულსა მოვასხენ ცამეტნი გალატოზნი და ეკლესიად ზედა შევეკარ მას ზაფხულსა. შეუნდენეს

1) თავიდან აქამდის ტექსტი გადაღებულია (იხ. ფოტ. № 16807).

ღონ დედოფალთ დედოფალსა. ვახტანგის (ენის(1) დედასა რუსულდანს: მის ჟამისა შენებისათვის გალატოზთა ზედა ფასი მან გასცა, ცოტაჲ მეცა შევეწიე მაშინ. მოვასხენ კულავცა გალატოზნი მესამესა ზაფხულსა. და მოვარეთ საცურე. გავეც მე ფასი, რაჲცაღა მქონდა. და სრულ იქმნა ეკლესიაჲ და მოკვლისე შიგან. და დავდგენ კანკელნი ქვისანი, და გავეც ფასი მისთვის. მოვიყვანე მხატვარი. და რაჲცა ხატი დაღეწილ იყვნეს, ყუელაჲ ახლად დავაწერინე. მოვიყვანე ოქრომქედელი, რაჲცა ხატნი (2) დაღეწილ იყვნეს. ყუელაჲ ახლად მოვაქედინე. რაჲცა შეიკაზმოდა. შევაკაზმვინე. ორნი მთავარანგელოზთა ხატნი დიდნი. ერთი ყოვლად წმინდაჲ ვედრებისაჲ, ერთი ზე-კანკელითა ყოვლად წმინდაჲ ვედრებისაჲ, და პეტრე - პავლეთა ხატნი. ესენი ახლად მოიქედნეს. სახტენი შეეკაზმენ, ჯუმლათ თერთმეტნი ხატნი ახლად მოვაქედინე. კანკელთა კართურთ ოცი ხატი წამლითა დავაწერინე. ამისსა შემდგომად მოვიყვანე მხატვარი და მოვახატვიე სრულად ეკლესიაჲ. და გავეც. რაჲცა მართებდა ფასი ჩემი. ჯუარსა ცხორებისასა აკლია ჯერ(ეთ) შეკაზმვამ. და თუ ცოცხალ ვიყო, მისსაცა შეკაზმვასა ვლამი. მოვასხენ მწერალნი და დავაწერიე ერთი დიდი ნეტაფრასი, და ერთი სუნქსარი. მოთხრობიანი ე, ერთი მარხვანი, ერთი საწინასწარმეტყუელლოჲ. ერთი პირველი კმამ პარაკლიტონი, ცხრაჲ თუც. ერთი სტოდიელი. ერთი ნიკოლოზის ცხოვრებაჲ. და დიმიტრის წამებაჲ და შესხმაჲ, და კონდაკი — სამსგეფსოჲ. ამის ყოვლისა ფასი ჩემი გამიცემია. ესე ყოველი წიგნი შემოსილ არიან, მათთვისცა ფასი მე გამიცემია. კანკელთა ზედაჲთ რომელ ჯუარცმისა ხატი არს. მისი ფასი რუსულდანვე გასცა. ეკლესისა კარის ბქენი და [კიდევ] ამას ქედსა ზედა თუ სახლნი არიან. ანუ ზღუდენი არიან. და თუ ქურმარანი არს, რაჲცა ქურქელი [კელსადგი], და რაჲცა ბელელნი არიან, რაჲცა შეშის ვოდა, შევეკაზმი. და სხუაჲ ახლად აღვაგე. მრავალნი ქუაბ-საქებაენი და სხუანი მრავ-

1) ამ სიტყვას ქვემო აწიაზე შენიშვნა აქვს არა ტექსტის ხელით: „მგონივ : ვახტანგის : დედასა : იტყვის“ (იხ. ფოტ. № 16808).

2) სიტყვებიდან: „ყვეს წყალობაჲ და თანადგომაჲ ჩემზედა“, აქამდის ტექსტი გადაღებულია (იხ. ფოტ. № 16808).

ვალნი წერილმალნი ჭურჭელნი. რომელი თითოეულად არ დაიწერებოდა. სამკედლომ ჭურჭელი უკლები, ველვენაკნი და ყანაჲ ურიცხვ. რომელი მიშენებია, მომიგია და მიყიდა, აქა ზემოსა აგარასა და კვრიკე წმიდასა რაჲცა მიშენებია და მიმატებია. ორგანვე თვთ ჩანს. ქუცმოსა აგარასა საპირუტყუც სახლნი დავდგენ. უწყის ღონ, ვიდრე შემედლო. ამას ქედსა ზედა შენებამ არამს თანაჲ მიკლია. ძალი და ღონე არსამთ რაჲ მომწევდა, რასაცათვს არ ვიჭირვოდე ჩემობასა. ექუსნი გლეხნი მომიგიან ზოგიშს, ოთხნი ტეგვიანისეულნი, ერთი ნიკოლოზის ინსაროძისეული ბენმუქის ძე, ერთი საგლებომ კიდევ ჰამარის ძემან შემოსწირა და მე ზედა კაცი დავასახლე: ჟოშხას ჟოშქოფაჲს ძე და გოგელაური პარტახტი. ესე ორნი ივანე ჭობულისძემან მოაკსენა ეკლესიასა. საირმეს თურქანაჲსძესა არავინ ემართლების ეკლესიასა წალებასა: ამით რომელ გაბისულაჲს ძისა სახლისა მკუდართა. აქა დამარხულთა. ანდერძი არს, ნასისხლად აღებულია კერძოთაგან, მას საუკუნესა ბრალია, თუ ვინ წაუღებს. არჰანას რომელ მიშენებია და მომიგია, ესე არს: ეკლესია ავაგე. შიგან მოვხატე. და მოვკაზმე, და ხატნი დავასუცნენ. და სხუჲა წიგნი და რაჲცა უნდოდა, დავსხენ. ბედელნი ახლად გამოვცვალენ, სამნი ახალნია და ორი ძუცლი: ჩემითა ფასითა მიყიდა; ჭურმარანი შევკაზმენ. ოთხნი კარგნი საწნებელნი დავდგენ. [კარგ]ნი რეკუნნი. და ზედა აქუს ქვთკირისა სახლი საკაცე და საპირუტყუც. სხუჲა ჭურჭელი. ჭუბ საქუაბე და სამკედლორი და სხუჲა. რაჲცა ჭურჭელი სახლსა შიგან კამს. ყუცლაჲ უკლებად დამიდგამს. გარეშემო რაჲცა ზღუდენი არიან და ზღუდეთა შიგნით რომელ ვენაკნი და ნაშენებნი არიან. იგიცა მე მიშენებია და მიქნია. მანდა ზეგანთა ციხისა კერძოთა კაცთაგან ვანაკნი იყვნენ. იგი აქა მკუდართათვს ეკლესიასა მოაკსენეს და არს იგი. სხუჲა ზოგი მიშენებია და ზოგათვს ფასი გამიცემია, უნებლით არავისთვს წამილია. ღმერთია მოწამე. ბალუმელაძისა სახლი და მამული ნახევარი შუშანასა სალოცველად და სააღაპოდ შემოწირულა. ნახევარისათვს ე[ქუსასი ბოტინატი ფა]სი პატრონთათვს მოგვკსენებია და აწ ეკლესიასა აქუს.

შემდეგ 12 სტრიქონი მოთხუბნულია და ცალკე სიტყვები და სოები განირჩევა:

... ის ძისა მ ... ად ... ა ... ვინცა... და... აქს ეკლესიასა ...
 ...ხლასად... ბოტინატი ... ანუ ფა... ესე ... ნებისათჳს და საყ-
 დრისათჳს გამიცემია .. გარეთ მოსაღებათა მისნია...
 კულა რაჲმე ... მეტი არაჲ შემერთო

გაბრიელის წერილი იხსენიებს დედოფალთ დედოფალს რუ-
 სუდანს. ვინ არის ეს დედოფალი რუსუდანი, სინამდვილით თქმა
 ძნელია. თუ მართლა ის ვახტანგის დედაა, როგორც აწიაზე შენიშ-
 ვნა უჩვენებს (ფ. № 16808 და 16807), მაშინ შესაძლებელია რუსუ-
 დანი იყოს მეუღლე მეფის დავით მეოთხე ნარინისა, რომელიც იყო
 ქალი მიხეილ პალეოლოგისა. მისი სახელი ისტორიას არ შეუწინააღ-
 ვიციტ მხოლოდ, რომ ამ ქალიდან დიმიტრის ჰყავდა შვილი ვახ-
 ტანგ, რომელიც გარდაიცვალა 1292 წელს.

2. ხატი წმიდა გიორგისა (ფოტ. № 16768), ვერცხლისა. ოქ-
 როთ დაფერილი, ნაჭედი, 62×48 სანტ. წმ. გიორგი წარმოდგენი-
 ლია სრულის ტანით, ფეხზე მდგომარე, რომაული სამხედრო ტანი-
 სამოსით; მარჯვენა ხელში ლაზვარი უჭერია; მარცხენა დადებული
 აქვს ფარზე. რომელიც ლამაზად შემკობილია. ეზო ხატისა გამშვე-
 ნებულია ვენახის შტოს მსგავსი ხლართულებით. აშია ლურსმული
 მერმინდელია. ეტყობა ეს ხატი დიდათ დაზიანებულა მიწის ძვრის
 დროს, ძლიერ დაჭყლტილა და შემდეგ შეუკეთებიათ. აშია გამო-
 უცვლიათ, მაგრამ ამის შემდეგაც კიდევ დაზიანებულა. დაზიანე-
 ბულია ნამეტნავად ქვემო ნაწილი; ქვემო აშია აკლია. ორივე მხარეს
 თავისა უწერია ლამაზი და დიდი ასომთავრულით: „ წ-ჲ გ-ჲ “.
 მეორე დიდი წარწერა ასომთავრულით ჩამოგძლეებულია ზევიდან
 ქვემოდ, მარცხნივ სურათისა, 24 სტრიქონად, მაგრამ წარწერა და-
 ზიანებულია. ქვემო მარჯვენა მხარეს ადგილები ამოვლეჯილია.
 ასოები აკლია; ამას გარდა სიტყვები შემოკლებით არის წარმოდგე-
 ნილი. აზრით მიმატებულს ასოებს ჩვენ ფრჩხილებში ვათავსებთ:

1. ქ : მე : იე	მე იოანე
: ენს : ძენ	ვარდანის - ძემან,
: სთ : ენ : მქთ	სუანთ(ა) ერისთავმან. მეჭურჭლეთ(ა)
: ვნ : და : პრო : სტონ :	უხუცესმან და პროტოსტრატორმან.
მვეჭედე : ხტი :	მოვეჭედე ხატი
ესე : წისა გის :	ესე წმიდასა გიორგის(ა).
მთვრ : მწამის	მთავარ მოწამის-
ა : და : დავანე	ა, და დავასუენე

10.	სყდრსა : შს ოჩმ
სსა : სკსნბლ
დ : სლისა : ჩმსა.
მშობლთა : ჩმთა
და : შვილთა.
ჩმთოს [რა]	საყდარსა შენს(ა) ოჩამი-
სასა (?) საკსენებელა-
დ სულისა ჩემისა,
მშობელთა ჩემთა
და შვილთა
ჩემთათვს, [რაძთა]
15.	: ამით : ხტ [ითა]
: მიგვნდ [ო მს დლ]
ეს : მე : [და]
: შვილნ[ი ჩ]
მნი : და [მ]	ამით ხატ[ით]ა
მიგვნდ[ო მას დლ]-
ეს(ა) მე [და]
შვილნი ჩე-
მნი და [მ]-
20.	ოგვც[ე] თვს : მდ
ებად ... ლითა :
გლი ... რბისა
და ჩნ ისთს : შნ	ოგუც[ე] თავსმდ-
ებად ... ლითა
გლი ... რბისა (?)
და ჩუენისათვს შენ
24.	ქვლნ : და : მკნემნ	ქუელმან და მკნემან.

ეს ფრიად საყურადღებო წარწერა მრავალ მხრივ არის მნიშვნე-
ლოვანი. სიტყვები აქ ერთობ შემოკლებულია და იგიც უმეტეს შე-
მთხვევაში უქარაგმოდ არის წარმოდგენილი. ასო უ - ნის მაგიერ იხ-
მარება ვ (სტრ. 4, 24). ეს აიხსნება შემოკლებით, ვინაიდან ასომთავ-
რულში უ გამოიხატება ოვ, ამიტომ აქ ო გამოტოვებულად უნდა ვი-
გულისხმობთ. მეორე შემთხვევაში ვ ნახმარია ო - ნის მაგიერ (სტრ. 5).
მაგრამ აქაც გამოტოვებულად ო - ნი უნდა ვიგულისხმობთ (ოვ) და
სიტყვა „სვანურის“ გავლენით უნდა წავიკითხოთ „მუჟჳედე“, მოვ-
ჳედეს მაგიერ. ძნელია თქმა, რომელი გეოგრაფიული სახელი იგუ-
ლისხმება შემოკლებით გადმოცემულ ჯგუფში „ოჩამისა“ (სტრ.
9 — **10**). შეიძლება აქ იგულისხმებოდეს „ოჩამჩირისასა“, მაგრამ
ამაში დარწმუნებული არა ვართ და ამიტომ ჯერჯერობით ვტოვებთ
„ოჩამისასა“, თუმცა ასეთი ადგილის სახელი ჩვენთვის უცნობია.

სვანთა ერისთავი იოანე აქ ორი თანამდებობის ანუ ხელისუფ-
ლების ტერმინით არის მოხსენებული. ერთი ქართული ტერმინი —
მეჭურჭლეთ - უზუცესი — ცნობილია, ხოლო მეორე ტერმინი, რომე-
ლიც ჩვენს ტექსტში გამოხატულია სიტყვებით „პრო : სტონ“, სრუ-
ლიად უცნობია. ეს პირველად გვხვდება ქართულ წარწერაში და სა-
ზოგადოდ ქართულს ლიტერატურაში. ეჭვს გარეშეა, ეს ტერმინი ბი-
ზანტიურია, აქ შემოკლებით გადმოცემული და ეტყობა, ცოტა შე-
ცვლილი, თუ არ დამახინჯებული. მაგრამ რომელ ბიზანტიურ ტერ-

მინს უნდა უდრიდეს ის? ერთად ერთი შესაძლებლობაა, ის უდრიდეს ბიზანტიურს პრმოტისტრატორ-ს, რომელზეც ნიჭიერად მიგვითითა პატივცემულმა ცნობილმა მეცნიერმა პოლ პეტერსმა.

წარწერაში მოხსენებულია სევანთა ერისთავი იოანე ვარდანის-ძე. ცნობილია, ძველ დროს სევანთა ერისთავები ვარდანძის გვარისა იყვნენ, ხოლო წარწერებში დღემდის ეს უფრო დადასტურებული იყო გურიის წარწერებით (იხ. დ. ბაქრაძის „მოგზაურობა გურია - აჭარაში“, გვ. 109, 111 - 112, 261, 268, 269); სევანეთის და მის ახლობელ ადგილების წარწერებიდან ეს ნაკლებად იყო ცნობილი. საბედნიეროდ, გარდა ამ წარწერისა, ჩვენ თვით სევანეთშიაც ვიპოვეთ სწორედ ამავე ივანე ვარდანის ძის წარწერა. ეს აღმოჩნდა ერთ ერთ ნესტიის ეკლესიის უცნობ ხატზე და საჭიროდ ვხდით ამ ხატზე აქ ვიქონიოთ საუბარი.

2 ბის. მესტიის ხატი იოანე ვარდანძის წარწერით. ეს ყოფილა ხატი აგრეთვე წმიდის გიორგისა, ოქროსი, ნაჭედი, 70×40 ს. მშვენიერი ხელობისა, მაგრამ სანახევროდაც არ არის შენახული; ტანი წმიდანისა სრულებით აღარ არის; დარჩენილია მხოლოდ მშვენიერი დიდი ასომთავრული წარწერა სახელისა „წმ. გ. ი“. ეზო ხატისა ისეთივე ლამაზად არის შემკობილი ვაზის ყლორტების მსგავსი ორნამენტებით, როგორც ლაბეჭინას ხატი; აშია აქაც რომბ - ლურსმულია და დაცულია ნაწილობრივ მარჯვნივ და მარცხნივ; თრევე მხარეს რკინის რგოლებია დარჩენილი, ჯაჭვის გასაყრელი, რომლითაც ხატის მტვირთველი ხატს ატარებდა ჯარის წინ, თუ სხვა შემთხვევაში. სევანეთში კიდევ ჯაჭვებით ხატებს მიაბამდენ კედელზე. ძლიერია, არ გაიქცეს, ჩვენი ეკლესია არ მიატოვოსო. წარწერა: ქვემო ნაწილზე, მარცხნივ, თერთმეტ სტრიქონად, დაზიანებულია მაგრამ საერთოდ უფრო კარგად შენახული, ვიდრე წინა ხატზე. აზრით მიმატებული ასოები ფრჩხილებშია:

: ქ : მე : ინე :	ქ : მე იოანე
ვარდა[ნის]	ვარდა[ნის]
ქემნ : ს[ნთ]	ქემან, ს[უანთა]
ერსთმ [ნ და]	ერისთავმა[ნ და]
5. მეჭუჭლ	მეჭურჭლე-
ეთა : უხცსნ	თა უხუცესმან,
მოვჭედე : ხტი : ესე	მოვჭედე ხატი ესე
: გისი : და დავასუნე [ეკსა..]	გიორგისი და დავასუნენე [ეკლე-

სიასა...]

და : მივანდევ : თე[ს რა] და მივანდევ თე[ოდორეს, რაფთა]
10. ამით : ხატითა : ლ[სა ევდრს] ამით ხატითა ლ[მერთსა ევედროს]
დიდისა : სუანეთი [სა თს] დიდისა სუანეთისათჳს.

პალეოგრაფიული ხასიათი ამ წარწერისა იგივეა, რაც წინა პატიისა, მხოლოდ აქ სიტყვები არ არის ისე შემოკლებული, როგორც პირველზე; აქ ეპიტეტი „პრო - სტონ“ არ არის. მაგრამ სიტყვები „რაფთა ამით ხატითა“ აქაც გამეორებულია და აგრეთვე ხარისხი მეჭურჭლეთ უხუცესობისა. ორივე ხატი ერთი და იმავე ოქრომჭედლის ნახელავი უნდა იყოს.

რაც შეეხება ივანე ვარდანის ძეს, ეს ის ივანე ვარდანიძე უნდა იყოს, რომელიც ცხოვრობდა გიორგი მესამის დროს (1154 — 1184) და მიიღო მონაწილეობა დემნას ანუ დიმიტრის გამოსვლაში გიორგის წინააღმდეგ 1177 წელს (მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ.388); მაგრამ აქ პირველად ვტყობილობთ, რომ ეს მეჭურჭლეთ უხუცესიც იყო. თამარის დროიდან კი ეს ხელობა მემკვიდრეობით გადადიოდა ამ გვარში. თამარმა ზომ ეს თანამდებობა უბოძა კახაბერ ვარდანისძეს. ამავე დროს სვანეთის ერისთავობა მისცა ვარამ ვარდანისძეს. უნდა ვიფიქროთ, გიორგი მესამემ ივანე ვარდანის ძე, დემნას გამოსვლის შემდეგ, სვანეთში აღარ დააყენა და გაგვი გადაიყვანა.

ჩვენ ვიცით, თამარ მეფის დროს, ივანე ვარდანისძე, პატრონი გაგისა. მიემხრო გიორგი რუსს, თამარის წინააღმდეგ (მარიამის ვარ. 438). როცა გიორგი რუსი დამარცხდა, თამარმა გაგი ზაქარია ვარდანისძეს უბოძა. ამის შემდეგ ივანე ვარდანისძე აღარ სჩანს (მარ. ვარ. 442). ის ალბათ ან მოკლულ იქმნა ომში, ან დამარცხების შემდეგ გიორგი რუსთან ერთად გადაიხვეწა ბიზანტიაში.

განხილული ხატები უნდა იყოს გაკეთებული 1177 წლამდის. დემნას მოძრაობამდის. ამგვარად, ეს ორი საყურადღებო წარწერა ჩვენ გვაძლევს ცნობას ერთს უძველეს ვარდანისძეზე, სვანეთის ერისთავზე, ვარდან, სვანთა ერისთავი, პირველად იხსენიება გიორგი მეორის დროს (1072 — 1089). აქედან უნდა მომდინარეობდენ ვარდანისძენი.

იმერეთის მეფის ბაგრატ მეხუთეს დროს (1360 — 1395) სვანეთის ერისთავი ვარდანისძე მეფის წინააღმდეგ გამოსვლის გამო გადაყვანილ იყო გურიის ერისთავად. გურიის ხატების წარწერებში პირველ ხანად გურიელები იცავენ თავის გვარსაც და სვანთა ერისთავის წოდებასაც (იხ. დ. ბაქრაძის „მოგზ“. გ. 109, 111, 261, 269);

მაგრამ ჩვენთვის ესეც ცხადია, რომ ზოგიერთი ხატი სევანთა ერისთავის ვარდანის წარწერით სევანეთიდან არის გადმოტანილი გურიაში და არა იქ გაკეთებული. ზოგიერთი მათგანი, ხელობის თვალსაზრისით, მე - 12 — 13 საუკუნეებს ეკუთვნიან, როცა ვარდანის ძენი გურიაში არ ყოფილან.

რაც შეეხება ბიზანტიურ ტიტულს „პროტოსტრატორ“-ს, თუ მართლა ეს ჩვენს შემოკლებულს და შეცვლილ ტერმინს „პროტონ“-ს უდრის, უნდა ვიფიქროთ, ეს ტიტული ივანე ვარდანის ძეს ძველის ტრადიციით მიუთვისებია. ეს იმ დროდან, როდესაც სევანეთი მჭიდროდ იყო ბიზანტიის გავლენის ქვეშ, როდესაც ის შედიოდა ჯერ ლაზების სამფლობელოში ავტონომიურად და შემდეგ აფხაზთა სამეფოში. ეტყობა, სევანეთის ერისთავები, ანუ ხელქვეითნი მეფენი, იღებდნენ ბიზანტიიდან საიმპერიო კარის - კაცთა პატივს და ტიტულებს, ისე როგორც ტაო - კლარჯეთის ბაგრატიონები და აფხაზთა მეფენი (მაგალითად, აფხაზეთის მეფეს გურგენს ანუ გიორგი მეორეს (912 — 957) მაგისტროსის ხარისხი ჰქონდა მინიჭებული კონსტანტინე მეშვიდის პორფიროგენის თანა-მეფის რომან პირველის ლეკაპენისაგან). მაგრამ როდესაც საქართველო გაერთიანდა და საქართველოს მეფე თვითმპყრობელი გახდა დავით აღმაშენებელიდან დაწყებული, მას შემდეგ დამოკიდებულობა ბიზანტიასთან. წინათაც მართო ზნეობრივი და ნომინალური, სულ პოისპო ამ დროს საქართველოს ერისთავი პატივს მიიღებდა მხოლოდ საქართველოს მეფის კარიდან და არა ბიზანტიიდან. მეტადრე ეს შეუძლებელი იყო გიორგი მესამის და მისი ასულის თამარ მეფის დროს.

„პროტოსტრატორ“-ის ხარისხი ქართულმა „კარის გარიგებამ“ არ იცის. ის უდრის პირველ ყოვლისა ქართულს „მეჯინბეთ - უხუცესს“, თუმცა ბიზანტიაში მას სხვა ფუნქციებიც ჰქონდა, სამხედრო და საერო და ის ყოველთვის წარჩინებულ კარისკაცთა პირველ რიგში იყო (იხ. Du Cange, Glossarium... II, pp. 1463 — 4).

ტრადიციით ტიტულის და ხარისხის მითვისება ზშირია ჩვენს ისტორიაში. საქართველოს რამოდენიმე სახელმწიფოდ და სამთავროდ გაყოფის შემდეგ ქართლის, კახეთის და იმერეთის მეფენი ძველებურად ატარებენ „მეფეთა მეფის“ ტიტულს. მთავრებიც მისდევენ ზშირად ამ ტრადიციას. მაგალითად, შამან - დავლე პირველი დადიანი ერთს ლაფსხალის ეკლესიის ხატის წარწერაში, რომელიც თავის ადგილზე იქნება მოყვანილი, თავის თავს აცხადებს და-

დიან - გურიელად, სევანთა ერისთავთა ერისთავად და მანდატურთ - უხუცესადაც; მაგრამ შამან - დავლე პირველი მარტო დადიანთა იყო (1470 — 1474) და სხვა საპატრონო და სხვა ხარისხი მას არავითარი არა ჰქონია.

აგრეთვე, ჩვენის აზრით, „პროტოა - უპერტიმოსი“-ს ტიტული, რომლითაც, სხვა ტიტულთა შორის, მოხსენებულია ჭყონდიდი მეცამეტე საუკუნის დასაწყისის ნათარგმნ „სააქიმო წიგნ“-ში (იხ. ჩვენი აღწერა წერაკითხვის საზოგადოების ხელნაწერთა, ტ. I კვ. 641). ტრადიციით მომდინარეობს იმ დროდან, როდესაც ჭყონდიდი შედიოდა აფხაზთა სამეფოში და პირველ ხანად კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ექვემდებარებოდა.

რომ „პროტოსტრატორ“-ის ტიტულს ზემო გარჩეულს პირველ წარწერაში ნამდვილი, იმ დროისათვის რეალური მნიშვნელობა არა ჰქონია, ეს იქიდანაც სჩანს, რომ მეორე მესტიის ხატის წარწერაში ეს ტიტული განმეორებული არ არის.

შენიშვნა: ამ ორი ხატის აღწერილობა გამოცემულია ჩვენს მიერ Byzantion-ში, t. XII, fascicule I, pp. 197 — 204. სურათები, ჩვენს მიერ წარდგენილნი, რედაქციამ დაჰკარგა.

3. ხატი ღვთის მშობლისა, ჩვილედი, (№ 16766), მოოქრული ვერცხლისა. ნაჭედი, 68×53 ს. ღვთის მშობელი გამობერვით გამოქანდაკებულია; ტახტზე მჯდომარე, თავის წრე შემკობილია ძვირფასი ქვებით; წარწერა სახელისა ლამაზი, მსხვილი ასომთავრულით: დ~დღ დ~ჟ. აშია შემკობილი ყოფილა ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით, მაგრამ დარჩენილია მარცხენა კუთხე თავში და მარჯვენა კუთხე ბოლოში; მარცხენა კუთხეში, ზემოდ, იოანე ნათლის მცემელია. წელზევითი; მარჯვნივ აშიაზე, შუაში, შემოსილი დიაკონსავით, მთავარ ანგელოზია, ხოლო თავი აღარ შერჩენია; ქვემო აშიაზე წარმოდგენილნი არიან წელს-ზევითნი, ოთხ-კუთხედ მედალიონებში: წ~ჟ თ~ე (მარცხნივ კუთხეში), წ~ჟ გ~ი (შუაში) და წ~ჟ დ~ი (მარჯვნივ კუთხეში). მარცხნივ და მარჯვნივ წმ. გიორგისა, შუაში, ასომთავრული წარწერა არის, ორ სტრიქონად გამოქანდაკებული, მაგრამ მარცხენა ნაწილი ნაკლებია, თუმცა ადგილი ცარიელი არ არის, აშიის ჩუქურთმიანი ნაწილით არის შემდეგ ამოვსებული; მარჯვენა ნაწილი სრულად არის წარმოდგენილი, მაგრამ არაჩვეულებრივი მოვლენა ემჩნევა: წარწერაში ყველა ასოები ხუცურნი ასომთავრულისა მარტივად და მშვენიერად არიან წარმოდგენილნი; ხოლო ორივე სტრიქონი ბოლოში თავდება მხედრული მ - ნიღ

და ეს მ - ნი ისე არის გამოხატული, როგორც მეთვრამეტე საუკუნეში გვხვდება ჩამოყალიბებული. თუ თავში ნაკლულ ასოებს მიუმატებთ, წარწერას შემდეგი სახე ექნება:

[ლ]ბლო	შე ე ჯნჯხე
[ლბ]ელო	შე ე ვნდნე

უქარაგმოდ გამოვა:

ღმრთის მშობელო, შეიწყალე ერისთავი ჯინჯიხე.
 ღმრთის მშობელო, შეიწყალე ერისთავი ვანდანე.

სახელი ჯინჯიხე ჩვენ შეგვხვდა ერთს მესტიის ეკლესიის წარწერაში. ასო მ - ნის მაგიერ რომ აქ ი ყოფილიყო, კიდევ გასაგები იქნებოდა. საუცხოო კიდევ ის არის, რომ ასომთავრული მ - ნი წარწერაში ხუთს ადგილას მშვენიერად თავის სახით არის წარმოდგენილი; ამიტომ შეუძლებელია, ეს ბოლო მხედრული მ - ნის მსგავსი ასო რომ ანგარიშში მივიღოთ, დარჩება ჯინჯიხე და ვანდანე; უკანასკნელი, შესაძლოა, ვანდანის მაგიერ იყოს დაწერილი, თუმცა ასო ნ აქ ექვს არ იწვევს. ჩვენის აზრით, ეს ხატი მეთოთხმეტე საუკუნეს ეკუთვნის. (ფოტ. № 16766).

4. ხატი კარედი ღვთის მშობლისა, მოოქრული ვერცხლისა. 55X39 ს. დაკეცილი პირი ხატისა კამარიაშია, შექმნილი ვერცხლის განცალკევებული ფირფიტებით, როგორც კარებზე, ისე კამარის ზემოდანაც (№ 16770). ამ ფირფიტებზე წარმოდგენილი არიან სხვა და სხვა წმიდანები. თუ სახარების სცენები. ჩვენ აქ ვხედავთ გარდამოხსნას, მაცხოვარს ტახტზე მჯდომარეს, ვედრებას, წმიდა გიორგის, წმიდა დიმიტრის, ღმერთს საბაოთს, ეკლესიის მამებს და სხვა. თექვსმეტ ოთხკუთხედ ფირფიტაზე გამოსახულია ღვთის მშობელი ჩვილედი, წელს ზევით. გახსნილ კარედში შუაში არის წამლით დახატული ღვთის მშობელი ჩვილედი და კარებზე წამლითვე ნახატავნი მთავარ ანგელოზები (ფ. № 16769). ხელობა მდარეა და მასთან ცუდად შენახულია. წრეები ღვთის მშობლისა და მთავარ ანგელოზთა შემკობილი ყოფილა ექვსი ძვირფასი ქვით, ეხლა დარჩენილია სამი. ქვემოთ უშნო ასომთავრულით სწერია:

წ : ყოლა წმიდო : ღმრთის : მშობელო : შეიწყალე .: სული :
 აბსლ ამისა : ინსრძისა .: და .: მეუღლისა .: მის .: ანასი : ამნ .:
 ხატი უნდა ეკუთვნოდეს მეჩვიდმეტე - მეთვრამეტე საუკუნეს.
 შენიშვნა: ზემოდ ჩვენ აღვნიშნეთ ვედრება. ვედრება. ანუ

ფრანგულად *déisis* — „დეიზის“, რუსულად „დეისუს“, არის სიმბოლო უკანასკნელი განსჯისა. ეს არის კომპოზიცია, სადაც ქრისტე. უზენაესი მსაჯული, წარმოდგენილია ღვთის მშობლის და იოანე ნათლის მცემელის შუა. ორთავენი, ღვთის მშობელი და იოანე. ევედრებიან მაცხოვარს ცოდვილთა შეწყნარებისათვის.

5. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა. მოოქრული, 16.5×14.3 ს. მაცხოვარი წარმოდგენილია ტახტზე მჯდომარედ, მარჯვენა ხელით აკურთხებს, მარცხენაში სახარება უჭირავს. წარწერა სახელისა ასომთავრულით წარუყვნილია. აშია შემკობილია ვაზოვანი ორნამენტით; ქვემოდასომთავრული წარწერა აქვს:

ოფლუ :: იესუ ქრისტე ღმერთუ შეიწყლე სოლ
ი ინასარიძის გიურგს და თანა მეცხედრის
ა მათისა ჩხეტიძის ქალისა ანასი ამინ.

საკვირველია, რომ წარწერაში გამოხატულობით *მ* და *შ* კარგად განირჩევა, მაგრამ *შ* ნახმარია *მ* - ნის მაგიერ პირველ. მეორე და მეთოთხე სიტყვის ბოლოს პირველი სტრიქონისა და მეორე სიტყვაში მეორე სტრიქონისა, ხოლო *მ* ნახმარია *შ* - ნის მაგიერ პირველი სიტყვის დასაწყისში და უკანასკნელ სიტყვაში პირველი სტრიქონისა (ფ. № 16771). ხატი მეჩვიდმეტე საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს.

ინასარიძე გიორგი და მისი მეუღლე ანა, ჩხეტიძის ქალი, როგორც ზემოდ დავინახეთ, აღმაშენებელნი არიან სამხრეთ - დასავლეთის ეკვტრისა ლაბეჭინის ტაძრისა.

6. **ხატი წმიდის გიორგისა**, ვერცხლისა, მოოქრული. ნაჭედი. 33×28 სანტ. წმ. გიორგი წარმოდგენილია ცხენით. შუბით გმირავს მეფე დიოკლეტთანეს, თავის წრის ორივე მხარეს ბერძნულად აწერია: „ჰო აგიოს გეორგოს“, ხოლო ზემო კუთხეებში ასომთავრულით სწერია: წ~ე გ~ე; აშია არ შენახულა; ხატი კარგი ნახელავია და უნდა ეკუთვნოდეს მეთოთხმეტე საუკუნეს (ფ. № 16767).

7. **ხატი მიქელ მთავარ ანგელოზისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი. 63×46,5 სანტ. (ფ. № 16765). მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია ფეხზე მდგომარედ, სრულის ტანით და გამობერვით; მარჯვენა ხელში აქვს ლაბარუმი, მარცხენაში უჭირავს ბურთი; აშია ვაზოვანი ორნამენტისა არის. მაგრამ უმეტესი ნაწილი მოძარცულია. უზის

ერთი ძვირფასი ქვა, მეორე დაკარგულია; ხელობა მდარეა, მე - 17 - 18 საუკუნისა.

8. **ხატი პატარა მთავარ ანგელოზთა მიქელ და გაბრიელისა**, წამლით დახატული; ზემო მედალიონში მაცხოვარია; წარწერები ასომთავრულით: იჴ ქე, გაბრიელ, მიქელ. აშია ვერცხლისა აქვს; ხატი შემკობილია 52 ძვირფასი ქვით; ეკუთვნის მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისს (ფ. № 16764).

9. **ხატი პატარა ღვთის მშობლისა**, წამლით ნახატი, 14,3×11,2 სანტ. ეკუთვნის მეცხრამეტე საუკ. შემკობილია ქვებით. (№ 16764).

10. **ჯვარი დიდი**, საკუთხეველის წინ დასადგმელი, ერთს საყენზე მეტი სიმაღლით; შეძერწილია ვერცხლის თხელი ფირფიტებით, რომლებზედაც წარმოდგენილი არიან, გამობერვით, წმიდანები; ქუდი ჯვარისა პირამიდალური სახისა არის; მასზე მოჩანს ზემოდ წმიდა გიორგი ფეხზე მდგომარე; ქვემოდ ღვთის მშობელი ჩვილელი. სხვა ფირფიტებზე განმეორებულია სხვა და სხვა ფიგურები; სიგრძეზე ჯვარისა სამ-სამი ღვთისმშობელია ნიშოვანი. ექვსზე კიდევ წმ. გიორგი ცხენოსანი, რომელთა შორის უკანასკნელი, ქვევით, უფრო დიდია და უფრო ლამაზი ნახელავი, ასომთავრული წარწერით: წჴ გჴი. ხოლო ორ ფირფიტაზე მთავარ ანგელოზებია. ჯვარის სივანზე, შუაში, „უმბო“ მთავარ ანგელოზებით მარჯვნივ და მარცხნივ; შემდეგ ორივე მხარეს წყვილი სურათი ღვთის მშობელისა, ნიშიანი, მთავარ ანგელოზებითურთ აქეთ - იქით; ეს ის ჯვარი უნდა იყოს, რომელზედაც გაბრიელ ლაბეჭინელი ამბობს: მოუქედელი დამრჩაო. ეხლანდელი ნოცულობით ჯვარი არ შეიძლება იყოს უადროესი მეთექვსმეტე - მეჩვიდმეტე საუკუნისა (ფ. № 16764).

წენიშვნა: უმბო (umbo) ნიშნავს ჯვარის შუა ნაწილს, სადაც ჯვარცმულის მაგიერ ორნამენტებია წარმოდგენილი, ზოგჯერ გამობერვით.

11. **თასი ვერცხლისა, მხედრულის წარწერით:**

ქ . ერისთვის ასული თედორა .

12. **საცეცხლური**, ძველი, ვერცხლისა, ხლართულებით შემკობილი.

13. **ვერცხლის ბაღთები** სარტყელისა, ოქროთი დაფერილი.

14. **ფილონი** ძველი ფარჩისა, მდიდრულად ნაკერი, ხელ-აპყრობილ ქრისტეს სურათით.

სოფელი საირმე

სოფელ საირმესთან წინეთ საირმის მონასტერი იყო. მონასტრის აშენება იქ დაიწყო ოტია დადიანმა და მისმა მეუღლემ გულქანმა და დაამთავრა მისმა შვილმა კაცია მეორემ 1766 წელს (იხ. დასავლეთ საქართ. საეკლესიო საბუთები, ს. კაკაბაძისა, 1. გვ. 30 — 33). მონასტერი ღვთის მშობლის მიძინების სახელზე იყო აგებული და არსებობდა ჩვენს დრომდე. მაგრამ ბოლოს დროს მონასტრის მახლობლად, მიწის ძვრის გამო. მიწა გასკდა. ნაპრალი გამოჩნდა. საიდანაც ზოგჯერ ამოდის ორთქლი და გაზი. ამიტომ მონასტერი გააუქმეს და ნივთები გადაიტანეს ჭყონდოდის მონასტერში. რომელზედაც საირმეს მონასტერი მიწერილი იყო. ძველი მონასტრის შენობა ჩვენ არ დაგვითვალისწინებია. თვით სოფელ საირმეში ეხლა ახალი ეკლესია არის ქვისა, სიონური რიგისა, წმიდის გიორგის სახელზე. ეკლესიაში არის რამოდენიმე ხატი და ჯვარი ქართული ადგილობრივი ხელობისა, მაგრამ მე-19 საუკუნისა.

1. თავ ხატად ეკლესიისა მიჩნეულია დიდი ვერცხლის **ჯვარი** 33 სანტ. სიმაღლით, რომელშიაც ხალხის გადმოცემით თითქო ინახებოდეს კბილი წმიდა გიორგისა. ჯვარი დამყარებულია დიდ ვერცხლის ბურთზე და შემკობილია 17 ძვირფასი ქვით; ამათში 4 ლალია და 4 ზურმუხტი; ოთხივე ფრთაზე ჯვარისა წარმოდგენილია წმიდა გიორგი ფეხზე მდგომარე, მარცხენა ხელის აპყრობით და ჯვარიანის და გრძელ ტარიანის ლახვარით მარჯვენა ხელში. ქვემო სურათის ორივე მხარეს გვირგვინია გამოსახული და თარილი ჩუქურთმით — 1838 წ. ქვემოდ გამკეთებელის მონოგრამა „სმა“. ესევე გვირგვინები, იარაღი და მონოგრამა განმეორებულია მეორე გვერდზე ჯვარისა. ჯვარი ამართულია დიდ ხის კიდობანზე. წმიდის გიორგის გამოქანდაკებული სახეებით, მდარე ხელობისა. ჯვარი გადმოღებულია გვაქეს ფოტოგრაფიულად (№ 16763).

2. **ჯვარი** ათონურის რიგისა 14×6 სანტ. ჯვარცმულის სახით შუაში და მახარობლებით ფრთებზე. მეორე გვერდზე, შუაში, წარმოდგენილია ნათლის ღება. ხოლო ფრთებზე მახარობლები და ანგელოზები.

3. **ხატი ღვთის მშობლისა**, 16,5×16,1 სანტ. ტლანქი ხელობისა. მე - 19 საუკ., შესდგება ოქროთ დაფერილი ვერცხლის ფირფიტებისაგან, რომელნიც მიკედლიანი არიან დაფაზე. ამ ფირფიტებზე

ჩხვილელი ღვთის მშობლის გარდა, წარწერით „ დო ლსა “, წარმოდგენილი არიან კიდევ მაცხოვარი. ანგელოზები და ჯვარცმა.

4. **ხატი მაცხოვრისა**, წამლით დახატული, მე - 19 საუკ. წარწერით: ქე .

5. დიდი **ხატი მაცხოვრისა**, წამლით დახატული, წარწერით: იუკ ქე. მე - 19 საუკ.

6. **ხატი წმიდა გიორგისა**, წამლით დახატული, ბერძნული წარწერებით. წმ. გიორგი წარმოდგენილია თეთრი ცხენით და შუბით გმირაეს ვეშაპს; მე - 19 საუკ.

7. **ხატი ღვთის მშობლისა**, ჩხვილელი, წამლით დახატული, 68×47 სანტ., წარწერით „ დედა ლსა იუკ ქე “, მე - 19 საუკუნისა; ჩასვენებულია კიდობანში, რომელსაც აწერია: „1895 წ. აპრ. 28. პეტრე ნიკოლოზის . ძემ . ალავეიძემ შესწირა კიოტი“. ეს ალავეიძე მოხუცებული მნათე არის ამ ეკლესიისა. აშია და თავის წრე (ნიმბი) ღვთის მშობლისა შემკობილია 12 ძვირფასი ქვით, ლალებით, ფირუზებით, ქარვებით და ამეთეისტოებით.

8. კანკელი ახალია, მე - 19 საუკ. წმიდანები ტილოზეა დახატული, ხუცურის წარწერებით; ქვემოდ ზოგიერთებს მხედრულად უწერია: „ შეიწყალე შემომწირველი როსტომ ალავეიძე “.

სოფელი ლაჯანა.

საირმედან ჩვენ დავბრუნდით ალაჯანაში და მეორე დღეს გავემგზავრეთ ორბელში. გზა ლაჯანურას მარცხენა ნაპირით მიდის. ალაჯანის მახლობლად ლაჯანურაზე ქვის ხილია და აქედან იწყება ძლიერ ვიწრო, მაგრამ თვალწამტაცი თავის სილამაზით და სინაზით ხევი ლაჯანურასი, რომელიც გრძელდება შვიდი კილომეტრის მანძილზე. ხოლო შემდეგ ორბელის ხიდამდის ხეობა ერთობ ფართოდ იშლება და ესეც ფრიად ლამაზია. ამ ფართო ხეობის ორივე ნაპირს, ფერდობზე და სერებზე, გაშენებულია უმთავრესი სოფლები. აღნიშნული ვიწრო ხეობა ლაჯანურასი მოგვაგონებს თავის საზოგადო სახით დარიალის ხეობას, მაგრამ, რა თქმა უნდა, მინიატურულად. დარიალის ხეობა თავის მაღალი კლდოვანი მთებით სასტიკია, ეს თავის მწვანე მცენარეობის შემოსილობით ნაზია და კეკლუცი. ამ ხეობის სახეების და პეიზაჟების გადმოღებას დ. ერმაკოვმა მთელი დღე მოანდომა. მრავალი სურათია გადმოღებული, მაგრამ ნომრებს

ვერ ვუჩვენებთ, ვინაიდან სურათები ეხლა ხელთ არა გვაქვს.

ჩვენ დავბინავდით ორბელის დუქანში, ხილთან, და აქედან ვახდენდით ექსკურსიებს ლაჯანურას ხეობის სოფლებში. პირველი სოფელი, რომლის ეკლესია ვინახულეთ, ლაჯანა იყო. ამას მიუცია სახელი მდინარისათვის, ლაჯანურა.

სოფელი ლაჯანა გაშენებულია მაღლობზე, ლაჯანურას მარცხენა მხარეზე, მახლობლად ორბელისა. მთავარ ანგელოზის ეკლესია ამ სოფლისა მთაზე მდებარეობს; ჩვეულებრივი სახის არის, ათხუთხედი, მაგრამ საკურთხეველი გარედ მომრგვალებული აქვს, ნაშენია უბრალო ქვით, შიგნით შელესილია. მაგრამ ფრესკებით არ არის შემკობილი; შესავალი აქვს დასავლეთით, სამხრეთით და ჩრდილოეთით და თითო პატარა ფანჯარა ყოველ კედრით. ეკლესიაში ჩვენ ვიპოვეთ ორი ხატი. ერთი მთავარ ანგელოზთა და მეორე ღვთის მშობლისა; ორივე ადგილობრივი. უფრო სვანური ხელობისა, მაგრამ ყოველად ტლანჭი, რაც ცხადი მაჩვენებელია იმისა, თუ როგორ დაცემული ყოფილა კულტურა ამ მხარეში მეთვრამეტე საუკუნის დამლევს და მეცხრამეტეს დასაწყისში.

1. ხატი მთავარ ანგელოზთა მიქელ და გაბრიელისა, ვერცხლით ნაკელი: 40 x 29 სანტ. (ფ. № 17619). მთავარანგელოზნი წარმოდგენილნი არიან მთელის ტანით და ჯვრებით ხელთა, ზემოდ მათ შუა ქერუბიმებია; მარცხნივ და მარჯვნივ აშია შემკობილია წერტილებიდან შემდგარი ზაზებით და ნახევარ რგოლებით; ზემოდ და ქვემოდ წარწერებია ასომთავრულით. მაგრამ ისეთი ვულგარულით, როგორც თვით მთავარანგელოზთა სახეებია; ამიტომ წარწერა ადვილი გასარჩევი არაა. სახელების წარწერები: წ~მ მიქელ, წ~მ გ~ლ. გაბრიელის თავზე სულ ცუდად გამოყვანილი ასოებით და შემდეგ ზემო აშიაზე ასეთივე ხელით:

ამისი :: ოქრომ	ამისი ოქრომ-
ქდლი :: იოსებ[ქა]	ქედელი იოსებ[ქა]-
ეძე :: შეუნდს	ეელაძე შეუნდვეს
ღმეთნ	ღმერთმან
წ :: დაგვიც : თემს :: თქნის	დაგვიც თემს თქვენის
ს~ლისა :: თ~ს :: სლის :: წ~ის :: შბა	სულისათვის სულის წმი-
	დის შაბა-
თს :: ერთი :: ცხერი :: ან :: ხბო :: ა	თს ერთი ცხვარი, ან ხბო.

რა :: ოდეს :: ეს :: არ :: მოგიშლოთ :: რა-ოდეს ეს არ მოგიშა-
ლოთ.

ქვემოლ აშიაზე:

1. მო(ვ)ჭედე :: ხუტი :: ესე :: მთვრანგლზი :: ბაკულდწის :: მე :: შარინემ
2. დადიშქელიანის :: ქლმან :: სახსრად :: სულისა : ჩუმისა : ქრშის :: ფაცი
3. ას :: და შვილის :: ისლამის :: შესნდობელად :: და საოხად :: სლის
4. ა :: ჩისა :: ვნცა : ესე :: მოგიშლოს :: მთვრ : ანგლოზმა
5. კრული (?) :: ამყოფს :: მსი : სული :: და ნთესავი ::

2. ხატი ღვთის მშობლისა, ვედრებისა, ვერცხლისა, იმავე ზომისა და ხელობისა, როგორც პირველი (ფ. № 16772). ღვთის მშობელი წარმოდგენილია მთელის ტანით, ხელებ აპყრობილი სამლოცველოდ; აქეთ იქით აშიებზე მთავარ ნაგელოზებია; ზემოდ ქრისტე; წელს ზევითი, წარწერით: იჲჲ ქჲე. აქეთ იქით ორი ფიგურა კაცისა, ხელებ გაშვერილნი. თითქო ჯვარზე გაცმულნი, მაგრამ ჯვარი არ ჩანს. მთელი შემოსილობა ხატისა განცალკევებული ფირფიტებისაგან შემდგარია და მიჭედილი ხეზე, მაგრამ ხელობა ერთი დროისა და ერთი ოქრომჭედელის არის. ზემოთ მარცხნივ ერთობ უწნო ვულვარული ხუცურით სწერია:

წ : ამისი :: ოქრო :: მჭედელი ::
 იოსებ :: ქაქელაძე :: შეუ
 ნდოს :: ღონ ::

ქვემოლ აშიაზე ასეთისავე ხუცურით:

წო :: ვედრებისა :: ღთის :: მშბლო :: მზ :: და მფრველ : ექმ
 ენ :: ამის :: მომჭედს :: გელოანსა :: სულას :: და თა :: მეცხედრ
 ესა :: მისსა :: დეუდარიანის :: ქლს :: ყაზმის :: შვილთა :: მათთა ::
 მოწყალე :: და შემწე :: ექმენ :: დლსა :: მას :: გნკითხვისასა ::

ამას ქვემოლ კიდევ ვულვარული მხედრულთ:

ღმერთო :: და :: ვედრების :: ღმრთის :: მშობელო :: აც
 ხოვნე :: ზეცას :: მომგები ფაცია და მისი მეუღლე მარინე .

ჩუკულის წარწერიდან ჩვენ ვტყობილობთ, რომ სულა, გიორგი და ფაცი გელოვანები ძმები ყოფილან; სულას მეუღლე იყო დედდორიანის ასული ყაზმი ანუ ყაზმის.

სოფელი ორბელი.

ორბელი თავი სოფელია ლაჯანურის ხეობაში (ფ. № 17510), სადაც სახლობენ თავადნი გელოვანები; აქვე მაღალ კლდეზე აშენებულია დიდი, ლამაზი ციხე ორბელისა (ფ. № 17402). ამ ციხემდის ლაჯანურის კალაპოტი ერთობ ვიწროა, ხოლო ციხის ძირიდან იწყება დიდი ფართო ხეობა; აქ არის ხიდი ლაჯანურაზე. ციხეს სამი კოშკი აქვს; მათში ჩრდილოეთის კოშკი ყველაზე მაღალია; შიგნის ოთახია გადახურული; შუა კოშკი შესავლის კარის თავზეა ამართული, აღმოსავლეთით; მესამე კოშკი სამხრეთით არის. ციხეში არის ჭა და პატარა ქვის ეკლესია, აწ უკვე დანგრეული. ეკლესია თლილის ქვით არის შექმნილი შიგნით და გარედ; სიგძე აქვს 9 არშინი და 4 ვერშოკი, განი 7 არშინი და 4 ვერშოკი; შესავალი აქვს სამხრეთით და დასავლეთით; ფანჯრები აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით; საკუთხეველში ორი პატარა უბეა. თალი ჩამონგრეულია. დასავლეთის მხრით ეკლესიას მიწინებული აქვს დიდი ეკვტერი, სიგძით 9 არშინი და 4 ვერშოკი; ეკლესია მოხატული ყოფილა, ხოლო ეხლა მხატვრობა მოშლილია; კარგად შენახულია მხოლოდ მთავარ ანგელოზი დასავლეთის კარის ზემოდ; თვით კარი რკინით შექმნილია; საკუთხეველის თაღში ორი პატარა ჭურია, ჩამონებული ზმისათვის (ფ. № 17398).

ახალი ეკლესია ორბელისა ხისა არის პატარა დაეკებაზე, მახლობლად ძველი ეკლესიისა. ეკლესია მომრგვალებით გამოდის აღმოსავლეთით; ირგვლივ უვლის ფანჯატური სვეტებზე; დახურულია ყაერით; ფანჯრები ხისა აქვს, ცხრილოვანი და ლამაზი (ფ. № 17400). კანკელი ახალია და გაკეთებულია 1867 წ. 19 აგვისტოს, რაც ჩანს შემდეგის მხედრული წარწერიდან:

აღემართა კანკელი ესე ამა მთავარანგელოზის ეკლესიასა შუა :
ამას შინა შემავალთა მრევლთა მიერ. მათდამი საკუთრებათა
შუა ჩყაზ - სა წ. აგვისტოს : ით - ს.

ეკლესიის მახლობლად ხის პატარა ლამაზი სამრეკლოა ორსართულიანი, სვეტებზე, შაქრის თავის მსგავსი სახურავით (ფ. № 17399).

ეკლესია ორბელისა. ეტყობა. ბევრჯერ ყოფილა გაძარცვული; აქ სულ ნაძარცვი ხატები და ჯვრებია დარჩენილი და მათ შესახებ მცირე ნაშთებისაგან უნდა ვიქონიოთ წარმოდგენა. აქ ვნახეთ:

1. **ჯვარი რკინისა**, 43×21 სანტ., რომელიც შეჭედლილია ოქროთი, ზედ ნაჭედი ჯვარცმულის სახით და ასომთავრული წარწერით: **ა-ო ქ-ე** : შემკობილი ბალახოვანი ხლართული ორნამენტით; ძვირფასი თვლები ოთხი მოძარცულია, მაგრამ მათი ბუდეების ნაშთები მოჩანს; ქვემო ნაწილი ჯვარცმისა მოწყვეტილია (ფ. № 16781). მეორე გვერდი ჯვარისა ისეთივე ლამაზი ხლართული ორნამენტით არის შემკობილი, როგორც პირველი (ფ. № 16782), მაგრამ ქვემო ნაწილი, სადაც ასომთავრული წარწერა ყოფილა. მოძარცულია, დარჩენილია მხოლოდ ორი სიტყვა:

„ქ : ძელო .:

ჯვარი უნდა ეკუთვნოდეს მე-15 საუკუნეს.

2. **ხატი მთავარანგელოზისა მიქელისა**, წამლით დახატული ძელზე, 93×56 სანტ. მთავარანგელოზი წარმოდგენილია ლაბარემით ხელში, მაგრამ ფერადები სურათისა სულ გახუნებულია; ვერცხლის შემკობილება ბალახის მსგავსი ხლართულებით შერჩენილია მხოლოდ ნაწილობრივ აწიებზე, თავის წრეზე და ზემოდ თავის წრესთან, სადაც ასომთავრულით უწერია: **მთავარ ანგელოზი მიქელ** (ფ. № 16783). ქვემოდ, ასომთავრული წარწერიდან დარჩენილია შემდეგი:

: ქ : წ-ო : მთავარანგლოზო .: მიქაელ .: გაუმარ

ჯუე : მმსავთა შენთა ინაის ძეთა

ჯოდ(ე)დიანსა ვა ვახტანგს : ...

და მფრველ ექმენ პაპასა :

ხატი უნდა ეკუთვნოდეს მე - 14 — 15 საუკუნეს.

3. **ხატი მთავარ ანგელოზისა მიქელისა**, წარწერით: მიქაელ მთნგზი, 89×59 სანტ., წამლით დახატული, მაგრამ გაფუჭებული: აწიები ოქროსი ისეთი ბალახოვანი ხლართული ორნამენტით ყოფილა შემკობილი, როგორც ზემო აღნიშნული ჯვარი, მაგრამ ორიოდე პატარა ნაწყვეტია დაცული (№ 16785).

4. **ხატი მთავარანგელოზისა გაბრიელისა**, 58×42 სანტ.. ასეთივე ხელობისა, როგორც წინეთ მოხსენებული ხატი, მაგრამ უფრო ცუდათ დაცული, წარწერით: **მთანგზი გლ** (ფოტ. № 16781).

5. **ხატი მაცხოვრისა**, წელს ზევითი; წამლით დახატული. 69×51 სანტ. სახე აქ ცოტა უკეთ შენახულია, მაგრამ ოქროთ დაფერილი ვერცხლის სამოსელიდან ცოტა არის გადარჩენილი, მარჯ-

ენივ და მარცხნივ და ორ ადგილას აშიებზე; მაცხოვარი მარჯვენა ხელით აკურთხებს (ფ. № 16781). უნდა ეკუთვნოდეს მეჩვიდმეტე საუკუნეს.

6. ასეთივე ხატი მაცხოვრისა, მაგრამ უფრო დიდი, 104×72,5 სანტ. (№ 16785). ფერადები გაფუჭებულია; მარჯვნივ მხედრული: არა-ძველი, წარწერა აქვს:

მე გიორგი მეიფარიანი დავდევი ეს მაცხოვრის ხატი ჩემი შე-სანდობელი.

7. ხატი მთავარ ანგელოზთა მიქელისა და გაბრიელისა, ვერცხ-ლისა, ოქროთ დაფერილი; ორთავე წარმოდგენილნი არიან სრული ტანით, ყვავილებით ხელში; მიქელ ამას გარდა რომაული მხედრის ტანისამოსშია და მარჯვენა ხელში სიმრგვლე უჭირავს ღერძით. გაბრიელს გძელი, თითქო ქალის ტანისამოსი აცვია და მარჯვენა ხელი გაშვერილი აქვს სიმრგვლისკენ. აშია მოჩუქურთმებულია. ხატი კარგად არის შენახული და წარმოგვიდგენს ტიპიურ მეგრულს ხე-ლობას მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევრისა, რაც დადასტურე-ბულია მხედრულის წარწერით ზემოდ და ქვემოდ (ფ. № 16780).

1. ჩულზ - ს წელსა შინა : გამოისახა და შეიმკო მთავარანგელო-ზისა ხატი ესე ორბელის ეკლესიისა
2. მისივე სახელსა ზედა აღწენებულისა თვით შეწირულებითა მისითა დროსა მთოვრისა სუდ სამენ
3. გრელოისა ლეონ გრიგოლის ძის დადიანისა და მეუღლისა
4. მისისა მთავრინა მართა ზურაბის ასულის წე
5. რეთლისა და მემკვიდრისა მათისა დოთ ლეონის ძისა რომელიცა იკურ(თხა)
6. სუდ სამენგრელოის მწყემს მთა
7. ვრის და ჭყონდიდის ეპისკოპოსის და
8. მთავრის დადიანის მოძღვრის გიორგი კუხა
9. ლოვისაგან და მე ბრძანებითა მათითა აღესწერე ხატსა ამას ზა-ლე-
10. ჩხუმის სასულიეროს განმგემ
11. ბლალოჩინმა და მთავარ ლეონ დადი
12. ანის კარის მღვდელმა აზნაურმა პავლე გიო...
13. ძემ დაშნიანმა

8. სახარება ეტრატზე, 21×16 სანტ., დაწერილია ნუსხა ხუ-ცურით, ორ სვეტად, 25 სტრიქონი სვეტში. სათაურები ნაწერია სინ-

გურით. თავი და ბოლო აკლია. ადგილ - ადგილ ტექსტი აღდგენილია, ნაკლულოვანი ადგილები შემდეგ შევსებულია ქალღმერთის; თარიღი არა აქვს; მაგრამ ხელის მიხედვით, სახარება უნდა ეკუთვნოდეს მეთორმეტე საუკუნეს. ტექსტი გიორგი მთაწმინდელის რედაქციის არის; ბოლოში აქვს ვრცელი სარჩევი და შემდეგ არა - ტექსტის ხელის წერილი ნუსხა ხუცურით, რომელიც მოგვითხრობს სახარების განახლების ამბავს 1600 წელს, როდესაც ქართლის მეფე სვიმონ პირველი თათრებს ტყვედ ჩაუვარდათ. ქარაგმებს ვხსნით და ნიშნებს ახლებს ვუსვამთ:

დიდებაჲ ღმერთსა ოთხთაენო სახარებანო, მათე, მარკოზ, ლუკა და იოვანე, შეიწყალე სული მუხიერ ყიფიანისა და თანამეცხედრისა მისისა ელენესა ყიფიანის ქალისა, იკსენ მათთა ცოდვათაგან, აგრევე შვილთა მათთა პაპუს, ხოსროს და ბესის ცოცხალი აღდგერქლო(ს) ღონ, მიცვალებულისა მათისა ცოდვანი და ბრალი მათნი შეუნდოს ღმერთმან. ესე ოთხთაენი ფურცლად დაშლილი იყო და დაოხრებული. მერმე მოვიყვანე მწერალი ყასელაძე მანაველ და შევამკვე ახლად წიგნი ესე მას ჟამსა, როდეს ქართველთა მეფე სვიმონ თათართა დაიჭირეს და წაიყვანეს. ქართლი ააოხრეს საყდართურთ. აწ ვინცა ჩვენის ცოდვილისა სულისათჳს შენდობა(სა) ბრძანებდეთ, თქვენცა შეგინდოს ღმერთმან თქვენი ცოდვანი. რაცა ამა ჯვარხატსა კელი უნდა, მასამც მოვაჭედინებთ, ოქრომჭედელიცა ის არის.

განმაახლებელი მანაველ ყასელაძე თავის ძევს იხსენიებს კიდევ მინაწერებში, მათეს სახარების ბოლოს:

ღბჲ ღოსა მიზენსა კეთილისასა სრულ იქმნა წჲ ესე და სულთა გუნსანათლებელი ოთხთაენი კელითა ფჲდ ცოდვილისა მანაველ ქასელაძისა. დედა მამათა მისთა ძმასა მისსა შეუნდოს ღონ.

შემდეგ კიდევ იოანეს სახარების ბოლოს უწერია:

ყჲდ წმიდაო ღოს მშობელო შეიწყალე და აცხოვნე სული დარიდონ ქარსელაძის ქალისა. ვინცა შენდობა ბრძანოთ სულ კურთხეულისა დარიდონისა თვთ თქნცა შეგინდოს ღმერთმან ამინ კუნ. სულსა მანაველ ქარსელაძესა შეუნდოს. სულსა ივანე ქარსელაძესა შეუნდოს, მეუღლესა მისსა (შ)ვენიერსა მიდელანის ქალსა შეუნდოს ღონ. ამინ კუნ.

აღსანიშნავია, რომ მინაწერებში ერთი და იგივე გვარი სამი ფორმით არის მოხსენებული: ყასელაძე, ქასელაძე, ქარსელაძე.

ლუკას სახარების ბოლოს მერმინდელის ხელით:

წ: მთვერ ანგელოზო ორბელისო შინის მოწყობის მადლსა
შეე ნკზ . კუჭაისძე . ან ო . ნკზ (ხვეულად).

შემდეგ სხვა ხელით:

წო მთავარ ანგელოზო ორბელისო შეიწყალე ამ წიგნის
ახლა შემამკობი ადამ სლგძე (sic).

შემდეგ მხედრულის ხელით:

ღმერთო და ამ სახარების მადლო : შეიწყალე ადამ სალგაძე ან.

ეს სახარება ჩვენ ვნახეთ ორბელის მღვდლის დავით ლეშქა-
შელის სახლში. შემდეგ, როგორც შევიტყვეთ, სახარება გადაუტიათ
ქუთაისის მუზეუმისათვის.

გელოვანთა ეკლესია.

ლაჯანურის ნაპირზე, იასონ გელოვანის სახლის ქვემოთ, აგე-
ბულია მოზრდილი ეკლესია გელოვანთა, მათი სამარხავი, შედერ-
წილია თლილის ქვით და ეკვტერი ახლავს დასავლეთით; მაგრამ
ეს ეკვტერი უფრო ძველია თვით ეკლესიაზე; მისი იატაკი უფრო
დაბლა არის, ვიდრე ეკლესიისა; ეტყობა, ძველი ეკლესიის აღმო-
სავლეთის ნაწილი მოუშლიათ და ახალი ეკლესია მიუშენებიათ ზედ
და ამით წინანდელი ეკლესია ახალის ეკვტერად გადაუქცევიათ. თა-
ლი ეკლესიისა მომრგვალებულია; შესავალი მოიპოვება სამხრეთით,
დასავლეთით და ჩრდილოეთით. საკურთხეველში სამი ფანჯარაა;
სხვა მხარეებში თითო; ჩარჩოები ფანჯრებისა მოჩუქურთმებულია.
საკურთხეველი გარეთ მომრგვალებით გამოდის. დახურულია ყავ-
რით, ორ ფრთად, და შიგნით შეთეთრებულია კირით. კანკელი ხი-
საა, ერთობ მაღალი; გაყოფილია ხუთ სართულად. აღსავალის
კარი საკურთხეველისა და დანარჩენიც ორი ჩუქურთმით შემკობილნი
არიან. სურათები წმიდანებისა კანკელში წამლითაა დახატული 37
განცალკეებულს დაფაზე. შინაარსით წარმოგვიდგენენ სახარების
სცენებს. ამას გარდა არის კიდევ სურათები ღვთის მშობლისა და
იოანე ნათლის მცემელისა. მხატვრობა გვარიანია. ორ სტრიქონიანი
მხედრული წარწერა კანკელისა გვიჩვენებს, რომ ახალი, აღმოსავ-
ლეთის ნაწილი ეკლესიისა აუშენებიათ 1798 წელს:

ქ : შენ ცათა უვრცელეს უმაღლესო დედოფალო მარიამ მე ფუდ

კოდვილმან მონამან მინდობილმან საფარველთა შენტამან : მსასობებელმან. სარდალ მოურავმან. გელოვანმან. ქაიხოსრო და მეულლემან ჩემმან დგებუადის ასულმან როდამ აღვაშენეთ ეკლესია ესე შენ მიერთა წყალობითა სახელსა ზედა შობისა შენისა და შევამკვეთ ყ~ითა სამღვდელოთა და წიგნებითა : და დავახატინეთ : კანკელი ესე მრჩობლთა ცხოვრებათა ჩვენთა წარსამართებლად : და სულთა ჩვენთა საუკუნოდ მოსახსენებლად რათა მეოხ იყო ჩვენთვის წინაშე ძისა შენისა დღესა მას განკითხვისასა ღირს გვყვენ ჩვენ მარჯვენით დგომად წინაშე ძისა შენისა. და ძეთა და ასულთა ჩვენთა. მოანიჭე კეთილწარმატება და სიმრთელით კეთილ ცხოვრება : მონებასა შინა შენსა ამინ : სრულ იქმნა დეკემბერს. 3. ქრისტეს აქეთ : ჩ. ლ. 1. 3.

უფალო იესო ქრისტე ღ~ო შეიწყალე გლახაკა და ფ~დ კოდვილი მონა შენი. დავით ბეჟიაშვილი : ქართველი : ამინ.

ქაიხოსრო გელოვანი ამშენებელი ეკლესიისა მოკლულ იქმნა 1799 წელს (იხ. ჩემი სტატია: ისტორიული მინაწერები კვიცილონისა და სხვა ქრონოლოგიური ცნობები, რუსულ ენაზე, მზრუნველის კრებული, წიგნი მე - 21, გვ. 59). ეკლესიაში დამარხულნი არიან გელოვანთა ოჯახის წევრები. ზოგიერთ მათ სასაფლაოს ქვებზე მხედრული წარწერები არის:

1. მაიორი ლეონ ქაიხოსროს ძე გელოვანი, მოკლული აფხაზეთის ომში 1824 წელს :

წელთა უფლისა ჩყკდ, ივლისის ი. კმისაებრ უფლისა მიწა მიწადვე მივიქეც მონა ღ~ისა მაიორ - კავალეროსნი თავადი ლეონ ქაიხოსროს ძე გელოვანი ოდესცა წარვიდენ საბრძოლველად უდიდებულესი მხედრობა როსიისა და მათთანა სრულიად სამენგრელომსა და სხვათა მთავარი ღენერალ ლეიტენანტი ლეონ გრიგოლისძე დადიანი უსჯულოსა ზედა აფხაზეთს. მუნ წარვსდგე რა ბრძოლასა შინა მოვიწყალ მახვილებითა და აღვესრულე წლისა : ლზ : გვედრები ყოველთა აღმომკითხველთა სიყვარულისათვის ღ~ისა შენდობასა მყოფდეთ ჩემ კოდვილთათვის და რათა არავინ შეძრათ ლოდი ესე და საფლავი გვამისა ჩემისა :

2. პოლკოვნიკი ბერი ქაიხოსროს ძე გელოვანი, გადაცვლილი 1851 წ. 24 აგვისტოს, მე - 95 წელზე ცხოვრებისა:

კდ აგვისტოს ჩჰნა წელსა ახალქალას მიცვალებული

პოლკოვნიკი და კავალერი თავადი ბერი ქაიხოსროს ძე გელოვანი, რომელმან მსახურა ღირსად მაშულსა.

(ამ წარწერაში შემთხვევით გამოგვრჩა ის ნაწილი ტექსტისა, სადაც ნათქვამია, რომ ბერი გელოვანი გადაიცვალა მე - 95 წელს (ჯივრებისა).

3. მარია მიქელაძის ასული, კნენა გელოვანისა, გადაცვლილი 1849 წელს. ვგონებ, უნდა ყოფილიყო მეუღლე ბერი გელოვანისა.

4. მდივანბეგი სამეგრელოსი გიორგი ქაიხოსროსძე გელოვანი, გადაცვლილი 1824 წ. 12 ოქტომბერს:

საფლავსა ამას შინა ვმდებარებ თავადის სარდალ - მოურავის ქაიხოსრო გელოვანის ძე სამეგრელოს სამთავროს მდივანბეგი გიორგი გელოვანი, რომელიც აღვესრულე წელსა ჩჰქდ-სა, ოკდომბრის იბ-სა, წლისა. ნბ. ხოლო თქუჲნ მხილველნო და აღმომკითხველნო ჩემზე მდებარისა ამის ლოდისა მომიგონებდეთ....

5. კნენა სალომე გელოვანისა:

გიორგი ერისთვის ასული სალომე კნენა გელოვანისა ჩყმბ წელსა, კგ წლისა, მეუღლე მისი ნიკო და ძე ნესტორ.

6. ჩჰმე წელსა მხლებელი მთავრის დავითისა ნიკო მაიორის ძე გვარათ გელოვანი ოცდა შვიდი წლისა.

სოფელი ლაცორია.

სოფელი ლაცორია გაშენებულია მაღლობზე. ლაჯანურის მარჯვენა ნაპირზე. ეკლესია სოფლისა პატარაა. ხისა. საკურთხეველი მომრგვალებით გამოდის გარედ. ირგვლივ ფანჯატური უვლის. ხის სვეტებზე დამყარებული; დახურულია ყავრით, ორ ფრთად. კანკელი ხისა აქვს. 1888 წელს, 26 ივნისს დამთავრებული, წმიდანების სურათებით დაბალი ხელობისა და მხედრულის წარწერებით. ამ ეკლესიაზე მოწერილნი არიან კიდევ სოფლები სპატაგორი და ლეშქენა. ეკლესია წმ. კვირიკე და ივლიტეს სახელობაზეა აშენებული. ეკლესიაში იპოვება:

1. თავი ხატი ეკლესიის კვირიკე და ივლიტესი, ვერცხლისა. ისეთივე უშნო და ერთობ ტლანქი ხელობისა, როგორც ლაჯანას ხატი იყო. იმავე ოქრომჭედელის გაკეთებული (ფ. № 16786). წმიდანები მთელის ტანით არიან წარმოდგენილნი, კვირიკეს მარცხენა

ხელში ჯვარი უკავია, მარჯვენით ჩასჭიდებია ივლიტას ხელს, რომლის თავის მორთულობაზე ჯვარი უსვია. ზემო აშიაზე კარიკატურული ფიგურებია ქრისტესი მთავარანგელოზებითურთ, დაბლა კუთხეებში ასეთივე კარიკატურული ფიგურებია წმ. გიორგის და წმ. დიმიტრესი. წარწერები ხუცური კიდევ უფრო ვულგარული და დამახინჯებულია, ვიდრე ლაჯანის ხატზე. ზედა აშიაზე სწერია:

ამის მომჭედ	ვისსა ძესა
სა მოძლუ	იოსებს
არს ქასი	შეუნდს
ლაძესა ლი	ღ~ნ .
ქვემო აშიაზე:	უქარაგმოდ:
წ~ო კ~ე წ~ო ი~ლტე [მონა	წმიდაო კვირიკე, წმი-
შენი] გელოანი სულა დგი	დაო ივლიტე [მონა
	შენი]გელოანი სულა
	დგი

მთის ცოდვისაგან მათის ცოდვისაგან, ფრჩხილებში ჩასმულს სიტყვებს აზრით ვუმატებთ. ხატზე ვერ ვარჩევთ.

დამახინჯებულს მხედრულ წარწერაში მარჯვენა აშიაზე ჩვენ გავარჩიეთ მხოლოდ:

ქ წმიდაო ... იოსებ მჭედელი .

ლაჯანის წარწერაში ოქრომჭედელი წოდებულია იოსებ ქაქელაძეთ, აქ კი იოსებ ქასილაძეთ. ხელობა კი ერთი და იმავე ოქრომჭედელის არის.

2. **ხატი ღვთის მშობლისა**, წამლით დახატული. ლამაზი ნახელავი, მაგრამ არა ძველი, 27×21 სანტ., ბერძნული წარწერით სახელისა.

3. **მეორე ხატი ღვთის მშობლისა**, წამლით დახატული ჩჩვილედ, ასეთივე ხელობისა, როგორც წინანდელი; სრულის ტანით. გვირგვინით. ეს ორივე ხატი ბერძნული ხელობისა არის.

4. **ხატი მთავარანგელოზთა**, წამლით დახატული, 54×40 სანტ. სახელების წარწერით დიდრონი ასომთავრულით: „მიქელ მთავარანგელოზი და გაბრიელ“. მიქელ მახვილით არის წარმოდგენილი, გაბრიელ ბზის შტოთი; ამას გარდა ორივეს ბურთები აქვთ ხელში; ხელობა ლამაზია, მაგრამ ახალი.

5. **ხატი წმ. ბარბარესი**, წამლით დახატული ძეგლზე. ერთობ უშნოდ გამოყვანილი, წარწერით: წ~ა ვარვალა (sic).

6. **ბარძიმი** კალისა, მხედრული წარწერით:

ქ. გეგედრები სამღთოთა მღვდელთა მუშაკი წმიდისა ამის ბარძიმისა დედოფალი გულქან, რათა რაჟამს შესწირვიდეთ მსხვერპლსა წმიდასა ლოცვასა და მოხსენებასა ყოფდეთ ჩემთვის და მიცვალებულისა ჩემისა დადიანის ოტიასათვის.

დედოფალი გულქან იყო რაჭის ერისთვის შოშიტა მესამის ასული, მეუღლე ოტია დადიანისა (1728 — 1744), ბეჟან პირველის დადიანის წვილისა.

სოფელი მცხეთა.

დიდი მცხეთის სახელი აღმოსავლეთ საქართველოში არა იშვიათია საქართველოს სხვა კუთხეებშიაც, მაგალითად. სოფელი მცხეთა არსებობს დღემდისაც ოლთისის რაიონში; აქ. ლეჩხუმში, ლაჯანურას ხეობაში და სხვა. მცხეთის ეკლესია ლეჩხუმისა. წმ. გიორგის სახელზე აშენებული, განირჩევა ლეჩხუმის სხვა ეკლესიებისაგან. ეს ერთად ერთი ეკლესია არის ლეჩხუმში გუმბათიანი (ფ. №17395). ეკლესია პატარაა; შიგნით ჯვარის სახისაა, სამნაოსიანია; აქვს სამკვეთლო და სადიაკვნე, რომელნიც კარებით უერთდებიან საკურთხეველს და თვით ეკლესიას. სვეტი ორი აქვს, მრგვალი. ოთხკუთხედი კვარცხლბეკებით. ამ სვეტებიდან თაღები გადადიან საკურთხევლის ნახევარ სვეტებზე, პილიასტრებზე, და ამ თაღებზეა დამყარებული გუმბათის ყელი., რომელსაც ექვსი ფანჯარა აქვს; გუმბათი შაქრის თავის მსგავსია. ეკლესია განუახლებიათ 1904 წელს და მაშინ დაუკარგავს თავის ფრესკები, კედლები ზელახლა მოუგლესიათ. კონცხებში აღმოსავლეთის და დასავლეთის ფასადისა ცხვრის თავებია ქვისგან გამოქანდაკებულნი. მოგძო ფანჯარა დასავლ. მომრგვალებული, გრებილიან ოთხკუთხედშია მოქცეული. ამ ოთხკუთხედის ზემოდ ჩუქურთმიანი ჯვარია. შიგ ოთხკუთხედში შვიდი ფიგურაა გამოქანდაკებული, მარცხნივ კაცისა, ვეირგვინით თავზე და ქართულის ტანისამოსით; ამას ქვემოდ ფარშავანგი, შველი და ვეფხი ; მარჯვნივ — წმ. გიორგი ცხენით. კაცს გმირავს შუბით: ამას ქვემოდ — ფრინველი (კაჭკაჭი ?) და ვეფხი (ფ. № 17397). აღმოსავლეთის ფანჯარა შემკობილია ჩუქურთმებით. სიმრგვალე-

ებით, ჯვართურთ შუაში და ნაძვის ჯალღუზების მსგავსი ორნამენტით. ფანჯრის თავზე ჯვარია; ქვემოდ, ფანჯრის მარჯვნივ, დაუმთავრებელ ორნამენტის ქვეშ, გამოხატულია კაცის ხელი, რომლის ზემოდ აწერია მხედრულად (ფ. № 17396):

ქ : ხელი ნასყი
დას : კალატოზის
ქართლელის

კანკელი ეკლესიისა, წამლით ნახატავი წმიდანების სურათებით, ახალია, 1864 წ. შესრულებული, რაც მტკიცდება მხედრულის წარწერით:

ჩყად - სა წელსა აგვისტოს შვიდსა აღემართა კანკელი ესე ამავე ეკლესიის საკუთრებისაგან.

შესავალი აქვს ეკლესიას სამხრეთით და დასავლეთით; კარის ჩუქურთმიანი შემკობილობა მხოლოდ სამხრეთის მარჯვნივ არის შენახული; ფანჯარა სულ ოთხი აქვს, თითო აღმოსავლეთით და დასავლეთით, თითო საკურთხეველში და სადიაკვნეში; საკურთხეველის ფანჯრის ქვემოდ, ეკლესიაში, ღრმა ბუდეა, გარდა ორი პატარა ნიშისა, მარცხნივ და მარჯვნივ ფანჯარისა. ტრაპეზი ქვისაა, ხუთ ქვისავე პატარა სვეტებზე დამყარებული. მახლობლად ეკლესიისა მოიპოვება კაპწია ხის სამრეკლო, ოთხს სვეტზე დამყარებული (ფ. № 17395).

როდესაც აკადემიკოსმა ბროსემ ინახულა ეს ეკლესია 1848 წ., მას ადგილობრივ ცნობა მისცეს, რომ ეკლესია აშენებულია ოტია დადიანის მეუღლის გულქანის მიერ; ხოლო შემდეგ აიკლო იმერეთის მეფემო (Rapp. IX, 33 — 34). ეს ცნობა მართალი უნდა იყოს, ყოველ შემთხვევაში, ეკლესია მეთვრამეტე საუკუნის უნდა იყოს; ოტია დადიანიც (1728 — 1744), ბეჟან პირველ დადიანის შვილი იყო, ხოლო მისი მეუღლე რაჭის ერისთავის შოშიტა მესამის ქალი, ცოცხალი იყო ჯერ კიდევ 1761 წ. (იხ. ჩემი „არხ. მოგზ.“, 2, გვ. 116).

სიძველენი მცხეთის ეკლესიისა.

1. თავი ხატი წმიდა გიორგისა, დიდი, 90,5×55 სანტ. (ფ. № 16779), ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, ქართულის ხელობისა. ერთობ დაზიანებულია; წმ. გიორგი ფეხზე მდგომარეა, გმირავს შუბით გვირგვინოსან მეფეს (დეოკლეტიანეს); თავის წრე შე-

მკობილია 12 ძვირფასი ქვით, ლალებით და ქარვებით; წარწერა ხუცური: მთვრ მწმ : მცხთ[ისა]. ისტორიული წარწერიდან, რომელიც ალბად ქვემოდ იყო, ეხლა მხოლოდ ნატეხია შუაში მიკრული:

(ე)ქმნ წ~ე ძესა :

: დღესა : მას დ

(დსა) ც~დვგნკით ...

აშიები შემკობილი ყოფილა რომბ - ლურსმული ორნამენტით, შიგ დატანებული მედალიონებით და ფირფიტებით წმიდანებისა. ქვემო და ზემო ფირფიტები მერმინდელია; მარჯვენა აშიაზე, სხვათა შორის, მთავარ ანგელოზია წარმოდგენილი, სრულის ტანით. ზემო აშიაზე, მარჯვნივ, ყოფილა პატარა სიმრგვალე (როზეტა). ქვე-ბით შემკობილი; ქვები დაკარგულა.

ხატი უნდა ეკუთვნოდეს მე - 15 — 16 საუკუნეს.

2. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, ქართული ხელობისა, 36×28 სანტ. მაცხოვარი მაკურთხეველის ხელით ტახტზე მჯდომარეა. მაგრამ ტანი, წელს ზევით, უმეტეს ნაწილად მოშლილია, აგრეთვე თავის წრეც; წარწერა სახელისა ბერძნულის ასოებით არის. აშია, რომბ - ლურსმული, უშნო ორნამენტით არის დამზადებული და მოყვითლულია. ხელობა მდარეა, მე - 17 — 18 საუკუნისა, იხ. № 16774).

3. **ჯვარცმის ხატი**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, 30,5×22 სანტ. წინამდგომებით, მარიამით და იოანე მახარობელით, რომელთა წარწერებიდან მოსჩანს მხოლოდ: „და ღთ — მკრბლ“. ჯვარცმის ზემოდ ბერძნული ასოებით ქრისტეს სახელი; მარჯვნივ და მარცხნივ მედალიონებში მთავარ ანგელოზნი, წელსზევითნი; ზემოდ წარწერა : ჯვრცმ : ქრსთსი . აშია რომბ-ლურსმულია. საზოგადოთ ხელობა ისეთია, როგორც წინა ხატისა და ერთი და იმავე ოქრომჭედელის ნახელავი უნდა იყოს. ჯვარის ქვემოდ ადამის თავია. ხატი მე - 17 — 18 საუკ. უნდა იყოს. (№ 16775).

4. **ხატი წმ. ბასილისა**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, 28×13,5 სანტ. მშვენიერი ხელობისა; ბასილი წარმოდგენილია სრულის ტანით, სამღვდელ - მთავრო ტანისამოსით; მარჯვენა ხელით აკურთხებს. მარცხენაში სახარება უჭირავს; წარწერა ლაზნის ბერძნული ასომთავრულით: „ჰო აგიოს ბასილიოს“. აშიები შემკობილია ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით და მედალიონებით წმიდანებისა, ბერძნულის წარწერებით სახელე-

ბისა: ზემოდ: ვედრება; ქვემოდ: წა გიორგი, წა დიმიტრი და წა თეოდორე; მარჯვნივ: წა ნიკოლოზ და წა იოანე ოქროპირი; მარცხნივ: გრიგოლ დიდი და იოანე ღვთის მეტყველი (პნ 16776). ხატი არის ბერძნულის ხელობისა, მე - 12 — 13 საუკ.

5. ვეებერთელა ხატი მთავარ ანგელოზ მიქელისა, წამლით ნახატი ხეზე, 135×92 სანტ. ფართო თავის წრე ოქროთი დაფერილის ვერცხლისა, შემკობილი ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით (პნ 16773). მთავარ ანგელოზს მარჯვენა ხელში უჭირავს მახვილი; მარცხენაში — სიმრგვალე, ასომთავრული წარწერით: წა არს, წა არს, წა არს ოფლი. ზემოდ ხლართული ანუ შეწენილი ასომთავრულით: მთავარანგელოზი მიქელ. აშიები ვერცხლისაა, რომბ - ლურსმული ორნამენტით შემკობილი. ხატი მე-16 საუკუნის უნდა იყოს.

6. ჯვარი საწინამძღვრო, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ხეტარზე. რომელიც ვერცხლით არის შეჭედილი და მოჩუქურთმებული. თვით ჯვარის წინა პირზე გამოსახულია მოტლანქოდ ჯვარცმა; ზემოდ და ქვემოდ მედალიონებში — მთავარ ანგელოზები: მიქ. გლ .: მარჯვნივ და მარცნივ ჯვარცმისა: დღდა ლთს : წა იუნე მხრბლ. ჯვარცმულის ზემოდ ჯვარისავე წრეში სწერია: ქ მეოფე ორიათა. ამას ზემოდ არის გამოსახული მზე და მთვარე. წარწერები ყველა ასომთავრულია. ქრისტეს სახე დაზიანებულია. დიდი ვერცხლის ბურთი, რომელზედაც ჯვარია დაპყრობილი, შემკობილია წმიდანების სურათებით (ფ. № 16778). ჯვარის ზურგზე ასომთავრული წარწერა ლიტერატურაში უცნობია (ფ. № 16777). წარწერა საზოგადოდ კარგად არის შენახული, მაგრამ ზოგიერთი სიტყვები ერთობ შემოკლებულია და მათი გახსნა არც ისე ადვილია, მაგრამ ცდა მაინც საჭიროა:

ქ ზოი : შენ : ყლ
თა : არსთა :
: შმქდ : ქტე :
: ძ : ლსაო : რნ :
თავს იდ
ევ : სიკდლ
თა : სიკული : დდრ

5

გებიე : ჩენებრთა : ცდვილთათენ
რმონი : შონითა : ოხითა : შევედრენ : ჩ

10. ვენ : ცა : ულისნი : დიდითა : სასებითა :
მზბის : შ~ნსა :
შებოეწილნ :
მ~მკბნი : შ~ნი
ს ხტსნი დნი
15. კლაოზსც მე
ხდ მმაგებელ
წ~ე შნს : კხი : და
რიშ : და : ასლი : ჩ~ნი
დ~ფი : მმცმთხვთ
20. მოწყებ[თა] შნთ : აქა : დ
მ~ს : დიდს : დ~ლს : წ~ე : შ~ნს : გ~კვ
სასა ::

უქარაგმოდ ტექსტს ჩვენ ასე ვკითხულობთ:

ქ შოი შენ, ყოველთა არსთა შემოქმედ(ო) ქრისტე, ძ(ეო) დირთისაო, რომელმან თავს იდევ სიკუდილითა სიკუდილი(ს) დადრგუნებაიე (?) ჩუენებრთა ცოდვილთათვინ, რომელნი შენითა თხითა შეივედრნენ, ჩვენცა უღირსნი. დიდითა სასოებითა მეოხების(ა) შენისა შეხუეწილნ(ი), მამკობნი შენის(ა) ზატისანი და ნიკოლაოზისა(ა), მეოხად მომაგებელ(ნი) წინაშე შენს(ა), კახი დარიშ და ასული ჩუენი დაფი, მიმცაამთხვიეთ მოწყალებათა შენთ(ა) აქა და მას დიდს(ა) დღეს(ა) წინაშე შენს(ა) განკითხვისასა.

ჩვენგან გადმოღებულ სურათზე ამ წარწერისა (ფ. № 16777) თავში პირველი ორი ასო „ქ შ“ არ სჩანს, მაგრამ ნამდვილში მოიპოვება. ამას გარდა, პირველი სიტყვა ზედმეტი ასოებით არის გადმოცემული. საკმარისი იყო მარტო შ, რომ წაგვეკითხა შოი. შემოკლების ნიშნები, პატივი წესიერად არ არის ნახმარი; ზოგი შემოკლება უპატივოდ არის დატოვებული. ბოლო ასოები ზოგიერთი სიტყვისა ხშირად გამოშვებულია; ასო ვ მაგიერ ვ - ნია ნახმარი სიტყვაში „ცოდვილთათვინ“ (სტრიქონი 8), რომელიც თავის თავად ვულგარიზმს წარმოადგენს; უნდა ყოფილიყო „ცოდვილთათვს“. ასო ო - ნი ნახმარია უ - ის მაგიერ სიტყვაში „შებუეწილნი“ (სტრ. 12). ჯგუფი: დადრგებიე (სტრ. 7 — 8) ძნელი ასახსნელია; ჩუენი წაკითხვა სავარაუდოა. სხვა საცილობელ სიტყვებზე აქ აღარ შეეჩერდებით; შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ კახი. დარიშ და დაფი, შეიძლება არიშიანთა გვარს ეკუთვნოდენ, რომელნიც „ქართლის ცხოვრება“-შიც იხსენიებიან (არიშიანი ბარამ

და ქავთარ. (H. G. I. pp. 356). ჯვარი მე - 16 საუკ. უნდა ეკუთვნოდეს.

დასასრულ უნდა შევნიშნოთ, რომ აკად. ბროსე არც ამ ჯვარს და არც ერთს ჩვენ მიერ განხილულ ხატებს, გარდა პირველისა, არ იხსენიებს (Rapp. IX, 33 — 34).

ლეჩხუმის მცხეთის ეკლესიის შესახებ ჩვენ ხელთ არის: გარდა ნაჩვენები ფოტოგრაფიებისა, გეგმა ეკლესიისა, განის განაკვეთი და დასავლეთის ფასადი.

ცაგერი (1).

ცაგერის საკათედრო ტაძარი, საჯდომი ცაგერელ ეპისკოპოსისა, განუახლებიათ მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში და ამით მას დაუკარგავს თავისი ძველი სახე. ეკლესია ყოფილა სიონური ანუ ბაზილიკური რიგისა, სამ ნაოსად დაყოფილი, ოთხი ოთხკუთხედი ქვის სვეტებით და მათი მრგვალი კვარცხლბეკებით. საკურთხეველი ეხლა შიგნით ერთია, მომრგვალებული, მაგრამ გარედ გამოდის სამი მომრგვალებული სახით. წინეთ ალბათ სადიაკვნე და სამკვეთლო შიგნით გამოყოფილი იყო. შესავალი აქვს ეხლა დასავლეთით, სამხრეთით და ჩრდილოეთით. ერთად ერთი საუკეთესო სიძველის ნაშთი შერჩენია სამხრეთის კარს, რომლის ჩუქურთმიანი ჩარჩო ერთობ საუცხოვო ნახელავია (ფ. № 17383, წარწერა ერმაკოვის ფოტოგრაფიაზე ამ კარს შეცდომით ლაბეჭინის კარად ხადის). აღმოსავლეთით და დასავლეთით ეკლესიას აქვს სამ - სამი ფანჯარა, ჩრდილოეთით და დასავლეთით ორ - ორი. ამას გარდა კიდევ კარების თავში პატარა ფანჯრებია. დასავლეთის შუა ფანჯარაზე სამი შეერთებული ქვის ჯვარია გამოსახული. ტაძარი მოქცეულია მაღალს ქვის გალავანში, რომელიც შემდეგ დროში შეუკეთებიათ. გალავანს გარეთ მოიპოვება ნანგრევი ორ - სართულიანი ქვის საეპისკოპოსო სახლისა. როდესაც დ. ბაქრაძემ 1867 წ. ინახულა ტაძარი, შიგნით კიდევ მოჩანდა დაზიანე-

1) ლიტერატურა ცაგერის შესახებ: M. Brosset, Voyage arch. Rapp. IX. pp. 35 — 38. დ. ბაქრაძე: კავკაზ ვ დრეენიხ პამიატნიკახ ხრისტიანსტვა. გრ. უვაროვა: მატერიალი პო არხ. კავკაზა, X. გვ. 49, 90 112, 182. ა. ხახანოვ, იქვე: პრილოჟენიე, გვ. 32 — 33. თ. ჟორდანი: ქრონიკები, II, გვ. 465, 475.

ბული ფრესკები და ძათ შორის სახე თამარ დედოფლისა და მისი შვილის გიორგისა. წარწერები: „თამარ“, „გიორგი“. მაშინ ჯერ კიდევ იკითხებოდა. ეხლა ფრესკების ნაშთი სულ აღარ სჩანს. ეკლესიის განახლება იმ თავითვე დაწყებულია და დამთავრებულია 1871 წ. ამის შესახებ მოიპოვება მხედრული ვრცელი წარწერა ჩრდილოეთის კედელზე, საკუთრთხეველის მახლობლად:

ტადარი ესე ცავ. მონასტრისა, რომელიც 1823 წ. იყო სამიტროპოლიტო და ამა წ~გნ ეკლ. არის საარხიმანდრიტო მონასტერი განახლებულ არს სიძველისაგან 1866 წლ~დ. 1871 წ~მდე დიდ ძალის შემწეობითა უგანათლებულესის მენგრელიის კნიაზის ნიკოლაოზ დავითის ძისა და დედისა მისის უგანათლებულესის მთავრინა ეკატერინა ალექსანდრეს ასულისა წარსამართებელად მათდა, მეუღლისა მისისა და ძეთა და ასულთა მათდა, ეგრეთვე სხვათაგანცა ლეჩხუმის ვეზდის სამღლილოთა თავად - აზნაურთა უმეტესად თ~დთა ჩიქოანებთაგან. და გლეხთა და მრევლთა ცაგერ - გვეროს სოფლისათა, მზრუნველობითა მყოფის ილუმნად აწ მყოფისა არხიმანდრიტისა ამა მონასტრისა ბესარიონ გრიგოლის ძისა ახვლედიანისა და დეკანოზის ლავრენტი პავლეს ძის ნემსაძისათა და თანამშრომელობითა მღვდელ - მონაზვნებთა იონანე, ანტონ და ლუკასითა და ა~ზის ბესარიონ ნემსაძისათა. წარვაწერე არხიმანდრიტმა ბესარიონმა 1880 წ.

კანკელი ეკლესიისა 1786 წ. აგებული, შემდეგ დროში განუახლებიათ. მაგრამ მხედრული წარწერა, რომელიც უნახავს ბროსეს და არ გამოუცია (Rapp. IX, 37), დაცულია და ჩვენ აქ მოგვყავს:

ეჰა შენ ცათა უმაღლესო სერაბიმთა და ქერაბინთა უაღმატებულესო. უწმინდესო დედოფალო ცაგერისა ღ~ის მშობელო მეცვა - ფარვათა შენთა მონდობილმან სასოებისა ჩემისა შენ ზ~ა დამდებმან ფ~დ ცოდვილმან ყ~დ სამღუდელომ ცავ. მიტ. სოფრომ გიძღვნე მცირე ესე მწვლილი შესაწირავი გაგიკეთებინე კანკელი ცოდვილისა სულისა ჩემისა საოხად და ხელმწიფისა ჩ~ნისა დადიანის კაცისა დედოფლ. ანნას სადღეგრძელოდ ძეთა და ასულთა მისთა აღსაზრდელად ვინ ნახოთ ღ~ის სიყვარულისათვის შენდობას ბრძანებდეთ ჩ~ნთვის. ქრისტეს აქეთ ჩღპვ - ს: წელსა — 1786.

შემდეგ მიმატებულია:

განაწლებულ არს კანკელი ესე საშტალობითა კეთილმნებლო-
ბითის შესაწირავისათა მართლმადიდებელთა ქრისტიანეთაგან
წინამძღვრის ამა მონასტრის ილუმნის ბესარიონისაგან 1875 -
სა წელსა შა.

ბროსეს დროს სამხრეთის საუცხოვო ნახელავ ურთხელის კა-
რზე ყოფილა ხუცური წარწერა, რომელიც განგებ ამოუფხეკიათ
და დარჩენილა მხოლოდ შემდეგი:

... ვინცა შენდობასა ბრძანებდეთ, თქვენცა შეგინდოს ღმერთმან.

აღბათ ამ წარწერას უჩვენებს დ. ბაქრაძე, როდესაც ამბობს,
რომ ცაგერის ეკლესიის შესავალთან, ურთხმელის კოჭზე, დაცუ-
ლია ბოლო წარწერისა, რომლის დასაწყისი განგებ წაშლილია, ამ-
ბობენ დავით დადიანის ბრძანებით. ისე როგორც მარტვილის მო-
ნასტერში, ვინაიდან წარწერა უჩვენებდა მის შთამომავლობას და-
რიბი გორდელი აზნაურის ჩიქოვანისაგან. მარტო ამის გახსენება,
როგორც ირწმუნებიან, მას სიწითლეს გვრიდაო.

სიძველენი ცაგერის ტაძრისა.

1. თავ განძს ცაგერის ეკლესიისა შეადგენდა დიდი საწინა-
მძღვრო ჯვარი იშხანის ტაძრისა, 973 წელს გაქედილი. ჯვარის წარ-
წერები ცნობილია ბროსეს დროდან და მას თარიღი ჯვარისა ჯე-
როვანად აქვს ნაჩვენები (Rapp. IX, p. 35 — 36). წარწერებს იმეო-
რებენ თ. ჟორდანიას (ქრონიკები, 1., გვ. 91 — 92) და ა. ხახანა-
შვილი (მატერ. X, დამატება, გვ. 32 — 33). უკანასკნელი წარწერა-
თარიღს „რჟგ“ შეცდომით უფარდებს 1033 წელს და არა 973
წელს, როგორც ნამდვილშია. გრაფინია უვაროვისა იმავე გამო-
ცემაში (გვ. 90) იმავე ქორონიკონს მე-14 მოქცევისად ხადის და
ჯვარის გაქედას 1505 წელს მიაწერს. ჩვენ ჯვარის ორივე მხარე
გადმოვიღეთ ფოტოგრაფიულად, დიდის ფორმატით. (№ 16787,
— 16788). ეს ესლა განსაკუთრებით ბედნიერებად უნდა ჩაითვალოს,
ვინაიდან ჯვარი პირვანდელი სახით ამჟამად აღარ არსებობს; ის
განადგურებულია. აი რას სწერს პროფესორი გ. ჩუბინაშვილი ამის
წესახებ თავის სტატიისაში: „973 წლის ჯვარი იშხანიდან“: „1930
წ. 10 ივლისს, ღამით გასტეხეს და გაძარცვეს ძველი ქართული ხე-
ლოვნების მუზეუმი, დაარსებული ამ რამოდენიმე წლის წინათ
ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ხელოვნების მეცნიერე-
ბის კაბინეტთან. ჩვენი ძველი ხელოვნების დაზარალებულ სხვა

ძეგლთა შორის, როგორც ჩანს, სამუდამოდ დაიღუპა ამ წერილის სათაურში დასახელებული, 973 წლით დათარიღებული, განსაცვიფრებელი ძეგლი ოქრომჭედური ხელოვნებისა. ვამბობ: „როგორც ჩანს სამუდამოდ დაიღუპა“, რადგან გაძარცვის შემდეგ — მიუხედავად ენერგიული გამოძიებისა — აღმოჩენილ იქნა მხოლოდ ძეგლის საცოდავი ნამტვრევები, რომელთა სურათები ქვემოთ იქნება მოყვანილი“ (იხ. „საქართველოს მუზეუმის მოამბე“, VI, გვ. 297). გ. ჩუბინაშვილის საყურადღებო სტატიაში ჯეროვანად და ამოწურვით გაშუქებულია დიდი მნიშვნელობა და მხატვრული და ტექნიკური მხარე ამ ჯვარისა; აგრეთვე სრულიად მოყვანილია წარწერებიც. ამიტომ ჩვენ ჩვენი სტატიის სისრულისათვის, მცირედ შევცხებით აღწერას და უჩვენებთ წარწერებს.

ჯვარი შესდგება ორი ნაწილისაგან, თვით ჯვარისაგან და ხეტარისაგან. რომელზედაც თავის სახელურით ჯვარი გამაგრებულია. ხეტარი შევერცხლილია და შემკობილი სამი ბურთით და ცილინდრული რგოლით. ბურთები მოჩუქურთმებულია. ხეტარი გაუკეთებია ცაგარელ მიტროპოლიტს სოფრომს, რაც მტკიცდება მხედრულის წარწერით:

ქ. ამ ჯვარის მადლო შეწე სოფრ~მს
ცაგერელ მიტროპოლიტს.

ეს ის მიტროპოლიტია, რომელსაც გაუკეთებია 1786 წელს ცაგერის ტაძრის კანკელი, როგორც ეს სჩანს ჩვენ მიერ ზემოდ მოყვანილ კანკელის წარწერისაგან.

თვით ჯვარი ვერცხლისა, ოქროთ დაფერილი, 51×36,5 სანტ., ნაჭედი, ერთობ მდიდრულად შემკობილია პალმეტებით, როზეტებით ანუ მედალიონებით, ძვირფასი ქვებითურთ შიგნით, და გამშვენებულია ოქროთი დაფერვით, სევადით, გრავიურით და ქედვით და სხვა და სხვა სახეებით. წინა პირზე, შუაში, განსაკუთრებულ უბრალო ჯვარზე ჯვარცმულია გამოსახული სულ სადათ, საზოგადო კონტურით, უმოძრაოდ; თავზე ჯვარცმულისა ჯვარის მსგავსი ფიცარია ასომთავრული წარწერით:

ესე / ივ / მ~ფც / ჰრ~თა .

ჯვარის ჰორიზანტალური მკლავის ქვემოდ აგრეთვე ასომთავრულით:

იშნ~სთ~ს ი~ლნ შ~ქმნა ვინ გმ~კს შ~მცაჩ~ნბ~ლ არს —

იზხისასკს ილარონ შექმნა . ვინ გამოაკუას, 'შემცაჩვენებულ არს.

ბოლოში გაფართოებული ჯვარის მკლავები თავდება წვეტებით და წვეტებზე ლამაზ ნახელავი პალმეტებია. პალმეტები ცალკეა დამზადებული და შემდეგ შეერთებული წვეტებთან. ოთხი მათგანი მოცილებია ჯვარს და შეკეთების დროს ტლანქად მიუკრავთ, რაც აშკარად სჩანს სურათზედაც. ჯვარის ქვემო მკლავს პალმეტები არ ჰქონია; ყველა მკლავები ჯვარისა შემკობილი ყოფილა საუცხოვო ნახელავი როზეტებით სხვა და სხვა ფორმისა. როზეტები შემკობილია ძვირფასი ქვებით და მარგალიტის მძივებით შიგნით და გარედ, ზოგჯერ ორმაგით. სულ ეხლა 13 როზეტი მოსჩანს: ხუთი ზემო მკლავზე და ოთხ - ოთხი მარჯვენა და მარცხენა მკლავებზე; ძვირფას ქვებთა შორის ერთი დიდი ჯვარცმულის წარწერის ზემოდ ამეთვისტოა; სხვები საფირონებია და ზურმუხტები, ბუდეებში ჩასმულნი. ჯვარცმულის ფიცრის ქვემოდ როზეტი არ შენახულა და აქ შემდეგ, ალბად შეკეთების დროს, უშნოდ ჩაუსვამთ სამი ქვა, ორი ზურმუხტი და ერთი ლალი. ამ ადგილას ჯვარი გატეხილი ყოფილა და შეკეთების დროს გაუმაგრებიათ ორი ვერტიკალური ლითონის ზოლით და ამას ქვემოდ მოთავსებულია ასომთავრული წარწერა შემკეთებელისა (ნიშნებად ეტოვებთ მარტო ორ - ორ წერტილს):

ჩ~ნ : მე	ჩუენ მე-
ფეთ მეფ	ფეთ მეფ-
ემნ : პტრონმ~ნ :	ემან. პატრონმან
გ~ი : მეორედ : გკკ	გიორგი, მეორედ გავაკ-
ეთედ : ჯ~რი : ესე : წ~რ	ეთედ ჯუარი ესე წარ-
ს~მრთებელდ : მეფო	სამართებელად მეფო-
ბისა : ჩენისათვის : დ~	ბისა ჩუენისათვის და
ც~დვთა : ჩნთ	ცოდვთა ჩუენტ-
ა : შესნდო	ა შესანდო-
ბელად :	ბელად.
ა~ნ .	ამინ.

ამ წარწერაში მოხსებული მეფე გიორგი უნდა იყოს იმერეთის მეფე გიორგი მესამე (1605 --- 1633).

ზურგს ჯვარისა ამშვენებს ჩამოსხმული ლითონის ჯვარი, რომელიც ერთ და იმავე დროს ამაგრებს მთელს ჯვარს და მასთან მის დამაშვენებელ სამკაულსაც შეადგენს თავის სილამაზით და წვეტე-

ბიანის ბოლოებით. თავისუფალი არეს მორთულობა აქაც იმ სახის და ფორმის არის, როგორც წინა პირზე. ჰორიზონტალურ ნაწილზე ჯვარისა მოიპოვება ასომთავრული წარწერა.

ზემოდ:

ქ . ძელო ტხრბსო წწმძღრ და მფარვლ ექმნ ილწნ ებკპსა

ქვემოდ:

ღწე აღწნ მფწნი ჩწნი და ერი მწთი დაიფწრე ::

კიდებში ამავე ნაწილისა ვერტიკალურად სწერია:

მარცხნივ:

ქრ / ონ / იკ / ო / ნი ::

მარჯვნივ:

ი / ყო / რწ : / : ჟწ : / გწ :

უქარაგმოდ:

ქ. ძელო ცხორებისაო, წინამძღუარ და მფარველ ექმენ ილარიონ ებისკოპოსსა.

ქრისტე, აღიდენ მეფენი ჩუენნი და ერი მათი დაიფარე.

ქორონიკონი იყო რჰშ (= 973).

თ. ჟორდანია აქცევს ყურადღებას, რომ მეორე წარწერაში არც ერთი მეფის სახელი არ არის მოხსენებული, არამედ საზოგადოთ ნათქვამია „ქრისტე აღიდენ მეფენი ჩვენი და ერი მათი დაიფარე“. ამის მიზეზად თ. ჟორდანია იმას ხაღის, რომ იმ დროს (973 წ.) არეულობა იყო (აბხაზეთის სამეფოში) ტახტის მადიებელთა შორის დემეტრე და თეოდოსისა და არც ერთი მათგანი ყველასაგან მეფედ აღიარებული არ ყოფილა („ქრონიკები“, 1., გვ. 91). ეს მსჯელობა მცდარია. ჩვენი ჯვარი იშხანის ეკლესიისათვის არის გაკეთებული ტაო - კლარჯეთში და წარწერა იხსენიებს ტაო - კლარჯეთის ბაგრატიონებს და არა აფხაზეთის მეფეებს. აფხაზეთი მაშინ ცალკე სახელმწიფოს შეადგენდა. ტაო - კლარჯეთი საერთო მფლობელობას წარმოადგენდა ბაგრატიონებისა და სხვა წარწერებშიაც საერთოდ იხსენიებიან „მეფენი ჩვენნი“, როგორც მაგალითად ოშკის წარწერებში.

შუა ნაწილი მთელი ჯვარის მკლავისა დაფარული იყო ჩემს

დროს, როგორც ეს ფოტო - სურათზე სჩანს, ფირფიტით, გატეხილი ჯვარის გასამაგრებლად და ამ ფირფიტას დაფარული ჰქონდა სხვა ასომთავრული წარწერები, რომელთა მხოლოდ კიდური ასოები მოჩანდა. ეხლა ჯვარის განადგურების შემდეგ, ნატეხებიდან ფირფიტა აუძვრიათ და გამოჩენილა ორი მერმინდელი წარწერა (მოგვეყავს ქარაგმების გახსნით):

პირველი: „სერაპიონ ცაგერელსა, აბაშიძესა, შეუნდოს ღმერთმან, ამინ“.

მეორე: „ნიკოლოზ ცაგერელსა, კუჭიძესა, შეუნდოს ღმერთმან, ამინ“.

როგორც ირკვევა, ეს პირნი მე - 17 საუკ. მოღვაწენი არიან (იხ. იგივე გ. ჩუბინაშვილის სტატია, გვ. 290; ს. კაკაბაძე, საცაგერლოს გამოსავალის დავთარი, თბილისი, 1914, გვ. 9 — 10; მისივე: დასავლეთ საქართველოს საბუთები, № 1, გვ 73).

ბოლოს უნდა შევნიშნოთ, რომ ჯვარი უნდა გამოიციეს იმ სახით, როგორც ჩვენ გვაქვს გადმოღებული. შემოკლებული სურათები ჩვენი ფოტოგრაფიებიდან, გ. ჩუბინაშვილის სტატიაში, არ არის დამაკმაყოფილებელი.

2. თავი დიდი ხატი ღვთის მშობლისა ჩჩვილელი, მშვენიერი, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 105×85,5 სანტ., ქართულის ხელობისა, ასომთავრული წარწერით ზემოდ: დ~დღ ღ~სღ (ფ. № 16789). ღვთის მშობლის სურათი ქართველი ქალის სახეს მოგვაგონებს. ის ტახტზე მჯდომარეა მუთაქით; ტახტი მდიდრულად შემკობილია, მაგრამ სახელურები არა აქვს. სკამიც, რომელზედაც ფეხები უდევს, შემკობილია. თავის წრე, როგორც ღვთის მშობლისა, ისე ქრისტესი გამშვენებულია ძვირფასი ქვებით. ქრისტე ყრმა მარჯვენა ხელით ჯვარს სწერს, მარცხენაში გრაგნილი უჭირავს. ნაოჭები ტანისამოსისა მოსხობა; აშიები მდიდრულად შემკობილია ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით, წმიდათა მცდალიონებით და ძვირფასი ქვებით. ზემო აშიაზე ვედრებაა (დეიზის) წარწერებით: ი~უ ჰ~ე, დ~ღ ღ~სღ, წ~ღ ი~ე ნ~თლი; კუთხეებში მთავარ ანგელოზებია: მ~ქლ, გ~ლ.; ქვემო აშიაზე: წ~ღ კ~ზ (კოზმან); წ~ღ დანიელ, წ~ღ ფ~ლპე, ; მარჯვენა აშიაზე: წ~ღ პ~ლ (პავლე?), წ~ღ მ~თე, წ~ღ მ~რ, წ~ღ ბ~რთ; მარცხენა აშიაზე: წ~ღ პ~ე, წ~ღ ი~ნე, წ~ღ ღ~კა, წ~ღ ანდრია. კიდევ უფრო ძველი და ლამაზი ფირფიტები წმიდანებისა ყოფილა

ზემო კუთხეებში ხატისა, მარჯვენე და მარცხენე; ესენი ეხლა ერთობ დაზიანებულია და მოსჩანან ზოგიერთ ლამაზ სახეებთან შარავანდედები და წარწერები: მიქაელ, გაბრიელ, პავლე, მატეოზ, (სი)მონ (მარჯვენე); მარცხენე: მათე, მარკოზ. წმიდა სიმეონის ფირფიტა და ერთი სხვა წმიდანისა უადგილო ადგილს მიმატებულია, როგორც მარცხენა, ისე მარჯვენა აშეებზე, შუაში. ქვემოდ, მარჯვენა კუთხეში არიან წარმოდგენილნი: დამიანე და [კო]ზმან. მიუხედავად მცირედი დაზიანებისა ხატი საზოგადოთ კარგად არის დაცული. ჩვენის აზრით, უძველესი საერთო ნაწილი ხატისა უნდა ეკუთვნოდეს მე - 13 საუკუნეს, მაგრამ შემდეგ შეკეთებულია მე - 15 საუკუნეში.

3. **ხატი დიდი მაცხოვრისა**, (№ 16794), წელსზევითი, თავი წამლით არის დახატული, შემოსილია ოქროთი დაფერილი ვერცხლით. ნაჭედი, ქართული ხელობისა, მე - 11 საუკუნისა. ქრისტე მარჯვენა ხელით აკურთხებს, მარცხენაში სახარება უჭირავს. ლანაზი ყლით. ტანისამოსის ნაოჭები მოსხოა; ეზო ხატისა და აშეები შემკობილია ყვავილოვანი ორნამენტებით, რვეალ წრეებში, ორ - რიგად; ზემო აშეაზე სამი პატარა მედალიონი მოსჩანს მთავარ - ანგელოზთა, უწარწეროდ; მარჯვენე და მარცხენე ფენგებზე თითო. შიგნით, ხატის ეზოს და აშეას შუა დატანებულ ვერცხლის ზოლზე, ვერტიკალურად, ჩამოგრძელებულია ასომთავრული წარწერა (ფოტოზე არა სჩანს):

ქ. მცხრო ყლთა დბლთო ადღე შნ მიერითა დბთა ღვთიე გკრგვ-
ნოსანი ძლიერი და უძლეველი ბგრტ აფხზთა მეფე და ყოვლისა
აღმოსავლეთისა კურატპალატი და ა~ნ ეყავნ.

შეუმოკლებლად:

ქ. მაცხოვარო ყოველთა დაბადებულთაო, ადიღე შენ მიერითა
დიდებითა ღვთიე გკრგვნოსანი, ძლიერი და უძლეველი ბაგრატ
აფხზთა მეფე და ყოვლისა აღმოსავლეთისა კურატპალატი და
ამინ ეყავნ.

აქ მოხსენებული ბაგრატ არის ბაგრატ მეოთხე (1027 —
1072) და არა ბაგრატ მესამე, როგორც ფიქრობს ა. ხახანაშვილი.
(გვ. 32). აქ კიდევ უნდა შეენიშნოთ, რომ პირის სახე მაცხოვრისა
შემდეგ დროშია გაცხოველებული.

4. **ხატი მაცხოვრისა**, 53×39,5 სანტ. სახე წამლით არის დახატული, მაგრამ შემოსილია ოქროთ დაფერილი ვერცხლით, ნაჭედი

(№ 16790). ეს ხატი გაკედილი უნდა იყოს წინა ხატის მიხედვით: იგივე მორთულობა აქვს ნაჭედს, როგორც პირველს, ხოლო მე -14 საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს. ორი აშია აქვს; ერთი უფრო ძველი, მეორე სულ ახალი, რომელიც გაკეთებულია ლავრენტი ნემსაძის მიერ 1875 წ., რასაც მოგვითხრობს მისი წარწერა, მხედრულად. ქვემო აშიაზე:

მაცხოვრის ხატი ესე განვაახლე ირგვლივ აშიეებით და თვლების ჩამატებით აზნაურთაგანმა ცაგერის სობოროს დეკანოზმა და ბლალაჩინმა ლავრენტი პავლე დეკანოზის ძემ ნემსაძემ ჩყოე - სა წელსა .

5. ხატი იაკობისი, მაცხოვრის ძმისა, ოქროთი დაფერილის ვერცხლისა, ნაჭედი (№ 16796); წმიდანი წარმოდგენილი ყოფილა სრულის ტანით, მაგრამ ქვემო ნაწილი აღარ შენახულა; მარჯვენა ხელით აკურთხებს, მარცხენაში ჯვარი უჭირავს; წარწერა ზემოდ მედალიონებში, ჯვარის სახედ, ასომთავრულით: წ~ჲ ი~კბ ძმ~ოფ, ე. ი. წმიდაჲ იაკობ, ძმა უფლისა. ეზო და აშიები შემკობილია მშვენიერის წნულის ხლართულებით, არაბულის რიგისა. ეს შემკობილება სრულიად ისეთია, რომელსაც ვპოულობთ შემოქმედის მონასტრის მიძინების ხატის კიდობანზე (იხ. კონდაკოვის და ბაქრაძის „ოპისა-ნიე“, გვ. 125, სურ. 62). ჩვენ სხვა ადგილას გამოვარკვეით, რომ ეს კიდობანი გაკეთებულია ოქრომჭედლის მამნეს მიერ მე-15 საუკუნეში. ამიტომ ეს ხატიც მე-15 საუკუნის უნდა იყოს. კონდაკოვის აზრით, შემოქმედის კიდობანი მე-12 — 13 საუკუნის არის (იქვე, გვ. 123).

6. ღვთის მშობლის ხატი, ჩვილელი, 47X35,5 საენტ., ვერცხლისა, ნაჭედი (№ 16791), ასომთავრული წარერით : დ~ჲ დ~ჲ. ღვთის მშობელი ტახტზე მჯდომარეა; ტახტი შემკობილია, მაგრამ ზურგი არა აქვს; ეზო ხატისა სადაა. ხატი უნდა ეკუთვნოდეს მე -15 — 16 საუკუნეს. აშია ახალია, 1865 წ., გაკეთებული მღვდელ მონაზონ ლუკას მიერ; გამოხატულია მხედრულ წარწერაში, ზემო აშიაზე; წარწერა სურათზე არ გამოსულა:

[მე] ფ~დ ცოდვილმან და ღვთივ მონამან ცაგერის მონასტრის იკონომოსმა მღდელ - მონაზონმა ლუკამ განვაახლე ხატი ესე ღვთის მშობლისა რომელსაცა არა აქვნდა გარეშემო აშია და ჩემის საკუთრების ფულითა ვავაკეთებინე სულისა ჩემისა საოხად ჩყჲე - სა წელსა აგვისტოს კდ დღესა.

7. **ხატი** წამლით დახატული მთავარ დიაკონის სტეფანესი. ქართული ხელობისა. მე - 18 საუკუნისა.

8. **ხატი დიდი ღვთის მშობლის მიძინებისა**, 106 × 78 სანტ.. ვერცხლისა, ნაქედი; შემოწირულია 1849 წ. დავით დადიანის და მისი მეუღლის ეკატერინეს მიერ, როგორც მოგვითხრობს მხედრული წარწერა:

მე მთავარმან დავით დადიანმან და მეუღლემან ჩემმან ეკატერინა ალექსანდრეს ასულმან შევამკვეთ ხატი ესე და დავასვენეთ ჩვენს მონასტერში ცაგერს 1849-სა წელსა.

9. **ჯვარი ათონურის რიგისა**, ხისა, ვერცხლით შემოსილი. 22 × 8,2 სანტ, ტარი მინანქრიანია და ზედ ბერძნულად აწერია: მაკარიუ იერო მონახუ კაი აგიუ ტაფი ტუ (იხ. ფოტო. № 16792 — 16793).

10. **ასეთივე ჯვარი**, უფრო პატარა; ქვემოდ ტარზე უწერია ბერძნულად: გრიგორიუ იერეო... მეორე გვერდზე ეტყობა წარწერა. რომელიც ვერ გავარჩიეთ (იქვე, ფ. № 16792 — 16793).

11. **ჯვარი ათონურის რიგისა**, ქართულის ხელობისა; შედგენილია ფილიგრანული (წნული) ვერცხლის შემკობილობით; წარწერა არა აქვს (სამივე ჯვარის წინა პირი № 16792, მეორე პირი — № 16793).

12. **სამწერლობელნი** წყვილი, ვერცხლისა; ერთზე მხედრულად აწერია:

სერაფიმ ბარძიმის ჩხილ ცაგერის ეკლესიისა.

მეორეზე:

ხერუენიმი ფეშუმის ცაგერის ეკლესიისა (იხ. ფ. № 16795).

13. **საცეცხლური** ვერცხლისა, ლამაზი ქართულის ხელობისა.

14. **ორი დიდი სასანთლე** (შანდალი), სპილენძისა; ერთზე აწერია:

ბატონიშვილი ნინოსია.

15. **საიაზმე** ვერცხლისა, მხედრულის წარწერით:

საიაზმო ესე გქდნე ცაგ . მტრსთვის თავსახურავიანათ ძველთა ხმარებისაგან გასრულთა ვერცხლებთაგან ამავე მონასტრის და ეკე-დრისათა 1872 წ. ილნი ბესარიონ ახვლედიანი.

16. **წურწუმა** (ხელსაბანი) ყვითელი სპილენძისა, შემკობილი სპარსული რიგის მინანქრიანი სიმრგვალებით (დროზნიცებით).

17. ასეთივე მასალის და მორთულობის „ტაშტი“.

18. ორი **ლომი**; ერთი ტყვიისა, მეორე „ცინკისა“. ერთზე აწერია მხედრულად:

წინამძღვარი ნიკოლოზ.

19. **სარტყელი** ოქროს და ვერცხლის ძაფით მოქარგული; ბალთები შემკობილია ზურმუხტებით და ლალებით.

20. **საფლავის გადასაფარებელი** წითელი ფარჩისა, მოქარგული ოქრო და ვერცხლის ძაფებით (ფ. № 16801). შუაში სურათი ელისაბედისა, კაცია მეორე დადიანის ცოლისა, რომელიც იყო ასული მეფე თეიმურაზ მეორისა და გადაიცვალა 1770 წელს. წარმოდგენილია ქართული შესამოსელით და გვირგვინით. თავის გასწვრივ ყვავილებია ვაზებით. აშია შემკობილია ფოთლოვანი მოკაზმულობით და მხედრულის რიტორიულის წარწერით. გადასაფარებელი გაუკეთებია მის დედას, დედოფალ ანახანუმს. მოგვყავს წარწერა:

ქ : იგურდივ მორთხმული სიცოცხლის აღმწმის საკმილითა . საქართველოს მეფის ცხებულის თეიმურაზის თანამემცხედრე დედოფალი ანახანუმ : ვიწყებ ზმენელნო მოთხრობად თქვენდა . რომელ მცა საწუთომა . ურიცხვი ბედკეთილობა . სიმდიდრე და დიდებანი . ზე - გარდამმატა უფროს ნილოსისა . მასხა მაშენა ედემსა მაუკვდებრივსა . ველსა მას საწადილოსა . მიორძა ნერგი მულაზრით ვარჯოვანი . აღმწყაზრებით ნაწვართი . ჩემდა სიცოცხლედ სულად ქონებული , და მჭკრეტთა განსაკვირვოი . ოდიშ ლეჩხუმთა დედოფალი . თანამემცხედრე კაცია დადიანისა . სახელმზიანი ელისაბედ . დედისა გულთა გამცხრომი : მაგრა იჩქითად შემახო ბრჭალი საწუთომა . თვისი თვისადვე უკუნ - ზღვად . მიმილო დიდება და სიმდიდრე ჩემი . განმიღამა გუგათა თვალთა ნათელი . და ესდენტა სიხარულთა და ძვირფასთა უნჯთაგან . ცალიერად მიტევა მწყდარი უსულო : დედა მტყებარე შვილსა ზედა სასურველსა , რომელი ესე ძნელ ბედმან მშობელმან მისმან მზისა ჩემისა სახისა წილ . აჩრდილი ესე მის უებროსა სახისა ვიმუშაკე . მის კიპაროზისა ტანისა მარღვის სამარისა ლოდისა საბურველად და შვენიერებად , მხილველნო და მსმენელნო ვაებით და სიწყალულით მოგვიგონებდეთ მშობელსა შობილითურთ : თვესა აგვისტოსა ქკს უნც : ქეს აქეთ ჩლო : 1770.

ეპიტაფიები:

1. ცაგერელ მიტროპოლიტის იოანესი. კაცია დადიანის ძისა :
საფლავსა ამას შინა მდებარე ძე დადიანისა კაციასა ცაგარელ
მიტროპოლიტი და კვალერი იოანე რომელიცა ვმწყესობდი კეთი-
ლითა
2. მწყესობითა სრულიად ლეჩხუმსა და რომელსამე ნაწილსა სვა-
ნეთისა წელსა
კგ და აღვესრულე წლისა მმ წელსა ჩჰკბ თვესა დეკემბერ
3. სა ც ღღესა შაბათსა ხოლო მყვენ ჩვენ ორთა ძმათა მთავრისა და
მწყემს მთავრისა ამის ჩვენისა იბიტაფისა მხედველნო და აღმო-
მკითხვე
4. ღნო ჩვენზედა მდებარისა ამის ლოდისა მოგვიგონებდეთ რათა
თქუნცა მო
გიგონებდენ ღღესა მას შენდობას ბრძანებდეთ ჩვენთვის რათა
5. თქვენცა შეგინდოს და მეოხ გექმნასთ მაღლი ყოველად წმინდისა
სულისა ღღესა მას განკითხვისასა .

2. გრიგოლ დადიანისა, ბროსეს გადმოღებული (გვ. 36 ---37).
ეხლა უფრო ნაკლებად განირჩევა.

1. საფლავსა ამას შინა მდებარე მთავარი
2. ლანტი დადიანი გრიგოლ, რომელმანცა აღმოვიღე.....
3. თა კელმწიფისა ჩემისა დიდისა როსიის იმპერატორის ალექსან-
დრე.....
4. ვინადგან შევავედრე თავი ჩემი საფარველსა მისსა, წარვედ.....
ხოვრგად
5. მხედრობა როსიისა მცველად ჩემდა და სამთავროთა ჩემთა.
ხოლო ვინადგან სიკვდილი მპარავი არს
6. მეკვეთა სნეულება რაჲმე და აღვესრულე ლ წლისა. ყოველთა
აღმომკითხველთა შენდობასა
7. ვევედრებით, რათა თქვენცა მოკვდავნი 'ხეხლობით იქმნეთ უფ-
ლისა შიერ. თვესა ოკტონბერსა კბ . ქრისტეს აქეთ ჩჰლ.

ხელნაწერები:

1. სახარება ქალაღღზე, 18,6×25 სანტ., მოოქრული ვერცხ-
ლის ყლით, რომელსაც სარჩულად ხავერდი უღვეს. პირზე ყდისა,
შუაში, იესო ქრისტეა წარმოდგენილი; კუთხეებში მახარობლები.

ტექსტი ნაწერია ნუსხა ხუცურით, წითლურის სათაურებით, ორ სვეტად; თითოულ სვეტზე 20 სტრიქონია; აქა - იქ წამლით შესრულებული უბრალო სათაურის მხატვრობაც არის (ზასტავეები). თავში აქვს წამლითვე შესრულებული სურათი მათე მახარობელისა (№ 16805, ფოტოგრაფიაზე შეცდომით ლაბეჭინა აწერია), წარწერით: მათე . თითოული სახარების წინ სათაურებია მოყვანილი იოანეს სახარების ბოლოს არის ანდერძი გიორგი მთაწმიდელისა. თარიღი არა აქვს. სახარება მე - 17 საუკ. უნდა იყოს.

2. ჟამის წირვა იოანე ოქროპირისა, ბასილი დიდისა და გრიგოლ ღვთის მეტყველისა, მათის ფერადებიანი სურათებით საკმაოდ ლამაზი ხელობისა, 22,3×17 სანტ., ხის ყდით, რომელზედაც გადაკრულია აბრეშუმის მატერია. ნაწერია ქალაღზე ორ სვეტად ნუსხა ხუცურით; თითო სვეტში 18 სტრიქონია; თავში იოანე ოქროპირის ფერადებიანი სურათია, რომელსაც ქვემოდ უწერია (№ 16798. სურათზე შეცდომით ბასილ დიდი აწერია):

ცაგერისა ღვთის მშობელო მეოხ ექმენ დადიანის კაცის ძეს ცაგერელ მიტროპოლიტს იოანეს რომელმან შამოგწირა ესე წელსა ქს აქეთ 1798 ჩლჳ.

გრიგოლ ღვთის მეტყველის ჟამის წირვას წინ მიუძღვის გრიგოლის სურათი (იხ. ფოტ. № 16803. ფოტოგრაფიაზე შეცდომით აწერია: ლაბეჭინა, მარკოზ მახარობელი).

ბასილი დიდის ჟამის წირვას წინ მიუძღვის ბასილის სურათი (№ 16804. ფოტოგრაფიას შეცდომით აწერია: ლაბეჭინა, ლუკა მახარობელი). აშიებზე რუსული ლოცვებია დაწერილი ქართულის ანბანით. ხოლო ბოლოს ხელნაწერს დართული აქვს სია წირვის დროს მოსახსენებელ პირთა მე - 18 საუკ. დამღვევის და მე - 19 საუკ. დამღვევისა. ეგევე სია ცალკე ამოწერილი მწვანე ქალაღზე კედელზეა მიკრული ტაძარში. სია არ არის ისტორიულ მნიშვნელობას მოკლებული და ამიტომ მოგვყავს აქ:

ცოცხალნი:

1. ჩიქოანის ასული ევა
2. ბატონის სძალი აბაშიძის ასული მარიამ
- 3... წერეთლის ასული ელისაბედ
4. მხევალი ღვთისა თინათინ

5. შლვსედ... ლ... ჩიხლაძე
6. მონა ღთისა ფრიდონ
7. მხევალი ღთისა ელისაბედ
და ბაქრაძის ქალი ირინე

მიცვალებულნი სამღვდლონი:

8. ცაგერელ მიტროპოლიტი იოანე
9. მიტროპოლიტი ანტონი
10. ხინოწმინდელი იოანე
11. არხიმანდრიტი ნიკოლოზ
12. მღვდელ-მონაზონი ამბროსი
13. მღვდელ-მონაზონი ვასილ
14. მღვდელ-მონაზონი ბესარიონ
15. წინამძღვარი თეოდოსი
16. წინამძღვარი სიმონ
17. წინამძღვარი იოანე
18. მღვდელი დავით და შეუღლე მისი
19. ბერი სერაპიონ
20. მონა ღვთისა გაიოზ
21. წინამძღვარი სერაპიონ
22. წინამძღვარი ნიკოლოზ

მიცვალებულნი საერონი

23. მეფე სოლომონ
24. დადიანი კაცია
25. დედუფალი ანნა
26. დადიანი გრიგოლ
27. დადიანი გიორგი
28. დადიანის ასული ხვარამზე
29. ერისთავის ასული ანასტასია
30. დადიანის ასული მზე-ხათუნ
31. მიქელაძის ასული მარია
32. ყრუაშვილი ხოსია
33. ახვლედიანი სეხნია
34. მხევალი მღვთისა ასტანდარ
35. მხევალი მღვთისა მაგიჯასპი
36. მხევალი მღვთისა ელენე
37. მხევალი მღვთისა ელისაბედ

38. მხევალი მღვთისა შაქრისახარ
39. წერეთლის ასული ქეთევან
40. ასათიანი სპირიდონ
41. წერეთელი ზურაბ
42. დადიანის ასული თამარ
43. წერეთელი გიორგი
44. წერეთელი დიმიტრი
და სამსონ

შენიშვნა: პირველი სტრიქონი და მე - 39 მერმინდელი ხელითაა დაწერილი. მე - 10 სტრიქონში იხსენიება ზინოწმინდელი ესე იგი ზინოწმინდის ეპისკოპოსი. ზინოწმინდა არის ქობულეთის მახლობლად, ბათუმის ოლქში.

3. **თთვენი**, 19×14,5 სანტ., გატეხილი ხის ტყავ გადაკრული ყდით, დაწერილია ქალაღზე ნუსხა ხუცურით, ორ სვეტად, წითლურის სათაურებით. ხელი მე - 17 საუკ. არის. ერთ მინაწერში ვკითხულობთ: ღო შუე ამისი მწერალი ქართველი ლზრე. მეორე, მერმინდელი ხელით მინაწერში ვკითხულობთ: ესე თვენი ქყონდიდლის ანტონის არის, ღმერთმან ახმაროს სიცოცხლეში და დღეგრძელობაში. ამინ. ეს ის ანტონია, რომელიც მე - 19 საუკ. პირველ ნახევარში ცხოვრობდა.

4. მეორე ნაწილი **იმავე თთვენისა**, მარტიდან აგვისტოს ბოლომდის; იმავე ზომის და იმავე ხელით ნაწერი, როგორც პირველი. გადამწერი ლაზარე აქაც მოხსენებულია.

5. **ლავსაიკონი** ანუ მეტაფრასი, *in folio*, დიდი ფორმატისა, 30×21,5 სანტ., ქალაღზე; ნუსხა ხუცურით, ორ სვეტად. 40 სტრიქონი სვეტზე. სულ შეიცავს 382 გვერდს, შავ ტყავ გადაკრულ ხის ყდაში. ხელი მე - 17 — 18 საუკ. არის.

დასაწყისი:

: თა სეკნდენბერსა ც საკითხავი თქმული წისა და ნეტარისა მამისა ჩნისა თუე აღმსარებელისა სტიდიელთა წინამძღვარისა შობისათს ყდ წისა დუფლისა ჩნისათს მშობელისა მუდის ქლწლისა მრმისა.

6. **კლემაქსი**, 62×17 სანტ., დაწერილია ქალაღზე მხედრულის ხელით, წითლურის სათაურებით. ტყავ გადაკრულ ხის ყდაში. დასაწყისი:

: ქ : ესე საცნაურ იყავნ ყთა რნი იკითხვდეთ ანუ სწერდეთ
წსა ამას წიგნსა წწნო ლთისანო...

ბოლოში ხელნაწერს უზის ბეჭედი წარწერით: ბესარიონ.
ხელნაწერი მე - 18 საუკუნის ბოლოს ეკუთვნის.

7. ტიბიკონი იერუსალიმის ეკლესიისა, 21,5×17 სანტ., მხედ-
რულის ხელით, ხუცურის ნარევით, ტყავ გადაკრულ ხის ყდით;
გადაწერილია 1766 წ. ტექსტი თავებად დაუყვია რომელიმე თო-
მას; ბოლოს უწერია:

ალიწერა ტიბიკონი ესე : თა სეკდემბერსა რიცხვსა : კა :
ქეს აქეთ ჩღფე : — ლთო შუე მმუხველი (მმუხველელი) ამ-
ისი თომა ქკს უნდ.

შემდეგ მერმინდელის ხელით:

ცაგერისა ღეთის მშობელო მეოხ მექმენ მონასა შენსა ცაგე-
რელს დადიანის ძეს და კავალერს იოანეს ქეს აქეთ ჩყა 1801
ქრონიკონს ვპთ.

დასაწყისი:

ტიბიკონი რომელ არს ქცევა და წესი ეკლესიათა განგებისა
წიწსა იერუსალიმისა ლავრისა ღირსისა და ლთივ შემოსილი-
სა მამისა ჩვენისა საბასი.

შემდეგ ლექსია მოყვანილი:

ზღვაში მსხდომნი მენავენი ნაპირს განსვლას მოელიან,
ქირში მყოფნი ლხინს შესულნი წყენას აღარ მოელიან.
კაცნი შორს გზას მიმავალნი, რა შინ მივლენ, არ ელმიან.
დამწყებელნი წიგნისანი განსრულებას მოელიან.

სოფელი ზუბი

სოფელი ზუბი გაშენებულია ასხის მთის კალთაზე, მდინარე
ცხენისწყლის მარჯვენა ნაპირზე. ამ სოფელში ორი ციხის ნანგრე-
ვია, ერთი პატარა ცხენისწყლის ფრიალო ნაპირზე, რომლის ქვემოდ
ხის ხიდი არის. ამ ხიდს მიჰყევხართ სოფელ ოყურეშში. ციხის ნან-
გრევების სურათი ხიდითურთ, იხ. ფ. № 17403 და 17404. მეორე
ზემოდ არის მთაზე და სანახევროდ დანგრეულია; ეკლესია ზუბისა
ახალია, ხისა, ხისავე კანკელით, რომელიც აგებულია 1866 წელს.
როგორც მოგვითხრობს მისი მხედრული წარწერა:

აღმართა კანკელი ესე ამავე წლის გზის ეკლესიასა შუა ერთბაშ
ამას შუა შემავალთა მრევლთა მრევლთაგან მათდამი საკუთრე-
ბითა ზუა ჩყავ - სა წელსა ოკდონბრის იე - სა

ეკლესიაში მარტო ერთი წმ. გიორგის ხატია, ოქროთი დაფე-
რილ ვერცხლით, ნაქედი, ტლანქი სვანური ხელობისა, მე - 18 საუ-
კუნის ბოლოსა ანუ მე - 19-ს დასაწყისისა (ფ. № 16809). წმიდა
გიორგი ცხენით არის წარმოდგენილი, ვეშაპს გმირავს. ზემოდ ასო-
მთავრულით აწარია: წმ გზი. და შემდეგ იმავე ვულგარული ასო-
მთავრულით:

იონე ლატალისა შეიწყალე

ლატალის საზოგადოება თავისუფალ სვანეთშია, მდინარე ენ-
გურის პირად, მესტიის ქვემოდა.

სოფელი ოყურეში.

სოფელი ოყურეში გაშენებულია ცხენისწყლის ძარცხენა ნა-
პარზე, 20 კილომეტრით ცაგერიდან. სახლები მცხოვრებთა გაფა-
ნტულია ხვამლის მთის ფერდობზე. ხვამლი წყალთ - გამყოფი ქე-
დია რიონის და ცხენისწყლისა. შუა სოფელში მდებარეობს პატარა
ეკლესია წმიდის გიორგისა. ეკლესია აშენებულია შირიმის თლილის
ქვისაგან. ის ჩვეულებრივი ერთ-ნაოსიანი ბაზილიკაა, მაგრამ მ
საკურთხეველი გარედ გამოდის ხუთ - წახნაგოვანად. სამი ვიწრო
სარკმელი აღმოსავლეთით და თითო ყველა სხვა მხარიდან ანათე-
ბენ ეკლესიას. ზეძირკველი ეკლესიისა შესდგება სამი საფეხურისა-
გან. ეკლესიას ირგვლივ უვლის ღია დერეფანი ხის სვეტებზე დამ-
ყარებული; ეს შემდეგ არის მიმატებული; დახურულია ყავრით.
უზოს შემოვლებული აქვს ქვის გალავანი, რომელშიაც დიდრონი ხეე-
ბი მოიპოვება. სამრეკლო სულ ახალია, სამ - სართულიანი; აშენე-
ბულია ქარაულს რიგზე მშვენიერის თეთრის თლილის ქვით და
შემკობილია ბარელიეფებით ხარის თავებისა (ფ. № 17405).

ეკლესიის დასავლეთის კარის ზემოდ, შიგნით, მოიპოვება მხე-
დარული წარწერა. რომლიდანაც სჩანს, რომ ეკლესია აუშენებია და-
დიანის ოტიას ძეს გიორგის 1788 წელს.

მხნეო მხედარო შვიდწილ უძლეველ

ო წმიდაო გიორგი მე უღირსი მცირედ ღვაწლი

სა დამდები ეკლესიასა შენისა აღშენებისათვის დადიანი ოტიას ძე ბა

ტონისშვილი გიორგი გვედრები რათა მეოხ მექმნე მეუღლით ძი
თ და ასულით აქაცა და მერმესა მას საუკუნესაცა წელსა ქრ
ისტეს . აქეთ ჩღპც : ქ-კს უოვ : იენის ივ .:

სოფ. ოყურეშის ეკლესია მრავალჯერ დაუძარცვიათ, ამიტომ ზოგიერთი მისი სამკაული სრულიად გამქრალა; უკანასკნელად იგი გაუძარცვავთ 1910 წელს, ესე იგი რამოდენიმე თვით ადრე, ვიდრე ჩვენ ვინახულებდით. ამ დროს სულ გაუნადგურებიათ დიდი ხატი წმიდა გიორგისა, ხოლო მეორე დიდი წმიდის გიორგის ხატის მთელად გაცარცვა ველარ მოუსწრიათ, მხოლოდ მოუძარცვავთ დიდი თავის წრე, შემკობილი ძვირფასი ქვებით და ამ დროს დაუზარალებიათ პირისახე და ყელი წმიდა გიორგისა, რომელნიც მიხაკის ფერის მინის მინანქრით ყოფილა მოცული: ხოლო ასეთივე მინანქარი შერჩენილია ხელებზე. ეს ხვამლის ხატი ამ დაზარალების შემდეგაც ერთ საუკეთესო ნივთად ჩაითვლება ქართულის სიძველეთა. ამ ხატის სიმაღლეა 176 სანტ., ხოლო განი 90. ხატი ოქროთი დაფერილი ვერცხლითაა ნაჭედი და განიყოფება ორ ნაწილად (ფ. № 16810). ზემო ნაწილი უფრო ძველია, არა უგვიანეს მე - 14 საუკუნისა, და წარმოგვიდგენს ვედრების კომპოზიციას (დეიზის); მორგვალბულის კამარის ქვეშ, შუაში მოქცეულია იესო ქრისტე, ტახტზე მჯდომარე, მაკურთხეველის მარჯვენით და სახარებით მარცხენა ხელში; აქეთ - იქით ღვთის მშობელი და იოანე ნათლის - მცემელი, გაწვდილი ხელებით, როგორც მთხოვნელი ცოდვილთა შევედრებისა. ამათ სახელების წარწერა ბერძნულად აქვთ. კამარის გარედ, გასწვრივ, მარჯვენა და მარცხენა კედრით პეტრე და პავლე მთელის ტანით, ასომთავრული წარწერებით: წ~ჲ პ~ე. წ~ჲ პ~ლე; პირველი კლიტით ხელში; მეორე — გრაგნილით, რომელზედაც ბერძნული წარწერაა. კამარის ზემოდ, შუაში, ქრისტეა, წელსზევითი, მიძინების სახით, ოთხკუთხედ მედალიონში და მის აქეთ - იქით მახარობელი მრგვალ მედალიონებში : წ~ჲ მ~თე, წ~ჲ მ~კოზ; ხოლო მათ მოშორებით, კუთხეებისაკენ მთავარ ანგელოზნი მთელის ტანით, ფრთებით და გაწვდენილ ხელებით და წარწერებით: მიქელ, გაბრ~ლ. მთელი ეს რთული კომპოზიცია ერთს ვერცხლის ნაჭერ ფურცელზე არის მოქცეული და ეზო მისი სადაა. ამ ნაწილზე ხატისა შემდეგ მიკრული ყოფილა სულ პატარა გულსაკიდი ჯვარცმის ხატი ოქროსი, ბიზანტიურის მილანქრიანის ხელობისა, წინამდგომთაგან ნაკეთი ღვთისმშობლისა მოძარცულია და დარჩენილია, გარდა ჯვარცმულისა, იოანეს სურათი. ეს პატარა ხა-

ტი, სამწუხაროდ, დაზიანებული და გაშავებული, უფრო ძველია; ვიდრე ზემოდ ნაჩვენები რთული კომპოზიცია.

მეორე ქვემო ნაწილი ხვამლის ხატისა წარმოგვიდგენს წმიდა გიორგის, ფეხზე მდგომარეს, რომაულს საომარ ტანისამოსით; მარჯვენა ხელში შუბი უჭირავს, მარცხენა დადებული აქვს ფარზე; წელზე უკანიდან დიდი მახვილი ჰკიდია. თავი, როგორც მოვიხსენიეთ, დაზიანებულია, მაგრამ მაინც ემჩნევა ხუტუტად განწყობილი თმა; მარჯვენა კუთხიდან, მომრგვალებულ წრიდან, მოსჩანს იესოს მაკურთხეველი მარჯვენა. წარწერა გრძელი ასომთავრულით: წ~ფ გ~ი . ეზო სადაა, მაგრამ აშია ამ ნაწილისა მრგვალი წრეებით არის შემკობილი და ბალახ-ბულახის მსგავსი ხლართულებით მათში.

ქვემო აწიაზე მოიპოვება ვრცელი წარწერა ორ სტრიქონად, სანახევროდ წნულის ასომთავრულით:

1. წ : ჩ~ნ : ღ~თივ : გვრგვანოსნმნ : მ~ფეთ : მფემ~ნ :
 პ~გრ~ტ : და : თ~ა მეცხდრმნ : ჩემნ : დფლთ
 დფლმნ : ელნე : ხ~ტი : ესე : წ~ის : გ~ის :
 ხოლმისა : მოჰედილ : იყო : პ~ლთა :
 მეფთაგ~ნ : მერმე : ქურდთ ; ეძცვეს : მოვიკითხეთ :
 და : რაც ვპ
2. ოვეთ : მისი : ნ~ლეწი : სხ~ფ : ჩ~ნითა : ვერცხლითა :
 და : ოქროთა : და : ს~ფასითა : მოვჰედეთ : წრსმრთბლ~დ :
 მ~ფბისა : ჩნისა : და : ძ~თა : ჩ~ნთა : და : ძეთა : ჩ~ნთ : დ :
 საოხოდ : ს~ლთა ჩ~ნთ : და : დავ~სუწნეთ : წ~ისა :
 გ~ის : ტძრსა : შ~ა : ქრ~ნკსა : სკდ : ინდიკტიონსა :
 მ~ფბსა : ჩ~მისსა : კვ :

უქარაგმოდ:

წ. ჩუენ ღმრთივ გვრგვანოსანმან, მეფეთ მეფემან ბაგრატ. და თა-
ნამეცხედრემან ჩუენმან დედოფალთ დედოფალმან ელენე, ხა-
ტი ესე წმიდის გიორგის ხოლმისა მოჰედილ იყო პირველთა მე-
ფეთაგან. მერმე ქურდთ ეძარცვეს. მოვიკითხეთ და რაც ვპოვეთ
მისი ნალეწი, სხუაჲ ჩუენითა ვერცხლითა და ოქროთა და საფა-
სითა მოვჰედეთ წარსამართებულად მეფობისა ჩუენისა და ძმათა (1)

1) ალ ხახანაშვილის გამოცემაში სწერია: ერთა. ბროსეს გამო-
ცემაში ეს და შემდეგი სიტყვა გამოშვებულია.

ჩუენთა და ძეთა ჩუენთა და საოხოდ სულთა ჩუენთა და დავასუ-
ცნეთ წმიდისა გიორგის ტაძარსა შინა, ქრონიკონსა სკდ, ინდი-
კტიონსა მეფობისა ჩემისასა კვ. (1).

ამ წარწერაში მოხსენებული ბაგრატ მეფე არის იმერეთის მე-
ფე ბაგრატ მესამე (1510 — 1548), როგორც სწორედ განმარტა
ბროსემ (გვ. 36 — 37) და არა აფხაზ - ქართველთა მეფე ბაგრატ
მესამე (978 — 1014), როგორც ფიქრობს ალ. ხახანაშვილი, რომე-
ლსაც შეცდომებით მოჰყავს ეს წარწერა, ბლალოჩინის გერსამიას
მიერ გადმოღებული (გვ. 32). გერსამიას ასლში ბევრად მეტა შე-
ცდომებია, ვიდრე ბროსეს ტექსტში.

ქორონიკონი უდრის 1536 წელს და ამ წელსვე უდრის 26 ინ-
დიკტიონი ბაგრატის მეფობისა.

ჩვენის აზრით, ზემო ნაწილი ხატისა უნდა ეკუთვნოდეს მე -
13 — 14 საუკუნეს, ხოლო ქვემო ნაწილი წმიდის გიორგის ხატისა
არის გაკეთებული იმერეთის მეფის ბაგრატ მეხამეს დროს: მაშასა-
დამე მე - 16 საუკუნეში. ამას მოწმობს, როგორც სტალი ხატისა,
ისე მისი აშის შემკობილობა.

2. მეორე გაძარცული წმიდის გიორგის ხატისაგან დარჩენილია
ფიცარი თავის ვერცხლის აშით და აგრეთვე ნამტვრევები მიხაკის
ფერი გიპსის გრუნტისა, რომელიც სარჩულად სდებია ვერცხლის
ხატს. სიმაღლე ამ ხატისა ყოფილა 144 სანტიმეტრი, განი — 90.
ეჭვს გარეშეა, რომ ჩვენ აქ საქმე გვექონია ისეთ წმიდა გიორგის გა-
მოხატულობასთან. როგორსაც წამროადგენს წინა აღწერილი წმი-
და გიორგის ხატი, რასაკვირველია, ზემო ნაწილის გამოკლებით.

ადგილობრივ მცხოვრებთა გადმოცემით, ეს ხატიც ხვამლის ეკ-
ლესიიდან ყოფილა მოტანილი. დარჩენილი ვერცხლის აშია ხატი-
სა ახალია. 1814 წლისა, რასაც მოწმობს მისი მხედრული წარწერა
ქვემოდ და აგრეთვე მისი შემკობილობა ხლართული რგოლებით ზე-
მოდ. და ბალახ-ბულახებით მარჯვნივ და მარცხნივ, ორ მწკრივად,
ფართო ნაწილში მალტის ყაიდის ჯვრებიც არის რგოლებში, ოთხ-
ოთხი თითო მხარეს (ფ. № 16811). წარწერა:

1) ბროსე ამბობს. ეს გადაბმული ასოები მე კვ - ად წავიკით-
ხეო. მაგრამ ჩემმა თანამოგზაურმა მუსლოვმა, რომელსაც უკეთესი
მხედველობა აქვს, წინიშნა და გადმოიღო: კვს. — უკანასკნელ
ასოს ს დაბოლოების მნიშვნელობა აქვსო.

1. იგვრდივ . განმთავლებელი : წ~ისა . ამის . ხატისა . ც
2. აგერელ . მიტროპოლიტი . იოანე . დადიანისძე . მოიხსენე უფალო
3. ქესით ; ჩყიდ . 1814 . იანვარს . კც . 28 .

იოანე ცაგერელ - ჭყონდიდელი იყო დადიანის კაცია მეორეს ძე; დაიბადა 1777 წელს; ჭყონდიდელად ეკურთხა 1792 წელს; ხოლო მიტროპოლიტად — 1800 წელს; გადაიცივალა 1823 წ. 23 მარტს, 46 წლისა (Rapp. IX, გვ. 27. ჩემი „არხ. მოგზაურობანი და შენიშვნანი“, 2., გვ. 96, 98).

ბროსეს დროს ეს ხატი გაუძარცვავე იყო და მას ქვემო ნაწილზე ხატისა და არა აშიაზე ამოუკითხავს (გვ. 27):

წმიდაო გიორგი შეიწყალე ბასილი ცგ : (= ცაგერელი).

3. მესამე წმიდის გიორგის ხატი ამ ეკლესიისა, რომელშიაც გადმოცემით დაცული ყოფილა ლურსმანი, რომლითაც ვითომ წმიდანი მილურსმული ყოფილა ურმის თვალზე, წამების დროს, წაუღლიათ ჯერ კიდევ 1910 წლის წინანდელი გაცარცვის დროს ეკლესიისა. ნაწილები ვერცხლის შესამოსელისა და ხატის მორთულობისა ამ ბოლო დროს უნახავთ ტყეში და დაუბრუნებიათ ეკლესიისათვის. ამათ მიხედვით, ხატი ყოფილა კარედი. ზემოდ გამოსახულია ჯვარი, კარებზე ანგელოზნი; ხელობა მე - 18 საუკუნის არის. 1794 წლისა, რაც სჩანს მხედრულის წარწერისაგან :

ქ . ეპა . შენ . წ~ისა . და . ერთ არსისა . სამებისა . მხნეო : ახოვანო . შვიდწილ . უძღვეველო . მხედარო . წ~ო : გიორგი : ოყურეშისაო . ჩვენ ცვა ფარვათა თქვენთ მონდობილმან და მოსავმან . სიწმიდისა თქვენისამან ძემან ზელმწიფისა დადიანის კაციასამან და მპყრობელმან ს~დ ოდიშ აფხაზ ლეჩხუ მ სვანეთისამან დადიანმან გრიგოლ და თანა მეცხედრემან ჩვენ(ნმა)ნ საქართველოსა და კახეთის მეფის ასულმან დედოფალმან ანნამ (?) და პირმშომან ძემან ჩვენმან ლევან შევამკვეთ და მოვაქედინეთ სამ

ჭვალი და რკინა . იგი . რომელითაც . ურემსა . ზედა . დამსჭვალულ . იყავ : სახსრად და საოხად სულთა ჩვენთათვის და ამა სოფელსა წარსამართებელად და შე

იწირე მცირე ესე წვლილი . ჭრისტეს აქეთ . ათას შვიდას ოთხმო ცდა თოთხმეტს მარტის : ოცდა ათს .

ამ წარწერაში შეცდომა უნდა იყოს: გრიგოლ დადიანის, კაცია მეორეს ძის, მეუღლე ნინო იყო, ქართლ-კახეთის მეფის გიორგი მე-თორმეტის ასული, და არა ანნა. ანნა გრიგოლის დედა იყო.

4. პატარა ვერცხლის ხატი წმ. პეტრესი, ნაჭედი, 19×14 სანტ. (№ 16812), შუაში, ოთხკუთხედში წარმოდგენილია წმ. პეტრე, წელს ზევითი, რომელსაც მარცხენა ხელში გრაგნილი აქვს, მარჯვენით აკურთხებს. ასომთავრულით აწერია: წ~ჲ პეტრე. ირგვლივ სამი წელს-ზევითი გამოხატულობაა ჩჩვილელი ღვთის მშობლისა (მარცხნივ) და ოთხი გამოხატულობა ჯვარცმისა წინამდგომებითურთ (ზემოდ და მარჯვნივ); ქვემოდ, შუაში ვულგარული მხედრულით უწერია:

ქ : ღმერთო : შეიწყა/ლე : იანი და რანდ/ლიანი : უცუც/ხლ[ე]
ქენი : მისნი .

ხელობა სვანურია, მდარე, მე - 18 საუკუნისა; ხატზე გამკეთებელს თავის ბეჭედი (შტემპელი) დაუსვამს, წარწერით: დათუჩა.

5. სრულიად ასეთივე მდარე ხელობის პატარა ვერცხლის ხატი წმიდის გიორგისა, ნაჭედი, 19×14 სანტ. (ფ. № 16812). წმიდანი წარმოდგენილია ფეხზე მდგომარედ, ლახვარით და ფარით; აშიებზე სამი გამოხატულობა ჯვარცმისა, სრულიად ისეთი რიგისა, როგორც წინა ხატზე; მარცხენა აშია ნაკლულად არის წარმოდგენილი, მაგრამ აქაც მოსჩანს ნაწილი ჩჩვილელი ღვთის მშობლის სახისა, დარჩენილი ასოებით: ... თ~სა (დედა ღ~თისა). წარწერა ისეთივე ჰქონია როგორც წინა ხატს. რაც სჩანს დარჩენილი ასოებიდან, მარცხენა კუთხეში: ... ცხ ... (უცოცხლე) მი ... (მისნი).

6. საცეცხლური ვერცხლისა, ქართულის ხელობისა

7. თასი ვერცხლისა, მხედრულის წარწერით:

დადიანი გრიგოლ . დედოფალი ნინა .

აქ მოხსენებული გრიგოლ არის დადიანი კაცია მეორის ძე, რომელიც გადაიკვალა 23 ოქტომბერს 1804 წ. მან შეირთო ცოლად ნინო, გიორგი მეთორმეტის ასული, 1791 წელს. ნინო გადაიკვალა პეტერბურგს 1847 წ.

8. სიწმიდის შესანახი, ვერცხლისა, მხედრულის წარწერით:

წ~ო გ~ი ოყურეშისა შ~ყლე მოურავი ყრუაშვილი ხოსია

9. სანაწილე ვერცხლისა, მხედრულის წარწერით:

მთავარ მოწამეო გ~ი შეიწყალე მოურავი ყრუაშვილი ხოსია.

10. აღმოსავლეთის კარებზე ჰკიდია წამლით დახატული ორი ხატი სრულის ტანით, მარჯვენა არხილიაკონი სტეფანესი, მარცხნივ ფილიპესი, ორივე ახალი ხელობის არის.

11. წამლით ნახატავი **ხატი მაცხოვრისა**, ახალი ხელობისა, წარწერით: იჲჳ ქჲე .

12. ეკლესიაში დაცულია აგრეთვე ჩვეულებრივი სვანეთის და ლეჩხუმის წმიდის გიორგის ეკლესიებისათვის დიდი შვილდი რკინისა.

ეპიტაფიები ეზოში ეკლესიისა.

13. დადიანის მოურავის ხოსია ყრუაშვილისა, რომელიც გადაცვილა 1816 წელს, 37 წლისა. მისი საფლავის ქვაზე, მახლობლად ეკლესიის სამხრეთის კარისა, მხედრულად სწერია:

საფლავსა ამას შინა მდებარე მოურავი ყრუაშვილი
ხოსია ბეჟანის ძე რომელ აღვესრულე წლისა კიზ **(sic)**
ყულთა აღმომკითხველთა ამისთა შენდობას გევ
ედრები რათა თქვენცა შენდობილ იქმნეთ ქეს
მიერ და აწ ვევედრები მოწყალებასა თქვენსა რათა
არა შესძრათ ლოდი ესე და საფლავი რომელსა შინა მდება
რე არს საწყალობელი და უჟამოდ აღსრულებული (1) გვამი ჩემი
ვიდრე სოფლისა დასასრულამდე (2) და უკეთუ არა ისმინოთ ვედრე
ბა ჩემი და ინებოთ შეძვრად ლოდისა ანუ საფლავისა ამის
ჩემისა იქმნეს კაცი იგი შეჩვენებულ და წყეულ
წჳისა სამებისაგან სულით და ხორციით და მეორედ მოსვლასა მას
საშინელსა გჳსნი(3) ქჲესი და მეოხება ყუდ წჳისა ღჳთის მწობელისა
მათ ზჳა წყევად და შეჩვენებულ ყავნ. ხჳ რომელმან დაამ
ტკიცოს ჩემი ესე ვედრება კურთხეულ იყავნ უფ
ლისა მიერ ქჲეს აქათ (ჩყივ) 1816. (4).

1) ეს სამი სიტყვა გამოშვებულია ბროსეს ტექსტში.

2) ბროსე: აღსრულებამდე.

3) გახსნანი (?), ბროსე: კურთხევანი.

4) ბროსე თარიღს ასე კითხულობს: ქრისტესით ჩყივ. ივნის 29. უკანასკნელი ორი სიტყვა ჩემს დლიურში არ არის.

ქვემოლ:

საფლავი ესე და თავით ამისა (1) აკობაძის საზღვარიანათ მოვიყიდე მამარდაშვილის (2) გაბილასაგან და აკობაძის გიტოლიასაგან (3) და არვის აქვს ცილობა ჩემდა მომართ.

14. მეორე დიდი ეპიტაფია არის მეორე ლევან დადიანის მოურავის, გრიგოლ მანდარიასი, რომელიც მოკლულ ყოფილა აფხაზებთან ბრძოლაში 1833 წ., როდესაც ის შესრულდა 50 წლისა:

1. ქ. ეპა . მხილველნო . და . აღმომკითხველნო . ლოდსა . ამას . ზედა (4) . მე (5) . მა
თის უგანათლებულესობის . დადიანის . ლეონის . სამფლობელოს . ყმა .
მოურავი . მანდარია . გრიგოლი . მათის . ბრძანებით . წარვლენილ . ვიქმენ . ორ
გულთა . აფხაზთა . ზედა . და . თოფთა . მიერ . მოვიკალ . ორმოცდა . ათისა .
5. წლისა . განმღეველმან . დაუტევე . საწუთრო . ესე და . საყვარელი .
მეუღლე . და . თვისი . ჩემი . და . დავეფალ . იწროსა . საფლავსა . შინა .
მინდობილი . და . მავედრებელი . ყოვლად . უძლველისა . დიდის მოწ
ამის . გიორგის . ტაძრისა . გარე . რათა . მეოხ . მექმნას . წინაშე .
ქრისტესა . გევედრები . ყოველთა . მხილველთა . და აღმომკითხველთა . შე
10. ნდობას . მიბრძანებდეთ . და . აწ . ვევედრები . მოწყალებასა . თქვენსა . ვიდრე .

-
- 1) ბროსე კითხულობს: ამირა, მაგრამ ამბობს: სიტყვები: „და თავით ამირა“ ანუ „ამისა“ ჩემთვის ნათელი არ არისო.
 - 2) ბროსე: მამარიდაშვილის, მაგრამ შენიშნავს: მამარიდაშვილი მე კიდევ მეტად არ მაკმაყოფილებსო.
 - 3) ბროსე: გიტოლისაგან.
 - 4) ბროსე კითხულობს: ქვეშე.
 - 5) ბროსეს ეს სიტყვა არ მოჰყავს.

სოფლისა . აღსასრულამდე . არა . შესძრათ . ლოდი . ესე . მდებარე .

გუამსა . ჩემსა . და . უკეთუ . ვინმენ (sic) . ხელყოს . შე-
ძერად . ამისა . სიტ

ყვა . მიგოს . წინაშე . ქრისტესა . და ჩემდა . ნაცვლად .

14. განიკითხოს . და . სასჯელი . მიეხადოს (1) წელს . ქრის-
ტეს . აქეთ . ჩჰლბ . 1833 . თვესა . ფებერვალს . ქმ . 25 .

სოფელი ნაყურალეში.

სოფელი ნაყურალეში გაწენებულია ხვამლის მთის წინა ნაწი-
ლების მალლობზე. მდებარეობა სოფლისა ერთობ ლამაზია. სოფლის
მახლობლად, ეგრედ წოდებულს დიდ - გორზე, არის ნანგრევები
ძველი ეკლესიისა და მისი სამრეკლოსი. შენობები სულ განადგურე-
ბულია; დარჩენილა მხოლოდ პატარა ზარი, ეხლა ხეზე ჩამოკიდუ-
ლი, რომელზედაც გამოქანდაკებულია ჯვარცმა, ღვთის მშობელი
და წმ. გიორგი, ლათინურის წარწერით. რომელიც გადმოვიღეთ,
მაგრამ ამჟამად ხელთ არა გვაქვს.

თარიღი, როგორც მახსოვს, იყო აღნიშნული ლათინურის
ასოებით: **MDLXXXIX** — (1589).

მეორე სამრევლო ეკლესია უბრალო ქვისაა, ჩვეულებრივი,
ერთ ნაოსიანი ბაზილიკა ოთხკუთხედი, მომრგვალებული საკურთ-
ხეველით შიგნით; ყავრით დახურული; შესავალი აქვს დასავლე-
თით და სამხრეთით; ფანჯრები ვიწრო, თითო აღმოსავლეთით და
დასავლეთით. დასავლეთის მხრიდან ეხლა მიშენებული აქვს უშნოდ
ხის ოთახი. კანკელი ერთობ მაღალია, ხისა; ქვემო ნაწილი სულ სა-
დათაა დატოვებული; აქ არც მხატვრობაა და არც ხატები; მხო-
ლოდ სულ მაღლა არის მთელი რიგი წამლით დახატული დიდრონი
ხატებისა. შუაში ვედრება (დეიზის), ესე იგი, მატხოვარი ღვთის
მშობლით და იოანე ნათლისმცემლით და მათ მარცხნივ და მარჯ-
ვნივ ოთხ - ოთხი მახარობელნი. ამათ ზემოდ, შუაში, კანკელზე
დამყარებულია დიდი ხის ჯვარი, რომელსაც შუაში დაკრული აქვს
რკინის ჯვარი, ოქროს ფურცლებით შეძერწილი (ფ. № 16816).

ეზოში ეკლესიისა დასავლეთის მხარეს დიდი ცაცხვის ხეა, რო-

1) მე-7 სტრიქონიდან აქამდე ბროსეს წარწერა არ მოჰყავს.

მელწედაც მიშენებულია ხის სამრეკლო, ასე რომ კაცს ეგონება. სამრეკლო ხის ტოტზეა ჩამოკიდებული (ფ. № 17407).

კედლები ეკლესიისა დახეთქილია და ამიტომ გასამაჯრებლად მიყენებული აქვს ხის ბოძები ყოველ მხარეზე. შიგნით იატაკი ქვითაა მოგებული და კედლები სული მოხატულია ფრესკებით. ეკლესია აშენებულია მე-17 საუკუნეში და ამ დროს ეკუთვნის მისივე მხატვრობაც. ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა ამ ეკლესიის კედლებზე წარმოდგენილი ნაციონალური ტანისამოსებით მთელი სახლობა ჩიქოანთა გვარისა, რომლიდანაც მომდინარეობენ უკანასკნელნი სამეგრელოს დადიანები.

ექსპედიციიდან დაბრუნების შემდეგ ჩვენ გავაგზავნეთ ნაყოფიერების მხატვარი დავით კაკაბაძე და გადმოვადვინეთ ყველა ფრესკები ჩიქოვანთა გვარისა, რომელნიც საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმში ინახება. სხვა ფრესკებთან გადმოღებულია კიდევ წმ. გიორგის ფრესკა.

ჩრდილოეთის კედელზე, ქვემო რიგში, ოთხი სურათია (ფოტ. № 16815). მარჯვნივ ორი მღვდელთ მთავარია, ერთი მოხუცი. გრძელი თეთრი წვერით და ეკლესიის გეგმით ხელში; მეორე ახალგაზრდა. წარწერები მხედრულია:

პირველისა:

ქ :: ქრისტიანე :: და :: ღვთის :: მოყუარე :: საყდრისა ამის :: აღმაშენებელი :: ჭყონდელი :: ჩიქოანი :: გაბრიელ ::

მეორეზე:

ცაგერელი
ჩიქუანი
სემონ

მარჯვნივ წარმოდგენილნი არიან, როგორც ეტყობა, ცოლ - ქმარნი; მამა კაცს ხელი აქვს გაშვებული ეკლესიის გეგმისაკენ; მის გვერდით ქალია. წარწერები:

მამაკაცისა:

ქ :: ჩიქოანი :: ბაკა ::

ქალისა:

ქ :: ჩარკვიანის
ქალი :: ხერამზე

სამხრეთის კედელზე, ქვემო რიგში, აგრეთვე ოთხი სურათია (№ 16819).

მარჯვნივ, სამთავრო ტანისამოსით არის მამაკაცი, რომელსაც მარჯვენა ხელში ამოწვდილი ხმალი უკავია. მარცხენა გულზე აქვს მიდებული მის მარჯვნივ მისი მეუღლეა, ლამაზი და კეკლუცად გამოწყობილი ქართული ტანისამოსით. წარწერები:

მამაკაცისა:

ქ :: ლეჩხუმისა და : სალიპარტია[ნოს]
პატრონი :: ოდიშისა :. თა[ვი (ანუ თავადი) და]
იმერეთისა :: და :: ოდის (უნდა იყოს: ოდიშის) სარ~ლ[ი]
ჩიქუანი :: ბატონი :: კაცია ::

ქალისა:

ქ :: ქართლისა ::
:: ერისთავთ :: ერის
:: თვის :: ქალი ::
:: ბატონი :: თამარ ::

მარცხნივ აგრეთვე ცოლ-ქმარნი; მამაკაცი შესავალი კარის მარცხნივ; დედაკაცი — კარის მარჯვნივ (ესენი ხელებს უწვდიან ერთმანეთს, კარის ზემოდ). წარწერები:

მამაკაცისა:

ქ :: ჩიქუანი
ქაიხოსრო :

ქალისა:

ქ :: ლაშხის ::
შვილი . ქალ
ი :: ქეთევან : -

ხუთნივე ამ სურათებში წარმოდგენილნი მამაკაცი ძმები უნდა იყვნენ. ამათში კარგად ცნობილია გაბრიელ ჭყონდიდელი და კაცია ჩიქოანი; ნაკლებად ვიცნობთ სვიმონ ცაგერელს, ბააკა და ქაიხოსრო ჩიქოანებს.

უკანასკნელი ალბად ის ქაიხოსროა, რომელიც იხსენიება მაცხოვრის ხატის წარწერაში ლატალის ეკლესიისა, სვანეთში; იმავე ეკლესიის ვერცხლის ჯამის წარწერაში მოხსენებულია ბააკა ჩიქოანი (1). ცნობილია კიდევ მეორე ბააკა ჩიქოანი, რომელიც იყო გიორგი პირველის ლიპარტიანის შვილი, ესე იგი, შვილის შვილი კაცია ჩიქოანისა; ის არის მოღვაწე მე-18 საუკ. დასაწყისისა (2).

1) წარწერები გადმოვიღეთ ჩვენ სვანეთში მოგზაურობის დროს.

2) H. G. II., 1, 648.

სვიმონ ცაგერელი სრულიად ცნობილი არ არის. რაც შეეხება გაბრიელ ჭყონდიდელს, ის დიდ როლს თამაშობდა სამეგრელოში მე - 17 საუკ. ნახევარში (1). ის უწყობდა ზელს, რომ პირველი ადგილი დაეჭირა სამეგრელოში მის ძმას კაციას. კაცია იყო ანოვანი. გაბედული და ჭკვიანი, მაგრამ ისეთი ცბიერი და მკაცრი, როგორც თვით გაბრიელი. 1661 წელს ქართლის მეფემ, ვახტანგ მეხუთემ. როდესაც მან მოილაშქრა დასავლეთი საქართველო, შეიპყრო გაბრიელ ჭყონდიდელი და წაიყვანა ქართლში. ამით მას უნდოდა გადაერჩინა მის ინტრიგებისაგან ლევან მესამე, დადიანი, რომელიც მან დასვა დადიანად და შერთო თავის ძმის ქალი (2). მაგრამ რამოდენიმე წლის შემდეგ გაბრიელი გაიპარა შულავერიდან, სადაც პყრობილად იყო. მიითვისა ხელმეორედ ჭყონდილობა და გახდა მრჩეველი ლევან მესამისა. მან დაუახლოვა მას თავის ძმა კაცია და აიძულა ის მისთვის მიეცა სალიპარტიანო (3). სახელი კაცია მამისა ჩვენ არ ვიცით, მაგრამ ცნობილია, რომ ის იყო ფრიად ღარიბი გორდელი აზნაური, რომელსაც თავის ზურგით მიჰქონდა თაფლი სვანეთში გასასყიდათ, რომ მით ერჩინა თავის ცოლშვილი. ცხადია. ასეთ კაცს, როგორც კაცია იყო, სამეგრელოს დიდებულები ვერ შეურიგდებოდენ; ამიტომ მან დაიწყო ჟღერა და განადგურება სამეგრელოს თავადებისა, თავისივე ძმის ჩაგონებით. ლევან მესამის სიკვდილის შემდეგ, 1681 წელს კაცია გახდა სრული გამგებელი სამეგრელოსი (4).

და აი ამ კაციასაგან შთამომავლობენ მის შემდეგი დროის დადიანები. კაცია სამჯერ იყო ცოლ - შერთული და მისი ცოლების ვინაობა ჩვენს ლიტერატურაში გამორკვეული არ არის; ამიტომ საჭიროდ მიგვაჩნია ამაზე შევჩერდეთ. კაცია ჩიქოანს თავის სამარხად აურჩევია ჩრდილოეთის სამხრო მარტვილის მონასტრისა. რომელიც მოუხატვინებია და შეუმკვია სამკაულებით (5). აქ ფრესკებში წარმოდგენილი ყოფილა მთელი მისი სახლობა, სახელების

1) ბროსეს ჰგონია, რომ ეს გაბრიელი გიორგი (ლიპარტიანის). კაციას ძის შვილია, მაგრამ ეს შეცდომაა (Rapp. IX, p. 32)

2) ქართლის ცხოვ. II., გვ. 203.

3) იქვე, გვ. 206.

4) იქვე, გვ. 209.

5) იხ. ჩემი „არხეოლოგიური მოგზაურობანი“, II. გვ. 120—21.

წარწერებით, მაგრამ სახელები და პირის სახეები სამივე ცოლისა განგებ ამოფხეკილია, როგორც ამბობენ, დავით დადიანის მიერ.

პირველ რიგში აქ წარმოდგენილია თვით კაცია თავის მესამე ცოლით და ამ ცოლიდან ნაყოლი შვილით, იესეთი ანუ იოსებით. რომ ეს მესამე ცოლია, იქიდან სჩანს, რომ მეორე ფრესკას აწერია: პირველი ცოლი ..., ხოლო მესამე ქალის ფრესკას ... [ხუარა]მზე : გ~ი ლიპარტიანის დედა. გიორგი ლიპარტიანი, კაციას მემკვიდრე, აქვეა დახატული თავის ცოლით, მიქელაძის ქალით სევდიათი და შვილით ოტიათი. ჩვენ ვიცით, რომ გიორგი ლიპარტიანი კაციას მეორე ცოლიდან ჰყავდა და ცოლი იყო ხვარამზე, ლორთქიფანიძის ქალი. ეს მტკიცდება წალენჯიხის ეკლესიის ვერცხლის თეფშის წარწერიდან, რომელზედაც, სხვათა შორის, სწერია: გევედრებით ჩუენ ლიპარტიანი გიორგი ... შეიწირე მცირე ესე შესაწირავი ... კურთხეულის დედა ჩემის ხვარამზე ლორთქიფანიძის ქალის სულის სახსრად (1). ეჭვს გარეშეა, რომ მარტვილის ფრესკები კაცია ჩიქოვანის ოჯახისა მაშინ არის შესრულებული, როდესაც კაციას მესამე ცოლი ჰყავდა და როდესაც ის სრული ბატონ - პატრონი იყო სამეგრელოსი, ესე იგი 1681 წელს. ამას გვიმტკიცებს როგორც წარწერაში მოყვანილი მისი თანამდებობანი, ისე ჩამოთვლა მისი ყველა შვილებისა; აქ სხვათა შორის ვკითხულობთ:

... ჩვენ ... ლეჩხუმის და საინასარიძოს და სალიპარტიანოს პატრონმან, დიდისა ხელმწიფისა მეფისა და დადიანისა ვაზირმან, იბერეთისა - ოდიშისა თაუმან და სარდალმან ჩიქვანმან კაციამ, და თანამეცხედრემან ჩვენმან დიდისა ... და ძემან ჩვენმან გიორგიმ. იოსებ, ოტიამ დავახატვინეთ სამხრო ესე ... (2).

ცხადია, ნაყურალეშის ფრესკები წინ უსწრობს მარტვილის ფრესკებს და მაშინ არის დახატული, როდესაც კაციას პირველი ცოლი ჰყავდა და ეს ცოლი ყოფილა ქართლის ერისთავთ ერისთავის ქალი თამარ. სამწუხაროდ, არ არის ნაჩვენები, რომელ ერისთავის ქალი იყო. მესამე ცოლის სახელი არ ვიცით. ვიცით მხოლოდ, რომ ის იყო რაჭის ერისთავის, შოშიტა მესამის დის წული. კაცია ჩიქვანის გადაცვალების შემდეგ ის გაჰყვა გიორგი გურიელს, ხოლო მესამე-ჯერ ის მისთხოვდა გიორგი აბაშიძეს, რომელიც წი-

1) იქვე, გვ. 235.

2) იქვე, გვ. 121.

ნედ ბერად იყო მალაქიას სახელით და დიდ როლს თამაშობდა იმერეთში(1). კაცია ჩიქოვანი გადაიცვალა 1781 წელს. კაციას შვილმა გიორგი ლიპარტიანმა ლევან მესამის უკანონო შვილი, ლევან მეოთხე, დასვა დადიანად. ამით მან იხსნა სამეგრელო გიორგი გურიელის პრეტენზიებისაგან, ხოლო ლევან მეოთხე მარტო სახელით იყო დადიანი; სამეგრელოს განაგებდა გიორგი ლიპარტიანი, რომელიც სივერაგით და სისასტიკით არ ჩამოუვარდებოდა თავის მამას (2). ბოლოს მან განაძევა სამეგრელოდან ლევან მეოთხე, რომელიც წავიდა სტამბოლში და იქ გადაიცვალა. გიორგი მართავდა სამეგრელოს ლიპარტიანის სახელით. დადიანობის მიღება ვერ გაბედა, რომ დიდი წინააღმდეგობა არ გამოეწვია დიდებულებისა (3). დადიანად გახდა მხოლოდ მისი შვილი კაცია პირველი თავისი მამის რჩევით და ნებისყოფით. ამ კაციას ცოლი ცნობილი არ არის, მაგრამ ჩვენის აზრით, ის ყოფილა დადიანის ასული მარიამი. ეს მტკიცდება ცაიშის გულანის ერთი მინაწერიდან, რომელიც ჩვენ არხეოლოგიურ მოგზაურობაშია მოყვანილი (წიგნი 2., გვ. 190 — 1918. მე - 191 გვერდის 1 შენიშვნა უნდა მიეკუთვნოს ამ კაცია პირველს, დადიანს და არა მის პაპას. კაცია ჩიქოვანს. როგორც ჩვენ წინეთ გვეგონა).

აღვნიშნოთ ეხლა სხვა ფრესკები ნაყურალეშის ეკლესიისა. კონქში საკურთხეველისა წარმოდგენილია ღვთის მშობელი ნიშნადანი (ზნამენია) მთავარ ანგელოზებით აქეთ - იქით, მიქელით და გაბრიელით (ფ. № 16816); მის ქვემოდ ზიარება არის წარმოდგენილი; ორი ქრისტეა დახატული; ერთი აზიარებს მოციქულებს პურით, მეორე ღვინით; ამას ქვემოდ არის მთელი რიგი ეკლესიის მა-

1) ქართლ ცხ. II. გვ. 209 — 210.

ჩენს „არხეოლოგიურ მოგზ.“-ში წ. 2. გვ. 120, ციფირებით აღნიშნულ მე-4 სტრიქონში, ფრჩხილებში სწერია: „ჩარკვიანის ქალი“. უნდა იყოს: „ლორთქიფანიძის ქალი“. მე-121 გვ. ციფირებით აღნიშნულ მე-5 სტრიქონში, ფრჩხილებში მოყვანილი სიტყვები: „ქართლის ერისთავთ ერისთავის ქალმან თამარ“ გამოშვებულ უნდა იქმნას. ეინაიდან ეს ეკუთვნის პირველ ცოლს და არა მესამეს. აგრეთვე მე-123 გვერდზე, სტრიქონი მე - 18 ზემოდან, სწერია: „ჩარკვიანის“: უნდა იყოს: „ლორთქიფანიძის“.

2) იქვე, გვ. 215.

3) იქვე, გვ. 221.

მებისა გრაგნილებით ხელში, რომლებზედაც ბერძნული წარწერებია. მარცხნივ არიან: წ~ა ბსლ~ი :: წ~ა ნიკოლაოზ :: წ~ა : ი~ე :: ოქრ~პირი :: — მარჯვნივ სამი მამაა დახატული, მაგრამ წარწერები არა აქვთ არც სახელებისა და არც გრაგნილებზე (№ 16820); კამარაზე საკურთხეველისა მთელი რიგი წინასწარმეტყველთა მედალიონებში (№ 16816). თვით ეკლესიის თაღის ცაში იესო ქრისტეა წელს ზევით; მის ქვემოდ, მარცხენა კედელზე, იოანე ნათლის მცემელი; ამას ქვემოდ ხარება და შობა; მათ დაბლად წელ ზევითნი მხატვრობანი, წარწერებით: წ~ა გ~ი . წ~ა ნესტორ ; წ~ა ესტატე, წ~ა პროკოპი. ამათ ქვემოდ: ჯვარცმა ქრისტესი და აღდგომა. მარჯვენა მხარეს ეკლესიისა, ზევიდან დაწყებული, მოჰყვებიან: მირქმა, ნათლისღება (ორივეს ბერძნული წარწერები ახლავს (ფ. № 16817); ეს ორი სურათი გაყოფილია ვერტიკალური წრით, რომელშიაც სამი წელ - ზევითი წმიდანების სურათებია მედალიონებში. მათ ქვემოდ არის ჰორიზონტალური წრე ოთხი მედალიონის სურათით, რომელთაც ჯვრები აქვთ ხელში. ესენი არიან: წ~ა პეტრე, მერკური, დიმიტრი, თეოდორე (თ~ე). ამათ ქვემოდ დიდი სურათები: იერუსალიმში შესვლა და ფერისცვალება (ფ. № 16815 და 16817). დასავლეთის კედელზე, კარის ზემოდ. მაცხოვარი წელს - ზევითი, მაკურთხეველი ხელით; მარცხნივ კარისა წმიდა გიორგი თეთრ ცხენზე, ვეშაპს გმირავს; მას ცხენზე შემოაჯენილი ჰყავს მის მიერ გადარჩენილი ყმაწვილი; მარჯვნივ კარისა — წმიდა გიორგის შეპყრობა დიოკლეთიანეს მიერ წარწერით: აქა : წ~ა : გ~ი : / დიოკლეთიანე : / მეფემ შეიპყრა (ფ. № 16818). წარმოდგენილია მეფე გვირგვინით; მის უკან დედოფალი. მის წინ წმ. გიორგი, რომის ჯარისკაცითურთ უკან. ზემოდ დასავლეთ კედელზე: გარდამოხსნა, ამაღლება და ღვთის მშობლის მიძინება.

სიძველენი ნაყოფალების ეკლესიისა.

1. ღვთის მშობლის ხატი, წამლით ნახატი, ლამაზი ხელობისა. 18.5×14,5 სანტ.. ოქროს შემკობილობით, მაგრამ დაზიანებული; უზის 12 ძვირფასი ქვა. სურათი შემოვლებული ყოფილა მარჯალიტის მძივით, რომელიც სანახევროდ დაცულია. ნიმბი დიდი ოქროსი შემკობილია ხუცური ასო ძ-ის მსგავსი ფიგურებით და ტალღის მსგავსი წრით და აგრეთვე ოქროს აშიები ყვავილოსანი შემკობილობით ერთობ ლამაზია. ქვემო აშიაზე არის დაზიანებული ასომთავრული წაიწერა (ფ. № 16814):

ქ. წო : [ლთს მშზლო] მზ : ეყვ : წე : ძესა (sic)
შზნსა [მოსავსა] შზნსა : ნიკლას

ეს წარწერა. როგორც ეტყობა, ბროსეს დროს დაუზარალებული ყოფილა (Rapp. IX. გვ. 33). ამას გარდა, შესაძლებელია უკანასკნელი სიტყვა „ნიკლას“ შემოკლებით იყოს მოყვანილი უქარაგმოდ და წიშნავდეს: „ნიკოლაოზს“. ზატი მე-12 საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს.

2. ზატი წმიდა გიორგისა, ოქროთ დაფერილი ვერცხლით ნაქედი, ქართული მე - 18 საუკუნის მდარე ხელობისა, 37×29 სანტ.. წმიდანი წარმოდგენილია ცხენით, რომელსა სამარ ტანისამოსით და წელზე მოგრძოდ ჩამოკიდებული მახვილით; ლახვარით გმირავს კაცს, რომელსაც ხმალი აქვს ხელში; ზემოდ ასომთავრულით უწერია: წუღ გუი. აშიები ლურსმის თავის მსგავსი, ბაწრულად დაწყობილის ულანათო შემკობილობით, ზემოდ მარჯვნივ და მარცხნივ შეწყვეტილია ფრიად ტლანქი მთავარანგელოზთა სახეებით, ჯვრებით ხელთა (ფ. № 16813). ზემო აშია, ნაჭრად დაცული, სხვა ზატიდან არის და მასზე მოსჩანან ნაშთები ხუცური წარწერებისა. მარცხენა კუთხეში: „აგ“; ამას ქვეშ: „ორლ“. მარჯვენა კუთხეში: „ზმ“ და ამას ქვეშ: „აუ“; შუაში: „ხოა“. ქვემო აშიაზე უწო ასომთავრულით სწერია:

ქ . ზი : მოწამეთა : მთავრო : და : შვიდ : წილ ოძღველო : ღვაწლისა : მძღეო : გუიგი : ხემლისაო : მოგაჭედინე
მე : მოსავმან : და : მადიდებელმან : თქვენმან : მონაზონმან : მარამ შეწყვენითა : ცაგერელისა : ჩიქოანის გაბრიელისათა
სადღვრძელოდ : მისად : და საოხად და სახსრად სულისა ჩემსა დღეს(ა) მას დიდსა განკითხვისასა
უქარაგმოდ:

ქ. ზი მოწამეთა მთავრო და შვიდ წილ უძღველო, ღვაწლისა მძღეო გიორგი ხემლისაო, მოგაჭედინე მე მოსავმან და მადიდებელმან თქვენმან მონაზონმან მარამ შეწყვენითა ცაგერელისა ჩიქოანის გაბრიელისათა, სადღვრძელოდ მისდა და საოხად და სახსრად სულისა ჩემისა დღეს(ა) მას დიდსა განკითხვისასა.

აქ მოხსენებული გაბრიელ ჭყონდიდელი არის გიორგი ლიბარტიანის შვილი; ის ჭყონდიდლად გახდა 1701 წელს. მაგრამ 1714 წ. მისმა ძმამ ბეჟანმა ის გადააყენა ჭყონდიდლობისაგან.

3. ბროსეს აქ უხახავს პატარა ხელთნაწერი გრიგოლ ღვთის მეტყველისა (Rapp. IX. გვ. 32), რომელზედაც ყოფილა მინაწერი: ეს წიგნი წმიდა გიორგი დიღმისა არის.

4. წმიდა გიორგის ხატი, წამლით დახატული, წმიდანი ვეშაბს გმირავს შუბით, 32×27 სანტ.; მომრგვალო წრიდან შოსჩანს ანგელოზი, წინ სასახლეა, რომლიდანაც გამოიყურებიან დედოფალი და დიდებულები. ზემოდ ასომთავრულით უწერია: წ~ფ გ~ი. ხატი ახალი ხელობის არის.

5. ასეთივე ხელობის მაცხოვრის ხატი, 26×20 სანტ., წარწერით: ი~ვ ქ~ე.

6. ღვთის მშობლის ხატი, წამლით ნახატი; ღვთის მშობელი შვილს დასტირის; $51,5 \times 41$ სანტ. ბერძნული ხელობის არის. მე - 17 — 18 საუკ.

7. ასეთივე ხატი ჯვარცმისა; იმავე ზომისა და ხელობისა.

8. ასეთივე ნახატი ხატი მაცხოვრისა, ტლანქი ხელობისა, მე - 19 საუკუნ.

9. ასეთივე ხატი ღვთის მშობლისა.

10. ვერცხლის მედალიონი, ქართული ხელობისა, მე - 19 საუკ. მხედრულის წარწერით:

ქ . დ~დაო ღვთისაო მეოხ ეყავ მხევალსა შენსა მან-
დრიას ელისაბედს .

11. წამლით დახატული ხატი წმიდა საბასი, მე - 19 საუკუნისა; 37×29 სანტ.. წარწერით: ღირსი მამა საბა განწმედილი

12. იოანე მახარობელის ხატი, ქალღმრთელისა დახატული. წარწერით:

წ~ფ ი~ნი და ქვემოდ უწერია: შ~ე ვხტნგ (ვახტანგ).

13. სასანთლე ვერცხლისა. მხედრულის წარწერით:

ჩყნგ-სა წელსა შისის მ-სა ნაკურალეშის (sic) წმიდაო
გიორგი შემოგწირე ხუკმა თინია ჩაკვეტაძის ასულ-
მან სასანთლე ესე სულისა ჩემისა საოხოთ.

სიტყვა ხუკი, როგორც ადგილობრივ განმეზარტეს. ნიშნავს :
თაყუნტებულს. საპყარს, კუნტს.

სოფელი ქვემო აღვი.

ამ სოფელში სულ ახალი ეკლესია არის ღვთის მშობლისა, გუმბათიანი.

თავი ხატი ამ ეკლესიისა, ღვთის მშობლისა, პატარაა: 14.2×11,5 სანტ. სახე ფერადით არის დახატული, შექმნილია ოქროთ დაფერილი ვერცხლით და შემკობილი ყოფილა 10 ძვირფასი ქვით. ერთი ეხლა დაკარგულია. წარწერა სახელისა მხედრულით: დღა ღვთისა. ზურგზე მხედრულითვე სწერია:

ქ . ეპა : შენ .: შეიდი ცა უმაღლესო და ქერაბინთა უწმიდესო ცათა მეუფისა მშობელო ჩვენ ცვა ფარვათა შენთა მონდობილმან ჯიაჯაძემ დათუმ და მეუღლემ ჩემა მალრიანის ქალმა ქეთიამ აღვაშენე საჯვარე დაეასვენე ხატი ესე ყოვლა წმიდისა ნაწილიანი ჩვენგან მოჭედილი ჩვენად სასულიეროდ მოსახსენებელი.

საჯვარე, რომელიც მოხსენებულია ამ წარწერაში, ყოფილა სოფლის ზემოდ, მაგრამ ეხლა ის ჩვენ დანგრეული დაგვხვდა. ხატი გადაუტანიათ იქიდან ამ ახალ ეკლესიაში. ხატი მე - 19 საუკ. დასაწყისის არის.

2. პატარა ზარზე ამ ეკლესიისა მხედრულად აწერია:

ქ : შემოგწირე კენაშის ჯვარის ცხოველის რატისშვილმა დავითელამა საოხად სულისა ჩემისათჳნ წელსა ჩყკბ.

კენაშის ეკლესია არის აღვის ზემოდ.

სოფელი ნასპერი.

ნასპერში ახალი ეკლესია არის ქვისა და არქიმანდრიტი ბესარიონ ახვლედიანის მეოხებით მშვენიერად მოწყობილი ყოფილა. ჩვენ იქ არ შეგვივლია, მაგრამ მისი ორი ხატი მოასვენეს ცაგერში და ჩვენ იქ გავშინჯეთ და ფოტოგრაფიულად გადმოვიღეთ.

1. ხატი ღვთის მშობლისა ჩვილადი, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა. ნაჭედი, ქართული ხელობისა, 42×31 სანტიმენტ. (ფ. № 16822). ღვთის მშობელი წარმოდგენილია სრულის ტანით, კამარას ქვეშ; ხელში უკავია ძე, რომელსაც მარცხენა ხელში გრავნილი აქვს, მარჯვენით აკურთხებს. ნიშნები ღვთის მშობლისა და მისი ძისა, წნულის ვერცხლისა, შემკობილია თერთმეტი ძვირფასი ქვით.

ამას გარდა, ზემო ნაწილში კიდევ ათი ქვა აოის. წარწერა ასომთავრულით: ღ-ეა ღ-სა . ძე ღ-სა . აშიები მოჩუქურთმებულია ვაზოვანი ორნამენტით. ხატი ნაჭედია ცნობილის სამეგრელოს ოქრომჭედელის პეტე მეუნარგიის მიერ, მე-19 საუკუნის პირველ ნახევარში და წარმოადგენს მიბადვას ძველი ქართული კლასიკური პერიოდის ნაწარმოებისას. ზურგზე მხედრულად აწერია:

ქ .: სული იგი მაცხოვარებისა რ-ლ მიუდგა გულთა შ-ა
პირველთა წინასწარმეტყველთა და მამათასა რომელნი წინათვე
შე-თვის მოასწავებდენ და ქადაგებდენ საკვირველებითსა მას
შობასა შენსა

მარიამ ქალწულო ღ-ის მშობელო ნასპერისაო მე მსასოე-ლი შენი
ცათა მბაძვისა ეკლესიისა შენისა წალეჯიხისა წინამძღვარი
დავით ახვლედიანი მცირესა ამას ძღვენსა ვრთმულობ შენდა ამის
თვის რ-ლ ეკლესია შენი მღვ-თის მშობლისა ნასპერს მდგო-
მარე იყო

თვით მამა პაპათა ჩემთა სალოცველი და იყო ხელთა ჩვე-თა რომე
ლნიცა სახლსა შ-ა ჩემსა გამოიზრდებოდენ სამ-დელონი და
რო-ლითამე

ეშმაკთ მოქმედებითა ხატი წმიდისა სახისა შენისა ქმნილი ფი
ცარსა ზ-ა ხისასა ეკლესია შ-ა სანთლის დარჩენითა დამწვარ
იყო ძველად და მე ოდეს ვსცან ესე ამისთვის მადლმა შენმან აღმპ
რა მე მცირისა ამის ძღვნისა მორთმად შენდა და მოვაჭედინე ხატი
ესე წმინდა სახისა შენისა ვეცხლითა ოქროს ცურვებულისა და შე-
ვამკვე თვლებითა და დავასვენე ზემოხსენებულსა ეკლესიასა
შ-ა შენ

სა ნასპერს ღ-ს მშობელო მარიამ შეიწირე მცირე ესე მწლილი ვი
თარცა ქემან შენმან და ღ-თნ ჩვენმან : და მოხე წინაშე ძისა
შენისა, რა

თა დღესა მას გაკითხასა (sic) მასმინოს ზმა იგი სანეტარო მოვედ
კურთხეულო მამისა ჩემისაო და დაიმკვიდრე სასუფეველი გამ-
ზადებული მართათ

ვის (sic) და დაიცევ ორთავე შინა ცხოვრებათა ძმა ჩემი ყოვლად
ღირსი

მღვდელი გიორგი მეუღლით ძით და ასულით რ-ლი დაასხა მარჯ
ვენამან მღ-ან . ხ- სახიერო ღ-ო შეიწყალე შენსა სასუფეველსა
მშო

ბელნი ჩემნი ყოვლად ღირსი მღვდელი ლაზარე და იაშვილის ქალ-
ელენე . წეს : 1822 : თვესა დეკენბერსა : 20 :

2. ხატი მაცხოვრის მიძინებისა, ოქროთ დაფერილი ვერცხლი-სა, 31,5×21,5სანტ. (ფ. № 16821). ნიშბი შემკობილია ხუთი ძვირფასი ქვით; ეზო და აშიები ვაზოიანის ორნამენტით; წარწერა ასომთავრულით იწყება ზემო აშიაზე და გაგრძელებულია ქვემოზე:

1. წ . ი~ჯ : ქ~ე : მფო : დიბსო : და მცხორო : პირო : ლ~ო : ადიე .
ორთ
2. ვე . შ~ა : ცხრ~ბთა : მონა . და მდდბლი : წ~სა . ამის ხტისა
3. შნისა . ც~ლ მ~მა . მთერი . მაქსიმე . რლისა . ბრძნთა . მოჭედა
4. და შეიმკო : ხტი . ესე . მიძინბსა : სფლისა . ჭლისა . ან .

უქარაგმოდ:

იესო ქრისტე, მეუფეო დიდებისაო და მაცხოვარო პირო ღმრთისაო. ადიდე ორთავე შინა ცხორებათა მონა და მადიდებელი წმიდისა ამის ხატისა შენისა ცაიშელ მამამთავარი მაქსიმე, რომლისა ბრძანებითა მოიჭედა და შეიმკო ხატი ესე მიძინებისა სოფლისა ჭალისა (თუ ჭელიშისა ?).

ცაიშელი მაქსიმე ცხოვრობდა მე - 17 საუკ. მეორე ნახევარში. ამის ბრძანებით გადაწერილია ცაიშის გულანი (იხ. ჩემი არხ. მოგზაურობანი“, 2., გვ. 188 — 189).

3. ჯვარი ხისა; წინა პირზე გადაკრული აქვს სადაფი, რომელზედაც გამოხატულია ჯვარცმა სული - წმიდით ზემოდ. მტრედის მსგავსად და ღვთის მშობლით და იოანეთი ქვემოდ, 25×12,5 სანტ. ხელობა რუსულია, რუსულის წარწერით ჯვარცმულისა. უზის ოთხი ლალი.

წარწერა ხვამლის ეკლესიისა.

უძველესი ხატები ოყურეშის ეკლესიისა. როგორც დავინახეთ, ადგილობრივი არ არის. არამედ გადმოტანილია ერთობ ძველის, მაგრამ ეხლა დანგრეული ხვამლის ეკლესიიდან, წმიდა გიორგისა. ხვამლის ქედზე გაშენებული ეკლესია დიდათ განთქმული ყოფილა ძველად: ამას მოწინობს დღესასწაული „ხვამლობა“. როგორც გადმომცეს. ხვამლობას დღესასწაულობენ აღდგომის მეორე კვირას. დღესასწაულს დღესაც დიდ-ძალი ხალხი ესწრება ლეჩხუმიდან და სვანეთიდან. ძველი ეკლესია ქვისა სულ დანგრეული ყოფილა. იმავე 1910 წელს. როდესაც ჩვენ ვმოგზაურობდით, აქ დაუწყიათ ახალი ეკლესიის აშენება და უნახავთ ქვა ასომთავრული წარწერა. ეს ამბავი მე ოყურეშში მაცნობეს და ვინაიდან ჩვენ დრო არა ვკვებდა წავსულიყავით. გავგზავნეთ იქ ოყურეშის მთავარ დიაკო-

ნი და დავალებით ქვა ჩამოეტანა ჩვენთვის სოფელ ნაყურალეშში, სადაც ჩვენ მივემგზავრებოდით. მთავარ დიაკონმა პირნათლად შეასრულა ჩვენი დავალება. ორი პატარა წარწერიანი ქვა მოგვითანა ნაყურალეშში და ჩვენ საშუალება მოგვეცა გადმოგვეწერა და ფოტოგრაფიულად გადმოგველო წარწერა.

წარწერა სამ - სტრიქონიანი მოთავსებული ყოფილა ერთ შირიმის ქვაზე, რომელიც ეხლა ორად არის გატეხილი; მეორე ნახევრის ქვემო ნაწილი მომტვრეულია და დაკარგული, ამიტომ მეორე ნახევარი მესამე სტრიქონისა აღარ არის; რამოდენიმე ასო დაზიანებულია შენახულ ნაწილშიაც (იხ. ფოტოგრაფია).

წარწერა ჩვენ ასე გვაქვს წარმოდგენილი:

წო : გ~ი : მეოხ : და მფრვლ : ექ
 ნ : ე~ე : ე~ნს : სჯთა : და : შვილთ
 ა : მისთა : მ

ამ წარწერაში სიტყვა ე~ნს უნდა იყოს ნახმარი ჩვეულებრივი ი~ნეს მაგიერ. შემდეგი სიტყვა სჯთა უნდა ნიშნავდეს სჯანთა (სუანთა). ამიტომ შესაძლოა წარწერა ასე წავიკითხოთ:

წმიდაო გიორგი, მეოხ და მფარველ ექ-
 მენ ერისთავთ ერისთავსა ეოანეს სუანთა და შვილთ-
 ა მისთა მ[ას დღესა განკითხვისასა, ამინ].

რასაკვირველია, სიტყვების დალაგებაც ფრაზაში ამ წაკითხვით არა ჩვეულებრივია; უნდა იყოს: „სუანთა ერისთავ - ერისთავსა იოანეს“, მაგრამ ქართული ენის ნორმების შეცვლა სვანურ წარწერებში ჩვეულებრივია და ლეჩხუმში ძველად ქვემო სვანეთის ანუ ცხენისწყლის სვანეთის ნაწილად გვევლინება. ლეჩხუმელები ვაქართველებული (გაიმერელებული) სვანებია.

ეს იოანე უნდა იყოს უძველესი სუანთა ერისთავი და არა ის იოანე ვარდანისძე, რომელიც ლაბეჭინის და მესტიის წმიდა გიორგის ხატების წარწერებშია მოხსენებული. ამას მოწმობს პალეოგრაფიული ხასიათი წარწერისა.

ქვები, პირობებისამებრ, უკან დავუბრუნეთ ხვამლის ეკლესიას, ვინაიდან ხალხი ამას მოითხოვდა.

შენიშვნა: ხვამლის წარწერა გამოცემულია ჩვენ მიერ **Byzantion** - ში, tome XII, fascicule 1, pp. 204 .. 206.

წარდგენილი იყო ფოტოგრაფიაც, მაგრამ სამწუხაროდ ფოტოგრაფია **Byzantion** - ის რედაქციამ დაჰკარგა. (ნომერი არ გვახსოვს).

თ ა ვ ი II.

ქვემო სვანეთი

სვანეთი იყოფა ორ ნაწილად, ზემო სვანეთად და ქვემო სვანეთად. მათ ჰყოფს მაღალი სვანეთის ქედი ლათპარის ზეკარით (უღელტეხილით). ზემო სვანეთს შეადგენს მდინარე ენგურის ხეობა, ქვემო სვანეთს მდინარე ცხენისწყლისა; დაწყებული ამ მდინარის სათავეიდან მურის ხიდამდე, რომელიც შორავს ქალაქ ცაგერს ერთი კილომეტრის მანძილით. ქვემო სვანეთი ლეჩხუმითურთ მე - 19 საუკუნის დასაწყისიდან შედიოდა სამეგრელოს დადიანების მფლობელობაში, ამიტომ ის სადადიანო სვანეთადაც არის ცნობილი.

ქვემო სვანეთი შეიცავს სულ სამ დიდ თემს: ლენტეხისა, ჩოლურისა და ლაშხეთისა. ცნობები ქვემო სვანეთის ანუ სადადიანო სვანეთის ძეგლების შესახებ იხ. ბროსსე, *Rapp. X. pp. 44 — 64*, და გრაფიანია უვაროვისა: *მატერიალი პო არხეოლოგიაი კავკაზა, ტ. X*. ქვემოდ, სადაც ამ ავტორებს ვიხსენიებთ, ეს მათი წიგნები იგულისხმება.

ლენტეხის თემი

სოფელი ლენტეხი.

სოფელი ლენტეხი გაშენებული არის იქ, სადაც ხელედურა და ლასკადურა შეერთვიან ცხენისწყალს. მდებარეობა სოფლისა ერთობ ლამაზია, გადაღებულია ფოტოგრაფიულად (№ 17410), კიდევ უფრო ლამაზია ხელედურას ნაპირები (№ 17408) და აგრეთვე ციხე ლარაში, გაშენებული მთის ცხვირზე ხელედურა და ლასკადურას შუა. ეს ციხე ეხლა უკვე დანგრეული, იცავდა შესავალს და გამოსავალს, როგორც ხელედურას, ისე ლასკადურას ხეებისა და აგრეთვე ზემოდ მიმავალ გზას ცხენისწყლის პირისა (№ 17488 და განცალკევებული მაღალი კოშკი, № 17409).

ლენტეხის საზოგადოების მამასახლისმა ივანე კაცოს ძე მეშველიანმა ჩვენ გვაჩვენა რამოდენიმე სიგელი უკანასკნელი დადიანების მიერ ბოძებულნი. ზოგი მათგანი სათარხნო სიგელია; ზოგი

წყალობისა. მოგვყავს სანიმუშოდ ჯანყვათურ ბენდელიანის სიგელი. ქალაღდზე დაწერილი:

ჩვენ ღვთისა მიერ ამალღებულმან და დამყარებულმან სუდ ოღიწის, ლეჩხუმისა და სვანეთისა ბატონმა, დადიანმა გრიგოლ. და თანა მეცხედრემან ჩემან, დედოფალმან, საქართველოს მეფის ასულმან ნინომ, და ძემან ჩვენმან ლევან და გიორგიმ ესე წყალობის წიგნი დაგიწერინე და გიბოძე შენ ჩვენს ყმას ბენდელიანს ჯაყვანს და შენს ძმებს სვიმონს, გეგილას და მიქეს და სადოლას და ნულს, მოსავითს და ჭიტის და სხვათა ძეთა და მომავალთა თქვენთა ყოველთავე ასე და ამა პირსაზედა. რომე ჩვენზე დიდი ერგულობა გამოიჩინეთ და ქრთამიც მოგვართვი. ბეგრის მეტი არც საური, არც საუდიერო და არც ტვირთობა და არც ნადობა ჩვენგან თქვენგან თქვენს ძესა და მომავალს არ ეთხოვბოდეს, ისე გაგვითარხნებიხარ შენის მამის მიქელის შვილები. (გ)ქონდეს და გიბედნიეროს ღმართმან... მოწმენი კაცთაგან : ასათიანი ვახტანგ და ფალავა ხალ და გარსვიანი ხოსია და სხვანი ჩვენი დარბაზის ერნი, მეციხოვანი დანუჩა და ხელოსანი აბრამულა... აღიწერა ქრისტეს აქეთ ათას რვაას ორს, ხელითა მღვდელისა პეტრესითა. ბეჭედი: დადიანი გრიგოლ.

სოფელი ფაყი.

სოფელის ფაყის ძველი ეკლესია ღვთის მშობლისა აშენებულია ქვისაგან; უბრალო ერთ - ნაოსიანი ბაზილიკა არის, სიგძით 13 არშინი და 5 ვერშოკი, განით 1 არიშნი და 14 ვერშოკი. საკურთხეველი მომრგვალებულად გამოდის გარედ. თალი ეკლესიის დამყარებულია სამ სარტყელზე თლილის ქვისა. ფანჯრები ვიწროა, თითო ყოველ მხრით; შესავალი აქვს დასავლეთით და სამხრეთით; დასავლეთით კიდევ ეკლესიას მიშენებული აქვს ხის ღია ფანჯატური. კანკელი ეხლა ხისაა, ახალი; ძველი ქვის კანკელი. რომელიც ბროსეს დროს თავის ადგილზე იყო, აულიათ და მისი ქვები აწყვია ეკლესიის კუთხეებში. ფაყის ეკლესიაში ინახება:

1. ხატი დიდი ვედრებისა, 87X56 სანტ., სპილენძისა, ნაქედი, წელს ზვეითნი სურათებით, შუაში ქრისტე, მარჯვენა ხელით აკურთხებს, მარცხენაში სახარება აქვს ჯვართურთ ყდაზე; მარჯვენით ღვთის მშობელი არის (ეს არა ჩვეულებრივია ვედრების კომპოზიციაში, ის უნდა იყოს მარცხნივ); მარცხნივ იოანე ნათლის

მცემელი, წარწერები: იო ქე, დღ ღო, ნთლმც. ნიშბი ქრისტესი ჯვარის სახედ არის შიგნით განწყობილი. სხვების უბრალოა. ნიშბების ორივე მხრით ყველა წმიდანების „დრობნიცებია“. ხელობა არა უადროეს მე - 16 საუკუნისა. აშია ფართო აქვს, რომბის მსგავსი შემკობილობით ქსელში. აშიებზე უზის მედალიონები წმიდათა სახეებით:

ზემოდ შუაში ვედრება, და კუთხეებში მთავარ ანგელოზები; ქვემოდ: წმ. გიორგი, წმ. დიმიტრი, წმ. თეოდორე; მარცხნივ და მარჯვნივ ორ - ორი მედალიონი. ქვემოდ: სამ - სტრიქონიანი დიდი ასომთავრული წარწერაა, ეხლა დაზიანებული; შუაში მესამე სტრიქონის ფირფიტა ამოტეხილია და დაკარგული (№ 16832).

1. ქ მეოხბთღ შეწვენთ წმთა მთვრაგელთისა კლდსთ ვინ ბე მუე მნამთმნ ვრ

2. დან სულკეთილისა ეესა ბაკურის ძემნ შექნდ ამს ხატის დ წნო მთვრ აგელზნო მეოხ ექმნ მწრდ ცდვლ

3. ს : სლსა ჩემს და წამართე ბედ [ეს შასიბ] (1)... ყვ. ქ შექნ კელთ გი დვლს ძსთ და გი მობარქის ძი[სა].

ამ წარწერაში, რომელიც ფოტოგრაფიაზე კარგად მოსჩანს, სიტყვების ბოლოში ასო პ უმეტეს შემთხვევაში გამოშვებულია, სიტყვა ღპ-ს მაგიერ ყოველთვის მარტო ღ-ნია, ასო ო და უ ერთსახედ არის წარმოდგენილი ო-ნის სახით და ამიტომ ძნელი სათქმელია, „მობარქის ძე“ უნდა წავიკითხოთ, თუ „მუბარქის ძე“. ფრჩხილებში მიმატებული ასოები ბროსეს ტექსტიდან არის ამოღებული. მაგრამ ეს ეხლა დაკარგული ტექსტის გაგებას არ შველის. უკანასკნელ სტრიქონში ბროსე ასო მ - ს უმატებს მ, რომ გამოვიდეს „ქრისტე“. მაგრამ აქ ასო მ იმავე მნიშვნელობით არის, როგორც ჩვეულებრივ ყოველი წარწერის დასაწყისში. ამით აქ აღნიშნულია განცალკევებული ხასიათი მეორე წარწერისა, რომელშიაც ოქრომჭედენი იხსენიებიან.

შეუმოკლებლად წარწერა ასე უნდა იკითხებოდეს:

1. ქ. მეოხებითა და შეწვენითა წმიდათა მთავარ ანგელოზთაისა (?) კლდისათა ვინებე მე მონა(მან) მათმან ვარ-

(1) აქ რაც ფრჩხილებშია ბროსეს დროს ყოფილა და მისი ტექსტიდან ვუმატებთ. ბროსე თვით ფაყში არ ყოფილა; მუსლოვი გაუგზავნია და მას გადმოუღია წარწერა (Rapp. X, p. 47).

2. დან, სულკეთილისა ერისთავთ ერისთავისა ბაკურის ძემან, შექმნად ამისა ხატისა და, წმიდანო მთავარ ანგელოზნო, მეოს ექმენ(ით) მწარედ ცოდვილ-

3. სა სულსა ჩემსა და წარუმართე ბედ..... ქ. შეიქმნა კელითა გიორგი დვალისძისათა და გიორგი მობარქის (ანუ მუბარქის) ძი(სათა).

ხატი წინად ჰკუთნებია კლდის მთავარ ანგელოზთა ეკლესიას, რომელიც ფაყის მახლობლად მაღალ მთაზეა გაშენებული. ვარდან, ძე ერისთავთ ერისთავისა ბაკურისა, ცნობილი არაა.

2. **ხატი მაცხოვრისა**, მთავარ ანგელოზებითურთ, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 69×32სანტ., სრულიად ისეთივე ხელობისა, როგორც წინა ხატი. სურათები წელს ზევეთნია; შუაში ქრისტე, მაკურთხეველი მარჯვენით და სახარებით მარცხენა ხელში; მთავარ ანგელოზთ საზომები აქეთ ხელში. წარწერები სახელებისა ასომთავრულებით: ა~ვ ქ~ე, წ~ე მ~ქლ, წ~ე გ~ბრლ. აშია და წარწერა ხატისა არ შენახულა. ეს ხატი იმავე ოქრო მჭედელთა ნახელავი უნდა იყოს, რომელთაც განუქედიათ წინა ხატი. (იხ. ფოტ. № 16830).

3. **ხატი დიდი ღვთის მშობლისა**, კარედი, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, ერთობ ტლანქი ხელობისა (№ 16831). შუაში წარმოდგენილია ღვთის მშობელი ჩჩვილედი, ფრიად მახინჯი; სხვათა შორის ხელზე ექვსი თითი აქვს; მარჯვნივ მისა ასეთივე მახინჯი მთავარ ანგელოზია; მარცხნივ მეორე მთავარ ანგელოზია უფრო პატარა ტანისა. ღვთის მშობლის ქვეშ სამი მედალიონია წმიდანებისა; მარცხენა კარზე წარმოდგენილია ფეხზე მდგომარე წმ. გიორგი; მის ზემოდ ორი მედალიონია მთავარ ანგელოზებითურთ. მარჯვენა ფრთაზე წმ. თეოდორეა; წარწერა გადმობრუნებული ასომთავრულით არის: თ~ც წ~მი. მის ზემოდ ქრისტე უნდა იყოს ტლანქ მინიატურად წარმოდგენილი, ხელებ გაშვერით მარჯვნივ; ქვემოდ ასეთივე დამახინჯებულად ჯვარცმაა წარმოდგენილი.

ამ ხატზე მოიპოვება ზოგიერთი ნაჭრები სხვა კარგი ხელობის ხატებისა. მაგალითად, ნახევარი წრეები, ნიმბები ღვთის მშობლისა და მთავარ ანგელოზისა საუცხოო ხელობისა არის და აგრეთვე მათ შორის ჩანაკერებ ფირფიტას ლამაზი ბერძნული ასოებით ჯვარედინად უწერია სახელი მთავარ ანგელოზისა; კარგია აგრეთვე შუა ნაწილის ზემოდ დაცული ყვავილოვანი ორნამენტით შემკობილი ფირფიტა მთავარ ანგელოზითურთ მედალიონში.

აშიები შესდგება სულ სხვა და სხვა დროის და ხელობის ნაჭრებისაგან. ამათში საუკეთესოა ქვემოთ დაცული ნაჭერი კლასიკური ხანისა, ასომთავრული წარწერის ნაწყვეტით, რომელიც, ეტყობა, ბროსეს დროს უკეთ ყოფილა დაცული. ეხლა სტრიქონებიც არეულია და სიტყვებიც აკლია. რასაც ბროსედან ვუმატებთ. ფრჩხილებშია ჩასმული:

[მე ძღრმნ] . მეფემან . გ . [ხატი . ესე] . წ~თა . მთავარანგლზ ... მცველად და მფარვლა ...

ფაყის ეკლესიაში ამას გარდა ჩვენ ვნახეთ შვილდ-ისარი რკინისა, სპილენძის დიდი საყვირი, რომლითაც ეხლაც იწვევენ ხალხს. სპილენძის ჯამი მოჩუქურთმებული, სასანთლის ძირი, საცეცხლური. რკინის ლაგამი, შემკობილი ვერცხლით (ყველა ამათ სურათი იხ. № 16824). ლაგამი ჩვენ მოგვცეს და ეხლა ინახება საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზ. მუზეუმში. იმ ერისთავს, რომელსაც ეს ლაგამი ჰკუთვნებია, ასეთივე არა ჩვეულებრივი სიგძის თოფი ჰქონია. სამი არშინი სიგრძით, და შემკობილი ვერცხლის სალტებით. ეს თოფი წაუღია ქუთაისის გუბერნატორს მამა ვაწაძის ბლალოჩინის დროს და ეკლესიისათვის გამოუგზავნია 15 მანეთი.

4. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლის ფირფიტაზე, 24×14 სანტიმ. მაცხოვარი ტახტზე ზის, სახარებით ხელში; ტლანქი ხელობისაა (№ 16223, შუაში).

5. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 18 × 15,5 სანტ. მაცხოვარი ტახტზე მჯდომარეა. ხელობა ცოტა უფრო უკეთესია, ვიდრე წინა ხატისა.

6. **ხატი ორ წმიდა ეკლესიის მამათა**, ვერცხლისა, უბრალო; წარწერა ვულგარული ხუცურით:

ო~ო შეონდენ შეცოდებანი კოდიმელს.

უკანასკნელი სამი ხატი ერთად არის გადმოღებული (იხილ. № 16223).

ფაყის ზემოდ შიშველ მთაზე, რომლის მახლობლად საზაფხულო საძოვრებია, ყოფილა კიდევ პატარა ქვის ეკლესია მთავარ ანგელოზთა. აქ უქმობენ სულიწმიდის მოფენას და ეს დღესასწაული იწვევს ბევრ ხალხს. ეკლესია ჩვენ არ გვინახავს, ვინაიდან მღვდელმა დოროთეოზ ასათიანმა დაგვარწმუნა, რომ იქ არის მხოლოდ წამლით ნახატი ერთი ხატი მთავარ ანგელოზთა. ალბად აქ

დაცული ეკლესია არის ის კლდის მთავარ ანგელოზთა ეკლესია, რომელიც იხსენიება ფაყის პირველი ხატის წარწერაში. ამ ეკლესიის გარდა ფაყის ეკლესიაზე მიწერილია კიდევ ახალი პატარა წმიდის გიორგის ხის ეკლესია ხელედისა, ხელედურას პირზე; აქ ძველი ნივთები არ არის; სოფელში 22 კომლი სცხოვრობს.

სოფელი ლექსურა.

სოფელ ლექსურის ეკლესია ღვთის მშობლისა ახალია, ხისა. მაგრამ მისი საკუროთხვეელი გარედ ზუთ - წახნაგოვანად გამოდის. აქ ჩვენ ვნახეთ:

1. **თავი-ხატი ღვთის მშობლისა**, ჩჩვილელი, $76 \times 56,5$ სანტ., წამლით დახატულია ხეზე, არა ძველია, მაგრამ ლამაზი, ბერძნულის წარწერით სახელისა.

2. **ხატი წმ. გიორგისა და წმ. დიმიტრისა**, ვერცხლისა, $9,5 \times 7,5$ სანტ. წმიდანები ფეხზე მდგომარენი არიან ფარით და შუბით ხელთა და ხუცურის წარწერით:

წ~ჲ გ~ი წ~ჲ დ~ე / იორისა შე იოვან / ნა.
ესე იგი: წმიდაჲ გიორგი, წმიდაჲ დემეტრე იორისა, შეიწყალე იოვანა (შეიძლება უკანასკნელი ორი ასო შეცდომით გადასმული არის და უნდა ყოფილიყო ან (— ამინ).

3. პატარა გულსაკიდი **ხატი ღვთის მშობლისა**, ჩჩვილელი, $4 \times 3,5$ სანტ. ვერცხლისა.

4. წამლით დახატული **ხატი მაცხოვრისა**. ახალი.

სოფელი გულიდა.

გულიდა პატარა სოფელია. მისი ეკლესია მაცხოვრისა ახალია, მაგრამ აშენებულია ძველი ქვის პატარა ეკლესიის ნანგრევებზე. ეს უკანასკნელი ბროსეს დროს მთელი ყოფილა და მისი აზრით, ძლიერ ძველი, კარგი თლილის ქვით ნაშენი. მისი ხუთი ხატი დაცულია ამ ახალ ეკლესიაში.

1. ყველაზე საყურადღებო ამათში არის ვერცხლის **ხატი წმიდის გიორგისა**, 23×19 სანტ., საუცხოო ლამაზი ხელობისა (№ 16828, აგრეთვე უვაროვისა, გვ. 118, სურათი 36). ეს ხატი სრულე-

ბით არა ჰგავს ჩვეულებრივ სხვა ქართულ წმიდა გიორგის ხატებს. აქ წმიდა გიორგი ცხენით არის წარმოდგენილი და შუბით. მაგრამ ის არც ვეშაპს გმირავს და არც გვირგვინოსან მეფეს. სახე შიშისულ ახალგაზდაა, ნაზი და ლამაზი, უფრო ქალის სახეს მოგვაგონებს, ვიდრე მამაკაცისას; ის საომარი ტანისამოსით არის წარმოდგენილი და მისი მოსასხამი ლამაზად ფრიალობს მის ზურგს უკან. მოსასხამს ქვეშ კიდევ ქვემოდ ჩამოშვებული გძელი კაბის შესავსებლად სამოსელია; მხარზე გადადებული აქვს თასმა, რომლითაც ქვემოდ ჩამოშვებული დიდი ხმალი არტყია; ფეხზე მაღალი, რბილი წალები აცვია; ფეხი უზნავში აქვს გაყრილი; თავი ხუჭუჭი თმით და უბრალო ნიშბით არის შემკობილი; ლამაზი, კარგი ჯიშის ცხენს თითქო მის ქვეშ თამაშობს. წარწერა სახელისა ასომთავრულია: წ~ე გ~ი. აშია პირველი, ძველი, შესდგება ერთმანეთში გადახლართული ნახევარი წრეებისაგან, მაგრამ ამას ზემოდ და მარჯვენა მიმატებული აქვს მერმინდელი უფრო პრტყელი და ტლანქი აშია: მარჯვნივ ამ აშიაზე წარმოდგენილია სრულის ტანით წ~ე თ~ე და ზემოდ მედალიონებში წელსზევითნი: წ~ე კ~პ~ე და ი~ნ~ე ნ~ც~მ (ნათლის მცემელი). გრაფინია უვაროვისა (გვ. 118) აღტაცებაშია ამ ხატის გამო და სამართლიანად შენიშნავს, რომ ჩვენს წინ არის არა ჩვეულებრივი ქართული წმ. გიორგის ხატი, არამედ უფრო ჟანა - დაკვი სამხედრო სამოსელით. ამას გარდა, მისი აზრით, ეს ხატი წინეთ წიგნის ყდის სამკაულს შეადგენდა. ეს შესაძლებელია.

2. ხატი მაცხოვრისა, 38,5×34 სანტ., ვერცხლისა, ნაქედი. წელსზევითი, დიდი ჯვარის სახის ნიშბით და ბერძნულის წარწერით სახელისა, ჯვარის სახის მედალიონებში. ქრისტე მარჯვენა ხელით აკურთხებს; მარცხენაში სახარება უჭირავს ყდით, რომელიც შუაში შემკობილია დიდის ქვეთ და ირგვლივ მარგალიტებით. ეზო შემკობილია რომბებით ქსელში. აშიები ბალახოვანი ორნამენტით. ხატი მე - 14 საუკუნის უნდა იყოს (№ 16825).

3. ხატი მაცხოვრისა, 22×17 სანტ., ვერცხლისა, ნაქედი. ფრიად მახინჯი; მე - 18 ანუ მე - 19 საუკუნისა. მაცხოვარი ტახტზე მჯდომარეა, სახარებით და მკურთხეველის მარჯვენით. აშიებზე მარჯვნივ და მარცხნივ ტლანქი სურათები წმ. გიორგისა და წმ. დიმიტრისა (?). დამახინჯებული სამი მედალიონი ზემოდაც ემშენება (№ 16827).

4. ხატი მთავარ ანგელოზთა, 36,2×27,5 სანტ., ვერცხლისა,

ნაჭედი, ერთობ ტლანქი ხელობისა; მთავარ ანგელოზნი წარმოდგენილნი არიან სრულის ტანით და ლაბარუმებით; მათ ქრისტეს მედალიონი მოაქვთ. ხელობა უნდა იყოს მე - 18 — 19 საუკ. (№ 16826). აშია არა აქვს.

5. **ხატი მთავარ ანგელოზისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, შუბით და ბურთით. აშია ერთმანეთზე გადაბმული რგოლების და რომბ - ლურსმულის ორნამენტით არის შემკობილი. მე - 18 — 19 საუკ. (№ 16829).

6. **კანკელის საწინაო ჯვარი**, დიდი, ხისა, სიმალლით 4 არშინი და 5 ვერშოკი, განით ორი არშინი; ვერცხლის ფირფიტები, რომლითაც შეძერწილი ყოფილა ჯვარი, სულ მოძარცულია. დარჩენილა მხოლოდ ერთი ფირფიტა მთავარ ანგელოზის მიქაელის ფიგურით და მეორე ფირფიტის ნაწყვეტი, ასომთავრულის წარწერით და ლამაზი სიმრგვლით (№ 16829):

: ქ : ძელო / ცხრებ / ისო : მ / ეობ : ე/ ქმნ : მ ...

სოფელ გულიდას ზემოდ, ნახევარი კილომეტრის მანძილზე. მოიპოვება პატარა ქვის ეკლესია წმ. გიორგისა; მასში მხოლოდ ნამტვრევებია ხატებისა და ეტყობა, ზოგი კარგის ხელობის ყოფილა.

ჩოლურის თემი

ამ საზოგადოებაში შედიან, გარდა ქვემო ჩოლურისა, (№ 17412) შემდეგი სოფლები: საყდარი, შტვილი, ბულეში, მუცთი, ქვემო ჭველიერი, ზემო ჭველიერი, ზედა ჩოლური, თეკალი, ლევშიერი, მამი, უკულეში, ზაგალოთი, ტეიბი. მთელს საზოგადოებაში 185 მოსახლე ითვლება. აქ არის კარგი სასოფლო სკოლა, რომელშიაც ჩვენ დავბინავდით თავაზიან სკოლის მასწავლებელთან პეტრე ბაგრატიის ძე კობლატაძესთან (იხ. № 17411).

სოფელი საყდარი.

საყდარი თავი სოფელია თემისა. ამის ეკლესია წმ. გიორგის სახელობისა მოზრდილია, ქვისა, მაღალი; წარმოდგენს ოთხკუთხედ ერთ ნაოსიან ბაზილიკას, და გაშენებულია მაღლობზე წყლის პირად. თალი დამყარებულია ორ სარტყელზე; დახურულია ყავრით.

ქვის კანკელი, რომელიც ბროსეს დროს იყო, სამწუხაროდ, მოუშლიათ და ახალი ხის კანკელი გაუმართავთ. აღსავლის კარი ძველი კანკელისა, ხისა, ლამაზად მოჩუქურთმებული, რომელიც ბროსეს უნახავს, ეხლა აღარ არსებობს. შესავალი აქვს დასავლით და სამხრით. ფანჯარა ოთხი აქვს; ორი სამხრეთით და თითო აღმოსავლეთით და დასავლეთით. იატაკი ეხლა ხისაა. კედლები ამ ეკლესიის სულ მოხატული ყოფილა ფრესკებით, რომელნიც ეხლაც ნაწილობრივ გვარჩანად არის შენახული, ნაწილობრივ გაფუჭებულია.

საკურთხეველის ცაში არის ვედრება (№ 16849); შუაში ქრისტე სრულის ტანით და ღვთის მშობლით და იოანე ნათლის მცემელით. ქრისტეს სახარება უკავია ხელში, რომლის გაშლილ ფურცლებზე იკითხება: „მე ვარ ნათელი სოფლისა და რომელი მომიდგეს მე“... ქვემოდ, საკურთხეველში მოსჩანან ეკლესიის მამები. სხვა ფრესკებთა შორის ეკლესიაში უკეთ დაცულია: შობა, ხარება, იერუსალიმში შესვლა. ნათლის ღება. ჩრდილოეთის კედელზე ორი წმიდა გიორგია, ერთი ცხენით, ვეშაპს ვმარავს; მეორე ფეხზე მდგომარე. დასავლეთის კედელზე იესო ქრისტეს გოლგოთაზე წაყვანა. დასავლეთის კარის ზემოდ მთავარ ანგელოზნი მიქელ და გაბრიელ. კამარებზე კარგად დაცულნი არიან მეფენი და წინასწარმეტყველნი. ამას გარდა დასავლეთის კედელზე დახატულნი ყოფილან ამ საყდრის მღვდელ მსახურნი, შემომწირველნი და დიდებულნი, სულ ხუთი კაცი. შუაში არის სამღვდლო პირი. (№ 16850). წარწერა არა სჩანდა, მაგრამ როდესაც კარგად გავრეცხეთ, გამოჩნდა ასომთავრული:

ამ საღტრი / სა დეგანო / სა ზოსიმეს / შ-ნს ღმთნ .

ეს ასე სწერია, როგორც აქ მოგვყავს, ესე იგი საღტრისა საყდრის მაგიერ, დეგანოსა დეკანოზის მაგიერ.

მეორე პორტრეტი საერო კაცის არის, ჭრელ ქართულ ტანისამოსით; თავზედ სკუფიის ქუდი ახურავს, წვერი და უღვაში შავი აქვს; მარცხენა ხელი გულზე უდევს; მარჯვენა გაშვერილი აქვს მის წინ მოქცეულს კაცისაკენ, რომლის ფრესკა ეხლა გაფუჭებულია. საერო კაცების სურათებს დასავლეთის კარის მარცხნივ წარწერები ჰქონია; მათი გარეცხის შემდეგ ჩვენ გავარჩიეთ:

... გრაგოლს / და ფარდი / ლას / ღმთნ ... ამა საღდარსა / ზე-
და ღია მი / ჭირავეს / და ვცა / ბძა : შენ / დობა / მსცა
შე / უდნს ...

აქაც გამეორებულია სვანური მართლწერა ქართული სიტყვებისა, როგორც წინა წარწერაში: სალდარსა, მიჭირავეს მოიჭირვეს მაგიერ და სხვა. წარწერა შეუმოკლებლად ასე უნდა იყოს:

... გრიგოლს და ფარდილას ღმერთმან [შეუნდვეს] . ამა საყდარსა ზედა დია მოიჭირვეს. და ვინცა ბრძა(ნოს) შენდობა, მასცა შეუნდვენს [ღმერთმან].

ჩრდილოეთის კედელზე, საკუთხეველის მარცხნივ არის ფრესკა სამღვდლო პირისა, რომელსაც ქარტა აქვს ხელში; მას აკუთხებენ მაცხოვრის მარჯვენა სფეროდან (№ 16848). ქარტაზე აწერია ასომთავრულით: „დაი / დვა / ტაძ / არი“. ამის უკან საერო პირია წარმოდგენილი, ქართული ტანისამოსით და ბატკნის ქუდი. ხელები გაშვებული აქვს წინა ფრესკისაკენ ვედრების სახით (№ 16848). ასომთავრულ წარწერაში გარეცხის შემდეგ ჩვენ გავარჩიეთ:

სულოჩო / ნის ძესა / ჩარდა / ნას შეუნდვენს / ღმერთმან.

აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ ისტორიულ ფრესკებს არც ერთი მკვლევარი არ იხსენიებს.

როგორც მოვიხსენიეთ, საყდარში ძველი ქვის კანკელი მოუშლიათ და მის მაგიერ აუმართავთ მალალი ხის კანკელი. ამ კანკელში ჩაუტანებიათ მარჯვნივ და მარცხნივ აღსავალის კარებისა ორი დიდი ხის ჯვარი ვერცხლის ფირფიტებით შემოსილი ჩვეულებრივად და ეს გარემოება ეხლა ფრიად აძნელებს მათ შესწავლას და ჯეროვანად გადმოღებას ფოტოგრაფიის საშუალებით. ამას გარდა იმ დღეს, როდესაც ჩვენ იქ ვიყავით, წვიმდა და ისედაც ბნელ ეკლესიაში უფრო ბნელოდა. ყველა ამ გარემოებათა მიზეზით ჯვრების და ფრესკების ფოტოგრაფიული სურათები საკმაოდ ნათელნი არ არიან.

1. **ჯვარი ხისა**, რომელიც მარცხნივ არის ჩაშენებული კანკელში. უკეთესია; მისი სიმაღლე 5 არშინი და 2 ვერშოკი; განი 1 არშინი და 11 ვერშოკი (№ 16834 და უვაროვისა, ტაბ. X).

ჯვარი შეძერწილია ვერცხლის ფირფიტებით, რომელთა ზედა წარმოდგენილნი არიან გამობერვით განჭედილნი სურათები წმიდა გიორგისა, რიცხვით 12. სხვა ფირფიტებზე შემკობილებანი მოიპოვება და წარწერანი ასომთავრულით. გვერდებზე ჯვარისა არის სურათები მთავარ ანგელოზთა, წმიდა დიმიტრისა და წმ. გიორგი-

სა. მეორე მხარე ჯვარისა აგრეთვე შეძერწილია ვერცხლის ფირფიტებით და მათზე მხოლოდ ხლართული შემკობილებანია და არა წმიდათა სახეები.

შუა ნაწილში ჯვარისა არის ლამაზად შემკობილი უმბო. ცალკე ფირფიტაზე გაკეთებული და ოთხი ლურსმნის საშვალეებით მიჭედელი. ძირი მისი წნულის ვერცხლის მავთულებით არის გაკეთებული. უმბო შემკობილია ოთხი ჯვარის სახედ დალაგებულის ქვებით და კუთხეებში ლამაზი წარწერა არის ხუთ სტრიქონად (№ 16846):

წო გჲ შუე არჲშე	წმიდაო გიორგი, შეიწყალე არშე
კევესა	კევისა
აზნაურნჲ	აზნაურნი,
ყულა შემომწჲ	ყოველნი შემომწი-
რველნჲ	რველნი.

ბროსეს აზრი წარწერისა ვერ გაუგია და ჰგონია წარწერა ნაკლულია (გვ. 51). შესაძლოა წინეთ იმ ადგილს, სადაც ეხლა საყდარია, არშე - კევი ანუ არაშეს კევი ერქვა. საყდრის მახლობლად ეხლა ერთი ადგილი მოიპოვება, ტყით მოცული, რომელსაც აშარეში ჰქვია. ამიტომ შესაძლოა წავიკითხოთ: „აშარეშე კევისა“.

როგორც მოვიხსენიეთ, წინა პირი ჯვარისა შემკობილია 12 წმიდა გიორგის ფირფიტით. ამათში 11 წმიდა გიორგი ცხენოსანია, ერთი ფეხოსანი. ცხენოსანნი გამოხატულებით სამ რიგად შეიძლება გაიყოს. პირველ რიგს შეადგენს ოთხი დიდი ფირფიტა ოთხივე მხარეს უმბოსა. ამათზე მოთავსებულნი სურათები უფრო დიდი რელიეფებით არიან წარმოდგენილნი. წმიდანი რომაულ საომარ ტანისამოსშია; მისი მოსასხამი ლამაზად იშლება ჰაერში მის უკან; ცხენის ფეხ ქვეშ გვირგვინოსანი მეფეა გაშვართული, რომელსაც გიორგი ეხება თავის ჯვარის ხეტარით; ეს ჯვარი ლამაზად უჭერია ხელში ლაბარუმის მსგავსად; ცხენი კარგი ჯიშისა ყალყზე სდგას; ის მდიდრულად არის შეკაზმული, ლამაზად ნაკერი ყაჯარით და მკერდ საკიდით. ფაფარი და ძუა ლამაზად გამოსკვნილი აქვს. ერთი სიტყვით, როგორც სამართლიანად შენიშნავს გრაფაინია უვაროვისა, ჩვენ წინ არის წარმოდგენილი არა მხედარი, რომელიც მტერს გმირავს. არამედ რომის ტრიუმფატორი. ოთხივე ფირფიტა ერთნაირია, როგორც აღვნიშნეთ, მხოლოდ ერთი განსხვავებაა, სამი ცხენის თავი მიმართულია მარჯვენად, ხოლო ერთის მარცხნივ. და ეს მიტომ, რომ ცხენის თავი ყოველთვის უმბოსკენ

იყოს მიქცეული; თუ მარჯვნივ მოექცია, მაშინ მარცხენა ფრთის წმიდა გიორგი უმბოს ზურგს შეაქცევდა, სიმეტრია დაირღვეოდა და უშნო იქნებოდა.

დანარჩენი ექვსი წმიდა გიორგი, აგრეთვე ცხენით, უფრო დაბალი რელიეფით არის წარმოდგენილი ჩვეულებრივად და გვირგვინოსან მეფეს გმირავენ შუბით.

ამათში სამი წარმოდგენილი არის ქვემო ფრთაზე ჯვარისა და თითო სხვებზე (№ 16845 და 16846). ესენი არეს შემკობილებით ცოტა განირჩევიან.

მესამე რიგის წმიდა გიორგი, რომელიც ზემო ფრთის თავშია, განირჩევა სხვებისაგან. წმიდანი ახალგაზრდა არის, ნიშნით, მიიჭენებს ცხენს მარჯვნივ და გმირავს ვეშაპს, როგორც ჩვეულებრივად მიღებულია (№ 16834). ფეხოსანი წმიდა გიორგი ყოფილა ლამაზი, დიდ ფირფიტაზე, მდიდრულ რომაულ საომარ ტანისამოსით და შუბით ხელში, მაგრამ ეს ფირფიტა გაფუჭებულია და დაკერებული ზემოდ ახალი ნაჭერით (№ 16834 და 16844). გრაფინია უვაროვისას ეს მიუღია მთავარ ანგელოზის სურათად: წარწერა აქვს, მაგრამ არ განირჩევაო. ნამდვილად კი წარწერა კარგად განირჩევა და ბროსესაც გარჩეული აქვს. აქ ვკითხულობთ: „წა გვი ლენჩსა“. სოფელი ლენჩა თავისუფალ სვანეთშია. ამ სურათის ქვემოდ ლამაზი, მაგრამ ეხლა დაზიანებული ასომთავრული წარწერაა (№ 16844). ნიშნებად ზოგჯერ სამ - სამი ვერტიკალურად დასმული წერტილია. ჩვენ ორ - ორს ვტოვებთ:

1. წა გვი ლენჩსა ალაშენე მაშენებელი
2. შენი კევი ჩოლჯრისა და ყოველნი
3. მადიდებელნი : შენნი . ამნ :
4. ოქრომჭედელი ლაშხი
5. შვლმნ : ზიადმნ : მოიყვნა
6. და დიდათ : მოიჭირვა შეუნდევნ
7. ღმრთმნ. შემდეგ უფრო წვრილი ასოებით:
8. მოიჭელა დეკანოზობასა რუბემისა.

შეუმოკლებლად:

წმიდაო გიორგი ლენჩისაო, ალაშენე მაშენებელი შენი კევი ჩოლჯრისა და ყოველნი მადიდებელნი შენნი, ამინ. ოქრომჭედელი ლაშხიშვილმან ზვიადმან მოიყვანა და დიდათ მოიჭირვა, შეუნდვენ ღმერთმან. მოიჭელა დეკანოზობასა რუბემისა.

სხვა სამი ფირფიტა ჯვარისა ვარსკვლავის მსგავსი შემკობი-
ლობით არის მორთული. ერთი ამათვანი ზემო მკლავზეა და თითო
მარჯვენა და მარცხენა მკლავებზე (№ 16846. იხ. აგრეთვე უვარო-
ვისა, ტაბ. XXI).

ამას ქვემოლ კუთხეში იკითხება:

ამისა მომჰედსა ოქრომჰედელსა / მიქელს შეუნდენეს
ღმერთმან.

ჯვარი მე - 14 — 15 საუკუნის უნდა იყოს.

2. მეორე დიდი ჯვარი, რომელიც ახალ კანკელშია მარჯვნივ
ჩაშენებული, უფრო პატარაა და უფრო დაბალი ხელობისა (№
16833). ესეც შეძერწილია ვერცხლის ფირფიტებით და მათზე წარ-
მოდგენილი წმიდათა სახეებით და სხვა შემკობილებანით, ხოლო
ზემო და შუა ნაწილის ფირფიტები დაბალი ხელობისაა და მათზე
ძლივს ემჩნევა გამოსახულებანი მაცხოვრისა, ღვთის მშობლისა და
მთავარანგელოზთა. უმბო შემკობილია ვარსკვლავის მსგავსად გა-
შლილი შტოებით და ფოლაქის მსგავსი წერტილებით შუა წრეში.
უკეთესი ხელობის და უფრო ლამაზი ფირფიტები მოთავსებულია
ქვემო მკლავზე. სადაც დაცულია ორი ერთგვარი გამონახტულობის
ფირფიტა წმ. თეოდორესი: წმ. თე. ეს ორი ფირფიტა ოქროთი
დაფერილია; ერთი ფირფიტა მთ.-ანგ. მიქელ და გაბრიელისა: წმ.
მიქელ, წმ. გბრლ., და ერთიც წმ. თეოდორესი, ზემოდ. შემკო-
ბილი წნულღი წრეებით, რომლებშიაც ძვირფასი ქვებია. წმიდა თე-
ოდორე ცხენით არის წარმოდგენილი, საომარი ტანისამოსით, გმი-
რავს შუბით იქედნესს; შუბი ჯვრით თავდება ზემოდ. ორთავე
ფირფიტას ერთგვარი ასომთავრული წარწერა აქვს:

წო თე შე / აზრშე მქელ; ესე იგი: წმიდაო თეოდორე, შე-
იწყალე აზარეშე(ლი?) მიქელ.

არშე ანუ აზარეშე იხსენიება პირველი ჯვრის წარწერაშიაც
და ამიტომ ვკითხულობთ: „აზარეშე(ლი)“. ეტყობა იგივე ოქრო-
მჰედელი მიქელი ყოფილა გამჰედელი საუკეთესო ფირფიტებისა.
თუმცა ორთავე სახეს წმიდა თეოდორესა ერთგვარობა უჩანს,
მაგრამ კარგის დაკვირვებით შაინც განირჩევიან: ჩაცმულობით
და ცხენის მოკაზმულობით. მეორე სურათზე მოსასხამი ფრი-
ალებს ჰაერში წმიდანის ზურგს უკან; პირველზე წმიდანს
მოსასხამი არა აქვს. აგრეთვე შემკობილება მეორე ცხენისა უფრო

მდიდრულია, ვიდრე პირველისა (№ 16833 და 16847). გრაფინია უვაროვისა პირველს და მეორე ჯვარს ერთმანეთში ურევს. წმიდა თეოდორეს სრულიათ არ იხსენიებს და წმიდა გიორგის წარწერას პირველი ჯვარისა, ბროსეს მიერ გარჩეულს, ამ ჯვარს აკუთვნებს (გვ. 83 — 84). მისივე სიტყვით, ამ ორ ჯვარს ჰქონიათ ისეთივე ქუდი, როგორიც აქვს კალის ჯვარს, ჩუკულის ჯვარს და სხვას (გვ. 84), მაგრამ ჩვენ ეს არ გვინახავს, არც ჯვრების თავებზე დაც-მულნი, არც ცალკე შენახულნი; თუმცა ყველაფერი დაწვრილებით მოვიკითხეთ და გავწინჯეთ.

3. **გაბრიელ მთავარ ანგელოზის ხატი**, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 37×31 სანტ., ასომთავრული წარწერით: წა ანგლზი გაბიელ. მთავარ ანგელოზი ფთოსანია, ბიზანტიური ტანისამოსით, შუბით მარჯვენა ხელში და ბურთით მარცხენაში (№ 16840). ნიშბი შემკობილი ყოფილა ექვსი ქვით. ეხლა დაცუ-ლია მხოლოდ ერთი ზურმუხტი. აშიები ფართოა რომბ - ლურსმუ-ლი ორნამენტით; მარჯვნივ და ზემოდ აშიას აკლია; ეზო შემკუ-ლია ფოთლების მსგავსი ორნამენტით; მარცხნივ კუთხეში ასომთა-ვრული წარწერაა; ნიშნებად მრავალ ვერტიკალურ წერტილებს მზავიერ ვტოვებთ ორ - ორ წერტილს:

ქ . წმიდაო :	მთ	წმიდაო მთა-
ავარ ანგელ		ვარანგელოზ-
ოზნო :	მწე : ეყა	ნო, მწე ეყავ(თ)
ვ :	ორსავე : შინა	ორსავე შინა
ცხორებასა :	დ	ცხორებასა დ-
ვენასა :	თაკუერ	ვენასა (?) თაკუერე-
ელიანსა :	ძითუ	ლიანსა ძი-
რთ :	მთავარ ანგელოზო	თურთ, მთავარ ანგელოზო
კუათისაო :	აზნ.	კუათისაო, ამინ.

ხატი მე - 16 საუკ. უნდა იყოს.

4. **ხატი წმ. გიორგისა**, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭე-დი, 41×34,5 სანტ. წმიდანი წარმოდგენილია ფეხზე მდგომარედ. რომაულ საომარ ტანისამოსით; მარჯვენა ხელში შუბი უნდა სკე-როდეს, მაგრამ ეს ნაწილი მორღვეულია; მარცხენა ხელი დადებუ-ლი აქვს ფარზედ, რომლის კიდეები შემკობილია ორნამენტით; შუ-

აში ჯვარი აქვს. თავის და ნიშნის მართო მარჯვენა ნაწილია შენახული; სახელის წარწერიდან დარჩენილია ასომთავრულით: გ~ი. ეზო ყვავილოვანი ორნამენტით არის შემკობილი. აშიები მშვენიერი ხელობისა ყვავილებით და ფოთლებით სიმრგვლეებში დატულია მარჯვნივ და მარცხნივ, ზემოდ და ქვემოდ მოძარცულია. ყველაფერი მოწმობს, რომ ხატი კლასიკური პერიოდისა ყოფილა. მე 11 — 12 საუკ. (№ 16836).

5. ხატი წმიდა გიორგისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი. 37×33 სანტ. აშიები რომბებით შემკობილი ქსელისაა. წმიდა გიორგი ცხენითურთ დიდი რელიეფით არის წარმოდგენილი; ის გამირავს გვირგვინოსან მეფეს შუბით. რომლის თავი ჯვარის სახისა არის. მოსასხამი მხედრისა ფრიალებს ზურგს უკან. ნიშნი ნაწილობრივ დაფარულია აშიით. სახელი ასომთავრულით: წ~ჟ გ~ი (№ 16835).

ქვემოდ კიდევ ერთ - სტრიქონიანი წარწერა არის მსხვილის ასომთავრულით, მაგრამ უკანასკნელი ორი ასო ნუსხა ხუცურით სწერია:

შ~ე ჟ~ე გე~გილი, ესე იგი: შეიწყალე იოანე გეგილი (1).
ხატი მე - 15 საუკ. უნდა ეკუთვნოდეს. ზემოდ ხატს ძეწკვი აქვს.

6. ხატი ღვთის მშობლისა ჩჩვილუდი, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, 40,5×43 სანტ. ღვთის მშობელი ნიშნიანი ტახტზე მჯდომარეა, მუთაქით; ტახტს მაღალი ზურგი აქვს; წარწერა სახელისა ასომთავრულით: დ~ღ ლ~ჟ. აშიები მოლამაზოა ყვავილებით შემკობილი სიმრგვლეებში. და შიგ ორი წმიდანის მედალიონია. ერთი მარჯვნივ, მეორე მარცხნივ. ზემოდ და ქვემოდ აშია დატული არ არის. ხატი მე - 16 საუკ. უნდა იყოს (№ 16837). ზურგი ამ ხატისა გადაკრულია ლამაზი მატერიით (№ 16843). მაგრამ ფოტოგრაფიაზე ეს სილამაზე ნაკლებად გამოდის.

7. ხატი დიდი, წამლით ნახატი, ვედრებისა 127×87 სანტ. წამლით დახატული სახეები თითქმის სულ გადასულია, გარდა ღვთის მშობლის პირის სახისა და ნაწილობრივ იოანე წინამორბედისა. ასომთავრული წარწერა ამათი სახელებისა დამახინჯე-

(1) ბროსეს გადმოცემაში ეს წარწერა მოყვანილია, როგორც დიდი ჯვარის წმიდას გიორგის წარწერა (გვ. 50).

ბულია: დ~დ ლ~ზა: ივ ქბ, წ~ი იოვა (sic). ნიმბები და რომბებით წემკობილი ქსელი აშიებისა დაცულია და ესენი მოწმობენ, რომ ხატი კარგი ხელობისა ყოფილა; ქვემო აშია არ არის შენახული; სხვებზე შვიდი მედალიონია წელსზევითი წმიდანებისა: წ~ა პეტრესი, წ~ა პავლესი, წ~ა გიორგისა და წ~ა თეოდორესი მარჯვენე და მარცხენე, ზემო კუთხეებში მთავარ ანგელოზნი და შუაში გამზადებული ტახტი (№ 16842). ხატი მე - 14 — 15 საუკ. უნდა იყოს.

8. წამლით დახატული **ხატი წმიდა გიორგისა, 90×63 სანტ.** ტანი სულ გადასულია, ნიმბი მშვენიერად წემკობილი და აშიები ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით მოკაზმული დაცულია; აგრეთვე ნაწილობრივ ეზოც ზემოდ და მარცხენე, ლამაზად წემკობილი. წმიდა გიორგი ფეხზე მდგომარე ყოფილა, შუბით მარჯვენა ხელნი; მარცხენა ფარზე ჰქონებია დადობილი (№ 16841). ქვემოდ ნაწყვეტად დაცულია ასომთავრული წარწერა:

1. ა : მიერ : მამკობი შენი ოი მთავრ მწ~მეო მეფე გ~ი სა : -
ხელს : ეხნ

2. ნ მიერ : იოხო : ჩემთუი[ს] წინაშე მეუფისა.

ბროსე მუსლოვის მიერ გადმოღებულ წარწერაში (გვ. 50) **მ.ი.ი - ს** მაგიერ კითხულობს: „გიორგი“. ეს შეცდომაა, მაგრამ იმავე სტრიქონის უკანასკნელ ოთხ სიტყვას ასე კითხულობს: „მეფე გიორგი სახელ სეხნ(ია შენი)“. და ეს დაახლოვებით ასე უნდა იყოს. თუმცა ორ - ორი წერტილით დაყოფა სიტყვებისა ამას არ ეგუება. მაგრამ ამგვარი უმართლო დაყოფა ნიშნებით სიტყვებისა არა იშვიათია, ამიტომ დაახლოვებით, დარჩენილი წარწერა ასე უნდა იკითხებოდეს:

.... ა მიერ მამკობი შენი, ოი მთავარ მოწამეო, მეფე გიორგი. სახელ სეხნ(ია ქმნილი შე)ნ მიერ, იოხო ჩემთუი(ს) წინაშე მეუფისა..
ხატი მე - 12 — 13 საუკუნის უნდა იყოს.

9. **ხატი**, ასეთივე წამლით ნახატი, ვგონებ, **წმ. გიორგისა, 66×46 სანტ.** სახე და ტანი სულ წაშლილია; დარჩენილია მშვენიერი აშიები, ორმაგად ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით წემკობილი; ასეთივე წემკობილი ნიმბი და ზედ დასმული ათი ძვირფასი ქვა (№ 16838). ქვემო აშია, სადაც წარწერა უნდა ყოფილიყო, არ შენახულა. ხატი მე - 12 — 13 საუკ. უნდა იყოს.

10. **ჯვარი სატრაპეზო**, ვერცხლისა, ვერცხლისავე ტარით, 33×19 სანტ., აშიები შემკობილია ლურსმის თავების მსგავსად. შუაში ჯვარცმა წარმოდგენილი, ანგელოზებით მედალიონებში. მარცხენა და მარჯვენა ფრთებზე მედალიონები წმ. გიორგისა. ზემოდ ღვთის მშობელი და ანგელოზები (№ 16839). რუსული ხელობის არის.

11. ცალი კარი კარედი ხატისა, ვერცხლისა, 36 × 28 სანტ. ზედ ტლანქად წარმოდგენილია მთავარანგელოზი.

12. **ნატეხი წარწერისა**, ასომთავრულით, რომელიმე ხატისა:

... სა მმ / სხლს / ობს მ / ჳდა შ / უნდენ ღთ / მან, ესე იგი:
... სა მამასახლისობასა მოიქედა, შეუწდვენ ღმერთმან .

13. **ბარძიმ - ფეშხუმი**, ვერცხლისა მხედრულის წარწერით:

მინგრელიის სამფლობელოჲსა სვანეთის ჩოლულის
ლის საყდრის წი~ს გიორგის ეკლესიის ბარძიმ - ფეშხუმი გა-
კეთებულ არს მენგრელიის ეპისკოპოსის გიორგის მიერ
ჩყლჳ წელსა.

14. **ორი ლახტი რკინისა**, ექვს - ექვს - ფრთიანი.

სოფელი ზემო ჳველიერი.

სოფელ ზემო ჳველიერის ეკლესია მთავარ ანგელოზის არის სულ მახლობლად ჩოლურის სოფლისა, მის მარჯვენე. ეკლესია სულ პატარაა, ჳვისა, ოთხკუთხედი; დასავლეთის კედელში ორი ცხვრის თავის ჳანდაკება მოიპოვება. შესავალი აქვს დასავლეთით და სამხრეთით. ხატები ბევრი ყოფილა ეკლესიაში, მაგრამ ეხლა ყველას ვერცხლის სამოსელი და შემკობილება მოძარცული აქვს. ცოტა შერჩენია ფირფიტები მთავარ ანგელოზის ხატს და ესეც ტლანქი ხელობისა სჩანს; ამას გარდა არის კიდევ ორი, წამლით დახატული ხატი, ღვთის მშობლისა და მაცხოვრისა, ორივე ჳართული ხელობისა, არა უადროგს მე - 18 საუკ. დასასრულისა.

ჩვენ აქ ვნახეთ კიდევ ძველი სირიული ტიპის საცეცხლური.

სოფელი მამი.

პატარა სოფელია. ამ სოფელში ლამაზი ოთხკუთხედი კოშკია

(№ 17413); სოფლის ბოლოს კლდესთან, დიდი ხეების ჩრდილს ქვეშ, პატარა ქვის ეკლესია არის წმიდის გიორგისა. დახურულია ყავრით; შესავალი აქვს დასავლეთით და თითო ფანჯარა აღმოსავლეთით და დასავლეთით. დასავლეთის კედელზე ქვიდან გამოქანდაკებული ცხვრის თავია. კარი ხისა ლამაზია. კანკელი ახალი ხისა. ტრაპეზი მიშენებულია კედელზე საკუთხეველისა. ეკლესიაში მხოლოდ ორი ხატი მოიპოვება:

1. ერთი **წმიდა გიორგისა**, ვერცხლისა, ნაქედი, 66×43 სანტ. ნაწილობრივ დაშლილია. წმიდა გიორგი ფეხზე მდგომარეა, მარცხენა ხელი ფარზე უდევს. მარჯვენა ხელში ალბად ჯვარი ეჭირა. ვინაიდან ლახვარი არა სჩანს; თავი დაზიანებულია; ნიშბი დიდია; წარწერა ასომთავრულით ჯვარისებურ მედალიონებში: **წმ გ-ი. ეზო შემკობილი ყოფილა ხლართულებით. აშია დაცულია მარჯვნივ და მარცხნივ; ჩვეულებრივი რომბებითურთ ქსელში და ორივე მხარეს შუაში აშიებს აქვს ოთხკუთხედი მედალიონები, რომლებზედაც ერთგვარი ხელობის ორი წმიდა მხედარია სრულის ტანით და შუბებით; ესენი უნდა იყვნენ წმ. დიმიტრი და წმ. თეოდორე. წარწერები არა აქვთ. ხატზე ძეწკვია მომბული (№ 16851).**

ხატი მე - 15 საუკუნის უნდა იყოს.

2. აქვე არის პატარა **ხატი ღვთის მშობლისა**, უბრალო ფირფიტა, უხეოდ, 9,5×8,5 სანტ. წარწერით: **ღ-ღ ღ-ი. ხელობა დაბალია (იხ. ქვემოთ № 16851).**

სოფელი თეკალი.

სოფელი დიდი არაა, მაგრამ ლამაზია, ცხენის წყლის მარჯვენა ნაპირზე (№ 17415). სოფლის ზემოდ ტყით მოცულ გორაზე ამართულია ქვის ეკლესია მაცხოვრისა. ეს ეკლესია აშენებულია შირიმის თლილის ქვისაგან და განირჩევა სხვა სადადიანო სვანეთის ეკლესიებისაგან, როგორც თავის სიმაღლით, ისე მორთულობით და სილამაზით. აქ საკუთხეველიც არის, სამკვეთლოც და სადიაკვნეც. შესავალი აქვს დასავლეთით და ჩრდილოეთით. ეს უკანასკნელი შეიძლება მერმინდელი იყოს. ფანჯრები თითო დასავლეთით და სამხრეთით; სამი აღმოსავლეთით; სადიაკვნეში მრგვალი სარკმელია; ასეთი ყოფილა სამკვეთლოშიც, მაგრამ შემდეგ გაუფართოვებიათ. ეკლესიის კედლები გარედან აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით შემკობილია კუთხოვანი პილასტრებით და პატარა

წერილი ორმაგი სვეტებით, რომელთ ზემოთ კამარები გადადიან და ეს კამარები ღიდათ ამშვენებენ კედლებს; დასავლეთით ხუთი კამარაა, სამხრეთით — ექვსი და აღმოსავლეთით — 3. საზოგადო სახე ეკლესიისა დასავლეთიდან იხ. ფოტ. № 17414. იატაკი ქვისაა.

კედლები შიგნით სულ მოხატული ყოფილა, მაგრამ მხატვრობა ცუდათ არის დაცული. საკურთხეველის კონქში მოსჩანს მაცხოვარი სრულით ტანით, სახარებით და მკურთხეველის მარჯვენით. იმის ირგვლივ თორმეტი მოციქულია. ჩრდილოეთის კედელზე უკეთ დაცულია ნათლისღება. ნაწილები ფრესკებისა კიდევ მოსჩანან დასავლეთის კედელზე და საყდრის ცაში.

ჩრდილოეთის სარტყელზე, შიგნით, არის გვიან ამოჭრილი ხუცური წარწერა:

ქე : შე : ზი : ნე/ლი.

ეკლესიაში მოიპოვება:

1. კანკელის საწინაო ვეებერთელა ჯვარი, თავის ადგილზეა დაცული, შეძერწილი ვერცხლის ფირფიტებით, მაგრამ უწარწეროდ.

2. მაცხოვრის ხატი, ვერცხლისა, ნაჭედი, 71×50 სანტ. ტლანქი ხელობისა, დაზარალებული, ადგილ-ადგილ აკერია ახალი ფირფიტები (№ 16854). ნიშბი და სახე ნაწილობრივ გაფუჭებულია. ქრისტე ტახტზე მჯდომარეა, მაგრამ ტახტი არა სჩანს; ფეხები ნოხზე უწყვია, მარჯვენა ხელით ჯვარს სწერს, მარცხენაში სახარება აქვს. სახელის წარწერა ასომთავრულით: იესო (ყველა ასო შებრუნებულია) ქე. ქვემოდ კუთხეში ასომთავრული წარწერა:

1. [ქც] ხო :	(1) ლაშრსო :	აშენე მაცხოვარო	(2) ლაშარისაო,	აშენე	
2. მაშნებელი	შენი ძეგ რუნ	(3) მაშნებელი	შენი ძეგე,	რომელმან	
3. მოჭედა	წი ესე ხტი	მმს	მოჭედა	წმიდაი ესე ხატი	მამასა-
4. ახლისობსა	გელმსა დე		ხლისობასა	გელამსა დე-	
5. კანოზისა	ქ: მცხოვ		კანოზისა .	ქ. მაცხოვა-	
6. რო ლაშრსა			რო ლაშარისა-		
7. ო შე ინე			ო, შეიწყალე	იოანე	
8. დეკნზ			დეკანოზი.		

(1) აქ რაც ფრჩხილებშია, ბროსედან მოგვეყავს, ეხლა არ სჩანს.

(2) ანუ შეიძლება: ხატო,

(3) ამ ორი სიტყვის მაგიერ ბროსე კითხულობს: ესე : კვი :

ჩვენ არ ვიცით დანამდვილებით, როგორ წავიკითხოთ ჯგუფი „ლაშრისა“, ლაშერისა თუ ლაშარისა. ლაშერი ჩვენ არ ვიცით, ლაშარი (ლაშარის ჯვარი) ზევსურეთშია. შეიძლება იქიდან იყოს მოტანილი ეს ხატი. წარწერაში α ნახმარია Ω - ს მაგიერ და η , სადაც α უნდა იყოს, არის Ω . ეს წარწერა მუსლოვის მიერ გადმოღებული ბროსეს განსხვავებულად მოჰყავს, ვიდრე ჩვენ ვკითხულობთ (გვ. 52).

3. **ხატი მაცხოვრისა**, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, $69,5 \times 50,5$ სანტ. ქრისტე წელზევითია, მარჯვენა ხელით აკურთხებს, მარცხენაში სახარება უჭირავს, მოჩუქურთმებული ყლით შემკობილი, ნიშნში ჯვარის სახეა. სამოსელი ერთობ დასერილია. წარწერა ასომთავრულით: α ~ ζ ქ~ ζ . აშია ლამაზია, ქართული ხლართულებით, მაგრამ მარტო ქვემოდ არის დაცული და ზედ ორი მედალიონია იოანე და ლუკა მახარობელთა სურათებით (№ 16853). ხატი მე - 15 — 16 საუკ. უნდა იყოს.

4. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, $48,5 \times 36,5$ სანტ. ტლანქი ხელობისა. წარწერა სახელისა ბერძნულის ასოებით აქვს. ქრისტე ტახტზე მჯდომარეა, სახარებით და მაკურთხეველის მარჯვენით. აშია მარჯვნივ და მარცხნივ რომბებით ქსელში მთელად არ არის დაცული. ზემო აშიაზე, ოთხის ქვეთ შემკობილზე, წელს ზევითნი სახეებია: წ~ α ბ~ α ~ α ~ α , წ~ α შრინე და წ~ α ირინე (იონე?). მარცხნივ და მარჯვნივ აშიებში წმიდა გიორგი და წმიდა დიმიტრია. ქვემოდ ასომთავრული წარწერის ნაწყვეტია (№ 16855):

... [მაცხოვა]რო .: მეოხ .: და მფარველ ექმენ მან ... ა ძესა.:
დ~ α სა .: მას განკითხვისასა.

ნაწყვეტები ასომთავრულისა მოსჩანან კიდევ ზემო აშიაზე:
„რსთინა“. ხატს ძეწკვი აქვს.

5. **ხატი ღვთის მშობლისა** ჩვილედი, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 69×52 სანტ. ქართულის ხელობისა, ასომთავრული წარწერით: დ~ α დ დ~ α ს α , α ~ ζ ქ~ η . პირის სახეები ღვთის მშობლისა და მისი ძისა სანახევროდ მოშლილია. აშიები ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით არის შემკობილი. ზემო აშიაზე წარმოდგენილია ოთხკუთხედ მედალიონებში ვედრება, ზოლო გვერდებზე პეტრე და პავლე; ქვემო აშია არ არის დაცული (№ 16852). იესო ქრისტეს ნიშნში მოსჩანს ერთი ქვა, მეორე დაკარგულია. ხატი მე - 13 — 14 საუკ. უნდა იყოს.

6. ხატი ნაკერი წმ. გიორგისა, 26×22 სანტ. მხედარი ცხენით არის წარმოდგენილი, რომელსა საომარ ტანისამოსით, ვეშაპს გმირავს; მის წინ დედოფალია. რუსული ხელობისა არის (№ 16856).

7. პატარა ვერცხლის ხატი ღვთის მშობლისა, 9,1 × 10 სანტ. ნახევრად მოშლილია; წარწერა ხუცური: ღ~ღა ღ~ა.

8. პატარა ვერცხლის ფირფიტა, 10×7 სანტ. ხელებ-აპყრობილი წმიდანის სახით, რომელსაც ხუცურად აწერია: წ~ა ანა და შემდეგ კიდევ ასოები: მად. ფირფიტა ფიცარზეა მიჭედელი.

9. წამლით დაზატული წმიდა გიორგის ხატი, ახალი.

ლაშხეთის თემი

ლაშხეთის თემი შესდგება სოფლებისაგან: სასაში, მებეცი, ლეკოსანდი, ჯახუნდერი, ჩუკული, ლემზავორი, ხერია, ჩიხარეში, მელე, მახაში, შგედი, მარგვიში, ნაცული, ღობი; ამას ზემოდ ცანა ანუ ცენა; იქვე არის ნასოფლარები ზეკარზე (უღელტეხილზე) ზესხვა და ლაფური.

სოფელი სასაში.

სოფელი სასაში მოზრდილი სოფელია. სასაშის ეკლესია ახალია, ხისა. გუმბათით. ღვთის მშობლის სახელზე. ამ ეკლესიაში ინახება:

1. თავი ხატი ღვთის მშობლისა, ჩჩვილელი, ვერცხლისა, ნაქედი, ქართული ხელობისა, 46×33,5 სანტ. დედა ღვთისა მაღალ შემკობილ ტანტზე ზის ძითურთ. წარწერა ასომთავრულით: ღ~ღა ღ~სა. ხელობა დაბალია. აშიები ერთმანეთში გადაბმული ნახევარი წრეებისაგან არის შემკობილი. მე - 16 — 17 საუკ. უნდა იყოს (№ 16906).

2. ხატი წმ. გიორგისა, ვერცხლისა, ნაქედი, 20,5×13,5 სანტ. წმ. გიორგი სრულის ტანით არის წარმოდგენილი, შუბით და ფარით. ქსელის მსგავსი აშიები შემკობილია 9 დიდის ვერცხლის ფოლაქით. ხელობა ერთობ ტლანქია (№ 16907). მე - 18 — 19 საუკ.

3. ხატი სხვა და სხვა ნაჭრებისაგან შემდგარი, 14,5×15 სანტ. ზემოდ პატარა ჯვარცმის ხატია ვერცხლისა, ტლანქი ხელობისა.

ქვემოლ სპილენძის პატარა ხატი წმ. გიორგისა, გვარიანი ხელობისა არის. ეზო მორთულია სიმრგვლეებით და შიგ დატანებული ჯვრებით; აშიები ფოლაქების მსგავსი ორნამენტით არის მორთული.

4. **ჯვარი ხისა**, ვერცხლით შექმნილი, ტლანქი ხელობისა.

სოფელი ჯახუნდერი.

ჯახუნდერი ლამაზი სოფელია, ნამეტნავად ლამაზია ზემო გორაზე გაშენებული ერთი სახლი თავის კოშკითურთ. (№ 166. ეს წინანდელი გადაღებულია). ეკლესია წმიდა გიორგისა აშენებულია კარგის თლილის ქვით ას-წლოვან მუხებს შუა; ჩვეულებრივი ერთ ნაოსიანი ბაზილიკაა, სიგდით 13 არშინი და 14 ვერშოკი, განით 9 არშინი და 15 ვერშოკი; დახურულია ყავრით; შესავალი აქვს დასავლით და სამხრით; ფანჯარა ხუთი აქვს, ორი სამხრეთით, თითო სხვა მხარეებზე. აღმოსავლეთის ფანჯარა მოჩუქურთმებულ ოთხკუთხედშია (№ 17422). მარჯვნივ კუთხეში ამ მხარეს კიდევ ამშვენებს შემკობილი პრტყელი ქვის პილასტრი (№ 16872). ზემოდ კიდევ ქვის ჩარჩოებში ყოფილა წმიდათა ქანდაკებანი, მაგრამ ეხლა ყველა მოშლილია; ერთს შეუნახავს ქანდაკება მთავარ ანგელოზისა, მაგრამ იგიც გაფუჭებულია. საზოგადოთ ჯახუნდერის ეკლესია ერთ საუკეთესოდ უნდა ჩაითვალოს სადადიანო სევანეთში. წინანდელი ქვის კანკელი ეხლა შეცვლილია ხის კანკელით. აღმოსავლეთის კედელზე ყოფილა ხუცური წარწერა, რაც ასე იშვიათია სევანეთში (№ 16872), მაგრამ ნაწილობრივ წარწერა მოშლილია და მასთან შირიმის ამობურცულ ქვაზეა და სრულად ჩვენ ვერ წავიკითხეთ, მხოლოდ გავარჩიეთ:

წო გ~ი ჯკნდლო შ~ე აზნაურნი ..
აღაშენა საღტარი და...

უქარაგმოდ:

წმიდაო გიორგი ჯაკუნდლისაო, შეიწყალე აზნაურნი ...

აღაშენა საღტარი (sic) და..

როგორც სჩანს წარწერიდან, წინეთ სოფლის სახელი ჯახუნდელი ყოფილა.

ეკლესიას ჰქონია ხის ჩუქურთმიანი კარი (№ 2197), რომელიც ეხლა ტფილისის მუზეუმში ინახება და გამოცემულია გრაფინია უვაროვის მიერ. ტაბულა XXXIX, 68.

ეკლესიაში ჩვენ ვნახეთ და გადმოვიღეთ:

1. ხატი წმ. გიორგისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაქედი, 89X56 სანტ. ძლიერის რელიეფით გამოყვანილი, მაგრამ ერთობ დაზიანებულია. მთავარ მოწამე ცხენით არის წარმოდგენილი და ნიშბით, შუბით მარჯვენა ხელში, ფარი მარცხენა მხარზე აქვს მოგდებული; თმა ბულულებად არის გაკეთებული. გაფუჭების გამო არა სჩანს, ვეშაპს გმირაედა თუ გვირგვინოსან მეფეს. წარწერა სახელისა ასომთავრულით: წ~ჲ გ~ჲ. აშიები შეემკობილია რომბებით ქსელში და მედალიონებით წმიდათა. ქვემოღ წმ. დიმიტრი და წმ. თეოდორეა, ზემოდ იოანე ნათლის მცემელი, სწვები გაფუჭებულია (№ 17874). მარცხნივ, ზურგს ზემოდ, ასომთავრული წარწერა:

1. ქ : მო~ქედა : წ~ჲ : ესე : ხატი : მამასახლისობასა : ვახტ~გ : ლომინ
2. აის ძის~სა : და გამოილო : ოცისა : დრაჰკნისა : საქონელი
3. მისა : კელოვანთა : მისაცემელად : და გვედრიან : სულითა : და კორცითა : მოწ~ო : გ~ი :

შეუმოკლებლად:

მოიქედა წმიდაჲ ესე ხატი მამასახლისობასა ვახტანგ ლომინაის ძისასა და გამოილო ოცისა დრაჰკნისა საქონელი მისა კელოვანთა მისაცემელად და გვედრიან სულითა და კორცითა, მოწამეო გიორგი.

ზურგის ძელზე ხატისა მეორე ხუცური წარწერაა, მაგრამ უფრო გვიანი დროისა:

1. ქ : წ~ო გ~ი ცცხლ	წმიდაო გიორგი, ცოცხლობით გაუმარჯვე
2. ობით გაუმარჯვე	ბით გაუმარჯვე
3. ე სულს გელოან	სულას გელოან
4. სა და გ~ის ცოდვან	სა და გიორგის, ცოდვან
5. ი მათნი შეს ღ~ნ და	მათნი შეუნდვენეს ღმერთმან და
6. მეუღლესა მათსა	მეუღლესა მათსა
7. შენდს ღ~ნ ძენი გან	შეუნდვენეს ღმერთმან, ძენი განა-
8. ძლიეროს ღ~ნ.	ძლიეროს ღმერთმან.

ხატი მე - 14 საუკ. უნდა იყოს. ამ ხატის ვერცხლის პერანგის ქვეშ ყოფილა მისი თაფლის სანთლის სარჩული, რომელიც გამოცემულია გრაფინია უვაროვის მიერ (ტაბ. XXXIV, 58, 59).

2. **ხატი ღვთის მშობლისა** კარედი, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 63×50 სანტ. (№ 187). შუა ნაწილში წარმოდგენილია ღვთის მშობელი ჩჩვილედ, ტახტზე მჯდომარე, წარწერით: წ~ჲ მ~მ . ი~ჴ ქ~ე. მის ზემოდ კამარას ქვეშ, მფრინავი მთავარ ანგელოზნი არიან, ბურთებით და წარწერით: წ~ჲ მ~ქლ, წ~ჲ გ~ბ; ღვთის მშობლის მარცხნივ სრულის ტანით: წ~ჲ პეტრე; მარჯვენა: წ~ჲ პვ~ლე. აშია ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით არის შემკობილი (№ 16876), ქვემოდ წარწერა:

წ~ო მღვთჲს მშობელო ად~ე აზნაურნი შ~ე ს~ფლჲ ჯკდ~ლჲ, ესე იგი: წმიდაო მღვთის მშობელო, ადიდე აზნაურნი, შეიწყალე სოფელი ჯაკუნდელი.

თვით ეს ხატი, ჩვენის აზრით, ეკუთვნის მე - 16 საუკ., ხოლო მისი კარები, რომელნიც ეხლა მოცილებულია და ცალკე ინახება, უფრო გვიანი დროის არის. იგი შემკობილია ზერელებდ, მსუბუქად გამოსახული მთავარ ანგელოზებით, რვა - რვათი თითოზე, რომელნიც დაყოფილნი არიან ორ - ორ მწკრივად ვერტიკალური და ჰორიზონტალური შემკობილი სიმრგვლეებით (№ № 16877, 187).

3. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 54 × 42,5 სანტ. მაცხოვარი ტახტზე მჯდომარეა, მაკურთხეველი მარჯვენით და გაშლილი სახარებით მარცხენა ხელში; სახარების ფურცელზე სწერია: მე ვარ ნათელი სოფლისა.... სახელის წარწერა ზერძულია. ეზო და ნიშბი ყვავილების მსგავსი ორნამენტით არის შემკობილი. აშიები შემკობილია რომბებით ქსელში და წმიდათა მედალიონებით, ზემოდ: წ~ჲ გ~ი, სამჯერ არის წარმოდგენილი, მარცხენა აშიაზე: წ~ი კ~რ (კვირიკე), მარჯვენაზე — წ~ი თ~ე, ქვემოდ იესო ქრისტე და ორი წმიდა გიორგი (№ 16875 და უვაროვისა, გვ. 116, სურ. 34). ხატი მე - 16 საუკ. უნდა იყოს.

4. **ხატი მთავარ ანგელოზ გაბრიელისა**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 21×12 სანტ. (№ 16878). კარგი ქართული ხელობისა. ანგელოზი სრულის ტანით არის წარმოდგენილი ბიზანტიურის ტანისამოსით, შუბით და ბურთით ხელთა. წარწერა სახელისა: წ~ჲ გ~ბრლ. აშია მერმინდელია. ქვემოდ მარცხნივ უწერია:

აღეშენა ხ
ატი ესე კე

აღეშენა ხა-
ტი ესე კე-

ლითა მხა
ტვრის ძი
სა მ~ქლა

ლითა მხატ-
ვრის ძი-
სა მიქელისა.

ხატი არის არა უგვიანეს მე-15 საუკუნისა. (წინეთ გადაღებული № 186).

5. ხატი წმიდა გიორგისა, ვერცხლისა, 22 X 19 სანტ. წარწერით, დიდი ასომთავრულით: წ~ჯ გ~ჯ; წმიდანი ცხენით არის წარმოდგენილი, გმირავს კაცს. ქვემოდ ვულგარული ხუცურით:

წ~ო გ~ი შ~ე სალი და ანდანი.

ხატი ტლანქი ხელობის არის (№ 16878). ეს ხატი სულ გაფუჭებულია (№ 16878), მაგრამ ჩემს კოლექციაში წინეთ გადაღებული (№ 186) უფრო კარგად არის შენახული.

6. პატარა ხატი წმ. გიორგისა, ხეზე ამოჭრილი, ათონური რიგისა. წმიდანი წარმოდგენილია ცხენით, ვეშაპს გმირავს. ფრიალ ლამაზი ნახელავია (№ 16873).

7. პატარა ოქროს ხატიდან წმიდა დიმიტრისა, წმ. თეოდორესი და წმ. პროკოპისა დარჩენილია მხოლოდ აშიები, ნიმბები და წარწერანი: წ~ა დიმიტრი : თ~ე : წ~ა პროკოპი. სახეები წამლით ყოფილა დახატული და სულ გამქრალა (№ 16873).

8. ერთ ხატის წესამოსლის ნაჭერზე, რომელიც ტლანქი ხელობისა ყოფილა, დარჩენილია ვულგარული ხუცური წარწერა:

მნაველს .: ქასივაძესა .: შენდევს [ღ~ნ].

ესე იგი: მნაველს ქასივაძესა შეუნდენეს (ღმერთმან) (№ 16873).

ამ წარწერაში „ქასივაძესა“ შეცდომით უნდა იყოს „ქასილაძესა“ მაგიერ. ეს არის განმანათლებელი ორბელის სახარებისა, (იხ. ზემოდ, გვ. 38).

9. წამლით დახატული ხატი წმ. გიორგისა, სრულის ტანით. შუბით და ფარით; ლამაზი ხელობისა, 29 X 23 სანტ. წარწერით: წ~ჯ გ~ი ქშ~უთისა : —

სოფელი ჩუკული.

სოფელი ჩუკული დიდი და ლამაზი სოფელია; სახლები ამ სოფლისა უფრო ტიპიურია და ამიტომ უფრო საყურადღებო. ჩვენ

გადმოვიღეთ ფოტოგრაფიულად. იხილე № № 17418, 17419, 17417, 17416, 17420.

ეკლესია ჩუკულისა ქვისა პატარაა, მაგრამ დასავლეთის კედ-
ლით სტოა აქვს. საკურთხეველი გამოდის გარედ მრავალ-წახნაგო-
ვანად და აქვს სამი ფანჯარა. შესავალი აქვს დასავლეთით და სა-
მხრეთით. ამ უკანასკნელის კარი ხისა მშვენიერის ჩუქურთმებით
არის დამუშავებული (№ 190); მათზე წარმოდგენილია 24 წმიდა-
თა გამოხატულობა, მათ შორის, რვა სრულის ტანით არის გამოსა-
ხული, დანარჩენები წელსზევითნია. (გრ. უვაროვისა, გვ. 129, ტაბ.
XXXIX, 67). ბერნოვილი ამ კარს შეცდომით სხვა ეკლესიას აკუთ-
ვნებს, ვგონებ ჯახუნდერისა (იხ. გვ. 72, ფიგ. 4). ეს მოტანილი
ყოფილა მეორე, გაუქმებულ ძველი ეკლესიიდან. შიგნით ეკლესიის
კედლები მოხატულია; მხატვრობა დაბალია და გვიანი, წარწერები
მხედრულია. არა სწორი ქართულით. საკურთხეველის კონქში
ვედრებაა. ჩრდილოეთის კედელზე მოსჩანან: ჯვარცმა წარწერით:
ჯვარის მა (sic), წმ. გიორგი : წმით (sic) გიორგი (უვაროვის
ტაბ. XX) და წმ. ესტატე : წმ. ესტათე, რომელიც შევლს ნაღი-
რობს. სხვა ადგილებში წარმოდგენილი არიან წმ. ბარბარე :
წმით ბრბალე, და წმ. მარინე : წმით მარინე. ბერნოვილის დროს
ფრესკები უკეთ ყოფილა დაცული (იხ. გვ. 83). კანკელი ქვისაა
ერთის აღსავალის კარით და სულ მოცულია ხატებით. საკურთხე-
ველის წინ საგანგებო კვარცხლბეკით ამართულია ჩვეულებრივი
დიდი ჯვარი.

1. ეს ჯვარი და მთელი კანკელი ეკლესიისა თავის ხატებით
გადმოღებულია ფოტოგრაფიის საშუალებით № 16862, ამაზედ
მოსჩანს ნაწილობრივ საკურთხეველის კონქი, ფრესკებით. უფრო
კარგად საკურთხეველი და კანკელი წარმოდგენილია ბერნოვილის
სურათზე (გვ. 83, ფიგ. 9). ჯვარი დამყარებულია ოთხკუთხედ ქვის
კვარცხლბეკზე, რომელიც ლამაზად შემკობილია ორმაგი სვეტე-
ბით, კამარებით და სხვა ჩუქურთმებით (იხ. უვაროვისა, გვ. 82,
სურ. 17. თვით ჯვარის სურათი ავტორს არ მოჰყავს). სხვა სვანე-
თის ეკლესიებში ამის მსგავსი კვარცხლბეკი არ გვხვდება. ჩრდი-
ლოეთის მხარეზე ამ კვარცხლბეკისა არის წარწერა:

წმ. მქლ აღიდე ჯანბურ და სოფელი ესე და გვი (გიორგი)
გვარი ჯანბურიძე ეხლაც გვხვდება სვანეთში.

სამხრეთის კედლით სწერია:

სახელითა ლთ შეიქმნა ხათლუმი ესე კელითა გ~ი[სთა].

ბროსე ხათლუმის მაგიერ კითხულობს ტოლომი. და თარგმნის calvaire (გვ. 55).

თვით ჯვარი შეძერწილია ვერცხლის ფირფიტებით, ზოგჯერ მოოქრულით, რომლებზედაც სუსტი რელიეფით წარმოდგენილი არიან ფიგურები წ~ა გიორგისა, ანგელოზთა, ღვთის მშობლისა. მოციქულთა და მთავარ ანგელოზთა. ხელობა საზოგადოთ დაბალია. გამონაკლისს შეადგენს მხოლოდ რამოდენიმე ფირფიტა მშვენიერის სურათებით. ასეთებია სურათები იესო ქრისტესი: ი~ვ ქ~ე, მოციქულთა მარკოზ და ლუკასი: მარკოზ მახარებელი, ლუკა მახარებელი, და მთავარ ანგელოზ გაბრიელისა: გ~ბრლ ანგელოზი. ამას შემდეგი წარწერა მოსდევს:

წ~ო გ~ბრლ მთავარანგელოზო ევედრე წ~ე ი~ვ ქ~ე და მეოხ ეყ~ვ ი~ეს და ნინოს.

ჯვარს თავზე ჩამოცმული აქვს ცილინდრული ფირფიტებით შემდგარი ქუდი, რომელიც თავდება ზემოდ ჯვართ და სამი ბურთით (№ 16862). ქუდის სურათი ცალკე იხ. უვაროვისა. გვ. 81. სურათი 16.

2. დიდი ხატი, ლამაზი, მთავარ ანგელოზის მიქელისა, ვერცხლისა, ნაქედი, 59×41 სანტ. მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია სრულის ტანით, ფეხზე მდგომარე, ბიზანტიურ საკარისკაცო ტანისამოსით. მარჯვენა ხელში ლაბარუმი აქვს, მარცხენაში ბურთი ჯვრითურთ. ზემოდ წარწერა სახელისა: წ~ი მ~ქლ. თმა კულულებად დაწული აქვს. მოხაზულობა ნაკეთისა, ფრთები და მდიდრული ტანისამოსი კარგია. აშიები ფართო და ორმაგად შემკობილი ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით მშვენიერია. ზემო და ქვემო აშიები შესდგება ერთმანეთში გადაბმული წრეებისაგან ყვავილებითურთ და მათში სამ-სამი მედალიონია წმიდანებისა (№ 16861 და უვაროვისა, ტაბ. XXX. 50). ხატი მე - 14 საუკუნდა იყოს.

3. ხატი მთავარ ანგელოზთა მიქელ და გაბრიელისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა. 44×42 სანტ., ნაქედი მშვენიერი ხელობისა (№ 16860). მთავარ ანგელოზნი ფეხზე მდგომარენი არიან წყვილად. ფრთებით და ახალგაზდათ გამოიყურებიან. თვითვეულს ხელთა აქვს ლაბარუმი და ბურთი ჯვრითურთ. ბურთები მათ გაწვდილი ხელებით ერთი ერთმანეთზე მიუდვიათ. მათი სამოსელი მდიდ-

რულია და ლამაზი, ტუნიკები მოქარგულია, მოსასხამები ლამაზი ნაოჭებით არიან უკან ჩამოგძელებულნი, შარვარები სახეებით შემკობილნი, წაღები მაღალი, მოქარგულნი. წარწერები სახელებისა ბერძნულია, მაგრამ ქვემოდ ფრთებში ქართულია: მ~ქლ, გ~ბლ. ირგვლივ ვიწრო აშია არის ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტებით შემკობილი; შემდეგ ფართო აშიები ფართო ყვავილებით ხლართულებში. ამათზე წარმოდგენილნი არიან მარცხნივ დედა ღვთისა, მარჯვნივ იოანე ღვთის მეტყველი; ორთავე სრულის ტანით. ზემოდ, შუაში, ტახტის გამზადებაა და კუთხეებში მთავარ ანგელოზნი, წელსზევითნი. ყველა ამათი წარწერები ბერძნულია.

აქ მკითხველის ყურადღება უნდა მივაქციოთ ერთ გარემოებას. ეს ხატი კარგად აქვს აწერილი გრაფ. უვაროვისას (გვ. 104) და მისი სურათიც გამოცემული აქვს (ტაბ. XXX, 49). მაგრამ აქ გარეგანი დიდი აშია ხატისა სულ სხვაა, ვიდრე ჩვენს სურათზე. ის სწერს: აშია ლურსმულია დრობნიცებით მაცხოვრისა და ალბად მთავარანგელოზთაო. ეს ასეც არის მის გამოცემულ სურათზე, მხოლოდ, ჩვენის აზრით, მთავარ ანგელოზის სურათები იქ არ არის, არამედ ორი მხედრისა, ალბათ წმ. გიორგისა და წმ. დიმიტრისა. საზოგადოთ შენიშნულია, რომ ზოგ ძველ ხატს უფრო ახალი დროის აშია აქვს, ზოგ ძველ ნახელავ ჩარჩოში მერმენდელი დროის ხატია მოქცეული და ეს მოვლენა უფრო ხშირია სვანეთში. ამ ხატისათვის უფრო ის ჩარჩოა შესაფერი, რომელშიაც ის ეხლა არის. ალბათ ეს სცოდნიათ ადგილობრივ და მისთვის მისივე ჩარჩო დაუბრუნებიათ. ეს ხატი მე - 12 საუკ. უნდა იყოს.

4. ხატი ღვთის მშობლისა ჩჩვილელი, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 73×58 სანტ. ქართული ხელობისა მე - 13 საუკ. (№ 188). ღვთის მშობელი მდიდრულად მორთულ ტახტზე ზის მუთაქით, ორივე ხელით ძე ქრისტე მიუკრავს გულზე; ქრისტე მარჯვენა ხელით აკურთხებს, მარცხენაში გრაგნილი აქვს. ტახტის ზურგი მაღალია. ფეხები ღვთის მშობელს სკამზე უწყევია. წარწერა სახელისა: დ~და ლ~სა და შემდეგ სახელი ბერძნულად არის განმეორებული. პირის სახე ღვთის მშობლისა სრული და სანდომიერი ქართველი ქალის სახეს მოგვაგონებს; კაბა წვრილ ნაოჭებად არის დასერილი. აშია ორი აქვს; ერთი შინაგანი ვიწრო აკანთის ფოთლებით შემკობილი, მეორე გარეგანი უფრო ფართო, ლამაზი, ბროწეულის ყვავილებით მორთული. ამათში 19 მედალიონია წმიდათა სურათებით. წარწერები ქართულია. გრაფინია უვაროვისა

მართალია, როდესაც ამბობს, რომ ეს ხატი ამოღებულია თავის დიდ ჩარჩოდან და მოთავსებული სხვა უფრო პატარა ჩარჩოში, რომელშიაც ვერ ეტევა. რომ ეს ასეა, ეს, ჩვენის აზრით, იქიდანაც სჩანს, რომ ამ ახალ ჩარჩოს დაუფარავს ნაწილი ბერძნული სახელის ასოებისა; მასვე დაუფარავს ქვემოთ კიდევში ქართული წარწერები, რომელნიც ამის გამო აღარ იკითხებიან, მოსჩანან მხოლოდ:

მარცხნივ:

მარჯვნივ:

.. გ~
.. ე~
.. ე~
.. ა~ნ

ქ~ე უ~ ...
მიქა ...
ნა ...

მარცხენა ნაწილში ალბათ იკითხებოდა სახელი ერისთავთ ერისთავისა, შეიძლება გიორგისა; მარჯვენაში: ქრისტე შეიწყალე მიქაელ...

გრაფინია უვაროვისა ხატს აკუთვნებს მე - 14 — 15 საუკ. (გვ. 110, 112, ტაბ. XXXV, 61), ხოლო კონდაკოვი მე - 13 საუკ. (იხ. მისი „იკონოგრაფია ბოლომატერი“, II, 150). ჩვენ კონდაკოვის აზრს ვუჭერთ მზარს, ხოლო მეორე აშია მე - 12 საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს.

5. ხატი მაცხოვრისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 63×48 სანტ. მე - 15 — 16 საუკუნისა; ტლანქი ხელობისა არის და დიდათ დაზიანებულია (№ 16858). მაცხოვარი ტახტზე მჯდომარეა მაკურთხეველ მარჯვენით და სახარებით მარცხენა ხელში. აშია ფართო რომბებით შემკობილი, რვა მედალიონით წმიდათა. ხატზე სამი წარწერაა; პირველი მოთავსებულია მარცხნივ მაცხოვრისა:

წ~ო :: მაცხო
[ე]არო:: [შ]~ე : ლონ
გუ :: ს[ული]
თა :: და [კო]
რცითა

წმიდაო მაცხო-
ვარო, შეიწყალე ლონ-
გუ სული-
თა და კორ-
ცითა.

ამ წარწერაში ასო ო და უ ერთგვარად არის გამოხატული, ამიტომ შეიძლება წავიკითხოთ: ლონგუ, ლუნგუ, ლონგო.

მეორე წარწერა მოიპოვება მარჯვნივ მაცხოვრისა:

წ~ო : მ~ც
ხოვარო

წმიდაო მაც-
ხოვარო,

შე : გაბი	შეიწყალე გაბი-
საჯიანი :	საჯიანი (1).
მისა : მსხ~[ლ]	მისა მამასახლი-
ბასა : მოიჭედ	სობასა მოიჭე-
ა: ოთხი : ხ[ა]	და ოთხი ხა-
ტი.....	ტი.....

მესამე წარწერა ხატის ზურგზეა და უფრო გვიანი დროის არის:

- 1 ქ : იჴ ქუო : პტიოსანო ცცხლობით
2. და დღეგრძელობით გაუმარჯ
3. ვე სულას გელოანსა გჴის
4. ორთავე ძმანთა (sic) და ცოდვანი მათ
5. ნი შეუნდს ღჴნ და მეუღლესა მჴთსა
6. შეუნდს ძენი მთნი განძლიერო
7. ს ღჴნ.

უქარაგმოდ:

იესუ ქრისტეო პატიოსანო, ცოცხლობით და დღეგრძელობით გაუმარჯ-ვე სულას გელოანსა, გიორგის, ორთავე ძმანთა, და ცოდვანი მათ-ნი შეუნდენეს ღმერთმან, და მეუღლესა მათსა შეუნდენეს, ძენი მათნი განაძლიეროს ღმერთმან.

6. ხატი მაცხოვრისა, ვერცხლისა, ოქროთი დაფერილი, ნაჭედი, 55,5×46 სანტ. (№ 16859). მაცხოვარი წარმოდგენილია წელს ზევით; მარჯვენა ხელით აკურთხებს; მარცხენაში სახარება უჭირავს; ნიშბი დიდი აქვს ჯვარის სახით შიგნით; ტანისამოსი მსხვილი ნაოჭებით დასერილი, წარწერა დიდრონის ლამაზის ასომთავრულით: იჴ ქჴ. აშია ლამაზი, შემეკობილი მოსხო ბროწეულის ყვაცო-ლებით (?) და მედალიონებით წმიდათა. ზემოდ შუაში: ტახტის გამზადება და მთავარ ანგელოზნი; მარცხნივ და მარჯვნივ — პიტრე და პაეღე; ქვემოდ — წა გიორგი, წა დიმიტრი და წა არხიპოს. წარწერები ხუტურია. ქვემოდ აშიაზე ვულგარული ხუტურით სწერია:

(1) ანუ: გაბისა ჯაიანი (?)

აღდნ ღოთო	ადიდენ ღმერთო
გუგი მახუა (?)	გიორგი მახუა (?)
ხტი უქმნ	ხატი უქმნა
მცხორისსა.	მაცხოვრისა.

ხატი მე - 14 — 15 საუკ. უნდა იყოს.

7. ხატი ღვთის მშობლისა, კარედი, 10,5×12 ვერშოკი, მოქრული ვერცხლისა, ნაჭედი, (№ № 189, 16857). შუაში წარმოდგენილია ღვთის მშობელი ჩვილედით, ტახტზე მჯდომარე; მის მარჯვნივ და მარცხნივ: წმი პეტრე და წმი პავლე; ამათ ზემოდ მფრინავი მთავარ ანგელოზებია: წმი მქელ, წმი გზლ. ქვემოდ შუაში ქრისტეა სრულის ტანით; მის ორივე მხარეს ჯვარცმა და კუთხეებისაკენ პატარა წრეში წმიდა გიორგი ცხენით ვეშაპის მგმირავი. ხატს ზემოდ აწერია:

1. წმი ღოთმშობელი (sic)	წმიდაო ღმრთის მშობელი,
2. შუე : ესე : სოფელი .	შეიწყალე ესე სოფელი,
3. აზნრი ღოი და	აზნაურნი დიდი და
4. მცირე	მცირე.

ამ შუა ნაწილის ზემოდ სამკუთხედიან ჯვარით შუაში და შემკობილი აშიებით. კარებზე ხატისა წარმოდგენილნი არიან წმი გიორგი და წმი თეოდორე (და არა მთავარ ანგელოზნი, როგორც უვაროვისა სწერს, გვ. 114). წარწერებით: წმი გოი, წმი თუე. ორთავე სრულის ტანით, საომარი რომაული ტანსაცმელით, შუბით და ფარით, წელზე დიდი მახვილი, ნიშნები ყველასი შესდგება პატარა წრეებისაგან. ხატი მე16 — 17 საუკუნის უნდა იყოს.

8. ხატი მაცხოვრისა, ვერცხლისა, მოქრული, ნაჭედი, 52×27 სანტ. შუაში ქრისტეა წელს ზევითი, მაკურთხეველი მარჯვენით და სახარებით, რომელიც ჯვარით შემკობილია. ნიშნს ჯვარის სახე აქვს. წარწერა სახელისა ბერძნულადაც არის და ქართულადაც: იუჰ ქუე. ორივე მხრით მაცხოვრისა მთავარ ანგელოზებია შუბებით ხელში, ბერძნულის და ქართულის წარწერებით სახელებისა, მარცხნივ: მქელ; მარჯვნივ: გზლ. მთავარ ანგელოზთა სახეები არაჩვეულებრივია, მოტლანქო. (№ 16866). ხატი მე - 16 საუკ. უნდა იყოს.

9. ხატი მიქელ მთავარ ანგელოზისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 59×47 სანტ. მთავარ ანგელოზი ფეხზე დგას, საომარი რომაული

ტანისამოსით; მარჯვენა კედრით ხმალი ჰკიდია და ზედ ხელი აქვს დადებული; მარცხენა ხელით გულზე მიდებული ბურთი უჭირავს. პირის სახე მოგრძოა, თვალები თითქო წამოვარდნილი; ხუჭუჭი თმა ფარავს შუბლს; ყელი გრძელი აქვს; ფრთები ულაზათოდ აქვს მიკრული. აშიები რომბ - ლურსმულია და შიგ მედალიონებია, მაგრამ წითა სახეები არა აქვთ. ხატი დაზარალებულია, ხელობა დაბალია, მე - 17 საუკ. (№ 16863). ქვემოდ, მარცხნივ, შუა ნაწილში ხუცური უწნო ასოებით წარწერა მოსჩანს:

არიან წ~ნი / წ~ო ... დმლ / დან ...

10. ხატი მთავარ ანგელოზის მიქაელისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 48×34 სანტ. მთავარ ანგელოზი ფეხზე მდგომარეა, ბიზანტიური საკარისკაცო ტანისამოსით და ნიშბით. წარწერა სახელისა ხუცური: წ~ა მ~ქლ. ხატი ერთობ დაზიანებულია. აშიები რომბ - ლურსმული, ორი მედალიონით. მარცხენაში ღვთის მშობელია ჩვილედნი, ბერძნულის წარწერით სახელისა; მეორეში, ვგონებ, მირქმაა (№16864); ქვემოდ, მარჯვნივ, წარწერა:

მთავარანგ	მთავარანგე-
ზო შ~ე მა[რ]	ლოზო, შეიწყალე მა[რუ]-
შიანი გამ	შიანი (?) გამ-
რეკ~ლი ა ნ	რეკელი, ამინ.
მისა მმსა	მისა მამასა
შ~ნს ღ~ნ	შეუნდვნეს ღმერთმან.

ხატი მე - 15 საუკ. უნდა იყოს.

11. ხატი მთავარ ანგელოზის მიქაელისა, ოქროსი, ნაჭედი, 29.5×23 სანტ. მთავარ ანგელოზი სრულის ტანით არის წარმოდგენილი, შუბით და ბურთით; ფრთები გძელი აქვს, დასერილი. აშიები შედგენილია სხვა და სხვა დროის და ხელობის ნაჭრებისაგან. ზემოდ ლამაზი ბროწეულის ყვავილებისაგან შემკობილი; ქვემოდ რომბ - ლურსმული; მარცხნივ წვრილი ბროწეულის ყვავილებისა. აქ შუაში სრულის ტანით წარმოდგენილია: წ~ა პ~ვლე, მაგრამ თავი ეხლა აღარა აქვს. მარჯვნივ სხვა ნაჭრებია. უნდა იყოს არა უგვიანეს მე - 14 საუკუნ. ზემოდ წარწერაა:

წ~ა მ~ქლ : მთვრანგელოზი .(№ 16865).

ორივე მხრით მთავარ ანგელოზისა წარწერაა:

ქ. წ~ო : მქლ	წმიდაო მიქელ
მთვრ:	მთავარ-
ანგე	ანგელ-
ლოზო	ლოზო,
შ~ე : ი	შიეწყალე
ენე	ივანე
ლორი	ლორი-
ანი .:	ანი.
წ~ო მთვ	წმიდაო მთა-
არ : ანგე	ვარანგე-
ლოზო	ლოზო,
მწე და ფარვე	მწე და ფარ-
ლ ექმენ	ველ ექმენ
მვანე	ივანეს
ს : ლორიან	ლორიან-
სა : მვანეს	სა, ივანეს
დოდენსა :	დოდენ(ა)ნსა.
მქელა	იქელა
საკელო	საკელო
ბასა შენსა	ბასა შენსა

12. ხატი მთავარ ანგელოზისა, ვერცხლისა, ნაქედი, 8 X 15 სანტ. სვანური ტლანქი ხელობისა, მე - 18 საუკ. დასასრულისა თუ მე - 19 დასაწყისისა (№ არ მახსოვს). მთავარ ანგელოზი ფრთოსანი სახარებით 'ხელში, სრულის ტანით არის წარმოდგენილი. ეზო და აშიები ხლართულებით არის შემკობილი. ზემოდ მხედრული წარწერაა:

1. მთავარ .: ანგელოზო .: იხსენ ფაცი
2. გელოანი .: სულა .: და გიორგი .: მა
3. თის .: ცოდვისაგან .: სამთავე .: ძმანთა (sic) .: შე
4. უნდოს .: ღმერთმან ამინ .: კირიალისნ.

13. ბოყერი, რომელიც შესდგება გრძელი ხეტარისაგან და მასზე დასმული ვერცხლის ბურთისაგან; ბურთზე დამყარებულია პატარა ხატი ღვთის მშობლისა ჩჩვილედ, წარწერით: დ~დ ლ~თ. ღვთის მშობელი ტახტზე ზის; აშია შემკობილია; მეორე გვერდზე წარმოდგენილია ჯვარცმა. ბურთზე არის წარწერა ხუცურა, რომელიც წინა ხატთან არის გადაღებული:

მოჭშელსა გურეის .: გუმმრ / ჯე : დ : აცხვენე ,
ესე იგი: მოჭაშელსა გურეის გაუმარჯვე და აცხოვნე.
ძოაში ის ადგილია, სასაშის მახლობლად, სადაც მინერალური
წყლებია.

14. **ხატი ღვთის მშობლისა**, ჩხვილეთი, ვერცხლისა, ნაჭედი, ღვთის მშობელი წელს ზევეთია ძითურთ; სრულიად ტლანქი ხელობისა. ზემოდ აშიაზე არის ჯვარცმა მთავარ ანგელოზებით კუთხეებში. აშია მარცხნივ შემკობილია ერთმანეთში გადაბმულის ნახევარ რგოლებით. ქვემოდ ერთობ ვულგარული ხეცური წარწერაა (№ 16867). მე-18 საუკუნის დასასრულისა, ან მე-19 საუკუნის დასაწყისისა უნდა იყოს.

15. **ხატი მაცხოვრისა და ღვთის მშობლისა**, ვერცხლისა, 25×21,5 სანტ. შესდგება ორი რომბ - ლურსმულის მოხატულობის ფირფიტებისაგან; ერთზე მაცხოვარია წარმოდგენილი, ერთობ ტლანქი ხელობისა; მეორეზე უფრო ლამაზი ნახელავი ღვთის მშობელი წელს ზევეთი (№ 16867).

16. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, ტლანქი სევანური ხელობისა მე - 18 — 19 საუკ. მაცხოვარი ტახტზე ზის, მარჯვენა ხელით აკურთხებს, მარცხენაში სახარება უჭირავს. წარწერა სახელისა ხეცური: იჴ ქე. აშია რომბ-ლურსმული ფართო (№ 17618).

17. **პატარა ღვთის მშობლის ხატი**, ჩხვილეთი, ვერცხლისა, მოქრული; ნიმუები და აშია დაცულია, სხვა გაფუჭებულია.

18. ასეთივე პატარა **ხატი წმ. გიორგისა**, ვერცხლისა, წარწერით: წჴ გჴ. 9,5×7,5 სანტ. დაზიანებულია.

19. ასეთივე მეორე პატარა **ხატი წმ. გიორგისა**, ვერცხლისა, 7,5×6 სანტ. წარწერით: წჴ გჴ. დაზიანებულია.

სამივე ხატი გადაღებულია ერთ ფირფიტაზე № 16868. ამავე ფირფიტაზე მოთავსებულია ათი **ნაჭერი სხვა და სხვა ხატებისა**, სხვა და სხვა დროის და ხელოვნების ნაშთებისა. მათ შორის განირჩევა ზემოდ და ქვემოდ ხატების აშიების შემკობილებანი კლასიკური პერიოდისა; ხატის ნიმუი მშვენიერი ნახელავი იმავე დროისა და იქვე ლამაზი წარწერა: გზლ. რომბ-ლურსმულ აშიებზე მარჯვნივ და მარცხნივ წარმოდგენილნი არიან წმ. გიორგი და წმ. დიმიტრი სრულის ტანით.

20. პატარა ხატი მაცხოვრისა, ვერცხლისა, ნაქედი, 14 X 11 სანტ. მაცხოვარი სრულის ტანით არის წარმოდგენილი, მაგრამ ერთობ ტლანქი ნახელავია. წარწერა მხედრული ვულგარულია და განირჩევა მხოლოდ: მაცხოვარო მოიხსენე....

21. ორი პატარა გულსაკიდი ხატი ღვთის მშობლისა, ჩვილედნი.

22. ზემო ნაწილი აწ დაკარგული ხატისა ლამაზი ხელობისაა. ამაზედ დარჩენილია ნაწილი სახელის წარწერისა: ლშევეშისა (?). ეს სამი ნივთი მოთავსებულია ფოტოგრაფიაზე № 16869. აქვე არის კიდევ გადმოღებული ფრაგმენტი ძველი ხატის აშიისა, ლამაზად შემკობილი ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით კლუსიკური დროისა, კიდევ შემკულობა ერთი სპილენძის ჭურჭელის გარეგანი ბოლოსი, აგრეთვე თოფის წამლის შესანახი (საწამლე) ხის მრგვალი ჭურჭელი, ორი მანგალის მსგავსი ნივთი სპილენძის სახელურით. საპირისწამლე მოხარატებული, ხოლო სახელურები სპარსულ - ქართული მინანქრით არის შემკობილი.

23. ლაგამი ცხენისა, რკინისა, ვერცხლით შემკობილი, ზოგერთის გადმოცემით, ეს თამარ მეფის ცხენის ლაგამია (№ 16871).

24. ლახტი რკინისა, რომელიც თავდება თორმეტის წვეტით და ტარიც შემკობილი აქვს (№ 16871).

25. ერთი კარი კარედი ხატისა, ვერცხლით შეძერწილი, გაყოფილია ჩუქურთმიანი გრეხილით ორ ნაწილად; ქვემო ნაწილში ქრისტეა წარმოდგენილი სრულის ტანით; ზემო ნაწილში მოსჩანს ფრთოსანი ანგელოზი. ხელობა ტლანქია (№ 16870).

26. სამირონე ვერცხლისა, რომელზედაც გამოხატულია ღვთის მშობელი.

27. ნარჩენი კარედი ხატისა, რომლის ზომა ყოფილა 123X73 სანტ. ზემოდ დარჩენილია ვერცხლის შემკობილობის ფრაგმენტები და აგრეთვე კარებზედაც. ამათზე გამოსახული ყოფილა მთავარ ანგელოზები.

28. ლახტი სპილენძისა, ექვსი ფრთით.

29. ჩუკულის ეკლესიაში წინად დაცული ყოფილა ქოლგის პირი აბრეშუმის მატერიისა. გამშვენებული სხვა და სხვა სახეებით,

მათ შორის ოთხი მზის სახეა. ამას თამარის ქოლგას უწოდებდნენ თურმე. ეხლა ეს ქოლგა ჩუკულის ეკლესიაში აღარ მოიპოვება, მაგრამ მისი სურათი წინეთ გადაუღია ერმაკოვს (№ 184).

ძველი ეკლესია ჩუკულისა.

პატარა ფიშხორის პირად ყოფილა გაშენებული ძველი ეკლესია, რომელიც დღესაც მთელად არის შენახული, მაგრამ ხალხი იძულებული ყოფილა დაეტოვებინა იგი, ვინაიდან მოშორებით არის სოფელზე და ამას გარდა, რაც თავი მიზეზია, წყალს მოუნგრევია კედლები და მიახლოვებულა ეკლესიის კედლებთან, ასე რომ ამ ძველ ეკლესიას დიდი საშიშროება მოეღოს. ხალხი აქ დღესაც დადის სალოცავად და დიდის ამბვით იხდიან მთავარ ანგელოზთა დღესასწაულს. განსაკუთრებით აქ დადიან მონადირენი და მოაქვთ თავის ნანადირევის რქები. ეკლესია უფრო დიდია, ვიდრე ეხლანდელი ჩუკულის ეკლესია, რომელშიაც ძლივს ეტევა ხატები. ეკლესია ქვისაა, ყავრით დახურული და ვინაიდან ის ჯურღმულის პირზეა აშენებული, ამიტომ მისი საფუძველი ერთ საყენ ნახევრით არის ამალლებული. შესავალი ერთი აქვს სამხრეთით. აღმოსავლეთის ფანჯარა მოგძა და შემკობილი ჯვარის სახედ გამოწეული ქვებით და ქვის ჩარჩოც აქვს პილიასტრებზე დამყარებული. თითო ფანჯარა მოიპოვება კიდევ დასავლეთით და სამხრეთით. კანკელი ძველია, ქვისა, ერთის აღსავალის კართ. ის შესდგება ორი ნაწილისაგან. ქვემო ნაწილი ორი არშინის სიმაღლისა წარმოადგენს უბრალო ქვის კედელს, რომელზედაც დამყარებულია ლამაზი ქვის გათლილი სვეტები კამარებითურთ. ტრაპეზი კედელზეა მიშენებული. კედლები ფრესკებით ყოფილა დაფარული, მაგრამ ეხლა სულ მოშლილია და აქა-იქ ეტყობა მხოლოდ. ეკლესიაში მოიპოვება აუარებელი მოძარცული ხატების და ჯვრების ფიციკები, მათ შორის სამი დიდი, საყენ-ნახევრიახი ხის ჯვარი. არც ერთ მათგანზე ვერცხლის ფირფიტები არ შენახულა. ბევრია აგრეთვე ირმის და შველის რქები. როგორც ეტყობა, ეს ეკლესია უკვე მე - 18 საუკ. დაუტოვებიათ და მათი ნივთები გადაუტანიათ და მით გაუმდიდრებიათ ეხლანდელი პატარა ჩუკულის ეკლესია. ის მოჩუქურთმებული კარიც, რომელსაც დღეს იქ ვპოულობთ, აქედან არის წადებული.

სოფელი ჩიხარეში.

სოფელი ჩიხარეშის ეკლესია ღვთის მშობლის მიძინებისა ერ-

თობ სულ ახალია, ქვისა, გუმბათიანი, მასში დაცულია ორი ძველი ხატი:

1. ხატი ღვთის მშობლისა კარედი, ვერცხლისა, ნაჭედი; შუა ნაწილი ზომით 45×41 სანტ. კარები, თითო 50×20 სანტ. № 16879, აგრეთვე უვაროვისა, ტაბ. XXXV, სურ. 60). შუა ნაწილში წარმოდგენილია ღვთის მშობელი ჩვილედი, მაღალ ტახტზე მჯდომარე, წარწერით ზემოდ, კამარას ქვეშ:

ღ~ღა ო~ისა : ი~ც ქ~ე : ს~ი.

ღვთის მშობლის ფეხის ქვემოდ წარწერა:
ქრისტე შეიწყალე გაბრიელ.

ორივე მხარეს ღვთის მშობლისა სრულის ტანით წარმოდგენილნი არიან პეტრე და პავლე, წარწერებით: პ~ტრე, პავლე. მარჯვნივ პეტრეა, მარცხნივ — პავლე. ზმათ თავებზე ღვთის მშობლისკენ მიქცეულნი მფრინავი მთავარ ნაგელოზნი. ამათი წარწერა მოქცეულია ზემოდ, პატარა კამარებში: წ~ე მ~ქლ, წ~ეი გ~ბლ. აშიაზე ქვემოდ ამ ხატის შუა ნაწილისა სწერია:
წ~ო : ღ~თის მოშბელო : შ~ე : ესე : კევაა : და : კევასა : ახნაური.

კარებზე, კამარების ქვეშ, წარმოდგენილნი არიან სრულის ტანით, საომარი ტანისამოსით, შუბით და ფართო და მახვილით წელზე: წ~ი გ~ი (მარცხნივ) და წ~ი თ~ე (მარჯვნივ). წმ. გიორგის ზემოდ აშიაზე წარმოდგენილ არიან წელსზევითნი ფიგურები ვედრებისა და მთავარ ანგელოზებისა. ასეთი კომპოზიცია წა თეოდორესი ზემოდ არ შენახულა. ყველა ფიგურები ამ ხატისა მოქცეულნი არიან ორ სვეტზე დამყარებულ კამარებს ქვეშ და სვეტებს აქვთ თავისი ბაზები და სვეტის თავები მოჩუქურთმებულნი. ხელობა ამ ხატისა და ხასიათი ასომთავრული წარწერებისა მოგვაგონებენ ჩუკულის ღვთის მშობლის კარედის ხატს, ჩვენ მიერ ზემო აღწერილს მე - 7 ნომერს ქვეშ, და ერთის და იმავე ოქრომჭედელის ნახელავი უნდა იყოს.

2. ხატი მაცხოვრისა, ნაჭედი, 36,5×27 სანტ. (ფოტოგრაფ. № 16880). მაცხოვარი ტახტზე მჯდომარეა სახარებით და მაკურთხეველის მარჯვნივ. სახე ერთობ დაღვრემილი აქვს, თითქო სტირისო. წარწერა: ძც ქე. პირველ სიტყვაში, საკვირველია, ც - ს ხმარება მიღებულ კ ანუ მ - ს მაგიერ. აშია ორი აქვს; ერთი უფრო ფართო დაცულია მხოლოდ მარჯვნივ ორის მედალიონით,

ვგონებ, მთავარ ანგელოზებით; მეორე, ვიწრო ტალღისებური. მოგვაგონებს ლევან დადიანის ხატებს მე - 17 საუკუნისა. ხელობა ხატისა ტლანქია და უნდა ეკუთვნოდეს მე - 17 — 18 საუკ. ამ ფოტოგრაფიაზე ზემოდ მარცხენა კუთხეში მოთავსებული პატარა ხატი განცალკევებული ხატია იმავე ეკლესიისა.

სოფელი მახაში.

სოფელი მახაში პატარაა და გაშენებულია მთაზე, ცხენისწყლის მარჯვენა ნაპირზე, პირისპირ ჭითხარის მწვერვალისა. რომელიც ეკუთვნის შკეთის მთებს და რომელზედაც 30 ივლისს ჯერ კიდევ თოვლი იდგა (№ 17423). მწვერვალზე ტბა ყოფილა ხუთი საყენი სიგძით. სოფელი ლამაზია. მისი პეიზაჟი იხ. № № 17425 და 17424.

ძველი მიქელ მთავარ ანგელოზის ეკლესია სოფლისა პატარაა, ქვისა. ეხლა განუახლებიათ შიგნით და გარედაც. კანკელი ახალი აქვს ლამაზად მოხატული. ეკლესიაში ჩვენ ვნახეთ:

1. ხატი მთავარ ანგელოზისა მიქელისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 65×53 სანტ. წარწერით: წ~ჲ მ~ქლ (№ 17626). წარმოდგენილია მთელის ტანით, ხმლით და გრაგნილით. აშია რომბ - ლურსმულია სამი მედალიონით, რომლებზედაც გამოხატულნი არიან: წ~ჲ ბ~სლ, წ~ჲ აოვანე, ი~ჴ ქ~ე. ხატი მე - 16 საუკ. უნდა იყოს.

2. ხატი ღვთის მშობლისა ჩჩვილედი, ვერცხლისა, ნაჭედი, 45×36 სანტ. ფიგურა წელს ზევითია წარწერით: დედაი ღმრთისა, ი~ჴ ქ~ე. აშიები რომბ - ლურსმულია ხუთის მედალიონით წმიდანებისა. ქვემო აშია უფრო ძველია. ხატი მე - 16 საუკ. უნდა იყოს (№ 16884).

3. ჯვარი ხისა, შუა ტანისა, შეძერწილი ვერცხლის ფირფიტებით, ტლანქი გამოხატულობით ჯვარცმულისა, 27×17 სანტ.

სოფელი დაბიში.

სოფელ დაბიშში სულ პატარა ძველი ქვის ეკლესია არის, მიწერილი ჩიხარემის ეკლესიაზე. გარეგნიდან ეკლესია არ განიორჩევა უბრალო სახლიდან. შიგნით მისი სიგრძე არის ხუთი არშინი, განი სამი არშინი, სიმაღლე 5 არშინი. საკუთხეველის განი

არის 1 არშინი და 5 ვერშოკი, კანკელი ორის კამარით და ერთი აღსავალის კარით შუაში; ტრაპეზი კედელზეა მიდგმული.

ეკლესია სულ მოხატულია; მაგრამ უმთავრესად აქ ფრესკებია ადგილობრივ პირთა ნაციონალურ ტანისამოსებში. მათი წარწერა, არა სწორი ქართულით, მხედრულია. ამათ შორის ჩრდილოეთის კედელზე წარმოდგენილი არიან ქართულ - კახური ტანისამოსით და მალაღის ქუდებით თავზე:

„კველ ჯალიბიანი“. შემდეგ ქალია, ალბათ მისი ცოლი, ქართულის გულის-პირიანი კაბით, კავეებით და სარტყელით, კაბაზე ლურჯი ქათიბი აქვს გადაცმული, თავზე რალაც გვირგვინის მსგავსი ქუდი ახურავს და უწერია სახელი:

ლ(ა)შხიშვილის ქალი თუტრუა.

ამათ ქვემოდ უფრო ახალგაზდა ქალია ასეთივე ტანისამოსით. როგორც თუტრუა, ხოლო მისი მოსასხამი ჭრელის მატერიის არის და უწერია: „მარეხ“.

„მარეხ“ უნდა იყოს წინა ცოლ-ქმრის ასული.

დასავლეთის კედელზე წარმოდგენილი არიან ქართულ - კახური ტანისამოსებით:

ნანბა ლადლიბიანი (მარცხნივ კარისა) და მერაბ ლიბიანი (მარჯვნივ კარისა).

სამხრეთის კედელზე დახატულნი არიან:

„ლიბიანი ტაიბუხ და იაშვილის ქალი კუთია და მათი ძე ბაწია“.

ბავშსაც ქართულ-კახური ტანისამოსი აცვია.

საკუთრებეელის კონქში მოსჩანან ღვთის მშობელი ჩვილი და მათ ორივე მხარეს მთავარ ანგელოზნი, ქვემოდ „ქერუბინები“ და „სერაფინები“; ტრაპეზის ზემოთ კედელზე ჯვარცმაა წარწერით: „მეძინუბის კათი“; აქეთ - იქით: იოანე ოქროპირი და ბასილი დიდი, წარწერით: „იოვანე, ბასილი“; აქვე ერთი ფიგურა სამღვდელო ტანისამოსით და სახარებით; წარწერა აქვს: „სდუბანუ“. ვგონებ, არხილიაკონი სტეფანე იგულისხმება.

ჩრდილოეთის კედელზე არის ამალღება და წა გიორგი. სამხრეთის კედელზე ყოვლად წმიდის მიძინება, წარწერით: „ლოლა წმიდის მიძოლობა“. შემდეგ ჯვარცმა წარწერით: „იო ჯრისმა“; შემდეგ სვიმონი წარწერით: „სუმონ“. დასავლეთის კედელზე: ნა-

თლის ღება და აღდგომა ქრისტესი. თაღებზე საკუთხეველისა: პეტრე და პავლე წარწერებით: ბეტრე, პავლე, წმიდა ნინო და კიდევ წა ეკატერინე ან წაბარბარე. ქვემოდ მარჯვნივ, იოანეს თავის კვეთა წარწერით: ივანუს თავის ქოთა“; მარცხნივ მსხვერპლი აბრაამისა წარწერით: „სამხლო აბრაამის“. კარების მახლობლად მესვეტენია. ფრესკები ტლანქი ხელობის არის მე - 17 — 18 საუკუნისა. თვით ეკლესიაში დიდი ქურია ჩამარხული იატაკში; დასახურავი ხისა აქვს. ნივთებით ეკლესია ღარიბია. მასში ჩვენ ვნახეთ:

1. ხატი პატარა მთავარ ანგელოზის გაბრიელისა, ვერცხლისა, ნაქედი, 8×6,5 სანტ. მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია სრულის ტანით, ღაბარუმით და ბურთით (იხ. № 16882, ქვემოდ, მარცხნივ). ხელობა გვარიანია.

2. ორი ხის ჯვარი, შუათანა ზომისა, შეძერწილი ვერცხლის ფირფიტებით, ტლანქი ხელობისა.

3. რკინის უბრალო ჯვარი.

სოფელი ახაშენი.

ეს სოფელი დაბიშის ზემოდ მდებარეობს. ხოლო ახაშენის ზემოდ, მთის დაქანებულ კალთაზე, არის ადგილი, რომელსაც ჰქვია მაშენა (ესე იგი უფალი) და აქ არის ხის ეკლესია, მაგრამ ეხლა იქ წირვა აღარ არის. მასში ინახება:

1. ფრიად თავისებური სქელი სპილენძის ხატი მთავარ ანგელოზის გაბრიელისა, ანუ უკეთ რომ ვსთქვათ, ორი ხატი იმავე მთავარ ანგელოზისა, ერთი ზემოთი მფრინავის სახით წარმოდგენილი და მეორე ქვემოდ, ფეხზე მდგომარე, შუბით მარჯვენა ხელში და გრაგნილით მარცხენაში. წარწერა ორთავეს ასომთავრულით: წმიდა გბრლ. ორთავე მთავარ ანგელოზი ერთ სქელ წითელი სპილენძის ფიცარზეა წარმოდგენილი ძლიერის რელიეფით. მაგრამ თითოეული მათგანი გარედან შემკობილ ოთხკუთხედშია. ოთხკუთხედების სვეტები მარჯვნივ და მარცხნივ ორმაგია თავისი ბაზებით და სვეტის თავებით (№ 16881); ხატი ჩამოსხმული უნდა იყოს. ასეთი ხატი ჩვენ პირველად გვხვდება არა თუ სვანეთში, არამედ საქართველოს სხვა კუთხეებშიაც. ფიგურები მოკლეა და მოტლანქია.

2. ხატი წმიდა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაქედი, 40×32 სანტ.

ძლიერ დაზიანებული და გაფუჭებული, წარწერით: წ~ჟ გ~ჟ. წმიდანი წარმოდგენილია მთელის ტანით, ფარით და შუბით. აში-ები მოცილებული აქვს. ხელობა ერთობ ტლანქია. იხ. № 16882, შუ-აში უმთავრესი ნაწილი.

3. პატარა ხატი წმიდა გიორგისა, დაცულია მხოლოდ ვერცხ-ლის პერანგი; წმიდანი წარმოდგენილია მთელის ტანით, ფარით და შუბით. ხელობა ტლანქია, იხ. № 16882, მარჯვენა მხარე, ქვემოდ.

4. ხატი უცნობი წმიდანისა, სრულის ტანით, ხეზე ამოჭრილი ღრმად, ოთხკუთხედში, ლამაზი ხელობისა, უწარწეროდ. იხ. № 16882, მარცხენა მხარე. ეს უნდა იყოს სარჩული ვერცხლის ხატისა. შემოსილობა მოძარცული.

5. დიდი ვერცხლის ჯამი საკმეველისათვის, სასაკმეველე.

6. ბევრი სხვა ვერცხლის თასები და კათხები ხისა არაყისათვის.

სოფელ ახანენის მცხოვრების ტიპი, ჯაბა ნემსაძე, იხ. ფოტ. № 17518.

სოფელი მელე.

ამ სოფლის ეკლესია წმიდის გიორგისა ახალია, ხისა, ახალი პის კანკელით. მასში ჩვენ ვნახეთ:

1. თავი ხატი წ~ა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 35×26 სანტ. წმიდანი წარმოდგენილია ცხენით, შუბით გმირავს გვირგვინოსანს. რომელსაც გძელი ამოღებული ხმალი უჭირავს ხელში. აშიები შესდგება ერთმანეთში გადახლართული ნახევარი წრეებისაგან, წერტილებისაგან შემდგარი ხაზებით შუაში. ხელობა ტლანქია (№ 16883). წარწერა სახელისა: წ~ი გ~ი. ზემოდ უშნო ხუცურიით:

ქ (1) :: ამისა :: ოქრო :: მჭე / დელსა :: იოსეს :: შ~ნდს :: ღ~ნ .

ქვემოდ მეორე წარწერა:

1. ქ . მოჭედინე :: ხტი :: ესე წი~სა :: გ~ის :: მ~ლს :: მე :: დევდანის :: ქლმნ ::

2. ყზმის :: სხსრდ :: სლსა :: ჩ~მთ~ს :: და ქრმისა :: ს~ხად .
ესე იგი: მოვაჭედინე ხატი ესე წ~სა გიორგის მელეს მე დევდა-

(1) დედანში წილ - ქანია.

რიანის ქალმან ყაზმის სახსრად სულისა ჩემისათვის და ქმრისა სა-
ოხად. ხატი მე - 18 საუკუნის უნდა იყოს.

2. პატარა ხატი ღვთის მშობლისა ჩჩვილედ, 5,5×5,5 სანტ.
ბერძნულის წარწერით სახელისა. ფიგურა ძლიერის რელიეფით არის
წარმოდგენილი (იქვე, № 16883, ზემოდ, მარცხენა კუთხეში).

3. ხატი ღვთის მშობლისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 12,5 × 11
სანტ. ღვთის მშობელი წარმოდგენილია მთელის ტანით ორ სვეტზე
დამყარებულის კამარის ქვეშ, ჯვარით ხელში. აშია მოჩუქურთმე-
ბულია (№ 16888), მე17 — 18 საუკუნის უნდა იყოს.

4. პატარა ხატი წმ. ბართლომე და მიტროფანესი, განცალკე-
ვებულ ვერცხლის ფირფიტაზე, სრულის ტანით და უბრალო შემ-
კობილობით (იგივე ფოტ. № 16888).

5. პატარა, დარღვეული ხატი ღვთის მშობლისა, ვერცხლისა.

სოფელი ნაცული.

სოფელ ნაცულის ეკლესია მთავარ ანგელოზისა პატარა,
ქვისა, განაზღვრულია და ქვის ძველი კანკელი ახალის ქვის კან-
კელით შეცვლილი. ეკლესიაში მოიპოვება:

1. ხატი მთავარ ანგელოზ მიქაელისა, ვერცხლისა, მოოქრუ-
ლი, ნაჭედი, 55×42 სანტ. მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია სრუ-
ლის ტანით, ბიზანტიური სამეფო ტანისამოსით, ლაბარუმით და
ბურთით. წარწერა: მთვრგზძი (sic) მ~ქლ (№ 16887). ეზო ზემოდ
ვაზოვანი ორნამენტით არის მოკაზმული; ქვემოდ რომბ - ლურს-
მული შემკობილობით; თვით ხატი მე - 16 საუკ. უნდა ეკუთვნო-
დეს. აშიები სხვა და სხვა დროის ფრაგმენტებისაგან შესდგება წმი-
დათა მედალიონებით. ზემოდ და მარცხნივ შვიდი მედალიონია
ტლანქი ხელობისა. შუაში ვედრებაა; მარცხნივ და მარჯვნივ —
ღვთის მშობელია მთელის ტანით. მარცხენაზე აწერია: ღ~ი ღ~თ.
ქვემოდ, მარჯვნივ კიდევ ოთხი მედალიონია; მათ შორის ორი
ღვთის მშობლისა და ერთიც მთავარ ანგელოზისა. ორივე მხრით
მთავარი ხატისა წარწერაა ვერტიკალურად,

მარცხნივ:

მარჯვნივ:

ქ . მთ
ვრ
ნ~აგ

.. ა ამესა
გნმ
ეტი : 6

ლძი :	კვრ
შევე	ირრს
დრა	ხვე
ნა : იენ	ი : ლთი
ესუ	საა :
ლთა : ამ .	

პირველი წარწერა უნდა იკითხებოდეს: მთავარანგელოძი (sic).
წეიწყალე ვედრანა ივანე სულითა, ამინ.

მარცხენა წარწერას, როგორც ეტყობა, თავი აკლია და გაუ-
გებარია; შეიძლება ასე იკითხებოდეს: .. (დ)ა ამესამგან (= ამი-
საგან) მეტი . ნაქვეარი რარასის (ანუ რარესის) კევი ღვთისაჲ.

2. ხატი ღვთის მშობლისა ჩვილელი, ვერცხლისა, ნაჭედი,
23×16 სანტ. ღვთის მშობელი წელ ზევით არის წარმოდგენილი
რელიეფით. წარწერები: დ~ი ღ~ს, იჲ ქ~ჴ. ეზო სადაა; აშიები
ტალღისებურ შტოებით შემკობილი, ჩვეულებრივი მე - 17 საუ-
კუნისათვის; ხატიც ამ მე - 17 საუკ. ეკუთვნის (№ 16885).

3. ხატი მთავარ ანგელოზისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 21 × 18
სანტ. შუაში წარმოდგენილია, როგორც მედალიონში, მთავარ ან-
გელოზი წელ ზევითი საზომავით ხელში. ხატის ოთხივე კუთხეში
მაცხოვარია ტახტზე მჯდომარე; ხელობა ტლანქია (იქვე № 16883).
წარწერები ზემოდ, მარჯვნივ და ქვემოდ მთავარ ანგელოზისა ერ-
თობ ვულგარული ხუცურ - მხედრული ასოებით. ზემოდ:

წო სამებაო / შ~ე ესტატე .

4. პატარა ხატი ღვთის მშობლისა ჩვილელი, ვერცხლისა,
ტლანქი ხელობისა (№ 16885, მარცხენა კუთხეში ღვთის მშო-
ბლის ხატისა).

5. ხატი ღვთის მშობლისა ჩვილელი, ვერცხლისა, ნაჭედი.
26×22 სანტ. რომბ-ლურსმული აშიით, სანახევროდ მოშლილია,
ფრიალ ტლანქი ხელობისა (№ 16886).

6. ხატი ორი წმიდა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაჭედი. ზემოდ და
ქვემოდ ექვსი მედალიონი წმიდანებისა. ორთავე წმიდა გიორგი
წარმოდგენილნი არიან პირის-პირ ცხენებით, გვირგვინოსან კაცს
გმირვენ შუბებით. ტლანქი ხელობისა (იქვე № 16886). ქვემოდ გა-
ფუჭებული ხუცური ასოებით მოსჩანს:

ო~ (უფალო) სამებაო / შეგვიწყალე.

სოფელი ხერია.

სოფელი ხერია გაშენებულია მდინარე ტვიბერის წყლის პირად. ამ სოფლის სახე იხილეთ ფოტოგრაფია № 17426, ხოლო სოფლის წისქვილის ზის შენობა № 17427. პატარა ეკლესია ამ სოფლისა წმიდა გიორგისა ქვისაა, ერთი კარით სამხრეთით. ის განუახლებიათ ამ ხანად და ძველი ქვის კანკელი შეუტყველიათ ხის კანკელით, რომელიც ჯერ მოხატული არ არის. ამ ეკლესიაში ინახება:

1. თავი **ხატი წმ. გიორგისა**, ოქროსი, ნაქედი, 40×31 სანტ. მთავარ მოწამე ცხენით არის წარმოდგენილი, გვირგვინოსანს გმირავს, შუბი მისი თავდება ჯვარით, მოსასხამი ზურგს უკან ფრიალებს ჰაერში, წელზე ჰკიდია დიდი ხმალი. წარწერა სახელისა: წი გი. ნიმი და ქვემო ნაწილი ხატისა დაზარალებულია. ეზო ლამაზი ვაზოვანი ორნამენტით არის შემკობილი. აშიები ზემოდ და ქვემოდ მერმინდელია, ტლანქი ჯვრებით და წერტილების სახეებით. ხოლო მარცხნივ და მარჯვნივ აშიები კლასიკური დროის არის, ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით შემკობილი. თვით ხატი, ჩვენის აზრით, არის არა უგვიანეს მე - 13 — 14 საუკ. (№ 16889). ზემოდ ხატს მიბმული აქვს ძეწკვი.

2. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაქედი, 38,5×25 სანტ. მაცხოვარი ზის მალალ ტახტზე, სახარებით ხელში. ნიმი დიდია ჯვარის სახედ. წარწერა ასომთავრული ჯვარის მსგავს მედალიონებში: იო Xე (sic). საკვირველი ის არის, რომ ქრისტეს სახელში პირველი ასო ბერძნულია და მეორე ქართული. ხატი ტლანქი ხელობის არის მე - 18 — 19 საუკუნისა. (№ 16890).

3. წამლით ხეზე დაზატული **ხატი წმ. გიორგისა**, 29×19 ვერშოკი, წარწერით: წმიდა გიორგი. ლამაზია.

4. ასეთივე ხელობის **ხატი მაცხოვრისა**, 20×15 ვერშოკი.

5. ასეთივე ხელობის **ხატი მთავარ ანგელოზთა**, 24×19 ვერშოკი.

სამი უკანასკნელი ხატი კანკელშია და ეკუთვნიან მე - 19 საუკ. დასაწყისს.

სოფელი შველი.

სოფელ შველში ახალის ქვის ეკლესია არის, ხის გუმბა-

თით და ახალი ხის კანკელით; ეკლესიას ახალი სამრეკლოც აქვს (ამათი სახე იხ. № 17428). ეკლესიაში ბლომად არის ძველი ნივთები:

1. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაქედი, 46×31 სანტ. ტლან-
ნქი ხელობისა, მე - 17 — 18 საუკუნისა. მაცხოვარი ტახტზე მჯდო-
მარეა, სახარებით და მაკურთხეველის მარჯვენით. სახარება ორი
ჯვარით არის შემკობილი. ნიშბი ჯვარის სახით არის. წარწერა სა-
ხელისა იჴ ქე. აშიები შემკობილია ერთმანეთში ჩახლართული
რგოლებით და წერტილებით. მარცხენა და მარჯვენა აშიებზე მთა-
ვარ ანგელოზებია ისეთივე ტლანქი, როგორც მაცხოვარი (№ 16892).
ქვემოდ ვულგარული ხუცურით სწერია:

მაცხოვარო : მეზ და მფარველ :: ექმენ ::
ნასყიდასა :: ჯაფარიძესა :: და თანა :: მეცხედრესა
მისსა :: ყიფიანის :: ქალსა :: სათუთს :: დოლსა :: მზს :: განკით-
ხვსსა ::

ზემოდ ერთ-სტრიქონიანი წარწერა:

ჯაფარიძეს :: ნასყიდას :: ცოლსა :: მისსა სოთოზ შნდოზ დონ.

2. **ხატი მაცხოვრისა** (№ 17891). ეს ხატი სრული განმეორებაა
ხერიის მაცხოვრის ხატისა, ზემოდ მე-2 ნომრით აღწერილისა გვ. 128).

3. **ხატი წა თეოდორესი**, ვერცხლისა, ოქროთ დაფერილი, ნა-
ქედი, 40×27,5 სანტ. წმიდანი წარმოდგენილია რომაულ საომარ
ტანისამოსით, სრულის ტანით, შუბით მარჯვენა ხელში, მარცხენა
ხელი ფარზე უდევს. სახე მისი ხანშესრულია; ნიშბის გარშემო წარ-
წერა: წი თე. ეზო ბალახ-ბულახის ორნამენტით არის შემკო-
ბილი. აშიები რომბ - ლურსმულია, ხუთი მედალიონით წმიდათა;
ამათ შორის ზემოდ მაცხოვარია და ორი მთავარ ანგელოზი, თითო
მარჯვენა და მარცხენა აშიაზე, უწარწეროდ სახელებისა. ეს ხატი
ისეთივე ტლანქი ხელობის და დროს არის, როგორც № 16892,
იმავე პირის შეკვეთილი. ქვემოდ ვულგარული ხუცურით სწერია:
(№ 16893):

წო :: თე :: მეოხ :: და მფრვე
ლ :: ექმენ :: ჯაფარიძეს :: ნასყიდ
ას :: ცოლსა :: მისსა :: სათუთსა :: დლ
სა :: მს :: გუკითხვისსა :
შნდოს :: დონ ::

4. **ჯვარი** ოქროსი, 33×29 სანტ. ზემო ნაწილი და მარჯვენა ფრთა მოშლილია. შუაში ჯვარცმულია ორიგინალური კომპოზიციისა. ქრისტეს თავი დაუდვია მარჯვენა მხარზე, მარცხენა ხელი მიკრული არ არის ჯვარზე, როგორც მარჯვენა, არამედ მოხრილია და თითქოს ყელზედ აქვს მიკრული. მარცხენა ფრთის ბოლოში, მრგვალ მედალიონში, ღვთის მშობელია; მარჯვენაში ალბათ იყო ასეთივე გამოსახულება იოანესი, მაგრამ არ შენახულა, ეხლა დაკრებული აქვს ვერცხლის ფირფიტა ორი მთავარ ანგელოზის გამოსახულებით. ქრისტეს ფეხს ქვეშ ადამის თავი მოსჩანს (№ 16894). ხეტარი არ შენახულა. ჯვარი მე - 16 — 17 საუკ. უნდა იყოს.

5. **ჯვარი**, 40×20 სანტ. ვერცხლით შემოსილი, ყოველ ფრთაზე წარმოდგენილია სრულის ტანით მაცხოვარი ერთნაირი გამოსახულებისა, მაკურთხეველის მარჯვენით და სახარებით მარცხენა ხელში. შუაში უმბო მოშლილია. ხელობა დაბალია, მე - 18 საუკ. (№ 16897).

6. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 23 × 18 სანტ. მაცხოვარი წელს ზევითა; მარჯვენა ხელით აკურთხებს, მარცხენაში სახარება უჭირავს, შემეკობილი ყდით. ნიშნი ჯვარისებური აქვს. სამოსელი ღრმად დანაოჭებულია; წარწერა დიდის ასომთავრულით: **აჲ ჯ ქჲ**. აშია სადა ვერცხლისა აქვს. (№ 16903).

7. **ხატი ღვთის მშობლისა** ჩხვილედი, ვერცხლისა, ნაჭედი, 33×27 სანტ. ღვთის მშობელი წარმოდგენილია წელს ზევით, წარწერით: **ღდა ლს**. აშია ორგვარი აქვს, ერთი შინაგანი რომბ - ლურსმული მორთულობით და მედალიონებით წმიდათა. ეხლა ექვსი მოსჩანს; მარცხენა მხარე დაფარულია მერმინდელი ფირფიტით, რომელზედაც სამი მთავარ ანგელოზია სრულის ტანით; დანარჩენი აშიები სხვანაირია (№ 16899). ხატი მე - 17 — 18 საუკ. უნდა იყოს.

8. **ხატი წმიდის თეოდორესი**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 28,5×25,5 სანტ. წმიდანი წარმოდგენილია ცხენით, საომარის ლამაზის ტანისამოსით და ხმლით წელზე. გმირავს კაცს, რომელსაც ხელი ჩაუტანებია ლახვრის წვერისათვის. ცხენი ლამაზად შეკაზმულია. ეზო ხატისა სადაა, აშია რომბულ - ლურსმული, ფართო ოთხი მედალიონით კუთხეებში; ზემოდ ღვთის მშობელი და იოანე; ქვემოდ ორი წმ. გიორგი; წარწერა სახელისა არ არის. ამიტომ გადაწყვეტილი

თქმა არ შეიძლება, აქ წმ. გიორგია წარმოდგენილი, თუ წმ. თეოდორე (№ 16900). ხატი მე - 16 საუკ. უნდა იყოს.

9. ხატი წმიდისა იონაძისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, რელიეფით, სახე წმიდანისა ნამდვილი სვანის ტიპისა, სრულის ტანით წარმოდგენილი; ხელები ჩაუდვია წელის სარტყელში; ჩაცმულობაც და ქუდიც სვანურია. შინაგანი აშია ორმაგი წერტილებიდან შემდგარის ხაზებისა; გარეგანი სხვა და სხვა ფრაგმენტებისაგან შესდგება და უმეტეს ნაწილად გაფუჭებულია. ამათში მედალიონებიც ყოფილა, ზემოდ ქრისტესი; ქვემოდ წმ. გიორგისა; მარცხნივ, ვგონებ, მკვარ ანგელოზისა. წარწერა ვულგარული ხუცურით: წმ მნამ (№ 16898). ხელობა მდარეა, სვანური, მე - 18 — 19 საუკ. მარცხნივ და ქვემოდ ძლივს გასარჩევი ვულგარული ხუცურით სწერია:

1. ს~ლს	2. ჩმ. ს~ლ	3. მხ მე
მ~ხმ	ს შ~ნ	კ~დ ვ~ე
კდა	დს ღნ	ხატი
ნს		
შ~ნ		
ღ~ნ		

წარწერები შეიძლება ასე იკითხებოდეს: 1) სულას (ას აულის) მეოხ, მაკდანას შეუნდვენ ღმერთმან. 2). ჩემს სულს შეუნდვენ ღმერთმან. 3). მოხე მე კვალადვე ხატი (ხატო).

10. ხატი წმ. ბასილისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 22 × 15 სანტ. ხუცური წარწერით: წ~მ ბ~სლი. წმიდანი წარმოდგენილია წელს ზევით, ჯვარით ხელში. ხელობა ტლანქია, სვანური, მე - 18 — 19 საუკ. აშიები თეთრი პატარა რგოლების ხაზებისაგან შემდგარი დაზარალებულია (№ 16902).

11. ვერცხლის ფირფიტები, ერთი დიდი, 38 × 26 სანტ., რომელზედაც წარმოდგენილი არიან მსუბუქის ჩაჭრით ექვსი მთავარ ანგელოზი ფრთებით და ზემოდ სავედრებლად აპყრობილის ორივე ხელებით. შემკობილება მათი წერტილებით, წერტილთა ხაზებით და სიმრგვალებით, ზოგჯერ ორმაგის ტლანქი ხელობისაა. მეორე ფირფიტაზე, რომელსაც ზემოდ რომბ - ლურსმული აშია აქვს. წარმოდგენილია სრულის ტანით, წერტილებისაგან შემოხაზულ ოთხკუთხედებში. ორი ერთ გვარი რიგის ღვთის მშობელი ჩჩვილედი, სრულის ტანით. ეს უფრო ლამაზი ხელობისაა (№ 16901).

12. **ოთხი** ვერცხლის ფირფიტა წმიდათა სახეებით, № 1690^ჰ. პირველზე მარცხნივ, ქვემოდ, წარმოდგენილია წა გიორგი ფეხით და ხმალით წელზე. ის შუბით გმირავს გვირგვინოსანს. ზემოდ უწერია ხუცურად: წა გ. ხელობა მდარეა, სვანური, მე - 18 საუკ. მეორე ფირფიტაზე, ქვემოდ, მარჯვნივ გამოხატულია წა თეოდორე. წარწერა არა აქვს. მხედარი ცხენით არის წარმოდგენილი, შუბით გმირავს ადამიანს. შუბის თავი ვარსკვლავის მსგავსად არის შემკობილი. ზემოდ ამ ფირფიტაზე მთავარ ანგელოზია შემკობილ რგოლში წარმოდგენილი. ხელობა სვანურია მე - 17 — 18 საუკუნისა. ეს ზატი რამოდენიმე წააგავს ზემოდ მე - 8 ნომრის ქვეშ აღწერილ ზატს. ორი სხვა და სხვა ფირფიტა ზემოდ ატარებს მთავარ ანგელოზთა სახეებს სრულის ტანით. ტლანქი სვანური ხელობისაა.

13. **ზატი** წამლით დახატული ხეზედ, მირქმისა, 81×53 სანტ. ახალი დროისა; ზემოდ მხედრულის წარწერით სახელისა: მირქმა ივ ქე. ქვემოდ მხედრულითვე უწერია:

სიძველისაგან განვაახლე მირქმის ზატი ესე და შევსწირე მე მლტდელმა სვიმონ გაბია(ნ)მან საოხად სლისა ჩემისა სამების ეკლესიას.

14. ორი ხის ჯვარი შუათანა ზომისა, რომელიც უნდა მდგარიყვნენ კანკელის წინ, მაგრამ ეხლა კანკელზე არიან ამართულნი კუთხეებში. ორივე ჯვარი შექმნილია ვერცხლის ფირფიტებით მხოლოდ პირველ გვერდზე; ჯვარს, რომელიც მარცხნივ არის ამართული. აქვს შუაში უმბო, ქვით შემკობილი. ფირფიტებზე წარმოდგენილია უმეტესად წმ. გიორგის სახე, ცხენით; მხედარი გმირავს გვირგვინოსანს. ამ ჯვარზე, რომელიც მარჯვნივ არის, გამოხატულნი არიან ორ - ორი წმიდანი სუსტის რელიეფით. უფრო ხშირად აქაც წმ. გიორგია წარმოდგენილი.

სოფელი მარგვიში.

სოფელ მარგვიშში ყოფილა პატარა ქვის ეკლესია, რომელიც ეხლა დანგრეულია და მიტოვებული; კანკელი ქვისა არის. სახურავი ფილაქანის ქვებისა აქვს. ყველა კედლები ეკლესიისა, გარდა სამხრეთის კედლისა, შემკობილია პილასტრებით. კედლებზე აქა - იქ ემჩნევა წარწერები ხუცური. აღმოსავლეთის კედელზე:

ქ . ამისა აღმშენებელსა ... შ~ნს ღ~ნ ან .

ჩრდილოეთის კედელზე: ... შეცოდებანი ... ერთი ქვა წარწერის ნაშთით თავუკულმა არის მოქცეული ჩრდილოეთის კედელში. აქედან სჩანს, რომ ეკლესია უჯეროდ შეკეთებული ყოფილა წინა დროში. კანკელს ერთი აღსავლის კარი აქვს მხოლოდ. ამ კარის მრგვალი სვეტებიდან გადადის ორი კამარა, მარჯვნივ და მარცხნივ ხატებისათვის. სვეტების ბაზები შემკობილია სიმრგვალებით. კანკელზე და ეკლესიის კედლებზე შიგნით ემჩნევა ფრესკების ნაშთები მხედრულის წარწერებით, რომელნიც მოგვაგონებენ სოფ. დაბიშის ეკლესიის ფრესკებს და წარწერებს. დასავლეთის კედელზე ჯერ კიდევ კარგად დაცულია სცენა, როგორ ართმევს ეშმაკი, სატანა, ანგელოზს პატარა ბავშს. ეშმაკი კუროს თავით არის წარმოდგენილი, რქებით და ფრთებით. ამის გვერდით წაა გიორგი ვეშაპს გამირავს შუბით. საკურთხეველში ემჩნევა ფრესკები მაცხოვრისა, წა ნიკოლოზისა და ბასილი დიდისა. ამ მიტოვებულს ეკლესიაში ჩვენ ვნახეთ მარტო ერთი ხატი წმ. გიორგისა, 23×18 სანტ. ვერცხლისა, ნაჭედი; მხედარი ცხენით არის წარმოდგენილი და გამირავს გვირგვინსანს. ქვემოდ, გაფუჭებულ მხედრულ წარწერაში იკითხება: წა მთავარ მოწამეო წე ...

ხელობა ტლანქია, სვანური, მე - 19 საუკ. (№ 16905).

სოფელი ღობი.

სოფელი ღობი გაშენებულია ღობის წყლის პირზე, რომელიც არის შენაკადი ცხენის წყლისა, მარცხნივ. პატარა ქვის ეკლესია ამ სოფლისა ზედ წყლის პირად არის ამაჯობული და წყალღობის დროს ეკლესიაში წყალი შედის.; ამიტომ აქ დადი ნოტიობა არის. აღმოსავლეთის ნაწილი ეკლესიისა შემკობილია სამი კამარით, რომელნიც ეპყრობიან პილიასტრებს; შუა კამარაში ფანჯარაა ჯვარით. აღმოსავლეთის კედლის ფრონტონის წვერში არის ქვიდან გამოქანდაკებული ცხვრის თავი; მის ქვემოდ სამი ლამაზი პასკა (შიშკი). საკურთხეველის კედელში ორი უბეა. კანკელი ქვისაა ერთის აღსავლის კარით. შესავალი მარტო დასავლეთიდან არის. ფანჯარა არის, გარდა აღმოსავლეთისა. დასავლეთიდან, და სამხრეთიდან. კედლები შიგნით მოხატული ყოფილა ლამაზი ფრესკებით; ყველაზე უკეთესით სადადიანო სვანეთში, ხუცუბრის წარწერებით; საკურთხეველში კარგად ყოფილა დაცული ფრესკები: ანგელოზისა, წარწერით: იე ოქროპირი; ბასილი დიდისა: წა

ბასილი. ამათ ეტრატები აქვთ ხელთა ხუცური ტექსტებით. ტრაპეზი კედელზეა მიშენებული; მასზე ჯვარია დახატული, წარწერით: ჯ~ი ქე~სი. ეკლესია დახურულია ყავრით. ეკლესიაში ინახება მხოლოდ ორი ხატი:

1. ხატი ღვთის მშობლისა ჩჩვილედნი, ვერცხლისა, მოოქრული, ნაჭედი, 49×43 სანტ. ღვთის მშობელი ტახტზე მჯდომარეა ძითურთ; მის ზემოდ ორივეს მხრით მთავარანგელოზებია, მფრინავი პოზით და წარწერებით: წ~ა მ~ქლ, გ~ზლ. აქეთ - იქით ტახტისა პეტრე და პავლეა. აშია მოჩუქურთმებული დატულია მთელად მხოლოდ მარცხნივ, ზემოდ მარტო ორი მედალიონია შენახული, და მარჯვნივ ერთი. მარცხენა აშიაზე, შუაში, მედალიონში წარმოდგენილია პავლე მთელის ტანით და ღვთის მშობელი ზემოდ. მარჯვენა აშიაზე წ. გიორგია (№16896). ქვემოდ ხატისა ხუცური წარწერა:

წ~ო ღვთის მშობელო შ~ე იწას ს~ფლი დაწ~შ~თ ილოცეთ. ესე იგი: წმიდაო ღვთის მშობელო, შეიწყალე იწას სოფელი და შიშით ილოცევით.

სოფელი იწა გაშენებული ყოფილა ღობის ზემო მთაზე. მაგრამ ეხლა მიტოვებულია.

ეს ხატი ფრიად ემსგავსება კარედიან ხატებს ჩუკულისა, რომელიც ზემოდ იყო აღწერილი მე - 7 ნომრით, და ჩიხარეშისა პირველის ნომრით აღწერილს (შეადარე ფოტოგრაფიები (№№189, 16857, 16879), მაგრამ ეს გაცილებით მეტად ტლანჭი ხელობისა არის, უშნო, მახინჯი ფიგურები, ულაზათო, ტლანჭი ტანისამოსი მათი უფრო მოგვაგონებენ ესკიმოსებს, ვიდრე წმიდათა სახეებს. ხატი მე-18 საუკ. უნდა იყოს. განხილული ხატი დაარქობილია ხეტარზე ფართო პირით და ასრულებს ბოყერის მაგიერობას.

2. ხატი მთავარ ანგელოზ მიქელისა, მოოქრული, ვერცხლისა, ნაჭედი, 31×21 სანტ. ლამაზი ხელობის არის. წარწერები სახელისა ბერძნულია. მთავარ ანგელოზი ლამაზი ქალის სახითაა წარმოდგენილი, სრულის ტანით, მარჯვენა ხელში ლაბარუმი აქვს, მარცხენაში ბურთი; ტანისამოსი სამეფო ბიზანტიური; სურათი წერტილებით შემდგარ ოთხკუთხედშია. აშია მერმინდელი უნდა იყოს, სხვა და სხვა; ზემოდ და ქვემოდ პრტყელი ლურსმულ - რომბური, მარჯვენა არ შენახულა; მარცხენა ოვალური წრეებით არის შემდგარი (№ 16895).

3. სპილენძის **დოქი**, შემკობილი ლამაზად აღმოსავლეთის ხლართულებით, გატეხილი. ეხლა საქ. საისტ. და საეთნ. მუზეუმშია.

სოფელი ლამზაგორი.

სოფელი ლამზაგორი გელოვანების სოფელია, ლამაზი, და აქ არის გელოვანების კოშკიც (№ 17624).

ლაშხეთის საზოგადოებიდან გზა გადადის ლათფარის უღელტეხილით ზემო სვანეთში ანუ ენგურის სვანეთში. მანამ ამ გზას შეუდგებოდეთ, უნდა გაუაროთ ტყიანმთას ლუდჯის მდინარის პირად. ამ მთაზე არის გაშენებული ფრიად ლამაზი ლუჯის ციხე (№ პ: 100, 160, 162). თვით უღელტეხილის დასაწყისი გარდაფხაძეების სოფლიდან იხ. № 17623.

ნაწილი მესამე

თავისუფალი სვანეთი

თავისუფალი სვანეთი შეადგენს ერთს ნაწილს ზემო სვანეთისა. გეოგრაფიულად ზემო სვანეთი შეიცავს მდინარე ენგურის ხეობას სათავედან სამეგრელოს საზღვრამდის, ისტორიულად ზემო სვანეთი იყოფა ორ ნაწილად: თავისუფალ სვანეთად, სადაც განსაზღვრულ დროიდან მოსპობილ იქმნა ხელისუფლება სვანთა ერისთავისა და თავად-აზნაურთა, და სათავადო ანუ სადადეშკელიანო სვანეთად, სადაც დადიშკელიანებმა შეინარჩუნეს ბატონობა უკანასკნელ დრომდის.

თავისუფალ სვანეთს შეადგენენ თემები: უშკულისა. კალასი, იფარისა, წვირმისა, ადიშისა, მუჟალისა, მულაყისა, მესტიასა, ლენჯერისა და ლატალისა.

უშკულის თემი

უშკულის თემის სოფლები გაშენებულია ენგურის სათავეში, იქ სადაც ჩამოდის დიდი საყინულე, ანუ, უკეთ ვთქვათ, გეოლოგ

ფაერის განმარტებით, უშკულის თემი მოთავსებულია საყინულეს ქველ მარენაზე. ამ თემს შეადგენენ სოფლები: ჟიბიანი, ჩვიბიანი (ჩვიბიანი), ჩაჟაში და მურყმერი (სვანურად: მურყმერ).

სოფლებში ყოველგან ქვის სახლებია. უმეტეს შემთხვევაში. ორსართულიანი, ფილაქანის ქვებით დახურული. სახლებს ხშირად ახლავს მაღალი კოშკები. ამიტომ მთელი უშკულის თემი, ერთი ერთმანეთზე მიბმული სოფლებისაგან შემდგარი, თავისი მაღალი კოშკებით, შორიდან მოგჩვენებათ ქალაქად, რომელშიაც მრავალი ქარხნებია მრავალის მაღალის კვამლ-სადენებით.

პეიზაჟები სოფლებისა ჩვენ საკმაოდ გადმოვიღეთ ფოტოგრაფიის საშუალებით: № 174 წარმოგვიდგენს სახეს სამი სოფლისას ერთად, ჟიბიანისა, ჩვიბიანისა და მურყმერისა; № 17494 არის სახე ჩაჟაშის სოფლისა და მის თავში მდგარ კოშკებისა; გადმოღებულია სიუფის მაღლობიდან, სადაც თამარ მეფის კოშკებია; № 17493 - ზე ჩვენ გვაქვს სოფ. ჩვიბიანის სახე. გადაღებული სოფელ ჩაჟაშიდან; № 17495 გვიჩვენებს დასაწყისს სოფ. ჩაჟაშისა მურყმერიდან რომ გამოხვალთ; № 17491 გვიჩვენებს სამ ეკლესიას ჟიბიანის სოფლისა: ერთი არის „უფალ“ მარჯვნივ ხევნარში; მეორე, ღვთის მშობლისა, შტატის დიდი ეკლესია, და მესამე, წმ. გიორგისა; № 17492 არის სახე ეგრეთ წოდებულის თამარ მეფის ციხე - კოშკებისა აღმოსავლეთის მხრიდან. აქ სამი კოშკია აშენებული მაღალ გორაზე, სიუფ - ზე და ერთ დროს მტკიცედ მოზღუდული ყოფილა; ზღუდე ეხლა ნაწილობრივ არის დაცული. აქ, ადგილობრივ გადმოცემით, ცხოვრობდა თამარ მეფე; სხვა გადმოცემით, მისი ქალი რუსუდან დედოფალი. ამ ციხის ფორპოსტად ჩაითვლება მის ქვემოდ, უფრო დაბალ გორაზე აშენებული ოთხი კოშკი სოფელ ჩაჟაშის თავზე (№ 17494). № 17489—90 წარმოდგენილია პეიზაჟები ციხე - კოშკებისა ლენკერი - მუყმოლარ მთაზე, საიდანაც გადადის გზა ლაშხეთის საზოგადოებაში, სადადიანო სვანეთში. № 17540-ზე არის გუნდი ჩაჟაშის მცხოვრებთა მაცხოვარის ეკლესიასთან გადაღებული.

სოფელი ჟიბიანი.

სოფელი ჟიბიანი ენგურის სათავეში ძვეს და ამიტომ ყველაზე მაღალი სოფელია მთელ სვანეთში. სოფელში სამი ეკლესია არის. პირველი დიდი, შტატის ეკლესია ღვთის მშობლისა. ეს ეკ-

ლესია სოფლის გარედ არის მაღლობზე აშენებული. ირგვლივ ზღუდით მოვლილი და გამაგრებული კოშკით. ამ ზღუდეს ორი შესავალი კარი აქვს, ერთი მათგანი რკინით არის შექვილილი; ეზოში ბოძზე ჰკიდია ორი ზარი. თვით ეკლესია ქვისაგან აშენებული არის ბაზილიკანური ანუ სიონური რიგისა და აქვს გაერთიანებული ეკეტრები სამხრეთით და დასავლეთით. ეკეტრები მერმე უნდა იყოს მიშენებული. საკურთხეველი გამოდის გარედ სამწახნაგოვანად. ეკლესიის სიგრძე დასავლეთით ეკეტერიტურთ არის 11 არშინი და 10 ვერშოკი; განი სამხრეთის ეკეტერიტურთ 9 არშინი და 2 ვერშოკი. სისქე კედლისა 1 არშინი და 3 ვერშოკი. შესავალი ეკეტერში არის სამხრეთ - დასავლეთით, ხოლო ეკლესიაში მხოლოდ დასავლეთით. კანკელი ქვისაა, სამ-კამარია; კამარები იატაკიდან იწყება. დამყარებულია ქვის სვეტებზე, მკირედ შემკობილი სვეტის თავებით (იხ. უვაროვისა, ტ. XXa, სურ. 21b). კამარებში ეხლა მოთავსებულია ხატები.

კედლები მოხატული ყოფილა, მაგრამ ეხლა მხატვრობა გაფუჭებულია. დ. ბაქრაძის დროს უკეთ ყოფილა დაცული (გვ. 124). ეხლა კარგად მოსჩანან მხოლოდ საკურთხეველის კონქში ვედრება მთავარ ანგელოზებითურთ. მაცხოვარი გაშლილი სახარებით არის წარმოდგენილი, სადაც იკითხება: მე ვარ ნათელი სოფლისა და სხვა. საკურთხეველის კედელზე ეკლესიის მამებია; შიგ ეკლესიის ცაში შობა და ფერისცვალება; დასავლეთის კედელზე წმ. გიორგი და წა თეოდორე. ეკლესიაში მოიპოვება:

1. დიდი კანკელის საწინავე **ჯვარი ხისა**, დამყარებული ქვის კვარცხლბეკზე საკურთხეველის წინ, მარჯენივ; შეძერწილია ვერცხლის ფირფიტებით და ტლანქი ფიგურებით მაცხოვრისა, მთავარ ანგელოზთა და წმიდა გიორგისა. ზემოდ ორი დრობნიცაა.

2. მეორე ასეთივე **ჯვარი**, დამყარებული კვარცხლბეკზე, არის მარცხნივ საკურთხეველისა; შეძერწილია ვერცხლის ნაქრებით, რომლებზედაც მოსჩანან უკეთესი წა სახეები, ვიდრე პირველ **ჯვარზე**, მაგრამ საერთოდ მაინც ტლანქია. ზემოდ გამოსახულია მთავარ ანგელოზი და ღვთის მშობელი.

3. კიდევ ორი ასეთივე **ჯვარი**, ეხლა კანკელზე მიჭედნილი როგორც ეტყობა, ყოფილა შეძერწილი ოქროთი დაფერილ ვერცხლის ფირფიტებით, მაგრამ ეხლა სულ გაფუჭებულია ან მოძარცუ-

ლი; ხოლო ერთზე დატულია ჯვარის ქუდი მოციქულთა მედალიონებით.

4. **ჯვარი** შუა ტანისა, ხისა, შეძერწილი ვერცხლის ნაჭრებით ტლანქი ხელობისა, 57×41 სანტ. უმბოს ზემოდ ემჩნევა წმიდა გიორგი სრულის ტანით გამოხატული; ქვემოდ დედა ღვთისა ჩივილედო, აგრეთვე სრულის ტანით. ბოლოში წმ. გიორგი ცხენით, გამირავს ადამიანს. სხვა მრგვალ მედალიონებში, უმბოს ირგვლივ, წარმოდგენილნი არიან დედა ღვთისა, იოანე და სხვა წმიდანნი (№ 17329).

5. მეორე **ასეთივე ჯვარი**, 70×36 სანტ. ნაწილობრივ მოძარცულია; ზემოდ და ქვემოდ უმბოისა და აგრეთვე სულ ქვემოდ მედალიონებში წარმოდგენილია დედა ღვთისა ჩივილედო. მარჯვნივ და მარცხნივ უმბოისა არის ფიგურა სრულის ტანით და წარწერით: წა კე (კვირიკე). ქვემო ფრთაზე ჯვარისა ორი წმიდანია სრულის ტანით; წარწერა არა აქვს (№ 17330).

6. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 49×41 სანტ. (№ 17315). მაცხოვარი მაღალ ტახტზე მჯდომარეა სახარებით და მაკურთხეველის მარჯვენით. ფეხები შიშველი აქვს, სკამზე დადებული. ნიშბი ჯვარის სახედ არის. წარწერა ჯერ ბერძნულად, შემდეგ ქართულად, ხუცური ასოებით: წი საშეშა. ეზო სადაა; შინაგანი აშია ბაწრული სახისა ვიწროა და უბრალო; გარეგანი უფრო ფართო, ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით შემკობილი და მედალიონებით წთა. ზემოდ, შუაში, „იჴ ქე“. კუთხეებში: „წჴ იონმცლ(ი)“ და წჴ პე“, მარჯვნივ და მარცხნივ მთავარ ანგელოზნი; ქვემოდ წა გი, წა დი და წა თე. ხატი მე - 14 საუკ. უნდა იყოს. გრაფინია უვაროვისა მას აკუთვნებს მე - 11 — 12 საუკუნეს და ფიქრობს, გარეგანი აშია სხვა ხატიდან არისო (გვ. 103. ტაბ. XXVIII), მაგრამ ეს ასე არ უნდა იყოს, ვინაიდან კუთხეებში აშიები გაყოფილია ისეთისავე ბაწრულის შემკობილებით, როგორც შინაგანი აშია ხატისა.

7. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 50×35,5 სანტ. მრავალ წმიდათა ვერცხლის ფირფიტებით შევსებული, სხვა და სხვა დროისა, საზოგადოთ დაბალი ხელობისა. (№ 17318). მაცხოვარი ტახტზე ზის ჩვეულებრივი პოზით, წარწერა ბერძნულია; მარცხნივ მისა მთავარ ანგელოზი გაბრიელ სრულის ტანით და ლაბარუმით, თუმცა წარწერა სახელისა უჩვენებს წმიდა გიორგის: წჴ გჴ. მარჯვნივ მეორე მაცხოვარია, უფრო პატარა, აგრეთვე ტახტზე

მჯდომარე; მის ქვემოდ, სრულის ტანით, რომელიმე წმიდანი, სახელი არ უწერია, ხელში ჯვარი უჭირავს. ქვემოდ მედალიონში ღვთის მშობელი ჩვილედი, წელსზევითი, ბერძნულის წარწერით საპელისა. ორივე მხრით ამ მედალიონისა დრობნიცებია წმიდათა ფიგურებით. აშია ფართოა რომბ-ლურსმული, მედალიონებით. მარჯვნივ და მარცხნივ აშიებზე დედა ღვთისა და იოანე სრულის ტანით. ზემოდ და ქვემოდ სამ-სამი მედალიონი წელსზევითი ფიგურებით. მე - 16 — 17 საუკუნის უნდა იყოს.

8. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 43×34 სანტ. ისეთივე კომპოზიციისა და ხელობისა, როგორც წინა ხატი, ხოლო უფრო ცუდათ დაცული (№ 17317).

9. **ხატი მაცხოვრისა**, 108×73 სანტ. წამლით დახატული ყოფილა, მაგრამ ეხლა ფერადები გადასულია, დარჩენილია ვერცხლის დიდი ნიშბი ჯვარის სახით და ბალახოვანი შემკობილობით. დარჩენილია აგრეთვე სრულად რომბ - ლურსმულის აშიები მედალიონებით წმიდათა (№ 17319). მე - 16 საუკ. უნდა იყოს.

10. **ხატი მაცხოვრისა**, $51,5 \times 37$ სანტ., ყოფილა წამლით დახატული; ფერადები გადასულია; დარჩენილია მხოლოდ საუცხოო ხელობის ვერცხლის ნიშბი ჯვარის სახედ, ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით შემკობილი და ასეთივე ხელობის აშიები წმიდათა მედალიონებით. მოსჩანს აგრეთვე სახარების სახე, ჯვარით შემკობილი, რომელიც ქრისტეს სჭერია ხელში (№ 17321). მე - 13 — 14 საუკ. უნდა იყოს.

11. **ხატი იოანე ნათლის მცემელისა**, 44×30 სანტ. ყოფილა ფერადებით დახატული, მაგრამ ფერადები სულ გადასულია; ნიშბი ფართო, სადა, ოქროსია. აშიები ვერცხლისა ოთხკუთხედებთ დაყოფილი, შემკობილია სევადიანის ბალახის მსგავსი ორნამენტით. წარწერა ზემოდ სხვილის ასომთავრულით: წ~ჟ ფოვანე ნთლმს მცემელჟ (№ 17316). ქვემოდ სევადით უწერია (ფოტოგრაფიაზე არ არის გამოსული):

წ~ო ნთლმს მცემელო მეოხ მეყავ მე ვამეყს ვრდნ.

უკანასკნელი სიტყვა წარწერისა დამთავრებული არ არის. ამიტომ ორნაირად შეიძლება მისი წაკითხვა: ვარდან(ს), ანუ: ვარდან(ისძეს). ჩვენის აზრით, მეორე წაკითხვა უფრო სწორი იქნება, ვინაიდან ეს სიტყვა გვარს უნდა შეიცავდეს ვამეყისას და არა სხვა პირის სახელს. ამიტომ ჩვენ წარწერას ასე ვკითხულობთ:

„წმიდაო ნათლის - მცემელო, მეოხ მეყავ მე ვამეყს ვარდან(ის ძეს)“.

ვამეყ ვარდანის ძე ისტორიაში უცნობია, მაგრამ ის უნდა ეკუთვნოდეს სვანთა ერისთავების ვარდანის ძეთა გვარეულობას. ა. ხანაშვილს სიტყვები „ვამეყს, ვარდან“ ვერ ამოუკითხავს (გვ. 34). ხატი მე - 12 — 13 საუკ. უნდა ეკუთვნოდეს

12. **ხატი ღვთის მშობლისა**, ფერადებით დახატული, ჩვილედი, 65×51 სანტ. კარგის ხელობისა; ფერადები დაზიანებულია (№ 17312). აშიები შემკობილია ბალახოვანის ორნამენტით და წითა მედალიონებით. ზემოდ: წმ გი და მთავარ ანგელოზნი; მარცხნივ: წმ ბსლი; მარჯვნივ: წმ ლუკა; ქვემოდ: წმ კე (კვირიკე), წმ დი და წმ თე. ხატი მე - 14 — 15 საუკ. უნდა იყოს.

13. **ხატი ღვთის მშობლისა** ჩვილედი, 69×52,5 სანტ. დახატული ყოფილა ფერადებით; ფერადები გადასულია. დარჩენილია ვერცხლით შემკობილი ზემო ნაწილი ნიმბებითურთ და აშიები წითა მედალიონებით, ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით შემკობილნი. აშიებზე წარმოდგენილნი არიან, მარცხნივ: წმ ბასილი; მარჯვნივ: წმ გგ (გრიგორ); ზემოდ: ვედრება; ქვემოდ: წმ დტი, წმ გი და წმ თე. ხატი მე - 12 — 13 საუკ. უნდა იყოს (№ 17313).

14. **ხატი ღვთის მშობლისა** ჩვილედი, დიდის ზომისა, წამლით დახატული ხეზედ. ახალი ხელობის არის. ღვთის მშობელი ტახტზე ზის. ნიმბები შემკობილია ძვირფასი ქვებით. აშია ვიწროა, ტალღისებური შემკობილებით; ზემოდ დიდრონის ასომთავრულით წარწერა: დედა ღისა . იჳ ქე (№ 17324).

15. **ხატი ღვთის მშობლისა** ჩვილედი, ვერცხლისა, ნაჭედი, 34×27 სანტ. ღვთის მშობელი წელსზევითა, რელიეფით წარმოდგენილი. ნიმბი უბრალოა, წერტილებით მოცული; ძისა ნიმბი ჯვრის სახედ არის. ნაოჭები ჩაცმულობისა ხშირია. წარწერა სახელისა ბერძნული. აშიები ფოთლის სახეებით არის შემკული, ლამაზი; ზემოდ და ქვემოდ სულ დაკარგულია; მარჯვნივ ცოტაა დარჩენილი. ხელობა მე - 14 საუკ უნდა იყოს (№ 185).

16. **ხატი გარდამოხსნისა** კარედი. სახეები ფერადებით დახატული ყოფილა და მერმე ოქროთ შემოსილი; ფერადები ზოგი

სულ გადასულია. ეზო ოქროს ბასმისაა. შუა ნაწილში კარედისა იესო ქრისტეს ჯვარიდან ჩამოღება წარმოდგენილი კამარას ქვეშ. კამარას ზემოდ, კუთხეებში მთავარ ანგელოზებია; ქვემოდ ასომთავრული წარწერის ნაწყვეტია დარჩენილი: .. ლისა ... / .. ბელო ... მარჯვენა კარი სულ შიშველია; შემკობილება მოძარცულია (№ 17326), მაგრამ რამოდენიმე წლის წინეთ გადაღებულ ფოტოზე ცოტა ზემო და ქვემო ნაწილები ოქროს ბასმებისა კიდევ მოსჩანან (№ 185). მეორე დაცულ კარზე წარმოდგენილია ჯვარის ტვირთვა და წაღება იესოს მიერ (№ 17326 და 185). ზურგზე ხატისა ასომთავრული წარწერაა (იხ. № 17306):

ქ . რომელი : ჯრს ეცვ	რომელი ჯუარს ეცვი
ჩენთის : ქრისტ	ჩვენთვის ქრისტე,
ე ღმერთო : ჩენო მეოხ	ღმერთო ჩვენო, მეოხ
დ : მფრველ გექმენ : მოს	და მფარველ გვექმენ მო-
ა	საგ-
თა : დ მმკობთა : ხატისა	თა და მამკობთა ხატისა
შენისა : მე : მეჩაბალახ	შენისა : მე მეჩაბალახ-
ძესა : ესონას	ძესა ესონას,
და : მევლღესა : ჩემსა	და მეუღლღესა ჩემსა
ბარბალეს : შ-ვ : ღ-ნ : ამ-ნ .	ბარბალეს შეუღღევ
	ღმერთმან, ამინ.

შეადარე დ. ბაქრაძის წაკითხული (გვ. 124 — 125). გრ. უვა-როვისა ზედაეს ამ ხატში თუ არ ნახელავს დასავლეთ ევროპის მას-ტერისა, ყოველ შემთხვევაში ევროპის მხატვრობის გავლენას (გვ. 124). ხატი მე - 12 — 13 საუკ. უნდა იყოს.

17. ხატი მთავარ ანგელოზ მიქაელისა, ვერცხლისა, მოოქრუ-ლი, ნაჭედი, 49×41 სანტ. (№ 185 და 17314). მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია სრულის ტანით. მარჯვენა ხელში ლაბარუმი აქვს. მარცხენაში ბურთი. ტანი მისი მოკლეა; თავი დიდი, დიდის ნიმ-ბით, შემკობილი ორი ლალით; ქვემოდ ორი ადამიანია დაჩოქილი. ვედრების ნიშნით და სვანურის ტანისამოსით; ეზო ხატისა ვაზოვა-ნი ორნამენტით არის შემკობილი; აშიები რომბ - ლურსმული, ექ-ვისი მედალიონით წმიდანებისა; რვას სურათები არ ჰქონია. ხელობა დაბალია, სვანური, მე - 15 — 16 საუკუნისა უნდა იყოს. წარწერა სახელისა ზემოდ: ქ მ-ქელ მთ-გეა. წარწერა დაჩოქილ პირთა ძნელი გასარჩევია:

მარცხნივ:

მარჯვნივ:

ქ წმამ მ

ო შევეედ
ებსმან

ესე იგი: „წმიდაო მთავარ ანგელოზო, შეივედრე ერისთავი დავბასმინ (ანუ დევბასმინ)“.

თქმა არ უნდა, ეს წაკითხვა საექვოა, მაგრამ ცდა ყოველთვის საჭიროა. ეხლა ეს ხატი ცოტა დაზიანებულია აშიებზე (№ 17314), ხოლო წინა გადაღებულზე უფრო შენახული მოსჩანს (№ 185).

18. ხატი მთავარ ანგელოზის მიქაელისა, ვერცხლისა, ნაქედი, 101X61 სანტ. თავი ოქროთ დაფერილი აქვს (№ 189 და 17320). მთავარ ანგელოზი სრულის ტანით არის წარმოდგენილი, ლაბარუმით მარჯვენა ხელში და ბურთით მარცხენაში. ეს სვანური მიბადვა კარგი ორიგინალისა, მაგრამ ჯეროვანად ვერ გამოსვლია ოქრომჭედელს. ტანი ანგელოზისა ერთობ გრძელია; თავი შედარებით პატარა. ტანისამოსი სამეფო ბიზანტიური დამახინჯებულია. ეზო და მაღალი ფეხის დასადგამი შემკობილია ძლივს შესამჩნევი ბალახოვანის მოხატულობით. აშია გაყოფილია ოთხკუთხედებად და მოცულია კვადრატული ნაქედი შემკობილობით. სადა ოთხკუთხედებში ჩატანებულია სიმრგვალები წერტილების შემკობილობით. სიმრგვალებებში მინიატურული სახეებია წმიდანებისა, ზემოდ: ვედრება; ქვემოდ, მარცხნივ და მარჯვნივ, მთავარ ანგელოზნი და წმ. გიორგი ცხენით. ზემოდ წარწერა ასომთავრული: ქ. წმ მთვრნგელოზ მძქელ. მარცხნივ ქვემოდ მეორე წარწერა, რომელიც არც დ. ბაქრაძის (გვ. 124) და არც ა. ხახანაშვილის მიერ (გვ. 34) ჯეროვანად არ არის გარჩეული. წარწერას ჩვენ ვკითხულობთ ასე:

1. ქ . წო მთვრნგლ	ქ. წმიდაო მთავარანგელ-
ოზო : შეფწყლე : მა	ოზო, შეიწყალე მა-
შენებელა შენა : სო	შენებელი შენი სო-
ფელა ესე : ცენა : დე	ფელი ესე ცენა, დე-
5. დნა და მამანა ყვლ	დანი და მამანი, ყოველ(ნი)
კსნა (sic) და : მეოხ : ექმენ :	კაცნი, და მეოხ ექმენ
წაშენ ქრათეს დლ	წინაშენ ქრისტეს(ა) დლ-
8. ეს მას : განკათხესს	ეს(ა) მას განკითხვისას(ა).

მე - 6 სტრიქონში აშკარად სწერია კსნა (= კასნი, კაცნის მაგიერ); იმავე სტრიქონში, სიტყვაში: მეოხ, უკანასკნელი ასო წააგავს ბ - ს, მაგრამ ეს უკულმა დაწერილი ხ - ნი უნდა იყოს. რომ

აქ „მეოხ“ იგულისხმება. ამას მისი მიმყოლი სიტყვები ამტკიცებენ აზრის მიხედვით. ამას გარდა წარწერაში Π - ს მაგიერ ყოველგან იხმარება α . სიტყვა „ქრისტე“ გადმოცემულია ჩვეულებრივ სვანური წარწერებისა, როგორც „ქრისტე“. აგრეთვე η - მეტია სიტყვაში „წინაშენ“. გრაფინია უვაროვისა ემყარება დ. ბაქრაძის და ა. ხახანაშვილის წაკითხვას და სოფელ „ცენას“ არც ის იხსენიებს (გვ. 111, სურათი XXVIII).

სოფელი ცენა მდებარეობს ზეკარზე ანუ უღელტეხილზე, რომელიც არის გადასავალი უშკულიდან ენგურის ანუ სადადიანო სვანეთში. ესლა იქ ცხოვრობს მხოლოდ ექვსი კომლი სვანი. რომელნიც უშკულის საზოგადოებაზე არიან მიწერილნი, ვინაიდან ეს სოფელი ცხენის წყლის სათავეშია, ამიტომ ხშირად იყო გამოთქმული აზრი. რომ მდინარეს ცხენის წყალი კი არ უნდა ერქვას, არამედ ცენის წყალი. და მდინარის სახელი ამით დაუმახინჯებიათო, მაგრამ ეს აზრი მიუღებელია, ვინაიდან უძველესი დროიდან ბერძნები ამ წყალს „ლიპპოს“ ეძახდენ, რაც ცხენს ნიშნავს, და მათ ეს სახელი ქართულიდან უთარგმნიათ. ექვს გარეშეა, რომ ჩვენი ხატი ადგილობრივ სვანის ოქრომჭედელის მიერ არის გაკეთებული, კარგი კლასიკური დროის ხატის მიხედვით, მაგრამ სუსტად შესრულებული დაცემის ხანაში. მიუხედავად ამისა ის ორიგინალურია და არც სილამაზეს მოკლებული. და ის თვით სოფელ ცენის საზოგადოების საფასით არის შეკვეთილი. ხატი მე-15 -- 16 საუკ. უნდა ეკუთვნოდეს.

19. ხატი ღვთის მშობლისა ჩვილადი. ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, ნაქედი, 11×9 სანტ. ღვთის მშობელი წელზევითია ერთის ძვირფასი ქვით და წარწერით: დადა ღვთისა. ზემოდ აშიაზე მთავარ ანგელოზებია; მარჯვნივ მთელის ტანით; მარცხნივ — წელზევითი, მედალიონში. ირგვლივ ვულგარული წარწერა აქვს:

ყო / ლა / [დ] წო :: შე : სლისა :: / მართი.

ესე იგი უნდა იყოს: ყოვლად წმიდაო. შეიწყალე სული მართასი.

ფრიად ტლანქი სვანური ხელობაა მე - 18 — 19 საუკ. (№ 17307).

20. ხატი ღვთის მშობლისა ჩვილადი, 26.5×15 სანტ. ფერადებით ყოფილა დახატული, ხოლო ნიშნები და აშიები ოქროსია. ფერადები სულ გამქრალა, აშიის მართო მარჯვენა მხარეა დარჩენილი. ბროწეულის ყვავილის მსგავსი შემკობილებით; დარჩენილია აგრეთვე ნიშნები. მე-12 — 13 საუკ. უნდა იყოს. (№ 17323).

21. ვერცხლის ფირფიტა, 26× 24 სანტ., რომელზედაც წარმოდგენილია ორი ერთგვარი და ერთი ზომის ფიგურა მთავარ ანგელოზის მიქელისა: წ~ა მ~ქ. აშიებზეც ფიგურები ყოფილა, მაგრამ ესლა გაფუჭებულია. ხელობა ტლანქია, მე - 18 საუკუნ. (№ 17323).

22. ხატი მთავარ ანგელოზ მიქელისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 16×13 სანტ. მთავარ ანგელოზი სრულის ტანით არის: წარმოდგენილი ლაბარუმით და ბურთით; თმა ხუჭუჭი აქვს. აშია რომბ - ლურსმული; ხელობა ტლანქია, სვანური, მე - 17 — 18 საუკ. (№ 17323).

23. ხატი ღვთის მშობლისა ჩხვილელი, ვერცხლისა, ნაჭედი; ღვთის მშობელი წელსზევითია, თავი ძისა მომცვრეულია. აშია ოთხკუთხედებად არის დაყოფილი წერტილოვანი შემკობილობით. ხელობა დაბალია, მე - 17 საუკ. (№ 17323). (უკანასკნელი ოთხი ხატი 20 — 23 ერთ ფირფიტაზე არის გადმოღებული).

24. ხატი მაცხოვრისა, წელსზევითი, კარედი, მაგრამ კარები ესლა დაკარგულია. დარჩენილია შუა ნაწილი, 10×8 სანტ. მაცხოვარი ყოფილა ფერადებით დახატული; ფერადები ესლა სულ გადასულია; დარჩენილია ნაწილი შესამოსლისა და ნიშნი ჯვარის სახისა, დიდი, თხელის ოქროს ბასმისა, მოჩუქურთმებული (№ 17308). მეორე გვერდზე არის ასომთავრული წარწერა (№ 17309):

წმდა

ო მცხვრო . მ

ხ ექმე მრში

ანსა : დ

ა ძეს მ

წმიდა-

ო მაცხოვარო. მე-

ოხ ექმე(ნ) მარუში-

ანსა დ-

ა ძეს(ა) მ(ისსა).

წარწერაში ასო **ჟ** თავის ადგილზე არ არის. ასო **ს** -ნი ორივე შემთხვევაში შებრუნებულად სწერია. ასო **რ** მოგვაგონებს ასო **ს** -ს, მოკაუჭებულის წრით, მარცხნივ, შუაში; ეს მიტომ, რომ შებრუნებულია.

ამ წარწერაში მოხსენებული მარუშიანი უნდა იყოს მარუშიან ვარდანისძე, რომელსაც თამარ მეფემ უბოძა ჩუხჩერახობა (**H. G.**

I. p. 410, N 2). რომ ასეც არ იყოს, ხატი თავის ხელობით მაინც მე-12 საუკუნეს ეკუთვნის.

25. ხატი მაცხოვრისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 32×22 სანტ. მა-

ცხოვარი ტახტზე მჯდომარეა ჩვეულებრივის პოზით, ნიმი ჯვარის სახისა არის. სახარება მისი ორის ჯვართით არის შემკობილი; აშია რომბ - ლურსმული, მრავალის მედალიონებით; რვაში წითა სახეებია. ხელობა დაბალია, მე - 16 საუკ. (№ 17322).

26. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, 21×15 სანტ. მაცხოვარი ტახტზე ზის ჩვეულებრივის პოზით. ხატი დაშლილია და ფრიად დაზიანებული; რომბ - ლურსმულის აშიიდან მარტო ნაწილია დაცული მარცხენა მხარეს. ხელობა ტლანქია (№ 17322), მე - 18 საუკ.

27. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, მაცხოვარი წელსზევითა, სახარებით და მაკურთხეველის მარჯვენით; ფრიად დაზიანებულია. აშია რომბ - ლურსმული. ხელობა ტლანქია, მე - 18 საუკუნ. (№ 17328).

28. **ხატი წმიდა გიორგისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი. მთავარ მოწამე წარმოდგენილია ფეხით, მარჯვენა ხელში შუბი უჭირავს, მარცხენა ფარზე აქვს დადებული; წარწერა სახელისა ასომთავრულით: წმ გ. აშია თხელის ბასმისა აქვს ტალღისებური შემკობილობით. მე - 17 საუკ. უნდა იყოს (№ 17328).

29. **ხატი წმ. გიორგისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, $31 \times 24,5$ სანტ. წმ გიორგი წარმოდგენილია ფეხით; მარჯვენა ხელში შუბი უჭირავს, მარცხენა ფარზე აქვს დადებული. წარწერა: წმ გ. (უკანასკნელი ორი ანბანი შებრუნებით არის დაწერილი). აშია ბროწეულის ყვავილის მსგავსი ორნამენტითაა შემკობილი; ქვემოდ არ შენახულა. მარჯვენა აშიაზე ქრისტეა ტახტზე მჯდომარე; მარცხენაზე — ღვთის მშობელი. ზემოდ მრგვალი მედალიონებია. ხელობა მე - 16 საუკ. უნდა იყოს (№ 17322).

30. **ხატი მთავარ ანგელოზისა**, სალოცავად მიმართულის პოზით, ვერცხლისა, ნაზი ლამაზი ხელობის არის. აშია ორი აქვს მცირე წრეების და წერტილების სახეებით შემკობილი (№ 17327). მე - 13 — 14 საუკ. უნდა იყოს.

31. **ხატი მთავარ ანგელოზის მიქელისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 17×14 სანტ. ტლანქი ხელობისა, მე - 18 საუკ. აშია რომბ - ლურსმული (№ 17327).

32. **ხატი წმ გიორგისა**, ვერცხლისა; წმიდა გიორგი ფეხოსანია, შუბით და ფართით, რომელზედაც მარცხენა ხელი უდევს. წარ-

წერა: წ~ი გ~ი. აშია, რომბ - ლურსმული. ცოტა დაზიანებულია. მე - 16 — 17 საუკ. (№ 17327).

33. **დროშა** ტყავისა, რომელზედაც გამოსახულნი არიან სხვა და სხვა წმიდანები, ტლანჭი ხელობისა. ტარი მისი თავდება ზემოდ ჯვარით, რომელიც შემკობილია ორის ძვირფასი ქვით (№ 17334).

34. **ჩარდახი** ხატებისათვის, ოთხ წვრილ სვეტზე გუმბათის მსგავსი თავით. სვეტები შექმნილია ოქროთ დაფერილი ვერცხლით. ჩარდახი ეხლა დანგრეულია.

35. **ბარძიმი** ვერცხლისა, ოქროთ დაფერილი, სირიულის ყაიდისა, არაბულის წარწერებით. შემკობილია სევადით და მცირედ ამობერვილი სურათებით. ამათ შორის წ~ა გიორგი ცხენით, რომელიც ადამიანს გმირავს (№ 17332). იოსები ჰყვედრის მარიამს, შობა ქრისტესი (№ 17311), ნათლის დება (№ 17311 და 17625), იერუსალიმში შესვლა და ჯვარცმა (№ 17625). შეადარე უვაროვისა, გვ. 140, სურათი 61.

36. **კათხა** ფეშხუმის მაგიერი, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, მსხალის მსგავსი რელიეფებით შემკობილი (№ 17331), მალალის ფეხით, რომელსაც ხის სახე აქვს და ამ ხეზე რელიეფით გამოყვანილი ადამიანია წარმოდგენილი, ცულით ხელში და ხეს მოჭრას უქადის. კათხაზე შემდეგი მხედრული წარწერაა:

ქ : შემომიწირავს : ეს : ვერცხლის : კათხა :. მე ერისთავს :
შოშიტას : უშკულის : დედა მლთისათვის : ჩვენად სადღეგრ-
ძელოდ :. და :. გასამარჯვებლად . ამინ :. ღმერთო .

აქ უეჭველია იგულისხმება რაჭის ერისთავი შოშიტა. მაგრამ შოშიტა სამი იყო. შოშიტა პირველი იყო თანამედროვე ბაგრატ IV იმერეთის მეფისა და რაჭის ერისთავად გახდა 1535 წელს. შოშიტა მეორე გადაიცვალა 1684 წ., ხოლო შოშიტა მესამე ერისთავად დაჯდა 1697 წ. და გადაიცვალა 1729 წ. წარწერის ხასიათის მიხედვით, შემწირველი კათხისა უნდა იყოს შოშიტა მესამე. ყოველ შემთხვევაში თვით კათხა უფრო ძველი ხელობის არის. ვიდრე შოშიტათა ეპოქა.

37. **ფეშხუმი** ვერცხლისა, ოქროთ დაფერილი, 28 სანტ. სიმაღლით; აქვს ფოთოლისებური შემკობილობა; ლამაზი ნახელავია (№ 17331, მარცხნივ).

38. აზარფეშა ვერცხლისა, შემკობილი უკანა მხარეს (იქვე, № 17331), მხედრულის წარწერით სულა გელოვანისა:

ქ : ესე :: აზარ : ფაშა (sic) :: გულუანა (sic) სულას ::

39. რქა ჯიხვისა, ანუ ქარასხი, ღვინის სასმელი, ლამაზად შემკობილი (იქვე № 17331), მხედრულის წარწერით:

ქ : ღმთის :: მადლს :: რას :: მიწყენს :: შავი :: ყირმიზი :: ღვინო ::
კელთ :: მეჭიროს ::
ვარდი :: თავს :: მერჭოს : ამ ვარდს : ვერ : ხედავ :: დალიე ::
ღმთის :: მადლსა ::

ქვემოდ უწერია:

ქ : ესე :: ქარასხი :: წულუკიძის :: მერაბისა :: არის ::

40. ვერცხლის სურა (პატარა დოჭი), ჩუქურთმიანი, მხედრულის წარწერით, (იქვე, № 17331):

ქ : შეუწირავს : წულუკიძეს : მერაბს : უშკულის : დედა : მღვთისათვის :
ესე ვერცხლის სურა : მისდა : სადღეგრძელოდ : ამინ :
მერაბ წულუკიძე ცხოვრობდა მე - 18 საუკ. დამდეგს (ქართ. ცხოვ. II, გვ. 226, H. G. II, 1, p. 643).

41. სარკე მრგვალი, ფოლადისა, 13,5 სანტ. დიამეტრით და ძვალის ხელით (№ 17332).

42. სარკე ხის ჩარჩოთი, სახეებიანი, „უესტი“ შექმნილი. გამოცემულია უვაროვის მიერ (გვ. 142).

43. სარკე მრგვალი, ლითონის ხელით (იქვე № 17332).

44. თასი ვერცხლისა, ნავისებურად წაგრძელებული, შემკობილი მსხალის მსგავსი სახეებით (იქვე № 17332).

45. ვერცხლის ჯამი, მხედრულის წარწერით:

ქ : ეს : ჯამი : ბეჟან : ლორთქიფანიძისაა.

ბეჟან ლორთქიფანიძე იყო მოღვაწე მე - 18 საუკ. დასაწყისისა, თანამედროვე შოშიტა მესამე რაჭის ერისთავისა (ქართ. ცხ., II, გვ. 213, 217, H. G. II, 1, 295, 299).

46. ვერცხლის თასი, მხედრულის წარწერით:
ქ: ლოლაბერიძის : როსტომის :. არის :.
47. ვერცხლის თასი, მხედრულის წარწერით:
ქ: ეს : თასი : სიხნია (sic) მეიფარიანის :. არის .
48. ვერცხლის ჯამი, მრუდი ზოლებით შემკობილი.
49. ვერცხლის წოწოლა ჯამი შემკობილობით.
50. სხვა ვერცხლის სადა ჯამები — 20.
51. ვერცხლის თასი მალალის საფეხურით და მხედრულის წარწერით:
სულ : მქნელი :. ამისი . მანქარაშვილი ოტია
52. ბადია ვერცხლისა, დიდი დრობნიცით ფსკერში. მსგავსად დაღეშკელიანის ბადისა ეწერში (ფოტ. № 17153), შემკობილი 4 თვალთ; მისი დიამეტრი უდრის 41 სანტ.
53. ვერცხლის თეფში მხედრულის წარწერით:
ქ : წმიდის :. გიორგის :. ილორის :. არის.
- შიგნით ფსკერზე ხლართულის მხედრულით. ისე როგორც ლევან დიდი დადიანი ხელს აწერდა სიგელებზე, სწერია: „ლევან“. ცხადია, ეს ბადია ლევან დადიანის მიერ ყოფილა შეწირული ილორის ეკლესიისათვის, მე - 17 საუკუნის პირველ ნახევარში.
54. ლახტი რკინისა, შვიდის ფრთით, შემკობილი ვერცხლის ჭდეებით (№ 17333), (ნ. უვაროვისა, გ. 141).
55. ცული სამარაი ბრინჯაოსი, კელტური რიგისა; საფლავიდან უნდა იყოს ამოღებული (იქვე № 17333); (უვაროვისა, გ. 142. სურათი 63). ასეთი ცულები ჩვეულებრივია კობანის სასაფლაოებში, ოსეთში.
56. ცული სამარაი, რკინისა, რკინისავე ტარით, საფლავიდან უნდა იყოს ამოღებული (№ 17333).
57. ცული სამარაი, რკინისა, ვერცხლის ჭდეებით (იქვე, № 17333); უვაროვისა, გვ. 141, სურ. 64. ეს ცული ერთობ ლამაზი ნახელავია და, როგორც სამართლიანად შენიშნავს უვაროვისა, ხელის-

უფლების ღირსების აღსანიშნავად ატარებდენ; ალბად ასეთი ცუ-
ლით აღჭურვილი კაცი წინ უძლოდა მეფეს ან ერისთავს. მესამე ცუ-
ლი რკინისა, ალებარდის ფორმისა; ნ. უვაროვისა, გვ. 141, სურ. 65.

58. ვერცხლის ქამარი.

59. სამი ვერცხლის საწამლე (თოფის წამლის შესანახი).

60. სატეხი ბრინჯაოსი, 16 სანტ. სიგრძით, რომელიც უვარო-
ვისას მიუღია შუბის წვერად (გვ. 141, სურ. 66).

61. ზანდუკი ხისა მოხარატებული, რომელშიაც ინახება სხვა
და სხვა ყურსაკიდები ვერცხლისა, სადა, ტატილები, ფოლაქები,
პატარა ქურჭლები ვერცხლისა, ჭიქები სასმისი, პატარა ბოთლები
და სხვა; ნაწილი ზანდუკისა იხ. უვაროვისა, გვ. 128, სურ. 42.

62. დ. ბაქრაძე უჩვენებს კიდევ საეკლესიო წიგნებს და მათ
წორის მეტაფრასს ანუ წმიდათა ცხოვრებას, რომელნიც დღეს აღარ
ჩანან.

მეორე ეკლესია ყიზიანში არის წ~ს გიორგის ეკლესია, ცოტა
ქვემოდ ღვთის მშობლის ეკლესიისა, სოფლის თავში; ეს ეკლესია
ქვისაა, პატარა, შემოზღუდული, როგორც პირველი ეკლესია. კან-
კელი აქაც ქვისაა, სამის კამარით ზემოდ. ამ ეკლესიაში ჩვენ ვნახეთ
მხოლოდ:

1. ხატი წ~ა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 24X19,5 სანტ.
მხედარი წარმოდგენილია ცხენით, საომარი ტანისამოსით; უკან წელ-
ზე ჰკიდია კაპარჭი, ისრებით სავსე და შვილდი, გმირავს გველეშაპს
შუბით, რომელიც ჩაუჭვდია მის დაბჩენილს საშინელს ხახაში, თა-
ნაც ხელს ფარით იფარავს. ეზო და აშიები ხატისა სადაა (№ 17325).
ხატი მე - 17 — 18 საუკუნის უნდა იყოს.

2. დიდი კანდელი ხისა, ერთობ თავისებური, ჯვარის სახისა,
ოთხი ხის ფეხით. თავი თავდება ხიდანვე გამოქანდაკებული ხარის
თავით, ხოლო ბოლო ცხვრის თავით და კიდევ ახლავს მასკების
მსგავსი ფიგურები; ზემოდ დარჭობილი აქვს ოთხი ხისაგან გამო-
ქანდაკებული ტრედის ფიგურა (№ 17310). ასეთ ნივთს დ. ბაქ-
რაძე გალიას უწოდებს, მაგრამ ეს კანდელის დანიშნულებას ასრუ-
ლებდა. ამ ფიგურებზე აკრავდენ თავლის სანთლებს. კანდელი ჩა-
მოკიდებული იყო წინეთ ყოველთვის საკურთხეველის წინ. წყალ

კუროთხევის დღეს ასეთი კანდელი იორდანეზე მიჰქონდათ. ასე აგვიხსნეს ამ ნივთის დანიშნულება ყველა ყოფილმა სვანეთის პაპებმა.

მესამე ეკლესია უბიანისა არის მაცხოვრისა; სვანები ეძახიან: „უფალ“. ეს ეკლესიაც ქვისაა, პატარა, ქვის კანკელით, რომელზედაც სამი კამარა არის. ეკლესია მთაზეა შენებული, სოფლის ბოლოში, ხევნარში. ეკლესიაში ჩვენ ვიპოვეთ:

1. **ხატი წა გიორგისა,** ვერცხლისა, 25×18 სანტ. მხედარი სრულის ტანით არის ჩვეულებრივად წარმოდგენილი, წარწერით:

წა გოი. ტლანქი ხელობისაა.

2. **ხატი წხ გიორგისა,** ვერცხლისა, $23 \times 11,5$ სანტ. მხედარი ცხენით არის წარმოდგენილი, გმირავს ვეშაპს. წარწერა: წა გოი. სვანური ტლანქი ხელობისაა.

3. **ხატი წის გიორგისა,** ვერცხლისა, 30×22 სანტ. მხედარი ფეხოსანია, შუბით და ფარით. აშია მოძარცულია. სვანური ხელობისაა, მოტლანქო.

4. **ხატი წის გიორგისა,** ვერცხლისა, $16,5 \times 13$ სანტ. უკეთესი ხელობის არის, ვიდრე წინა ხატი.

5. **ხატი წის გიორგისა,** ვერცხლისა, $25,5 \times 18,5$ სანტ. მხედარი წარმოდგენილია სრულის ტანით, რომაულ საომარ ტანისამოსში, შუბითა და ფარით. აშია რომბ - ლურსმულია. ხატი ადგილობრივი, სვანური ხელობისა არის, მაგრამ სხვებს სჯობია; დაზარალებულია.

6. **ხატი მაცხოვრისა,** ვერცხლისა, ოქროთ დაფერილი, 31×24 სანტ. მაცხოვარი წელსზევითია, სახარებით და მაკუროთხეველის მარჯვენით. ხატი ერთობ დაზარალებულია.

7. **ხატი მთავარ ანგელოზ მიქაელისა,** ვერცხლისა, ნაქედი, $16,5 \times 12$ სანტ. მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია ხმლით და წარწერით: მქლ მთგლზი. ხელობა სვანურია, ტლანქი.

8. **ორი პატარა ვერცხლის ხატი მაცხოვრისა;** გაფუჭებულია და ტლანქი; სვანური ხელობისა არის.

9. **ჯვარი ზისა,** $54,5 \times 36$ სანტ. შეძერწილია ვერცხლის ფირფიტებით; ტლანქი სვანური ხელობისა.

ყველა აქ ჩამოთვლილი ხატები სვანური ტლანქი ხელობისა ეკუთვნისან მე - 18 საუკ.

სოფელი ჩვიბიანი (ჩვიბიანი).

ამ სოფელში პატარა ქვის ეკლესია არის, ქვისავე კანკელით, რომელზედაც სამი კამარა არის. სურათი ეკლესიისა იხ. უვაროვისა, გვ. 63, სურ. 6. ეკლესიაში ჩვენ ვნახეთ:

1. **პატარა ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაქედი, 18X14 სანტ. მაცხოვარი წელსზევითია. აშიაზე სრულის ტანით წარმოდგენილია ზემოდ ღვთის მშობელი ჩვილედი. ქვემოდ წარწერაა ვულგარული ხუცურით:

ამს მწრალსა / გაბრლს ცო / დენი : შოვენ ღო .
ესე იგი: „ამის მწერალსა გაბრიელს ცოდვანი შეუნდვენ ღმერთო“.

2. **ხატი წმიდა გიორგისა**, 22X16 სანტ. წითელის ფერადებით არის დახატული ზეზე, ვულგარული ხუცურის წარწერით: წ . გიურგი (sic). ხელობა ერთობ ტლანქია, ადგილობრივი, სვანური, მე - 19 საუკუნისა.

3. **ვერცხლის ჯამი მხედრულის წარწერით:**

ქ . გობირბა : იტასა : ღმერთო : ახმრ .

4. **ჯამი ვერცხლისა**, არაბულის წარწერით. (ფოტოგრაფიაზე სამწუხაროდ, წარწერა არ გამოვიდა).

5. **ორი სხვა ვერცხლის ჯამი**, უწარწერო.

6. **ათი დიდი სადა ღაწვზე ჩამოსაკიდებელი რგოლები**, ვერცხლისა (რუსულად: „ვისოჩნია კოლცა“), ისეთივე რიგისა, როგორც ოსეთში გვხვდება.

შენიშვნა: სხვა ხატები, რომელნიც ამ ეკლესიაში დ. ბაქრაძეს უნახავს (გვ. 120 — 122) ესლა მურყმელის ეკლესიაშია და თავის ადგილას იქნება ქვემოდ აღწერილი.

სოფელი ჩაუაში

ამ სოფელში ორი ეკლესია არის. ერთი აწ უკვე გაუქმებული, წმიდის გიორგისა, თამარ მეფის ციხეში, ორს დიდ შავის ტუფით

აშენებულს კოშკებს შუა. ეს პატარა ქვის ოთხკუთხედი ეკლესიაა, ქვის კანკელით, და უძახიან „ლაშკუდირ“. ჩვენ გვითხრეს, რომ ეს და სამების ეკლესია (უფალ) ჟიბიანის სოფლისა ოსებმა გაძარცვესო, და მართლა, ორთავე ეკლესიაში დარჩენილია უამრავი ხატის და ჯვარის ფიკრები მოძარცულნი.

მეორე შტატის ეკლესია არის **მაცხოვრისა**, ქვისაგან ნაშენი და ქვისავე კანკელით, რომელსაც მარტო ერთი კარი აქვს. ეკლესია სულ მოხატულია და საკმაოდ კარგად შენახული. თვით ფრესკებიც შედარებით კარგია. საკუთრთხვევლის კონქში წარმოდგენილია ვედრება მთავარ ანგელოზებითურთ, ქვემოდ ეკლესიის მამები, ჯვარიანის ფილონებით, სულ ექვსი. ჩრდილოეთ კედელზე ჯვარცმა, ხარება, ღვთის მშობლის მიძინება და დანიელ წინასწარმეტყველი (ასეთივე წარწერით). სამხრეთის კედელზე: ამალღება და ჯოჯოხეთის წარტყვენა, ფერისცვალება და ლაზარეს აღდგენა. დასავლეთის კედელზე: წ~ა გ~ი და წ~ა თ~ე. დასავლეთის ფანჯარის ორივე მხრით თითო წამებული მანდილოსანი (წარწერა მათი არ განირჩევა). წმ. ნინოს სურათი, რომელსაც იხსენიებს ა. ხახანაშვილი (გვ. 35), ჩვენ ვერ ვიპოვეთ და არც უნდა იყოს. ეკლესიაში ინახება:

1. **ხატი დიდი მაცხოვრისა**, 78X55 სანტ. მაცხოვარი დახატული ყოფილა ფერადებით, მაგრამ ფერადები ეხლა სულ გადასულია; დარჩენილია ზემოთი ვერცხლის შემკობილობა ხატისა ვერცხლისავე ოქროთ დაფერილი დიდი ნიშბი ქრისტესი, ჯვარის სახედ გაყოფილი, სამის ძვირფასის ქვით წარმოდგენილის ნაჭრებით (№ 17342). დარჩენილია აგრეთვე აშიები, სანახევროდ ოქროთ დაფერილნი, მაგრამ ერთგვარი და ერთი დროის არ არის და ზოგი დაზიანებულია. აშიებზე წარმოდგენილნი არიან ზემოდ, ნიშბის გასწრივ: სრულის ტანით წ~ა თეოდორე (მარცხნივ) და წ~ა გიორგი (მარჯვნივ); მათ ქვემოდ ღვთის მშობლის სურათებია, მაგრამ არა ერთგვარი; მარცხნივ წელსზევითი, მრგვალ მედალიონში, ჩჩვილელი, ბერძნულის წარწერით; მარცხნივ უფრო დიდი სურათი წელსზევითი, უძეოდ, ხელებ - გაშვერილი, ვედრების სახით. ამის პირდაპირ, მარცხნივ ალბათ წინეთ იოანე ნათლის მცემელი იყო, როგორც ვედრების კომპოზიციის რიგია. მარცხენა აშიაზე, ქვემოდ, კიდევ ორი მედალიონია: ერთი მთავარ ანგელოზისა, გაფუჭებული, მეორე უწარწერო; ასეთივე უწარწერო მედალიონი მარჯვენა აშიაზეც არის. ქვემო აშიაზე მოსჩანს თავი წმიდანისა, დარჩენილი ასო-

ებით, მარცნივ „ი“, მარჯვნივ „ლსს“. ზემო აწიაზე, შუაში, ღვთის მშობელია ჩვილელი და მის აქეთ ორი წმიდა მხედარია ხმალ - ფართით. მარცხენა კუთხეში ღვთის მშობელია ჩვილელი; მარჯვნივ, ვგონებ, მაცხოვარია. მარცხენა კუთხეში ჯვარისა მთავარ ანგელოზია; მარჯვენაში წ~ი დ~ი. ხატი თავის ძველი ნაშთებით მე - 12 — 13 საუკუნისა არის.

2. ხატი მაცხოვარისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 47 X 36 სანტ. მაცხოვარი წარმოდგენილია წელს ზევით, მაკურობეველის მარჯვენით და სახარებით მარცხენა ხელში. ყდა სახარებისა შემკობილია ჯვარით და სიმრგვალებით. ეზო სადაა. წარწერა ზემოდ: ი~ჟ ქ~ე; ქვემოდ: იგივე ბერძნულის ასოებით. ნიშნი ჯვარის სახედ აქვს. ტანისამოსი მსხვილ ნაოჭიანია. აწია რომბ - ლურსმული, მოქცეულია ორს სხვა წერტილებით შემკობილ წრეებში (№ 17343). ქვემო აწიაზე ასომთავრული წარწერა:

„მცხოვრო : ცხოს : მყოფლო : მოხეყ : კდმს : სტრენყელსა :
წ~ე : თქენსა : “.

ამ წარწერაში ასო ც ორივე შემთხვევაში გადმობრუნებულია. ასო მ და უ დამწერლობის ხასიათით ერთგვარია. საკუთარი სახელები შემოკლებითაა მოყვანილი და ვინაითგან საყოველთაოდ ცნობილს სახელებს და გვარს არ შეიცავენ, ამიტომ ძნელია თქმა, როგორ უნდა წავიკითხოთ. ჩვენი ცდა ასეთია:

მაცხოვარო ცხოველს მყოფელო, მეოხ ყეაჲ კადუმს სატარ-
ვანყელსა (?) წინაშე თქვენსა.

დ. ბაქრაძე (გვ. 123) კითხულობს, როგორც რუსული თარგმანიდან სჩანს: „კდამს, შეილსა სტრენისა“. ფოტოგრაფიაზე წარწერა საუცხოოდ მოსჩანს და შემოწმება ადვილია. ხატი ჩვენი აზრით მე - 15 — 16 საუკ. არის.

3. ხატი ღვთის მშობლისა ჩვილელი. ყოფილა ფერადებით დახატული, მაგრამ ეხლა ფერადები გადასულია, დარჩენილია მისი ზემოთი სამოსელი ნიშნებით და აშიები, რომელნიც ლამაზის ბალახის მსგავსი ორნამენტებით არის შემკობილი (№ 17344). აშიებში სადა სიმრგვალებია; ქვემოდ ასომთავრული წარწერა:

1. ყოვლად წ~ო ღვთის მშობელი, შეგვწყალებს სულიერად
და კორ-

2. ციელად სასუებით მვედრებელნი შენნი წახანელ
3. ის ძე ვახტანგ :: და მუღლე ჩემი ხვაშაქი ::

უქარაგმოდ:

„ყოვლად წმიდაო ღმრთის მშობელო, შეგვწყალენ სულიერად და კორციელად სასუებით მვედრებელნი შენნი წახანელის ძე ვახტანგ და მეუღლე ჩემი ხვაშაქი“.

ხატი მე - 12 — 13 საუკ. არის. გვარი წახანელის ძე ცნობილი არ არის. დ. ბაქრაძე (გვ. 123) მას უფარდებს ძაგანის ძეს, რომელიც ცნობილია თამარ მეფის დროს. (იხილე ქართლის ცხოვრება, I. 283. H. G. I. 410), მაგრამ ეს საეჭვოა.

4. **ხატი მთავარ ანგელოზისა**, ვერცხლისა, 28,5 X 21 სანტ. მთავარ ანგელოზი სრულის ტანით არის წარმოდგენილი. შუბით და ბურთით. აწია ფართოა, რომბ - ლურსმული; ხელობა სვანურია, ტლანქი, მე - 18 საუკ. (№ 17344).

5. **ხატი ღვთის მშობლისა**, ვედრებისა, 23 X 16,5 სანტ. (№ 17345). დახატული ყოფილა ფერადებით, მაგრამ ფერადები გადასულია, დარჩენილია შემოსილობა ოქროსი, კარგის კლასიკური ხელობისა: ნიშბი და აწიები შეშკობილია რომბ - ლურსმული ორნამენტით და მედალიონებით. ოთხს ოთხკუთხედ მედალიონში სახეებია წმიდანებისა, მრგვალები სადაა. ქვემოდ დარჩენილია ნაწყვეტი ასომთავრული წარწერისა:

„ ღოსო : მოხე / ... სა შ~ნსა ხქებლსა ბ~სლ “.

სიტყვების აზრით დამატებით წარწერა შეიძლება ასე წავიკითხოთ:

[წმიდაო დედაო] ღმრთისაო, მეოხ ე-
[ქმენ მოსავე]სა (1) შენსა ხექებელსა (?) ბასილს “.

ა. ხახანაშვილი (გვ. 35) არ იხსენიებს, რომ წარწერა ნაკლულია და კითხულობს და თარგმნის წარწერას ასე: „დედაო ღმრთისაო მეოხ ეყავ მამკობელსა შენსა“. ხატი მე - 13 საუკ. უნდა იყოს.

6. **ხატი მთავარ ანგელოზისა**, ვერცხლისა, ოქროთ დაფარვი-

1) ან მამკობელსა.

ლი, ნაჭედი, 25×17 სანტ. მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია სრულის ტანით, ლაბარუმით და ბურთით; ეზო სადაა; აშიები შემკობილია ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით; ქვემო აშია მოძარცულია (იქვე, № 17345). ხატი მე - 13 — 14 საუკ. უნდა იყოს.

7. ხატი მთავარ ანგელოზის მიქაელისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 23×17,5 სანტ. აშიები რომბ - ლურსმული, რვა სადა მრგვალი მედალიონით ფოლაქისებურ წრეებში. მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია სრულის ტანით, ლაბარუმით და ბურთით. ხელობა ისეთია, როგორც წინა ხატისა (იქვე, № 17345). წარწერა სახელისა: წ~ჲ მ~ქლ.

8. ხატი მთავარ ანგელოზისა; ფერადებით ყოფილა დახატული; ფერადები ეხლა სულ მოსპობილია; დარჩენილია ნიშბი და აშიები, ოქროთ დაფერილი, 19×13,5 სანტ. აშიები რომბ - ლურსმული, მრგვალი, სადა მედალიონებით. ხელობა ისეთია, როგორც წინა ხატისა (იქვე, № 17345).

9. ხატი წ~თა ანასი, ეკატერინესი და ბარბარესი, 47 × 40,5 სანტ. ფერადებით დახატული; ფერადები დაზიანებულია. სურათი ანასი უკეთ არის შენახული, ლამაზი ხელობისა; აშიები ვერცხლისა, რომბ - ლურსმულის შემკობილობით და რვა მრგვალი მედალიონით წმიდათა. ზემოდ ვედრებაა და მთავარ ანგელოზნი; ქვემოდ წმიდა მხედარნი (№ 17335). მე - 14 საუკ. უნდა იყოს.

10. ხატი ჯვარცმისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 28×23 სანტ. აქეთიქით ჯვარცმულისა მოსჩანან ღვთის მშობელი და იოანე; ჯვარცმულის ფეხ ქვეშ ადამის თავი; მას ქვემოდ მრგვალი მედალიონი ღვთის მშობლისა ბერძნულის წარწერით სახელისა. ასეთივე მედალიონები რომბ - ლურსმულ აშიებზე; მარჯვენა აშიაზე წ~ჲ ჰ~ე; მარცხენაზე მთავარ ანგელოზი (№ 17360). ხატი კარგად არის დაცული. უნდა ეკუთვნოდეს მე-14 საუკუნეს.

11. ხატი მაცხოვრისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 26,5×20 სანტ. მაცხოვარი ტახტზე მჯდომარეა სახარებით და მაკურობეველის მარჯვენით. ნიშბი ჯვარის სახის აქვს; წარწერა სახელისა ბერძნულია; აშიები რომბ - ლურსმული ორს, ფოლაქების მსგავს, წრეშია მოქცეული (იქვე, № 17360).

12. ხატი მთავარ ანგელოზისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 28×21

სანტ. ხატი ტლანქი ხელობისაა, სვანური, მე - 18 საუკ. აშია სამი კედრით მოძარცულია, მეოთხეზე ორმაგია, ერთი ვიწრო ტალღისებური. მეორე — უფრო ფართო, ბალახის მსგავსი შემკობილობით. (იქვე, № 17360).

13. **პატარა ხატი მაცხოვრისა**, 13×16 სანტ. ყოფილა წამლით დახატული, მაგრამ ფერადები გადასულია; სამოსელი და აშიები ვერცხლისაა; ნიშბი ჯვარის სახედ არის. წარწერა ბერძნულია (იქვე, № 17360).

14. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 14,5×11,5 სანტ. წარწერა: ა-ჴ ქ-ე. ქრისტე წელს ზევითია. ნიშბი ჯვარის სახედ აქვს, აშიები ორმაგი ფოლაქისებური და მათ შუა კიდევ სხვა შემკობილობანი (იქვე, № 17360). მე - 17 საუკ. უნდა იყოს.

15. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 23,5×16 სანტ. ქრისტე წელს-ზევითია, მაკურთხეველის მარჯვენით და სახარებით მარცხენა ხელში. სახარება ჯვართ არის შემკობილი; ნიშბი ჯვარისებურია, სადა. ზემოდ უწერია: ი-სო ქ-ე. აშიები რომბ-ლურსმული, ორმაგი წერტილებიანი წრეებით (№ 17352); ქვემოდ ასომთავრულით სწერია:

ქ . ქ-ე : ლამარტოლისაო (1) : მფ
არველ : გუეყავ : მად
იდებელთა შენთა : მაცხოვრო : ღ-თ
უქარაგმოლ:

ქრისტე ლამარტოლისაო (1), მფარ-
ველ გუეყავ მადიდებელთა
შენთა, მაცხოვარო ღმერთო.

ხატი კარგად არის დაცული და უნდა ეკუთვნოდეს მე - 16 საუკუნეს.

16. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 20×16 სანტ. მაცხოვარი მაღალ ტახტზე ზის მოქარგული მუთაქით, მარჯვენა ხელით აკურთხებს, მარცხენაში სახარება უჭირავს; ნიშბი ჯვარის სახის არის; აქეთ - იქით რგოლებში სახელი: აჴ ქე. ეზო სადაა, აგრეთვე აშიები, მაგრამ კუთხეებში აშიებისა „ დედა ღვთისა “

1) უნდა იყოს: ჰამარტოლისაო, მაგრამ ასო ლ გარკვეულად სწერია; იხ. ფოტოგრაფია.

მედალიონებში, ხოლო ეს მედალიონები სანახევროდ ჩამოჭრილია (იქვე № 17352). ხატი მე - 16 საუკ. უნდა იყოს.

17. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 26×17 სანტ. მხედარი ფეხოსანია, რომაულ საომარ ტანისამოსით და ნიშნით; მარჯვენა ხელში შუბი უჭირავს, მარცხენა გრძელს ფარზე აქვს დადებული. წარწერა: წი გი. აშიები ოთხკუთხედებად დაყოფილი, რომბ - ლურსმულია (№ 17352). მე - 16 საუკ. უნდა იყოს.

18. ხატი წა დიმიტრისა, ვერცხლისა, ოქროთ დაფერილი, ნაჭედი, $21 \times 14,5$ სანტ. წმიდანი წარმოდგენილია ახალგაზრდათ, ფეხზე, საომარ რომაულ ტანისამოსში; წელზე უკან ხმალი ჰკიდია; მარჯვენა ხელში შუბი უჭირავს; მარცხენა მოგროფ ფარზე უძევს. წარწერა: წა დრი. აშია რომბ - ლურსმული; ქვემო და მარცხენა მხარეს ნახევარი აკლია. აშიები შემკობილია სიმრგვალებით. ქვემოდ უწერია:

წო დრი შე : გი რო .

ესე იგი: „წმიდაო დიმიტრი, შეიწყალე გიორგი რო“, ანუ რუ (იქ. № 17352). ხატი მე - 14 საუკ. უნდა იყოს.

19. პატარა ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, ოქროთი დაფერილი, $13,5 \times 9$ სანტ. წმიდა გიორგი წარმოდგენილია ფეხზე მდგომარედ, შუბით და ფარით. ხელობა მდარეა, მე - 18 საუკ. წარწერა: წი გი .

20. ხატი პატარა წა გიორგისა, 16×12 სანტ. დახატულია ფერადებით, ლამაზი ხელობისაა. წმიდანი მდგომარეა და აქვს წარწერა: „ წა გი ხუამლისა “. მე - 17 საუკ. უნდა იყოს.

21. სულ დაშლილი ვერცხლის ხატი ორთა წმიდათა, ოქროთ დაფერილი, 20×15 სანტ. წმიდათა შუა ორი მედალიონია; ქვემოთ ერთი ფიგურა, ვედრების პოზით. ხელობა დაბალია.

22. ხატი პატარა, ღვთის მშობლისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, $10,5 \times 8,5$ სანტ. აშიები შემკობილია ფოლაქების მსგავსად; მდარე ხელობისაა.

23. ჯვარი, დიდი, გამოსასვენებელი (№ 17336), 38×32 სანტ. ბეტარით; დაშლილია და შემდეგ შეკრული ჯაჭვით, თან ახლავს ჩამოკიდული მრავალი მძივის მარცვლები, ტატილები და ჩანჩხუ-

რები. წინა პირზე ჯვარცმაა წარმოდგენილი და გაფართოებულ ფრთების ბოლოში მედალიონებია წმიდათა; ზემოდ მაცხოვარი; მარცხნივ და მარჯვნივ წმიდანი მხედარნი; ქვემოდ მოციქული; ჯვარი ხეტარზე ბურთით არის დასობილი. მეორე გვერდზე (№ 17337) ოთხი მედალიონია წმიდათა; ზემოდ წა პეტრეა; მარჯვნივ წა გოი; მარცხნივ წა დიმიტრი (?), ქვემოდ ვგონებ, პავლეა. ქვემო ტარზე ვულგარული ხუცური წარწერის ასოებია.

24. **ჯვარი** შუათანა ზომისა, შეჭედილი ვერცხლის ფირფიტებით წმიდანებისა, არა უშნო ხელობისა. ზემოდ ლამაზი გამონახტულობაა იესო ქრისტისი.

25. **ჯვარი** შუათანა ზომისა, შეჭედილი ვერცხლის ფირფიტებით, გვარიანი ხელოვნებისა. უმბოს ყოველ მხარეს მთავარ ანგელოზებია და მოციქულები; ქვემოდ: ღვთის მშობელი წელსხევითი და ქრისტე სრულის ტანით. ზემოდ მთავარ ანგელოზი. ქვემოდ ხუცურად აწერია:

ქ . ნასრეთისა ღის მ	ნასრეთისა ღმრთის მშო-
შობელო : შე იე	ბელო, შეეწიე იოანე
ჭაბიანსა და მ	ჭაბიანსა და მე-
ელლსა მისსა	ულლესა მისსა
თაბასა : და ძეთ მისთა .:	აუნ . თაბასა და ძეთ მისთა, ამინ.

26. **ჯვარი** შუათანა ტანისა; შეჭედილია უფრო მდარე ხელობის ვერცხლის ნაჭრებით, ვიდრე პირველი ორი.

27. პატარა **ხატი ღვთის მშობლისა**, კარედი, 26,5×19 სანტ. კარებზე წარმოდგენილნი არიან მთავარ ანგელოზები. შუა ნაწილზე ყოფილა ფერადებით დახატული ღვთის მშობელი, კარგი ნახელავი, მაგრამ ეხლა დაზიანებულია.

28. სამი ვერცხლის სადა **ჯამი**.

29. **ბუკი** ანუ საყვირი, სპილენძისა, გრძელი; იხ. უვაროვისა, გვ. 141, სურ. 67.

სოფელი მურყმერი (მურყმერ).

ამ სოფელში ორი ეკლესია არის, ერთი შტატისა, მაცხოვრისა; მეორე — სოფლის დასასრულს — წმიდა ბარბარესი. ეკლესია მა-

ცხოვრისა ქვისაა, ქვისავე კანკელით. ამ კანკელში სამი კამარა არის და კამარები იწყება თვით იატაკიდან. კედლებზე ემჩნევა ნაშთები ფრესკებისა; უკეთ მოსჩანან დასავლეთის კედელზე: ნათლის ღება და ჯვარცმა. ეკლესიაში ნივთები ბევრია.

1. **ჯვარი**, კანკელის საწინავე. ფრიად მაღალი, თითქმის 4 არშინი; შექმნილია ვერცხლის ფირფიტებით, რომლებზედაც წმიდათა სახეები საკმაოდ ტლანქებია.

2. **ჯვარი** შუათანა ზომისა, აგრეთვე შექმნილი ოქროთი დაფერილი ფირფიტებით; ტლანქი ხელობისაა.

3. **ჯვარი** გამოსასვენებელი, ხეტარით, ვერცხლისა, ნაქედი. წინა პირზე წარმოდგენილია ჯვარცმა, მაგრამ ჯვარცმული სრულებით არ ჰგავს ჩვეულებრივად წარმოდგენილს ქრისტეს, არამედ სულ დაბალ ტანის ახალგაზდას (№ 17340); ზედ აწერია: „[ძ]ელც“ (resp. ძელცმა); მარცხენა ფრთაზე მთავარ ანგელოზია გამოხატული; მარჯვენაზე — იოანე, წარწერით: „წი იო“. ზემოდ: მაცხოვარი სახარებით და მკურთხეველის მარჯვენით; წარწერა ბერძნული აქვს; ქვემოდ გაბრიელ მთავარ ანგელოზია: წმ. გ. ბ. ხელობა ტლანქია. მეორე გვერდიც ჯვარისა ნაკლებად საყურადღებოა; აქ ბაწრისებური შემკობილობა არის და ოთხივე ფრთაზე ჯვარის სახეები (№17341); აგრეთვე ვულგარული ხუტური წარწერა, გაუგებარი.

4. მეორე, გამოსატანი **ჯვარი**, მალტის წმ. გიორგის ჯვარის სახის არის, ხისა, შექმნილია ვერცხლის ფურცლებით, მკრთალად და ტლანქად გამოსახული ჯვარცმულებით და სხვათა წმიდათა.

5. **ხატი მაცხოვრისა**, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, ნაქედი, 44X33 სანტ. მაცხოვარი ტახტზე ზის მუთაქით, მაგრამ ტახტს ზურგი არა აქვს. მარჯვენა ხელით აკუთხებს, მარცხენაში სახარება უჭირავს. ეზო სადაა; ზემოდ ჯვარის სახის დრობნიცებში წარწერა ბერძნულად არის. აშიები ბალახისებური შემკობილობით არიან შორთულნი. მათში 10 მედალიონია, რომლებზედაც ტლანქად შესრულებული წმიდათა სახეებია. ზემოდ ვედრებაა, აქეთ - იქით მთავარ ანგელოზნი; ქვემოდ — წმიდანი მხედარნი (№ 17353). ხატი მე - 16 საუკ. უნდა იყოს.

6. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაქედი, 44X35 სანტ. მაცხოვარი წარმოდგენილია სრულის ტანით, მღვდლის ტანისამოსით,

მარჯვენა ხელით აკუროთხებს, მარცხენაში სახარება უჭირავს და თუმცა სახარება გაშლილი არ არის, მაგრამ ყდაზე აწერია: „ მე ვარ ნათელი სოფლისა “. *სახე მაცხოვარისა ხანშესული კაცისაა. მის ორივე მხარეს მთავარ ანგელოზებია, უფრო მოკლე ტანით, შუბებით და ბურთებით; მარცხნივ — მიქელ, წარწერით: „ მიქელ მთავარ ანგელოზი “, მარჯვნივ: „გაბრიელ მთავარ ანგელოზი “. ქრისტეს ნიშბის ორივე მხარეს — წარწერა ჯვარისებრ წრეში : იჲსო ქე. ეზო და აშიები მოცულია ბალახისებური შემკობილობით. აშიებზე მედალიონებია წჷთა. მარჯვნივ და მარცხნივ — წმიდანი მხედარნი, სრულის ტანით; ქვემოდ შუაში, ვგონებ, იონა; კუთხეებში — მთავარ ანგელოზნი; ზემოდ მთავარ ანგელოზნი და სხვა (იქვე, № 17353). ხელობა ქართულია. მე - 16 საუკუნის უნდა იყოს.

7. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 42×36,5 სანტ. (№ 17351). შუაში გამოსახულია ჯვარი გოლგოთაზე დამყარებული; მის ზემოდ იესო ქრისტე წელსზევითი, მაკუროთხეველის მარჯვენით და სახარებით. მას აწერია: $\text{I}\text{H}\text{C}\text{H}\text{S}\text{U}\text{S}$ ქე. აქეთ - იქით ქრისტესა ორი წმიდა დედაა სრულის ტანით; სახელები არ აწერია; ქვემოდ, ჯვარის მარცხნივ: წჷმ აჷნა; მარჯვნივ: დღა დჷმ. აქ ღვთის მშობელი მაღალ ტახტზე ზის ძითურთ, რომელსაც თითქო ძუძუს აწოვებს; ტახტის სვეტების თავები ფიგურებით არის შემკობილი, ვგონებ, მთავარ ანგელოზთა. აშია ყვავილოსანია, მედალიონებით. ზემოდ სამი მრგვალი მედალიონი ვედრების კომპოზიციას წარმოადგენს. გვერდებზე წმიდანი მხედრებია სრულის ტანით, შუბით და ფარით. ხელობა ქართული, მე - 16 საუკუნის უნდა იყოს.

8. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 23×18 სანტ. მაცხოვარი წელსზევითია, ჩვეულებრივის პოზით. აშიები რომბ - ლუსმული; ქვემო და მარჯვნივ აკლია. ხელობა ტლანქია; წარწერაც არა ჩვეულებრივი ხეცურ - ბერძნული. მარჯვნივ: იჲო და ბერძნული ხ; მარცხნივ ჯჷმ (გადმობრუნებული) $\text{I}\text{H}\text{C}\text{H}\text{S}\text{U}\text{S}$ - ს მაგიერ. მე - 18 საუკუნის უნდა იყოს. (№ 17350)?

9. **ხატი მაცხოვრის**, ვერცხლისა, 18×14,5 სანტ. მაცხოვარი ტახტზე მჯდომარეა; მარჯვენა ხელით აკუროთხებს, მარცხენა სახარებაზე აქვს დადებული; სახარება მუხლებზე უძევს. აქეთ-იქით მთავარ ანგელოზებია მთელის ტანით, ლაბარუმებით და ბურთე-

ბით; ქვემოდ დაჩოქილი მანდილოსანი ფეხს ჰბანს ქრისტეს. ერთობ ტლანქი, მახინჯი ნახელავია. (№ 17349).

10. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 18,5×14 სანტ. მაცხოვარი წარმოდგენილია წელს ზევით, სახე ხანწესული კაცისა აქვს; მარცხენა ხელში დიდი სახარება უჭირავს, მჯჯვებით აკუთხებს; აშია სიმრგვალებით და წერტილებით არის შემკობილი; მარჯვენა მორღვეულია. ნიშბი ჯვარის მსგავსი. წარწერა ხუცური; მარცნივ: ქუე (უკანასკნელი ასო შებრუნებულია) და მას ზემოდ: ~დ. მარჯვნივ: „ესბ“. მე - 17 — 18 საუკუნის უნდა იყოს. (№ 17347)?

11. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 23×18 სანტ. აშიები რომბ - ლურსმული. მაცხოვარი ტახტზე მჯდომარეა, ჩვეულებრივი პოზით; მაგრამ ერთობ ტლანქი და ფრიად მახინჯი გამოხატულობა აქვს. წარწერა ვულგარული: ი~ც ქუე. (№ 17347)?

12. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, 21×15 სანტ., წვრილ რომბ - ლურსმულის აშიებით. მაცხოვარი ტახტზე მჯდომარეა ჩვეულებრივის პოზით. ზემოდ: წარწერა: ეს ქუე. ტლანქი ხელობისაა. (№ 17347)?

13. **პატარა ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, 12×10 სანტ. მაცხოვარი არის მთელის ტანით წარმოდგენილი, სახარებით და მაკუთხეველის მარჯვნივით. წარწერა სახელისა ბერძნული ასოებით არის. აშია მოკაზმული ორ ფოლაქოვან წრეებს შუა დაბალი ხელობისაა, მაგრამ წინა ხატზე უკეთესი.

14. **ხატი მაცხოვრისა**, წელსზევითი, მცოვანი კაცის სახით, ვერცხლისა, ნაჭედი, 22×20 სანტ. მარცხნივ ქრისტესა არის დედაღვთისა; მარჯვნივ იოანე; ზემოდ, მედალიონებში: მაცხოვარი და ორი მთავარ ანგელოზი; ქვემოდ ამ სახისავე მრგვალ მედალიონებში ორი მთავარ ანგელოზი. დაბალი ხელობისაა (ნ. 17350)?

15. **ხატი მაცხოვრისა**, ფერადებით დახატული; ბერძნულის წარწერით სახელისა; ფოლაქისებური აშიებით; მე - 17 საუკუნის უნდა იყოს. (17350)?

16. **ხატი კარედი წინასწარმეტყველის ილიასი**; ყოფილა წამლით დახატული, მაგრამ ფერადები შუა ნაწილისა, სადაც სამი სახე ყოფილა, გადასულია, ხოლო ზემოდ, ოქროს შესამოსელის ნაწილზე,

აწერია სახელი შუა ყოფილი ფიგურისა: „წმ ელი“. კარებზე მხატვრობა შერჩენილია, ნამეტნავად კარგად არის დაცული მარჯვენა კარზე მიქელ მთავარ ანგელოზი, წარწერით: „მქლ“. მარცხენა კარზე გაბრიელ მთავარ ანგელოზია: „გბრლ“. (№17338). შემოსილობა ხატისა ოქროსია; შემკობილობა ბალახოვანი ხლართულებით, ლამაზი. ხატი ეკუთვნის მე - 12 — 13 საუკუნეს. მეორე გვერდზე ჯვარია გამოსახული ლამაზ ხლართულებში და კარგად დაცული წარწერაა ასომთავრულით (№ 17339):

ც ჯარო :	პა	ც ჯუარო პა-
ტი	ოს	ტიოს-
ანო და ყვლთა წმდა		ანო და ყოველთა წმიდა-
თა :	მდ	თა მად-
ლო ყვლისა ცდესა . გან		ლო, ყოვლისა ცოდვისაგან
განწმიდ	ე მშვრე გი	განმწმიდე, მაშოვრე, გიორგი
	ნსტაი	ნასტაი(?),
ან	ჭა	ამინ. ჭა-
ბლს	: ჩმსა	ბულს (ანუ. ჭაბაღს) ჩემსა
	მვლლ	მეუღლე
	ფსა	(ყო)ფილსა, (შეუნდვენ).

დ. ბაქრაძეს წარწერა შეცდომებით აქვს მოყვანილი და როგორც მისი თარგმანიდან ცხადდება, აზრიც გაუგებარი დარჩენია (გვ. 121 — 122). ა. ხახანაშვილი ამ წარწერას სრულიად არ იხსენიებს (გვ. 35).

წარწერის დამწერს ადგილი არა ჰყოფნია და ამიტომ უკანასკნელი ორი სიტყვა ფრიად შეუმოკლებია და ბოლოში ზმნაც გამოუშვია; ამიტომ ამაებს აზრის მიხედვით ჩვენ ფრჩხილებში ვუმატებთ. საკუთარი სახელები **ნსტაი** და **ჭაბღს** არ გულისხმობენ საზოგადოთ ცნობილ სახელებს და ამიტომ ძნელია თქმა, როგორ უნდა წავიკითხოთ შეუმოკლებლად. ჩვენ ვკითხულობთ: ნასტაი და ჭაბუღს, მაგრამ შეიძლება იყოს: ნესტაი, ჭაბაღს ან სხვა.

დიმიტრი ბაქრაძე „ჭა“ -ის მაგიერ კითხულობს „და“; თუ მის კითხვას მივიღებთ, მაშინ სიტყვა უნდა ნიშნავდეს: **დაბაღს**, მაგრამ აქ ლ-ს მუცელი შეკრული არა აქვს და ამიტომ არ შეგვიძლია ის ლ-ნად მივიღოთ. დ. ბაქრაძე არ უჩვენებს აგრეთვე დასაწყისს ასოს წარწერისა, რომელიც, ჩვენი აზრით, ხუცური ც არის (№ 17339).

17. **ხატი ღვთის მშობლისა**, ვედრებისა, 19X15 სანტ. ყოფილა ფერადებით დახატული; ფერადები უკვე გადასულია; დარჩენილია კლასიკური დროის ნიმბი და აშია მარჯვნივ, ლამაზად შემკობილი ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით. წარწერა ბერძნული აქვს სახელისა (№ 17349). ხატი მე - 12 — 13 საუკ. არის.

18. **ხატი ღვთის მშობლისა** ჩხვილედი, 19X15 სანტ. ყოფილა ფერადებით დახატული, მაგრამ ფერადები გადასულია. შემკობილობა ხატისა, ნიმბები, აშიები ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა არის ნაზი ხელობისა, მე - 13 — 14 საუკ. სურათი წელზევეითა, ნიმბი ჯვარის სახედ არის; აშიები დაყოფილია კვადრატებად და შემკობილი პალმეტებით (№ 17347). მეორე გვერდზე ასომთავრული წარწერაა ჯვარის ირგვლივ, საკმაოდ უთაებლო და არა ადვილად გასაგები, თუმცა ასოები კარგად არის შენახული (1). წარწერა ჯვარით ორად იყოფა, მარცხენა და მარჯვენა ნაწილად; დ. ბაქრაძე ერთად კითხულობს ორივე ნაწილს წარწერისა და ამიტომ მას შინაარსი გაუგებარი რჩება (გვ. 120 — 121). ა. ხახანაშვილი წარწერას სრულიად არ იხსენიებს. აქ სწერია (№ 17365):

ჯვარის მარცხნივ:

ქ დედაო : ღმ
ართსაო შ
ეიწყალე
და მამაი
და : შალიკა
სა : ცოდვა
ნი : მათა
ნი

ჯვარის მარჯვნივ:

ძისა შენი
სა მალე
სა
დედაო : ღ
მრათის
აო .:

ამ წარწერაში ზოგიერთი ასოები შებრუნებულია და გვხდება ზოროასტრიული ასოებიც: ღმართისაო, ღმთრისაო-ს მსგეირ; მარჯვენა წარწერაში იგივე სიტყვა ასეთი ფორმითაა წარმოდგენილი: ღმრათისაო; მათანი, მათნი - ს მსგეირ; ამას გარდა, მეორე წარწერის სიტყვა **მალესა**, რომელიც დ. ბაქრაძეს საკუთარ სახელად მიუღია, ჩვენის აზრით, უნდა იყოს შემცველი სიტყვისა: **მადლსა**. გადაჭრით თქმა ძნელია „და“ სიტყვის წინ მამაი ცალკე სიტყვად ესე იგი

1) ფოტოგრაფიაზე წარწერა თავუკულმა არის გამოსული.

კავშირად მივიღოთ, თუ უნდა შემდეგ ჯგუფს მივუმატოთ. პირველ შემთხვევაში გამოვა ორი სიტყვა: და მამაი, თუმცა აქ „და“ ზედმეტია; მეორე შემთხვევაში: დამამაი, როგორც ერთი სიტყვა, საკუთარი სახელი. მამაი, როგორც საკუთარი სახელი არსებობს, ხოლო დამამაი არ შეგვხვდებოდა. ამას გარდა, მარცხენა წარწერას ბოლოში ზმნა აკლია და ფრაზა დამთავრებული არ არის. აქ უნდა მივუმატოთ: „შეუნდვენ“.

ამ შენიშვნების შემდეგ, ჩვენის აზრით, წარწერა ასე უნდა წავიკითხოთ:

„ქ. დედაო ღმრთისაო, შეიწყალე დამამაი (ანუ მამაი) და შალიკასა ცოდვანი მათნი (შეუნდვენ), ძისა შენისა მადლსა, დედაო ღმრთისაო“.

19. ხატი პატარა, ღვთის მშობლისა, ვედრებისა, წელსზევითი, 22X10 სანტ. ვერცხლისა, ნაჭედი, წარწერით: „ღ~ღ ღ~ღ“. სახე ქართულია; აშია შემკობილი (№ 17346). მე - 16 — 17 საუკ. უნდა იყოს.

20. ხატი ღვთის მშობლისა ჩვილელი, ვერცხლისა, ნაჭედი, 12,5X11 სანტ. აშია ლამაზად შემკობილია. წარწერა: „დედა ღვთისა; ძეს ბერძნული წარწერა აქვს; ხელობა მე - 13 — 14 საუკ. (იქვე, № 17346).

21. ხატი პატარა ღვთის მშობლისა, ვედრებისა. (№ 17338), ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი; უფრო უკეთესი ხელობისა, ვიდრე წინა ხატი. ღვთის მშობელი წელსზევითია. წარწერა: „ვდრბსა ღვთის მშობლი“. აშეები ნაზი, ტალღისებური შემკობილობით არის (№ 575. აქ ჩვენ ვუჩვენებთ არა პირველ ნომერს, არამედ მეორე ბოლო ნომერს). მეორე გვერდზე ჯვარია გამოხატული და ჯვარის ირგვლივ ასომთავრული წარწერა (ნ. 17339):

ქ : დედაო	: ღმრთისაო	: მეოხ	დედაო ღმრთისაო, მეოხ
მექმენ	: წ~ე	: ძესა	მექმენ წინაშე ძესა
შენსა	: მამმკბსა		შენსა მამმკობსა
ხა	ტს		ხატისა
ა	: შენისასა	: დღ	შენისასა დღე-
ესა	: გნკითხვ		სა განკიხვი-
სა	: ოღნოსა	: შვ	სა ოღნოსაშვილ-
ლსა	: საღირს		სა საღირს.

თარგმანში ამ წარწერისა დ. ბაქრაძეს ოღნოსა (მისი კითხვით ოღნო) მიუღია საღირისშვილად (გვ. 121).

22. ხატი ღვთის მშობლისა, კარედი, 14×12 სანტ. ყოფილა წამლით დახატული, მაგრამ ფერადები გადასულა, უმთავრესად კარებზე, რომელზედაც გარედან წარმოდგენილი ყოფილა ორი წმ. დიმიტრი; წარწერა ორივესი დაცულია: წ~ა დ~ე. შუა ნაწილზე ღვთის მშობელი ყოფილა, წარწერით: დ~ა ღ~ა. კარებზე შიგნიდან ყოფილა ორი წმიდა დედაკაცი. სამოსი ხატისა და მოკაზმულობა ოქროთ დაფერილი ვერცხლისაა, ლამაზი, ნაზი ხელობისა, მე - 13 — 14 საუკ. მეორე გვერდზე წარმოდგენილია ჯვარი, წმ. ანნა და წმ. დიმიტრი, სრულის ტანით. ამის ფოტოგრაფია სამწუხაროდ გაფუჭდა და არა გვაქვს.

23. ხატი წმ. იოანესი, ვერცხლისა, ნაჭედი, 14×15 სანტ. წმიდანი წარმოდგენილია სრულის ტანით, ვედრების პოზით, ხელებგაშვერილი და წარწერით: წ~ა ა~ე. აშია ბალახოვანი ორნამენტისა არის. ხელობა მე - 17 საუკ. უნდა იყოს. (№ 17346).

24. ხატი წმ. იოანესი, ვერცხლისა, 9×7 სანტ., წარწერით: წ~ა ი~ე; უფრო ტლანჭი ხელობისაა, ვიდრე წინა ხატი; მე-18 საუკუნისა.

25. ხატი უცნობი წმიდანისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 15×12 სანტ. შუაში წმიდანი წარმოდგენილია მღვდლის ტანისამოსით და ჯვარით ხელში; აქეთ - იქით მთავარ ანგელოზები უდგანან სრულის ტანით და წებებით. ზემოდ სამი მედალიონია წელსზევითი სურათით ქრისტესა: ა~ვ ქ~ე, და კიდევ რაღაც სხვა წარწერა. (№ 17348).

26. ხატი წ~ა გიორგისა, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 23×18 სანტ. მთავარ მოწამე წარმოდგენილია რომაულ სამხედრო ტანისამოსით; მარჯვენა ხელი მახვილის ვადაზე უძევს, რომელიც წელზე ჰკიდია, მარცხენა ხელი მოგრძო ფარზე დაუდვია; მარჯვნივ აყუდებულია შუბი, რომელსაც ის იდაყვით ეხება. თმა ხუჭუჭი აქვს. ნიშნის აქეთ - იქით სიმრგვალებში წარწერა: წ~ა გ~ა. აშიები სიმრგვალებით და ბალახის მსგავსად არის შემკობილი. ხელობა ახალია, მე - 18 საუკ. მეორე ნახევრისა.

ქვემოლ უწერია (№ 17351):

ქ წ~ო : გ~ა : მცხეთსაო : შ~ე : კევი :

მცხეთას : შენსა : წმ. შე : შემავა :
წმიდაო გიორგი მცხეთისაო, შეიწყალე პევი
მცხეთისა შენსა წინაშე შემავა(ლი).

აქ იგულისხმება ლეჩხუმის მცხეთის სოფელი, რომლის ეკლესია და მისი ნივთები ჩვენ უკვე აღვწერეთ (იხ. ზემოდ, გვ. 43).

27. **ხატი წმ. გიორგისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 30×23 სანტ. მხედარი სრულის ტანით არის წარმოდგენილი, შუბით და ფარით; წარწერა: წმ. გ. თმა დიდ კიკინებად აქვს დაწყობილი; ეზო სადაა; აწიები ტალღისებური შემკობილობით ორ წერტილებიან წრეში გვარიანია; ხატი დიდად დაზარალებულია (№ 17348). მე-16 — 17 საუკ. უნდა იყოს.

28. **ხატი წმ. გიორგისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 30×22 სანტ. წმიდანი წარმოდგენილია სრულის ტანით, ჩვეულებრივი პოზით და წარწერით: წმ. გ. ხელობა ისეთია, როგორც წინა ხატისა, მაგრამ აწიები უფრო უბრალოა (ამის ფოტოგრაფია არა გვაქვს).

29. **ხატი წმ. გიორგისა**, ვერცხლისა, 31×26 სანტ. მთავარ მოწამე ცხენით არის წარმოდგენილი შუაში, გრეხილიან ოთხკუთხედში.; გვირგვინოსან ადამიანს გმირავს შუბით; წელზე გრძელი ამალი ჰკიდია; შუბი ჯვართ თავდება; მოსასხამი წმიდანისა ზურგს უკან მაღლად ფრიალებს ჰაერში; ეზო სადაა; აწიები ბასმისაა, მჭრთალად გამოსახული, ხელაპყრობილნი მთავარ ანგელოზებით. ხელობა ტლანქია; სვანური. მე - 18 საუკ. (№ 17348) (?).

30. **ხატი წმ. გიორგისა**, ვერცხლისა, 18×14,5 სანტ. წმიდანი ცხენით არის, შუბით გმირავს ადამიანს. წარწერა: წმ. გ. აშოა გაფუჭებულია. ხელობა ტლანქია, სვანური, მე - 18 -- 19 საუკ. (№ 17346).

31. **ხატი წმ. გიორგისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 14,5×13 სანტ. მთავარ მოწამე ცხენით არის. წარწერა: წ. გ. წმიდანი ვეშაპს გმირავს. ხელობა ტლანქია (ფოტოგრაფია არ არის).

32. **ხატი წმ. გიორგისა**, დიდი, წამლით დახატული; მხედარი ცხენით არის წარმოდგენილი, ვეშაპს გმირავს. არა ცუდი ნახელავია; მაგრამ ძველი არ არის; მე - 19 საუკ. უნდა იყოს. (სურათი არ გადმოგვიღია).

33. **ხატი მთავარ ანგელოზის მიქელისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი. მთავარ ანგელოზი სრულის ტანით არის წარმოდგენილი; მარჯვენა

ხელში ლახვარი აქვს, მარცხენა ხელში ბურთი. ზემოდ უწერია: წ~ჲ მიქაელ. მარჯვნივ, ქვემოდ კაცია დაჩოქილი, სავედრებლად აწეული ხელებით და მაღალის ქუდით. აშიები ყვავილებით და სიმრგვალებით არის შემკობილი; ქვემო აშია (აღბათ წარწერიანი), აღარ არის (№ 17348 ?). ხელობა მე - 16 საუკ. უნდა იყოს.

34. ხატი მთავარ ანგელოზ მიქაელისა, ვერცხლისა, ნაქედი. მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია სრულის ტანით, ლაბარუმით და ბურთით, წარწერით: წ~ჲ მ~ქლ. აშია გაფუჭებულია. ხელობა ტლანქია, მე - 18 საუკ. (№ 17347).

35. ხატი მთავარ ანგელოზისა, ვერცხლისა; ძლიერ გაფუჭებულია. მთავარ ანგელოზი სრულის ტანით არის და შუბით მარჯვენა ხელში. რა ჰქონდა მარცხენაში, არა სჩანს. წარწერიდან ემჩინევა მარტო: წ~ჲ. აშია რომბ - ლურსმული, მოტლანქია (№ 17350). მე - 18 საუკ. უნდა იყოს.

36. ვერცხლის ფირფიტა ლაბარუმისა, 15 X 16,5 სანტ. ორი მთავარ ანგელოზის გამონახულობით, შემკობილი სიმრგვალებით და წერტილოვანი ჯვრებით; ტლანქი, სვანური ხელობისა, მე - 18 საუკ. (№ 17350) (?).

37. ბუკი ანუ საყვირი სპილენძისა.

მეორე ეკლესია მურყმერის სოფლისა არის წმ. ბარბარეს ეკლესია, აშენებულია ქვემოდ, სოფლის ბოლოს, გორაკზე. ეს პატარა, ქვის ეკლესია არის, ოთხკუთხედი, გადახურულია ფიქალის ქვებით, ეკვტერი აქვს სამხრით; აქედანვე აქვს შესავალი; კანკელი ქვისაა ერთის აღსავლის კარით. კამარები კანკელს არ ახლავს, მაგრამ ხის თაროები აქვს ხატებისათვის. ეს ეკლესია არა ერთხელ წაუღევია თოვლის ზვავს და ამიტომ ნივთები მასში დანოტვილი და დაზიანებული არის უმეტესად. ეკლესიაში ჩვენ ვნახეთ:

1. ჯვარი დიდი, ხისა, კანკელის საწინავე, სამ არშინზე მეტი სიმაღლით, შექმნილი ვერცხლის ფირფიტებით, წმიდათა სახეებით; სვანური, ტლანქი ხელობისა; ზემოდ დაცული აქვს ქუდი; ქვემოდ ყველაზე დიდი ფირფიტა უჭირავს ღვთის მშობლის ხატს ჩჩვილედს. შემდეგ ჩვენ ვხედავთ ორს წმ. გიორგის და 11 მთავარ ანგელოზს სხვა და სხვა დროისა და სხვა და სხვა ხელობისა. ორი მთავარ ანგელოზი უმბოს აქეთ-იქით ოქროთი დაფერილია. ესენი საუკეთესო ნახელავია. მარჯვენა და მარცხენა ფრთებზე წარმოდ-

გენილნი არიან მაცხოვარი და მთავარ ანგელოზები. ჯვარი ეხლა დაქანებულია თავის ადგილიდან და მიყუდებულია კანკელზე მარჯვნივ.

2. ასეთივე ჯვარი კანკელის საწინავე, 1 არშინი და 5 ვერშოკი სიმაღლით, სდგას კანკელის წინ, ქვის კვარცხლბეკზე, რომელიც დამყარებულია ოთხკუთხედ ხის სადგომზე; შეძერწილია დაფერილი ვერცხლის ფირფიტებით. ლამაზი ხელობისაა, რაც ასე იშვიათია სვანეთში. ზემო ფირფიტაზე მაცხოვარია ლამაზად ნახელავ მელალიონში; უმბოს ქვევით წაა გრიგოლია, სრულის ტანით და წარწერით: წი გლ; მის ქვემოდ: წა მრკზ. შემდეგ: წა გიორგი ცხენით; მის ქვემოდ წარწერა. ეს წარწერა ძნელი გასარჩევია, მაგრამ დ. ბაქრაძის და ა. ხახანაშვილის წაკითხვა ჩვენთვის მიუღებელია. ჩვენ ასე ვკითხულობთ:

წო ბრბლე : შენ	წმიდაო ბარბალე, შეუწდვენ
მმგნბლ შნი ყფ	მომგონებელი შენი ყაფ-
ისომ ქლისა აზ	ისომ ქალისა. ამინ.

შესაძლოა „მომგონებლის“ მაგიერ იყოს „მომგებელი“, მაგრამ ასო ნ-ის არსებობა ჯგუფში „მმგნბლ“ ამის ნებას არ გვაძლევს, თუ ეს დამწერის შეცდომა არ არის. დ. ბაქრაძე (გვ. 119) და მისი მიხედვით ა. ხახანაშვილი (გვ. 35) ამ წარწერაში კითხულობენ „მიქელ იოსელიანის“ სახელს.

მარცხნივ ჩჩვილედ იღვთის მშობლის სურათისა მეორე წარწერაა, რომელსაც ა. ხახანაშვილი არ იხსენიებს, მაგრამ დ. ბაქრაძეს მოყვანილი აქვს და ის შენიშნავს, რომ გადათარგმნა შეუძლებელია:

დ. ბაქრაძე კითხულობს: ჩვენ ვკითხულობთ:

დღოდ	დღოდ
თსოდი	თსო : დი
ვერვ	ვერე
გგდთნ	გუგითა
ანი ამნ	ანი : ამზ

ჩვენი ცდა წარწერის წაკითხვისა ასეთია: „ღედაო ღთისაო, დაივედრე გოგითაანი, ამინ“.

სამწუხაროდ ფოტოგრაფიულად ამ ჯვარის სურათები ვერ გადავიღეთ, ვინაიდან ჯვარის მოშლა და კარში გამოტანა შე-

უძლებელი იყო, და დიდი აპარატი კი ეკლესიაში არ გაიმართა; პატარა აპარატი დ. ერმაკოვს არ ჰქონდა. საჭიროა ამ წარწერების გადმოღება და ჩვენს ტექსტთან შედარება, რომ საბოლოოდ გადიქრას საკითხი.

3. **ჯვარი ხისა**, შუათანა ტანისა, 63×41 სანტ. შექმნილია ვერცხლის ფირფიტებით და ზედ გამოხატული ფიგურებით: ზემოდ ჯვარცმა წინა-მდგომებითურთ ოქროთი დაფერილია; მეორე ჯვარცმა ჯვარის ცენტრშია; ამის ქვემოდ და აგრეთვე მარჯვენა და მარცხენა ფრთაზე ღვთის მშობელია ჩივილელი; ზემოდ, ვგონებ, დავითია; წარწერა ნათელი არ არის. ერთი მედალიონი წელსზევითი ფიგურით ქვემო ფრთაზე არის (№ 17362). ბოლოს, ქვემოდ წა პეტრეა: წა პტრ.

4. **ჯვარი ხისა**, შუა ტანისა, 50×44 სანტ. შექმნილია ვერცხლის ფირფიტებით, უკეთესი ხელობისა, ვიდრე წინა ჯვარი. უმბოს ზემოდ სრულის ტანით წარმოდგენილია: ივ ქე სახარებით, მაკურთხეველის მარჯვენით და ჯვარის სახის ნიშნით. ქვემოდ უმბოსა აგრეთვე სრულის ტანით იოანე უნდა იყოს: წა ...ნი (?). ამას ქვემოდ, მრგვალ მედალიონში წმიდანია ჯვარით, წელსზევითი. წარწერა არა აქვს. მარცხენა და მარჯვენა ფრთები ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტითაა შემკობილი და მედალიონებით ღვთის მშობლისა: დდ ლა (მარცხნივ) და იოანესი: „წა იონე ნთმც“ მარჯვნივ. კურთხეებში მთავარ ანგელოზებია (№ 17364).

5. **ჯვარი ხისა**, შუა ტანისა, 44×26,5 სანტ. შექმნილია ვერცხლის ფირფიტებით, ტლანქი სვანური ხელობისა. ზემოდ წარმოდგენილია მაცხოვარი სრულის ტანით. ქვემოდ ღვთის მშობელი მედრებელი; მის ქვემოდ წმიდანი ჯვარით ხელში, შეიძლება წმ. გიორგი იყოს. მარჯვენა და მარცხენა ფრთებზე ორ-ორი მედალიონი წმიდათა, უწარწეროდ. (№ 17377).

6. **ჯვარი გამოსახვენბელი**, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, 26×21 ს. ერთის კარგად გამოქანდაკებული ჯვარცმულის სახით შუაში, ზემოდ ნიშნისა ჯვარის სახეა ჩვეულებრივად სახელის წარწერისთვის, მაგრამ აქ წარწერა არ არის; ზემოდ კი აწერია: წა სბო. ჯვარცმულის წარწერა მოიპოვება მარცხენა და მარჯვენა ფრთებზე, ქრისტეს ხელების ახლო: ივ ქც. ჯვარი გრეხილით არის შემოზღუდული, ხოლო ყველა ფრთის ბოლოები ორ - ორი პალმე-

ტით თავდება; ამათში ოთხი დაკარგულია, ოთხი დარჩენილი. პალმეტები ცალკეა დამზადებული და შემდეგ მიკრული (№ 17370). ეს უნდა იყოს მე - 16 საუკ. ნახელავი და მიბაძვა ძველი ჯვარცმის გამოსახვისა.

7. სრულიად ასეთისავე ხელობის და ფორმის **ჯვარი**, ვერცხლისა, 25×23 სანტ. იგივე წარწერები, იგივე პალმეტები, ხოლო აქ ყველა დაცულია, ერთი მერმეა მარჯვენა ფრთაზე მილურსმული და სხვებთან შედარებით ტლანქია; ჯვარი ვერცხლის ბურთზეა დამყარებული. თავი გარჩევა წინა ჯვარიდან მდგომარეობს იმაში, რომ რელიეფით გამოყვანილი ჯვარცმული აქ უფრო ტლანქია, ვიდრე წინაზე (№ 17374).

8. **ჯვარი გამოსასვენებელი**, ვერცხლისა, 29×23 ს. დამყარებულია ხეტარზე, ვერცხლის შემკობილის ბურთის საწულავებით. წვეტიანი კუთხეები თავდება ვერცხლის პატარა ბურთებით, პალმეტების მაგიერ წინა ჯვრისა. შუაში დიდი ლალი უხის. მარცხენა, მარჯვენა და ზემო ფრთანი შემკობილია სევადით და სიმრგვალებით, ჯვარის სახედ შიგნით. ქვემო ფრთაზე ორი ღვთის მშობლის სახეა, ერთი ჩვილადი ქვემოდ და მეორე უფრო დიდი, ვედრების სახით, ზემოდ, სრულის ტანით. საზოგადოთ ჯვარი კარგ შთაბეჭდილებას ახდენს. (№ 17373).

9. **ჯვარი** ხისა, გამოსასვენებელი, 35×27,5 სანტ. შეძერწილია ვერცხლის ფირფიტებით, ორი მთავარ ანგელოზის გამოსახულებით ზემოდ და ქვემოდ და წერტილებით შემკობილის ორ - ორი სიმრგვალით მარჯვნივ და მარცხნივ უმბოსა (№ 17371). მეორე გვერდზე ჯვარისა ნუსხა მხედრულით სწერია:

შე ესტატე ოქრო მჭდლი.

დ. ბაქრაძეს ვერ გაურჩევია წარწერა, მაგრამ ხელით გადმოუღია (იხ. გვ. 119, დამატება №39). რომ წარწერა წავიკითხოთ, ჯვარი უნდა შევებრუნოთ. ალ .ხახანაშვილს სწორად აქვს წაკითხული (გვ. 35).

ხელობა ტლანქია, ადგილობრივი, მე - 18 საუკუნისა. (№ წარწერისა 17372).

10. **ჯვარი** გამოსასვენებელი, ოქროთ დაფერილი, ვერცხლისა, 44×34 სანტ. შუაში გამოსახულია ჯვარცმა ძლიერ. ტლანქი ხელობისა და ყველა მომრგვალებულ კუთხეებში ასეთივე ტლანქი გა-

მოსახულება მედალიონებში წმიდათა (№ 17375). მეორე გვერდზე წერტილებიანი წემკობილებანია ჯვარედინი ხაზების გარშემო და ქვემოდ ძნელი გასარჩევი წარწერა ასომთავრულით (№ 17376).

წარწერა გადმოღებული აქვს ხელით დ. ბაქრაძესაც, მაგრამ გაურჩეველია (იხ. გვ. 119), დამატება № 40). ჩვენს ფოტოზე წარწერა კარგად არის გამოსული, მაგრამ ვინაიდან გარჩევა ჩვენც ვერ შევსძელით, ამიტომ აღარ მოგვეყავს.

11. ხატი წმიდისა თეოდორესი, ვერცხლისა, ნაჭედი, 63×49 სანტ. მშვენიერი კლასიკური ხელობისა (№ 17355). წა თეოდორე მდგომარეა, რომაული ტანისამოსით. მარჯვენა ხელში შუბი უჭირავს, მარცხენა მოგრძო, წემკობილ ფარზე დაუდვია; თმა ხუჭუჭი აქვს; ნიშბი დიდი; პირი თითქოს დაღებული. ეზო ხატისა ვაზოვანი და ფურცლოვანი ორნამენტით არის წემკობილი, ხოლო ფართო აშია წემოკულია ორმაგი ბროწეულის მსგავსი ყვავილების წემკობილებით და მრავალს მედალიონებით წმიდათა. ზემოდ მრგვალ მედალიონებში წარმოდგენილნი არიან წელსზევითნი ფიგურები: შუაში ქრისტესა, სახარებით და მაკურთხეველის მარჯვენით, წარწერით: ძვც (sic) ქე; კუთხეებში მთავარ ანგელოზები: წა მქლ, წა გზბრლ. ქვემოდ ასეთივე მედალიონებით: წი დრი, წი ბსლი და წი ნკლზ. მარცხენა აშიაზე სრულის ტანით ოთხკუთხედ მედალიონში, მარცხნივ: დდი ლსაი და ინე ნთლმცმელი. მარჯვნივ: წი ინე მხრებლი და წი ინე ოქროპრი; ხატი მე 12 საუკუნის უნდა იყოს.

12. ხატი წმ. გიორგისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 83×57,5 სანტ. (№ 17354). მთავარ მოწამე ცხენით არის წარმოდგენილი, რომაულის საომარის ტანისამოსით; გმირავს გვირგვინოსან კაცს, მაგრამ ეს ნაწილი ხატისა, სადაც გვირგვინოსანია გაშხვართული, სულ მოშლილი ყოფილა და წემდეგ მიუმატებიათ ტლანქად ახალი ფიგურა. ეზო ზემო ნაწილისა წემკობილია რელიეფით წარმოდგენილის ფოთლოსანი შტოებით. ქვემოდ. ამისვე მიბაძვა მქრთალია. სახელის წარწერა წმიდანისა ასომთავრულით: წი გა. მოქცეულია ორივეს მხრით ნიშბისა ლამაზად ნაჭედ დიდ მრგვალ მედალიონებში. აშია ფართო რომბ-ლურსმული წემკობილობისაა, მაგრამ მერმენდელი უნდა იყოს, ვინაიდან მისი მედალიონების დაბალი ხელოვნება არ ეგუება ხატის ზემო ნაწილის ლამაზ ხელოვნებას. ზემოდ მედალიონებში ვედრებაა; ქვემოდ: წმიდა მხედარნი უნდა ყოფილიყვნენ, მაგრამ ესლა მოშლილია; მარჯვნივ და მარცხნივ: დედა ღვთისა და იო-

ანე. სრულის ტანით. ძველი ზემო ნაწილი ხატისა, ჩვენის აზრით, მე - 13 — 14 საუკ. არის.

13. **ხატი იოანე ნათლის მცემელისა**, 62×46,5 სანტ. ფერადებით დახატული ყოფილა, მაგრამ ეხლა ფერადები სულ გამქრალია; დარჩენილია მხოლოდ ნაწილი აშიაებისა ფურცლოვან - ყვავილოვანის შემკობილობით, საუცხოო ხელობისა, და მარცხენა პატარა ნაწილი ორ-სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერისა (№ 17361). ეს ნაწილი წარწერისა, მცირე შეცდომით, მოჰყავს დ. ბაქრაძეს (გვ. 120); გრაფიანია უვაროვისა და ალ. ხახანაშვილი არც ხატს, არც წარწერას არ იხსენიებენ (გვ. 169, დამატება, გვ. 35).

ამ წმ. ბარბარეს ეკლესიაში, საკურთხეველში, პატარა სკივრი იყო დაკეტილი. დიდი ლაპარაკის და დავიდარაბის შემდეგ მე ვაიძულე გაეხსნათ ეს სკივრი და სხვა მრავალ საყურადღებო და არა საყურადღებო ნივთებთა შორის, აქ ჩვენ ვიპოვეთ გაგრძელება ამ წარწერისა. ეს ჩვენ მივადევით თავის ადგილს და ხელმეორედ გავვიღეთ. ასე რომ ამ წარწერის სურათი ეხლა მთელად გვაქვს (№ 17369). წარწერა ნათლის მცემელის ხატისა ასე იკითხება:

: ქ : წო : იე ნთლს მცმლო : მო[ხ და] მფრვლ ექმნ წე ქესა ცო ტნეს და ქობლს და ცოტნე[ს] ცოლსა ვნელსა ამნ .

შეუმოკლებლად: წმიდაო იოანე ნათლის მცემელო, მეოხ და მჯარველ ექმენ წინაშე ქრისტესა ცოტნეს და ქობულს და ცოტნეს ცოლსა ვანელესა, ამინ.

ჯგუფი **ქობლს** შეიძლება წავიკითხოთ კიდევ **ქუაბულს**. ცოტნეს ცოლის სახელს **ვნელს** ჩვენ ვკითხულობთ **ვანელესა**, სახელი ვანენენს ანალოგიით, ვინაიდან ეს სახელი ცნობილია სხვა წარწერებიდან. ვფიქრობთ, ვანენე და ვანელე ერთი და იგივეა, ლ და ნ გადადიან ერთი მეორეში. ჩვენს წარწერაში მოხსენებული ცოტნე უნდა იყოს ცოტნე დადიანი, შერგილ დადიანის და მისი ცოლის ნათელას შვილი (იხ. ჩვენი არხეოლოგიური მოგზ. , ტ. 2; გვ. 153). ცოტნე დადიანი კარგად ცნობილი მოღვაწეა ჩვენს ისტორიაში დედოფალ რუსუდანის დროს, თამარის ქალისა, მე - 13 საუკ. მაგრამ მისი ცოლის სახელი პირველად გვხვდება ამ წარწერაში, თუ მართლა აქ ცოტნე დადიანი იგულისხმება. ის ყოფილა ვანელე ანუ ვანენე.

ქობულ ანუ ქუაბულ ჩვენი წარწერისა ცნობილი არ არის, ის უნდა იყოს ძმა ან სხვა ნათესავი ცოტნესი.

13 ბ. № 17369-ზე ჩვენი ფოტოგრაფიისა ჩვენ ცოტნე და-
დიანის წარწერასთან ერთად გადაღებული გვაქვს ნატეხი ერთი
მთავარ ანგელოზის ხატის წარწერისა, რომელიც ჩვენ იმავე სკივრში
ვიპოვეთ. ეს წარწერა იკითხება ასე:

ქ წო : მთავარ ანგელოზო . მეო
ხ : ექმენ : მონასა შენსა : კდმ ე
..... რიანსა : ამინ .

14. ხატი სამთა წმიდათა: იოანესი, ელიასი და შიოსი; ყოფილა
ფერადებით დახატული, მაგრამ ფერადები ეხლა საერთოდ გადასუ-
ლია; მათი ნიშნები, შესამოსელის ნაწილი ოქროსი დაცულია და მათ
უწერიათ სახელები: წ~ჲ ი~ნე, წ~წყე. ელია, წ~ჲ შიო, 25×21
სანტ. დაცულია უმეტესი ნაწილი ოქროსავე აშიებისა, ფურცლოვან-
ყვავილოსანი საუცხოო შემკობილებით (№ 17379). ქვემოდ: სამ -
სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერიდან დაარჩენილია პირველი ნა-
ხევარი მარცხენა კედაროსი, რომელიც იკითხება ასე:

ქ : რლთა : გქს : კდნ ... ქ : რომელთა გაქვსთ კად[ნიერება] ...
ინე : ელია : და შიო ... იოანე. ელია და შიო
მსესა : ფრსმნ : ა ... მოსაესა ფარსმანს ...
ხატი მე - 12 საუკუნის უნდა იყოს.

15. ხატი მაცხოვრისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 43×31 სანტ. ქრი-
სტე წელსხვეითია, მაკუროხვევლის მარჯვენით და სახარებით მარც-
ხენა ხელში. ტანისაპოსი ერთობ მსხვილად და მჭიდროდ დანაოჭე-
ბულია. აშიები რომბ - ლურსმულია. ხელობა ადგილობრივია, ტლან-
ქი, მე - 18 — 19 საუკ. საკვირველი კიდევ ისაა, რომ წარწერა სახე-
ლისა არჩეული ასოებით არის: ბურძნულ - ქართულით: ქ~ე ჰ~ე.
(№ : 7356).

16. ხატი მ. ცხოვრისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 45×33 სანტ. მა-
ცხოვარი ტანტხე ნჯდონარეა, მაგრამ ჩვეულებრივად მუთაქაზე კი
არ ზის, არამედ არდიგარდათ გადაღებულს ხეზე; ეს ხე და აგრეთვე
ტახტის სვეტები წერტილოვანი შემკობილობით არის მოცული.
მაცხოვარს ორივე ხელი დაუდვია სახარებაზე და სახარება მუხლზე
უძევს. აშიებო რომბ - ლურსმულია. ხელობა ტლანქია, ადგილობ-
რივი, მე - 18 საუკუნისა (№ 17358).

17. ხატი პატარა გარდამოხსნისა, 15×11,5 სანტ. ყოფილა წამ-
ლით დახატული; ფერადები გადასულია; შემოსილობა ოქროსია,

ნაზი, ლამაზი ხელობისა, მე - 12 — 13 საუკ. წარწერა სახელისა: „გაუდმოკსნა იესოს“ (№17359). მეორე გვერდზე ასომთავრულით წარწერა (№ :7365):

ქ. ქრისტე ღო / ღომი / კსნე . მკსნლო : სახუფეველ~ / შნსა : მეღ /
ომნაძე : ქელი და მევლღე : ჩემი : რკსკდან . დ : შველ / ნი ჩ /
ნი : ვახტგ / დ ძმნი : / მისი : ამი (6) .

უქარაგმოდ:

ქ. ქრისტე, ღმერთო, მომიკსენე, მკსნელო, სასუფეველსა შენსა მე, ლომნაძე ქელი, და მეუღღე ჩემი რუსუდან და შვილნი ჩემნი ვახტანგ და ძმანი მისნი, ამი(6).

18. ასომთავრული წარწერა ზურგზე დაკარგულ პატარა ღვთის მშობლის ხატისა (№ 17365):

ქ. ვედრე	ქ. ვედრე-
ბისა : ღთსა : მშობე	ბისა ღვთის მშობე-
ლო : მეოხ და მფრვლ :	ლო, მეოხ და მფარველ
მექქმენ *.	მექქმენ
ღღესა : გ~ნკითხვისა	ღღესა განკითხვისა-
სა : მამკბსა : ხატისა	სა მამკობსა ხატისა
შენისსა : წ~ე : ძესა (sic)	შენისასა, წინაშე ძისა
შენსა :.	შენისა,
გალდისა .	გალდისა.

უკანასკნელი სიტყვა წერტილებით არის შესრულებული ჯვარის კვარცხბეკთან და შეიძლება მერმე იყოს მიმატებული.

19. კარელი ხატი ხისა, ცილინდრულის თავით ოთკუთხედზე, ორად დასაკეცი. დიპტიხი, 18X11 სანტ. შეძერწილია ოქროს წრის რომბ - ლურსმულის შემკობილობით, დაყოფილია უჯრებად; თავის უჯრა ცილინდრულია, სხვები ოთხკუთხედი, შუა უჯრა ორივე ნაწილისა სხვებზე დიდია. უჯრებში ყოფილა მოთავსებული მინაზე ფერადებით დახატული წმიდათა სახეები, მაგრამ არც ერთი არ შენახულა. მხოლოდ თუ რა მშვენიერი ხელოვნური დარგის სახეები იყო იქ, ამას მოწმობს ერთად ერთი დარჩენილი, ზემოდ, მარჯვენა კუთხეში, ტრედის სურათი; მშვენიერი რამ არის, როგორც თავის მონახულობით, ისე ფერადების შეზავებით და მხატვრულის სახით, რომელსაც ფოტოგრაფია, სამწუხაროდ, ვერ გადმოსცემს (№ 17378). ამას გარდა, ერთი ასეთივე მინაზე დახატული მაცხოვრის სურათი

ჩვენ ვნახეთ ბლალოჩინ ნიჟარაძესთან და საუცხოო რამ იყო. სურათი ალბათ ამ ხატიდან იყო ამოღებული. სხვაგან, საქართველოში, ასეთი დარგის ხატები ჩვენ არ შეგვხვედრია, მაგრამ სვანეთში ჩვენ ვიპოვეთ სხვა ხატიც და ჯვარიც, რომელნიც უჯრებად არიან და-ყოფილნი და უჯრებში წინეთ მოთავსებულნი ყოფილან პერგამენტზე ფერადებით დახატულნი წმიდათა სურათები. როგორც თავის ადგილზე იქნება აღნიშნული, ერთი ასეთი ხატი მოიპოება სადადე-წეკელიანო სვანეთში, ფხოტრერის ეკლესიაში, № 17140, ხოლო ჯვარი მოიპოება ლატალის თემში, ენაშის ეკლესიაში. № № 17003, 17004..

20. **ხატი ორთა მთავარ ანგელოზთა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 42×40 სანტ. თითოეული მთავარ ანგელოზი მოქცეულია მოსზო წერტილებისაგან შემდგარ ოთხკუთხედში ლაბარუმით და ბურთით. ზემოდ და ქვემოდ მთავარ ანგელოზთა არის სამ - სამი წერტილებით შემოვლებული მრგვალი მედალიონები, რომლებშიაც წარმოდგენილნი არიან, ზემოდ: ღვთის მშობელი, წმ. გიორგი და იოანე. ქვემოდ: ორი იოანე და წმ. გიორგი, ყველა სახელების წარწერით; აშიები ბტყელი ლურსმული, ორ - ორი მედალიონით კუთხეებში; ერთში ზემოდ ღვთის მშობელია (№ 17356).

21. **ხატი მთავარ ანგელოზთა**, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 46×34,5 სანტ. ორივე მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია სრულის ტანით, საზომებით და ბურთებით. ბურთები ერთი მეორესათვის მოუახლოვებიათ. ნიშნები წერტილოვანი სიმრგვალებით არის შემოზღუდული. ეზო ხატისა თითქო ვარსკვლავებით არის შემკობილი. აშიები ბალახ - ყვავილოსანია, ლამაზი და რვა მედალიონით. ყველაზე წ~ა კ~ე (კვირიკე) არის გამოხატული. ხატი მე - 14 საუკ. უნდა იყოს. (№ 17357).

22. **ხატი მთავარ ანგელოზ გაბრიელისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 42×27 სანტ. მთავარ ანგელოზი სრულის ტანით არის, წარწერით: წ~ი გ~ლ. მარჯვენა ხელში ლაბარუმი უჭირავს, რომელზედაც აწერია: „წმიდა არს, წმიდა არს“. მარცხენა ხელში ბურთი აქვს. ზედ ჯვარია გამოსახული; ეზო სადაა; აშია არ ქვს. ხელობა ალორძინების ხანის არის, მე - 16 საუკ. (№ 17363).

23. **ხატი მთავარ ანგელოზ მიქაელისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 48×39 სანტ. მთავარ ანგელოზი სრულის ტანით არის, საზომით და ბურთით. წარწერა სახელისა: წ~ა მ~ქლ. მისი ფიგურა მოკლეა,

მძიმე; ნიმბი დიდი ხლართულებით შემკობილი. აშია რომბ - ლურსმული, მედალიონებით წმიდათა. ხელობა ტლანქია, მე - 18 საუკ., სვანური (№ 17358/595).

24. **ხატი მთავარ ანგელოზ მიქაელისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 50×35 სანტ. უკეთესი ხელობისაა, ვიდრე წინა ხატი. მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია სრულის ტანით, (მაგრამ ტანი მოკლეა), ლაბარუმით და ბურთით; ეზო ხატისა ფურცლოვანი ვაზის ყლორტების მსგავსი ორნამენტით არის შემკობილი ლამაზად, ხოლო აშიები ორმაგი ბროწეულის ყვავილებით. ეს სულ მიბაძვავა კლასიკური ეპოქის ნაწარმოებისა. წარწერა სახელისა: „მღლ მთავარაგლზჲ“. ხატი მე - 16 საუკ. უნდა იყოს (№ 17357). მარცხენა აშია დაკარგულია.

25. **ხატი მთავარ ანგელოზისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 27×26 სანტ. მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია სრულის ტანით, საზომავით და ბურთით; ეზო სადაა; აშიები ბალახების გვარის შემკობილობით. ხელობა ტლანქია, მე - 18 საუკ., სვანური (№№ 17359/596).

26. ასეთივე **ხატი მთავარ ანგელოზისა**, 20×16 სანტ. ლაბარუმით და ბურთით, გაფუჭებულის აშიებით, გადმოღებულია სხვა ხატებთან ერთად. ამავე ფოტოგრაფიაზე მოთავსებულია დაბლა, მარცხნივ, სურათი პატარა მაცხოვრის ხატისა, წელსზევითი, ჯვარის სახის ნიმბით, სახარებით და მაკუროთხეველის მარჯვენით; საკმაოდ ლამაზი.

27. **ხატი მთავარ ანგელოზ მიქაელისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 21×16 სანტ. ლაბარუმით და ბურთით, აშიები რომბ - ლურსმული; ადგილობრივი მოტლანქო ხელობისაა, მე - 18 საუკ. წარწერა სახელისა: მქლ მთგლ. ქვემოდ, მარჯვნივ მოსჩანს ნაშთი წარწერისა (№ 17359).

28. **ხატი მთავარ ანგელოზისა**, ვერცხლისა; უფრო ცუდათ დაცული, ვიდრე წინა ხატი; ტლანქი, ადგილობრივი ხელობისა, მე - 18 საუკ. (№ 17359).

29. **ხატი მთავარ ანგელოზისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი. მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია ლაბარუმით. საკვირველია, რომ ამ ხატს აწერია ღე, თუმცა სურათი მთავარ ანგელოზისაა, ფრთებით, ლაბარუმით და სხვა. აშიები რომბ - ლურსმულია; ხელობა ტლანქი, მე - 18 საუკ. (№ 17359).

30. **ვერცხლის ჯამი** შემკობილობით (№ 17366. სურათზე ამ ჯამისა მოთავსებულია თიხიდან გაკეთებული „ბოჭკის“ მსგავსი ჭურჭელი).

31. **ორი უბრალო ვერცხლის ჯამი** და ერთი ვერცხლის ჭიქა.

32. **დოქი სპილენძისა**, მალალის ხელით (№17366).

33. **ჭურჭელი თიხისა**, „ბოჭკის“ მსგავსი (17366), უკვე ზემოდ ნაჩვენები.

34. **ფარი სპილენძისა**, მრგვალი (იქვე № 17366).

35. **ხის კათხა**, ძაღლის თავის ქანდაკებით და მეჭექის მსგავსი შემკობილობით (იქვე, № 17366).

36. **ლახტი რკინისა**, მრავალის ფრთებით, ვერცხლის ჭდეებით შემკობილი (უვაროვისა, გვ. 141, სურ. 62). (№ 17367).

37. **ვერცხლის სკიპტრა - ლახტი**, დიდი, რომბისებური შემკობილობით. ეს აღმოჩნდა სკივრში, რომელიც გავახსნიეთ (№17367).

38. მეორე უფრო დიდი და უფრო ლამაზი **ვერცხლის სკიპტრა - ლახტი** იმავე სკივრში აღმოჩნდა; სახელური იკლიკანტური ხაზებით არის შემკობილი, ხოლო მსხვილი თავი, ბურთი, ცხოველთა თავების სახეებით (№ 17368).

შენიშვნა: ეს ორი ნივთი, პირველად ჩვენი ექსპედიციის მიერ აღმოჩენილი, ფრიად საყურადღებოა. ფორმით ესენი ლახტს მოგვაგონებენ, მაგრამ რეალურად საომარი იარაღები ვერ იქნებოდნენ. ამგვარი ნივთი უნდა ყოფილიყო ემბლემა ერისთავთა ხელისუფლებისა, მათი სკიპტრა.

ამავე № 17368 ჩვენ გვაქვს გადმოღებული სხვა ნივთებიც, რომელნიც სკივრში აღმოჩნდნენ: 1) სხვა და სხვა ზომის და სხვა დასხვა მასალიდან გაკეთებული კრიალოსანის მარცვლები (ბუსები), 2) მოღუნული დანა რკინისა; როგორც ეტყობა, ძველი სასაფლაოდან უნდა იყოს ამოღებული, 3) ვერცხლის რგოლი, სამაჯურის მსგავსი, ტრედის ქანდაკებით ოვალურ წრეში, ერთობ ლამაზია, 4) ქინძისთავი ცხენის გამოხატულობით ზემოდ, 5) ჩანჩხურები („პრივესკი“) სპილენძისა, შველის, ფრინველების და სხვა სახეებით.

40. სკივრში ამას გარდა იყო ბევრი მოქარგული და ნაკერი ტა-

ნისამოსი, უფრო ბავშვებისა და ქალებისა, ფრიად დაობებულნი სინესტისაგან; ზოგი სულ გაფუჭებული იყო. რამოდენიმე ვერცხლის ფული თათრული, სპარსული და ბიზანტიური, პატარა ჭურჭელი მინისა და სხვა.

41. პირობა დადებული უშკულის თემის მიერ სხვა თემთან (არა სჩანს რომელთან).

ეს საბუთი ჩვენ ვნახეთ ძველ ქალაქში დაწერილი მხედრულის ხელით ცაგერში, მამა მარგიანის ხელში. საბუთი მოგვყავს უცვლელად, მაგრამ უნდა გვახსოვდეს, აქ, როგორც სხვა ამგვარ სვანეთის საბუთებში, ხშირად ასო ო იკითხება უ-ნად და წინაუკმო, აგრეთვე ასო უ - ნის მაგიერ იხმარება ჭ - რი.

ქ უჯობდეს : გოლმართლად : მას ვიჭირვეთ : თქვენთანად : და უთქვენუდ : და რასაც : პირსა : ზედა : შედგომილი : ვართ: არ გაგიტეხოთ : კეუმან : კეუსა : კეუბითა : თო გაგიტეხოთ : რაიცა ჭვენსა : მტერა - (შტერა ?).

სა : უყოთ : იმისა საქმესა : არას : გერჯოდეთ : თო ერთ-მან : ანუ ორმან : გაგვიტეხოს : ერთობილმან : წავეკიდოთ : ამისა : გათა-

ვებისა : თაუს დებად : მოგვიკსენებია : დედაი : ლ-თისა : უშგოლისა :

წმიდაი : კვირიკე : კალისა : კაცთაგან : ადაი : გოშგოთელიანი (1): ხაჯი (?) : ჭორგა სიანი (2) : გიორგი : დადილიანი : დათვაი : გელი-ვანი : მე : ჯუარისმან-

ა ნაბარჯგიანსა : დამიწერია : და მოწამეცა : ვარ :

კალას თემი

ლათფარის უღელტეხილს რომ გადალაპავთ, თქვენ ჩადიხართ პირდაპირ კალას საზოგადოებაში, რომელიც შესდგება ექვსი სოფლისაგან: ვიჩნაში, ხე, ლაიხორი, დავბერი, იფრარი და ხალდე. პირველი სოფელი ლათფარის უღელტეხილის ჩაპავალს არის — დავ-

1) ეხლა გოშთელიანი ყოფილი აზნაურები მესტიაში.

2) ჩარგასიანები ცხოვრობენ ჩოლურში.

ბერი (სვანურად: დავბერ). თვალწარმტაცი პანორამა ამ საზოგადოებისა და მთელი ენგურის ხეობის თქვენს თვალ წინ იშლება ჯერ კიდევ ლათფარის უღელტეხილიდან. კანცელიარიის პირდაპირ რამოდენიმე სახლია და აქ ამ სახლებთან არის ერთობ ლამაზი კოშკები, რიცხვით ხუთი. ამათი სახე გადაღებულია ფოტოგრაფიულად ერმაკოვის მიერ ჯერ კიდევ 1876 წ. (ძველი ნომრით 91/180).

ამ სოფლის ცოტა ქვემოდ, მარცხნივ, მალალ განცალკევებულ მთაზე არის გაშენებული კვირიკე და ივლიტას ეკლესია, ყოფილი მონასტერი. მთა ძირიდან წვერამდე შემოსილია ტყით, ნაძვნარით, რომელიც საღმრთოდ ითვლება და სვანი იქ წვეპელსაც არ მოსჭრის. ხეები დიდრონია და უწევენ საგანგებოდ დავაკებულს მწვერვალს, რომელზედაც გაშენებულია პატარა ეკლესია წა კვირიკე და ივლიტას სახელობისა (სვანები უწოდებენ „ლაგურკა“-ს).

საზოგადო სახე ადგილისა ეკლესიითურთ იხ. ფოტ. № 17485 და 17486. პანორამა სხვა სოფლებისა და მთებისა ამ ეკლესიიდან იხ. № 17484.

სწორი ადგილი კლდოვანი მწვერვალისა პატარაა და იტევს ნხოლოდ პატარა ეკლესიას, არა წმინდათ ნათალი ქვისაგან აშენებულს, რომელსაც დასავლეთით ადგია პატარა სამრეკლო და სამხრეთით მიშენებული აქვს უბრალო ქვის ოთახი. შესავალი ეკლესიაში ამ სამხრეთის ოთახიდან არის. საზოგადო სახე ეკლესიისა იხ. ფოტ. № 17487 (აგრეთვე უვაროვისა, ტაბ. XI). ეკლესიას ზღუდე ჰქონია ქვითკირისა, მაღალი, კბილოვანი, მაგრამ ეხლა სანახევროდ დანგრეულია.

სხვა შენობები, უმთავრესად დიდი ძველი საოსტინაგე, ანუ სატრაპეზო, ოთახები და სენაკები ქვემოდ ფერდობზეა გაშენებული და უერთდებიან ეკლესიის ზღუდეს. აქ ბარტოლომეის დროს პაპები (სვანეთის დეკანოზები) ცხოვრობდენ, ეხლა იქ ეკლესიის შეიარაღებული მცველების სადგომია.

კალის ეკლესია წარმოადგენს მთელი სვანეთის მთავარ სამლოცველოს. ეს სვანებისათვის ის არის, რაც მთელი საბერძნეთისათვის დელფის ტაძარი იყო. ეს აერთებს სვანებს თემებად დაყოფილს ისე, როგორც დელფის ტაძარი აერთებდა სხვა და სხვა ბერძენთა რესპუბლიკებს.

ყოველ თემს სვანებისას თავისი ეკლესიები აქვს აუარებელის

ჯვარ-ხატებით, რომელნიც დიდათ სწამთ, მაგრამ არც ერთი ისე ძლიერად არ მიაჩნიათ, როგორც „ლაგურკა“, წა კვირიკეს და ივლიტას ეკლესია და მასში დაცული საუცხოო, ბიზანტიური ხელოვნების სანაწილე - ხატი, რომელსაც ისინი შალიანს უწოდებენ. ამიტომაც დიდი ბოროტების და დანაშაულობის ჩამდენის აღმოსაჩენად შენიშნულ პირებს ამ ხატზე აფიცებენ და მაგალითი არ ყოფილა წინა დროში, რომ სვანს ფიცის დროს თავისი დანაშაული არ აელიარებიოს და არ გატეხილიყოს დანაშაულობაში.

სვანების გადმოცემით შალიანი სვანი იყო. ერთხელ იმერეთის მეფემ ასი სვანი გამოიწვია და მათ შეუკვეთა გეგუთის ველის მოთიბვა. შალიანმა მეფეს წინადადება მისცა, რომ ის მარტოდ მარტო მოთიბავდა ველს სწორედ იმ დროის განმავლობაში, რაც მან ას სვანს დაუნიშნა, მაგრამ გასამრჯელოდ შალიანისათვის ის ნივთი უნდა მიეცა, რასაც ის მოითხოვდა. მეფემ თანხმობა გამოაცხადა. შალიანი შეუდგა საქმეს და დანიშნულ დროზე შეასრულა იგი. გასამრჯელოდ გამოითხოვა ეს კალას ხატი. მეფემ პირობა აუსრულა. შალიანმა ხატი გამოხვია ვაცის ტყავში და სვანეთში გამოემგზავრა. კალას თემის მცხოვრებლებმა გაიგეს, რომ შალიანს ასეთი ძვირფასი ნივთი მოაქვს, მოინდომეს მისი წართმევა, დახედენ გზაში, მოკლეს შალიანი და ხატი ჩაიგდეს ხელში, მაგრამ არ იცოდენ, სად წაეღოთ, სად დაესვენებინათ; ამიტომ შეუბეს უღელში ორი კურო; უღელზე ბოძი მიაკრეს, ბოძზე ხატი დაამაგრეს და ისე გაუშვეს თავის ნებაზე კუროები. ხარებმა გადალახეს ენგურის მდინარე, შეუდგენ აღმართს და გაჩერდენ იმ მთის წვერზე, სადაც ეხლა წმიდა კვირიკეს ეკლესია არაის. აქ ააშენეს მონასტერი სვანებმა და მას შემდეგ აქ ინახება შალიანის ხატი.

არსად სვანეთში ეკლესიას მცველი არა ჰყავს. მხოლოდ კალას ეკლესიას დღიან - ღამიან დარაჯობს ორი შეიარაღებული სვანი. თავი შალიანის ხატი შენახული აქვთ აბრეშუმის მანდილში გამოხვეული; რკინით შეჭედილს სკივრში. ორჯერ წელიწადში, კვირიკე და ივლიტას დღეობას, შაბათს აღდგომის კვირისა და 15 ივლისს. ხატს ამოიღებენ, ვარეცხენ და ნარეცხი წყალი ითვლება წმიდა წყლად, რომელიც ყველაფერს არჩენს, ყველაფერს შველის. ამ წყალს ასხამენ განსაკუთრებულ სპილენძის პატარა დოქში, რომელიც თავის თავად ჩაითვლება უალრესი ხელოვნების ნაწარმოებათ. და მით ატარებენ სოფელში. ამ წყლის საშუალებით აფიცებენ ხალხს, ზოგჯერ, ხატის მაგიერ. ეს ორი ნივთი, შალიანის ხატი და

საუცხოოდ შემკობილი, ნაჭედი, სპილენძის დოჭი, შეადგენენ უმთავრეს და ფასდაუდებელს საგანძურს ამ ეკლესიისა.

ეკლესიაში იშვიათად თუ კინმეს შეუშვებენ, არა თუ საერო, არამედ სამღვდელო პირთაც. ცნობილია, რომ გაბრიელ ეპისკოპოსსა დიდი დავიდარება დასჭირდა, რომ ეკლესიაში შეეშვათ. აგრეთვე ა. სტოიანოვს და დ. ბაქრაძეს შალიანის ხატი არ აჩვენეს.

ხატი და ეკლესია პირველად გაშინჯა პოლკ. ბარტოლომეიმ 1854 წ., შემდეგ ფრანგმა მოგზაურმა ბურნევილმა 1875 წ., ხოლო დაწვრილებით აღწერა და ზოგიერთი ხატები ფოტოგრაფიულადაც გადმოიღო გრაფ. უვაროვისამ, თათარხან დადიშეკელიანის ხლებით და მისი გავლენით სვანებზე. ჩვენც პირველად აქ დაბრკოლება შეგვხდა. როცა ჩვენ კალას საზოგადოებაში ჩავედით და ადგილობრივ სკოლაში დავებინავდით, საუბედუროდ, ავდარი მოვიდა. კალის ტოპოგრაფიული მდებარეობა ისეთია, რომ აქ ზშირია სეტყვა ზაფხულში და ამას სვანები ხატს აწერენ. ხატი გარისხდება, თუ ხელი შეახეს და სეტყვას მოუვლენს სოფელსო. ამიტომ ჩვენ ვამჯობინეთ, ზოგიერთი გავლენიანი სვანების რჩევით, ჯერ სხვა ეკლესიები დაგვევლო, ენგურის სვანეთისა, შემდეგ მოვსულ ვიყავით კალაში; მაშინ უფრო ადვილი იქნება ამ ეკლესიის გაშინჯვაო. ჩვენც აგრე მოვიქცით.

დაბრუნებისას, რომ უკეთ მივლწეოდით მიზანს, ბესარიონ ნიჟარაძის რჩევით, წინდაწინ პაპებს ვაცნობეთ, კალის ეკლესიის მოლოცვა გვინდა და მთელს საზოგადოებას ვპატიჟობთ ნადიმზეო. ამისთვის ფული გავუზავნეთ და ვსთხოვეთ მარაგი დაეჭირათ: დაემზადებინათ არაყი, პური, ეყიდათ ცხვრები, ჩამოესხათ თაფლის სანთლები და სხვა, რაც საჭირო იყო. მაგრამ წინა დღით, როცა კალასკენ ვბრუნდებოდით, საშინელი ავდარი დადგა, დიდი წვიმა დაიწყო, წვიმაში თოვლსაც ურევდა. ჩვენ იმედი დაგვეკარგა ჩვენი წადილის განხორციელებისა, მაგრამ საბედნიეროდ, მეორე დღეს მშვენიერი მზიანი დღე გათენდა. ამან გვიშველა. ეს იმის ნიშანი იყო, რომ ხატები ჩვენზე აღარ ჯავრობდენ. ადრე დილით უკვე ეკლესიაზე ავედით ცხენებით. პაპები, მცველები და ნაწილი ხალხისა იქ დაგვხვდა. საკლავი ცხვრები მოეყვანათ. ხალხმაც იწყო მოდენა. პაპებმა ცხვრებს ანთებული სანთლები მიაკრეს, დაიჩოქეს მთელ ხალხთან და ჩვენთან ერთად და იწყეს სვანურად ლოცვა. ბლალოჩინი ბესარიონ ნიჟარაძე ლოცვაში არ გაირიეს. როდესაც ლოცვა გაათავეს, ცხვრები წაიყვანეს დასაკლავად და სადილის მარაგს შეუდგენ.

ჩვენ ეზოში ფოტოგრაფიული აპარატი მოვაწყვეთ და პაპებს ვსთხოვეთ ხატები ჩამოეღოთ კედლებიდან და მოეწოდებინათ, მაგრამ მათ განაცხადეს, რომ ხატებს ხელს ვერ ახლებენ შიშით. იძულებული შევიქენი მე თვითონ ჩამომეღო კედლებიდან და თაროებიდან ხატები. დახმარებას მიწევდა ერთი სვანი დიაკონი, რომელიც იმერეთში ნამყოფი იყო და საიმისოდ ხატის ხელის შეხებას არ შიშობდა. გაშინჯვის და აწერის შემდეგ მე ხატს ვაძლევდი ბესარიონ ნიჟარაძეს, მას მიჰქონდა ეზოში აპარატთან და ერმაკოვი იღებდა სურათებს. მაგრამ ხალხი გუნდ-გუნდათ მოდიოდა და ყოველთვის განგაშს ასტებდა ხოლმე, ვიღუპებით, ეს რა არის ჩვენს თავზე, რაც ეკლესია გაშენებულა, ხატები არავის გამოუტანია გარედ, ეხლა ამოგვიწყდება ცოლშვილი და სხვა. ბესარიონი და ივანე ნიჟარაძე ამშვიდებდნენ ხალხს, ზოგჯერ იძულებული ვიყავი მივშველებოდი მათ, მაგრამ როცა ერთი გუნდი დაწყნარდებოდა, მეორე მოვიდოდა შეიარაღებული და ხელახლა შეიქნებოდა განგაში და ჩოჩქოლი. ეს გარემოება, რასაკვირველია, ხელს გვიშლიდა და ამით აიხსნება, ზოგიერთი ჩემი მიწოდებული ხატი ერმაკოვს გადუღებელი დარჩა, თუმცა ცოტა - რიცხოვანი და მეორე ხარისხისა. თავი ხატები და ნივთები ყველა კარგად გადაღებულ იქმნა ფოტოგრაფიის საშუალებით.

როცა ხალხის დენა შეწყდა, ყველა დამშვიდდა. წინეთაც მარტო ლაპარაკი და განგაში იყო, თორემ უდიერად არავინ მოგვპყრობია. პირიქით, მე ლმობიერად ლაპარაკი და ხვეწნა დამიწყეს, ამეხსნა მათთვის, რომელი ხატი უფრო ძლიერია. ბოლოს გავახსენეინეთ რკინით შეჭედილი ზანდუკი, რომელიც ჩვენს წინ არავის ენახა. შიგ, სხვათა შორის, აღმოჩნდა ხელნაწერი, ტყავის წიგნი, იერუსალიმის დიდი კანონი, ჭურჭლები და მრავალი წვრილმანი ნივთები. ესენიც გადმოვიღეთ ფოტოგრაფიულად და აღვსწერეთ. ნაშუადღევის ხუთს საათზე მუშაობა დავამთავრეთ და ნადიმს შევუდექით.

სვანებმა დიდათ მოილხინეს, იყო სიმღერა, გალობა; ზოგიერთი ჰიმნი და სიმღერა მარტო ამ ეკლესიისათვის აქვთ მიჩნეული; სხვაგან მას არ გალობენ. ხალხი კმაყოფილი დარჩა, სიმღერით და თოფის სროლით გამოგვაცილეს. ერთი გუნდი თავი კაცებისა, რომელიც ჩვენ დაგვესწრო, ფოტოგრაფიულადაც გადმოვიღეთ და ეს ფოტოგრაფია საუკეთესო ნიმუშია სვანების ტიპებისა (იხ. № 17539).

ეხლა გადავიდეთ თვით ეკლესიაზე და მასში დაცულ ნივთებზე.

ეკლესია, როგორც მოვიხსენიეთ, პატარაა, სიგრძით 11 არშინი და 12 ვერშოკი; განით 7 არშინი. თალი დამყარებულია სამ თლი-

ლის ქვით გაკეთებულს სარტყელზე; ფანჯარა ორი აქვს; ერთი აღ-
 მოსავლეთით და მეორე დასავლეთით. ეკლესია სულ მოხატულია.
 მხატვრობა საკმაოდ ლამაზია და შეიცავს უმთავრესად ცალკე სახე-
 ებს და სცენებს წა კვირიკე და ივლიტას ცხოვრებიდან. საკურთხე-
 ველის კონქში მოთავსებულია ვედრება, ხუცურის წარწერებით სა-
 ხელებისა. დასავლეთის კედლებზე წარმოდგენილი არიან სრულის
 ტანით: წა კე და წა ივლიტა. ჩრდილოეთის კედელზე :
 წა გი და წა თე. აქვეა წარმოდგენილი კიდევ: წა ივ-
 ლიტა. ვედრების სახით, ქრისტეს წინ და წარწერით:

„ წა : ივლიტა : ჰმადლობს : ქუესა
 ღსა : რმღმნ სრლყო წმმა
 თთესა : ივლისსა იე : წმმა წა „.

იმავე კედელზე სწერია:

„ თთესა : ივლისსა / იე : წმმა წა / კუესი „.

ეკლესიის ცაში წარმოდგენილია ამალღება ქრისტესი.

კანკელი ქვისაა, სამ-კამარიანი, შუა კამარა ერთად ერთი შესავა-
 ლია საკურთხეველში. კანკელიც მოხატულია. მასზე წარმოდგენილ-
 ნი არიან: წა სტეფანე, წა კვირიკე, წა ივლიტა და წა ეკა-
 ტერინე. ყველას ასომთავრული წარწერა აქვს სახელისა. სარტყელზე
 თაღისა სწერია:

საყდარი .
 ესე . წდისა
 კრკესი : ოდეს . მ
 იწისა .: ძრვამნ
 დაარღვია . მე
 ანტონის . შუმნ . გი
 ახლად . შევკეთე . ვ
 ნცა . არ . დამიე
 წყოთ . ღმნ შეგიდ
 ოს .:

საყდარი
 ესე წმიდისა
 კვირიკესი, ოდეს მ
 იწისა ძვრამან
 დაარღვია, მე
 ანტონის შეიღმან გიორგი
 ახლად შევაკეთე. ვი-
 ნცა არ დამივი-
 წყოთ, ღმერთმან შეგინდ-
 ოს.

(შეადარე: დ. ბაქრაძე, გვ. 117 — 118. ბარტოლომეი, გვ. 164,
 ტაბ. I, № 5). ჩემს და ბაქრაძის წაკითხვაში ერთი განსხვავება არის:
 ის კითხულობს მე - 7 სტრიქონში: შეესზეთე; მე ვკითხულობ: შე-
 ვაკეთე. ბარტოლომეის მიერ ხელით გადმოღებული წარწერა სრუ-

ლიად სწორი არაა, მაგრამ ასო: ძ: ამ სიტყვაში იქაც კარგად მოსჩანს. (იხ. ბარტოლომეი, ტაბ. I, №5).

3. ინგოროყვა თავის სვანეთში მოგზაურობის მოკლე ანგარიშში („საქართველოს მუზეუმის მოამბე“, ტ. VII, გვ. 348) აღნიშნავს საფრესკო წარწერას კალას ეკლესიაში 1183 წლისა, რომელიც ჩვენ არ შეგვინიშნავს. ეს არც გასაკვირალია, ჩვენი ყურადღება უმთავრესად მიქცეული იყო ცდაზე, რომ ერთს დღეს, ნაშუადღევს ან საათამდის, მოგვესწრო აღნუსხვა, აღწერა და ფოტოთი გადმოღება ძრავალ-რიცხოვანი ძეგლებისა, სულ 84, რომელიც იქ აღმოჩნდა. თვით წარწერა შეიძლება ეხლა გამოცემული იყოს, მაგრამ ჩვენამდის ჯერ არ მოუღწევია. მუზეუმის „მოამბის“ ჯერ მარტო რვა ტომი გვაქვს ნახული.

ეკლესიაში ინახება:

1. **ჯვარი დიდი ხისა**, კანკელის საწინავე, რომელიც დატოვებულია თავის ადგილზე, ესე იგი კანკელის წინ, შუაში, აღსავალის კარის პირდაპირ და ჰფარავს თითქმის მთელს ეკლესიას, ვინაიდან თავის კვარცხლბეკით და ზემოთ ქუდით სიმაღლე აქვს ორი საყენი, კვარცხლბეკის სიმაღლეა 1 არშინი და 11 და ნახევარი ვერშოკი, და თვით ჯვარისა 3 არშინი და 8 ვერშოკი, განი მისი მარცხენა და მარჯვენა ფრთებით სულ არის 2 1/2 არშინი. კვარცხლბეკს ორი საფეხური აქვს. ჯვარი შედერწილია ოქროთი დაფერილის ფირფიტებით, საერთოდ მდარე ხელობისა. წმიდათა სახეები: მალა — ჯვარცმა, მის ქვემოდ უმბომდის ჯვრებია, თვით უმბო ძვირფასი ქვით არის შემკობილი; მის ქვემოდ — მთავარ ანგელოზები; ამას ქვემოდ: ორი მაცხოვარი, ორი წა გიორგი ცხენით; კიდევ მაცხოვარი და ორი წა გიორგი, ოთხი მთავარ ანგელოზი, ტლანქი ხელობისა და ბოლოს ორი მთავარ ანგელოზი, ლამაზი ნახელავი. მარცხენა და მარჯვენა ფრთებზე: ხუთ - ხუთი მთავარ ანგელოზი. მეორე გვერდზე ჯვარისა სახეები კიდევ უფრო ტლანქია. ამ ჯვარს აქვს ზემოდ, როგორც მოვიხსენიეთ, ქუდი ანუ მიტრა ცილინდრის სახისა; შესდგება ხუთი ერთმანეთზე მილურსმული ვერცხლის ფირფიტებისაგან, რომელთა წაწვეტიანებული თავები იყრებიან ზემოდ და ქმნიან კონუსის თავს სამის ბურთით, და მათ ზემოდ ჯვარით. ყველა ფირფიტების შუა ადგილი უკავია ვედრების გამოხატულებას, ამობურცული შემკობილობით (ამ ქუდის კარგად გამოსული სურათი იხ. უვაროვისა, გვ. 84, ნახ. 16). თვით ჯვარის გადმოღება ფოტოგრაფიულად შეუძლებელი შეიქნა პატარა აპარატის უქონლობის გამო.

2. **ჯვარი ხისა**, შუა ტანისა, 67×45 სანტ. შეძერწილია ოქროთი დაფერილ ვერცხლის ფირფიტებით, რომლებზედაც სახეები წითა ამრიგად არის განაწილებული: ზემოდ — მაცხოვარი, სრულის ტანით, სახარებით, მაკურთხეველის მარჯვენით და წარწერით: იოქე; ღვთის მშობელი ჩხვილედ, წარწერით: ღდა ღსა; ღვთის მშობელი ვედრებისა, იოანე ნათლის მცემელი, სრულის ტანით: წმ იე; მთავარ ანგელოზი და ერთი წმიდანი კიდევ; სახელი არ უწერია. მარცხენა და მარჯვენა ფრთებზე: ორი მახარობელი, ორი მთავარ ანგელოზი და ორი სხვა წმიდანი. ხელობა გვარიანია (ფოტო არა გვაქვს).

3. **ჯვარი ხისა**, შუა ტანისა, შეძერწილი ვერცხლის ფირფიტებით, რომლებზედაც წარმოდგენილი არიან: ზემოდ მაცხოვარი, სრულის ტანით, მაკურთხეველის მარჯვენით და სახარებით მარცხენა ხელში; შუაში ჯვარცმა; მის ქვემოდ მთავარ ანგელოზი, სრულის ტანით, ლაბარუმით და ყვავილით; კიდევ მთავარ ანგელოზი, მაგრამ წელსზევითი, მედალიონში; მარცხენა ფრთას ჯვარისა ვერცხლი მოძარცული აქვს; მარჯვენაზედ ორი მედალიონია უწარწერო სახეებით, თავუჯულმა მოქცეულნი, წელსზევითნი (№ 17281). მეორე გვერდზე ჯვარისა (№ 17282), ზემოდ ვედრებაა; მის ქვემოდ მთავარ ანგელოზი მედალიონში; უმბო შემკობილია დიდის ქვით; მის ქვემოდ მაცხოვარი სრულის ტანით, სრულიად ისეთი, როგორც პირველ გვერდზე, და მთავარ ანგელოზი მედალიონში. მარჯვნივ და მარცხნივ ფრთებზე: მთავარ ანგელოზნი და ორი წმიდანი, თავუჯულმა მოქცეულნი. ხელობა ამ ჯვარისა უკეთესია, ვიდრე სხვებისა.

4. **ჯვარი**, სიმაღლით ერთი არშინი და 6 ვერშოკი, განით 13 ვერშოკი; დაფარულია ვერცხლის ფირფიტებით, რომლებზედაც წარმოდგენილი არიან მოციქულნი, მაცხოვარი ტახტზე მჯოდამარე და მთავარ ანგელოზნი. ქვემო ნაწილი მოძარცულია; ხელობა დაბალია.

5. ასეთივე ხელობის **ჯვარი**, რომელზედაც არის სახეები წაგორგისა, ტლანქი ხელობისა.

6. **ხატი - სანაწილე**, თავი განძი ეკლესიისა, მინანქრიანი, ბიზანტიური ხელობისა (№ 17299). ეს სანაწილე შეიცავს ხისაგან გაკეთებულ ოთხკუთხედ კოლოფს, ანუ ყუთს, შეძერწილს ოქროთი დაფერილის ვერცხლით. შუაში წარმოდგენილია ექვს-ფრთიანი ჯვარი გოლგოთაზე დამყარებული, ოთხის საფეხურით. ძველი განკუთვ-

ნილი ყოფილა შესანახავად ძელი ჭეშმარიტისა, ესე იგი ნაწილის იმ ჯვარისა, რომელზედაც ქრისტე იყო ჯვარცმული. ჯვარის აქეთ აქით წარმოდგენილნი არიან მდიდრულ სამეფო ბიზანტიურის სამოსლით და გვირგვინებით კონსტანტინე და ელენე. ჯვარის ზემოდ ორ მრგვალ მედალიონში ორი მთავარ ანგელოზია: მიქელ და გაბრიელ. ზემოდ და ქვემოდ კონსტანტინესა, ისე როგორც ელენესა, ოთხკუთხედი უჯრედებია ნაწილებისათვის და მათ კარებზე წარმოდგენილნი არიან: მოციქულნი პეტრე და პავლე, იოანე ნათლის მცემელი და წინასწარმეტყველი ელია. ყველა ამ ასურათებს ბერძნული წარწერები აქვს სახელებისა და ყველა ფრიად ლამაზი და ნაზი ხელობისა არის. ზედა პირს კოლოფისა უვლის აშია, მორთული აკანთის ფურცლების მსგავსი შემკობილობით. ამას კიდევ ახლავს დაკბილული ნაჭედი წრე, რომლიდანაც შედის ხატის ნაწილების თავსახურავი ფიცარი, აგრეთვე ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა. ამ სახურავის შემკობილობა და მორთულობა უფრო დიდი ღირებულების არის. შუაში აქ ოქროს ფირფიტაზე, რომლის სიმაღლე არის 3 და ნახევარი ვერშოკი, ხოლო განი ორი ვერშოკი, წარმოდგენილია ჯვარცმა საუცხოო ბიზანტიური მილანქრით შესრულებული, მაგრამ, სამწუხაროდ, დაზიანებული. ქვემოდ ჯვარცმულის ორივე მხარეს დგანან ღვთის მშობელი და იოანე ღვთისმეტყველი. ზემოდ მოფრენილნი მთავარ ანგელოზნი; მათ ზემოდ, ცაში მზე და მთვარე. ყველა ასურათებს ბერძნული წარწერა აქვს სახელებისა. ქვემოდ ჯვარცმულისა, ოქროს ფირფიტაზე მილანქრით გამოყვანილია ბერძნული სამ-სტრიქონიანი წარწერა, რომელიც წარმოადგენს იამბიკურ ლექსს და რომელიც გარჩეულია პამიალოვსკის მიერ. შინაარსი მისი ასეთია:

„ ილარიონს, რომელმაც შემოზღუდა (შეამკო) ნათელი (ღვთიური სახე) ბრწყინვალე ნივთითა, ექნება ამით გზა მიმავალი უაღრეს ნათელთან “.

ჯვარცმის ფირფიტა შემოზღუდულია ისეთივე ხელობის აკანთის ფურცლების აშიით, რომელიც არის პირველ ფიცარზე. ყველა ამას უვლის დიდი და ფართო აშია შემკობილი მრავალის ძვირფასი ქვებით, რომელნიც მოთავსებულნი არიან დიდრონს და მძიმე ბუდეებში. უმეტესი ნაწილი ამ ქვებისა დაცულია. კუთხეებში და შუაში ბუდეები ოთხკუთხედიანია, ზემოდ და ქვემოდ კვერცხის მსგავსნი, ხოლო ოთხკუთხედების ზემოდ და ქვემოდ მრგვალნი. ზოგნი მცირე ქვები ვარსკვლავის სახედ არიან განწყობილნი; ქვემოდ, შუა წოწო-

ლა ბუდეში სარდიონის ქვაა და ამ ქვაზე ამოჭრილია მშვენიერი სახე იესო ქრისტესი. ხოლო ეს ქვა და მისი ბუდე თავის ადგილზე არ არის; ის პირდაპირ უნდა იდგეს, აქ კი გვერდზე არის დაწოლილი. ქვემო აშია აქ ნაჭედი მორთულობითაა შემკობილი და წარმოადგენს ერთი მეორეზე გადაბმულ ბალახს, რომელშიაც მოსჩანან ხუთ-ფოთლიანი მისტიური ვარდები სპარსულ - ბიზანტიური რიგისა. სისქეზე შემოვლებული ნაჭედი ლამაზი აშია ყუთისა შემკობილია მრავალი მედალიონებით და სხვა და სხვა სახის ჯვრებით. ერთი მხარე აშიისა დაკარგულია, სხვებზე მედალიონებში წარმოდგენილი არიან წელს-წვეითნი სახეები წა თეოდორესი, დიმიტრისი, ეაკობისა, წა გიორგისა და წმიდა მარინესი. ყველას ამათ ბერძნული წარწერები აქვს სახელებისა. ერთის მედალიონის წარწერა გაფუჭებულია. სამწუხაროდ ამ გვერდის წმიდათა სახეები მთელად ფოტოგრაფიულად გადმოღებული არ არის, მხოლოდ № 17299-ზე ჩვენი ფოტოგრაფიისა ჯვარის, საფეხურების ქვემოთ, გადმოღებულია ნაწილი აშიისა წმიდა მარინეს მედალიონით, სწორკუთხედებიანი ჯვართ და სხვა შემკობილობით. აქედან შეიძლება ვიქონიოთ წარმოდგენა ამ საუცხოო აშიის შესახებ, ვინაიდან სხვა მედალიონებიც ამავე რიგის არის. ხალხის განგაში ხელს უშლიდა, ერმაკოვი ნერვიულობდა და ამით აიხსნება, რომ ეს ნაწილი გადმოუღებელი დარჩა, თუმცა დანიშნული იყო ჩემ მიერ.

მეორე გვერდი ხატ - კოლოფისა (№ 17301) შემკობილია ერთობ ლამაზი ნახელავი კომპოზიციით ქრისტეს აღდგომისა, ანუ უკეთ ვსთქვათ, ჯოჯოხეთის წარტყვენისა, ბერძნულის წარწერით. ქრისტე სდგას ჯოჯოხეთის შემუსვრილ კარებზე, მარცხენა ხელში ექვს-ფრთიანი ჯვარი უჭირავს, მარჯვენით ჩასჭიდებია მის წინ დაჩოქილს ადამის ხელს და აღადგენს მამად მთავარს; ადამის გვერდით ევა სდგას, სავედრებლად გაპყრობილი ხელებით; ევას უკან კიდევ ორი ფიგურაა; ქრისტეს უკან ოთხი; მათ შორის ორი გვირგვინოსანი მეფე, დავითი ახალგაზრდა და სოლომონი მხცოვანი. პეიზაჟი მთისაა. აშია ირგვლივ ფრიად ლამაზია ბროწეულის ყვავილების სახით შემკობილი.

დაწვრილებითი აღწერა ამ ხატ - კოლოფისა იხ. უვაროვისა გვ. 94 — 100, ტაბ XXVI — XXVII. დრო მისი გაკეთებისა ჯერ ნამდვილად არ არის დადგენილი და ზოგადათ ნაჩვენებია გრაფ. უვაროვის მიერ IX — XI საუკ. ჩვენი სურათები ბევრად უკეთესია, ვიდრე უვაროვის გამოცემაში. მე მაქვს კიდევ კარგად შესრულებული დიდი სურათი ამ ხატის ბერძნული წარწერისა.

7. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 87×60 სანტ. მაცხოვარი მაღალ-ზურგიან ტახტზე ზის. ტახტი შესდგება ქვემოდ სამმაგი ჩუქურთმიანის სვეტებისაგან, რომელნიც ზემოდ ვიწროვდებიან და თავდებიან საერთო სვეტის თავით აკანთის ფოთლის სახედ. ზის ნაწილზე საჯდომისა ძევს ორი მუთაქა, მოქარგული თავებით და ამ მუთაქებზე ზის მაცხოვარი. ზურგი ტახტისა შესდგება ორმაგი ჩუქურთმინი სვეტებისაგან; ესენი თავდებიან მარცხნივ; ორი ფრინველის ქანდაკებით, რომელთაგან ერთი მეორეს ნისკარტს უდებს პირში; მარჯვნივ ასეთივე პოზით ორი მხეცია. მაცხოვრის სახე მსცოვანია; გრძელი თმა მისი ნაწნავებად ჩამოდის მხრებზე; ნიშბი დიდია, ჯვარის სახისა; შემკობილი ყოფილა ხუთის ქვით; ერთი აკლია; მაცხოვარი მარჯვენა ხელით აკურთხებს, მარცხენა უდევს სახარებაზე, რომელიც მუხლზე უძევს; ფეხები შიშველი უძევს მოჩუქურთმებულ სკამზე დაწყობილი. ზემოდ, ნიშბის აქეთ-იქით, ოთხკუთხედებში ასომთავრული წარწერა: ა~ო ქ~ე. ეზო და აშიები შემკულია ლამაზის ყვავილოვანის ორნამენტით. ზემო აშიაზე, მრგვალ მედალიონებში, წარმოდგენილია, შუაში გამზადებული ტახტი; კუთხეებში დედა ღვთისა და ნათლისმცემელი, წარწერებით: დ~და ღ~თსა, წ~ა ნთლის მცლი. ასეთივე სამი მედალიონი, წელს ზევითი ფიგურებით წ~თა, ქვემო აშიაზეა; სახელები არ უწერია. მარცხენა აშიაზე სრულის ტანით, ოთხკუთხედებში, წარმოდგენილნი არიან გრიგოლ დიდი: წ~ა გ~გლ; მეორეს ზემოდ, აწერია: „ წ ა ედლ(?) “. მარჯვენა აშიაზე: წ~ი მქლ, საზომით და წ~ი გ~ი სრულის ტანით. ხელობა მე - 14 — 15 საუკ. უნდა იყოს (№ 17298).

8. **ხატი წმიდისა კვირიკესი**, ოქროსა, ნაჭედი, 15 3/4×10 3/4 ვერშოკი; წმიდანს წარმოდგენილია სრულის ტანით და თავისებური ტანისამოსით, რომელიც გერმანულს გვაგონებს; გაშლილი მარჯვენა ხელი გულზე აქვს მიდებული; მარცხენაში ჯვარი უჭირავს. (№ 17304). დაწვრილებითი აღწერა იხილეთ უვროვისა, გვერდი 117, ტ. XXXVI, 62.

ნიშბი დიდია, ორმაგი გრეხილით შემოვლებული. სახე წმიდანისა დაზარალებულია, აგრეთვე ქვემო ნაწილიც. მარჯვენა კუთხიდან, ზემოდ, ექვს - ნაწილედ სფეროდან ქრისტეს მაკურთხეველი ხელი მოსჩანს.

წარწერა სახელისა გამოყვანილია ერთობ ლამაზის შოგრძო ასომთავრულით: წ~ა კ~კე. ეზო შესდგება ერთი ერთმანეთში გადამებული სიმრგვალებებისაგან და რომბებისაგან. აშიები ბალახოვანის

სახით არის შემკობილი ლამაზად. ქვემო აშიას ნახევარი აკლია. აშიებში ეხლა შვიდი მრგვალი მედალიონია წმიდათა, წელსზევითნი; ესენი არიან მოციქულნი, წა გიორგი და სხვა. ქვემოდ, მარჯვნივ, კვირიკეს ფეხთან დაჩოქილი ფიგურაა წარმოდგენილი, მაგრამ წელს ზევით ფიგურა სულ მოშლილია. აგრეთვე ეხლა მოშლილია ნაწილი წარწერისა ამ ფიგურის ზურგს უკან; ხოლო დ. ბაქრაძის დროს ცოტა კლებია (ბაქრაძე, გვ. 117). მოგვეყავს წარწერა შევსებით. ბაქრაძის ტექსტიდან ამოღებულს ასოებს ფრჩხილებში ვსვამთ:

ქ : წო : და : დ~ბლო : ქსმწმ
 წმიდაო და დიდებულო ქრისტეს მოწა-
 ეო : კ~ე : მეოხ : ექმენ : წ~ე : მეო კვირიკე, მეოხ ექმენ წინაშე
 ქ~სსა : ფ~დ : მოსავ[სა] : ქრისტესა ფრიად მოსავსა
 ძ~ლისა : შ~ნსა : [სგანუ]... : ძალისა შენისა სგანუ
 ნის : რ~ნ : შეამ[კო] : ნის. რომელჲან შეამკო
 წ~ჲ : ესე : ხ~ტი : დ~ლ[ი] : წმიდაჲ ესე ხატი დიდებული-
 სა : სახისა : სა სახისა
 შენისაჲ : შენისაჲ.

ხატი მე - 12 — 13 საუკ. უნდა იყოს.

9. **ხატი წმიდისა კვირიკესი და წმიდისა ივლიტასი**, ვერცხლისა, ნაქველი, 69×47 სანტ. შუაში, განცალკევებულ ოთხკუთხედ ფირფიტაზე წარმოდგენილნი არიან რელიეფით ტლანქი ფიგურები კვირიკე და ივლიტასი. წარწერებით: წჲ კე; წჲ ილტა. ამას ახლავს ყოველა მხრით სხვა ღირფიტები, მარჯვნივ და მარცხნივ თითო; ორი მოგრძო ქვემოდ და ერთი დიდი ზემოდ. ყველა ეს ფირფიტები სავსეა რელიეფით განაწედი ფიგურებით. ზემო ფირფიტაზე ფიგურები ორ რიგად იყოფა; ზემო რიგში, შუაში, ლამაზი „დროზნიცა“ ფილიგრანისა, ერთის ძვირფასის ქვით შუაში. ამ დროზნიცის მარჯვნივ მედალიონებში მკერდსზევითი ფიგურაა ქრისტესი, წარწერით: ჲ~ჳ ქ~. მარცხნივ: დ~ჲ დ~ჲ. ამის მარცხნივ: ჯვარცმა ღვთი-ღობლითურთ. ქვემო რიგში ზემო ფირფიტისა, შუაში, ვედრებაა; ქრისტეს ფიგურა ვედრებაში წელსზევითია, ოთხკუთხედში, სახარებით და მაკურთხეველის მარჯვენით; წარწერა: ჲ~ჳ ქ~ე. ფიგურები ღვთის მშობლის და იოანესი ორ მრგვალ პატარა მედალიონებშია მკერდზევითად წარმოდგენილნი, წარწერებით: დ~ჲ დ~ჲ, წ~ჲ ი~ე. ამის მარცხნივ წმიდა გიორგია წელსზევითი, ოთხკუთხედ მედალიონში, შუბით და წარწერით: წ~ი გ~ი. ამის მარცხნივ მთავარ ანგელოზია.

ორად განყოფილებას ფიგურებისას ზემო ფირფიტაზე არღვევს ფიგურა წა ნიკოლოზისა, რომელიც ყველაზე მოზრდილია, წელს-ზევითი, ოთხკუთხედში, და უჭირავს მთელი სიმაღლე ზემო ფირფიტისა. ის მარჯვენა ხელით აკუთხებს, მარცხენაში სახარება უჭირავს. წარწერა: წა ნკლზს (sic). ამის მარჯვნივ, ზემოთ კუთხეში მაცხოვარია ტახტოსანი; მის ქვემოდ მთავარ ანგელოზი. მარჯვენა და მარცხენა ფირფიტებზე, ორთავეზე, სამ - სამი ერთგვარი ფიგურაა: ზემოდ და ქვემოდ მაცხოვარი ტახტოსანი; შუაში წმიდა მხედარი ცხენით; წარწერა არა აქვს, მაგრამ ერთი უნდა იყოს წა გიორგი, მეორე — წა თეოდორე; ფიგურები ცოტა განირჩევიან ერთი მეორესაგან; მარცხენა ვეშაპს გმირავს თავ-ჯვარიანა შუბით; ის უხმლოდ არის; მოსასხამი ზემოდ არ აცვია. მარჯვენა ფიგურა ადამიანს გმირავს; მას ხმალი არტყია და მისი მოსასხამი მის ზურგს უკან ჰაერში ფრიალებს.

ორ ქვემო ფირფიტაზედაც ოთხი სრულიად ერთგვარი ფიგურაა. შუაში წა მხედარი; ზემოდ ის, რომელიც ადამიანს გმირავს; ქვემოდ ის, რომელიც ვეშაპს გმირავს; მათ ორივე მხარეს მაცხოვარი ტახტოსანი. გამოხატულობა ყველა ამ ფიგურებისა სრულიად ისეთია, როგორც მარჯვენა და მარცხენა ფირფიტების ფიგურებისა. ხოლო აქ ფირფიტების ბოლოებში წარმოდგენილია ორი ერთგვარი ფიგურა, სრულის ტანით; მარჯვენა ხელით აკუთხებს, მარცხენაში სახარება უჭირავს, ნიშბი არა აქვს, თავზე თითქო ჩალმა ახურავს დანაოჭებული, ტანისამოსიც დასერილის მინაგვარად დანაოჭებულია. ყველა ფირფიტის ფიგურები ერთი ერთმანეთისაგან იყოფა სქლად დაწნულის სიმრგვალებით. ამასთანავე ქვემო ფირფიტაზე, ფიგურებს შუა, ზემოდ და ქვემოდ სიმრგვალებებისა, ასომთავრული ასოებია, რომელნიც წარწერას შეადგენენ, მაგრამ დასაწყისი წარწერისა ქვემო ფირფიტაზეა; ეს შეცდომით მოსვლიათ. ეს ფირფიტა ზემოდ უნდა ყოფილიყო. ასოები საკმაოდ ვულგარულია. ქვემო ფირფიტაზე (№ 17297) სწერია:

წო კე ილტა წმიდაო კვირიკე, ივლიტა,
 შე კე შლ ცოი შეიწყალე კვირიკე შვილ - ცოდვილი.
 ზემო ფირფიტაზე:

მხცი ორსავე მოხუცი ორსავე
 ცხო რე ბა სა . ცხორებასა.

ძნელია გადაჭრით თქმა, რას შეიცავს მეორე სტრიქონის ჯგუ-

ფი: „კ~ე შლ ც~ი“. პირველი სიტყვა უნდა იყოს „კვირიკე“: როგორც ეს პირველ სტრიქონშია. თუმცა ასეთი შემოკლებით ზოგჯერ კონსტანტინეც იწერება; მეორე სიტყვას „შლ“ ქარაგმა არა აქვს: შეიძლება ნიშნადღეს „შვილს“. ხოლო „ც~ი“ უნდა უდრიდღეს გამოთქმას: „ცოდვილი“. ამიტომ მეორე სტრიქონი უნდა იკითხებოდღეს: „შეიწყალე კვირიკე (თუ კონსტანტინე) შვილ - ცოდვილი“, ანუ „შეიწყალე კვირიკეს შვილი ცოდვილი“. ფოტოგრაფიაზე წარწერა მშვენიერად მოსჩანს. წედარება ადვილია. წარწერას არც ერთი მკვლევარი არ იხსენიებს.

აშიები ხატისა ერთგვარია, ლამაზად შემკობილი ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით და მრგვალი პატარა მედალიონებით წმიდათა, უწარწეროდ. სულ 34 მედალიონი ყოფილა; ეხლა 1 აკლია; შესაძლოა აშია უფრო აღრინდელი იყოს, ვიდრე თვით ხატი. ამას გარდა ოთხი ძვირფასი ქეაც ამკობს ხატს. ხელობა ხატისა, ჩვენის აზრით, მე - 16 საუკ. უნდა ეკუთვნოდღეს.

10. ხატი წმიდა კვირიკესი, ოქროსა, ნაჭედი. 65×47 სანტ. (№ 17275). წმიდანი წარმოდგენილია რელიეფით და სრულის ტანით, ახალგაზდათ. მდიდრულ ბიზანტიურ ტანისამოსით და ჯვარით ხელში და ნიშბით. წარწერა ლამაზის ასომთავრულით: „წ~ი კ~ე გვერცლისაი“. უკანასკნელი სიტყვა უფრო პატარა ასოებით არის დაწერილი. ვიდრე პირველი ორი. დ. ბაქრაძე უჩვენებს წარწერას კიდევ ქვემო აშიაზე (გვ. 117): წ~ო : ინე : ნათლის : მცემელო შე... მაგრამ ქვემო აშიაზე აქ არავითარი წარწერა არ რის დ ეს სხვა ხატიდან აქ შეცდომით უნდა იყოს მოყვანილი.

აშიები შემკობილია ორმაგი ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით, საუცხოო ნაჭედისა და შიგ მოქცეულია 8 მრგვალი მედალიონი, მკერდ-ზევითი ფიგურებით წმიდათა. ზემოდ: მაცხოვარი მთავარანგელოზებითურთ, ქვემოდ: წ~ე თ~ე, წ~ე დმტრი, წ~ე გ~ი; გვერდებზე: წ~ე პ~ტრე, წ~ე პ~ლე. გრაფ. უვაროვისას აშიები უფრო კლასიკურის დროისად მიაჩნია, ვიდრე ფიგურა თვით კვირიკესი (გვ. 106, 109), მაგრამ, ჩვენის აზრით, ესენი ერთი დროის არიან, არა უგვიანეს მე-13 საუკ. სურათი ამ ხატისა გამოცემულია გრ. უვაროვის მიერ; იხ. ტაბულა XXXI, სურათი 52.

11. ხატი წ~ა კვირიკესი, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 55×42,5 სანტ. წმიდანი წარმოდგენილია რელიეფით, წელს

ზევით; ჯვართ მარჯვენა ხელში; ნიშბი დიდი აქვს; წარწერა: წ~ა კ~ე. აშიები ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტი შემკობილი, რვა მედალიონით მკერდს ზევითი წმიდათა ფიგურებით. მარცხენა კუთხეში ხატისა ცის სფეროდან სჩანს მაკურობეველი მარჯვენა უფლისა. ხატი უნდა ეკუთვნოდეს მე - 15 — 16 საუკუნეს (№ 17276).

12. ხატი წ~ა კვირიკესი, ვერცხლისა, ნაჭედი, 55×39 სანტ. (№ 17284). წმიდანი წარმოდგენილია სრულის ტანით, ახალგაზდათ, რომაულ ტანისამოსში, ჯვართ ხელში და ნიშბით. ეზო ბალახის მსგავსად არის შემკობილი, ხოლო აშიები რომბ - ლურსმულია. ამათში წარმოდგენილნი არიან მკერდსზევითი ფიგურები მედალიონებში. ზემოდ ვედრება; ქვემოდ წმიდა მხედარნი; მარჯვნივ და მარცხნივ სრულის ტანით მოციქულნი პეტრე და პავლე. ხატი მე-14 საუკ. უნდა იყოს. უ

13. ხატი წ~ა კვირიკესი, ვერცხლისა, ნაჭედი, 51×39 სანტ. წმიდანი წარმოდგენილია სრულის ტანით, ბიზანტიური ტანისამოსით და ჯვართ ხელში. გრძელი თმის კავები ჩამოშვებული აქვს მხრებზე. წარწერა: წ~ი კ~ე. ხელობა ტლანქია (№ 17285), მე - 17 18 საუკ. აშიები უკეთესი ხელობის არის, ბროწეულის ყვავილების მსგავსად მორთული, რვა წელსზევითი სურათებით წმიდათა მედალიონებში.

14. ხატი ვედრებისა, ვერცხლისა, ოქროთ დაფერილი, 84×75 სანტ. ყველა ფიგურები სრულის ტანით არიან წარმოდგენილნი (№ 17274), წარწერებით: ა~ვ ქ~ე, დ~დ ღ~ა, წ~ა ნა~ი (= ნათლის მცემელი). აშიები რომბ - ლურსმულია ცხრა, მკერდზევითი წმიდათა ფიგურებით მედალიონებში. მაცხოვრის ფეხებ ქვეშ წარწერა:

ქ~ე : შ~ე : გ~ი : დეკანოზი :

დ. ბაქრაძეს სიტყვა გ~ი (გიორგი) გამოწვებული აქვს. 117). ხელობა მე - 16 — 17 საუკ. უნდა იყოს.

15. ხატი იოანე ნათლის მცემლისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 45×35 სანტ. იოანე წარმოდგენილია სრულის ტანით; შესამოსელი ქართულ ჩაცმულობას მოგვაგონებს, კაბას გრძელი სახელურებით (№ 17279). ფიგურა მოკლეა. წარწერა ასომთავრული:

წ~ო : ინე : ნათლის : მცემლო : შ~ე : ენჭუგარსიძე : და მეულესა . მისსა : მრმს : ამ~ნ.

უქარაგმოდ:

წმიდაო იოანე ნათლის მცემელო, შეიწყალე ენჭუგრსიძე და მეუღლესა მისსა მარიამს (შეუნდვენ); ამინ. (შეაღარე დ. ბაქრაძე, გვ. 116).

აშიები საცერის მსგავსი შემკობილობით არის შემოზღუდული წერტილებიანი წრეებით. მრგვალ მედალიონებში აშიებისა წარმოდგენილნი არიან მკერდზევითნი ფიგურები: ზემოდ ვედრება. წარწერა ქრისტესი ბერძნულია, სხვებისა ასომთავრული: ღ~ღღ ღ~ს, წ~ჟ ი~ნე; ქვემოდ: წ~ჟ ეკატ. (= ეკატერინე), წ~ჟ ლუკა და წმიდა ზაქარია (?). აქეთ - იქით: წ~ჟ პ~ტრე, წ~ჟ პ~ლე. ხელობა მე - 15 — 16 საუკ. უნდა იყოს.

16. **ხატი ღვთის მშობლისა**, ჩვილედი, 84×52 სანტ. ყოფილა ფერადიანი, მაგრამ ფერადები საკმაოდ მოშლილია; წარწერა ხუცური: ღ~ღღ ღ~ჟ. პერანგი ვერცხლისა აქვს; ნაჭედი ნიმბები და აშიები შემკობილია მდარედ, მედალიონებიც აშიებისა წ~თა ფიგურებით ტლანქია (№ 17273), მე - 17 საუკ. უნდა ეკუთვნოდეს.

17. **ფერადებიანი ხატი**, 72×47 სანტ. ფერადები მოშლილია, წარწერა არა სჩანს; არ ვიციტ, რომელი წმიდანის არის. სურათი წელსზევითია; მარცხენა ხელში მოგრძო ტარი სჩანს, ლაბარუმის თუ შუბის, ძნელის სათქმელია, მარჯვენა გულზე აქვს მიდებული. აშიები კარგი ხელობის არის, ორმაგი ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით შემკობილი და კარგის მედალიონებით წ~თა. აქეთ - იქით სრულის ტანით: წ~ი ანდრია (მარცხნივ), წ~ჟ ლ~კა (მარჯვნივ); ქვემო აშიაზე მკერდზევითნი პეტრე და პავლე და ერთი კიდევ სხვა ფიგურაა, უწარწერო. ზემო აშია მოძარცულია (№ 17289). ხელობა მე - 12 — 13 საუკ. არის.

18. **ფერადებიანი ხატი**, ვგონებ, **მაცხოვრისა**; ფერადები სრულიად გადასულია; დარჩენილია მხოლოდ ნაჭედი აშიები, ორმაგი ბალახის მსგავსი მორთულობით შემკობილი (№ 17287); მე - 13 — 14 საუკუნისა უნდა იყოს.

19. **ხატი ღვთის მშობლისა** ჩვილედი, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, 15,5×13 სანტ. ფიგურა წელსზევითია, სახეები დაზიანებულია. აშიები ფურცლოვანი მოხატულობით საუცხოოა, მე - 12 — 13 საუკ. ქვემოდ ორ-სტრიქონიანი წარწერა ცოტა დაზიანებულია:

ღოდო : ღოსო : მოხე : ბავშეშას : ძესა : ბასლა : და მეუღლესა :
მისა : გუაცას : და : შვილსა მათსა.

მე - 13 — 14 საუკ. უნდა იყოს. (№ არ მახსოვს, სხვა ხატებთან არის გადაღებული).

20. ხატი ღვთის მშობლისა, ნიშოვანი, ფერადებით დახატული (№ 17268), ფერადები დაზიანებულია; ქრისტეს ყრმას ბერძნული წარწერა აქვს სახელისა, პერანგი და ბალახების მსგავსად შემკობილი აშიები ღამაში ნახელავია; 19,5×15 სანტ. ღვთის მშობლის ზემოდ, კუთხეებში მთავარ ანგელოზებია; ქვემოდ ორ სტრიქონიანი წარწერა:

ქ . დედაო : ღმრთისო : მოხ : ექ
მნ სულს : ბერის : ხშს და მის დდ მ .

უქარაგმოდ:

დედაო ღმრთისაო, მეოხ ექ-
მენ სულსა ბერის ხოშას (?) და მის დედამას.

ძნელია თქმა, როგორ უნდა წავიკითხოთ შემოკლებით გადმოცემული სახელი „ხშს“, „ხოშას“, „ხოშის“, თუ სხვა.

ხატი მე - 12 — 13 საუკ. უნდა ეკუთვნოდეს.

21. ხატი ღვთის მშობლისა, ტახტზე მჯდომარისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 44×33 სანტ. ტლანქი ხელობისა; დაზიანებულია; წარწერით: დ~ჟ ღ~ჟ. ანია რომბ - ლურსმული, ცხრა მედალიონით. ზემოდ ტახტის გამზადებაა მთავარ ანგელოზებითურთ (№ 17288). ღვთის მშობლის ტახტის შემკობილობა ამ ხატისა სუსტი მიბაძვავა № 17289 ხატის ტახტისა. მე - 16 — 17 საუკ. უნდა იყოს.

22. ხატი ღვთის მშობლისა, ვედრებისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 20×16 სანტ. ღვთის მშობელი წელსხევითი წარმოდგენილია ოთხკუთხედში, მავედრებელის სახით და წარწერით: დ~ა ღ~თსა. აშია ფოლაქების მსგავსი წრეებით არის შემოვლებული. ხელობა რიგინია, (17270 — 507 ?). მე - 17 საუკ. უნდა იყოს.

23. ხატი ღვთის მშობლისა, ფერადებით დახატული, 33×25 სანტ. ფერადები სულ გადასულია: დარჩენილია ოქროთ დაფერილი ვერცხლის ნიშბი და ღამაში აშიები ბალახოვანის რიგით შემკობილი (№ — 527); არა უგვიანეს მე - 14 საუკ.

24. ხატი ღვთის მშობლისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 49×38 სანტ. წარწერით: წ~ჲ მსმლი (= მლთის მშობელი) ღ~ი (ღედაი) ქესი. აწიები ბალახის სახით შემკობილი კარგი ნახელავი არის. (ფოტო-გრაფია არ არის).

25. ხატი მაცხოვარისა, ნაჭედი, 37×30 სანტ. მაცხოვარი წელს-ზევითა, მაკურთხეველის მარჯვენით და სახარებით; ნიშბი ჯვარის სახედ აქვს. ნიშბზე ყოფილა ძვირფასი ქვა, ეხლა უკვე დაკარგული. წარწერა: წ~ი მ~სა (= მაცხოვრისა) ხატი. აშია ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით და წ~თა მედალიონებით არის შემკობილი; გვერდებზე ღვთის მშობელია და იოანე სრულის ტანით. წარწერები: წ~ი ღ~სლი, წ~ი ი~ნე. ზემოდ: ვედრება და ქვემოდ: წმიდანი მხედარნი: დიმიტრი, თეოდორე და გიორგი, ყველა წარწერებით სახელებისა (№ — 517). მე - 14 — 15 საუკ. უნდა იყოს.

26. ხატი ჯვარცმისა, ლამაზი, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 18×15 სანტ. წარწერა: წ~ჲ ქ~ე; ქვემოდ, ჯვარცმულის ორივე მხარეს, ღვთის მშობლის და იოანე ნათლის მცემელის მაგიერ, წარმოდგენილია ორი წმიდა გიორგი, რომაული საომარი ტანისამოსით, ფარით მარცხენა მკლავზე და მახვილით მხარზე; ორივეს ერთგვარი წარწერა აქვს: წ~ჲ გ~ი. აწიები ლამაზად არის შემკობილი ბალახოვანის ორნამენტით. ქვემოდ ყოფილა ორ-სტრიქონიანი წარწერა; დარჩენილია შუა ნაწილი, პირველი სტრიქონიდან: „... ცმაო ქესო“... მეორე სტრიქონიდან: „... ომან ან“.. უნდა ყოფილიყო ალბათ: [ჯვარ]ცმაო ქრისტესო [შეიწყალე] ომან, ამინ. ხატი მე-12 — 13 საუკ. უნდა იყოს (17268 — 505).

27. ფერადებით დახატული ხატი მაცხოვარისა (?), 29×21 სანტ. ფერადები გადასულია; შესანიშნავი ხელობის აწიები ფურცლოვანის მოკაზმულობით; ნიშბი სამი ქვით ყოფილა შემკობილი; დარჩენილია ერთი. ნიშბის ზემოდ, მოგრძო ოთხკუთხედში ბერძნული წარწერა ყოფილა, ეხლა გადასული. ქვემო აშიაზე ყოფილა სამ-სტრიქონიანი წარწერა; დარჩენილია თავი და ბოლო; შუა, უმეტესი ნაწილი, დაღუპულია:

ქ ნებსით : ვნებ ... ზა რა
ი მიძნა : კორცი ... ბი შენ
მსგვსდ : ავზკი ... მ~ლ ნე მე

უკანასკნელი სტრიქონი უნდა იკითხებოდეს:

„შენ მსგავსად ავაზაკისა მიმიღე მე“.

ხატი მე-12 საუკ. უნდა იყოს (17268 — 505).

28. **ხატი მაცხოვრისა**, 16×12 სანტ. პირის სახე ფერადებით ყოფილა დახატული, ფერადები გადასულია. პერანგი და აშიები ლამაზი, ნაზი ხელობისა, მე - 12 — 13 საუკ. ოქროსია. მაცხოვარის ფიგურა წელსზევითია, მაკურთხეველის მარჯვენით და სახარებით; წარწერა სახელისა ბერძნულია. ქვემოდა აშიაზე წარწერა:

ქ. ლო : შემწე ეყვ ამერიჯიბს : ბშქს : (ბაქრაძე, გვ. 116).
(არ არის გადაღებული).

29. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაქედი, 20×15 სანტ. მაცხოვარი ტახტოსანია ჩვეულებრივის პოზით. წარწერა: **მც ქე.** ეზო და აშიები შემკობილია ბალახოვანად. ნიშბი ჯვარის სახედ არის. მე - 16 — 17 საუკ. უნდა იყოს. (№ — 507).

30. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ოქროთ დაფერილი, 18×14 სანტ. წარწერით: „მცხოვრი“. მაცხოვარი ტახტოსანია, ჩვეულებრივის პოზით, მაგრამ ერთობ ტლანქი ნახელავია, მე - 18 — 19 საუკ. (17270 — 507 ?).

31. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, 17×15 სანტ. ბერძნულის წარწერით სახელისა **C~X (sic) X~C**. ტლანქი ხელობისა არის, მე - 18 საუკუნ. (გადაღებული არ არის).

32. **ხატი მაცხოვრისა**, 15×11 სანტ. პირის სახე ფერადებით ყოფილა დახატული, მაგრამ ფერადები სულ გადასულია; პერანგი და აშიები ვერცხლის არის; მაცხოვარი წელსზევითია, ჩვეულებრივი პოზით. წარწერა სახელისა ბერძნულია. ხელობა ლამაზია. მე - 13 — 14 საუკ. (გადაღებულია სხვებთან ერთად).

33. **ხატი ჯვარცმისა**, ვერცხლისა, 17,5×15 სანტ. წარწერით: „ჯვრცმაჲ ქესა“. ტლანქი ხელობისა არის (არ არის გადაღებული).

34. **ხატი წმიდისა ზაქარიასი**, ვერცხლისა, ნაქედი. 17×13 სანტ. წმიდანის წელს ზევით არის წარმოდგენილი, საცეცხლურის მსგავსი კურჭელით, რომელიც ნეკზე დაუკიდია. ზემო ნაწილი დიდი ნიშბისა დაფარულია წერტილების მსგავსად შემკობილის აშიით. წარწერა: „წი ზქრი“. მე - 17 საუკ. ხელობა უნდა იყოს (გადაღებულია სხვებთან ერთად).

35. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაქედი, 44×43 სანტ. მხედარი სრულის ტანით არის ქვეითად წარმოდგენილი, შუბით და ფარით. ეზო სადაა. აშიები ბალახოვანის შემკობილებისაა, ლამაზი, რვა მედალიონით წმიდათა. ხელობა მე - 15 — 16 საუკ. უნდა იყოს. (№ 17286).

36. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაქედი, 18×16 სანტ. მხედარი წარმოდგენილია სრულის ტანით, რომაულ სამხედრო ტანისამოსში, შუბით და ფარით. წარწერა: წა გ. (ასო ბ-ნი უკულმა არის). აშია ფოლაქების მსგავსად შემკობილი, ტლანქია, როგორც თვით ხატი. მე - 18 — 19 საუკ. (№ 17271).

37. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაქედი, 36×25 სანტ. მხედარი წარმოდგენილია სრულის ტანით, შუბით და ფარით; უკან, წელზე მახვილი ჰკიდია. წარწერა: წი გ. ხელობა ტლანქია, მე - 18 საუკ. ხოლო აშიები, პალმეტების სახით შემკობილი ლამაზია და ეკუთვნის კლასიკურ ხანას. ქვემო აშიაზე წარწერა (№ 17280):

ქ : წო : გ~გი : გ~რსო : შეიწლ : კ~ვი : სუორს :
ესე იგი : წმიდაო გიორგი გერისაო, შეიწყალე კევი საყორის. (შეადარე დ. ბაქრაძე, გვ. 117).

38. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაქედი, 19,5×18 სანტ. მხედარი წარმოდგენილია სრულის ტანით, რელიეფით, შუბით და ფარით; წელზე, უკან მახვილი ჰკიდია. წარწერა: წა გ. აშია ლამაზი ნაძვის კინკრიყის მსგავსად შემკობილი, მე - 16 — 17 საუკ. (№ 17269 — 506 ?).

39. ხატი წა გიორგისა, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, ნაქედი, 21×16 სანტ. ფრიად დაზიანებულია. მხედარი გაქენებული ცხენით არ ას წარმოდგენილი, ვეშაპს გმირავს. წარწერა: წი გ. აშია გვარიანია (№ 17283 — 520 ?).

40. ხატი ღვთის მშობლისა ჩვილედი, წელსზევითი, 32,5×25,5 სანტ. ყოფილა ფერადებით დახატული, მაგრამ ფერადები გადასულია; დარჩენილია დიდი ნიმბი მოოქრული ვერცხლისა, წერტილებიანი წრეებით შემკობილი, ბალახოვანის მორთულობით (№ — 509). მე-15 — 16 საუკ. უნდა იყოს.

41. პატარა ხატი ღვთის მშობლისა, ოქროსა, 2,6×2,6 სანტ. ლამაზი ხელობისა, მე - 12 — 13 საუკ. (არ არის გადაღებული).

42. **ხატი მთავარ ანგელოზ მიქაელისა**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, 41×30,5 სანტ. მთავარ ანგელოზი სრულის ტანით არის წარმოდგენილი, ლაბარუმით და ბურთით. წარწერა: წ~ი მი~ლ. სახე დაზიანებულია. ეზო ბალახოვანად შემკობილია. აშიები ნაწილობრივ რომბ - ლურსმული, ნაწილობრივ ბროწეულის ყვავილების მსგავსად. ერთი დროისა არ არის და უთავბოლოდ არის დაკერებული. ზემო აშია თავის მედალიონით გვერდზე უნდა ყოფილიყო, რომ მედალიონის სურათი პირდაპირ მდგარიყო. (№ 17272). აშიებზე ორი მედალიონია დაცული; მე - 17 — 18 საუკ. უნდა იყოს.

43. **ხატი მთავარ ანგელოზ მიქაელისა**, უფრო პატარა, მაგრამ უკეთესი ხელობისა, ვიდრე წინა ხატი, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი; მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია სრულის ტანით, ბიზანტიური სამეფო კარის ტანისამოსით, შუბით და ბურთით. წარწერა: წ~ი მი~ლ. აშიები რომბ - ლურსმული, სადა სიმრგვალებით (№ 17290). მე - 14 — 15 საუკ. უნდა იყოს.

44. **ხატი ორ მიქელ მთავარ ანგელოზისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 28×12 სანტ. ბაწრულად შემოფარგლულ ორს ოთხკუთხედში წარმოდგენილია თითოეულში ცალ-ცალკე ერთი და იმავე ყადის ფიგურა მთავარ ანგელოზის მიქაელისა, სრულის ტანით, გრაგნილით ხელში, და წარწერით: ზემოდ: წ~ა მ~ქლ. აშიები ზემოდ და ქვემოდ რომბ - ლურსმულია, აქეთ - იქით ნახევარი სიმრგვალებებისაგან შესღება. მე - 18 საუკ. ხელობა უნდა იყოს. (№ 17269).

45. სრულიად ასეთივე **ორ მიქელ მთავარ ანგელოზისა ხატი**, ვერცხლისა, მაგრამ უფრო პატარა, 20×17,5 სანტ. (№ 17283).

46. პატარა, ოქროს **ხატი მთავარ ანგელოზ გაბრიელისა**, 5,5×4 სანტ. ტლანქი ხელობისა არის (არ არის გადაღებული).

47. **ხატი ორი მხედარისა**, 17×12 სანტ. ფერადებით დახატული ყოფილა; ფერადები გადასულია; დარჩენილია სრულად ლამაზი ნიშნები და აშიები, ლამაზად შემკობილი; მე - 13 — 14 საუკ. ქვემოდ, აშიაზე წარწერა კარგად ვერ ირჩევა (№ — 508):

წ~აო თე (?) და გონისფა (გუნისფა ?).

48. **ხატი ჯვარცმისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 17,5×15 სანტ. წარწერით: „ჯრცმა ქესა“, ტლანქი ხელობისა, (გადმოღებული არ არის).

49. **ხატი** ფერადებით დახატული **გარდამოხსნისა**, რთული კომპოზიციისა, 49×40 სანტ. ფერადები დაზიანებულია. ქვემოლ, კუბოში ჩასვენების სურათია. მხატვრობა მაინცდამაინც ლამაზი არ არის. აშიები ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა შემკობილია ბროწეულის ყვავილების მსგავსი მორთულობით, ორმაგად.. ლამაზი ნახელავია. ქვემოლ: სანახევროდ გადასული წარწერა:

ლისა სტო კტო .. თ~ს ჯრცმლო
მწ ფრლ გნ დდთრთ დჩს
ფალესა ხლისად .

ესე იგი: „ღმრთისა სიტყვაო, კაცთათვს ჯვარცმულო, მწე - მზარველ გუექმენ დედითურთ დაჩის ფალეე სახლისად (?). ეს ორი სიტყვა გამოუცნობელი რჩება) (არ არის გადმოღებული).

50. **სამი უბრალო ხის ჯვარი**, შექერწილი ვერცხლის ფირფიტებით (არ არის გადმოღებული).

51. **ხატი წა კვირიკესი**, ოქროსი, 21×14,5 სანტ. წარწერით: წი კე. ნიმი და ქვემო ნაწილი ტანისა გაფუჭებულია. აშიები ლამაზია, რომბ - ლურსმული, მე - 14 საუკ. უნდა იყოს. (№ — 520). ქვემოლ წარწერის ნაწყვეტია:

... „მეოხ ექმ“. ამას ქვემოლ ... „ნილს“ ..

52. **ხატი წა კვირიკესი, წელსზევითი**, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, 12×16 სანტ. წარწერით: წი კე. აშიები ოქროს ბასმისაგან შესდგება, წერტილებიანის შემკობილობით. მე-16 საუკ. უნდა იყოს (№ 17270).

53. **ხატი წა გიორგისა**, 16,5×13 სანტ. ვერცხლისა; ლამაზი ხელობისა; მხედარი ფეხოსანია, ფარით მარცხენა მკლავზე და მახვილით მხარზე; წარწერა : წი გი. მე - 14 საუკუნის უნდა იყოს. (№ 17271 — 508).

54. **ხატი ორთა წმიდათა მხედართა**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა; ორთავე წარმოდგენილია ფეხით, ერთი ფარით და მახვილით, მეორე ფარით და შუბით, რომაული საომარი ტანისამოსებით; აშიები წერტილების მსგავსი გრეხილებისაგან შესდგება. მე - 14 საუკ. უნდა იყოს. (№ 17271 — 508).

55. **ხატი წა გიორგისა**, პატარა; ყოფილა ფერადებით დახატული; ფერადები გადასულია; მხედარი ცხენით ყოფილა წარმოდგე-

ნილი; ნიშები და აშიები თხელი ოქროს ბასმისა ლამაზია (№ 17270 — 507), მე-14 საუკ. უნდა იყოს.

56. ასეთივე **ხატი წა თეოდორესი** (?), ვერცხლისა; მხედარი ფეხოსანია, შუბით და ფარით; დაზიანებულია. აშიები ბასმისა ლურსმულ - რომბული; მე - 16 საუკუნის უნდა იყოს (№ 17283 — 520?).

57. **ვერცხლის ფირფიტა**, რომელზედაც წარმოდგენილია, შუაში, ოთხკუთხედში მხედარი ცხენით, გვირგვინოსანის მგომირავი, და ორი სხვა ფიგურა აქეთ - იქით; ტლანქი ხელობისა, მე 18 — 19 საუკუნისა (იქვე, № 17283 — 520).

58. **დროშა ფარჩისა**, 27×26 სანტ. ხეტარზე, რომელიც ჯვარით თავდება ზემოდ, ოთხივე ნაწილზე ფარჩისა გამოსახულია წა კვირიკე, მაგრამ არა მაინცდამაინც ლამაზად. (არ არის გადმოღებული).

59. **ლაბარუმი ვერცხლისა**, 26×20 სანტ., რომელზედაც წარმოდგენილია წა გიორგი, ჩვეულებრივის რივისა. (არ არის გადმოღებული).

60. **ორი დიდი, მაღალი და ერთობ მძიმე შანდალი**, ანუ საღრჩოლებელი ბრინჯაოსი; ერთი გატეხილია. ესენი საღრჩოლებელადაც იხმარებოდნენ წინა დროში; თითოეული რამოდენიმე მუხლისაგან შესდგება მსგავსად დოქებისა თუ ქოთნებისა (№ 17305).

61. **როდინი მასიური, სპილენძისა**, რვა წალნაგოვანი, სიმაღლით 13 სანტ. შემკობილია წალნაგებში მსხალის მსგავსი გამობურცული ჯირყვლებით და ორის მხეცის (შეიძლება ლომის) თავით ყურეებში. ესლა ამას როდინად ხმარობენ, მაგრამ, შესაძლოა, წინეთ საღრჩოლებელადაც იხმარებოდა. აქემენიდთა დროის უნდა იყოს. (№ 17266).

62. **ვაზა** ცილინდრის მსგავსი, სპილენძისა; ზემო ნაწილი მოტეხილია; შემკობილია არაბესკებით. (იქვე, № 17266).

63. **ჩარდახი ხატებისა**, მაღალ ფეხებზე, 137 სანტ. სიმაღლით და 15 ს. განით. ფეხები ანუ წვრილი სვეტები ხისაა, ვერცხლის მოჩუქურთმებულის ფურცლით შეძერწილი; თითოეული იყოფა ორ მუხლად ვერცხლის ბურთით ანუ ვაწლით. წინა პირი და ცილინდრული გვირგვინი ზემოდ ოქროთი არის დაფერილი; წინა პირზე სვეტების თავები შემკობილია ფიგურებით, შუაში: ვედრებისა, წა გიორგი-

სა და წა დიმიტრისა; მეორე მხარეს: მარტო წა გიორგის ფიგურებია. ცილინდრული გვირგვინი, მიტრის მსგავსი, შემკობილია სხვა წმიდათა ფიგურებით. ეს ნივთი დაშლილი იყო და ჩვენ მოვიყვანეთ რიგში და გადმოვიღეთ ფოტოგრაფიულად (№ 17267 და უვაროვისა, გვ. 130, ტაბ. XXXI, 59).

64. თასი ვერცხლისა, დიდი, ჯამის მსგავსი; ფსკერზე წარწერა აქვს მხედრული:

ქ : ეს : თასი : პატასა მიქელაძისა .

გარე პირზე აწერია:

„ ხოსია ახვლედიანის არის “. (დ. ბაქრაძე, გვ. 118).

ხოსია ახვლედიანი, კარგად ცნობილი ქართულ ისტორიაში, იყო თანამედროვე იმერეთის მეფის ბაგრატ მეოთხისა, მეორე ნახევარში მე - 17 საუკ. ის არის მკვლელი დედოფლის ნესტან დარეჯანისა.

65. ორმოცი სპილენძის და ვერცხლის ჯამი; ზოგიერთებს შემკობილებაც აქვს.

66. ერთი სპილენძის ჯამი სომხურის წარწერით, რომლის თარგმანი გრ. უვაროვისას აქვს მოყვანილი (გვ. 171):

ხოსროვის ძე აფატიმ.

67. დოქი ანუ ლაგინა, ყვითელი სპილენძისა, თვალწარმტაცი სილამაზისა, 9 1/2 ვერშოკი სიმაღლით. ტანი მოგრძო აქვს; ყელი — მაღალი და ვიწრო, თავდება ნავისებური ტუჩით. სახელური, ცოტა მოხრილი, შემკობილია თეთრი, მოსხო, მძივის მსგავსი ორნამენტით, ზემოდ შეერთებულია პირთან და ქვემოდ ჩამოწვებულია თითქმის შუა წელამდის დოქისა და თავდება ცხენის თავის ქანდაკებით, და არა ირმის თავისა, როგორც ფიქრობს გრ. უვაროვისა (გვ. 139). (ფოტოგრაფია ნომერი 17303). მუცელი დოქისა გამშვენებულია ნაქედი შემკობილებით, ფურცლებისაგან შემდგარის რომბებისა, რომელნიც შიგნით ამოვსებულია შტოებით აყვავებული ბროწეულისა; ორი დიდი და მშვენიერად გამოსული ჩვენი ფოტოგრაფია ამ დოქისა № № 17302 და 17303 გვაძლევს საშუალებას უფრო სწორი წარმოდგენა ვიქონიოთ ამ შესანიშნავ ხელოვნების ნივთზე აღმოსავლური ყაიდისა, ვიდრე გრ. უვაროვისაგან გამოცემული ერთი სურათი, თუმცა თავის თავად არა ცუდი (გვ. 139, სურ. 60).

68. **დოქი დიდი**, სპილენძისა; მუცელი დიდი აქვს, მრგვალი, ყელი მაღალი, ზემოდ გაფართოებული. სახელური ამისი საუცხოო ლამაზია, მრგვალი; შიგ ჩაჭრილი ნახვრეტებით. სახელური პირს ზემოდაც გრძელდება და თავდება ლამაზი ფიალით ანუ ვაზით, რომელიც შემკობილია ასეთისავე ჩაჭრილი ნახვრეტებით. (იხ. ფოტ. № 17265). ეს დიდი დოქი არც ერთ მკვლევარს არ უნახავს. იმ სკივრში აღმოჩნდა, რომელიც ჩვენ პირველად გავახსენებინეთ.

69. **დოქი ფაიანსისა**, შემკობილი მცენარეების შტოებით და ყვავილებით (იხ. № 17293). ძირი მისი კიდევ მეტად შემკობილია მცენარეების შტოებით და ფურცლებით. (№ 17294).

70. **ცხენის სახე ფაიანსისა**, უნაგირით; თავი და ფეხები მომტვრეული აქვს. უნაგირი შემკობილია, აგრეთვე ასალიც (ყაჯარი). (№ 17293).

71. **სასაკმევლე ნაკერი ფარჩისა**; გვერდებზე აქვს ნაკერი ფარშავანგის სურათები, ხოლო შუაში დრაკონი გერალდიური რიგისა. (№ 17294).

72. **საცეცხლური ბრინჯაოსი**, რელიეფით გამოსატული სახეებით წმიდათა, სირიული რიგისა (№ 17295).

73. **საცეცხლური სპილენძისა**, საცერის მსგავსი თავით (იქვე, № 17295).

74. **ცული ბრინჯაოსი**, კელტის რიგისა, სადა. (იქვე, № 17295), ამოღებული უნდა იყოს ძველ საფლავიდან.

75. **ქინძისთავი** თმისა, ბრინჯაოსი, ფარშავანგის გაშლილი კუდის მსგავსი თავით. ესეც უსათუოდ ამოღებულია ძველი საფლავიდან (იქვე, № 17295).

76. **სპილენძის ფირფიტა**, პირამიდის სახისა, იეროგლიფების მსგავსი ნიშნებით (იქვე № 17295).

77. **რკინის მოკაუჭებული დანა** (იქვე). ესეც საფლავიდან უნდა იყოს ამოღებული.

78. **ლახტი რკინისა** (№ 17296).

79. **სამი შვილდი ხისა** და. ოთხი სხვა და სხვა ფორმის **ისარი**. (იქვე, № 17296). ხე ერთის შვილდისა შემკობილია ძვლის ქლებით.

80. ზარი გატეხილი, ხუცურის წარწერით:

წ :: ლო : და წო :: კუირიკე შეეწიე : ორსავე შინა : ცხორებასა :
კელმწიფისა : შვილსა . მონა : ზონსა . თეკლას : რნ შემოგწირა :
ზარი : ესე : ამინ.

უქარაგმოდ:

წ. ღმერთო და წმიდაო კუირიკე, შეეწიე ორსავე შინა ცხორებასა
კელმწიფისა შვილსა მონაზონსა თეკლას, რომელმან შემოგწირა
ზარი ესე, ამინ. (შეადარე ბაქრაძე, გვ. 116).

81. დ. ბაქრაძეს უნახავს ამ ეკლესიაში ერთი სპილენძის ჯამი,
მხედრულის წარწერით: (გვ. 115):

ქ : სვეტის ცხოველის არის . ისიმც რისხვის (sic) ვინც მოიპაროს .
ჩვენ ეს ჯამი არ გვინახავს.

82. ნილაბი (მასკა) ბრინჯაოსი, გორგონის სახით, რომელიც
კარზე ყოფილა მიჭედილი (გრაფ. უეაროვისა, გვ. 172). ჩვენ ეს არ
შეგვინიშნავს.

83. საღვთისწავლო ნუსხა ხუცურით დაწერილი ქალაღზე,
ყდით; ბოლო აკლია. შიგნით ყდის ფიცარზე სწერია:

ქ : კარისა : დეკანოზის : დავითისა : შეონდოს : ლომან : კუბა-
სიანი . მთავარ ანგელოზო კიდურისაო : მეუხ : ექმენ : წინაშე :
ლოთისა : დავითსა : ბერსა : დეკანოზსა : კონო ბესიანსა : დღესა :
განკითხვისასა : ამენ : კირიელეისონ .

ხელის მიხედვით ხელნაწერი უნდა ეკუთვნოდეს მე - 16 — 17
საუკუნეს.

84. ტიბიკონი იერუსალიმის ეკლესიისა, ანუ ეგრედ წოდებული
დიდი კანონი, ხელნაწერი ეტრატზე დიდი ფორმატისა, 34×27 სანტ.
დაწერილია ასომთავრულით ორ სვეტად; ტექსტის ზომაა, აშიების
გამოკლებით, 28×18,5 სანტ. დაცულია მხოლოდ ნაწილი ხელნაწე-
რისა; თავი და ბოლო აკლია; მრავალი ფურცლებისაგან მხოლოდ
ნაწყვეტებია დარჩენილი. შუაში ემჩნევა შემდეგ დროში დამატებუ-
ლი ეტრატის ფურცლები დაწერილი იმის მსგავსი ხელით, რომლი-
თაც დაწერილია ადიშის სახარება 897 წლისა. ეს გარემოება და პა-
ლეოგრაფიული ხასიათი წერისა საშუალებას იძლევიან ხელნაწერის

დროს განმარტებისა, დაახლოვებით არა უგვიანეს მეცხრე სუკუნის მეორე ნახევრისა. თუ 897 წლის ახლო ხანს ხელნაწერი უკვე ფურცლებ დაკარგული იყო, ის წინეთ უნდა ყოფილიყო გადაწერილი. შენახულ ფურცლებზე ხელნაწერისა მხატვრობა არ არის, მხოლოდ ერთ ადგილას კინოვარით დახატულია ფარშავანგები და სხვა ფრინველები; ამას გარდა კიდევ ორი დრაკონი. ქვემოდ ამისა არის გადამწერის შემდეგი ანდერძი:

დბჲ შ~ზღა ლ~სძღ~ო წ~ო დაეს
როვლა კანონი საზამთ
როჲ კელითა ჭიქაოვრისა
ათა : მიკსენ მე ო~ო საშინე
ლისა მის გნკითხვისაგ~ნ
და შწყყლე მონაჲ შ~ნი მიქლ
და დამცევ ამას საწოვთ
როსა და მას სკნსა ა~ნ .:

ამრიგად ხელნაწერის გადამწერი არის მიქელ ანუ შიქაელ ჭიქაური; ის თავის თავს კიდევ იხსენიებს მეორე ადგილას შემდეგ რიგად: ო~ო :: შწყყლე :: მნ~ჲ შენი : მიქ~ლ :

ამ ხელნაწერის შესახებ საუბარს აღარ გავაგრძელებთ და ჩვენ მიერ ამოწერილ სხვა ადგილებს ხელნაწერისა ვუშვებთ, ვინაიდან მისი ტექსტი, ლატალის ხელნაწერთან ერთად, გამოცემული და განმარტებული აქვს პროფ. კ. კეკელიძეს თავის საყურადღებო შრომაში, რუსულს ენაზე: „იერუსალიმსკი კანონარ VII ვეკა“, თბილისი, 1912 წ. კ. კეკელიძე იყო სვანეთში 1911 წელს, ერთის წლის შემდეგ ჩვენი ექსპედიციისა. ცნობა, ბესარიონ ნიჟარაძის სიტყვებზე დამყარებული, ვითომც ეს ხელნაწერი არავის ენახოს და რას შეიცავდა, ცნობილი არ ყოფილიყოს, სწორი არ არის. ჩვენ ხელნაწერი არა თუ ვნახეთ, არამედ ორი ადგილი ფოტოგრაფიულად გამოვიღეთ, ერთი ის, სადაც მხატვრობა და ანდერძია, მეორე სხვა. ნომრებს აქ ვერ ვუჩვენებთ, ვინაიდან ეხლა ხელთ არა გვაქვს. ბ-ნ პ. ინგოროყვას აქვს გადაცემული და ის მათ უჩვენებს თავის გამოკვლევაში: „ძველი ქართული წარმართული კალენდარი“, საქ. მუზეუმის მოამბე, VI, გვ. 411. გვინდოდა მთლად გადმოგველო ტექსტი, მაგრამ ფირფიტები არ გვეყო.

ეს ხელნაწერი, როგორც მოვიხსენიეთ, ჩაკეტილი იყო ზანდუკში, რომელიც საკუთხეველში იდგა. ჩვეულებრივად დიდ უარზე

იყვნენ პაპები მისი გახსნისა, მაგრამ ჩვენ დავაჯერეთ და ვაიძულეთ გაეხსნათ. ამ საქმეში დიდათ დაგვეხმარა ბესარიონ ნიჟარაძის შვილი, კუკური. ჩვენ ვთხოვეთ და ბესარიონ ნიჟარაძე დაგვპირდა, რომ ის შეეცდებოდა ამ ხელნაწერის და ორი კიდევ სხვა ამგვარი ხელნაწერის, ლატალისა და წვირმისა, დროებით თბილისში ჩამოტანას შესასწავლად, მაგრამ ეს აღარ მოხერხდა; მეტადრე, როდესაც კ. კეკელიძე თვით გაემგზავრა სვანეთში მათი ტექსტების გადმოსაწერად.

გრაფინია უვაროვისა აღნიშნავს კალას ეკლესიაში ორ ხელნაწერს, ვითომც სახარებას, ერთს ეტრატზე, დიდს, უთავ-ბოლოს და გაფუჭებულს, მე - 12 საუკ. მეორეს ბომბიციანაზე, უფრო ახალი დროისა. ესენი ჩვენ არ გვინახავს და არც დ. ბაქრაძეს აქვს აღნიშნული.

სოფელი კე.

სოფელი კე გაშენებულია მთის ძირში. ამ სოფელში პატარა ქვის ეკლესია არის, წმიდა ბარბალესი (სვანურად: ბარბალ). აღმოსავლეთის კედელი შემკობილია სამი კამარით, რომელნიც ფართო პილიასტრებზე არიან დამყარებულნი. კანკელი ქვისაა, სამის კამარით. ეკლესია სულ მოხატულია. აქ საკურთხეველის კონჭში მაცხოვარია; დასავლეთის კედელზე ღვთის მშობლის მიძინება, ჯვარცმა და აღდგომა ქრისტესი; ჩრდილოეთის და სამხრეთის კედლებზე; ლამაზი ფრესკებია წმ. ბარბალესი, წმ. ეკატერინესი და მთავარანგელოზთა, სრულის ტანით. ნივთებით ეს ეკლესია მდიდარი არაა:

1. **ხატი წა კვირიკესი** და არა წი~სა ბარბალესი, როგორც ჰგონებდა უვაროვისა (გვ. 172), ვინაიდან სახელი ცხადათ სწერია: წი კ~ე; ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 22,5×15,5 სანტ. აშიები უჯრედებად დაყოფილია; ზურგზე ვერცხლის ფურცელი აქვს გადაკრული და ზედ ჯვარია გამოყვანილი. ხელობა ტლანქია.

2. **ჯვარი ხისა**, გამოსასვენებელი, ხის ტარით, 35×35 სანტ. შეძერწილია ვერცხლის ფირფიტებით; დამყარებულია ხეტარზედ ვერცხლის ბურთის საშუალებით. პირველ გვერდზე გამოხატულია ჯვარცმა ოთხი მედალიონით წ~თა ყველა მხარის ბოლოებში ჯვარისა; ქვემო მედალიონი გაფუჭებულია. წარწერები, როგორც ჯვარცმულის, ყოველ მხრით, ისე მედალიონებისა, ვულგარული ხუცურია და მასთან თავუკულმა ასოებით; ამიტომ ძნელი გასარჩევია

(№ 17277). ეს წარწერა გადმოღებული აქვს, როგორც ბარტოლომეის (გვ. 168, დამატება № 22ა, ისე დ. ბაქრაძეს (გვ. 114, დამატება № 36). ჩვენი ფოტოგრაფია, რასაკვირველია, უფრო სწორ საშუალებას მისცემს მკვლევარს წარწერის ამოშიფრვისათვის. წარწერის წაკითხვა ვერც ჩვენ შეესძელით.

ჯვარის მეორე გვერდზე ჯვარცმაა წარმოდგენილი, აგრეთვე ოთხი მედალიონით ბოლოებში. ხელობა ტლანქია, მე - 18 საუკ. (№ 17278).

3. კალენდრა, ანუ წინასწარმეტყველებანი იმის მიხედვით, თუ რომელი კვირეულის დღეს გათენდება ახალი წელი, და პასხალიონი; პატარა ტანის ხელნაწერი ეტრატზე, 16,5×15 სანტ. სულ დაშლილი და გაფუჭებულია.

4. ხელნაწერი ეტრატზე, პალიმსესტი, ნუსხა ზუცურით ორ სვეტად; ახალი ტექსტი შინაარსით ტიბიკონი ანუ პარაკლიტონი არის, რომელიც შეიცავს მწუხრისა და ცისკრის საგალობლებს; ყდაშია, მაგრამ ყდა მოცილებულია; ხელნაწერი სრულიად დაშლილია და ფრიად დაზიანებული: თავი და ბოლო აკლია; დარჩენილია სულ 138 ფურცელი. ამათში, 4 ფურცელზე, დიდრონი სურათებია; სურათები სიდიდით არაჩვეულებრივია მინიატურული ხელნაწერისათვის და მასთან დახატულია თვით ტექსტზე, გადურეცხვლად, ამიტომ ესენი ხელნაწერის მინიატურებათ მის ტექსტან დაკავშირებით არ ჩაითვლება, არამედ განცალკევებულ ნიმუშებად ეკლესიის კედლების მხატვრობისათვის, როგორც განმარტებულია შ. ამირანაშვილის მიერ (იხ. „არილი“, ტფილ. 1925 წ. გვ. 25 — 46) სულ 8 სურათია, ვინაიდან სურათი 1-ელ გვერდზეც მოიპოება და მეორეზედაც თითოული ფურცლისა. აქ წარმოდგენილი არიან: ღვთის მშობელი, იოანე ნათლის მცემელი, ლუკა მოციქული, იოანე მოციქული, მთავარ ანგელოზი მიქელ; შემდეგ კიდევ ღვთის მშობელი და იოანე, პეტრე (? სახელი არა სჩანს) და პავლე.

ძველი ტექსტი ხელნაწერისა ზერელებდ არის გადარეცხილი და ძველი ასომთავრული ტექსტი საკმაოდ კარგად მოსჩანს. ამან ჩვენ ღიდათ დაგვიანტერესა და ვინაიდან დრო არ გვქონდა იქ გაგვეჩია ზოგიერთი ადგილები ძველი ტექსტისა, გამოვითხოვეთ მისი წამოღება, მაგრამ მთელად არ მოგვეცეს, არამედ ნახევარი, სულ 55 ფურცელი, მათ შორის მხატვრობიანი ფურცლებიც. მეორე ნახე-

ვარის ჩამოტანა თბილისში ბლალოჩინ ბესრიონ ნიჟარაძემ დაგვ-
პირდა, მაგრამ ჩვენ დროს ველარ მოახერხა. ჩვენ მიერ ჩამოტანი-
ლი ნაწილი ხელნაწერისა სხვა ხელნაწერებთან და ნივთებთან ერ-
თად გადავეციტ საქ. საისტ. და საეთნ. საზოგადოების მუზეუმს, №
1329. ეხლა ეს ხელნაწერი შესწავლილია პროფ. აკ. შანიძის მიერ.
ძველი ტექსტი ქიმიურად აღდგენილია და გამოცემული (იხ. მისი
„ჰაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორი-
ისათვის“, „ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე“, III, გვ. 354 —
388). ხოლო სურათები გამოცემულია შ. ამირანაშვილის მიერ (იხ.
ძისი: „ქართული კედლის მხატვრობის დასურათებული დედნის
ფრაგმენტები“, არილი, ტფილისი, 1925, გვ. 25 — 46).

ამრიგად ეს ოთხი სურათებიანი ფურცელი, რომელიც ჩემს
შემდეგ ბიბლიოთეკის № 2065 არის აღნიშნული, ეკუთვნის ხელნა-
წერს № 1329. როგორც აკაკი შანიძის წერილიდან ვტყობილობთ,
ეხლა სევანეთში დარჩენილი ნაწილიც ხელნაწერისა ჩამოუტანიათ
თბილისში. ეს სამივე ნაწილი ერთი ნომრით უნდა აღინიშნოს.

ახლად ქიმიურად აღდგენილი ძველი ტექსტი შინაარსით შე-
იცავს იერუსალიმის განჩინების და განწესების წიგნს, უფრო ძველს
ვარიანტს, ვიდრე კ. კეკელიძის გამოცემაშია და აკ. შანიძის განმარ-
ტებით უნდა ეკუთვნოდეს მერვე საუკუნეს.

სოფელი იფრარი.

სოფელ იფრარში, ენგურის მარჯვენა კიდეზე, არის მთავარ ან-
გელოზთა პატარა ეკლესია, თლილი ქვისაგან ნაშენი, ერთის შესავა-
ლით დასავლეთისაგან და ორის ფანჯარით, აღმოსავლეთით და დასა-
ვლეთით. შიგნით და ზემო ნაწილში გარედაც ეკლესია შემკობილია
მშვენიერის და საკმაოდ კარგად დაცულის ფრესკებით მე-11 საუკუ-
ნისა; სამხრეთის კედელზე, გარედან, კარგად არის შენახული კომპო-
ზიცია ვედრებისა მთავარ ანგელოზებითურთ, ორივე მხარეს, და
ასომთავრულის წარწერებით, გარდა იესო ქრისტესი, რომელსაც
ჩვეულებრივი ბერძნული წარწერა აქვს, სხვებზე ასე სწერია: დ~და
ლთისა, წ~ე ი~ნე ნთლისმცმლი, წ~ე გბრლ, წ~ე მ~ქლ. შიგნით,
საკურთხეველის კონქში ვედრებაა; სამხრეთის კედელზე: ღვთის
მშობელი: დ~ე : ღ~თსაჲ, და ანა, ღვთის მშობლის დედა: ანა
დ~დაჲ ყ~ლდ წ~დისა ღ~თს მშობლისაჲ; წ~ა თეოდორე : წ~ე
თ~ე. დასავლეთის კედელზე: წ~ე ბარბარა, წ~ე ეკატერინა.

ზემოდ, თაღებზე: შობა ქრისტესი, ნათლის ღება, მთავარ ანგელოზი მიქელ, მთავარ ანგელოზი გაბრიელ; ჩრდილოეთის კედელზე: წ-გეორგი ცხენით, გმირავს გვირგვინოსანს და მთავარ ანგელოზი მიქელ წარწერით:

მთვ ანგელოზი მქლ გამოოჯჩნდა : ისონანისა მ-სა შ-ნა რ-უმს მოსრნა წრმრთნი.

კანკელი ქვისაა, სამის კამარით; სვეტებიანი კამარების ზემოდ კანკელის კედელი მოხატულია; აქ წელსზევითი ფრესკებით წარმოდგენილი არიან: წ-ა ბარბარა, წ-ა ივლიტა, წ-ა დემეტრე და წ-ა სტეფანე. კანკელის გრეხილზე („კარნიზზე“) არის საყურადღებო წარწერა:

1. ქ სახელითა : ღთისათა : მოიხატა და შეიმკო წმიდაჲ ესე ეკლესიაჲ იფარამის (sic) კევისათა : სალოცველად დიდთა : და მცრთა : შვლთა : და მომავალთა : მათთა : და : ყლთა : მიცელზლთა : მთთისა :
2. წმ-დნო : მოთერ ანგ-ლოზნო : შ-ნ : ორითავე ცხორებითითა რ~ ... [დასაბა]მ-თ გ-ნთა წელთა კვ : ქრნიკნსა : ტივ : კელითა : თ-ე : მეფისა : მხტვრი სიითა (sic) : ლ-ო მოიხსენე სასფელთა : შე-თ[ა].

უქარაგმოდ:

სახელითა ღმრთისათა მოიხატა და შეიმკო წმიდაჲ ესე ეკლესიაჲ იფარამის კევისათა სალოცველად დიდთა და მცირთა შემავალთა(1) და მომავალთა მათთა და ყოველთა მიცვალეზულთა მათთისა, წმინდანო მთავარანგელოზნო, შეიწყალენ ორითავე ცხორებითა, ამინ... (დასაბა)მითვანთა წელთა : კვ, ქრონიკონსა: ტივ : კელითა თეოდორე მეფისა მხატვრისითა. ღმერთო მოიხსენე სასუფეველთა შენთა.

ქრონიკონი უდრის 1096 წელს (780 + 316 = 1096); ამასვე უდრის დასაბამითვანაც წელთ აღრიცხვა ქართულის სათვალავით (6.700 — 5.604 = 1096). იმ დროს საქართველოს მეფე იყო დავით დიდი აღმაშენებელი და თეოდორეც მისი მხატვარი იქნებოდა.

1) ჩვენ ვკითხულობთ „შემავალთა“, მაგრამ შესაძლოა წავიკითხოთ კიდევ: „შვილთა“.

ბარტოლომეის ეს ეკლესია არ უნახავს. დ. ბაქრაძე, თუმცა ამბობს, რომ ეკლესიის კედლები შიგნით და გარედ შემკობილია ფრესკებითო, მაგრამ არც ერთ ფრესკას და არც მის წარწერას არ იხსენიებს (გვ. 114 — 115).

ა. ხახანაშვილიც არ უნდა ყოფილიყოს ამ ეკლესიაში, ვინაიდან მას და მის წარწერებს სრულიად არ იხსენიებს (გვ. 36).

გრაფ. უვაროვისას შეუნიშნავს კანკელის წარწერა და ამბობს: წარწერა უჩვენებს, რომ კანკელი მე - 16 საუკუნეში არის დახატულიო (— გვ. 78).

საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ ამ ეკლესიის გაშინჯვის დროს დიდი წვიმა დაგვესწრო, ეკლესიაში ბნელოდა და წარწერა ცუდათ ჩნდა.

ეკლესიაში ჩვენ ვნახეთ:

1. **ჯვარი დიდი ხისა**, კანკელის საწინავე, სიმაღლით 1 მეტრი და 16 სანტ. და 80 სანტ. განით. შექერწილია ვერცხლის ფირფიტებით, რომლებზედაც ტლანქი სახეებია წმიდათა; მათ შორის ორი მაცხოვარია; ზემოდ ოთხი მთავარ ანგელოზი, ორი წმიდა გიორგი და სხვა მრავალი. უმბოს იგრვლივ ოთხი წმიდა გიორგია, ზემოდ და ქვემოდ ცხენით, მარჯვნივ და მარცხნივ ფეხით. მარცხენა ფრთაზე ჯვარცმაა მთავარ ანგელოზებითურთ ორივე მხარეს. აქვე წმიდა გიორგი ფეხოსანი. მარჯვენა ფრთაზე ხუთი სურათია; მათ შორის ორი მთავარ ანგელოზია ხელებაპყრობილი (№ — 674?).

2. **ხატი კარედი ღვთის მშობლისა**, 11×8,5 სანტ. ხატი ყოფილა ფერადებით ნახატი; ფერადები დაზიანებულია; შემოსილობა ოქროსია, ნაზი და ლამაზი, ვაზის მსგავსი შემკობილობით. (№ 17263). შუა ნაწილში წარმოდგენილია ღვთის მშობელი ჩვილადი, ბერძნულის წარწერით სახელისა. მარჯვნივ მის ქვემოდ დაჩოქილია მვედრებელი კაცი, როგორც ეტყობა, მეფე, რომლის ზემოდ წარწერაა დაზიანებული; ნაკლულ ასოებს აზრით ვუმეტებთ ფრჩხილებში (წარწერა არც ერთს მკვლევარს არ მოჰყავს):

დედაო ღმრთისაო

შე მ[მკ]ბლი

შენ[ი მფე] დთ .

დედაო ღმრთისაო,

შეიწყალე მამკობელი

შენი (მეფე) დავით.

ფრთებზე, შიგნიდან, წარმოდგენილნი არიან, მარცხნივ: იოა-

ნე ნათლის მცემელი: „წ~ჲ : ი~ნ[ე] ნთლ“. ამის სურათი გაფუ-
 ჰებულია; მარჯვნივ: „წ~ჲ : ი~ნე : მხრბლი“. ამის სურათი საკ-
 ნაოდ კარგად არის დაცული. (№ 17263). სურათები გარედან კარე-
 ბისა და მათი მორთულობა სრულიად განადგურებულია (№ 17264).
 მეორე გვერდზე ხატისა, კუთხეებში, ლამაზად ნაჭკედი ხლართულე
 ზია და შუაში, წერტილებიან ლამაზ წრეში, ასომთავრული წარ-
 წერა:

ქ ზ : წ~ო :	ჴი წმიდაო
ლ~თის მშობელ	ღ~მართის მშობელო,
ო : მეოზ გვქმენ :	მეოზ გუექმენ
მწ~ე : ძესა : შენსა : მო	წინაშე ძესა შენსა მო-
სავთა : შენთა : დავი	სავთა შენთა დავი-
[თ]ს : და მევლესა : ჩე	თს და მეუღლესა ჩე-
მსა : გ~ონც	მსა გუანც
ასა :.	ასა.

ამ წარწერაში მე - 4 სტრიქონში, ჯგუფში: მწ~ე : ასო მ შე-
 ცდომით უნდა იყოს მიმატებული. ეს იქიდან სჩანს, რომ შემდეგ
 ორ ასოს შუა პატივია „წ~ე“ და ნიშნავს „წინაშე“-ს. რომ ეს ჯგუ-
 ფი „მწ~ე“-ს ნიშნავდეს, მაშინ ამის წინ „და“ იქნებოდა და შემდეგ
 სიტყვა „წინაშე“ მაინც უნდა ყოფილიყო მოყვანილი. ასო ვ
 ჩვეულებრივად უ - ის მაგიერ არის ხმარებული; ვინაიდან აქ გამო-
 შვებულად იგულისხმება ო, ხოლო სიტყვაში „გონც“ გამო-
 შვებულია ვ. სიტყვების მაგიერ „ძესა შენსა“ უნდა ყოფილიყო
 ჩვეულებრივად: „ძისა შენისა“.

ჩვენის აზრით, ამ წარწერაში მოხსენებული დავით არის
 მეფე დავით მეხუთე, გიორგი ლაშას ძე, თამარ მეფის შვილის
 შვილი; მისი მეორე ცოლი იყო გუანცა, რაჭის ერისთავის
 კახაბერის ქალი. გუანცა პირველად ცოლად ჰყავდა ათაბეგს ავაგს,
 შემდეგ დაქვრივებისა, ის მისთხოვდა დავით მეფეს 1252 წელს.
 გუანცა გარდაიცვალა 1263 წელს (იხ. Brosset: H. G. t. I. p.
 568, n. 4). მაშასადამე, ჩვენი ხატი და მისი წარწერა დამზადებუ-
 ლია 1252 — 1263 წლებს შუა.

3. ხატი წ~ა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაჭკედი, 23X17 სანტ. მთა-
 ვარ მოწამე მდგომარეა; მარჯვენა ხელში შუბი უჭირავს, მარცხე-
 ნა ფარზე აქვს დადებული. საომარ ტანისამოსის ზევით გრძელი
 მოსასხამი აცვია. წარწერა: წ~ჲ გ~ი. აშია ბალახ-ბულახის სახით

არის შემკობილი გრეხილით შემოზღუდულ სიმრგვალებით. მე - 16 საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს (№ 17260).

4. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 23,5×18 სანტ. მხედარი მდგომარეა იმავე რიგით, როგორც წინა ხატი. წარწერა: წა გუგი ლსორის. აშია რომბ - ლურსმული. ხატი მე - 16 საუკ. უნდა ეკუთვნოდეს (№ 12260).

შემოკლებულს სიტყვაში ლსორის არ ვიცით, რა იგულისხმება (ლასორის თუ სხვა), მაგრამ შეუძლებელია აქ ვიგულისხმოთ: ილორის.

5. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაჭედი; მხედარი წარმოდგენილია ცხენით, გვირგვინოსანს გმირავს; შუბის თავი ჯვარით არის მოცული. წარწერა: წა გუი. აშია ზემოდ და ქვემოდ რომბ-ლურსმული; მარჯვნივ და მარცხნივ ელემსოიდები ასეთივე წრეებში. კუთხეებში მედალიონები წათა; ზემოდ ღვთის მშობლისა და იოანე ნათლის მცემლისა; ქვემოდ ღვთის მშობელი და იოანე ღვთის მეტყველი. ხელობა მოიტლანქებს. (№ 17262).

6. ხატი მაცხოვრისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 16,5×13 სანტ. ბერძნულის წარწერით სახელისა. მაცხოვარი მდგომარეა, სახარებით და მაკურთხეველის მარჯვენით, სამღვდლო სამოსელით. აშია საცერის მსგავსი, შემოზღუდულია კიდევ ფოლაქის მსგავსი წრეებით; მარჯვნივ ორი თვალი უზის. ხელობა მოტლანქოა, მე - 16 - 17 საუკუნისა. (№ 17261).

7. ხატი მაცხოვრისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 18,5×13 სანტ. მაცხოვარი მალალ ტახტზე მჯდომარეა; მარჯვენა ხელით ჯვარს სწერს, მარცხენაში სახარება აქვს. აშიები მოსხო წერტილების მსგავსი წრით არის შემოვლებული. წარწერა ასომთავრულია: ა-ც ქ-ე. ნიშბი ჯვარის სახედ აქვს. ხელობა მე - 17 — 18 საუკ. უნდა იყოს. (№ 17261).

8. ხატი მაცხოვრისა, ტახტზე მჯდომარე ჩვეულებრივის რიგით, ვერცხლისა, ნაჭედი; ნიშბი დიდის წერტილებით შემოფარგლული. სახე მხცოვანი კაცისა; წარწერა სახელისა ბერძნულად. ტლანქი ხელობისა, მე - 18 საუკ. (№ 17262).

9. ვერცხლის ფირფიტა მაცხოვარის სახით, წელსზევითი 10,5×8,5 სანტ. (იქვე, № 17262).

10. **სამი უბრალო ფირფიტის ხატი:** დ~ა ლ~საჲ, სრულის ტანით, წ~ა გ~ი წელზევითი, და მაცხოვარი წელსზევითი; მდარე ხელობისა, მე - 18 საუკ. (იქვე, № 17262, ზემო რიგში).

11. **ფერადებიანი ხატი ვედრებისა,** ფიცარზე, ადგილობრივი, მოტლანქო ხელობისა, არა უადრეს მე - 18 საუკ.

12. **ფერადებით დახატული ხატი მთავარ ანგელოზ მიქაელისა,** ძელზე; უკეთესი ნახელავია, ვიდრე წინა ხატი; არა უადრეს მე - 17 საუკუნისა.

სოფელი ხალდე.

სოფ. მალლობზეა გაშენებული. როდესაც ბაქრაძე იყო იქ, მაშინ იქ ჯერ კიდევ ძველი ეკლესია არსებობდა მაცხოვრისა. მან ყურადღება მიაქცია ფრესკებს, რომლის შესახებ სწერს: სამხრეთის კედელზე წარმოდგენილი არიან მთელი რიგი წმიდათა; ზოგნი მათგანი ცხენებზე სხედან და გაბრწყინებულნი არიან სინათლით თავების ირგვლივ; სხვები თოფებით არიან; მამაკაცი ზოგნი წვერებით, ზოგნი უწვეროდ. საზოგადოთ როგორც მამაკაცები, ისე დედაკაცები შავის საბურავით არიან და გვირგვინებით. ომია, ზოგი მკვდარია და მიწაზე არიან გაფრთხობილნი. წარწერა: წ~ა გ~ი . აქა ესთუმრა : წ~ა გ~ი : ნეოფასთესა. (დ. ბაქრაძე, გვ. 115). ამის მეტს ამ ეკლესიის შესახებ დ. ბაქრაძე არაფერს არ ამბობს.

ეხლა ძველი ეკლესია აღარ არის. ის რუსებმა დაანგრიეს ზარბაზნით 1876 წელს, როდესაც სვანები აჯანყდნენ და ხალდეს კოშკებში გამაგრდნენ. რუსებმა კოშკები აიღეს, ძველ ეკლესიის ადგილას ეხლა ახალი ქვის ეკლესია არის, მასში რამოდენიმე ტლანქი ხელობის ხატია მცირე ღირებულებისა:

1. **ხატი მაცხოვრისა,** ვერცხლისა, ნაჭედი, 50×39 სანტ. წარწერით: ა~ე ქ~რე. ხელობა ტლანქია.

2. **ხატი მაცხოვრისა,** ვერცხლისა, ნაჭედი, 47×32 სანტ. წარწერით ბერძნულად და ქართულად: ქ~ე (ე მობრუნებულია). ხელობა ცოტა უკეთესია, ვიდრე წინა ხატისა.

3. **ხატი მაცხოვრისა,** წელსზევითი, 28×21 სანტ., ნაჭედი, ტლანქი ხელობისა. აშიები რომბ - ლურსმული კარგია და სხვა ხატისა უნდა იყოს.

4. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაქედი, 28×19 სანტ. მთავარ ანგელოზებითურთ ორივე მხარეს; წარწერა: წა გ. ტლანქი ხელობისაა.

5. ხატი ღვთის მშობლისა, წელსზევითი, ვერცხლისა, ნაქედი, 22×15 სანტ. წარწერით: დ. ღ. ღ. სხვებს სჯობია, მაგრამ მაინც დაბალი ხელობისა არის.

6. ხატი წა გიორგისა, ოქროსი, ნაქედი, 14×11 სანტ. წარწერით: წა გ. ილორსა. მხედარი წარმოდგენილია ფეხით, რომაულ საომარ ტანისამოსით, შუბით და ფარით. კარგი ხელობის არის, მაგრამ ფრიად დაზიანებულია.

7. ასეთივე ხატი წის გიორგისა, ოქროთი დაფერილ ვერცხლისა, 12×9,5 სანტ. წარწერით: წა გ. დიდათ დაზიანებულია.

8. ხატი მთავარ ანგელოზ გაბრიელისა, ტლანქი ხელობისა, ვერცხლისა, 11×8 სანტ. წარწერით: ქ. გბრილ თავარაგლზი. და შემდეგ:

შა შესტრ/ობი/ლი გამ/იდგა/ნი ამინ.

9. ხატი ღვთის მშობლისა ჩჩვილელი, ვერცხლისა, რელიეფით, 6,5×6 სანტ. ხელობა უკეთესია, ვიდრე წინა ხატისა.

10. ხატი წა თეოდორესი, ძეწვეით და ჯვარით, 9×6,5 სანტ. ტლანქი ნაქედი.

11. ორი ხის ჯვარი, შუა ზომისა, 80 სანტ. სიმაღლით, შეძერწილი ვერცხლის ფირფიტებით, ფრიად ტლანქი ხელობისა.

12. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაქედი, 17×12 სანტ. წარწერით: წი გ. მოტლანქო ხელობისაა.

13. ორი ვერცხლის ხატი, შედგენილი სხვა და სხვა ჯვრიდან მოხსნილ ფირფიტებისაგან. ტლანქი ხელობისაა.

ივარის თემი

ივარის თემში შედიან სოფლები: ნაკიპარი, ზეგანი, აწი, ბოგრეში, ივარი, წვირმი, იელი და ადიში. (წინეთ წვირმი და ადიში ცალკე თემებს შეადგენდნენ.

სოფელი ზეგანი.

სოფელი ზეგანის საზოგადო სახე, სოფელ წვირმიდან გადმო-
ღებული, იხ. ფოტოგრაფია № 17474. აქ არის პატარა ეკლესია
მთავარ ანგელოზთა; აშენებულია უბრალო ქვისაგან; ეკვტრები
ჰქონია სამივე მხრით, გარდა აღმოსავლეთისა, მაგრამ სამხრეთის
ეკვტერი ჩანგრეულია. შესავალი ერთი აქვს, დასავლეთით; ფან-
ჯარა ორი, აღმოსავლეთით და დასავლეთით. დახურულია ყავრით.
კანკელი ზისაა, მაგრამ ძველია და ქვისას მოგვაგონებს თავის ფორ-
მით; ხუთი კამარა აქვს; საკურთხეველში შესასვლელი მარტო ერ-
თი კარია შუაში; სვეტები კამარებისა წვრილია და შემკობილი
ჩუქურთმებით. ეკლესიაში დაცულია:

1. **კანკელის წინ სადგომი ჯვარი**, შუა ტანისა, 105×54,4 სანტ.
შეძერწილია ოქროთი დაფერილი ვერცხლის ფირფიტებით, ლამაზი
ხელობისა, რომელნიც შემკობილნი არიან ბალახოვანის მორთულო-
ბით და წითა სახეებით: ზემოდ მთავარ ანგელოზი მიქაელ, სრუ-
ლის ტანით, ლაბარუმით და ბურთით, წარწერით: მქაელ ანგე-
ლოზი, ქვემოდ: წმიდა გრიგოლ, სრულის ტანით: წმიდა გრიგოლ,
და წმიდა გიორგი, ცხენოსანი, ვეშაპს გმირავს. უმბო წარმოგვიდგენს
მზის თვალს; მის მარცხნივ არის მედალიონში წმიდა პავლე; მარჯ-
ვნივ: წმიდა მარკო; უმბოს ქვემოდ: წმიდა პეტრე; მარჯვენა და
მარცხენა ფრთის ბოლოებში ჯვარისა მთავარ ანგელოზებია; მარჯ-
ვენას აწერია: წმიდა გბრლ. ჯვარი მშვენიერად არის დაცული (№
17224). არ უნდა იყოს უგვიანეს მე - 14 საუკუნისა.

2. **ასეთივე ჯვარი**, 146×87 სანტ. ისეთივე ხელობისაა, რო-
გორც წინა ჯვარი, მაგრამ უფრო ცუდათ არის შენახული. ქვემო
მთელი ნაწილის და მარცხენა ფრთის ფირფიტები მოძარცულია.
ზემოდ წარმოდგენილია ვედრება; მის ქვემოდ მთავარ ანგელოზი,
სრულის ტანით, საზომით და ბურთით; ამას ქვემოდ მაცხოვარი,
აგრეთვე სრულის ტანით; მარჯვენა დაზიანებულ ფრთაზე მთავარ
ანგელოზი და ლუკა მახარობელი: წმიდა ლუკა (№ 17225).

3. ამ ჯვართან ერთად გადმოღებულია (ქვემო ნაწილზე) პა-
ტარა **სპილენძის ხატი მესვეტის ფიგურით**, მისი ორი თანამდგმურით
და ზემოდ ორი მთავარ ანგელოზით.

4. **ხატი წმიდა გიორგისა**, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, ნა-
ქედი, 17,5×13 სანტ. (№ 17222). მხედარი ფეხოსანია, რომაულ

საომარ ტანისამოსით, შუბით და ფარით. ფონი რომბ - ლურსმულია, აშია ბალახოვანი. წარწერა: წ~ი გ~ი ქშთისა. (ბაქ. გვ. 110). ქვემოდ სხვა წარწერა:

ქ წ~ო გ~ი მფრველ ექნ მოსავ
შენსა მნუკვეს და ძეთ ჩემთა .

შემკობელის სახელი შეიძლება იყოს მანუკვი. სხვა ნათელია. მე - 16 საუკუნის უნდა იყოს.

5. ხატი მაცხოვრისა, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, (№ იქვე, № 17222). მაცხოვარი ტახტოსანია, ჯვარისსახის ნიშნით და ზედ სამი ძვირფასი ქვით. მარჯვენა ხელით აკურთხებს, მარცხენა მუხლზედ დადებულ სახარებაზე უძევს. მაცხოვარი ფართო და მძიმე მოსასხამშია, რომლიდანაც ძლივს გამოაქვს ხელები. შემკობილ აშიებზე მარცხნივ და მარჯვნივ მედალიონებში, წარმოდგენილნი არიან: ღვთის მშობელი და იოანე; ზემო და ქვემო აშიები მოძარცულია. ხატი უნდა იყოს მე - 15 — 16 საუკუნისა.

6. ხატი მაცხოვრისა, ოქროთ დაფერილ ვერცხლისა, ნაჭედი, 29×22 სანტ. მაცხოვარი წარმოდგენილია მუხლების ზემოთი ტანით, მაკურთხეველის მარჯვნივ და სახარებით, წარწერა სახელისა ბერძნულია I~C CX (sic). ნიშნი ჯვარის სახისა არის. ეზო და აშიები ბალახოვანი შემკობილობით არის მორთული. (№ 17220). უნდა ეკუთვნოდეს მე - 15 — 16 საუკუნეს.

7. ხატი წ~ა გიორგისა, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 31×23 სანტ. მხედარი ცხენოსანია, გმირავს ადამიანს. წელიდან ჩამოშვებულია დიდი ხმალი, თმა ხუჭუჭი აქვს. მოსასხამი მხედრისა უკან იშლება ჰაერში. ეზო ვაზის შტოების მსგავსად არის შემკობილი. აშია არა აქვს. ხატი მე-16 საუკუნის უნდა იყოს (№ 17221).

8. ხატი წ~ა ბარბარესი, ვერცხლისა, ნაჭედი, 29×24 სანტ. წ~ა ბარბარე წარმოდგენილია სრულის ტანით, ბიზანტიური სადარბაზო ტანისამოსით, ჯვარით ხელში და ნიშნით. ეზო ტალღისებური ორნამენტით არის შემკობილი. აშიები რომბ-ლურსმულია, მარჯვინვ და მარცხნივ აკლია. მარცხენა აშიაზე ერთი წმიდანი სრულის ტანით არის წარმოდგენილი, ქვემოდ ღვთის მშობელია ჩჩვილელი. წარწერა სახელისა: წბ~ბვ (sic). ხელობა ტლანქია, მე-17 — 18 საუკუნისა უნდა იყოს. (№ 17219).

9. ხატი მთავარ ანგელოზისა (?), წამლით დახატული, 47,5×36 სანტ. წელსზევითი; მარჯვენა ხელში უჭირავს დიდი ბურთი, მარცხენაში ზღის ტოტი. პირის სახე ქართველი ქალისა აქვს და შეიძლება სურათი ღვთის მშობლის ხატად მიგველო, რომ მთავარ ანგელოზის ნიშნებით არ იყოს წარმოდგენილი. არავითარი წარწერა არა აქვს. ხელობა შედარებით ახალია. აშიები სხვა და სხვა ფრაგმენტებიდან არის შემდგარი, საზოგადოთ რომბ - ლურსმული; ზემოდ აშია ვერცხლისა არის, სხვა კედრით მოოქრულია. მარჯვნივ წარწერა სახელისა სხვა ხატს ეკუთვნის, ვინაიდან სწერია: ქ~ე. მარცხენა აშიაზე ჩვენ ვხედავთ წ~ა გრიგორის ფიგურას, სრულის ტანით და წარწერით: წ~ა გრიგოლ. ჩვენი ფოტოგრაფია № 17617 (რუსული წარწერა ფოტოსი სინამდვილეს არ შეესაბამება) გატეხილი ფირფიტებიდან არის შესრულებული.

სოფელი წვირმი.

სოფელი მალალ მთაზეა გაშენებული. მისი სახე იხ. № № 17477, 17480. აქვე ხარებშებმული მარხილი თივისა. აქედან იშლება საუცხოო პანორამა მწვერვალ თეთნულდისა (ფოტ. № 17475), და კიდევ სოფელი ზეგანისა (იხ. № 17474). მშვენიერად მოსჩანს აქედან აგრეთვე მწვერვალი უშბა (იხ. № 17473, აქვე სოფლები ბოგრეში და ნაკიპარი).

სოფელ წვირმში რამოდენიმე ეკლესია არის. პირველი ეკლესია **მაცხოვრისა**, ქვისაგან აშენებული, ბაზილიკური რიგისაა (№ № 17478 — 17479); მას ეკვტრები უვლის სამი კედრით, უბრალო ქვებისა. დასავლეთის მხრით, ზემოდ, პატარა სამრეკლო აქვს. ეკლესია წინათ მოხატული ყოფილა, მაგრამ ფრესკები სულ მოშლილი და გაფუჭებულია; ნაშთები ცოტა ემჩნევა. ეკლესიაში ჩვენ ვნახეთ:

1. **ჯვარი** კანკელის წინ სადგამი, სიმაღლით სამ არშინზე მეტი, შეძერწილი ოქროთ დაფერილი ვერცხლის ფირფიტებით ზემოდ, ხოლო უბრალო ვერცხლის ფირფიტებით ქვემოდ. მათზე წარმოდგენილნი ფიგურები წმიდათა არა დიდის ხელოვნებით არიან შესრულებულნი (№ 17246). ამათში უფრო საყურადღებოა სამი ფირფატი: ერთი ზემოდ, ვედრების სურათით; ქვემოდ მთავარ ანგელოზთა. უმბოს ირგვლივ, რომელიც მზის თვალს გამოხატავს, წარმოდგენილნი არიან მკერდს-ზევითნი ფიგურები ღვთის მშობლისა, იო-

ანესი და ორთა მოციქულთა. სხვა ფირფიტებზე მრავალჯერ განმეორებულია ფიგურები მაცხოვრისა და მთავარ ანგელოზთა.

2. **ასეთივე ჯვარი**, ამავე ზომის, შეძერწილი ოქროთი დაფერილი ფირფიტებით, ტლანქი ხელობისა (№ 17245). ზემოდ და ქვეშოდ უმბოსა, რომელიც მზის თვალს წარმოგვიდგენს, მოთავსებულია წა გიორგი ცხენით, მგმირავი კაცისა გვირგვინოსნისა. სულ ზემოდ ჯვარცხაა; ძოლოებში ჯვარისა: წა გიორგი ცხენით. სხვა ფიგურებზე: წა გიორგი, წა დიმიტრი და წა თეოდორე და სხ. სურათი შეად. უვარვისა, ტ. **XXII**, 38.

3. **ასეთივე ჯვარი და ასეთივე ზომის**, მაგრამ უფრო ვიწრო და ქუდიანი, ანუ მიტრიანი (№ 17247), შეძერწილია ოქროთ დაფერილი ვერცხლის ფირფიტებით, ერთი დროისა და ერთი ხელობისა. ამით ეს ჯვარი ემსგავსება სოფელ სუპის ეკლესიის ჯვარს. ამ ჯვარზე პატარა წელსზევითნი ფიგურები მაცხოვრისა და ქერუბიმთა ერთი ერთმანეთს ეცვლებიან გამობერვილი ფირფიტებით, რომლებზედაც წარმოდგენილნი არიან ჯვრები, და მხოლოდ ქვემო ნაწილზე ჩვენ გვხვდება ორი ფიგურა მთელის ტანით მთავარ ანგელოზ მიქელისა და წა გიორგისა. მთავარ ანგელოზი გრძელ ბიზანტიურ ტანისამოსშია, ჯვარით და ბურთით ხელთა; ხოლო წა გიორგი შუბით და უარით. სურათი იხ. აგრეთვე უვაროვისა, ტ. **XXII**, 38.

4. **ჯვარი**, შუა ზომისა, 118×67 სანტ. შეძერწილი ოქროთ დაფერილი ვერცხლის ფირფიტებით; ზემოდ და შუაში ვერცხლი მოქარცულია (№ 17228). ქვემოდ ოთხი წელსზევითი ფიგურაა მაცხოვრისა; მარჯვენა და მარცხენა ცოტა დაზიანებულ ფრთებზე მოსჩანან: მთავარ ანგელოზი, ღვთის მშობელი და ორი მაცხოვარი; ხელობა დაბალია.

5. **ასეთივე ჯვარი**, 81×54 სანტ. შეძერწილია ოქროთი დაფერილი ფირფიტებით, უკეთესი ხელობისა, ვიდრე წინა ჯვარი. უმბო მზის თვალის სახისა შემკობილია შუაში ძვირფასი ქვით (№ 17229). ზემოდ არის ფიგურები ვედრებისა, მთავარ ანგელოზისა და მაცხოვრისა. ქვემოდ: ერთი ფიგურა, სრულის ტანით, დაზარალებულია; დატულია მაცხოვარი და სხვა წელსზევითნი ფიგურები; მარჯვენა და მარცხენა ფრთებზე: მაცხოვარი ტახტოსანი, მთავარ ანგელოზნი და სხვა.

6. **ასეთივე ხელობის ჯვარი**, 112×68 სანტ. შეძერწილი ოქროთი დაფერილი ვერცხლის ფირფიტებით, ერთი ხელობისა; საკმაოდ

კარგი ნახელავია (№ 17230). უმბო წარმოდგენს მზის თვალს; მარჯვენა და მარცხენა ფრთებზე თითო ფიგურაა ვედრებისა და თითო ფიგურა მთავარ ანგელოზისა; ზემოდ ვედრება; მის ქვემოდ მთავარ ანგელოზი წელსზევითი და მაცხოვარი სრულის ტანით. ქვემოდ: სამი მაცხოვარი წელსზევითი და წმიდა გიორგი, ფეხოსანი, სრულის ტანით. სურათი შეად. უვაროვისა, ტ. XXII, 38.

7. ხატი წა იაკობისი, ძმისა უფლისა, 27,5×17,5 სანტ., ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, კარგი და ნაზი ქართული ხელობისა. მე - 13 საუკ. ეზო ბალახოვანი მორთულობით არის შემკული, ამიები წნულია, მაგრამ ქვემო ნაწილი დარღვეულია და საზოგადოთ ხატი ცუდათ არის დაცული. წარწერა სახელისა: წა იკბ ძმ ოფულ. მეორე გვერდზე, კუთხეებში ბალახოვანი შემკობილობაა, ხოლო შუაში ჯვარის ირგვლივ, წარწერა (№ 17234):

წ ზ : წა : იაკობ : ძმა	ჰი წმიდაო იაკობ, ძმაო
ო : ოფლისაო : რომელმან	უფლისაო, რომელმან
გიწოდა : ძმა	გიწოდა ძმად
დ : წე : მისა : მეოჯ მექმენ :	წინაშე მისა, მეოჯ ექმენ
დღესა განკითხვისასა : მოსა	დღესა განკითხვისასა მოსა-
ვსა : შენსა : ქამქმს : ტგრ	ვსა შენსა ქამქმს ტიგ-
იანის ძესა :.	რიანის (ანუ ტიგრანის) ძესა.

წარწერა ხელით გადმოღებული აქვს ბარტოლომეის, ტაბ. II, № 16. ბაქრადეს რუსული თარგმანი მოჰყავს ბარტოლომეის მიხედვით (გვ. 110).

8. ხატი მაცხოვრისა, კარედი, 22×15 სანტ. ვერცხლისა; გარეთ კარებზე, ზემოდ აწერია: [წ]~ა : პ~ტე : (მარცხნივ), წა : პ~ლე : (მარჯვნივ), მაგრამ ფიგურები ამათი წარმოდგენილი არ არის. კარები სადათ არის დატოვებული (№ 17231); როდესაც კარებს გააღებთ, თქვენ წარმოგიდგებათ სამივე ნაწილი ხატისა, ფერადებით დახატული, მშვენიერის სურათებით, რომელნიც მოვლებულნი არიან ირგვლივ მარგალიტების მძივებით და ოქროზე ნაჭედი შემკობილებით ეზოთა და აშიათა (№ 17242). შუაში, ზემოდ, კამარის ქვეშ მაცხოვარია წელსზევითი, ბერძნულის წარწერით სახელისა. მაცხოვრის ქვეშ პატარა ხატია ღვთის მშობლისა, წელსზევითი, როგორც ეტყობა ჩივილელი (სახეები ეხლა სულ გადასულია), ბერძნულის წარწერით სახელისა. ამ ხატის მარცხნივ და მარჯვნივ, სრულის ტანით წარმოდგენილნი არიან წარწერებით, ზემოდ: წა : ეკტირნა :.

(მარცხნივ), წ~ჟ : მრინა (მარჯვნივ). ამ ღვთის მშობლის ხატის გამოღება შეიძლება, ვინაიდან ის ჩადგმულია კარედში; მის ზურგზე წარწერაა ასომთავრული (იხ. № 17231):

ღ~ლო :	ლთის	დედაო ღმრთისა-
ო :	შეიდრე :	ო, შეივედრე
სვლი :	თე	სული თე-
კლასი		კლასი,
ამინ :		ამინ.

ეს წარწერა, ჩვენის აზრით, შემდეგ დროის არის და არა თანამედროვე კარედი ხატისა. ამას მოწმობს პალეოგრაფიული ხასიათი წარწერისა და მოხსენება თეკლასი, რომელსაც თავის სახელი ამ ხატზე ერთ ადგილას ხატის დიდ წარწერაშიაც მოუთავსებია.

კარებზე შიგნით წარმოდგენილი არიან, მარცხნივ დედა ღვთისა ბერძნულის წარწერით სახელისა. აქ ფერადები უკეთ არის დაცული. მარჯვნივ იოანე ნათლის მცემელი, აგრეთვე ბერძნულის წარწერით. ეზო და აშიები ამ სურათებისა შემკობილია საუცხოო ბალახოვანი მორთულობით. გრაფ. უვაროვისას ვერ უნახავს მარჯვენა ფრთა ამ კარედი ხატისა, აგრეთვე ვერ გაუგია. რომ მაცხოვარის ქვეშ, შუაში, ღვთის მშობლის ხატია. თუმცა ბერძნული წარწერა ამას ცხად ჰყოფს (უვაროვისა, გვ. 121). ჩვენ მოვნახეთ და ვიპოვეთ მარჯვენა ფრთაც ამ შესანიშნავი ხატისა, მივაკარით თავის ადგილზე და ისე გადმოვიღეთ სურათი (№ 17242). მეორე გვერდზე ხატისა ვერცხლის ფურცელზე კუთხეებში წარმოდგენილია ნაქედი ბალახოვანი ხლართულები. შუაში ჯვარის ირგვლივ წარწერაა (№ 17232), რომლის მარცხენა ქვემო ნაწილი, ეხლა სულ მოძარცულია; დ. ბაქრაძის დროს. როგორც სჩანს, უფრო მეტად ყოფილი დაცული (იხ. გვ. 114 და დამატება № 34).

მთელად აღდგენა წარწერისა შეუძლებელია, მაგრამ თუ მივიღებთ სახეში დ. ბაქრაძის გადმოღებულ ტაბულაზე დაცულ ასოებს და ზოგს აზრით დავუმატებთ (ამათ ფრჩხილებში ვათავსებთ), დაახლოებით წარწერა შეიძლება ასე წარმოვიდგინოთ:

: ქ : მცხვრო : და : ღ~თო :
 ჩვენო : და : ყოლნო : წმი
 და : ნო :
 მ[ისნო] : რლთა : სადიდებელად

[და საოხად სლსა] ჩმისა [შე]ვმკვე : ხა
[ტი] : ესე : ცოტ[აი]სა (?) : ნვითთა
შემკობი[ლი] ... ტილ (?) : საოხ
დ : სლს[ა გო]რგსლი
[სა] ან .

უქარაგმოდ:

„მაცხოვარო და ღმერთო ჩვენო და ყოველნო წმიდანო მ(ის)ნო), რომელთა სადიდებელად (და საოხად სულისა) ჩემისა (შე)ვამკვე ხა(ტი) ესე ცოტ(აი)სა (?) ნივითთა შემკობი(ლი)... საოხად სული-ს(ა) (გო)რგასალი(სა), ამინ“.

ხატი ამ წარწერით მე - 12 საუკუნის უნდა იყოს.

ჯვარის გამონახულობას თავში ამ წარწერისა უზის ოთხი ბერ-ძნული ასო სახელისა; მარჯვენა ორ ასოს შემდეგ არის ასომთავრუ-ლი ასო ძ, რომელიც უნდა გულისხმობდეს შემოკლებულად გადმო-ცემულს სიტყვას: „ძელი“.

ჯვარის ჰორიზანტულ ნაწილზე (№ 17232) სხვა ხელით და უფრო წვრილის ასომთავრულით შემდეგი წარწერაა:

თეკლს : შდნ :. მცხოვრო (sic).

უკანასკნელ სიტყვაში ასო ხ შეცდომით არის განმეორებული მ - ს მაგიერ, წარწერა უნდა წავიკითხოთ: „ თეკლას შეუნდვენ, მაცხოვარო “.

ამრიგად, ჩვენს ხატს აქვს ორი მერმინდელი წარწერა თეკლასი. ხოლო ეს უცნობი თეკლა ის „კელმწიფის შვილი მონაზონი თეკლა“ უნდა იყოს, რომელიც იხსენიება კალას ეკლესიის ზარის წარწერაში და რომელიც ნაჩვენებია ზემოდ, № 80-ს ქვეშ კალას ნივთების აღ-წერისა (იხ. ზემოდ, გვ. 203).

9. **ხატი მაცხოვრისა**, თავი ხატი ეკლესიისა, ოქროთი დაფერი-ლი ვერცხლისა, ნაჭედი, 42X36,5 სანტ. მაცხოვარი ტახტზე მჯდო-მარეა, ჩვეულებრივის სახით. ნიშბი ჯვარის სახისაა; ორივე კედრით უწერია სახელი ბერძნულად და ქართულად (იჟ) (ჰ მობრუნებუ-ლია) ქუე; აქეთ -იქით მაცხოვრისა მედალიონებში: ღვთის მშობე-ლი და იოანე, წარწერებით: „ღ~ღ ო~, წ~ი ი~ე ნთლმსცემი“. ღვთის მშობლის ქვემოდ: წ~ი გ~ი, ნათლის მცემლის ქვემოდ: წ~ი ღ~ტრი. აშოიები შიგნით ბალახოვანის ორნამენტით არის შე-მკობილი, ხოლო გარე აშოია ფართო და რომბ - ლურსმულია, სამ -

სამ მედალიონით ზემოდ და ქვემოდ; ზემო მედალიონებში არის ფიგურები ღვთის მშობლისა და მთავარ ანგელოზთა; ქვემოდ: „ წ~ე თ~ე, წ~ე ბ~რბ, წ~ე ბასლა “. მარჯვენა და მარცხენა აშიებზე: „ წ~ე პ~ე, წ~ე პ~ვლე “. ხელობა ამ გარეგანი აშიებისა მოტლანქოა; თვით ხატისა უკეთესია, არა უგვიანეს მე - 15 — 16 საუკუნისა (№ 17243).

10. ხატი წ~ა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაჭედი; მთავარ მოწამე ცხენოსანია, ადამიანს გმირავს, რომელსაც წაწვეტიანებული ქუდი ახურავს და თავისი ხმალი მიწაზე დაუდგია. ზემოდ აწერია: წი გი. აშიები განიერი რომბ - ლურსმულია, ოთხი მედალიონით; ოთხი-ვეში წ~ა გიორგია, წარწერით: წ~ი გ~ი. ხატი უნდა ეკუთვნოდეს მე16 — 17 საუკუნეს (№ 17233).

11. ხატი მთავარ ანგელოზთა მიქელ და გაბრიელისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა. ნაჭედი, 44×42,5 სანტ. (№ 17244). მთავარ ანგელოზნი წარმოდგენილნი არიან წყვილად, მთელის ტანით, მდიდარულ საომარ ტანისამოსით. ერთ ხელში ლაბარუმები აქვთ. მეორეში ბურაები, რომელნიც ერთი მეორისთვის მიუდვიათ გაწვდილი ხელებით. წარწერები სახელებისა ბერძნული და ქართული. ეს ხატი ესე იგი შუა ნაწილი, ფიგურები მთავარ ანგელოზთა, სრული განმეორებაა ჩუკულის ეკლესიის ხატისა № 16860, რომელიც ჩვენ თავის ადგილას აღვწერეთ, ხოლო აქ არ არის შინაგანი აშია ბროწეულის ყვავილების ორნამენტით და აგრეთვე ის საუცხოო ბრტყელი გარეგანი აშია, რომელიც ჩუკულის ხატს აქვს. აქ აშია რომბ - ლურსმულია მედალიონებით წ~თა, ტლანქი ხელობისა. ზემოდ და ქვემოდ: სამ - სამი წ~ა გიორგი, სრულის ტანით, შუბით და ფარით; გვერდებზე წელსზევითნი ფიგურები მთავარ ანგელოზთა. საყურადღებო ის არის, რომ გრაფ. უვაროვის ჩუკულის მთავარ ანგელოზთა სურათზედაც (ტაბულა XXX, სურ. 49) აშიები რომბ - ლურსმულია, მაგრამ განმეორება არ არის ამ ჩვენი ხატისა, ვინაიდან იქ, უვაროვის სურათზე, ზემოდ, შუაში მაცხოვარია მთავარ ანგელოზებითურთ აქეთ - იქით, ხოლო გვერდების აშიებზე წ~ა გიორგი და წ~ა დიმიტრი. ამიტომ შეუძლებელია ვიფიქროთ, რომ გრ. უვაროვისა შეცდა და წვირმის ხატი ჩუკულისად მიიღო; არა-შედ უნდა ვიფიქროთ, რომ ჩუკულის ხატი გრ. უვაროვის შემდეგ ჩასვეს ხელმეორედ ან თავის ან სხვა საუცხოო ჩარჩოში. წვირმის ხატი კობო არის ჩუკულის ხატისა.

12. ხატი წ~ა გიორგისა; ამოჭრილია რელიეფით ხეზე, წმიდა

გიორგი წარმოდგენილია ცხენით, გმირავს ადამიანს შუბით (№ 17241).. ეს ფიცარი უსათუოდ სარჩული იყო ოქროს წ~ის გიორგის ხატისა და როდესაც პერანგი შემოაცალეს, დარჩა გაშიშვლებული; ამიტომ ტყვილად ფიქრობს გრაფ. უვაროვისა, თითქო ეს არ იყოს მატრიცა, სარჩული, ნაჭედი ხატისა (გვ. 102). რომ ეს მართლა სარჩული იყო ნაჭედი ხატისა, ამას მოწმობს თავდაპირველად ის გარემოება, რომ ორ ადგილას ხატზე შერჩენილია სულ პატარა ნაწყვეტები ოქროს ფირფიტებისა. შემდეგ და უფრო დანამდვილებით ამას მოწმობს ერთი წმიდა გიორგის ხატის აღწერილობა პოლ. ბარტოლომეისა, რომელიც მას უნახავს წვირმის წმიდის გიორგის ეკლესიაში; ამ ეკლესიაზე საუბარი ქვემოთ გვექნება. აქ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეს ეკლესია გაუქმებულია; იქ არავითარი ნივთი აღარ არის; ბარტოლომეის დროს, როგორც ეტყობა, ეს თავი ეკლესია ყოფილა სოფლისა. ის ამბობს: თავ ეკლესიაში წვირმის საზოგადოებისა წ~ა გიორგის სახელობისა არის რამოდენიმე ხატი თავის მორთულობით და პერანგებით. პირველი ადგილი უჭირავს თავ ხატს ეკლესიისა (ესე იგი წ~ა გიორგის ხატს), რომელზედაც განმეორებულია ისეთივე სურათი დამხობილი გვირგვინოსანისა, როგორც აღწერილი იყო იფარის საყდარში, ხოლო აქ არ არის მოხსენებული სახელი დიოკლეტიანესი, და არც არშაკიდების ქუდია, არამედ კბილოვანი გვირგვინია მოგრძო ჩანჩხურებით, როგორც ბიზანტიურ ფულებზეა მე - 12 საუკუნისა. დაბლა ვერცხლის ეზოზე ამოჭრილია წარწერა, რომელიც მოთავსებულია ტაბულა II, № 15 (აქ მას მოჰყავს თარგმანი ბროსესი ამ წარწერისა). ბროსეს თარგანიდან სჩანს, რომ მას ამ წარწერაში შემდეგი სიტყვები ამოუკითხავს:

„წმიდაო გიორგი ქაშვეთისაო, მეოხ და მფარველ ეყავ მამკობსა შენსა ჯიქაძესა“. (ბარტ. გვ. 179). ჩვენ ბარტოლომეის მიერ გადმოღებულს წარწერას ასე ვკითხულობთ:

წმიდაო გიორგი ქაშუ-
ეთისაო, მეოხ და მფარვე-
ელ მეყავ
მამკობსა შენს(ა)
ჯიქაძესა ხუ-
ცესსა მიქელს.

დ. ბაქრაძეს, როგორც ეტყობა, ეს ხატი არ უნახავს; ის უჩვენებს ბარტოლომეის მიერ გადმოღებულს წარწერას და მოჰყავს მისი რუსული თარგმანი, რომლიდანაც სჩანს, რომ მას სიტყვა „ხუცესი“ მი-

უმატებია ბროსეს წაკითხულისათვის (ბაქრაძე, გვ. 110), ხოლო სიტყვა „მიქელი“ გამოუშვია. ბარტოლომეის აღწერილობა სრულად უდგება ჩვენს ხატს. ხის მატრიცაზე წა გიორგი ისეა წარმოდგენილი. როგორც ნაკიბარის (ბარტოლომეით: იფარის) ხატზე. ის გრძელი ჩანჩურები, რომელზედაც ლაპარაკობს ბარტოლომეი, ემჩნევა მატრიცაზე. ცხადია, ხატი გაშიშვლებულია ბარტოლომეის შემდეგ და ის წარწერაც დაკარგულა. რომელიც: საბედნიეროდ, ბარტოლომეის გადმოუღია. ხატი მე - 12 — 13 საუკ. უნდა იყოს.

13. **ხატი ქრისტეს აღდგომისა** ანუ ჯოჯოხეთის წარტყვევისა. ნაქსოვი ფარჩაზე, უბრალო ხის ჩარჩოთი, 57×45 სანტ. (№ 17236). მაცხოვარი ჯვარის მსგავსი ნიშნით სდგას შემუსვრილ ჯოჯოხეთის კარებზე და გამოჰყავს იქიდან ადამი. ადამს უკან ევა მოსჩანს; მარცხენა ხელში მაცხოვარს გრძელი რვა - ფრთიანი ჯვარი უჭირავს; მარჯვენა, ქვის შენობაზე სდგანან: მეფე და დედოფალი, ვედრების პოზით; მათ უკან: იოანე ნათლის მცემელი (?) უნდა იყოს, მაკურთხეველის მარჯვენით; ზემოდ, ნიშნის აქეთ - იქით ბერძნული წარწერაა სანხელისა, ესე იგი აღდგომა (ანასტაზის). ქვემო ნაწილი ხატისა უომპალია; სახე ქრისტესი დაზიანებულია მას შემდეგ, რაც გრაფ. უვაროვისამ ნახა და აღწერა (გვ. 124. ტაბ. XXXVI, ნახ. 63); მის ფოტოგრაფიაზე მაცხოვრის სურათი არ არის დაზიანებული. თუმცა სხვა მხრივ; საზოგადოთ, ჩვენი ფოტოგრაფია უკეთესია.

გ. დ. ფილიმონოვის აზრით, ხატი ბერძნული ხელობისაა, მე - 12 საუკ. გრაფ. უვაროვისა ამ ხატს დასავლეთ ევროპის ხელოვნებას მიაწერს, მაგრამ დროს გარკვევას არ კისრულობს (გვ. 124).

14. **პატარა ხატი წა გიორგისა**, 12×10 სანტ. სახე და წელს-ხევიით დახატული ყოფილა წამლით, მაგრამ ფერადები გადასულია; მორთულობა ოქროსია; სანახევროდ ისიც დაზიანებულია. ნიშნი მოკლილია წვრილი მარგალიტის მძივით. წარწერა: „წა გი ზღდრისა“ (იქვე, № 17236). მეორე გვერდზე წარწერა (იხ. № 17235). შუაში ამოტეხილია; აზრით მიმატებულს სიტყვებს და ასოებს ფრჩხილებში ვაქცევთ:

წო გი	წმიდაო გიორგი
ზღდრ[ისაო] მეოხ და	ზღუდრ(ისაო), მეოხ და
მფარ[ველ მექ]მენ .:	მფარ(ველ მექ)მენ
დღესა გნ	დღესა გან-
კითხ[ვისასა] წე ღთს	კითხ(ვისასა) წინაშე ღმრთი-
ა : აკა[ს ძ]ესა : ბიბილ	სა აკა(ს ძე)სა ბიბილ-
ს : ამინ :	ს(ა), ამინ.

ხატი კლასიკური დროის არის, მე - 12 — 13 საუკუნისა.

15. პატარა ხატი წა გიორგისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, 11×8,5 სანტ. ნაჭედი. მხედარი წარმოდგენილია სრულის ტანით, შუბით და ფართით. წარწერა: „წა გვი ქშთსა“; ხელობა დაბალია, მე - 16 — 17 საუკ. (იქვე, № 17235).

16. პატარა ხატი ღვთის მშობლისა ჩჩვილელი, ოქროთ დაფერილ ვერცხლისა, 6×5 სანტ. წარწერით: დღა ღსა. აშიები გაყოფილია უჯრედებად; მარტო მარჯვენა ნაწილია დარჩენილი. ხელობა მოტლანქოა, მე - 18 საუკ. (იხ. იქვე, № 17235).

17. ხატი მაცნოვრისა, წელსზევითი, ვერცხლისა, ნაჭედი, დაზიანებულია. მე - 17 საუკ. უნდა ეკუთვნოდეს. (იხ. იქვე, № 17235).

18. საგალობელი. ხელნაწერი ეტრატზე, 25×17 სანტ. ნაწერია წვრილის, ნუსხა ხუცურის ხელით, ერთ სვეტად, 22 სტრიქონი სვეტზე. თავი და ბოლო აკლია; ფურცლებიც აქა - იქ არეულია, მაგრამ საერთოდ ხელნაწერი გვარიანად არის დაცული. ხელი წააგავს მიქელ მოდრეკილის ხელნაწერის საგალობელს წერაკითხვის საზოგადოებისა. გადამწერი ვილაც გიორგია, რომელიც თავის თავს იხსენიებს სინგურით მინაწერში: „წნო : ორმეოცნო შერთ გვი:“. ანუ კიდევ: „წნო მოწამენო შწყლეთ გოვი“. თავი ხელნაწერისა ეხლა ორ ფურცელს იქით იპოვება:

... სი დსდბლნი : წინა კრეკეთ : ვე : ქე : შბმდე : ითნენ : ყთა : დღეთა : ოო : ღღდყსა და აქბსა : აღვიხელისა . და აღვივსენითსა : ანგელზთა დღეს წინა უვიდოდეს ძალნი

14 იანვარს წმიდა ნინოს დღესასწაულის დღეს იკითხება: იანვარსა : იდ : ნეტარისა დედისა ნინოასი რომლისა მიერ მოეცა ნათელი ქრისტიანობისაჲ ქართლსა . უგლზბსა : დ : გვი : უგალოზთ ოა რზ გან

მოვედით უგალობდეთ შესხმათა ქებისათა მკნესა ნინოს ტძრსა მას წა . ვადიდებდეთ გალობითა ახლითა . იხარებს ეკლესიაჲ , და გონიერად დღესასწაულობს დღეს კსენებასა ნინოასსა ბრწყინვალედ ქებითა შვილთა თვსთა თანა დღეს ნათლითა საღმრთოათა განენათლდეთ მორწმუნენო სიხარულითა .

ეკლესია წმიდის გიორგისა. მესამე ეკლესია წვირმის სოფლისა, როგორც მოვიხსენიეთ, არის წა გიორგის სახელზე აშენებული.

ეკლესია ქვისაა, პატარა; კანკელის ქვემო ნაწილი არშინ ნახევარი სიმაღლით ქვისაგან არის ნაშენი; ზემოდ ხისა არის სამი კამარით და ხისავე პატარა სვეტებით; თაროები ხატებისათვის ხისაა, მიშენებული კანკელზე. შიგნით ეკლესია მოხატული ყოფილა, მაგრამ ფრესკები გაფუჭებულია და შემჭვარტლული. ამშენებელი, თუ უკეთ ვსთქვათ, მოთავე ეკლესიის მოხატვისა წარმოდგენილი ყოფილა ფრესკით დასავლეთის კედელზე; ის ქართულ ტანისამოსშია, თავზე ქუდი ახურავს, სკუფიის მსგავსი, რომელიც შემკობილია ჯვარის სახედ მარგალიტებით; მარჯვნივ სანახევროდ გადასული წარწერაა, რომელშიაც მე ამოვიკითხე შემდეგი უცნობი სიტყვები:

სახელითა ღმრთის	სახელითა ღმრთისა-
თა : მოიხატა : წ~ი :	თა მოიხატა წმიდაი
ესე : ეკლესიაჲ :	ესე ეკლესიაჲ
გუხაფათის კე	გუხაფათის კე-
ლითა ზვიადისა	ლითა ზვიადისა.
კელოსნობასა	კელოსნობასა
პაიშსა (?)...	პაიშისა (?)...

მარცხნივ მეორე წარწერაა, რომელიც უფრო გაფუჭებულია და უფრო ძნელი გასარჩევი; მე საეჭვოდ ვკითხულობ:

ესე არს თ[ავა]ლი აარონ ...

ტრაპეზი, რასაკვირველია, ეკლესიაში აღმოსავლეთის კედელზეა მიშენებული და მას ზემოდ და ფანჯრის ქვემოთ, კედელზე დახატულია მაცხოვრის თავი.

როგორც მოვიხსენიეთ, ეხლა ეს ეკლესია მიტოვებულია, მასში არავითარი ნივთი არ არის; ხოლო ბარტოლომეის დროს ეს ყოფილა თავი ეკლესია სოფლისა და მასში უნახავს მას ის წაა გიორგის დიდი ხატი, ოქროთ შეძერწილი, რომელიც დღეს გაშიშვლებულია და რომელიც ზემოდ მოვიხსენიეთ ბარტოლომეის მიერ გადმოღებულის წარწერით. აგრეთვე აქვე აქვს მას აღნიშნული მეორე ხატი: წა იაკობისი, ძმისა უფლისა (იხ. გვ. 179), რომელზედაც ზემოდ გვქონდა საუბარი.

ეკლესია მთავარ ანგელოზთა. მეოთხე ეკლესია წვირმის სოფლისა არის მთავარ ანგელოზთა ეკლესია; ესეც პატარა ეკლესია არის, თლილის ქვით ნაშენი. კანკელი ლამაზი აქვს, ქვისა, სამ - კა-

მარიანი; ფანჯრები თითო, აღმოსავლეთით და დასავლეთით. სარტყელი თალისა დამყარებულია ფართო და ძლიერად გამოშვებულ პილიასტრებზე სამხრეთის და ჩრდილოეთის კედლებისა; საკურთხეველში ორი ღრმა მრგვალი უბეა (ნიში). ტრაპეზი ამ ეკლესიაში არ ყოფილა; ტრაპეზის მაგიერობას სწევდა ფანჯრის ქვემო ნაწილის სიბრტყე. არავითარი ნივთი ეკლესიაში დღეს აღარ არის, თუ სახეში არ მივიღებთ მოძარცული ხატების და ჯვრების ფიჭრებს და აყალო მიწისაგან გამოქანდაკებულ თავებს ცხვრისა და ხარისა.

სოფელი იელი.

სოფელი ლამაზია. ამ სოფელში ოთხი ეკლესია არის. პირველი ეკლესია **წა გიორგისა**, პატარა, ქვისაგან ნაშენი, ერთის შესავალით დასავლეთით; ფანჯარა თითო, აღმოსავლეთით და დასავლეთით. კანკელი ქვისა, სამის კამარით. ეკლესიაში მოიპოება:

1. **ჯვარი ხისა**, კანკელის წინ დასადგამი, შუა ზომისა, 92×52,5 სანტ. შეძერწილია ჩვეულებრივად ოქროთი დაფერილი ვერცხლის ფირფიტებით. ფიგურები ფირფიტებისა შემდეგ რიგს მისდევან: ზემოდ მაცხოვარი ტახტოსანი; ქვემოდ: სრულის ტანიო ღვთის მშობელი და იოანე ნათლის მცემელი იმ სახით, რა სახითაც ვედრებაში არიან ხოლმე წარმოდგენილნი, წარწერებით: „**ღღიღღს, წი იე**“; სულ ქვემოდ მთავარ ანგელოზი, სრულის ტანიო, ლაბარუმით და ბურთით; ამას ზემოდ **წა** ანდრია, სრულის ტანიო; მარჯვენა და მარცხენა ფრთებზე: მაცხოვარი ტახტოსანი; ბერძნულის წარწერით, მაცხოვარი წელსზევითი: **იუ ქე, წა მთე** და იოანე ღვთის მეტყველი. შუა ფირფიტაზე: **წა იე**, და მთავარ ანგელოზი; უმბოს ადგილს ერთი ძვირფასი თვალია და მის ქვემოდ წმიდანი მკერდსზევითი, მრგვალ მედალიონში (№ 17238).

2. **ხატი წა გიორგისა**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 14×6,5 სანტ. მხედარი ფეხოსანია, შუბით და ფარით; ფართან ჩამოშვებული ხმალიც არის; წარწერა: **წა გი**. ხელობა ტლანქია (№ 17239). მეორე გვერდზე წარწერა სულ დამახინჯებულია. პარალელურად ჩვენ მოგვყავს ტექსტი, როგორც უნდა ყოფილ იყო წარწერა, აზრის მიხედვით.

წა : მოწმთა შთვ წმიდაო მოწამეთა მთავ-
რო : მკნეო გი არო მკნეო გიორგი;

მეოხმ დ	მეოხ (მეყავ) და
მფრლსა : სუ	მფარველ სასუ-
მბთ მსვთა	ვბით მოსავთა
ხტსა : შნსს	ხატისა შენისასა
სმდვლ (?).	სამადავლ(ეს?).

3. **ოქროს ხატი წა გიორგისა**, ლამაზი ხელობისა, მაგრამ ფრიად დაზიანებული, ნაჭედი, $12 \times 8,5$ სანტ. წმიდანი წარმოდგენილია სრულის ტანით; მარცხენა ხელი ფარზე აქვს დადებული. აშიები ვარსკვლავების მსგავსად არის შემკობილი; მარცხენა აშია მოძარცულია; ხატი დაზარალებულია (იქვე, № 17239). ხელობა ლამაზია, მე - 12 — 13 საუკ. ქვემოდ შერყვნილი წარწერაა:

ქ წო გ~ი მეოხ ეყავ
მოსავსა შენსა გ~ის (?).

უკანასკნელი სიტყვა წაბლალულია და მისი კითხვა საეჭვოა.

4. **პატარა ხატი იოანე ღვთის მეტყველისა**, სრულის ტანით წარმოდგენილი, ვერცხლისა, ნაჭედი, 10×7 სანტ. მოტლანქო ხელობისა; აშიები მოოქრულია და უკეთესი ხელობის არის (იქვე, № 17239).

5. **ცული საომარი**, ფოლადისა, ოქროს ჭდეებით შემკობილი; ყურის თავში ორივე მხრით მხეცის გამოსახულობა არის, ვგონებ, ვეფხისა; სიმაღლე ცულისა 21 სანტ., განი ბოლოსი — 25 სანტ. ეს ცული საუცხოო რამაა თავის დარგში და მე პირველად მხედება სვანეთში. ეს ეკლესიაში როდი აქვთ დაცული, არამედ დაკიდულია გარედ, კარების შესავალთან. გადმოღებულია დიდ ჯვართან ერთად (იხ. № 17238). ტარი არა აქვს. ეს ცული უნდა იყოს ხელისუფალთა წინ სატარებელი.

6. **ბუკი ანუ საყვირი**, დიდი, სპილენძისა, ჩვეულებრივი.

მეორე ეკლესია სოფელ იელში არის **ეკლესია იოანე წინამორბედისა**. ეკლესია ძველია, ქვისაგან აშენებული, ჩვეულებრივი რიგისა. კანკელი ქვემოთ ქვისაგან არის აგებული, ზემოდ ხისაგან, სამი კამარით. ამ ეკლესიაში არის დაცული:

1. **ხატი მაცხოვრისა**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 42×30 სანტ. დაზარალებულია (№ 17248). მაცხოვარი ტახტზე მჯდომრეა, ჩვეულებრივის პოზით და მუთაქით. ნიშბი დიდი ჯვარის სახისა; წარწერა სახელისა ბერძნულია, მაგრამ ასო **С** ორივე

შემთხვევაში შებრუნებულია. ტახტი მოჩუქურთმებულია. აშიები ორმაგი ბროწეულის ყვავილების მსგავსად შემკობილი; ქვემოდ აშია მოძარცულია. ზემო აშიაზე ვედრებაა წარმოდგენილი; მარჯვენე და მარცხნივ ღვთის მშობელი და იოანე, სრულის ტანით. იოანეს ფიგურა მოშლილია. ხელობა ტლანქია, მიბაძვა კარგი დროის ხატისა, მაგრამ არა მიზან - მიღწეული. მე - 17 საუკ. უნდა იყოს.

2. ხატი პატარა, ღვთის მშობლისა, ჩვილელი, წელსზევითი, ოქროსი, 14×11 სანტ. კარგი ხელობისა; წარწერა სახელისა ბერძნულია; ქვემოდ წარწერა აქვს (№ 17250):

ყულდ : წმლო : ღმრთს : მშბლო : და : მც
ხერო : მოხ : ექმნ : რტს : ძირთ : ამნ .

ესე იგი: ყოვლად წმიდაო ღმრთის მშობელო და მაცხოვარო, მეოხ ექმენ რატს ძითურთ, ამინ.

2ბ. ამავე ფოტოგრაფიაზე, ზემოდ, მარჯვენე არის ხატი პატარა, ვერცხლისა, წელსზევითი წმიდანისა; სახელი არ უწერია; ზელები გულზე აქვს გაშლილი ვედრებისათვის. ხელობა კარგია.

3. ხატი პატარა, ღვთის მშობლისა, ჩვილელი, 10×8 სანტ. ყოფილა ფერადის წამლით დახატული, მაგრამ ფერადები გადასულია; აშიები და ნიშბი ოქროსია, წნული და ფრიად ლამაზი ხელობისა, მე - 12 — 13 საუკ. ხოლო ქვემო აშია შემდეგი დროისაა, ლურსმული, ვერცხლისა. წარწერა სახელისა ბერძნულია. ამ ხატის მეორე გვერდის წარწერა ჩვენ ცალკე ვიპოვეთ, ოქროს ფირფიტაზე და იკითხება ასე:

ქ . კელთა ა	კელთა აღ-
ღვიპყრობ : შე	ვიპყრობ შენ-
ნდა მომართ წო : ლჲს	და მომართ წმიდაო ღმრთის
[მ]შუბელო (sic) და კელთა	(მ)შუბელო, და კელითა
შენთა : რლი გიტჯრთა	შენითა რომელი გიტჯრთა-
ვს : მსდა მიმართ მევხ	ვს მისდა მიმართ მეუხ (sic)
მეყავ : მამკობსა	მეყავ მამკობსა
შენსა : მკეც	შენსა მკეცის-
ის ძესა :	ძესა .

4. ხატი მაცხოვრისა, 24×19 სანტ. ყოფილა ფერადებით დახატული, მაგრამ ფერადები გადასულია. ნიშბი დიდი ბალახის მსგავსად შემკობილია; აშიები რომბ-ლურსმულია წოთა მედალიონებით

ტლანქი ხელობისა (№ 17249). ქვემოლ მოსხანს ნაშთი ხუცურის წარწერისა, რომელიც აღარ იკითხება.

5. ხატი მაცხოვრისა, ტახტანისა, ვერცხლისა, 22 X 15 სანტ. ბერძნულის წარწერით სახელისა; აშიები ფოლაქების მსგავსად არის შემკობილი; ტლანქი ხელობისაა (იქვე, № 17249).

6. ხატი მთავარ ანგელოზ მიქაელისა, წ~ჲ მქლ, ვერცხლისა, ნაჭედი, 21 X 16 სანტ. მთავარ ანგელოზი სრულის ტანით არის წარმოდგენილი, ბიზანტიურ საკარო ტანისამოსში, ლაბარუმით და ბურთით; აშიები ლამაზი ბალახოვანი; მე - 16 საუკ. უნდა იყოს, (იქვე, № 17249).

7. ხატი მთავარ ანგელოზ გაბრიელისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 22 X 18 სანტ. ასეთისავე 'ხელობისაა და რიგისა, როგორც წინა ხატი (№ 17250).

8. ხატი წ~ა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 24 X 19 სანტ. წმიდანი ფეხოსანია, შუბით და ფარით. ეზო შემკობილია რომბ - ლურსმული მორთულობით; წარწერა: წ~ჲ გ~ი . ტლანქი ხელობისაა (№ 17249).

9. პატარა ვერცხლის ხატი ღვთის მშობლისა ჩვილედის, 11 X 8 სანტ. დაზიანებულია. მაგრამ არა ცუდი ხელობის ყოფილა (№ 17237).

10. პატარა ხატი მთავარ ანგელოზ მიქაელისა, მ~ქლ, ვერცხლისა, ტლანქი ხელობისა. ეს წინად ალბად ჯვარის ფირფიტას შეადგენდა (№ 17237). მეორე გვერდზე წარწერა აქვს, მაგრამ ეს ამ ხატს არ ეკუთვნის, არამედ სხვა წ~ა გიორგის ხატს. წარწერა (იქვე, № 17237) იკითხება ასე:

ქ : წ~ო : გ~ი : ზლ	წმიდაო გიორგი ზლუდ-
დრისაო : შეო	რისაო, მეოხ
ხ : მქმნ : მკბსა	მექმენ მამკობსა
შ~ნსა : ჯონა	შენსა ჯონარ-
რსი : ასათი	სი ასათი-
ანსა :	ანსა.

11. ხატი წამლით დახატული მაცხოვრისა, წარწერით: წ~ჲ იესო, სახარებით ხელში, რომელზედაც აწერია: მე ვარ ნათელი სოფლისა ახალი ხელობა არის.

12. წამლით დახატული ხატი წა გიორგისა, 52×38 სანტ. დახატულია ხეზე; არა ცუდი ხელობისაა, მე - 18 საუკ.

13. პატარა, ღვთის მშობლის ხატი, ვერცხლისა, ნაჭედი, 11×9 სანტ. წარწერით: დჲ ღჲ.

14. ვერცხლის ფირფიტა, რომელიც დიდი ჯვარის შესადგენად ყოფილა გამზადებული და რომელზედაც წარმოდგენილი არიან ფიგურები: მაცხოვრისა (სამი), ღვთის მშობლისა (ოთხი), წა გიორგისა და სხვა. ტლანჭი ხელობისაა.

15. დოჭი, ფართო, ლამაზი, სპილენძისა, 25 სანტ. სიმალლით, ორის მოჩუქურთმებულის სახელურით და ვიწრო ყელით. ორივე მხრით შემკობილია ნაჭედი მორთულობით, სტილიზაციით მცენარეთა და შიგ მონაგარდე ცხოველთა ფიგურებით. (№ 17251).

16. საგალობელნი, დასდებელნი და ძლისპირნი ღვთის მშობლისანი; ხელნაწერი ეტრატზე, მე - 11 საუკ. ნაწერია ნუსხა ხუცურით. დაზიანებულია. დაცულია სულ 41 რვეული; რვეულში 8 ფურცელია. ტექსტი არ არის ერთის ხელით ნაწერი; მასში სულ ცოტა, ორი სხვა და სხვა ხელი განირჩევა. ტექსტის ხელით მინაწერი:

დჲჲ შჲნდა სამებაო წო ძალითა ქეჲსითა განსრულდეს წელიწადისა თავნი.

წნო მწმნო მეოხ ეყვენით სლსა : მჲმისა : მქლისა : და სლსა : კეჲსა : და სლსა : ძვანესა : და სლსა ზქრსა : წეღეთისა : აჲნ .:

მეორე ადგილას:

სხლითა ღთისაძთა განსროვლდეს ძლისპირნი და ღთის მშობლისანი : წო ღთის მშობელო მეოხ ეყავ სლსა მქლისა სლსა კეჲსა . მოძღვართა და მზდეღთა ჩემთასა. ქე შე სლი ზქრსი მწერალისა ამჲნ.

17. საგალობელნი, ხელნაწერი, 24×16 სანტ. ქაღალდზე; ნუსხა ხუცურით, ერთ სვეტად, თავი და ბოლო აკლია; ხელი მე - 17 საუკუნისა არის.

18. ჟამის წირვა, ხელნაწერი ქაღალდზე; თავი და ბოლო აკლია; ისედაც სულ დაშლილია; მე - 18 საუკ.

შენიშვნა: ჩვენს დროში იელში მარტო ეს ხელნაწერები იყო,

ხოლო აღ. ხახანაშვილი იქ ნახულ ხელნაწერებს ასე მოკლედ აღნიშნავს:

1) საგალობელნი ეტრატზე მე-13—14 საუკ., 2) ეტრატის გრაგნილი ჟამის წირვისა იმ განსხვავებით, რომ მასში არ არის: კათაკმეველნო უფლისა მიმართ ვილოცოთ., 3) კრებული ლოცვათა ნაკლულოვანი, პალიმფსესტი; ეტყობა აბონოსათვის (?), 4) სახარება ნაკლულოვანი, ეტრატზე in 8, მე-12—13 საუკ. (იხ. ხახანაშვილი, გვ. 23).

მესამე ეკლესია იელის საზოგადოებისა არის **წმიდა კვირიკეს ეკლესია**. ეკლესია ნატეხი ქვეთაა აშენებული, ჩვეულებრივია; აღმოსავლეთის კედელი ორი მოჭრილი ჯვარით და პასკებით არის შემკობილი. კანკელი ქვისაა, სამი კამარით. ამ ეკლესიაში ჩვენ ვნახეთ:

1. **დიდი ხის ჯვარი**, კანკელის წინ დამყარებული, ქვის კვარცხლბეკზე; შექმნილია ოქროთი დაფერილი ვერცხლის ფირფიტებით, კარგი ხელობისა. მათზე წარმოდგენილი არიან: ზემოდ მთავარ ანგელოზი და მაცხოვარი, სრულის ტანით; ქვემოდ: მთავარ ანგელოზნი, წელსზევითნი, და მოციქულნი; შემდეგ კიდევ: მთავარ ანგელოზნი და მოციქულნი და სხვა.

2. **ხატი მაცხოვრისა**, ოქროთ დაფერილი ვერცხლისა; ხელობა საკმაოდ კარგია, მაგრამ ერთობ დაზიანებულია.

მეოთხე ეკლესია იელის სოფლისა არის **ეკლესია მაცხოვრისა**. ეს შტატის ეკლესია არის. იგი თლილის ქვისაგან არის აშენებული, მაშინ როდესაც ყველა სხვა ეკლესიები ამ სოფლისა უბრალო, მოტეხილი ფილაქანის ქვისაგან არიან ნაშენნი. ბაზილიკური რიგისაა. წინეთ ჰქონებია ეკვტრები სამის მხრით, რომელნიც ეხლა სულ მოშლილია. საკურთხეველი გარედ გამოდის სამ დიდ წახნაგოვანად. შესავალი აქვს მარტო დასავლეთიდან; ფანჯარა აღმოსავლეთიდან და დასავლეთიდან. კანკელი ქვისაა, სამი დიდი კამარით. სვეტებს აღსავალი კარისას აქვს ოთხკუთხედი თავები. თითოეულ წახნაგში სვეტის თავისა არის ამოჭრილი ნახვრეტი და შიგ ჩასმული ხის სასანთლე. ეკლესია სულ მოხატული ყოფილა, მაგრამ მხატვრობიდან ბევრი აღარა დარჩენილა. საკურთხეველში კიდევ კარგად ემჩნევა მაცხოვარი და ეკლესიათა მამები. ეკლესიაში მოიპოვება:

1. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, გამობერვით განჭედილი, ლამაზი ხელობისა, 34×26 სანტ. (№ 17226). მაცხოვარი ტახტზე

ზის მუთაქით, მარჯვენა ხელით აკუროთხებს, მარცხენა დაუდვია სახარებაზე, რომელიც მარცხენა მუხლზე უძევს. ყდა სახარებისა ვარსკვლავის მსგავსად არის შემკობილი, ჯვართ შუაში. ტახტი მოჩუქურთმებულია. ნიშბი ჯვარის სახისა არის. წარწერა სახელისა: ქაო ქე. აშიები რომბ - ლურსმულია; მარცხენა და ქვემო ნაწილი მოძარცულია; სხვებზე ოთხი მრგვალი მედალიონია. ზემოდ ვედრება, მარჯვენაზე ორი მოციქული. ხატი მე - 14 საუკ. უნდა იყოს. ქვემოდ, ორივე მხარეს უწერია:

მოჰა	მოიქედა
ხატი	ხატი
ესე	ესე
კეოთა	კელითა
თე	თეოდორე
გლავას	გლავას-
დიომა .	ძისამათა.

2. ხატი მაცხოვრისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, უკეთესი ხელობისაა, ვიდრე წინა ხატი, 27×17 სანტ. (იქვე, № 17226). მაცხოვარი ტახტზე ზის, მუთაქით, მაკუროთხეველის მარჯვენით და სახარებით; წარწერა ბერძნული აქვს. ტახტი მოჩუქურთმებულია. კიდევ უფრო ლამაზად და ორიგინალურად მოჩუქურთმებულია აშიები, რომლებშიაც წოთა მედალიონებია; ზემოდ ვედრებაა, მაგრამ, შუაში, მაცხოვრის მაგიერ ტახტის შემზადებაა წარმოდგენილი, წარწერით: ძლი ჭოტი. (ეს ჯვარის ორივე მხარეს სწერია). მარცხნივ: დო ლოსაჲ, ხოლო მარჯვნივ იოანე. ქვემოდ, შუაში წოთე; მარჯვნივ ყოფილა წოი დოი, მაგრამ მოშლილია; აქეთ - იქით, გვერდებზე: პეტრე და პავლე: წოი პე. ხატი უნდა იყოს მე - 13 — 14 საუკუნისა.

3. ხატი კარედი ვედრებისა, 12,5×10 სანტ. სურათები ყოფილა წამლით დახატული, მაგრამ ეხლა მოშლილია; მორთულობა ოქროსია (№ 17240). კარებზე, გარედან წარმოდგენილნი არიან პეტრე და პავლე. შიგნით, შუაში მაცხოვარი წელსზევითი, ბერძნულის წარწერით, კარებზე, შიგნით: დედა ლთსა და იონე ნთლმცემლი. ეზო ბალახოვანი შემკობილობისა არის, არა უგვიანეს მე - 15 — 16 საუკუნისა. მეორე გვერდზე წარწერა, ირგვლივ თორმეტ - ფრთიანი ჯვარისა (№ 17252):

ქ მაცხოვრო და მაცხოვარო და

დედო ღმ	დედაო ღმრთი-
თისაო დ ნათლის	საო და ნათლის
მ	მცე-
მლო წმდნო პეტრ	მელო, წმიდანო პეტ-
ე დ პვლე მეოხ დ	რე და პავლე, მეოხ და
მფრ ვლ მ	მფარველ მე-
ეყვ მმკბს შენა იო	ყავ მამკობსა შენსა იო-
ვნს თუთსა შვ	ვანეს, თუთასა, შვილ-
ლსა ჩმს ივნეს.	სა ჩემს ივანეს.

4. ხატი წ-სა ბარბარესი, ოქროთი დაფერილის ვერცხლისა, ნაჭედი, 17×14 სანტ. წმიდანი წარმოდგენილია წელსზევით, ჯვარით მარჯვენა ხელში, სავედრებელად გამზადებულის მარცხენა ხელით; ნიშნის აქეთ - იქით წარწერაა: წ-მ ბ-ბრა. აწიები შემკობილია ბროწეულის ყვავილების მსგავსად და მედალიონებით, რომლებშიაც წარმოდგენილნი არიან: ზემოდ ვედრება, აქეთ - იქით: წ-მ გ-ი, წ-მ დ-ი; დაბლა: კოზმან და დამიანე, და კიდევ ერთი წმიდანი. ყველა სურათები წელსზევითა და კარგად გამოხატული. არა უგვიანეს მე - 14 საუკ. (№ 17240).

5. ხატი ღვთის მშობლისა ჩვილედი, ვერცხლისა, ნაჭედი, 18×14,5 სანტ. ღვთის მშობელი ტახტზე მჯდომარეა, დიდის ნიშნით. თავსაბური ღვთის მშობლისა ჩამოგრძელებულია კისრამდის არა ჩვეულებრივად. ფიგურა მოტლანქოა. წარწერა დიდრონის ასოებით: წ-ი დ-ი სმ-ლი(?)ქსი (= წმიდაი დადაი ღვთის მშობელი ქრისტესი). აწიები ბროწეულის ყვავილების მსგავსად არის შემკობილი და უძველესი უნდა იყოს ხატისა; თვით ხატი მე - 16 - 17 საუკ. (№ 17223). მეორე გვერდზე რვა-ფრთიანი ჯვარის ირგვლივ წარწერაა (№ 17253):

ქ დედო :	დედაო
ღმთის	ღმრთისა
აო : მეოხ დ :: მფრველ ::	ო, მეოხ და მფარველ
გექმნ : აბჰვი	გუექმენ აბუგი-
ანსა : ნგრგს : მეკლლესა : ჩე	ანსა ნაგარგის (?), მეუღლესა ჩემ
მსა :: აღნათს დ შვლთა : ჩე	სა აღნათს და შვილთა ჩვენ-
თა : ნან	თა ნან
..... ირზ ირზ.

6. **ხატი ღვთის მშობლისა**, ჩხვილელი, ვერცხლისა; წარწერა სახელისა ბერძნულია; ტლანქი ხელობისაა.

7. **საცეცხლური** ბრინჯაოსი, ძველი, სირიული რიგისა; ზედ გამოქანდაკებულია სცენები სახარებიდან (№ 17227).

8. **პატარა, ძველი ზარი** (იქვე, № 17227).

9. **ბრინჯაოს ცული**, კელტის ტიპისა, დიდი; ამოღებულია უთუოდ ძველი საფლავიდან (იქვე, № 17227).

სოფელი ადიში.

სოფელ ადიშიში, როგორც მოვიხსენიეთ, ჩვენ არა ვყოფილვართ, მაგრამ იქ ცნობილია ორი ეკლესია. ერთი მაცხოვარისა, შიგ სოფელში, მეორე წმიდის გიორგისა მალლობზე, ამის მახლობლად, მდინარე ადიში — ჭალის მალალ კლდოვან ნაპირზედ. ბარტოლომეის აჩვენეს წანგრევები ალექსანდრე მეფის ციხე—დარბაზისა და უთხრეს: ალექსანდრე მეფე ყოველ ზაფხულს მოდიოდა აქ, ჰკრებდა ბეგარას და მიდიოდა სხვა მის სამფლობელოებშიო. ეს სასახლე სხვა აქაურ ციხე - კოშკებიდან მხოლოდ ფართო სარკმელებით განირჩევაო, — დასძენს ბარტოლომეი. საზოგადოთ, ბარტოლომეის სიტყვით, სვანებს შენახული აქვთ გარდმოცემა მარტო ორს მეფეზე: თამარზე და ალექსანდრეზე. თამარიო: გამოსახვენი თავის კეთილდღეობას, ალექსანდრეთი — შევიწროებას. გრაფინია უვაროვისა უფრო გარკვევით ამბობს: „გადმოცემით, ამ ციხე - კოშკში ცხოვრობდა კახეთის მეფე ალექსანდრეო. რომლის ქალი ივუმენიათ (დედათა მამასახლისად) იყო კალას კვირიკე და ივლიტას მონასტერში“-ო. (გვ. 38). თუ მართლა ამ ლეგენდას აქვს რაიმე რეალური საფუძველი, ეს უნდა ყოფილ იყოს ერთ - ერთი იმერეთის მეფე ალექსანდრე და არა კახეთის მეფე. კახეთის მეფეზე ეს თქმულება გადიტანეს ალბათ იმის გამო, რომ კახეთის მეფემ ალექსანდრე მეორემ გაამდიდრა სვანეთის ეკლესიები თავის შეწირული ზარებით. ერთ - ერთი ასეთი ზარი ადიშის ეკლესიაშიც მოიპოება და მისი ასომთავრული წარწერა გადმოღებული აქვს ბარტოლომეის (იხ. ტაბ. III, № 33) და იკითხება ასე:

„ჩვენ მეფემან პატრონმან ალექსანდრე
შევსწირეთ სვანეთის ადიშის ტაძარს ზარი
ესე ჩვენთვის სადღეგრძელოდ, გასამარჯვებ
ლად და ცოდვათა ჩვენთა შესანდობელად, ამინ. “. .

თქმულება მეფის ასულის დედათა მონასტრის ილუმენიად ყოფნის შესახებ მართალი უნდა იყოს, ვინაიდან რამოდენიმე წარწერა იხსენიებს მონაზონს მეფის ასულს თეკლას (იხ. ზემოთ წვირმის მაცხოვრის ეკლესიის ნივთების აღწერა № 8).

მაცხოვრის ეკლესიის დიდს კანკელის საწინავე ჯვარზე ადიშში ბარტოლომეის შეუნიშნავს და გადმოუღია ასომთავრული წარწერა (იხილე ტაბ. III, № 32), მაგრამ მეორე სტრიქონი წარწერისა ვერ არის ჯეროვანად გადმოღებული. ყოველ შემთხვევაში, ბროსესს წაკითხვა ამ სტრიქონისა მცდარია (იქვე, ბარტოლომეი, გვ. 233, № 13). ჩვენ ამ წარწერას შეუმოკლებლად ასე ვკითხულობთ:

„ქ. წმიდაო თევდორე, მეოკ ეყავ წინაშე
ქრისტესა ლიპარტიანის ძესა, ამინ.“.

ერთს დაზიანებულს წარწერაში სოფელ ცხუმარის ეკლესიისა, რომელიც აღწერილია ჩვენს მიერ, მე - 5 ნომრით ხსენებული ეკლესიის ნივთებისა, იხსენიება ოქრო - მჭედელი გიორგი ლიპარტის ძე. იქნება, იგივე ოქრომჭედელი იხსენიებოდეს ამ წარწერაშიც.

გრაფინია უვაროვისა უჩვენებს ადიშის მაცხოვრის ეკლესიაში, გარდა ამ ჯვარისა, ზარისა და ცნობილის ადიშის სახარებისა, ორს ნაჭედს ხატს მაცხოვრისას, ნაკლები ღირსებისა, ვედრების ღვთის მშობლის ხატს, წამლით დახატულს, მაგრამ ფერადებ გადასულს, მშვენიერის ოქროს მორთულობით და წმიდათა ფიგურებით აშიებზე, და სანახევროდ დაკარგულის ნაჭედის წარწერით. ამას გარდა იქ ყოფილა კიდევ სამი, წამლით დახატული ხატი უვარგისი ხელობისა (იხ. უვაროვისა, გვ. 174). სამწუხაროდ, არც ერთი ხატის სურათი მას არ მოჰყავს. და არც ის ვიცით, რას შეიცავს ის ნაკლები წარწერა ღვთის მშობლის ხატისა. განსვენებულს გიორგი ნიკოლაძეს ჰქონდა, როგორც ვიცით, გადმოღებული ეს ხატები, მაგრამ ჩვენ მისი ფოტოგრაფიები არა გვაქვს.

სოფელი ნაკიფარი.

ნაკიფარი იელის ქვემოთ ძევს, მალლობზეა გაშენებული და ერთი საუკეთესო სოფელია იფარის თემისა. აქ არის კანცელარია და სკოლა. ძველი ეკლესიაც ამ სოფლისა, რომლის ირგვლივ გაშენებულია სოფელი, ერთი საუკეთესოთაგანია სვანეთში. საზოგადო სახე ამ სოფლისა და მის გვერდით მდებარე ბოგრეშისა კარგად

მოსჩანს ჩვენს ფოტოგრაფიებზე, რომელნიც სოფელ წვირმიდან არიან გადაღებულნი (იხილ. № 17475 და 17483). ახლობელი სახე ორი კოშკისა და სხვა შენობათა იხ. ფოტ. № 17483. ამ ფოტოგრაფიაზე მოსჩანს აგრეთვე ახალი გუმბათიანი მონასტერი, გაშენებული ბერი თეოფანეს მიერ, ზემოდ, ტყით შემოსილ მთაზე, პირისპირ ამ სოფლისა; ბერი თეოფანე ჩემი მოგზაურობის დროს კიდევ ცოცხალი იყო, ხოლო სულ დასაპყრებული

ეკლესია ნაკიბარისა წმიდის გიორგის სახელზეა აშენებული თლილის ქვისაგან (№ 17482). ეს არის ჩვეულებრივი სენური ბაზილიკის რიგის ეკლესია, რომელსაც სამის მხრით მიშენებული აქვს ეკვტრები. ეკვტრები გაერთიანებული არიან და ახდენენ შთაბეჭდილებას გალერეისა, რომელიც ეკლესიას უვლის სამხრეთით, დასავლეთით და ჩრდილოეთით. შესავალი აქვს ეკლესიას და ეკვტრებს დასავლეთით და სამხრეთით; ფანჯრები, თითო აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით. (გეგმა მისი იხ. გრ. უვაროვისა, გვ. 68.).

გრაფინია უვაროვის აზრით, ჩრდილოეთის ეკვტერი შემდეგ არის მიშენებული. ჩვენის აზრით, ყველა ეკვტრები ერთად არის მიშენებული, მაგრამ დიდი ხნის შემდეგ ეკლესიის აშენებისა. ნათალი ქვები ეკლესიისა უკეთესია, ვიდრე ეკვტრებისა. ამას გარდა, აღმოსავლეთით ეკვტრებს არავითარი შემკობილება არა აქვს, ხოლო თვით ეკლესიის აღმოსავლეთის კედელი არა მომრგვალებით, არამედ ბრტყლად გამოსული გარედ, არის შემკობილი, თუმცა არა მდიდრულად. ეს კედელი ოთხი ფართო პილიასტრის საშუალებით, რომელნიც საძირკვლამდის არ ჩამოდიან, გაყოფილია სამ კამარად. შუა კამარაში ვიწრო ფანჯარაა; მის ზემოდ ირმის თავის ქანდაკებაა; მარცხენა კამარაში არის სახეები ლომისა ანუ ვეფხისა და ცხვრის თავი; ზემოდ, კარნიზი ეკლესიისა შემკობილია წამლით დახატული წმიდათა თავების ფიგურებით. ნიშნები ამ თავებისა გრაფ. უვაროვისას მიუღია ვარსკვლავის მსგავს შემკობილებად კარნიზისა (გვ. 68). წამლით დახატული ფიგურები წმიდათა არა თუ ამ მხარეს არის, არამედ ყველა მხარეს ეკლესიისა, ზემო ნაწილში, სახურავის ქვეშ. სახე ეკლესიისა იხ. ფოტ. № 17482 და უვაროვისა ტაბ. XIV, 24. ეკლესია დახურულია ყავრით.

კანკელი ქვისაა, მაღალი, სამი კამარით და ოთხი მისი პატარა სვეტით; სვეტის თავები ლამაზებია. თალი ეკლესიისა დამყარებულია ორ სარტყელზე; ამათში ერთი დიდია, მეორე პატარა და ეს უწევს მარტო თალის დასაწყისამდის.

შიგნით კედლები სულ მონატული ყოფილა; ეხლა მხატვრობა დაზიანებულია, მაგრამ საზოგადოთ, საკმაოდ დაცული.

საკუთრთხვევლის კონქში კარგად მოსჩანს იესო ქრისტე, მწვენიერად მორთულ ტახტზე, წინამდგომებითურთ; ქვემოლ: ეკლესიის მამებია. დასავლეთის კედელზე არის სცენები წა გიორგის წვლებიდან, ურმის თვალზე დაკვრა და სხვა, დიოკლეტიანე მეფის თანადასწრებით, რომელიც ტახტზე ზის. ჩრდილოეთის კედელზე ნათლისღება; მის ქვემოლ: წა გიორგი და წა თეოდორე, ცხენოსანნი. ეკლესიაში დაცულია:

1. ხატი წა გიორგისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ძლიერის გამობერვით ნაჭედი, 50X40,5 სანტ. (იხ. № 17254). მთავარ მოწამე წარმოდგენილია ცხენით. ცხენი კარგი ჯიშისაა, მაგრამ მისი მორთულობა არ არის მდიდრული. თვით წა გიორგი მდიდრულად მორთულ ჯავშანშია, რომლის ზემოდ მოსასხამი აქვს. ეს მოსასხამი ფართოდ იშლება მის ზურგს უკან ჰაერში. ფეხზე მალაღლი წალები აცვია. თმა ხუჭუჭებად აქვს დაყოფილი. წრე სიწმიდისა, თავის ირგვლივ, გრეხილიანია. მხედარი შუბით გმირავს დიოკლეტიანე მეფეს, რომლის ჩაცმულობა ისეთივეა, როგორც წა გიორგისა, ხოლო მას მოსასხამი არა აქვს და თავზე ძვირფასი თვლებით შემკობილი გვირგვინი ახურავს არშაკიდთა მეფეების რიგისა. აქვე მიწაზე გაშხვართულ მეფესთან ძევს მისი მრგვალი ფარი და მოგრძო ხმალი, რომელიც ხელიდან გავარდნია. მეფის თავთან წარწერაა:

დეოკლიტი / ანე : მეფე : / უშჯულო .

მეფის ზემოდ მეორე წარწერა:

ქ მოიქედა : ხატი : ესე : წიღსა : გ~მსა : იფარისა : ჩმ
ვნ : მარუშის : მიერ : სალოცველად : და : სახსრა
დ : სლისა : ჩემ~სა : დ~ლესა : მას : განკითხვისასა : ჩემითა ოქრო
ოიია : და : ვეცხლი
თა : —

დეოკლეტიანეს ფეხების ქვემოლ ვაგრძელება ამ წარწერისა:

კელითა : /ასან:/ ოქრო/მჭედლისაი/თა : —

ფართო აშიები გარშემო შემკობილია ბალახოვანი მორთულობით და მრგვალი მედალიონებით წმიდათა. ზემოდ: მაცხოვარი მთავარ ანგელოზებითურთ; ქვემოლ: წა დიმიტრი, წა თ~ე. წა მ

კუე (კვირიკე); აქეთ - იქით: წ~ა ბასილი, წ~ა გრიგოლი. ხელობა მედალიონებისა და აშიებისა ვერ არის მაინცდამაინც ლამაზი. ხატი უნდა ეკუთვნოდეს მე - 14 საუკუნეს.

2. ხატი წ~ა გიორგისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაქედი, 41×33,5 სანტ. წ~ა გიორგი ცხენით არის წარმოდგენილი, ისეთივე ჩაცმულობით, როგორც წინა ხატი, შუბით გმირავს გვირგვინოსანს, რომლის ფეხებისაკენ ფარი ძევს. ხელობა ტლანქია; დაცულიც ცუდათ არის; ქვემო და ზემო აშია აკლია; მარჯვენა აშის ცოტა ზემო ნაწილია დარჩენილი; პირის სახე გიორგისა და ქვემო ნაწილი ხატისა მოწყვეტილია; მარცხენა დაცულია. აშია ბალახოვანია და მასში ერთი მედალიონია წმიდანისა, ტლანქი. ასეთივეა ზემოდ კუთხეში მთავარ ანგელოზის მედალიონიც. წარწერა სახელისა: წ~ა გ~ი. ქვემოდ ვულგარული ხუცურით სწარია:

მოიჭედა : კელითა : ასნ : გელოსით[ა].

ესე იგი: „მოიჭედა ხელითა ასან გელოვანისითა“. რასაკვირველია, ეს ის ასანი არ არის, რომელიც წინა ხატის წარწერაში იხსენიება, მაგრამ უეჭველია. ეს ხატი წინა ხატის მიბაძვით არის განჭედილი, ხელოვნების დაცემის ხანაში. ხატი მე - 17 საუკუნის უნდა იყოს. (№ 17256).

3. ხატი წ~ა გიორგისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა. ნაქედი, 56,5×43,5 სანტ. ქვემო ნაწილზე ხატისა წარმოდგენილია მთავარ მოწამე ცხენით, რომელიც კაცს გმირავს შუბით. ზემოდ ვედრებაა სამს მედალიონში განაწილებული; მოგრძო და ზემოთ მომრგვალებულ მედალიონში: ქრისტე წელსზევითი, წარწერით: ი~ჴ ქ~ე. აქეთ - იქით, მრგვალ მედალიონებში: ღვთის მშობელი და იოანე ნათლის მცემელი, წარწერებით: ქ დღ~ა ღ~ა, წ~ა ძნე. აშიები ბალახოვანი შემკობილებით არის მოცული, ტლანქი ფიგურებით წმიდათა; მათ შორის სამი ფიგურა მაცხოვრისა არის: ტახტოსანი; ხუთი წმიდათა მხედართა; ქვემო აშია აკლია; ქვემოდ: ვულგარული ხუცურით ვკითხულობთ:

წ~ო გ~ა ძფარსო	წმიდაო გიორგი იფარისაო.
შ~ე ფაჯნა	შიეწყალე ფარიჯანიანი (?)
ღა მეფნა ან.	ღა მეფენი. ამინ.

აელობა ტლანქია და უნდა ეკუთვნოდეს მე - 17 — 18 საუკუნეს (№ 17258).

4. ხატი წა გიორგისა, ოქროთი დაფერილს, ვერცხლისა. ნაქედი, 55,5 × 43 სანტ. წმიდანი ფეხოსანია, სრულის ტანით, აბჯართ და მოსასხამით; მარჯვენა ხელში შუბი უჭირავს, მარცხენა ფარზე დაუდვია. თმები ხუჭუჭებად აქვს დაწყობილი; წრე თავისა დიდი, გრებილიანი. წარწერა: წა გა. აშიები ფართოა, რომბლურსმული, ოთხკუთხედი მედალიონებით წმიდათა. ზემოდ ვედრება; აქეთ-იქით: წა პვლე, წა მათე; ქვემოდ: წა ანდრია. წა პეტრე და წა მარკოზ. ქვემოდ კიდევ წარწერაა:

წა : გა მეკეყა წმიდაო გიორგი, მეოხ ეყა-
ვი : სულსა : ბედ ვი სულსა ბე-
ანისასა დანისასა

(დ. ბაქრაძე, გვ. 112.)

ბედანი ანუ ბედიანი დადიანების სახელია და გვხვდება მე - 13 საუკ. წარწერებში, მაგრამ ხელობა ხატისა უფრო გვიანია. ამიტომ შესაძლოა აქ საუბარი იყოს იმ ბედანზე ანუ ბედიანზე, რომელიც მოხსენებულია როგორც (მეფე) მეგრელიისა ტრაპიზონის იმპერატორის დავითის წერილში 1495 წლისა ბურგუნდიის დუკის მიმართ (**Brosset, Additions, p. 408**).

ხატი უნდა ეკუთვნოდეს მე - 15 საუკ. (№ 17257).

5. ხატი მაცხოვრისა, ვერცხლისა, ნაქედი, 50×43 სანტ. მაცხოვარი წარმოდგენილია წელსზევით, მაკურთხეველის მარჯვენით და სახარებით მარცხენა ხელში. დიდი ჯვარის სახე ნიშბი მოიუქურთმებულია. ეზო ვაზოვანის მორთულობით არის შემკობილი. აშიები ორმაგი, ბროწეულის ყვავილების მსგავსად მოკაზმული, შემკობილია რვა ტლანქი ხელობის მრგვალი მედალიონით წმიდათა. წარწერა სახელისა: აჰჰ ქე. ხატი უნდა ეკუთვნოდეს მე-15 საუკუნეს. (№ 17255).

6. ხატი მთავარ ანგელოზ მიქაელისა, წელსზევითი, ვერცხლით ნაქედი, 17×14 სანტ. მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია საჭომით მარჯვენა ხელში და ბურთით მარცხენაში; წარწერა: წა მჰქლ. აშიები ტალღისებური ბალახით და ფოლაქოვანი შემკობილებით არის მორთული. ზემო აშიაზე სწერია:

ქ. მთვრნგელზ : მეზრასა ...

ქვემოდ მეორე წარწერაა:

ქ. წა მთავრნგელზ : მეზრასა :: შევნდეს

ბერსა : გულბანსა : ამონ.

ესე იგი: „წმიდაო მთავარ ანგელოზო მეზრისა, შევეუნდვენ ბერსა გულბანსა (ანუ გულბიანსა), ამინ“. დ. ბაქრაძეს (გვ 112) ვერ გაურჩევია სიტყვა „მეზრისა“. ხატი მე - 15 — 16 საუკ. უნდა იყოს. (№ 17259).

7. ხატი მთავარ ანგელოზ მიქაელისა, ვერცხლით ნაჭედი, 27×21 სანტ. წარწერით: ქ წი მჟლ. მთავარ ანგელოზი წელს-ზევითია, ვერცხლის ფირფიტაზე წარმოდგენილი, საზომით და ბუროთით; ნიშბი დიდი აქვს (№ 17259). ხელობა სუსტია, მე - 16 — 77 ს.

8. ოქროთი დაფერილი ფირფიტა მაცხოვრის გამოხატულობით ტახტზე და წარწერით: აჰ ქჰ. 22×18,5 სანტ. მაცხოვარი ფოლაქოვან წრეშია; ეზო სიმრგვალებით არის შემკობილი და აწიები ნახევარი სიმრგვალებით. (№ 17259). ფრიად ტლანჭი ხელობისა, მე - 18 — 19 საუკ.

9. სრულიად ასეთივე ფირფიტა, მაგრამ უფრო პატარა, 17,5×10,5 სანტ. (იქვე, № 17259).

10. ვერცხლის პატარა ხატი მთავარ ანგელოზისა, 14×10,5 სანტ. ტლანჭი ხელობისა, (იქვე, № 17259).

11. ხატი წა პავლესი, ვერცხლისა, 15×5 სანტ. წარწერით: წა პლუ. წმიდანი სრულის ტანით არის წარმოდგენილი და ნიშბით. მე - 17 საუკ. უნდა იყოს, (იქვე, № 17259).

12. პატარა ხატი იესო ქრისტესი, რომელსაც ადამი გამოჰყავს ჯოჯოხეთიდან, 5×5 სანტ., კალიდან არის გაკეთებული; ტლანჭი ხელობისა (იქვე, № 17259).

13. პერანგი პატარა ხატისა. წა ბარბარესი, ვერცხლისა, შემკობილია რვა ძვირფასი ქვით და ლამაზის ბროწეულის ყვავილების მსგავსი აწიებით, 23×18 სანტ. მე - 13 — 14 საუკუნისა.

14. სამი დიდი, წამლით დახატული ხატი, ახალი და ტლანჭი ადგილობრივი ხელობისა; მაგალითად: წა გიორგის ხატი ფიცარზე დახატული, ახალგაზრდა ქალურის სახით და დიდრონის თვალებით, მისამჩნევი იქნებოდა ჩვენთვის ღვთის მშობლის ხატად, რომ არ ეწეროს: წა გი.

15. თასი ოქროსი, პატარა, 10 სანტ. დიამეტრისა; სრულიად სადაა.

16. ათი ვერცხლის, სულ სადა თასი.

17. ორი ვერცხლის სასმისი (კოვშ); ერთი მსხალის მსგავსი სახეებით არის შემკობილი.

18. ვერცხლის თასი, შემკობილია ზარნიშოიანი სახეებით, ზამბახის მსგავსად.

19. ვერცხლის ლამბაქი, მხედრულის წარწერით:

ქ. ეს : ნალბაქი :. გდებუაძი : ქალის : მარიამის : არის :

შენიშვნა: 1874 წლის მოკლე აღწერილობაში ამ ეკლესიის ქურქელი ასეა აღნუსხული:

ოქროს თასი 39 1/2 მისხალი.

ოთხი ვერცხლის და ფარის ძეწკევი 5 გორვანქა.

ჯამთასი 1 გორვანქა და 17 მისხალი.

ყურიანი ჯამი 93 მისხალი.

ყურიანი ბადია 85 მისხალი.

ბადია 75 მისხალი.

ბადია 73 მისხალი.

ჯამთასი 54 მისხალი.

თასი 48 მისხალი.

ჯამთასი 44 მისხალი.

ჯამთასი 44 მისხალი.

ნალბაქი 42 მისხალი.

ჯამთასი 39 მისხალი.

თასი 35 მისხალი.

თასი 32 მისხალი.

ჯამთასი 31 მისხალი.

20. დ. ბაქრაძე (გვ. 111) და გრაფ. უეაროვისა (გვ. 172) უჩვენებენ ამ ეკლესიის სიაში კიდევ პატარა ოქროს ხატს წ. გიორგისა, რომელიც წამლით დახატული ყოფილა, მხოლოდ დარჩენილა ნაწილი შესამოსლისა, წარწერით: წ~ჲ გ~ი ზღდრ. და მეორე გვერდის ვერცხლის ფირფიტაზე ყოფილა წარწერა:

ქ. წო : გ~ი : ზვდრისაო

მეოხ დ მფრველ

გექმენ : მოსავს
ა : მშკობსა : ხატსა
[წ]ნისასა : ჩენ : მო
[სა]ვთა : შენტა
[დ]ლესა : მას : გნ
[კი]თხისასა : ამნ

ფრჩხილების ასოები ჩვენგან არის მიმატებული. სწორედ სრულიად ასეთი პატარა ოქროს ხატი წმიდის გიორგისა, დაზარალებული და ასეთივე წარწერით ჩვენ ვიპოვეთ წვირმის მაცხოვრის ეკლესიაში, ხოლო იქ წარწერაში სახელი და გვარიც არის მოხსენებული ხატის შემკობელისა: აკას ძე ბიბილი (იხ. ზემოდ: წვირმის ხატების აღწერილობა, № 14).

21. დ. ბაქრაძე იხსენიებს კიდევ წარწერას ჯვარზე, რომელიც მას გადმოუღია ხელით, მაგრამ არ იკითხება (იხ. გვ. 111, დამატება № 35).

22. კონდაკი ქალაღზე, ნუსხა ხუცურის ხელით დაწერილი, მე - 17 საუკუნისა.

23. მეორე კონდაკი, აგრეთვე ქალაღზე დაწერილი ნუსხა ხუცურით, მე - 16 საუკუნისა; თავი და ბოლო აკლია.

24. გალობანი წილსა ღვთის მშობლისანი, ეტრატზე დაწერილი ნუსხა ხუცურით; თავი და ბოლო აკლია; სულ გაფუჭებულია.

25. ბარტოლომეიმ ამ ეკლესიაში ნახა ოქროს ხატი ვედრების ღვთის მშობლისა, ბერძნულის წარწერით ზურგზე და ეს წარწერა გადმოიღო (იხ. გვ. 172, ტაბ. I., № 12, დამატება II, გვ. 226 — 227). გრაფ. უვაროვისამ ეს ხატი ნახა ბერ თეოფანესთან, რომელსაც ეს ხატი და ზოგი სხვებიც წაეღო ნაკიპარის ეკლესიიდან (უვაროვისა, გვ. 109). ხატი ლამაზი ნახელავი ყოფილა, შემკობილი მარგალიტებით. ბერძნული წარწერა სხოლასტიკურის ენითაა დაწერილი; ბარტოლომეის თარგმანში გამოდის, თითქო შემკობელი ხატისა იყოს ვილაც მარიამი (გვ. 173, 227), მაგრამ პამიალოვსკის წაკითხვით, რომელიც გრაფ. უვაროვისას მოჰყავს (გვ. 109), ხატის შემკობელის სახელი სრულიად არ იხსენიება. მარიამში ღვთის მშობელი იგულისხმება და არა შემკობელი. ხატს ბარტოლომეი აკუთვნებს მე-14 — 15 საუკუნეს. აღსანიშნავია ღვთის მშობელის სახელი წარწერაში ქართულის ფორმით არის მოყვანილი: „მარიამ“ და არა ბერძნულის.

26. ამავე თეოფანესთან ყოფილა **ხატი წა ბარბარესი**, ნაზი ხელობისა. წმიდანი წარმოდგენილი ყოფილა წელსზევით, გამობერვით, ჯვართ ხელში. აშია შემკობილი ბროწეულის ყვავილების მსგავსად და რვა მედალიონით (გრაფ. უვაროვისა, გვ. 110).

მესამე ხატი, რომელიც ყოფილა თეოფანე ბერთან, არის **მაცხოვრის ხატი**, ხუთი ვერშოკი სიმაღლით, 3 1/2 ვერშოკი განით. როგორც ხატი, ისე აშიები კარგი ნახელავია. აშიებზე წარმოდგენილია მედალიონებში ფიგურები პეტრე და პავლესი; ზემოდ ტახტის გამზადება, ქვემოდ: წა თეოდორე. თავის წრე შემკობილი ყოფილა ფირუზით. (უვაროვისა, გვ. 103).

თეოფანე ბერთან ამას გარდა, ა. ხახანაშვილის ცნობით (გვ. 22 — 23) ყოფილა შემდეგი ხელნაწერები:

1) ჟამნი ეტრატზე (?), 508 გვერდი, გადაწერილი 1755 წელს ტფილისში მღვდელ ნიკოლოზ ჩაჩიკაშვილის მიერ. 2) წმიდათა ცხოვრება, ქალაღზე, მე-14—15 საუკ.; სხვათა შორის აქ ყოფილა ცხოვრება პეტრე მაიუმელისა; ხელნაწერში იხსენიება ვიღაც გრიგოლი, ალბათ გადამწერი: „ცოდვილსა გრიგოლს შს ღონ“. აქ ყოფილა კიდევ აპოკრიფი „სარტყელისათვის ღის მშობლისა აღწერილი მაქსიმე აღმსარებელის მიერ“. 3) სვინაქსარი, ქალაღზე, მე-16 საუკ. მინაწერით: „ღო და წო მოწამეო, რანიც სვინაქსარში სწერია, მიეც ძლევა და დაუმორჩილნე მტერთა (?) მეფესა ალექსანდრეს (?). ა. ხახანაშვილის აზრით, აქ მოხსენებული ალექსანდრე კახეთის მეფეა, მაგრამ უფრო საფიქრებელია, აქ ერთ-ერთი იმერეთის ალექსანდრე მეფე იგულისხმებოდეს.

მუშალის თემი

ამ თემს შეადგენენ სოფლები: ჩვაბიანი, ქაბეში, ჩალდაში.

სოფელი ჩვაბიანი.

ამ სოფლის საზოგადო სახე იხ. ფოტ. № 17469 და 17471. სოფელში ორი ეკლესია არის. ერთი მთავარ ანგელოზის მიქაელისა, ქვით ნაშენი, ჩვეულებრივი, რომელშიაც მოიპოვება:

1. **ხატი წის ანდრიასი**, წარწერით: წა ანა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლითა ნაჭედი, 33×24 სანტ. დაზიანებულია; წმიდანი წარმოდგენილია ტახტზე მჯდომარედ, თუმცა ტახტი არ სჩანს; ამას ფარავს იგი თავის კორპუსით და ფართო მძიმე ტანისამოსით;

მარცხენა ხელში ყდიანი სახარება უჭირავს, მარჯვენა წელზე უდ-
ვია. თავის ირგვლივ ორი ერთობ დიდი წრეა; წვერი კიკინებად
აქვს დაყოფილი; გამოხატულობა ორიგინალურია. ნიშბი შემკობი-
ლი ყოფილა მარგალიტის მძივებით; ეხლა დარჩენილია ოთხი მარ-
ცვალი (№ 17180). ეზო ტლანქი ფოთლოვანი მორთულობით არის
შემკობილი. აშია არა აქვს. ხატი უნდა ეკუთვნოდეს მე - 16 —17
საუკუნეს.

2. წარწერა ვერცხლის ფირფიტაზე წა იოანე ნათლის მცე-
მლის ხატისა. ეს წარწერა ჩვენ ცალკე ვიპოვნეთ ძველ სხვა და სხვა
ნაღებებში და წინა ხატის ქვემოთ მოვაქციეთ; გვეგონა ამის იყო.
ერთის შეხედვით, მაგრამ შინაარსი უჩვენებს, რომ სხვა ხატის ყო-
ფილა (№ 17180). წარწერა იკითხება ასე:

[სი]ნანულისა : კა : მქადაგებელო : ნთლი[ს]
მცელო : ქესო : მეოხ ექმენ : სასოებთ : მვედრბლ[სა]
თქსა : ფუთუთას : გრყნსა : და ძეთა : მისთა : ან[ქ].

ასო მ და უ წარწერაში ერთგვარად არის დაწერილი.

უქარაგმოდ:

„სინანულისა კმისა მქადაგებელო, ნათლის მცემელო ქრისტე-
სო, მეოხ ექმენ სასოებით მვედრებელსა თქუენსა ფუთუთას გარა-
ყანსა და ძეთა მისთა, ამინ.“. (შეადარე დ. ბაქრაძე, ვ. 107).

3. პატარა ოქროს ხატი წის გიორგისა, 8,5×7 სანტ. წამლით
დახატული ყოფილა, მაგრამ წამალი გადასულია, დარჩენილია შე-
მოსილობა და აშიები ნაზი, ლამაზი ნახელავი. შესამოსელის პი-
რები მარგალიტის მძივებით ყოფილა შემკობილი (№ 17178); მე-
ორე გვერდზე წარწერაა (№ 17179):

წო გი : გურგე	წმიდაო გიორგი გურგე-
ნეულსო მეზ და	ნეულისაო, მეუზ და
მფრველ გუეყ	მფარველ გუეყავ
ვ მოსაგესა : შენ	მოსაგესა შენ-
სა : გის და ნ	სა გიორგის და ნი-
კლოზს	კოლოზს.

4. ხატი ღვთის მშობლისა; წინა პირიდან მარტო შიშველი ფა-
ცარია დაცული; მეორე გვერდის ვერცხლის ფირფიტაზე, 10,7×5
სანტ. წარწერაა (№ 17179) უცნობი:

ვედრებისა : ღმთ	ვედრებისა ღმრ-
[ის მშო]ბელო : მეოხ დ მ	თის მშობელო, მეოხ და
ფრულ მეყვ მსავსა :	მფარველ მეყავ მოსავსა
[შ]ენსა : დაღნდრიძე	შენსა დაღნდრიძე-
[სა] გელსა : და მეულ	სა გელსა და მეულ-
[ლე]სა : ჩემსა : ქულსა : და შ	ლესა ჩემსა ქულსა და
[ვილ]თა : ჩენთა : ამნ.	შვილთა ჩენთა, ამნ.

5. პატარა **ჯვარცმის ხატი**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, (№ 17178), 11,5×10,5 სანტ. კარგი ხელობისა, მაგრამ სანახევროდ მოშლილი. ჯვარცმიდან მარტო ფეხები და მარჯვენა ხელია დარჩენილი და წინამდგომი ღვთის მშობელი. ზემოდ უწერია:

იესო [ქრი]სტე მეფე[ე ჰურ]თა. ქვემო აწიაზე: ჯრცმა : შ~ნთა : [მოიხსე]ნე ს~ლი ჩ~მ. ესე იგი: „ჯვარცმათა შენთა მოიხსენე სული ჩემი“.

6. პატარა **ხატი წა გიორგისა**, 11×8,5 სანტ. ლამაზი ხელობისა, მაგრამ წინა პირი მოშლილია. დარჩენილია ნიშბი და აშიები. წარწერა: წ~ი გ~ი მრვლ სწლთ მომქმედი. (№ 17175).

7. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლით ნაქედი, 25×17 სანტ. მაცხოვარი ტახტოსანია, სახარებით და მაკურთხეველის მარჯვენით (№ 17178); ნიშბი ჯვარის სახედ აქვს. წარწერა ბერძნული. აშიები ორ ფოლაქოვან წრეებს შორის დაყოფილია უჯრედებად. მე - 16 — 17 საუკ. უნდა ეკუთვნოდეს.

8. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლით ნაქედი, 19×15 სანტ. მაცხოვარი წელსზევითია, ჩვეულებრივი ნიშნებით და წარწერით: ი~ო ქრტე (№ 17178). მის ქვემოდ, მედალიონში სხვა წმიდანია; წარწერა არა აქვს. ხელობა ტლანქია, მე - 18 საუკუნისა.

9. **ჯვარი გამოსასვენებელი**, ვერცხლისა, ნაქედი, 32×21 სანტ. წინა პირზე ჯვარცმაა წარწერით: ა~ო ქ~ე. ფრთების ბოლოში მედალიონები წმიდათა უწარწეროდ; ზემოდ: წა გიორგი, ცხენით (№ 17179). ხელობა ტლანქია, მე - 18 — 19 საუკ. მეორე მხარეს ვერცხლი მოძარცულია.

10. ვერცხლის სამი პატარა **ხატი ღვთის მშობლისა** ჩჩვილედი, წელსზევითი, (№ 17175). ერთ მათგანს აწერია სახელი ბერძნულად. ხელობა ტლანქია. მეორე გვერდზე ჯვარია წერტილებით გამოხა-

ტული და ვულგარული მხედრული წარწერა, ძნელი გასარჩევი (№ 17179).

11. დ. ბაქრაძეს უნახავს ზურგი მოცილებული წმიდის გიორგის ხატისა (გვ. 107), წარწერით (მოგვყავს შეუთმოკლებლად):

წმიდაო გიორგი მსუჯუნისაო (sic), ნეოხ ექმენი მოჩსა (sic) (უნდა იყოს: მოსავსა) შენსა ჯალეს (ჯალეას).

12. დიდი ხის ჯვარი, კანკელის წინ დასადგმელი; ეხლა სულ გაშიშვლებულია, მაგრამ ზოგი მისი ვერცხლის ფირფიტები ჩვენ ვიპოვნეთ სხვა და სხვა ნამტვრევებში და გადმოვიღეთ ერთად. იხ. ფოტ. № 17176. ამათში ერთი მთავარ ანგელოზის გაბრიელის ფიგურა მარჯვენა მხარეს, ქვემოდ, საუცხოო ნაზი და ლამაზი ხელობის არის, მე - 12 საუკუნისა, წარწერით: წ~ა გბ~რლ. ეს სამჯერ არის განმეორებული ზემოდ და ქვემოდ. ზემო და ქვემო აწიები საუცხოო ნახელავია ორმაგის ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით შემკობილი.

სხვა ფირფიტები ამაზე ნაკლებია ხელობით და ზოგი კიდევ ტლანქია. ამათ შორის უკეთეს შთაბეჭდილებას ახდენს ორი წელ-ზევითი გამოხატულობა მთავარ ანგელოზთა, სრულიად ერთგვარი (მარჯვნივ ზემოდ), წარწერებით: წ~ა მიქ~ლ, წ~ა გბ~ლ; განყოფილი არიან ყვავილებით ჯვარის სახედ და მისი აწიებიც ყვავილებით არის შემკობილი ჯვარის სახედ.

ამას გარდა კიდევ ორი მაცხოვრის სახეა სრულის ტანით წარმოღვენილი, წარწერებით: ი~ვ ქ~ე.

ერთი მაცხოვარი (შუაში, ზემოდ) ტახტზე მჯდომარეა, ბერძნულის წარწერით სახელისა; სუსტი ხელობისაა. ერთი წ~ა გიორგი სრულის ტანით, შუბით და ფარით; ორი მთავარ ანგელოზი ქვემოდ, მარცხნივ, ფრიად ტლანქი და მათ ქვემოდ: წ~ა გიორგი ცხენით, აღამიანს გმირავს.

13. ხის **ზანდალ-კანდელი**. ამას საფუძვლად უძევს ოთხკუთხედი ფიცარი, ოთხკუთხედი სვეტით შუაში, რომელზედაც ჯვარის სახედ გადადიან კამარები. ოთხივე მხარეს ფიცარს კიდევ მიმაგრებული აქვს ხის შტოები. ყველა ეს ნაწილები კანდელისა მოხარატებულია და შემკობილი ჩაჭრილი შემკობილობით; ძირითადი ოთხკუთხის ფიცრის მორთულობა და მოხარატულობა კარგად ჩანს მეორე ჩვენს ნიმუშზე. იხ. ფოტ. № 17174. ზემოდ, შუაში და ყოველ მხარეს თითქო ხის შტოებზე მიმაგრებულია ხისავე ქანდაკე-

ბანი მტრედთა. სულ 15 მტრედი უნდა ყოფილ იყო, მაგრამ დაცულია მხოლოდ შვიდი. დ. ბაქრაძე ამ ნივთს გალიად იხსენიებს. მაგრამ ეს შანდალ-კანდეღია და ჩამოკიდულია საზოგადოთ კანკელის წინ. ასი წლის მღვდელმა მარგიანმა, წინეთ პაპად ნამყოფმა, გადმოცა, რომ ნათლის ღების დღეს ეს კანდეღები იორდანზე მიაქვთ და უამისოდ შეუძლებელია წყლის კურთხევა. მთელი ასეთი კანდეღი მე ვერსად ვერ ვნახე, მაგრამ მათი ნაწილები და ნაკლები ცალეები ბევრ სვანეთის ეკლესიაშია. ჩვენი ცალი ერთი საუკეთესო ნიმუშია; ამათზე მიაწებებდენ ზოლმე თაფლის სანთლებს, ხან პატარა ფიალებს შემოსდგამდენ ზეთით და ამიტომ ვეძახით შანდალ-კანდეღებს (იხ. ფოტ. № 17181).

14. **ხის ყუთი**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლის შემკობილობით (№ 17175).

მეორე ეკლესია ჩევიანის სოფლისა არის **ძველი ეკლესია, თლილის ქვისაგან ნაშენი მაცხოვრისა**. ეს არის მოდილო ეკლესია ბაზილიკურის რიგისა, რომელსაც ეკვტრები ჰქონია სამივე მხარეს; სახე ამისი იხ. ფოტ. № 17470 და № 17465. ჩრდილოეთის ეკვტერი მოუშლიათ და ამ მხარეს ეხლა აუშენებიათ ახალი სამრეკლო. შესავალი სამი აქვს, სამი ეკვტერის მიხედვით; სამხრეთის შესავალი რამოდენიმედ ზემოდ შემკობილია, იხ. ფოტ. № 17464. ფანჯრები ხუთია, ორი სამხრეთით და თითო სხვა კედრით. შიგნით ეკლესია მოხატული ყოფილა, მაგრამ მხატვრობა სულ გაფუჭებულია და გამჭარტლული; საქმაოდ კარგად ემჩნევა მხოლოდ საკურთხეველის კონქში მაცხოვრის ფრესკა მოციქულებითურთ. კანკელი ძველია, ქვისა, ხუთი კამარით. ეს ეკლესია საყურადღებოა მასში დაცული მოხარატული ხის ავეჯით. აქ ჩვენ ვნახეთ:

1. **ხატი**, დიდი, წამლით დახატული, **ღვთის მშობლისა**, 80×62 სანტ. არა ცუდი ნახელავი, მაგრამ გაფუჭებული. არც ისე მაინცდამაინც ძველია.

2. სამი **სავარძელი**, მოჩუქურთმებული ხისა (სვანური „საკურცილი“). ერთი: იხ. ფოტ. № 17174. მეორე და მესამე: № 17177, ზემოდ, მარჯვნივ და მარცხნივ. ესენი რამოდენიმედ განსხვავდებიან იმათგან, რომელთ სურათები გ. ჩიტაიას მოჰყავს თავის სტატიის: „სვანური საკურცილი“ (საქ. მუზეუმის მოამბე, II, გვ. 85 — 110).

3. **სკივრი** ხისა, მოხარატებული, იხ. ფოტ. № 17177, მარცხნივ, ქვემოლ.

4. **ხის შანდალ-კანდელები**, იქ. № 17177, საწიგნის თავზე. მტრედების ქანდაკებანი მოცილებული აქვს და ისე ჰყრია ეკლესიაში; ამ შანდალ-კანდელების ხის ძირი, იხ. ფოტ. № 17174.

5. **საწიგნე** ხისა, რომელზედაც შანდალ-კანდელები აწყვია; იქვე № 17177.

6. ორი **ლახტი**, ექვს-ექვს-ფრთიანი; იქვე, № 17177.

7. **ზარი**, 27 სანტ. სიმაღლით; მისი დიამეტრი უდრის 34 სანტ. მხედრულის წარწერით:

ქ . ესე ზარი შემოგწირი (sic) ჩუენ კახეთის
კელმწიფემან :: პატრონმან :: ალექსანდრემ ::
წმინდა :: მაცხოვარს ჩუენად :: გასამარჯვებლა
დ : და სადღეგრძელოდ ამინ ::

(შეადარე დ. ბაქრაძე, გვ. 107 — 108).

8. **გრაგნილი ეტრატისა**, რომელიც შეიცავს ჟამის წირვას იონანე ოქროპირისა და ბასილი დიდისა; დაწერილია ნუსხა ხუცურით; ფრიად გასვრილია, შემჭვარტლული და დაზიანებული.

9. ეხლა აღარ არის, მაგრამ დ. ბაქრაძის დროს აქ ყოფილა **ეტრატის სახარება**, რომლის შესახებ დ. ბაქრაძე სწერს (გვ. 108):

სახარება ეტრატზე ნაწერი ხუცურად. მისი არაბესკები და სათაურები ლამაზია. მარკოზის სახარების ბოლოს იკითხება:

ლოცვა ყოველ (ალბათ იქნებოდა: ლოცვა ყავთ ყოველთა) გიორგი ბერისათვის. დაიწერა მთასა საკვრველსა თორნესა წმინდისა სუმეონისასა. ღმერთმან შეუნდგნენ ბასილსა დეკანოზსა; დიდად მილუაწა. თქვენცა აკურთხეთ.

ლუკას სახარების ბოლოს:

მას ჟამსაჲ დაიწერა ესე ოთხთავი ოდეს ანტიოქია ჰომეხთა ადღეს, ლოცვა ყავთ გიორგი ბერისათვის ამისსა მადლსა და გლხ (sic) ეხმარების.

იოანეს სახარების ბოლოს:

მე გიორგი ბერი ლოცვას მომიხსენეთ და მშობელნი ჩემნი (1).

დ. ბაქრაძე ამ ამონაწერების შესახებ სამართლიანად შენიშნავს, რომ აქ მოხსენებული გიორგი ბერი გიორგი მთაწმიდელია († 1068).

შენიშვნა: ა. ხახანაშვილს ეს სახარება თითქო უნახავს, მაგრამ პირველი ორი მინაწერი მასში აღარ ყოფილა. მესამე მინაწერს ბაქრაძეს ასე უსწორებს: „გ~ი ბრსა გლახ მწარედ ცოდვილსა ულოცე მკითხველო ღთისათჳს“. ამას გარდა ის უჩვენებს კიდევ ამგვარ მინაწერს: „წ~ო მრკზ მზრბლო მ~ზ ეყვ გ~ი ბრსა ფრიად (ავდ?) ცოდვილსა“, (გვ. 18). მე არ მგონია, დ. ბაქრაძეს ასე შეეცვალოს მესამე მინაწერი, ამიტომ საფიქრებელია, ხახანაშვილის ნახული სახარება სხვა სახარება იყოს და არა ის, რომელსაც ბაქრაძე აგვიწერს.

სოფელი უბეში.

ამ ლამაზი სოფლის, უბეშის სახე იხილე ფოტოგრაფია № 17467 და № 17468. **მაცხოვრის ქვის ეკლესია** სოფლისა ძველია, საკმაოდ ფართო, ნაშენია თლილის შირიმის ქვისაგან; საკურთხეველი გამოდის გარედ სამ - წახნაგოვანად; დასავლეთის კედელი კამარებით არის შემკობილი. ეკეტრები აქვს სამივე მხრით. ეკლესია ერთობ დაძველებულია და ინგრევა. კანკელი ქვისაა, სამის კამარით. კანკელის წინ ოთხ - კუთხედ ქვის კვარცხლბეკზე ამართულია ზის დიდი ჯვარი, საყენ - ნახევარი სიმაღლით, მაგრამ სულ წიშველია, ვერცხლის ფირფიტები მოუძარცვავთ. ირგვლივ, ეკლესიის კანკელის წინ, გამართულია მოჩუქურთმებული ძელი, რომელიც დიდ ჯვარსაც ეკვრის, და ამ ძელზე ჩარჩოებია მიმაგრებული ხატებისათვის, მაგრამ ყველა ხატის შემკობილობა მოძარცვულია და მართა უამრავი ხატის ფიცრებია დღეს ჩვენს თვალს წინ.

საკურთხეველის კედელში ორი ღრმა უბეა, საიდანაც შესავალია სამალავში, საკურთხეველის თალის ზემოდ. ეკლესია მოხატული ყოფილა ლამაზი ფრესკებით. მათი ნარჩენი ბევრ ადგილას მოსჩანს. საკურთხეველში მოსჩანან მაცხოვარი და ეკლესიისა მა-

1) ბერი ბაქრაძე ასე იხსენიებს ამ სახარებას: „მუჟალის მაცხოვრის ეკლესიაში არს სახარება ესრეთ წარწერიოთ: „მას ჟამსა დაიწერა სახარება ესე ოთხთავი, ოდეს ანტიოხია სომეხთა აიღეს. აღიწერა ზე-ლითა გიორგი ბერისა შავმთასა (შუამთასა?) კალიბოს“.

მები; სამხრეთის კედელზე ჯვარცმა და ჯოჯოხეთის წარტყვენა, საიდანაც ქრისტეს გამოჰყავს ადამი; აქვე არის აგრეთვე ღვთის მშობლის მიძინება. დასავლეთის კედელზე მეორედ მოსვლაა წარმოდგენილი. მოსჩანს იესო ქრისტე, ტახტზე მჯდომარე, წარწერით: იჴ ქე. ეხლა ეკლესიაში მოიპოვება მხოლოდ:

1. ხატი არა დიდი წა გიორგისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლით ნაჭედი, მოლამაზო ხელობისა, მაგრამ სანახევროდ მოშლილი.

2. ხის შანდალ-კანკელი მტრედებითურთ, ეხლა დაშლილი.

3. ჯარი ჩამოკიდული ხის ქანდარაზე, ხუცურის წარწერით:

ქ : შევსწირე მეფემან ალექსანდრე
მცხოვრსა მუჟალისასა
გასამარჯვებლად და სადღეგრძელოდ
ჩნდა აჴნ

შევსწირე მეფემან ალექსანდრე
მაცხოვარსა მუჟალისასა
გასამარჯვებლად და სადღეგრძელოდ
ჩუენდა, ამინ.

(დ. ბაქრაძე, გვ. 109).

4. დ. ბაქრაძის დროს აქ ყოფილა ტყავის სახარება (დ. ბაქრაძე, გვ. 109), რომლის ბოლოს წერებულა:

„სამებაო ერთარსებაო ... იხსენ სატანჯველთაგან გიორგი ამის აღმწერელი“.

ეს გიორგიც დ. ბაქრაძეს მიაჩნია გიორგი მთაწმიდელად.

უბეშში ჩვენს დროს მღვდლად იყო ღრმა მოხუცებული, მაგრამ კიდევ მხნე მოძღვარი გიორგი მარგიანი, რომელიც წინეთ, როგორც მოვიხსენიეთ, პაპი ყოფილა.

სოფელი ჩალდაში.

ამ სოფლის პატარა ქვის ჩვეულებრივ ეკლესიაში ჩვენ ვნახეთ მხოლოდ:

1. გამოსასვენებელი ჯვარი, შეძერწილი ვერცხლის ნაჭრებით, ერთობ ტლანქი ხელობისა; ჯვარცმულის სახე არ არის გამოხატული, არამედ მხოლოდ თავები მთავარ ანგელოზთა, წერტილების

წრით და წარწერებით: წ~ე მ~ქლ, წ~ე გ~ბრლ (№ 17208).
ზემოდ და ქვემოდ ნაჭრები აკლია. ქვემოდ ხუცური ვულგარული
წარწერაა:

„ოქრო მჭედელი იოანე ნიგულდანი. მან ქნა ესე პატიოსანი,
შ~ნს ღთნ“. ესე იგი:

„ოქრო მჭედელი იონა ნიგულდანი. მან ქნა ესე პატიოსანი,
შეუნდვეს ღმერთმან“.

მეორე გვერდზე (№ 17209) ასეთივე ვულგარული წარწერაა:

ქ ქ~ე შ~ე გრიგოლ სილანიანი . ო~ მს მეუღლსა შ~ნ
როშმენაქს შეუნდოს ღმართმან გოხოდა მ~წრლსაც შ~ნს
ღ~ნ ღ~ბშნ შნდნ ღმრთმნ ამინ.

შეუმოკლებლად შესაძლოა ასე წაკითხვა:

„ქრისტე, შეიწყალე გრიგოლ სილანიანი, უფალო მის მეუღლე-
სა შეუნდვენ. როშმენაქს შეუნდოს ღმერთმან, გოხოდა მწერალ-
საც შეუნდოს ღმერთმან, და ბეშქენს (ანუ დაბეშან?) შეუნდვენ
ღმერთმან, ამინ. “

მულაყის თემი

მულაყის თემი შესდგება სოფლებიდან: ღობრი, ზარღლაში,
ქამუში, მუშკიერი, ლახირი, ჩოლაში.

ღობრი და **ზარღლაში** ერთ სოფელს შეადგენენ. ამ სოფლის
ეკლესია დაენგრიათ და ახალს აშენებდენ ჩვენი იქ ყოფნის დროს.
ძველი ეკლესია წ~ა ბარბარეს სახელზე ყოფილა აშენებული; აქ
ჩვენ ვნახეთ:

1. **ზარი**, არა დიდი, რომელზედაც მხედრულად სწერია:

ქ . შემოგწირე :: ჩვენ :: მეფეთ :: მეფემან :: კელმწიფემან ::
პატრონმა :: ალექსანდრე :: თქუენ :: სვანეთის :: ღობრის -
ზარღლიშის :: მთავარანგელოზსა :: მცირე :: შემოსაწირავი ::
ზარი :: ესე :: მეფობისა :: ჩუენისა :: წარსამართებლად ::
ღღეთა :: ჩუენთა :: საღღეგრძელოდ :: და ცოდვათა :: ჩუენთვის ::
შესანდობელად :: ამინ ::

(შეადარე დ. ბაქრაძე, გვ. 100).

2. თავი ხატი ეკლესიისა წა ბარბარესი გადაეტანათ დროებით მუშკიერში და ჩვენ იქ ვნახეთ. შემოსილობა ამ ხატისა ოქროსია, ნაჭედი, 23×17 სანტ. სახე წმიდანისა მოშლილია; ეზო ხატისა ბალახოვანად არის შემკული; აშიები რომბ - ლურსმული ქვემოდ და მარცხნივ მოშლილია; ოთხ შერჩენილ მედალიონში წათა ფიგურები არ არის, არამედ ხაზები. წარწერა წა ბაბლე (№ 17167). დ. ბაქრაძის დროს ეს ხატი პატარა სახატე კილობანში ყოფილა ჩასვენებული, სპილენძის ძეწკვით, რომელზედაც მიბმული ყოფილა ორი შავი ფული.

აქ არისო, სწერს დ. ბაქრაძე, გალია ხისა ფრინველების სახეებით და კვერცხებით (გვ. 100). ასეთ ვითომდა გალიებს დ. ბაქრაძე სხვა ეკლესიაშიაც იხსენიებს, მაგრამ, როგორც ჩვენ აღვნიშნეთ, ესენი გალიებს კი არ წარმოადგენენ, არამედ შანდალ-კანდელებს.

დ. ბაქრაძე (გვ. 101) ამ ეკლესიაში იხსენიებს კიდევ კონდაკს, ქალაღზე დაწერილს, რომელიც შეიცავდა ჟამის წირვას იოანე ოქროპირისა, ბასილი დიდისა და გრიგოლ ღვთის მეტყველისა, მაგლოაჲ ძე იქ ეს კონდაკი ველარ ვხაზე და არც არავის იცოდა, თუ რა ბედი ეწვია. კონდაკს ჰქონდა მინაწერი:

უწყოდეთ, რამეთუ ესე ლოცვანი არა აქუსთ ბერძენთა და რუსთა, არამედ საქართველოსა შინა თქმული არს . ამისთვის არც ჩვენ დაუტევეთ ღმერთო შეიწყალე ცოდვილი მონა ღუთისაჲ პეტრე მღვდელი ორსავე სოფელსა შინა, ამინ.

სოფელი მუშკიერი.

სოფელ მუშკიერის პატარა ქვის ეკლესიაში, გარდა ზარდლანშიდან გადმოტანილის წა ბარბარეს ხატისა, ჩვენ ვნახეთ:

1. ხატი წა ანდრიასი, ვერცხლისა, 15×10,5 სანტ. წმიდანი წარმოდგენილია წელს ზევით, წარწერით: წა ადრია. სახე წმიდანისა მხცოვანია, დიდის ნიშნით. ეზო და აშიები დიდრონი ფოლაქების მსგავსად ყოფილა მორთული, მაგრამ ეხლა დაზიანებულია. აშია მარტო ზემოდ არის შერჩენილი. ხელობა ტლანქია, მე - 17 — 18 საუკ. (№ 17168).

2. ორი პატარა ვერცხლის ხატი, ერთი ზომისა და ერთი ხელობისა, 6,5×4,5 სანტ. მიჭედლია ფიცარზე, რომელსაც სახელური აქვს და რომელიც წინეთ ალბათ ბოყერს შეადგენდა. ერთს ხატ-

ზე წარმოდგენილია ჯვარცმა წინამდგომებითურთ, ღვთის მშობელით და იოანეთი, და წარწერით: იჲო ქჲე. მეორეზე ღვთის მშობელია სრულის ტანით, ჩჩვილელი, აგრეთვე თანამდგომებითურთ. წარწერა არა აქვს (№ 17168). უეჭველად ეს ორი ზატი წინეთ ერთ პანაგიას შეადგენდა და შემდეგ გაუყვიათ და ცალ - ცალკე მიუჯრათ ძელზე.

სოფელი ჟამუში.

ამ სოფლის ეკლესია **მაცხოვრისა**, კარგი თლილის ქვისაგან ნაშენი, ჩვეულებრივია, მაგრამ სხვებზე მაღალი. მასში მოიპოვება:

1. **ჯვარი**, კანკელის წინ დასადგამი, სამი არშინი და 10 ვერშოკი სიმაღლით და ერთი არშინი და 10,5 ვერშოკი განით. შექერილი ვერცხლის ფირფიტებით, რომლებზედაც არა რელიეფით წარმოდგენილი არიან წმიდათა სახეები ტლანქი ხელობისა (№ 17166). ექვს ფირფიტაზე მთავარ ანგელოზია. ოთხზე წაა გიორგი. სხვა ზემოდ, მარჯვნივ და მარცხნივ, აკლია.

2. **თავი ზატი მაცხოვრისა**, ოქროთი დაფერილისა, ნაჭედი: 48,5×35,5 სანტ. (№ 17161). მაცხოვარი ტახტოსანია, მარჯვენა ხელით აკურთხებს, მარცხენით გაშლილ სახარებას იკაავებს, მარცხენა მუხლზე დადებული. სახარებაზე აწერია: მე ვარ .: ნათელი .: სოფლისა .: რომელი .: შემომიდგეს მე .: არა ვიდოდეს : . ბნელსა არამედ: ... დიდი ნიმი თავზე, ჯვარის სახედ, ირგვლივ შემკობილია ძვირფასი ქვებით; აქეთ - იქით ნიმბისა წარწერა სახელისა და დრონის ლამაზი ასომთავრულით: იჲჳ ქჲე. მარჯვნივ და მარცხნივ წარწერებისა თითო ძვირფასი ქვა არის. ეზო და აშეები შემკობილია ვენახის და ბალახის მსგავსი ხლართულებით. ქვემოდ. ორივე მხარეს ტახტიაა დგანან სავედრებელად გაწვდილის ხელეზით. მარცხნივ მეფე, მარჯვნივ დედოფალი ბიზანტიურის ტანისამოსებით და გვიგრვინებით. მეფის თავზე სწერია:

მფთ მეფე გჲგ (მეფეთ მეფე გიორგი).

დედოფლის თავზე:

დედოფლთ დედოფლი რუსუდან.

დედოფლის ფეხების ქვეშ:

ამისი ოქრმქული . ივწნე.

ზემოთ აშიაზე, შუაში არის შემზადება ტახტისა; კუთხეებში: წელზევეთნი სურათები ღვთის მშობლისა და იოანე ნათლის მცემლისა. გვერდების აშეებზე, ზემოდან, პარალელურად მარცხნივ და მარჯვნივ: წ~ჲ გ~ი და წ~ი დე~მრე; შემდეგ: ყოვლდ წმინდ(ა) და იოვნი ნთლის მცემელი; ქვემოდ კიდეგ: [წ~ჲ] თევდრე და წ~ჲ თ~ე პ~რვლი. ქვემო აშიაზე წარწერაა ასომთავრული:

ადიდნეს : ღ~ნ : მ~ფთ : მ~ფე : გ~ი : დ : დფ~ლთ : დფ~ლი .
რუს~დნ : დ : ძე : მ~თი : ბ~გრტ :. რ
ო~ლთა : შეამკვეს : ხ~ტი : ესე : მცხ~ვრისა :. მუ~ლსა :
სდღგძ~ლდ : ც~ვთა : მთ~თ : შსდბლდ .

უქარაგმოდ:

„ადიდნეს ღმერთმან მეფეთ მეფე გიორგი და დედოფალთ დედოფალი რუსუდან და ძე მათი ბაგრატ, რომელთა შეამკვეს ხატი ესე მაცხოვრისა მულაყისა სადღეგრძელოდ, ცოდვათა მათთა შესანდობლად“.

აქ მოხსენებული გიორგი არის იმერეთის მეფე გიორგი მეორე, რომლის პირველი ცოლი იყო რუსუდან შერვაშიძის ასული. რუსუდანისაგან გიორგის ჰყავდა შვილები ბაგრატ და ლევან. რუსუდანი გათხოვდა 1563 წელს, გარდაიცვალა 1578 წელს. მაშასადამე, ხატი გაკეთებულია 1563 — 1578 წლებს შუა.

3. ხატი მაცხოვრისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 58×42 სანტ. სრულიად ისეთი რიგისა და ხელობისა, როგორც წინა ხატი და, როგორც ეტყობა, იმავე ოქრომჭედელის ნამუშევარი (№ 17160). ეს სჩანს წარწერის ასოების მსგავსებიდანაც; ხოლო ეს ხატი უფრო სადაა; ეზო და აშეები ხლართულებით შემკობილი არ არის; ტახტის ზემო სვეტები ერთობ მაღალია და ზემოდ კუშტულებით თავდება. ქრისტეს ფეხები ნოხზე როდი უდევს, როგორც პირველ ხატზე, არამედ ოთხკუთხედ სკამზე. ჯვარის სახის ნიშნს მარტო ერთი ძვირფასი ქვა უზის. წარწერა: მაცხოვრი (sic). მაცხოვარი ზის ტახტზე ორმაგი წვრილის მუთაქებით; პირველ ხატზე მუთაქა გრძელია. ზემოთ აშიაზე წარმოდგენილია წელზევეთნი სურათები ვედრებისა, პეტრესი და პავლესი, წარწერებით: მაცხოვარი, ყვლდ წმნდ, იო~ე ნათლის მცემელი, პ~ე. გვერდებზე: მიქელ, გაბრიელ მთავარ ანგელოზი, იო~ნე ნათლის მცემელი, წი გი, წ~ი დემ~რე. ქვემოდ წარწერა ასომთავრული:

ღო :: და :: მცხორო :: მულახისაო :: მცველ :: და მფარველ :: ექმენ ::
ორთავე :: ცხორებათა :: მაჰავარიანსი (sic) :: გედეონს :: ამინ ::
წო :: და :: მაცხორო :: მულახისაო :: განძლიერე :: მეფეთ ::
მეფობა :: პატონის :: გიორ
გისა :: დედოფალთ :: დედოფალი :: პატრონი :: თამარ :: ძეთა ::
მისსა :: ალექსანდრეს ::

შეუმოკლებლად:

„ღმერთო და მაცხოვარო მულახისაო, მცველ და მფარველ ექმენ ორთავე ცხორებათა მაჰავარიანსა გედეონს, ამინ.

„ღმერთო და მაცხოვარო მულახისაო, განძლიერე მეფეთ მეფობა პატონის გიორგისა, დედოფალთ დედოფალი პატრონი თამარ, ძეთა მისსა ალექსანდრეს“...

ფორმა მაჰავარიანსია მაჰავარიანსა - ს მაგიერ ამომჭრელის შეცდომით აიხსნება. ფორმა პატონი უჩვენებს, მგონი, რომ ამომჭრელი წარწერისა მეგრელი იყო, თუმცა სხვა შემთხვევაში პატრონი სწერია. მრავლობითი რიცხვი ძეთა უჩვენებს, რომ დამწერელს აზრად ჰქონია სხვა შვილებიც დაესახელებია მეფისა და დედოფლისა, მაგრამ ადგილი არა ჰყოფნია, ან უფრო საფიქრებელია. მეხუთე სტრიქონი არ შენახულა. ასოები Ⴀ და Ⴁ გამოსახულობით ერთგვარია.

დედოფალი თამარ მეორე ცოლია იმავე იმერეთის მეფის გიორგი მეორისა, რომელი მეფეც პირველ წარწერაშია მოხსენებული. თამარ იყო ასული შარმაზან დიასამიძისა. ვინაიდან პირველი ცოლი გიორგისა გარდაიცვალა 1678 წელს, ხოლო გიორგიმ იმეფა 1685 წლამდის, ამიტომ ამ ხატის გაჭედა მომხდარა 1576 — 1585 წლებს შორის. მუხლმოდრეკილნი ფიგურები მაცხოვრის ფეხებთან ჩვენს ხატზე არ მოიპოება, როგორც შეცდომით უჩვენებს გრაფ. უვაროვისა (გვ. 175). ალ. ხახანაშვილს ამ ხატის წარწერაც პირველ ხატისათვის მიუკუთვნებია (გვ. 36).

4. ხატი ღვთის მშობლისა ჩჩვილელი, ვერცხლით ნაჭედი, 91×56,5 სანტიმეტ. აშიები რომბ-ლურსმულია და მოყვითლული (№ 17159). ღვთის მშობელი ტახტზე ზის ძითურთ; ტახტის ზურგი მაღალია, გრებილის მსგავსად შემკობილი. მარცხენა ხელით იჭერს ქრისტეს ყრმას, რომელიც მარცხენა მუხლზე უზის; მარჯვენა ხელი გულზე აქვს მიდებული. ქრისტეს მარცხენა ხელში გრაგნილი აქვს. მარჯვენა ჯვარის საწერად აუწევია ყელამდის დედისა. ხე-

ლობა დაბალია, მე - 17 საუკუნისა. წმიდათა სურათები აშიებზე უფრო კარგის ხელობისა არის და ეტყობა აშიები სხვა უკეთესი ხატიდან არის აღებული. ზემო აშიაზე წარმოდგენილნი არიან: იოქე და მთავარ ანგელოზნი, წ~მ მქლ, წ~მ გბრლ. ქვემო: წ~ი პ~ვლე, წ~ი ნკ~ლ. გვერდებზე: ქვემო მთავარ ანგელოზნი სრულის ტანით, საზომებით და ბურთებით; ზემოდ ორი ქრისტე სახარებებით და მაკურთხეველის მარჯვენა ხელებით. პირველს აწერია: ერთ არსებაი; მეორეს: წ~მ სამებაი. ქვემო წარწერაა ასომთავრული:

ქ . მე ფრიად ცოდვილმა ლომკაცმა კუჭაიძემა და თანა მეცხედრემან

მთმა ჯაფარიძისა ასულმა კაკონამან და შვილთა ჩვეთა რომელმა შევამკვე ესე ყოვლა წმიდის ს~თა გორა მეოკ და მექმენი ჩვენ ცოდვესა ამას ღმერთო შეუწევე ცდგონი მ~სი ქარულალის შვილსა.

ასოები მ და უ ერთგვარად გამოხატული არის ამ წარწერაში, ამიტომ ძნელია თქმა, როგორ უნდა წავიკითხოთ. ზოგიერთი სიტყვები: ჯგუფი „ს~თა გორა“ უნდა ნიშნავდეს „სამთა - გორისა“. საზოგადოთ, წარწერა სინტაქსურადაც შეუსაბამოა. უქარაგმოდ უნდა წავიკითხოთ ასე:

მე ფრიად ცოდვილმა ლომკაცმა კუჭაიძემა (1) და თანამეცხედრემან მათმა ჯაფარიძის ასულმა კაკონამან და შვილთა ჩვენთა, რომელთა შევამკვე (უნდა იყოს: რომელთა შევამკვეთ) კატი ესე ყოვლა(დ) წმიდის(ა) სამთაგორისა (ანუ სუანთაგორისა), მეოკ და მექმენი (უნდა იყოს: მეოხ მექმენით) ჩვენ ცოდვილსა ამას (უნდა იყოს: ცოდვილთა ამათ). ღმერთო, შეუწევე ცოდვანი მისნი ქარულალის (ანუ ქარულალის) შვილსა.

დ. ბაქრაძის დროს ეს ხატი დაფარებული ყოფილა წითელი ხავერდით და ამ ხავერდის წარწერა მას გადმოუღია (იხ. მისი დამატება, № 31). ჩვენ ეს საბურავი არ გვინახავს, არც გრაფ. უვაროვისას, მაგრამ წარწერის შინაარსით სჩანს, რომ ეს უბრალო საბურავი არ ყოფილა, არამედ დროშა ოქრო - ქსოვილის ხავერდისა. ბაქრა-

1) ეს სიტყვა დედანში ნათლად არ იკითხება, მაგრამ რომ ქუჭაიძემა უნდა წავიკითხოთ, ეს სჩანს ფრიად გარკვეულად ქვემო მოყვანილს გადასაფარებელის ანუ დროშის წარწერიდან.

ძის გადმოღებულ წარწერას ჩვენ ასე ვკითხულობთ, ქარაგმების გა-
ხსნით:

„ჩუენ კუჰაიძემან ქაიხოსრო შემოგწირე ხატი, მაცხოვარო
მულახისაო, და ბუკი კარგი. შემიწყალე შენს მადლსა, ამინ. სხუაჲ (?)
დროშა ესე ოქროქსოვილის ხავერდისა შეიწირე და გავვიმარჯვე“.

5. ხატი წა გიორგისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნა-
ქედი, 27×19 სანტ. მხედარი წარმოდგენილია ცხენით, კაცს გზი-
რავს შუბით, რომელსაც თავის საომარი იარაღები დაუყრია: ხმა-
ლი, ფარი და მუზარადი. ეზო ბალახოვანად არის შენეკობილი; აში-
ები რომბ - ლურსმული. წარწერა სახელისა: წი გი. ქვემოდ:
ვულგარული წარწერა (№ 17167):

წა .: გი .: მეოხ : და მფრველ .: ექმენ : კუჰ
[ა]იძეს .: ლომკაცსა . თანა : მეცხედრესა :
[მი]სა : ჯაფარიძის . ქალსა .: კაკონს .: შგ
[ილსა] მათსა .: შემწე .: დ მწყლე .: ექმენ .: დლე
[სა გ]ანკითხვისსა .: ამინ.

წმიდა გიორგი, მეოხ და მფარველ ექმენ კუჰ-
(ა)იძეს ლომკაცსა და თანამეცხედრესა
მისა ჯაფარიძის ქალსა კაკონს, შგ(ილ-
სა) მათსა შემწე და მოწყალე ექმენ დლე-
(სა გ)ანკითხვისასა, ამინ.

ეს წარწერა გადმოღებული აქვს ბარტოლომეის (ტაბ. III, №
29) და მისი მიხედვით ბროსე კითხულობს: „კუგიძეს ლომკაცსა“.
(ბარტოლომეი, გვ. 203, 204). ბარტოლომეის ტაბულით სხვანაირად
არც შეიძლება წაკითხვა, მაგრამ ბარტოლომეის ასლი სწორი არ
არის. უკანასკნელი ასო პირველი სტრიქონისა გამოხატულობით
ხუცურ ასოს ზ - ს მოგვაგონებს უფრო, ვიდრე ლ - ს, მაგრამ ლ -
სადაც შეიძლება მივიღოთ; დ. ბაქრაძესაც ლ - ად მიუღია; ის კით-
ხულობს „კულნიძეს ლომკაცს“ (გვ. 101); ასე სჩანს მისი რუსული
თარგმანიდან, მაგრამ აქ კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს და
ბაქრაძეს უნდა წაეკითხოს: „კულიძეს ლომკაცს“; ასეთი წაკითხვა
მისაღებია დედნის მიხედვით (იხ. № 17167), მაგრამ ჩვენ გვგონია
აქ ან შეცდომაა დამწერლისა, ანდა უკანასკნელი ასო პირველი
სტრიქონისა შებრუნებულად სწერია, რაც ხშირია ქართულ ვულ-
გარულ წარწერებში; თუ ამ ასოს მოვაბრუნებთ, მაშინ შეიძლება
ის ზ - თ მივიღოთ. ასე თუ ისე ჩვენ ვკითხულობთ: „კუჰაიძეს

ლომკაცს“. რომ ეს წაკითხვა სწორია, ამას ცხად ჰყოფს წინად მოყვანილი წარწერები ღვთის მშობლის ხატისა და ფარდისა ანუ დროშისა. ჩვენს წარწერაში ასომთავრულ ასოებში ზოგჯერ ნუსხური ასოები ურევია, მაგალითად: ასო ო ორს შემთხვევაში: პირველ სტრიქონში „მეოხ“ და მეორე სტრიქონში „ლომკაცს“; ხოლო პირველი სტრიქონის უკანასკნელ სიტყვაში „კუჭ“, უ - ნი ღამკბილიანი ნუსხა ხუცურია. და ეს ჩვენ გვწველის, რომ წინა წარწერებშიც „კუჭაიძე“ წავიკითხოთ და არა „კოჭაიძე“, როგორც კითხულობენ ბროსე და დ. ბაქრაძე (გვ. 105). ეს და ამის წინ აღწერილი ღვთის მშობლის ხატი ერთი და იმავე ოქრომჭედელის ხელობა უნდა იყოს.

6. **ოქროს პანაგია**, 6,5X5,5 სანტ. (№ 17167). ერთ გვერდზე გამოხატულია წა გიორგი, ცხენით, რომელიც გამირავს შუბით ვეშაპს; ირგვლივ წარწერაა:

: წ : გ~ოი : / გუმ არ/ჯ~ე : აღ/ბუღას / იოსელ/იან/ს.
ესე იგი: „წმიდაო გიორგი, გაუმარჯვე აღბუღას იოსელიანს“.

მეორე გვერდზე წარმოდგენილია ღვთის მშობელი წელს ზევით, ჩხვილელი, წარწერით: :: ყ~დ :: წა :: ღმრთის :: მშობელი. ქრისტეზე: ი~ჯ ქ~ე. ხელობა საკმაოდ კარგია, მე - 16 საუკუნისა.

7. **სურა ვერცხლისა**, ვიწრო გრძელი ყელით, 42 სანტ. სიმაღლით (№ 17165). მუცელი ბურთის მსგავსი აქვს, სადა; ხოლო ყელზე პატარა გრეხილის მსგავსი შემკობილება აქვს. მუცლის ზემოდ მხედრული წარწერა არის, რომელიც ჩვენს ფოტოგრაფიაზე მჭრალად არის გამოსული, მაგრამ გადმოღებული აქვს ბარტოლომეის (ტაბ. III, № 31). წარწერა იკითხება ასე (ნაკლულ ასოებს წარწერისას ფრჩხილებში ვსვამთ):

ქ :: შემოგწირეთ : ჩვენ : მეფეთ : მეფემან : პატრონმან : ბაგრაატ : და : თანა : მეცხედრემან : ჩვენმან : დედოფალმან : პატრონმა : თამ(ა)რ : სურა : ესე : ხელმწიფობისა : ჩვენისა : წ(ა)რს(ა)მ(ა)რთებლ(ა)დ : მ(ა)ცხოვარს : მულაყთას : ქ~კს სამს : ორმ(ო)ცდა : თხუთმეტსა .

ქორონიკონი უდრის 1667 წელს. ბროსე სიტყვა „სურის“ მაგიერ კითხულობს „სფერა“ (ბარტოლომეი, გვ. 235). დ. ბაქრაძეს კარგად აქვს წაკითხული (გვ. 102). სურას ქვემო ნაწილზე უწერია:

ქ. ბატონიშვილის თინ(ა)თინის.

წარწერაში მოხსენებული მეფე ბაგრატ არის იმერეთის მეფე ბაგრატ IV (1680 — 1680); თამარ არის მისი მეორე ცოლი, ძმის წული ქართლის მეფის ვახტანგ მეხუთისა, ისტორიაში „ცბიერად“ წოდებული. თინათინ არის ბაგრატ მეოთხეს ასული, ლევან მეოთხეს დადიანის მეუღლე, რომელიც დაქვრივების შემდეგ მონაზონად ეკურთხა და ვახტანგ მეექვსეს რუსეთში გაჰყვა 1724 წელს.

8. დიდი ვერცხლის ბადია, რომლის დიამეტრი უდრის 27,5 სანტიმ. შიგნით, შუაში, ღრმად ამოჭრილი ჯვარის სახის შემკობილობაა, ფრიად ლამაზი ხელობისა. ჯვარის ფრთებს შორის ოთხი მედალიონია ლამაზი სპარსული ყაიდის მილანქრისა; ირგვლივ უელის წრე ორმაგის სარტყელით, შემკობილი ოთხის დიდრონი და რვა პატარა ძვირფასი ქვით. ამას გარდა თვით ჯვარის ფრთებზე დატულია ოთხი ძვირფასი ქვა (№ 17162).

9. მეორე ასეთი ვერცხლის ბადია, ორის სახელურით, ვერცხლის ბეჭდების სახისა; დიამეტრი ბადიისა 38 სანტ. შიგნით, შუა გულში ესეც შემკობილია ღრმად ამოჭრილი და ამოზურცული ორნამენტით, რომელსაც უზის სამი მედალიონი, სპარსული ყაიდის მინანქრისა და ოთხი ძვირფასი ქვა, რომელთაგანაც ორი დაკარგულა (№ 17163).

10. დიდი ვერცხლის აზარფეშა, ჩვეულებრივი ქართული ხელობისა; შემკობილია სევადით მეორე გვერდზე (№ 17165).

11. ვერცხლის ჯამი, ჩვეულებრივი, სადა (იქვე, № 17165).

12. ორი სარტყელი, ვერცხლისა, სვანური (იქვე, № 17165).

13. ფარი სპილენძისა, მრგვალი, მშვენიერი ხელობისა, ოქროთი გამოყვანილი სახეებით პატარა დოქებისა და ვაზებისა, არაბულის წარწერებით (№ 17164).

სოფელი ლახირი.

სოფელი ლახირი ლამაზი არის, მთის ფერდობზე გაშენებული; მისი სახე კომკეებითურთ იხ. ფოტოგრ. № 17463, 17459, 17472, 17460, 17461, 17458, 17462. ბაქრადის დროს ლახირში იყო ძველი ეკლესია თლილის ქვისაგან აშენებული. ეხლა ეს მოუშლიათ და მის ადგილას აუშენებიათ 1894 წელს ახალი ეკლესია იოანე ღვთის მეტყველის სახელზე. ამ ეკლესიაში, როგორც გადმომცეს,

გადმოუტანიათ ხატები მთავარ ანგელოზის გაბრიელის ეკლესიიდან, რომელიც ზევით მთის წვერზე, ტყის მახლობლად ყოფილა. ეხლა ეკლესიაში მოიპოვება:

1. **ჯვარი გამოსასვენებელი**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 28×20 სანტ. დაზიანებული და დაბალი ხელობისა (№ 17171). პირველ გვერდზე წარმოდგენილია ჯვარცმა ბერძნულის წარწერით სახელისა. თავი ქრისტესი ეხლა მოშლილია; ოთხივე ფრთის ბოლოს ჯვარისა მომრგვალო მედალიონებში წარმოდგენილნი არიან მთავარ ანგელოზნი ზემოდ და ქვემოდ; ზემოთი დაზიანებულია; მარცხნივ და მარჯვნივ არიან: დედა ღმთსა და იოანე მზული. ქრისტეს ფეხებს ქვეშ ადამის თავია. მეორე გვერდზე შუაში და ყველა ფრთის ბოლოს დიდრონ სიმრგვალებში ჯვრები ლამაზად შემკობილი ხლართულებით, ხოლო დანარჩენი ნაწილი ლამაზ ასომთავრულ წარწერას უჭერია (№ 17172):

ძელო ცხ	ბელო ცხო-
რებსო : მ	რებისაო, მე-
ეოხ დ მფ	ოხ და მფარ-
რვლ მქმ	ველ მექ-
ენ : მმყო	მენ მამკობ-
ბსა შნს :	სა შენსა
ქლბაქნ	ქელბაქიან-
სა სირმონს	სა სირმონს
დ შვლ სა	და შვილსა
ჩემსა მქლს	ჩემსა მიქელს
დ შვლთ მ-ს .	და შვილთა მის.

დ. ბაქრაძეს ეს ჯვარი უნახავს ლახირის მეორე ეკლესიაში ღვთის მშობლისა (გვ. 106). ჯვარი მე-16 — 17 საუკ. უნდა იყოს.

2. **ხატი ღვთის მშობლისა**, ვერცხლით ნაჭედი, 31×26 სანტ. ფრიად ტლანქი ხელობისა, მე - 18 — 19 საუკუნისა (№ 17170). ღვთის მშობელი წელსზევითია, ჩჩვილედი, წარწერით: დდა ღთ. სახე ძისა დიდის ჯვარის სახის ნიშნით ერთობ უშნო და მახინჯია, ღვთის მშობლის დიდ თავის წრის ზემოდ ქრისტეა წარმოდგენილი, მკერდსზევითი, წარწერით: ი-ვ .: ქ-ე. აქეთ-იქით ღვთის მშობლისა, ზემოდ მთავარ ანგელოზებია, სრულის ტანით და წარწერებით: მქლ, გ-ბრლ. ქვემოდ ვულგარული წარწერა:

ყ~დ :: წ~ო :: ღ~თის :: მშბლო :: მეობ
ექმენ :: იოსელიანს :: ჯიბე
რდის :: დღეს :: გნკითხვი
სასა :: მ~ს ::

ყოვლად წმიდაო ღმრთის მშობელო, მეობ
ექმენ იოსელიანს ჯიბე-
რდის დღეს განკითხვი-
სასა მას.

3. სრულიად ასეთივე ტლანქი ხელობის ხატი ღვთის მშობლი-
სა, წელსზევითი, ჩხვილელი, 26X 16 სანტ. (№ 17169). აქაც, ზე-
მოდ, ორივე მხარეს მთავარ ანგელოზებია სრულის ტანით. აშია არა
აქვს, ხოლო უვლის წრე წერტილებისა; მე - 18 — 19 საუკ. უნდა
იყოს.

4. ხატი მაცხოვრისა, წამლით დახატული წინა მდგომეებითურთ
და მოციქულებით, 31X26 სანტ. რუსული ხელობის არის, არა ცუ-
დი.

5. ზარი, 30 სანტ. სიმაღლით და 31 სანტ. დიამეტრით. ქვემოდ
მხედრული წარწერა აქვს:

ქ :: ჩუენ : ღ~თიე :: გვირგვინოსანმან :: მეფეთ :: მეფემან : პატ-
რონმან :: ალექსანდრე :: შემოგწირე :: ზარი :: ესე :: სუანეთს ::
მთავარანგელოზთ :: ჩუენად :: სადღეგრძელოდ :: და გასამარჯ-
ვებთა (sic) :: და :: მეფობისა :: ჩუენისა :: წასამართებელად ::
მი (sic) ამინ : (შეადარე დ. ბაქრაძე, გვ. 106).

6. კონდაკი ხელნაწერი ნუსხა ხუცურით, შეიცავს ჟამის წირ-
ვას იოანე ოქროპირისა და ბასილი დიდისა; თავი და ბოლო აკლია;
ყდაშია; მე-17 საუკუნის უნდა იყოს. მინაწერი ტექსტის ხელით:

„ ქ ღ~ო შ~ე ფ~დ ც~დელი მონა ღ~ჲ პ~ე მღღლი ბაღნი-
საშვილი.“

ასეთივე წარწერა სხვა ადგილსაც არის. ბოლოს: ლოცვანი ერის
განტევებისა.

7. ლახირის სოფელში არის კიდევ მეორე ძველი ეკლესია წ~ა
ბარბარესი, ჩვეულებრივი სევანური ტიპისა, თლილის ქვისაგან ნა-
შენი. კანკელი ქვის აქვს, ერთის კარით. არც ერთი მთელი ხატი ამ
ეკლესიაში არ არის, სამაგიეროდ აქ არის აუარებელი ძელები ხა-

ტებისა და ჯვრებისა სულ მოძარცვულები. ტრაპეზზე იდვა დიდი ჩალის ქუდი, რომელიც ადგილობრივი გადმოცემით თავზე ეხურა სარდალს დიდი სულთანის ჯარისას, რომელიც სვანებმა დაამარცხეს. ქუდის დიამეტრი უდრის 51 სანტ. (სურათი მისი იხ. № 17173). ამას გარდა ტრაპეზზე ბევრი მარცვლები იყო კრიალოსანისა და სპვა და სხვა ფერის ქვის კენჭები.

სოფელი ჩოლაში.

სოფელ ჩოლაში პატარა და ჩვეულებრივი ეკლესია არის **წმიდა ბარბარესი**. მასში საყურადღებო არაფერი არის. სოფელში ჩვენ დავესწარიტ დიდ დღესასწაულს 15 აგვისტოს. ეს დღესასწაული მიცვალებულთა დღესასწაულია, მათი მოგონების და პატივისცემისათვის არის დანიშნული. ოჯახი ამზადებს საუკეთესო საჭმელებს, გამოაქვთ სასაფლაოზე, დააწყობენ სუფრაზე ან თვით განსვენებულის საფლავზე, ან მის ახლოს. ყველა სუფრა პაპმა (ანუ ეხლა მღვდელმა) უნდა აკურთხოს. სახლში ამ დღეს არავინ არ რჩება, ყველა სასაფლაოზეა გამოსული და ჯგუფ-ჯგუფად თავმოყრილი თავიანთ მკვდრების სასაფლაოებთან. ვერასდროს ვერ ნახავთ ასე ერთად შეყრილს მთელ მოსახლეობას, ამიტომ ეს სცენები საჭმელების კურთხევისა და სვანთა ნაირ-ნაირ ჯგუფებისა თავიანთი მარაგით გადმოვიღეთ რვა ფირფიტაზე (იხ. ფოტ. 17531 — 17538). სუფრას აკურთხებდა უხუცესი მღვდელი მარგიანი, რომელიც წინეთ პაპი ყოფილა (იხ. ფოტ. № 17537).

მესტიის თემი

მესტიის თემში შედიან შემდეგი სოფლები: სეტი, ლებტანი, ლანჩვანი, ლაგამი. მესტიის თემს უჭირავს შუა ადგილი ზემო სვანეთისა და საუკეთესო თემად ითვლება. ჰდებარეობა ფრად ლამაზია; ხეობა აქ უფრო ფართოა, სწორი ადგილები მეტია. სოფელი **სეტი** თავის მდიდარი ეკლესიით შეადგენს ცენტრს თემისა. ჩვენა ექსპედიციის დროს აქ ცხოვრობდა ბლალოჩინი სვანეთის ეკლესიებისა ბესარიონ ნიჭარაძე.

საზოგადო საზე ამ სოფლისა, მისი კოშკები, ზოგიერთი სახლები და ადგილები, იხილე ფოტოგრაფია № № 17429, 17435, 17430, 17432, 17433, 17621. ერთობ ლამაზია აგრეთვე ამ თემის

სოფელი ლანჩვანი; იხ. ფოტ. № 17436. ეტნოგრაფიული მასალისათვის გამოსადეგია სურათები ხარ-კამეჩისა და მარხილებისა; იხ. ფოტ. № № 17521, 17522. აგრეთვე სვანის ქალების ტიპები და მათ მიერ ძაფების სტვა; იხ. № 17520 და აგრეთვე ბავშვის მოვლა და ძუძუს წოვება; იხ. № 17519.

სოფელი სეტის ეკლესია წმიდის გიორგისა ახალია, მაგრამ აშენებული ძველი ეკლესიის ადგილზე და მის ზღუდეში. ბარტოლომეის და დ. ბაქრაძის დროს აქ ჯერ კიდევ ძველი ეკლესია არსებობდა. დ. ბაქრაძე სწერს: სეტის ეკლესიას ზღუდე აქვს და კედლებზე მხატვრობა; ის საკმაოდ დიდია, მაგრამ ყველაზე მეტად დაზიანებული. უფაროვის დროს ძველი ეკლესია აღარ იყო და მისი ნივთები გადატანილი იყო ლავამის ეკლესიაში, ნაწილობრივ კოშკში ინახებოდა. ეხლა ნივთები ინახება ახალ ეკლესიაში, რომელიც საკმაოდ დიდია და გვარიანი. ძველი გალავანი დაცულია; ეკლესიასთან კოშკია; ხოლო მეორე კოშკი სამრეკლოდ არის გამოყენებული. იხ. ფოტ. № 17431; მაგრამ ზარები ეხლა ეკლესიას კარის ბქეზე ჰკიდია.

ბერნოვილის ცნობით, ძველი სეტის ეკლესიის სიგრძე ყოფილა შიგნით 20 ანუ 25 მეტრი, განი 8 თუ 9 მეტრი. კანკელს სამი კარი ჰქონია და ორი ფანჯარა (ესე იგი კამარა); გარე კედლებზე საყურადღებო არაფერი ყოფილა; შიგნით ფრესკები სულ გამქრალა (ბერნოვილი, გვ. 133 — 134). ა. სტოიანოვი უფრო მეტს ცნობებს იძლევა ძველი ეკლესიის შესახებ. მისი გადმოცემით, ეს ეკლესია ყველაზე მაღალი ყოფილა მთელს სვანეთში და კოშკის სახე ჰქონია. ეკლესია ორ-სართულიანი ყოფილა; მეორე სართულში ნივთები ინახებოდა და იქ არავის არ უშვებდენ, გარდა პაპისა. საკურთხეველში, მარჯვნივ, ყოფილა ფანჯარა. ამაზე მიადგამდენ ხის კიბეს და ამ ფანჯრიდან შედიოდენ მეორე სართულში (გვ. 286 — 293). ეტყობა, ეს ყოფილა ნივთების სამალავი, ჩვეულებრივი ქართული ეკლესიისათვის, მაგრამ იშვიათი სვანეთში. აქ ნივთებს კოშკებში ინახავდენ ხოლმე.

მესტიის ძველი ეკლესია წინად მონასტერი ყოფილა და მონასტრად არის მოხსენებული წარწერებში. ბლალოჩინი ქუთათელაძის სიტყვით (გადმოცემულია დ. ბაქრაძის მიერ) აქ ეპისკოპოსიც მჯდარა. ეკლესიაში ეხლა ინახება:

1. **თავი ხატი წა გიორგისა**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა,

64X54 სანტ. წმიდა გიორგი ცხენოსანია, დიდის გამობერვით ვანჭედლილი; შუბით გმირავს გვირგვინოსანს (№ 16916). ცხენი დიდია, მძიმე, შეკაზმული პატარა უნაგირით, ასალით და ვიწრო უზანგით; საძე, სამკერდე და ავშარა ფოლაქოვანად არის შემკობილი. ზუჭუჭებად დაყოფილი თმა სახეზედაც ჩამოუდის. წრე თავისა მოდილოა, ტანზე ჯავშანი აცვია; მას ზევით მოსასხამი, რომელიც მის უკან ჰაერში იშლება. ფეხზე მალალი წაღები აცვია, რომელნიც თავდებიან ვიწრო წვერებით. მარცხენა მკლავზე ფარი მოუგდია, რომელიც ორმაგი ორნამენტით არის ნაჭედი. თავის წრის მარცხნივ ასომთავრულით სწერია:

წ~ა გ~ი სტ~ა (წმიდაა გიორგი სეტისაჲ).

მარჯვნივ მხოლოდ:

წ~ა გ~ი.

ეს ორი წარწერა ერთის ხელით როდია; პირველი ლამაზია, გრავიურით გამოყვანილი, მეორე: პუნქტირებით არის შესრულებული და მერმინდელი უნდა იყოს.

ჩარჩო ხატისა ნაჭედია და გამშვენებული ორმაგი ბროწეულის ყვავილების ორნამენტით და აგრეთვე წმიდათა ფიგურებით. ზემოდ ვედრებაა, რომლის შუაში ქრისტე წელსზევითი ემმანუელის სახით არის წარმოდგენილი, წარწერით: ი~ჴ ქ~ე. ღვთის მშობელს აწერია: დღ~ა ღ~თსა; ხოლო იოანეს: იოვანე.

მარჯვნივ და მარცხნივ ჩარჩოებზე წარმოდგენილი არიან სრულის ტანით: წ~ა დიმიტრი (მარცხნივ) და წ~ა თეოდორე (მარჯვნივ), უწარწეროდ, შუბებით და თავიანთი ცხენებით ხელში.

ქვემო ნაწილი ჩარჩოსი მოშლილია; აქ კუთხეებში მთავარ ანგელოზები უნდა ყოფილ იყვნენ, ვინაიდან მარცხენა კუთხეში მოსჩანს წარწერის ნაშთი სახელისა: ლმთ. — [მიქაე]ლ ანუ [გაბრიელ]ლ მთ[ავარანგელოზი]. მაგრამ შეიძლება, ეხლანდელი ნაშთები ქვემო ჩარჩოსი ამ ხატს არ ეკუთვნოდეს.

ბარტოლომეის და ბაქრაძის დროს ამ ჩარჩოს ქვემო ნაწილზე წარწერა ყოფილა; ორთავე ღირსეულთ მკვლევართ ეს წარწერა გადმოუღიათ ხელით (იხ. ბარტოლომეი, ტაბ. II., № 24; ბაქრაძე, დამატება № 28). ზოგი სტრიქონები და ასოები ბარტოლომეის ტაბულაზე უფრო კარგად არის გადმოღებული, ზოგი ბაქრაძისაზე. ბაქრაძე ამბობს, წარწერის გარჩევა მე ვერ შევსძელიო. თუ დ. ბაქრაძემ ვერ შესძლო წარწერის გარჩევა, ბარტოლომეის მიერ გადმოღებული წარწერების გამრჩევი მ. ბროსსე აბა რაღას შესძლებდა!

ასე რომ წარწერა დარჩა გაურჩეველი. გრ. უვაროვისა აცხადებს, რომ მან სრულებით ვერ იპოვნა კვალი წარწერისა, თუმცა ფირფიტა, რომელზედაც ის ყოფილა ამოტიხრული, დარჩენილია ხატის ქვეშო (უვაროვისა, გვ. 112 — 113). ჩვენ ეს წარწერა ვიპოვნეთ. მაგრამ არა განცალკევებულად, არამედ ამავე ეკლესიის მაცხოვარის ხატის ქვემოდ (იხ ფოტ. № 16915), რომლის აღწერა ქვემოდ მოგვყავს.

პირველად მე მეგონა, ბარტოლომეიმ შეცდომით მაცხოვრის ხატის წარწერა წმიდის გიორგის ხატს მიაწერა-მეთქი, მაგრამ როდესაც ამას იმეორებს დ. ბაქრაძე, ეს მოსაზრება ჰქრება, მით უმეტეს, რომ ბაქრაძე ჯერ უჩვენებს ამ ხატის სახელის წარწერას და შემდეგ შენიშნავს, წარწერა კიდევ ქვემო აშიაზე არისო და უჩვენებს თავის გადმოღებულს ფაქსიმილეს (გამ. № 28). ამრიგად, უეჭველი ხდება, რომ ჩვენს წმიდის გიორგის ხატს ის წარწერა მართლა ჰქონია, რომელიც ბარტოლომეის და ბაქრაძეს გადმოუღიათ. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ წარწერის ფირფიტა ბაქრაძის შემდეგ მოვარდნილა და ის მაცხოვრის ხატის ქვემოდ მიუტყედათ. ამას კიდევ ერთი გარემოება უფრო ამტკიცებს: ზომით ეს წარწერა სრულიად ეგუება წმიდის გიორგის ხატს და მისი აშის სიბრტყეს, ხოლო მაცხოვრის ხატს უფრო ვიწრო აშია აქვს (იხ. № 16915). ეს გარემოება, რომ წარწერა ამ ხატს არ ეკუთვნის, უვაროვისამაც შენიშნა (გვ. 111 — 112), მაგრამ ის არ უჩვენებს, თუ რომელ ხატს ეკუთვნის.

შეიძლებოდა კიდევ გვეფიქრა, რომ ამ ორ ხატს სრულიად ერთგვარი წარწერა ჰქონდათ, მაგრამ ესეც მიუღებელია, ვინაიდან არც ბარტოლომეი და არც დ. ბაქრაძე წარწერიან მაცხოვრის ხატს არ იხსენიებენ სრულებით. შეუძლებელია, არც ერთს მათგანს არ შეენიშნა ასე დიდი ხატის წარწერა, რომ იგი მართლა ყოფილიყო. ეხლა გადავიდეთ თვით წარწერის განხილვაზე.

წარწერა ხუთ-სტრიქონიანი მოქცეულია ორ მრგვალ მედალიონს შუა წმიდათა, რომელთაც წარწერები სახელთა არა აქვთ. ამ მედალიონებს ბოლოები აკლია, უფრო დიდი მარჯვენა მხარეს, უფრო ნაკლები მარცხენას. ამ უკანასკნელის დარჩენილი ნაწილი უჩვენებს, რომ ბოლოებში შემკობილობა ყოფილა ბროწეულის ყვავილების მსგავსად, ისე როგორც წმიდის გიორგის ხატზეა სამივე შენახულ მხარეს. ამგვარად, ვერცხლის ნაჭერი უფრო გრძელი ყოფილა, ვიდრე ეხლა არის. ასომთავრული წარწერა, საკმაოდ ვულ-

გარული, იმავე ხასიათის არის, რაც ზემოდ ქრისტეს მედალიონს აქვს წ~ის გიორგის ხატისა. წარწერას ჩვენ ასე ვკითხულობთ (იხ. № 16915):

ქ ესე : წმდაა ხატა	ესე წმიდაა ხატი
შეაქნა : კეცხემიანისა	შეიქმნა კეცხემიანისა
მამასახლასობასა	მამასახლისობასა,
ქნა ათას სმას ოც	ქრონიკონსა ათას სამას ოც-
და მათსა.	და მეათესა.

ამრიგად, ჩვენის წაკითხვით, ამ წარწერის თარიღი უდრის 1330 წელს. წელთ აღრიცხვა ქართულის ციკლოვანი ქრონიკონით კი არ არის ნაჩვენები, არამედ ქრისტესით. ასო **ე** - ს ხმარება **ი** - ს მაგიერ ჩვეულებრივია, მეტადრე სვანურს წარწერებში. საკვირველია, რომ ვილაცას უვაროვისათვის გადაუცია, როგორც რუსული თარგმანიდან სჩანს, თითქო იქ ეწეროს: „ მაცხოვარო ცხოველ მყოფელო, მეოხ ეყავ“ (გვ. 111 — 112).

2. **ხატი მაცხოვრისა**, ოქროთი დაფერილის ვერცხლით, ნაქედლი, 57×46,5 სანტ. (№ 16915). მაცხოვარი წელსზევითია; მარჯვენა ხელით ის ჯვარს სწერს და ამისათვის შეერთებული აქვს სამი თითი, ისე რომ საჩვენებელი და შუა თითი თავისუფალი რჩებიან. მარცხენა ხელში სახარება უჭირავს. სახარების ყდა ვარსკვლავის მსგავსად არის შემკობილი ამობურცული ფიგურებით. ნიშნი დიდია ჯვარის სახისა. თვალები მაცხოვრისა ფართოა. სამოსელი ერთობ ხშირად დანაოქებულია, თითქო დასერილიაო. წარწერა სახელისა: **ე~ჟ ქ~ც**. ჩარჩო შემკობილია ბროწეულის ყვავილების მსგავსად, ანუ მისტიური ვარდებით და შიგ მედალიონებია წმიდათა; ზემოდ ტახტის შემზადება არის, არა ჩვეულებრივი, სამი ტლანქი ფიგურით, აღმოსავლური მაღალი წვეტიანი ქუდებით. მარჯვნივ და მარცხნივ თითო მედალიონი. მედალიონებს წარწერა არა აქვს. ქვემოდ დაცული წარწერა ორ მრგვალ მედალიონს შუა, უკვე გავარჩიეთ, ეკუთვნის ზემოდ აღწერილ წ~ის გიორგის ხატს. მიუხედავად ამისა, ხატი ჩვენის აზრით, მე-14 — 15 საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს.

3. **ჯვარი დიდი ხისა**, შეძერწილი ოქროთი დაფერილი ვერცხლის ფირფიტებით, ჯეროვანი ხელობისა, რომლებზედაც წარმოდგენილნი არიან სცენები წმიდა გიორგის წვალებისა და მხოლოდ ერთ დიდ ფირფიტაზე ბოლოში მოიპოება ლამაზი ნახელავი ფი-

გურა მთავარ ანგელოზ გაბრიელისა, სრულის ტანით და წარწერით: წ~ა გ~ბრლ. (№ 17922). ყველა სცენებს წარწარა აქეს და თავიდან დაწყებული შემდეგ რიგს მისდევენ:

წ~დსა გ~ის ცემაჲ, წ~ა გ~ი ურმის თვალსა ზედა დაკლული (resp. დაკრული), წ~ს გ~ს ხოვ(რე)ტაჲ (შუაში); ამის ქვემოლ: წ~ა გ~ი კირსა შიგან დგას. წ~ა გ~ი საპყრობილესა შიგან. მარცხენა ფრთაზე: წ~ა გ~ი ქველისსა მისსა განუყოფს გლახაკთა; წ~ა გ~ი, მეფე დეოკლეთიანე (მეფე ტახტზე ზის); მარჯვენა ფრთაზე: წ~ა ღლვკერი რომლისა კარი აღდგა; წ~ა ღლვკერი, წ~ის ღლვკერის თავის კუთა (sic). მეორე გვერდი ჯვარისა შემკობილია ნაზი ნახელავი ბროწეულის ყვავილების ორნამენტით. ჯვარი მე - 13 — 14 საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს.

4. ხატი მთავარ ანგელოზ გაბრიელისა, ოქროსი, ნაქედი, ტურფა ქართული ხელობისა (№ 16923). მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია სრულის ტანით, მდიდრულ ბიზანტიურ სამეფო ტანისამოსში; ზურგს უკან მოსჩანს გრძელი ფრთები; თავი პატარა აქეს, ხუჭუჭებად დაყოფილი თმის შემოვლებით; მარჯვენა ხელში ბურთი აქეს (სფერო); მარცხენაში ლაბარუმი; მრგვალი თავის წრის ორივე მხარეს ვარსკვლავების მსგავს „დროზნიცებში“ წარწერა სახელისა: წ~ა გ~ბლ. ეზო შემკობილია ბალახოვანად. ჩარჩო ხატისა ფართოა, შემკობილი საუცხოო ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით და გამობერილი დიდი სადა მედალიონებით. ქვემოლ სამსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერაა, რომელსაც ბარტოლომეი არ იხსენიებს, დ. ბაქრაძეს ხელით გადმოუღია, მაგრამ ვერ გაურჩევია (იხ. გვ. 97, დამატება № 29); ა. ხახანაშვილი არჩევს, მაგრამ არა სრულად და შენიშნავს, აზრი წარწერისა ბნელიაო; მე მხოლოდ გაეარჩიეო შემდეგი: მოიქედა ხატი ესე ... ხელითა ოქრომქედლისათა (გვ. 37). ჩვენ სრულად ვარჩევთ წარწერას, რომელიც იყოფა ორ ნაწილად შუაში ამობურცული დიდი სიმრგვალით:

მარცხენა ნაწილი:	მარჯვენა ნაწილი:
ქ . წ~ო : გ~ლ : შ~ე შნსა : წ~ე	ნასსა : ნაცლობასა : მ
შემომ~ვნი : მოიქედ	ქლა : ქურასასა :
ა : აბარმადობასა : ი	
	კელითა : ოქრომქსა : თად~ღს : ძისა[თა] .

ესე იგი:

„წმიდაო გაბრიელ, შეიწყალე შენსა წინაშე შემომავალნი. მოიქედა აბარმადობასა ინასასა (ანუ იონასასა), ნაცლობასა (= ნაცვლობასა) მიქელა ჭურასასა, კელითა ოქრომქედლისა თადიდის (ანუ თავდიდის) ძისა[თა]“.

აბარმადი იგივეა, რაც აბრამადი, ესე იგი ნაზირი (იხ. ჩუბინა-შვილის ლექსიკონი). ხატი უნდა ეკუთვნოდეს მე - 12 — 13 საუკ.

5. **ხატი ღვთის მშობლისა**, კარედი, სიმაღლით 10 3/4 ვერშოკი; განით 10 ვერშოკი; შუა ნაწილი კარედისა ოთხკუთხედი ფიცარია, შესანიშნავად მოჩუქურთმებულის ოქროს ბასმით მოცული; ზემო ნაწილში კამარაა; შუაში ჩადგმულია წელსზევითი ხატი ღვთის მშობლისა, ჩხილედი, 21×17 სანტ. ბერძნულის წარწერით სახელისა, შემკობილი ძვირფასი ქვებით. პირის სახეები წმიდათა ყველა წამლით არის დახატული, მაგრამ შემოსილობა ოქროსია. ღვთის მშობლის ზემოდ, კამარას ქვეშ, მაცხოვარია მკერდსზევითი, წარწერით: 1~C (sic); კამარის ზემოდ ტახტის შემზადებაა. მარჯვენევ და მარცხნივ ღვთის მშობელს უკმევენ მშვენიერი პოზით წარმოდგენილნი მთავარ ანგელოზები: მარცხნივ — გაბრიელ, წარწერით: გაბრიელ; მარჯვენევ: მიქაელ. ქვემოდ გამოხატულნი არიან წელსზევითნი: წ~ჲ მარინა და წ~ჲ ბარბარე. კარებზე ყოფილან წარმოდგენილნი: ზემოდ ქერუბიმები ლაბარუმებით, რომლებზედაც უწერია: წმიდა არს, წმიდა არს; და ქვემოდ მარცხენა კარზე წ~ჲ თ~ე ტირონი და წ~ჲ დიმიტრი. მარჯვენა კარიდან ნახევარი დაკარგულია; დარჩენილზე წარმოდგენილია: თ~ე სტრატილუტი. საერთოდ ხელობა ამ ხატისა ისეთი ნაზი, ლამაზი და თვალწარმტაცია, რომ ყველა მნახველი აღტაცებაში მოჰყავს. პირველად ეს ხატი ხელით გადმოხატა და თავის შრომაში გამოსცა ბერნოვილმა (გვ. 196); შემდეგ დაწვრილებით აღწერა და მისი ფოტოგრაფია გამოსცა გრ. უვაროვისამ (გვ. 121 — 122, ტაბ. XXXVII). ჩვენი ფოტოგრაფია ბევრად სჯობია უვაროვისას (იხ. № 16921).

შუა ნაწილზე, ქვემოდ სამ-სტრიქონიანი წარწერაა, სანახევროდ წნულის ასოებით შესრულებული. ამ წარწერას დ. ბაქრაძე სრულიად არ იხსენიებს; ბარტოლომეის გადმოულია შეცდომებით და ამიტომ ბროსსე მას ნაწილობრივ არჩევს მხოლოდ; ა. ხაზანაშვილი სრულად არჩევს წარწერას, მაგრამ შეცდომებით (გვ. 17).

დაზიანებული სიტყვების აღდგენა, რასაკვირველია, ძნელია, მაგრამ ასეთი სიტყვები არც ბევრია. აზრით მიმატებულს ასოებს

და სიტყვებს ჩვენ ფრჩხილებში ვსვამთ და მთელ წარწერას ასე ვკითხულობთ:

ქ : ყოვლად წ~ო : დედოფალო : ლ~თის : მშობელო : რომელსა : გეტვრ

თა : ლ~თი : მეოხ : ეყვენით : წ~ე : ძისა : და ლ~თისა : ჩუენისა : სულსა ვახტანგისა : და მარინესა : რომელთა

[თვს შევამკ~ეთ] ბრძნებითა : მ~თთა : ხატი : შენი : ვ~რდნ : ინასარიდემ : და ძმათა ჩემთა : ი~ნე : ინასარ : საღირ : გ~ზლ : და ბეშ[ქენ].

ქარაგმების გახსნით:

ყოვლად წმიდაო დედოფალო, ღმრთის მშობელო, რომელსა გეტვრთა ღმერთი, მეოხ ეყვენით წინაშე ძისა და ღმრთისა ჩუენისა სულსა ვახტანგისა და მარინესა, რომელთა(თვს შევამკვეთ) ბრძანებითა მათითა ხატი შენი ვარდან ინასარიდემან და ძმათა ჩემთა. იონე. ინასარ, საღირ, გაბრიელ (ან გრიგოლ?) და ბეშ(ქენ).

გრ. უვაროვისას ხატი მიაჩნია ბიზანტიურ ხელოვნების ნაშთად მე-12 საუკ. გარდა შიგ ჩადგმული ღვთის მშობლის ხატისა, კამარას ზემოდ მორთულობისა და წარწერისა, რომელთაც ქართულ ხელოვნებას მიაწერს (გვერდი 121 — 122), ნ. კონდაკოვის აზრით, ხატი ეკუთვნის მეცამეტე-მეთოთხმეტე საუკუნეს (იხ. მისი იკონოგრაფია ბოლომატერი, ტ. II, გვ. 266). ჩვენის აზრით, ეს მთელად ქართული ხელოვნების ნაშთია მე - 12 — 13 საუკუნისა (1).

1) ბარტოლომეის აზრით (გვ. 195) ამ წარწერაში მოხსენებულს ვახტანგის სახელს მოუცია საბაბი ლეგენდისათვის, რომელიც მოჰყავს ბატონიშვილს ვახუშტის თავის გეოგრაფიაში, ვითომც სეტის ეკლესიაში ინახებოდა საგანძური მცხეთის ეკლესიისა, რომელიც ვახტანგ გორგასალს უნდა მოეტანოს ინდოეთიდან. ვახუშტი სწერს (იხ ბროსეს გამოცემა, გვ. 410):

„ოდისის აღმოსავლით არს ეცერი (ეწერი). აქა არს ეკლესია სვეტად (სეტად) წოდებული, სახიზარი სვეტისცხოველის სამკაულსაუნჯისა, რომელსა შინა იტყვიან სვეტის ცხოველის კანკელის ყოფასა დღესცა, რომელი მოიღო გორგასალ ინდოეთიდან, წითლის იაგუნდის ქმნილი, არამედ საჩინოდ არიან აწცა ხატნი და ჯუჰარნი ოქრო-ვერცხლისანი და მოოქვილნი ქვითა მრავალნი და პატიოსანნი, დიდნი და მცირენი, რომელთა ზედა აქუსთ სასოება და პატივ-

6. **ჯვარი ხისა**, კანკელის წინ დასადგმელი, შუა ზომისა, 75×42 სანტ. მაცხოვარი წარმოდგენილია წელს ზევით ჩვეულებრივად, სახარებით და მაკურთხეველის მარჯვენით. ნიშბი დიდი აქვს ჯვარის სახისა, რომლის ორივე მხარეს ჯერ ბერძნული წარწერაა სახელისა და მათ ქვემოლ, ორივე მხარეს, ჯვარია გამოსახული, ლურსმის თავების მსგავსი ორნამენტით. ჩარჩო შემკობილია რომბებით და რვა მედალიონით წმიდათა, რომელთა შორის ზემოდ ვედრებაა, ქვემოლ: წ~ა ლუკა, წ~ა ეკატერინე და წ~ა პ~ტრე; მარცხნივ : წ~ა ი~ე; მარჯვნივ: წ~ა გ~ბრიელ (მთავარ ანგელოზი), იოანე და გაბრიელი სრულის ტანით, მავედრებელის პოზით არიან წარმოდგენილნი. ხელობა მე - 16 — 17 საუკ. უნდა იყოს (№ 16911).

სცემენ. არამედ უმჯობესი ხატი უბიათ ძეწვევითა ოქროსათი და იტყვიან, უკეთუ აუშვათ, დალეწავს ყოველსავე აქა მყოფთა ხატ-ჯვართა“.

საკვირველია, რომ ბერი ბაქრაძეც ვახუშტის სიტყვებით იწყებს თავის აღწერილობას ანუ „მოგზაურობას სვანეთში“, 1864 წლისა. ის სწერს:

„სოფელსა სვანეთისა ბეროს უწოდებენ, ეკლესიასა მათსა სეტისას, რომელსა შინა დახიზნული ყოფილა კანკელი მცხეთის ეკლესიისა (რომელიცა მოუტანია კანკელი იგი ძვირფასი თვლებისა ინდოეთით ვახტანგ მეფეს გორგასლანს); ხოლო ესე ეკლესია არს გაუქმებული და არა რაჲ იპოების სრულიად. მეორე ეკლესია არს მაცხოვრისა, რომელშიაც არს დახატული კედლები საშუალის ხელოვნებითა“.

სეტის ეკლესია მესტიის თემს ეკუთვნის და არა ბეროსა. ეს კარგად იცოდა ბერმა ბაქრაძემ, მაგრამ ის მაინც ვახუშტის სიტყვებს იმეორებს. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ბეროს თემში მართლაც ყოფილა ეკლესია, რომლის შესახებ ასეთი ლეგენდა იყო გავრცელებული. მართლაც, ა. სტოიანოვი სწერს თავის მოგზაურობაში (გვ. 371): „ჩვენ გავიარეთ ბაღვდანარ სოფლის ახლოს და შევედით სეპ-ის ეკლესიაში, რომელიც ყველაზე დიდია მთელს თემში. გადმოცემით, ამ ეკლესიის კანკელი მთელად იაგუნდისა მოტანილი იყო ინდოეთიდან, მაგრამ ოსებს (შესაძლებელია თვით ბეროს მცხოვრებთ) გაუძარცვათ საყდარი“. ალბათ ეს ეკლესია აქვს სახეში ბერს ბაქრაძეს, მით უმეტეს. რომ იქ კიდევ მეორე ეკლესიას აღნიშნავს.

7. ხატი მაცხოვრისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 41×31 სანტ. მაცხოვარი წარმოდგენილია წელს ზევით ჩვეულებრივად, სახარებით და მაკურობეველის მარჯვენით; ნიშბი დიდი აქვს, ჯვარის სახისა. რომლის ორთავე მხარეს ჯერ ბერძნული წარწერაა სახელისა და მათ ქვემოდ, ორივე მხარეს, ჯვარი გამოსაზული ლურსმის თავების მსგავსი ორნამენტით. ჩარჩო შემკობილია რომებით და რვა მედალიონით წმიდათა, რომელთა შორის ზემოდ ვედრებაა, ქვემოდ: წ~ა ლუკა, წ~ა ეკატერინე და წ~ა პ~ტრე; მარცხნივ: წ~ა ი~ე; მარჯვნივ: წ~ა გ~ბრიელ (მთავარ ანგელოზი), იოანე და გაბრიელი სრულის ტანით, მავედრებელის პოზით არიან წარმოდგენილნი; ხელობა მე-16 — 17 საუკ. უნდა იყოს (№ 16911).

8. ხატი მაცხოვრისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 20×15 სანტ. მაცხოვარი წელსზევითაა, ჩვეულებრივი ნიშნებით. ირგვლივ ხატი შემკობილია ვარსკვლავების მსგავსი ფოლაქებით და ოთხი პედალიონით წმიდათა; მათ შორის ზემოდ, როგორც ვედრებაში. წარმოდგენილნი არიან: ღვთის მშობელი და იოანე, მაგრამ შუაში ქრისტე კი არ არის, არამედ წრე ვარსკვლავებისა შიგ მოქცეული დიდი ვარსკვლავით ანუ მზით. ქვემოდ არის ორი წ~ა გიორგი. ხელობა დაბალია, მე - 18 საუკ. (№ 16910).

9. ჯვარი ვერცხლისა, წნულის სახისა; ფორმა აქვს წმიდის გიორგის საშხედრო ჯვარისა; შემკობილია სამი ამავე სახის ჯვარით და ორის ქერუბიმით და სერაფიმით; მეორე გვერზედაც ასეთი შემკობილობაა; 24,5×25,5 სანტ.

10. სამწერობელნი, 42×44 სანტ. გაკეთებულია ხისაგან ჯვარის სახედ და შეძერწილია ოქროთი დაფერილი ნაჭედი ვერცხლით (№ 16920). შუაში წარმოდგენილნი არიან მწირველნი: წ~ა გრიგოლ და წ~ა ნიკოლოზ, წარწერებით: წ~ა გრიგოლ, წ~ი ნიკოლოზ. აქეთ - იქით ტრაპეზისა, რომელზედაც ჯვარია დასვენებული, ქვემოდ შემზადებული ტახტი მოსჩანს. ეკლესიის მამები თითქო აღსავალის კარებიდან გამოიყურებიან და ჯვარს სწერენ ერს; აქეთ-იქით მათი თანამწირველნი მთავარ ანგელოზებია: მიქელ და გაბრიელ. რომელთაც გამოაქვთ წირვის იარაღები (დიდი გამოსვლაა წარმოდგენილი); ზემოდ შემზადებული ტახტია წარწერით: I~C X~C და ორი ექვ~ფრთიანი ქერუბიმით აქეთ-იქით; ქვემოდ წინასწარმეტყველი ისაია, მთავარ ანგელოზითურთ.

მეორე გვერდზე, შუაში და მარცხნივ, იგივეა, რაც პირველ

გვერდზე, მხოლოდ ზემოდ ანგელოზთ მიაქვთ ცაში თორმეტ-ფრთიანი ჯვარი. ქვემოდ ექვს-ფრთიანი ქერუბიმია (№ 16917). ამ სამწერობელს ხელი აკლია.

11. **მეორე სამწერობელნი**, ვერცხლისა, ნაქედი, 45 X 44 სანტ. ვერცხლის ტარით (№ 16918). შუაში გამოსახულია ექვს-ფრთიანი ქერუბიმი, ტეტრამორფით ფრთებს შუა; მარჯვნივ, მარცხნივ და ზემოდ მისა მწირველნი მთავარ ანგელოზებია, რომელთაც გამოაქვთ ბარძიმი, ჯვარი, გვირგვინი და სამწერობელნი; ქვემოდ ორი მთავარ ანგელოზი. მეორე გვერდზე იგივე ფიგურები, ხოლო ზემო მთავარ ანგელოზებს გვირგვინი არ გამოაქვთ (№ 16919).

გრაფინია უვაროვისა ამ სამწერობლებს ადარებს გელათისას და პოულობს მათ შორის მსგავსებას (გვ. 134, ტაბ. XL). საერთოდ ეს მართალია. მაგრამ გელათისაზე წმიდა ნიკოლოზი არ გვხვდება და არც წინასწარმეტყველი ისაია. გელათის სამწერობლებს მე-16 საუკუნეს მიაწერენ და ესენიც მე-16 საუკუნის უნდა იყოს.

12. **დროშა**, რომლის ტარი თავდება ზემოდ ფართო შუბით, რომელიც ვერცხლიდან არის ჩამოსხმული და მასთან ოქროთია დაფერილი (იხ. ფოტო № 16908 და 16909). ხეტარი დროშისა ზემო ნაწილზე შეძერწილია ოქროთი დაფერილი თხელი ვერცხლის ფურცლით, ბასმით (იხ. ფოტ. № 16913 და აგრეთვე № 16908 — 909). ამაზე ჩამოკიდებულია მატერიიდან შეკერილი ლომის სახე და როცა ცხენოსან კაცს ეს დროშა უკავია ზელში და ცხენი გაჩქარებით, თოხარიკით მიჰყავს, ან აქენებს, მატერია იწლება ჰაერში ლომის სახით (იხ. უვაროვისა, გვ. 131 — 134, სურათი 46, 47). მატერია, რომლიდანაც კერავდენ ლომის სახეს, ეტყობა, ხშირად იცვლებოდა. ბარტოლომეის დროს ის ნაფლეთებს შეიცავდა ხოლმე; მაშასადამე, ის დიდი ხნის ყოფილა; უვაროვის დროს ის აბრეშუმის მატერიიდან იყო ვაკეთებული; ჩვენ დროს კი სულ უბრალო, ბამბის ყვითელი მატერიიდან იყო შეკერილი (იხ. ფოტ. № 16913). მაგრამ ჩვენ მოვიკითხეთ წინანდელი დროშაც. ვნახეთ და ჩამოვიტანეთ ტფილისში და გადავეცით საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმს.

დროშის ძვირფას ნაწილს შეადგენს. რასაკვირველია, დროშის თავი. სიგრძით 23 სანტ., განით, ქვემო ნაწილთან 12 სანტ. თავი ხეტარზე ჩამოსაცმელი ლულით და მისი გაგრძელების ბრტყელი ზოლით იყოფა ორ ნაწილად; ორივე ნაწილზე ერთი პირისა წარმოდგენილნი არიან ფიგურები. მარცხნივ: წა იონა ლატალისა.

წარწერით, მსხვილი ასომთავრულით: წ~ჲ იონა ლ~ტრისა (sic), (იხ. ფოტ. № 16908); მარჯვნივ: წმიდა გიორგი სეტისა, წარწერით: წ~ჲ გ~ი სეტისა.

წმიდა გიორგი წარმოდგენილია რომაულ საომარი ტანისამოსით, შუბით და ფარით, გრძელი მოსასხამით და ხმლით წელს უკან. ნიშბი, როგორც იოანესი, ისე ამისი წერტილებიანი წრისაგან არის.

სიტყვა „ლატარი“ ეხლანდელი „ლატალის“ მაგიერად გვხვდება ლატალის ეკლესიების წარწერებშიაც. მეორე პირის მარჯვენა ნაწილზე დროშის თავისა წარმოდგენილია ფიგურა უღრის მთავარ ანგელოზისა, წარწერით: მთავარ - ანგელოზი უღრისა (იხ. ფოტ. № 16909). მთავარ ანგელოზი გამოწყობილია რომაულ საომარ ტანისამოსში ფრთებით უკან, სრულის ტანით, მარჯვენა ხელით მხარზე გადებულს ამოწვდილ ხმალს იკავებს, მარცხენა ხელი წელზე ჩამოკიდებულ ხმლის ქარქაშზე დაუდვია. მარცხენა ნაწილი მეორე პირისა უკავია ასომთავრულ წარწერას, რომელიც ჩამოგრძელებულია თავიდან ბოლომდის (იხ. იგივე ფოტოგრაფია). ჩვენს ფოტოგრაფიაზე წარწერა მშვენიერად მოსჩანს და მისი შემოწმება ადვილია. ეს საჭიროა, ვინაიდან მის რუსულ თარგმანში და გაგებაში ბევრი შეუსაბამობაა ჩადენილი მკვლევართა მიერ. წარწერა იკითხება ასე:

ქ	ქ.
უბე	უბედ-
ღნიე	ნიე-
რნ :	რენ
ღ~თ	ღმერთ-
მნ : ერთო	მან ერთო-
ბილსა : კ	ბილსა კე-
ევსა : ბე	ესა ბედ-
ღნიერსა :	ნიერისა
სუნთისასა :	სუნთეთისასა სუან
ლომი : და დრ	ლომი და დრო-
შის თავი :	შის თავი
დროშითურ	დროშითურთ,
თ : ჩემ დიდისა	ჩემ დიდისა
მონსტრისა :	მონასტრისა
წნრისა : გ~გლ	წინამძღურისა გრიგოლ
კოპსძისა	კოპასძისა-
გან : მოკ	გან მოკ-

სენენ (sic)
ბული.

სენე-
ბული.

ეს წარწერა გადმოღეიული აქვს ბარტოლომეის (იხ. ტაბ II, № 25,) მაგრამ მის წაკითხვაში ბროსსეს შეცდომები მოსვლია (იხ. ბარტოლომეი, გვ. 231), სიტყვა, „სუანეთისასა“ წაკითხულში გამოშვებულია. გამოშვებულია ეს სიტყვა ალ. ხახანაშვილის ტექსტშიც (გვ. 37). დ. ბაქრაძე ბარტოლომეის უჩვენებს, წარწერა არ მოჰყავს და რუსული თარგმანი მცდარია (გვ. 97).

წარწერიდან და დროშის თავის ფიგურებიდან ცხადათ სჩანს: სამი ზევი სვანეთისა, ლატალისა, სეტისა და უღრისა გაერთიანებულან საერთო მიზნისათვის და ამ გაერთიანების აღსანიშნავად სეტის შონასტრის წინამძღვარს გრიგოლ კოპასძეს გაუკეთებია და შეუწირავს ლომი და დროშის თავი დროშითურთ. ამ დროშის თავზე მას გამოუხატავს მფარველნი ანუ პატრონნი თითოეული ზევისა, ესე იგი წა გიორგი სეტისა, წა იონა წინასწარმეტყველი ლატალისა და მთავარ ანგელოზი უღრისა. ამათ სახელობაზე არის აშენებული თავი ეკლესიები ამ ზევებისა.

უღრის ზევად იგულისხმება, როგორც სამართლიანად აღნიშნა ბროსსემ, უსათუოდ ლენჯერის კევი, ვინაიდან ეს კევი მდებარეობს სეტის და ლატალის ზევთა შუა და უამისოდ ლატალისა და სეტის გაერთიანება შეუძლებელი იქნებოდა.

თუ გაერთიანების სიმბოლოს წარმოადგენდენ მფარველნი წმიდანნი ზევებისა, ლომი, გრიგოლ კოპასძის შეწირული, იქნებოდა სიმბოლო გაერთიანებული ძალისა, მათი სიმხნისა და ძლიერებისა. უნდა ვიფიქროთ, ეს ლომის ფიგურა იყო ჩამოსხმული ვერცხლიდან. სვანეთში ჩვენ არ გვინახავს ცხოველის ჩამოსხმული ქანდაკება, მაგრამ საქართველოს სხვა ადგილებში კი გვხვდება. ერთი ასეთი საუცხოო ცხვრის ქანდაკება ვერცხლისა იკოთის ეკლესიიდან ჩვენ კიდეც გამოვეცით (იხ. ჩვენი არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, რუსულ ენაზე, წიგნი V, გვ. 66).

გრიგოლის მიერ შეწირულ ლომს ჩვენამდის არ მოუღწევია, მაგრამ წარწერის შინაარსი ცხადყოფს, რომ ასეთი ლომის ქანდაკება არსებულა. მკვლევართ კი ყველას ასე გაუგიათ, თითქო ლომის კევი ყოფილ იყოს სახელი შეერთებული სამი კევისა (ბაქრაძე, გვ. 97; ხახანაშვილი, გვ. 37; გრ. უვაროვისა, გვ. 132). გრ. უვაროვისა სწერს დ. ბაქრაძის და შანშიევის მიხედვით:

ხსენებული დროშა დიდათ მიჩნეულია ადგილობრივი სვანების

მიერ; მას განსაკუთრებული პირი ჰყავს მიჩნეული შესანახად და გამოსატანად. სვანების გადმოცემით, ეს დროშა თამარ მეფის მიერ არის მათდამი ნაანდერძევი. წელიწადში ერთხელ ულიშობას, ესე იგი, წმიდა ელიას დღეს, გამოიტანენ მას და ერთი ცხენოსანი ამ დროშით ჩამოიარს მთელს სოფელს; თუ ამ დროს მატერიის ლომი კარგად გაიბერება, გაიშლება და ლომის სახე კარგად გამოჩნდება. ეს დიდი ბედნიერების და კარგი მოსავალის მომასწავებელია (შან-შიევი, მცირე შენიშვნები სვანეთში მოგზაურობიდან. ზაფხულში 1885 წ. რუსულ ენაზე, გვ. 129).

13. დოქი ანუ თუნგი, ვერცხლისა. შესანიშნავი ხელობისა, 5 გირვანქა წონით, 40 სანტ. სიმაღლით (იხ. ფოტ. № 16923). სახელური დოქისა მაღალია, სადა, მაგრამ ზედ უზის საუცხოოდ გამოქანდაკებული მხეცი; მგელ - კაცა (ლეოპარდი), რომელიც პირდაღებული და კისერ - წაშვერილი მიიპარება წყლისაკენ (სახე უფრო გარკვეულად იხ. ფ. № 16931 — 16933). ფსკერი დოქისა ცოტა ჩაღრმავებულია შიგ ჩაჭრილი მსხლის მსგავსი ფიგურებით და ირგვლივ კუბიკური წარწერა უვლის (იხ. ფოტ. № 16921). მუცელი დოქისა საზოგადოთ სადა დიდია და სამი მხრით შემკობილია ოქროთი მოყვითლულ „დროზნიცებით“, რომლებშიაც მშვენიერი ნახელავი სირინოზების სახეებია წარმოდგენილი. ერთ მათგანში ორი სირინოზია მოთავსებული, დანარჩენ ორში თითო (იხ. ფოტ. № № 17616 და 17615). ზემო ნაწილზე დოქისა ხელოვნურად გამობერვით განჭედის და მოყვითლულ აშიაზე არაბესკებში წარმოდგენილნი არიან ძაღლები, რომელნიც მისდევენ ლეოპარდებს (იხ. ფოტ. № 16923). ყელი დოქისა მაღალია. აგრეთვე მაღალის და არაბესკებით შემკობილის ტუჩით. ამ ყელზედაც სამის მხრით ოქროთი მოყვითლულ „დროზნიცებში“ მოთავსებულია თითო სირინოზი (იხ. ფოტ. № № 16931 — 16934). იქ სადაც დოქის მუცელი ყელზე გადადის, პატარა მოჩუქურთმებული სარტყელია; ცოტა უფრო ზემოდ მეორე სარტყელია არაბესკებით და კუბიკური წარწერებით. ასეთივე სარტყელი მოიპოება კიდევ სულ ზემოდ, ყელის დასასრულს (იხ. ფოტ. № № 16923, 16931 — 16934). უვაროვის სიტყვით, რომელსაც ეს დოქი დაწვრილებით აღწერილი აქვს (გვ. 139. ტაბ. XLI. №№ 71, 72). კუფიკური წარწერები არ უჩვენებენ არც თარიღს, არც ისტორიულ სახელებს. არამედ შეიცავენ ჩვეულებრივ სურვილებს ბედნიერებისა, სიმართლისა, სიმდიდრისა, ძალისა და სიმხნისა მისი პატრონისათვის.

სენები ამ შესანიშნავ დოქს თამარ მეფის შემოწირულად სთვლიან და სხვა ჭურჭლებთან ერთად კოშკში ინახავენ. რვა კარგად გამოსული ფოტოგრაფია ამ დოქისა საკმაოდ გვაძლევს წარმოდგენას მის დეტალებზე. ეს დოქ-თუნგი უნდა ჰქონდეს სახეში ბერს ბაქრაძეს, როდესაც სწერს: დიდი თუნგი წვერიანი, ვერცხლისა, 5 გირვანქა.

14. **დოქი ვერცხლისა**, 39,5 სანტ. სიმაღლით, მე - 12 საუკუნის ქართული ხელობისა (№ 16926). ფეხი დოქისა მომადლოა და დასერილი კოვზების მსგავსად და მოყვითლული; მუცელი მრგვალი აქვს, შემკობილი სამი „დრობნიცით“, რომელნიც მოცულნი არიან ნაზი სევადის ორნამენტით. იქ, სადაც მუცელი ყელზე გადადის, ოქროთი დაფერილი სარტყელია, ნაჭედი, ზოლებით შემკობილი. ყელი მაღალი აქვს; პირი ფართო, რომელს უელის ვიწრო ლამაზი სარტყელი. ხელი მსხვილი აქვს და მაღალი, ნაწილობრივ მოყვითლული და შემკობილი წახნაგებით. სახელური უერთდება **დოქს ლომის** ანუ ვეფხის პირით. პირის ქვემოთ სევადით გამოყვანილია დიდი ასომთავრულით წარწერა, რომელიც არ იყო შემჩნეული ბარტოლომეის, ბაქრაძის, უვაროვის და ხახანაშვილის მიერ. წარწერა ჩვენ გადმოვიღეთ ოთხ ფირფიტაზე (იხ. ფოტ. № № 16927 — 16930). ის იკითხება ასე:

: ქ : ლთნ : უბდწრნ : ლთსა : სწორსა : მფთა : მფსა : გის : მწსა : ამწსა : ქვთრსგნ.

ესე იგი: ღმერთმან უბედნიერენ ღმრთისა სწორსა მეფეთა მეფესა გიორგის მიწისა ამირასა ქავთარისაგან.

აქ საუბარია მეფე გიორგი მესამეზე, თამარ მეფის მამაზე, (1156 — 1184), და ეპიტეტი ღვთისა სწორი მას ეკუთვნის. ამირა ქავთარ ცნობილი არ არის ჩვენს წყაროებში, მაგრამ გიორგი მესამის ღროს იხსენიება ერთი ქავთარ მეჯინიბეთ - უხუცესი. შესაძლებელია ის **შემდეგ გახდა** ამირად ქართლისა ან ტფილისისა (**H. G. I. p. 399**) ეს დოქი აქვს სახეში ბერს ბაქრაძეს, როდესაც სწერს: დიდი თუნგი ვერცხლისა, გიორგი მეფისა, 4 გირვანქა.

ამის და წინა დოქის სურათები მოთავსებულია აგრეთვე ალბომში „ვასტოჩნოე სერებრო“, პეტერბურგი, 1909 წ. ტაბ. **LXXIII**, 129, 130. ამას გარდა ერთ-ერთ ტფილისის პერიოდულ გამოცემაში მოთავსებული იყო სურათი უკანასკნელი დოქისა და ჯეროვანად განმარტებული მისი წარწერაც. სამწუხაროდ, ეს გამოცემა ეზლა ხელში არა გვაქვს, არც მისი სათაური გვახსოვს და არც ავ-

ტორის გვარი. ავტორი ჩვენს შემდეგ ყოფილა მესტიაში და ამბობდა, თითქო მის მეტს წარწერა არავის შეენიშნოს, მაგრამ, როგორც მკითხველი ხედავს, ჩვენ წარწერა არა თუ შეენიშნეთ, არამედ მის გადმოღებას ოთხი „ფირფიტა“ მოვანდომეთ. ეს სურათები უკვე იყო ჩვენს უნივერსიტეტში და მუზეუმებში, მანამ ავტორი მესტიაში გაემგზავრებოდა.

15. ჩაფი ანუ ჩაყვა, ვერცხლისა, ორი პატარა სახელურით, ფეხებიანი, 23×26 სანტ. მოყვანილობა ჩაფისა ფრინველს მოგვაგონებს. ქვემო ნაწილზე ნაჭედი გამობერვილი შემკობილობა აქვს მსხალის მსგავსი სახეებისა, ხოლო ზემოდ ნაჭედი ორნამენტალური სარტყელი. სახელურზე ერთი ლალი უზის. საერთოდ ლამაზი ნახელავია (იხ. ფოტ. № 17023); ფსკერზე გარედან მხედრული წარწერა აქვს (№ 16935):

: ჩუენ : მეფეთ : მეფემ და : კელმწიფემ დადიანმან : პატრონმან :
ვამეყ : დედოფალთ : დედოფალმან ბატონმა : ელენემ შემოგ-
წირეთ : ჩაყვა : ესე შენ : წმიდა : გიორგის : სეტისას : ჩვენდა
სადღეგრძელოდ და გასამარჯვებლად : შეილების : ჩვენის : აღ-
საზრდელად.

ამ წარწერაში მოხსენებული ვამეყ არის ვამეყ მესამე, დადიანი, ძე გიორგი ლიპარტიანისა. ის მემკვიდრე იყო ლევან მეორე დადიანისა, მაგრამ გაძევებულ იქმნა სამეგრელოდან ქართლის მეფე ვახტანგ მეხუთის მიერ და გადაიხვეწა სვანეთში, სადაც მოკლულ იქმნა 1660 ანუ 1661 წელს. (H. G. II. 1 liv. p.p. 274 — 280. Chroniques Géor. p.p. 86 .. 87). ამაზე უფრო ვრცელი მისი წარწერა არის ამგვარსავე, მაგრამ უფრო დიდს ჩაყვაზე, რომელიც ჩვენ ვნახეთ ოთარ დადეშქელიანის სახლში, ეწერში. ამის შესახებ ქვემოდ იქნება საუბარი. ბერი ბაქრაძე სწერს: დიდი ჩაფი ვერცხლისა რუსუდან დედოფლისა (?), 5 1/4 გირვანქა. აქ თუ სხვა ჩაფი არ იგულისხმება, მაშინ რუსუდან დედოფლის სახელი შეცდომით უნდა იყოს მოყვანილი.

16. სრულიად ასეთივე მეორე დიდი ჩაყვა ანუ ჩაფი, 26×23 სანტ. განირჩევა პირველიდან მხოლოდ შემკობილობის ხასიათით ზემო სარტყელისა (იხ. ფოტ. № 16936). ეს უნდა ჰქონდეს სახეში ბერს ბაქრაძეს, როდესაც სწერს: დიდი ბადია, 4 გირვანქა. სახელური ბატის ნისკარტს ჩამოგავს.

17. მესამე ასეთივე ჩაყვა, 24×19 სანტ. უფრო სადაა, ვიდრე პირველი ორი.

18. სასანთლე ვერცხლისა, სადა მსგავსი ყირამალად დამდგარი საყვირისა, 27 სანტ. სიმაღლით (იხ. ფოტ. № 16939). ირგვლივ აქვს მხედრული წარწერა:

ქ : ესე სასანთლეს (sic) დეის მამა ჯოლიას არის
შემდეგ:

შემოგწირეთ : ჩვენ : მეფეთ მეფემ : პატრონმან : ზაგრატ და
თანა : მეცხედრემან : ჩუენმან დედოფალმან : ბატონმან :
თამარ სასანთლე ესე : ხელმწიფობისა ჩვენისა : წარსამართებ-
ლად : წმინდას : გიორგის . სეტისას : ქრ~ს : სამას : ორმოცდა :
თერთმეტსა :

ქორონიკონი უდრის 1663 წელს. აქ მოხსენებული მეფე ზაგრატ არის იმერეთის მეფე ზაგრატ მეოთხე (1661 — 1680), თამარი, კონსტანტინე მუხრან-ბატონის ასული, მანვე ამავე 1663 წელს შეირთო.

19. საცეცხლური ბრინჯაოსი, სირიული რაგისა, ტლანქი გამობერვილი სახეებით ახალი აღთქმის სცენებისა. ეს სცენები კარგად მოსჩანს ჩვენს სამს ფოტოგრაფიაზე, №№ 16937 — 16939.

20. ზარი დიდი, გატეხილი მხედრულის წარწერით (იხ. ფოტ № 16911).

ქ . ჩუენ : ლ~თივ : გუირგუინოსანმან : მეფეთ : მეფემან :
ბატონმან : ალექსანდრე : შემოგწირეთ : მცირე : შესაწირავი :
ზარი : ესე : თქუენ : მოწამეთა : მთავარსა : წმინდას : გიორ-
გის : სეტისას : მეფობისა : ჩუენისა : წარსამართებლად : და
დღეთა : ჩუენთა : სადღეგრძელოდ : ჰოი : წმიდაო : გიორგი :
მეოხ : მცველ : და მფარველ : გუექმენ : აქაც : და მას :
დღესა : დიდსა : განკითხვისასა : წინაშე : ლ~თისა : ამინ.

21. მეორე უმცროსი, მაგრამ კარგად შენახული ზარი, იმავე ალექსანდრე მეფისა; ზარი შეწირულია სეტის მთავარ ანგელოზის ეკლესიასათვის, მაგრამ ინახება ამ წ~ის გიორგის ეკლესიასთან. აქვს შემდეგი მხედრული წარწერა:

ქ . შემოგწირეთ თქუენ სუანეთის სეტისა მთავარანგელოზსა

ჩუენ მეფეთ მეფემან ალექსანდრემ ზარი ესე. შეიწირეთ წმინ-
დანო მთავარანგელოზნო მცირე შემოსაწირავი ესე მეფობისა
ჩუენისა წასამართებლად და ცოდვათა ჩუენთა შესანდობარად.

ყურადღების ღირსია, რომ წარწერებში ეხლანდელი თემის სა-
სელი მესტია არ გვხვდება, არამედ ყოველთვის სეტი. წინეთ ალბათ
სახელი მესტია არ არსებობდა და მთელი თემის ანუ ხეობის სახელი
იყო სეტი.

22. ბარტოლომეის დროს ამ ეკლესიაში ინახებოდა **ლაგამი**
უცხო ფორმისა, ცული მახვილოვანი ორივეს მხრით და ფარი. დე-
ჯანოზი (უკეთ ვსთქვათ, პაპი) ირწმუნებოდაო, ამბობს ბარტოლო-
მეი, რომ ეს ლაგამი ოდესღაც თამარ მეფეს ეჭირა ხელშიო და მით
ატარებდა ცხენსაო, ხოლო ცული მის წინ დაჰქონდათო. ფარზე
ყოფილა ამოჭრილი რამოდენიმე სანახევროდ გადასული არაბული
ლოცვები, უმნიშვნელო (იხ. ბარტოლომეი, გვ. 169). ეხლა არც
ერთი ეს ნივთი აღარ არის.

23. უფრო სამწუხაროა მეორე ძვირფასი ნივთის დაკარგვა,
რომელიც წინეთ ინახებოდა ამ ეკლესიაში. ეს იყო **ვერცხლიდან გა-
მოქანდაკებული ანუ ჩამოსხმული სირინოზი**, რომლის წონა ყოფი-
ლა ბერი ბაქრაძის აღწერილობით, სამი გირვანქა. ის ასე იხსენიებს
ამ ნივთს: სირინოზნი ვერცხლისა, სამი გირვანქა; ორივეს მხრით
თავი ქალია და ბოლო თევზისა. ჩვენ დიდი მადლობელი უნდა ვი-
ყოთ ბერნოვილისა, რომელსაც გადმოუხატავს ეს ნივთი და მოუ-
ქცევია მისი სურათი თავის გამოცემაში (გვ. 137, სურათი 17). ამ
სურათითაც ცხადათ სჩანს, თუ რა შესანიშნავი ხელოვნების ნივთი
ყოფილა ეს სირინოზი; ბერნოვილის სიტყვით, მისი სიმაღლე ყო-
ფილა 40 სანტ. ის სამართლიანად შენიშნავს, რომ თავი და თავის
შემკულობა ამისი ნამდვილი ქართული ხასიათის არისო. ეს ნივთი
საკმეველის შესანახად ყოფილა განკუთვნილი.

24. ბერნოვილს უნახავს ამ ეკლესიაში კიდევ **ორი ვერცხლის
ბარძიმი**, შემკობილი ორნამენტებით და მათი სურათი მოუთავსე-
ბია თავის შრომაში (გვ. 138). მისი აზრით, ესენი სამასი თუ ოთხასი
წლის წინად უნდა იყვნენ გაკეთებული. ჩვენის აზრით კი ბევრად
უფრო გვიანია. არც ეს ბარძიმები შენახულა ჩვენს დრომდის.

25. **სახარება**, 26×22 სანტ. დაწერილი ეტრატზე კარგის ასო-
მთავრულით ორ სვეტად, თითოეულ სვეტზე 19 სტრიქონია, ყდა

ხისა აქვს, ტყავ-გადაკრული. ორივე მხარე ყდისა შემკობილია ჯვარით, რომელიც გამოყვანილია ვერცხლის ლურსმის თავების მაგვარად. ყდა დაზიანებულია, ფურცლები არეული. შეიცავს 304 ფურცელს. ამას გარდა ოთხ ფურცელზე წარმოდგენილია კარგი ნახელავი ოთხი მახარობელის სურათი, ფერადის წამლებით დახატული. ესენი ყველა გადმოღებულია, (იხ. ფოტ. № № 17183 — 17186). რვა ფურცელი (და არა შვიდი, როგორც ა. ხახანაშვილი ითვლის), უჭირავს ფერადებითვე საუცხოოდ შესრულებულს კანონებს (ესენიც გადმოღებულია, (იხ. ფოტ. № № 17187 — 17194); ერთ ფურცელზე ასეთივე შემკობილი კამარა არის ორ სვეტზე დაყრდნობილი და ამ კამარის ქვეშ წარმოდგენილია ერთობ ლამაზი წნული ჯვარი წითელს ფონზე მცენარეებითურთ დაბლა. ჯვარი შესრულებულია მწვანე ფერადებით. ჩვენ ესეც გადმოვიღეთ (იხ. № 17195). ერთი ფურცელი ამ სახარებიდან ამოჭრილი ჩვენ ვნახეთ ლატალის საზოგადოებაში მცხოვრებ სევასტი ჩარკვიანის ხელში; მას ეს ჯიბეში უძევს, საფულეში, ოთხად დაკეცილი, და სულ თან დააქვს, რომ არავინ მოჰპაროს. ეს არის პირველი ფურცელი მე-21 რკეულისა. ამ ფურცლის ქვემო აშიაზე მერმინდელის ნუსხა ზუტურის ხელით სწერია:

„სეტისა წაუნდა გიორგის შემოგწირე მე თავადმა ზურამ ჩარკვიანმან კატი ესე მაცხოვრისა და შემიწყალე მონა შენი ამინ“.

როდესაც მე ვკითხე, თუ რად ამოიღო ეს ფურცელი სახარებიდან, მან მიპასუხა: ეს ჩამი თავადობის საბუთია და მე უნდა მქონდესო. ამაზე მესტიელებმა დასტური დამცესო. ჩარკვიანები აზნაურები იყვნენ და თავადებად საბუთებში არა სჩანან; შეიძლება მინაწერი ყალბი იყოს.

სახარების ტექსტი იწყება ევსების წერილით კარპიანესადმი. იოანეს სახარების ბოლოში წერილის ნუსხა ზუტურის ხელით სწერია:

დღე ღა დაესრულა/ წმე ესე წიგნი სხრბისაჲ/ ოო იჳ ქე მოწყალეებითა/ შენითა : შეიწყალე : და ადი/დე სულიერად : მონაჲ შენი/ მომგებელი წოდისა ამის/ წიგნისაჲ იღუნ იშხნელი აუნ/ იყავნ :.

ხელნაწერის ბოლოს ვრცელი შესავალის შემდეგ არა ისტორიული შინაარსისა ვკითხულობთ:

რღონისათსცა მე საწყალ/ობელმუნ და ყლთა შს მკ/უი-

დრთა სფულსათანა/ კლულევეანმნ და უნა/ნელმონ გლახაკმონ ილა/-
რიონ ძემონ მასორისმონ / იშხნელ ეპისკოპოზ/მან მოვიგე წუა
ეაუ თ/თხთაუ და აღვაწე/რიე ფასითა სრულე/ბითა რუ ფულა წა-
დიერე/ბით სურვილი და სიყუარული მაქუნდა / ამისა მიმრთ
და შევი/ყუარენ თხრობანი ესე/ და ესეცა მსგავსად ძალისა ჩე-
მისა რული პატი/ყთა მთ ზემო კსენებულ/თა დაქსნასა გუაოწ-
ყებს/ და კეთილთა მთ მქსნელისა/ ჩინისა მრ ყოფულთა (1)
გუახარზს/ და შერაჲ ვიყუარე ვილუაწე / მოგებად და აღვწერე
ლავრ/ასა შა კახლსა წუდისა წინა მორბედისა იოვანესა ოშკს
კლთა გლახა/კისა გბრლ გვის ძმის წულისაჲ/ თა ქრონიკუნსა ::
სუნგ :: სა :: /

სალოცველდ და სადიდებე/ლად ლთივ მრწმონეთა
მფთა/ ჩნთა ბგრტ კურაპალატისა/ და ღუდისა მათისა მრმ
დედოფ/ლთა დედოფლისა ადუნ ღუნ/ სალოცველდ და სალხინე-
ბ/ლად საწყალობელისა სულისა/ ჩემისა და სა[ლოცველდ სულ-
თა]/ თსთა ჩემთა ცუცხლთა და მცე/ლებულთასა და სალცვე/-
ლდ ძმისა ჩემისა იოვანესა/ და შვილთა მისთა მასო/რის და
გვისთჲს აწ გვედ/რები ყლთავე რნი იმსახო/რებდეთ და აღ-
მოიკითხვი/დეთ წა ამს წიგნსა კსენე/ბულმცა ვარ წთა შა
ლც/ვთა თქნთა :: / აწ რაჲსაცა ვის მიზეზი/სა გზისა (sic) წუა
ესე წიგნი ვის/თნაცა მოიწიოს და შემო/გივრდეს (sic) და ჩემად
ველარა / მოიწიოს და მე გამომა/კუას განა თო მე თვით და /-
ოტეო ვის და მივსცე სა/ლოცველად ჩემდა და მას გამოა~კუას
[კრულმცა] არს სტყუითა/ დაოსაბამოჲსა ღთისაჲთა / ექუსთა
კრებათა მადლითა / ... ე : პტრიაქთა ჯრითა წთა მოციქუ/ლთა
მდლითა იოვანე ქ/ართლისა : კ : ჯრითა და / ვინცა ვინ ესე
ჩემი დაწე/რილი საქმით აღასრულოს/ ჯჲა აქუს ღთისაგუნ და
ჩემ/ გლახაკისაგუნ :: /

აწ გევედრებით ყლთა რნი / შმდგომითი შუდ ღირ(ს) იქმნეთ
და / გოლის კმა ყავთ პოვნად / სარგებელისა ნამოშაკევისა /
ამისგუნ ჩინისა რუ მეშინის ნუ / უკუე და არლარა საძიებელ /
იყო ამიერითგუნ დუდი ესე საიდ / ომლოჲ კსნისჲ ვინაჲთგუნ
აწ / ვე უწყი ეს წუწტყლბათა / აღსრულებუდ და მიდრეკილ ა /
რ დღე და შეუტრცხს ოქრუჲ / სიწმიდე წუე მდებარე არს ძღლ-
თა / და მარგალიტი დაითრგუნვის ღრ / თა მრ გრნა ოქრუჲ

1) უნდა იყოს: ყოველთა.

ოქრუჲ არ / ს და მარგალიტი ღრთა მურღა თო / დაითრგუნვის
იხილეთ გუნყო / ფილებუჲ შუს მრგულტისა და ღრთა / ყავთ
ქსენებჲ ჩინი კთლი და მიით / უაღეთ გულს მოდგინებუჲ
რუა / თქნ და ჩუნ ნაყფურ ვიპუნთ ორისა / ჩუნისა იუჲ ქუსა
მუს გამოჩინებუსა მის / სა ღუბჲ თნა სამარადისოდ თმშოთ /
ერთარსებითა სლისა წდიჲ / საფთა უკუნი / თი ოჲკე / აუნ :

ეს ანდერძი შესავალითურთ ჩვენ სრულად გვაქვს ფოტოგრა-
ფიულად გადმოღებული, იხ. № 17182, 17207.

ამ სახარებას იხსენიებს ბარტოლომეი; ბაქრაძეს ნაწილობრივ
აქვს ანდერძი გადმოწერილი და შეცდომით ოშკის მონასტრის მა-
გიერ ოპიზას კითხულობს (გვ. 98); ხახანაშვილს სრულად აქვს
ტექსტი ანდერძისა მოყვანილი, მაგრამ შეცდომებით; ზოგიერთი
სიტყვები მას გამოშვებული აქვს. ზოგიერთ ადგილებს ტექსტისა ის
ადარებს სხვა ხელნაწერ სახარებათა ადგილებს (იხ. გვ. 9 — 13).
ხელოვნების მხრით სახარება აღწერილი აქვს გრ. უვაროვისას (გვ.
149 — 150), ორი სურათით, ერთი იოანე მახარობელისა (სურ.
78 და მეორე კამარისა (სურ. 79).

26. დ. ბაქრაძე უჩვენებს სეტის ეკლესიაში პატარა ჯვარ-
ცმის ხატს, წარწერით (გვ. 17):

ქ ჯუერცმაო ქ	ჯუარცმაო ქ
რისტესო : მეოხ	რისტესო, მეოხ
ექმენ : სას	ექმენ სას-
ოებით; მო	ოებით მო-
ქენესა : თქ	ქენესა თქ-
ენსა : გუგა	ვენსა გუგა-
ელიგას :	ელიგას
უდარანსა : და : მღ	უდარანსა და მეუღ-
ლსა : მსა : ლელას .	ლესა მისა ლელას.

ეს ხატი იქ აღარ მოიპოება.

ეს ხატი ჩვენ იქ არ გვინახავს, როგორც არ უნახავს ეს გრა-
ფინია უვაროვისას და ა. ხახანაშვილს, მაგრამ შემდეგ ბ. ნიჟარა-
ძემ ტფილისში მოგვიტანა პატარა ვერცხლის მოოქრული ფირფი-
ტა, რომელიც, ექვს გარეშე, შეადგენდა ზედა პირს პატარა სახარე-
ბის ყდისა. აქ შუაში წარმოდგენილია ჯვარცმის ფიგურა წინამდგო-
მებით, მარიამით და იოანეთი; თავი მაცხოვრისა დაზიანებულია;
ოთხივე მხრით შუა ფირფიტას ახლავს მცირე ფირფიტები, რომელ-

ნიც ფარავდენ წინეთ ოთხივე მხარეს სახარების სისქისა და ამათზე მოყვანილია ზემო აღნიშნული წარწერა, ხოლო ეხლას ის ნაწილი, სადაც წერებულა მეშვიდე სტრიქონის ასოები: ელი, მოტეხილია. ამას გარდა, კუთხეებში ამ მცირე ფირფიტებისა წარმოდგენილია წელსზევითი ფიგურები წმიდათა; ამათში ქვემოდ, მარჯვენა კუთხეში, ღვთის მწობლის ფიგურა მთელად დაცულია, მარცხნივ ფიგურა აკლია, ხოლო ზემოდ, მარცხნივ, დაზარალებულია და მარჯვნივ ქვემო ნაწილია დაცული. ყველა ფიგურას ხელები გულზე აქვს გაშლილი სავედრებლად. ჯვარცმის ხატს მესტიაში ბერი ბაქრაძეც იხსენიებს 1864 წლის აღწერაში ამ სახით:

„ხატი ჯვარცმისა მცირე, ოქროსი, შემკობილი გუგა გელიგას უდარანსა და მეუღლისა მისისა ლელუასაგან“.

ცხადია, ეს შეცდომით წაკითხულია, მაგრამ ეჭვი არ უნდა იყოს, რომ ორივე ავტორს ეს ჩვენ მიერ აღწერილი ფირფიტა აქვთ მიღებული ჯვარცმის ხატად. ხელობა მე-16 საუკუნის უნდა იყოს. ფოტოგრაფიული სურათი აღნიშნული ფირფიტისა ხელთა გვაქვს, მაგრამ ეს ერმაკოვის კოლექციაში არ შედის.

სოფელი ლალამი.

სოფელი ლალამის ეკლესია მაცხოვრისა ძველია, თლილის შირიმის ქვისაგან აშენებული. ეს ეკლესია სხვებისაგან დიდათ განირჩევა. სულ ქვემოდ, მიწაში ამას სარდაფი აქვს, რომელიც საბერო სენაკსა ჰგავს და მართლაც, სვანების გადმოცემით, აქ ბერი ცხოვრობდა. აქედან თქვენ აღიხაროთ მეორე, უფრო ვრცელს ზალის მსგავს ოთახში, რომელიც თაღებით არის მოცული, მაგრამ ეს კიდევ ეკლესია არ არის, ამას საკურთხეველი არ ახლავს. ეკლესია არის იმ ზალის ზემოდ, პატარა; მას დასავლეთით ეკვტერი აქვს და აქედან არის შესავალი ეკლესიაში. ამნაირად, ეკლესია თითქო სამ-სართულიანია, მაგრამ ჩვენის აზრით, სამივე ნაწილი სხვა დასხვა დროს არის აშენებული და ამიტომ ერთი სახე არა აქვს. ეკლესიის ნაწილი თვალსაჩინოდ განირჩევა სხვა ნაწილებისაგან და ეტყობა, შემდეგ არის აშენებული. მთელი შენობა შემოზღუდულია გალავანით და ორი კოშკით; შენობა იჩრდილება მაღალი, ტოტებ-გაშლილი იფნის ხეებით (იხ. ფოტ. № 17622). მარჯვნივ ეკვტერს მიშენებული აქვს ოთხ-კუთხედი ოთახი, რომელიც ეკლესიას არ უერთდება კარებით. კანკელი ძველია, ქვისა, მოხატული, სამი კამარით, ერთი შესავალი კარით, რომლის ორივე

მხარეს პატარა სვეტებია; ხოლო კუთხეებში ნახევარი სვეტები. საკუთხეველში ორი პატარა უბეა. ერთი სარტყელი, რომელზედაც თაღია დამყარებული, სამხრეთ და ჩრდილოეთ კედლებს ჰყოფს ორ-ორსკმარათ. ფანჯარა აქვს აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით. ფრესკები ჰქონია ამ ეკლესიას არა თუ შიგნით, აგრეთვე გარეთაც, ზემო ნაწილში, მაგრამ ეხლა მოშლილია; შიგნით კედლები ორ რიგად არის გაყოფილი; ზემო ნაწილში უფრო მოსჩანან ფრესკები. საკუთხეველის კონქში მაცხოვარია; ჩრდილოეთის კედელზე, ზემოდ ყოფილა მიცვალება ღვთის მშობლისა, ვინაიდან აქ გავარჩიეთ წარწერა: აქა დედისა ღვთისა მიცვალება. ამას ქვეშოდ ყოფილა წარმოდგენილი აღმშენებელი ეკლესიისა, სრულის ტანით, მაღალის ქუდით, ქართული ჭრელი ტანისამოსით და გრძელის სარტყელით, შედარებით ახალგაზრდა, მაგრამ წვერიანი. სამხრეთის კედელზე ეტყობა ფრესკების წარწერა: კვირიკე, აბერკი. წმ. გიორგი. ა. სტოიანოვის დროს ფრესკები უკეთ ყოფილა დაცული (გვ. 392 — 393). ამ ეკლესიის გეგმა და განაკვეთი ჩვენ ხელთა გვაქვს. ეკლესიაში ინახება:

1. საუცხოო ხელობის ხატი სიმეონ მესვეტისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლით ნაჭედი, 36,5×23 სანტ. (იხ. 16924). შუა ნაწილში ხატისა ამართულია დასერელი სვეტი, დამყარებული კვარცხლბეკზე სამი საფეხურით; შუაში ეს სვეტი შემკობილია აკანთით და სვეტის თავი კორინთის რიგისაა, მშვენიერად შესრულებული. სვეტის თავზე წელსზევითი ფიგურაა სიმეონ მესვეტისა, წვერით და საბერო ბარტყულით თავზე, წამოსასხამით ტანზე და ასომთავრული წარწერით: წმ. სმნ სკრლთა მქდი. ხელები გაშლილი გულზე აქვს მიდებული, ლოცვის სახით. თავის ირგვლივ ორი დიდი წრე უვლის, შეერთებული სამ ადგილას ზოლით, ჯვარის სახეთ. ფიგურა ერთობ ლამაზია. მარცხნივ სვეტისა, ქვემოდ, საეპისკოპოზო ტანისამოსში გამოწყობილი მაღალი ფიგურაა წარმოდგენილი, სავედრებელად მიმართული ხელებით და წარწერით: „ანტი ცვგრი“. ჩარჩო ხატისა შემკობილია ერთობ ლამაზი ნახელავი, გაშლილი ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით და მედალიონებით წმიდათა. ზემოდ ვედრებაა, წარწერებით სახელებისა: იუჰ ქე, ქდა ღა, წმ. იუ; მარჯვნივ და მარცხნივ მთავარ ანგელოზნი: წმ. გზბრლ, წმ. მქლ და პეტრე და პავლე: წმ. პე, წმ. პლე; ქვემოდ მოციქულნი: წმ. მათე, წმ. ლკა, და წმ. გი. მარჯვნივ თექვსმეტ - სტრიქონიანი წარწერაა:

მე გლ~ხკმ~ ა~ნ
ტ~ნი ცგ~რლმ~ნ ი
შ~ხს ყფ~სა ჩ~მსა
მტტ~ვრლი ად~გლ
ი ოკ~რი ვნ~კ და
ვ~შნე და წ~ა სმ~ნს
შვ~სწრე და ხ~ტი
ესე შ~ვკმ~ნ ეკლს
ამ~სა დაოსნე
ს~ქსრდ სლ~სა ჩ~მისა
ვინცა კნინი ნ
მსხრბი ესე ჩ~ი შეც
ვლს წ~ა ს~მნ არსმ
ცა დ~სჯლი მ~სი წ~ე
ქ~ა დ~ლს მს გ~ნკი
თ~ვის~სა ამნ .

მე გლახაკმან ან-
ტონი ცაგერელმან იშ-
ხანს ყოფასა ჩემსა
მტტე~რლი ადგილი
ოკერი ვნახე და
ვაშენე და წმიდასა სვმეონ:
შევსწირე და ხატი
ესე შევკმენ, ეკლესია-
სა მისსა დავასუენე
საქსრად სულისა ჩემისა.
ვინცა კნინი ნა-
მსახურები ესე ჩემი შეც-
ვალოს, წმიდაა სვმეონ არსმ-
ცა დამსჯელი მისი წინაშე
ქრისტესა დღეს მას განკი-
თხვისასა, ამინ.

ეს წარწერა პირველად ბარტოლომეიმ გადმოიღო და ბროსემ ვეარჩია (ბარტოლომეი, გვ. 195, 230. ტაბ. IX, № 23) შეცდომებით. საკვირველია, რომ დ. ბაქრაძეს და ა. ხახანაშვილს ლაღამის ეკლესია არ უნახავთ. დ. ბაქრაძე ერთ ადგილას იხსენიებს ანტონ ცაგერელს, უჩვენებს ბარტოლომეის შრომას და ამბობს: წარწერა მე ვერ ვნახეთ (გვ. 80).

ბერნოვილს ეს ხატი გადმოუხატავს (გვ. 135, ნახ. 14), მაგრამ სამწუხაროდ, არა ჯეროვანად; სიმეონ მესვეტისათვის ქრისტეს სახე მიუტია და ის ქრისტედ ხადის; ხოლო ანტონი ცაგარელი ვინცა წმიდანად გამოჰყავს. ხელობას კი ალტაცებით იხსენიებს.

გრ. უვაროვისა ბარტოლომეის გადმოღებულ წარწერას უჩვენებს და შენიშნავს, რომ წარწერა ძნელი წასაკითხიაო (გვ. 107). მან დაწვრილებით აღწერა ეს ხატი და გამოარკვია, რომ სვეტზე ქრისტე კი არ ზის, არამედ სიმეონ მესვეტე და გამოსცა ფოტოგრაფია ხატისა, მაგრამ არა ვარგი.

კვარცხლბეკის საფეხურზე ჯვარისა მოიპოება კიდევ მეორე წარწერა, რომელიც შეუშინველი დარჩა მკვლევეართა მიერ. წარწერა იკითხება ასე:

ქ~ე შ~ე ფილიპე
ოქრო მქედელი ა~
წ~ო სმნ შ~ე ანტი

ქრისტე. შეიწყალე ფილიპე
ოქრო მქედელი, ამინ.
წმიდაო სვმეონ, შეიწყალე ანტონი.

ამ რიგად, ეხლა ვიცით, რომ ხატი შეუკვეთია ანტონი ცაგერელს იშხანს ყოფნასა შინა; ხოლო გამჭედელი ყოფილა უებრო ოქრომჭედელი ფილიპე, წინამორბედი ბეშქენ და ბეჭა ოპიზართა. უნდა ვიფიქროთ, რომ ანტონი წინეთ ცაგერელი ყოფილა და შემდეგ გამხდარა იშხნელი, იშხნის ეპისკოპოზი ტაოში, და იმ დროს მოუგია ეს ხატი. იშხნის წარწერებში მოხსენებულია ორი ანტონი. ერთი მათგანი ყოფილა არქიეპისკოპოზი და განუახლებია იშხანის ეკლესია 1032 წელს. მეორე იშხნის ეპისკოპოზს ანტონის გიორგი II-ს დროს (1072—1089) განუახლებია კარის ბჭე იშხნის ტაძრისა(1). ერთი ამათგანი უნდა იყოს მომგები ჩვენის ხატისა. ამრიგად, ხატი უნდა ეკუთვნოდეს მე - 11 საუკუნეს და არა მე -12-ს, როგორც ფიქრობს გრ. უვაროვისა (გვ. 107).

2. ხატი მაცხოვრისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 79×59 სანტ. (№ 16941). მაცხოვარი ტახტოსანია, ჩვეულებრივის სახით და დიდის ჯვარის ნიშნით. წარწერა სახელისა: მცხრ. ეზო შემკობილია ვაზის შტოთა ორნამენტით. ჩარჩო წვრილის რომბ - ლურსმულის ორნამენტით და წმიდათა მედალიონებით. ზემოდ ვედრებაა, აქეთ - იქით მთავარ ანგელოზნი; ქვემო აშია მოშლილია. ქვემოთე წარწერაა:

ქ. მცხვრო შვნდნ. ცდნ. აქ~დს.

ესე იგი: მაცხოვარო შეუნდვენ ცოდვანი აქადარს.

ხატი უნდა იყოს მე - 16 — 17 საუკუნისა.

3 ხატი წა გიორგისა, კარედი, სამი ფრთით; შუაში და შიგნით კარებზე წმიდათა სახეები ყოფილან წამლით დახატული, მაგრამ ეხლა სულ მოშლილია; ოქროს მოცულობა მათი, ლამაზი ხელობისა, დარჩენილია. შუაში ყოფილა წა გიორგი, წარწერით: წ~ე გ~ი; მარცხენა ფრთაზე წა დიმიტრი: წ~ე დ~ე; მარჯვენაზე: წ~ე თ~ე (ასოები გადმობრუნებულია). აშიები შემკობილია ლამაზი ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით (იხ. ფოტ. № 16950). გარეთ კარებზე წარმოდგენილნი არიან ნაჭედი მთავარ ანგელოზები, წელს ზევით; მარცხნივ მიქაელ, წარწერით: წ~ე ∴ მიქელ მთვრნგზ. მიქელ საომარ ტანისამოსითაა, მარჯვენა ხელში მხარზე გადებული ხმალი უკავია; მარცხენა ხელი ხმლის ქარქაშზე უდევს; ნიშნი დიდი აქვს. მარჯვენა კარზე გაბრიელ მთავარ ანგელოზია, წარწერით: წ~ე ∴ გბრელ. ამას მარჯვენა ხელში სა-

1) ეს გამოიკვა ჩვენი ექსპედიციის დროს 1917 წელს.

ზომი აქვს, მარცხენაში — ბურთი, ზედ გამოსახული ჯვარით. ქვემოთ რვა - სტრიქონიანი წარწერაა (№ 16949):

წო :	გო :	მობ დ მფრვლ	წმიდაო გიორგი, მეობ და
მქმნ :	მოსვა :	შნსა	მფარველ მექმენ მოსავსა შენსა
ნამორაძეა	გრი		ნამორაძესა გრი-
გოლს :	დ მევლლესა		გოლს და მეუღლესა
ჩემსა :	გა		ჩემსა გა-
რანდს :	დ		რანდუსს და
შვილთა :			შვილთა
ჩენთა :	ამნ .		ჩენთა, ამინ.

ჩენის აზრით, გარე ფიგურები და მორთულობა ამ კა...კ... ხატისა არ არის უძველესი მე - 16 — 17 საუკუნისა. ხოლო შინაგანი ნაწილი უფრო ძველი უნდა იყოს, ასე, არა უგვიანეს მე - 14 საუკ.

4. **ხატი წინასწარმეტყველი იონასი, კარედი, სამ - ფრთიან - 14,5×12 სანტ.** ყველა ფიგურები და ნაწილები ხატისა წამლით არის დახატული; შემკობილობა მეტალისა არა აქვს. (№ 16940). შუა ნაწილში წარმოდგენილია წინასწარმეტყველი იონა დიდი ქარტით მარცხენა ხელში, რომელზედაც ბერძნული წარწერაა. მარცხნივ მის წინ დაჩოქილი მვედრებელი ბერია. კარებზე. შიგნიდან, წარმოდგენილნი არიან, მარცხნივ: წა ნიკოლოზ, თეთრ სამღვდელო-მთავრო ტანისამოსით, რომელიც მარწყვის ფერი ჯვრებით არის შემკობილი; მარჯვნივ: იონანე ღვთის მეტყველი, გაშლილი წიგნით ხელში. წინა პირის მხატვრობა სულ მოშლილია. ეტყობა მხოლოდ, რომ აქ ყოფილა სცენები, იონას ნავეიდან გადმოგდებისა და მისი ნიანგის მიერ შთანთქმისა. გრაფინია უვაროვისას ეს ხატი მიაჩნია ბიზანტიური ხელოვნების ნაშთად მე - 11 — 12 საუკ. (გვ. 122).

5. **ხატი ღვთის მშობლისა, ჩჩვილედი, ოქროთ დაფერილის ვერცხლით ნაქედი, 55×39,5 სანტ.** (№ 16943). ღვთის მშობელი წარმოდგენილია სრულის ტანით, ძითურთ მარცხენა ხელში; მარჯვენა გულზე აქვს დადებული, სამლოცველოდ; წარწერა: დ-და ლ-თის; ქრისტეზე ბერძნული წარწერაა სახელისა. ჩარჩო რომბ - ლურსმული ორნამენტისა შემკობილია 11 - ფიგურიანი პატარა მედალიონებით და რვა დიდრონით, მაგრამ ესენი სადაა. პატარა მედალიონებში სულ მთავარ ანგელოზები არიან წარმოდგენილნი, ხოლო ერთში ზემოდ ღვთის მშობელი ჩჩვილედი. ეზო შემკობილია ფოლაქების მსგავსი რგოლებით ორივე მხარეს ღვთის მშობლისა. ხელობა მე - 15 — 16 საუკუნის უნდა იყოს.

6. ხატი მთავარ ანგელოზ მიქაელისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 23×18 სანტ. (№ 16948). მთავარ ანგელოზი სრულის ტანით და ფრთებით არის წარმოდგენილი; მარჯვენა ხელში მხარზე გადებული ხმალი უჭირავს; მარცხენა ხმლის ქარქაშზე უძევს. აშია რომბ - ლურსმულია მედალიონებით, მაგრამ უსახოდ. ხატი დაზიანებულია; ზემოდ ორივე მხარეს თავისა ერთი სტრიქონი წარწერაა, რომელიც გაგრძელებულია ორ სტრიქონად ქვემოდ და იკითხება ასე:

წო :	მიქაელ	::	შეიწყლე	::	წმიდაო მიქაელ,	შეიწყალე
ერსთვთ	::	ერისთ			ერისთავთ	ერისთა-
ვ	::	კხბრ			ვი	კახაბერ-
ი					ი.	

ერისთავთ ერისთავი კახაბერი შეიძლება იყოს ის კახაბერ ვარდანის ძე, რომელსაც თამარ მეფემ მიუბოძა მეჭურჭლეთ უხუცესობა, მაგრამ ხელობა ხატისა უფრო მე - 14 საუკ. მოგვაგონებს, ვიდრე მე - 12-ს.

7. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 29×22,5 სანტ. მხედარი წარმოდგენილია სრულის ტანით, შუბით და ფარით და წარწერით: „წ. შმეწიე“... ალბათ გაგრძელება წარწერისა იყო ქვემო აშიაზე, რომელიც არ შენახულა (№ 16947). მარჯვნივ და მარცხნივ რომბ - ლურსმულ აშეებზე წარმოდგენილნი არიან სრულის ტანით, საომარ რომაულ ტანისანოსებით წმიდანნი მხედარნი; სახელები არ უწერიათ. ხატი მე - 17 საუკ. უნდა იყოს.

8. ნაწილი ოქროთი დაფერილი ვერცხლის ხატისა, ნაჭედი; რომელზედაც დაკულია პატარა, მუხლებს ზევითი ფიგურა წა გიორგისა, შუბით და ფარით. რომაულ საომარი ტანისამოსით და წარწერით: წა გა. ზემოდ ორმაგი ბროწეულის ყვავილების ორნამენტია საუცხოო ხელობისა (იქვე № 16947); უნდა ეკუთვნოდეს მე - 12 — 13 საუკუნეს.

9. კარი კარედი ხატისა, მარჯვენა ნაწილი, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, რომელზედაც გამოსახულია წა დიმიტრი სრულის ტანით. ამოწვდილი ზმლით და წარწერით: წა დმტრი. (იქვე № 16947). მე - 17 — 18 საუკ.

10. ხატი ღვთის მშობლისა, წელსზევითი, ვერცხლისა, ნაჭედი, 18×14 სანტ., ნაწილობრივ მოშლილია, ფოლაქის მსგავსი სამ-რი-

გი აშიებით და შერეული ქართულ - ბერძნულ ასოების წარწერით სახელისა (იქვე, № 16947). ხელობა ტლანქია, მე - 17 — 18 საუკ.

11. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 18×14,5 სანტ. მხედარი წარმოდგენილია მდგომარედ. შუბით და ფართით; აშია ფოლაქოვანია; წარწერა ზემოდ: წა; ქვემოდ: გარ (ასოები გადმობრუნებულია); ერთობ ტლანქი ხელობისა არის, მე - 18 — 19 საუკ. (№ 16945).

12. ხატი მაცხოვრისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 19×15 სანტ. მაცხოვარი ტახტოსანია. ჩვეულებრივის ნიშნებით, ჯვარის სახის ნიშნით. აშიები ორ-ფოლაქოვან წრეში ყლორტების მსგავსად არის შემკობილი. წარწერა: ავ (უკანასკნელი ასო გადმობრუნებულია) ქე. ტლანქი ხელობისა არის, მე - 18 — 19 საუკ. (იქვე, № 16945).

13. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, 20×15 სანტ. ნაჭედი, წმიდანი წარმოდგენილია სულ ახალგაზრდათ; პირის სახე მოცულია ირგვლივ კიკინებით; მარჯვენა ხელში შუბი უჭირავს, მარცხენა ფარზე აქვს დადებული. ეზო ხატისა საცერის მსგავსად არის შემკობილი; აშიები შემკობილია რომბებით და ბალახებით და სადა მედალიონებით. საზოგადოთ არა ცუდი ნახელავია. წარწერა: წა გო. მე-16 — 17 საუკ. (იქვე, № 16945).

14. ხატი წა თეოდორესი, ვერცხლისა, 18×14 სანტ. მხედარი წარმოდგენილია სრულის ტანით, შუბით და ფართით; სახე ბებრისა აქვს; თმა ხუჭუჭად; აშია ბალახოვანია. ტლანქი ხელობისა (იქვე, № 16945). წარწერა: წო თედორე. მე - 18 საუკ. უნდა იყოს.

15. ხატი მაცხოვრისა, ვერცხლისა, 17×12 სანტ. ნაჭედი; მაცხოვარი წარმოდგენილია სრულის ტანით, სამღვდლო ტანისამოსით და სახარებით ხელში. ნიშნი ჯვარის სახისაა. აშიები ორ-ფოლაქოვან წრეში დაყოფილია უჯრედებად ჰორიზონტალური ხაზებით; ეზო ხლართულებით არის მოცული (№ 16944). მე - 13 — 14 საუკუნის უნდა იყოს.

16. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, 16×12,5 სანტ. წმიდანი წარმოდგენილია სიმრგვალეში ცხენით; გმირავს ადამიანს; აშიები ფოლაქოვანი უჯრედებით არის დაყოფილი; მდარე ხელობისა (იქვე, № 16944). მე - 18 საუკუნისა.

17. ხატი ღვთის მშობლისა, მუხლსზევითი, ვერცხლისა,

19×14 სანტ., სავედრებლად აპყრობილის ხელებით და წარწერით: დ~ა ღ~ა. აშიები ბალახოვანი ორს ფოლაქოვან წრეში; ხელობა ტლანქია (იქვე № 16944). მე - 18 საუკ.

18. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 20×14 სანტ. მხედარი წარმოდგენილია ცხენით, შუბით გმირავს კაცს. აშიები ფოლაქოვანია; ხელობა ტლანქია, მე - 18 — 19 საუკ. (იქვე, № 16945).

19. ხატი მთავარ ანგელოზ მიქაელისა, ვერცხლისა, 12×11 სანტ., წარწერით: წ~ა მ~ქლ. მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია სრულის ტანით, ლაბარუმით და ბურთით; ხელობა ტლანქია (№ 16946); მე - 18 — 19 საუკუნისა.

20. ხატი მთავარ ანგელოზისა, მარტო ერთის ლაბარუმით. უწარწეროდ, 12×9 სანტ., ვერცხლისა, ნაჭედი, რომბ - ლურსმული აშიებით; ტლანქია; მე - 18 — 19 საუკუნისა. (იქვე, № 16946).

21. ხატი ღვთის მშობლისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 10×9 სანტ. ღვთის მშობელი წელსზევითია. ჩხვილელი, სახე გაფუჭებულია; აშიები ბალახოვანია; ხელობა დაბალა, მე - 18 საუკ. (იქვე, № 16946).

22. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, მოყვითლული, 16×13 სანტ. აშიები ბალახოვანია; მხედარი გაჭენებულ ცხენიდან გმირავს ვეშაპს; გვარიანი ხელობისა არის; წარწერა: წმ~დი გიორგი მღდრ (მზღუდრისა?); ქართული, არა ცუდი ხელობისაა, მე-16 — 17 საუკუნისა, (იქვე, № 16946).

23. ხატი ვედრებისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, ფიგურები ჩაჭრილია. სამივე ფიგურა სრულის ტანით არის წარმოდგენილი. მაცხოვარი შუაში მაკურთხეველის მარჯვენით და სახარებით მარცხენა ხელში; ღვთის მშობელი და იოანე მვედრებელის სახით. ხელობა მოტლანქია (იქვე, № 16946).

24. სანაწილე ვერცხლისა, 11×8 სანტ. სამი რიგი შემკობილებით და ქადრაკულის აშიებით (იქვე, № 16946).

25. ნატეხი ხატისა, ვერცხლისა, მოოქრული, რომელზედაც ყოფილა წარწერა დიდის რელიეფით და გრძელი ასომთავრულით: წ~ი (იქვე, № 16946).

26. ნაშთი მაცხოვრის ხატისა. 36×24 სანტ. ფურცლოვანი

შემკობილობით და წარწერით ბერძნულად სახელისა; მარჯვენა აწიაზე წარმოდგენილია წა დიმიტრი. ცოტა ნაწილია დარჩენილი.

27. ვერცხლის ფირფიტა კარედის ხატისა, წის გიორგის გამოსახულობით ცხენზე; ტლანქი ხელობისა.

28. წამლით დახატული ხატი მთავარ ანგელოზისა, სულ გადასულია, $16 \times 10,5$ სანტ., წარწერით: კიდურის მთვრწნი.

29. წამლით დახატული ხატი ღვთის მშობლისა, 23×17 სანტ. ტილოზე; სულ გაფუჭებულია; მოსჩანს წარწერა სახელისა ბერძნულის ასოებით.

30. ჯვარი გამოსახვენებელი, ვერცხლისა, მოყვითლული, გატეხილი უკვე, 33×27 სანტ., პირველ გვერდზე ჯვარცმულია წარმოდგენილი. ბოლოებში მთავარ ანგელოზების მედალიონები (№ 16951); მეორე გვერდზე, შუაში, კარგი სახეა წა გიორგისა, სრულის ტანით და წარწერით: წა გი და ორი დარჩენილი მედალიონით, მარცხნივ ღვთის მშობლისა, ზემოდ მაცხოვრისა (№ 16952).

31. ასეთივე მეორე ჯვარი, 37×34 სანტ., ჯვარცმულის სახით და ორი მედალიონით ზემოდ; უფრო დაზიანებულია და ცუდათ შენახული. ვიდრე პირველი (№ 16953).

32. დიდი ჯვარი ხისა, კანკელის წინ დასადგმელი, 102×40 სანტ. ეხლა დამყარებულია ზემოდ კანკელზე. შეძერწილია ისეთი ვერცხლის ფირფიტებით, როგორც სეტის ამგვარივე ჯვარი; ტლანქი ხელობისა.

32. ლახტი რკინისა, ექვს-ფრთიანი.

მესამე ეკლესია მესტიის თემისა არის ეკლესია მთავარანგელოზთა; სოფელს, სადაც ეს ეკლესია არის, მარგიანს უწოდებენ. ეკლესია მაღალია, თლილის ქვით ნაშენი; ეტყობა წინეთ ეკვტრები ჰქონია, მაგრამ ეხლა მოშლილია; სხვაფრივ ეკლესია ჩვეულებრივი სვანური რიგისაა.

ეკლესიაში ჩვენ ვნახეთ:

1. ჯვარი დიდი ხისა, საკურთხეველის წინ სადგომი, სიმაღლით 141 სანტ., განით 75 სანტ. (№ 16964), შეძერწილია ვერცხლის ფირფიტებით სხვა და სხვა ხელობისა; ამათში საუკეთესო ხელობის არის სამი ფირფიტა წმიდის გიორგის სურათით; ერთი უმბოს ქვე-

მოდ სრულის ტანით წარმოდგენილი, შუბით მარჯვენა ხელში, ხოლო მარცხენა დაბჯენილი აქვს ხმალზე, ქარქაშით და ჩამოსაკი-დი ღვედით. მეორე წაა გიორგი ამას ქვემოდ, წელსზევითაა. შუბით და ფართი; მესამე უმბოს ზემოდ არის აგრეთვე წელსზევითი; ესეც ფართი არის, ხოლო მარჯვენა ხელში ამოწვდილი ხმალი უჭირავს მხარზე გადობილი. შუაში არის უმბო, მრგვალი და შემკობილი შიგნით; ოთხივე მხრით პატარა მედალიონები აქვს; მარჯვნივ და მარცხნივ ჩჩვილადი ღვთის მშობლის; ზემოდ და ქვემოდ, ვგონებ, მთავარ ანგელოზთა, — ყველა ეს უმბოიანად ერთ ფირფიტაზე არის წარმოდგენილი და ტლანქია. აგრეთვე სხვა ფირფიტები მარჯვენა და მარცხენა ფრთებისა, რომლებზედაც წარმოდგენილი არიან მთავარ ანგელოზნი, ღვთის მშობელი, წაა გიორგი ცხენით.

2. **თავი ხატი** ეკლესიისა მთავარ ანგელოზთა მიქაელისა და გაბრიელისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლით ნაქედი, 55×38 სანტ.. მშვენიერი ხელობისა, მაგრამ სანახევროდ დაცული; ქვემო ნაწილი მოტეხილია და აშია ბროწეულის ყვავილების მსგავსად შემკობილი მარტოდ ზემოდაა დაცული ორი მედალიონით (№ 16962). მთავარ ანგელოზები ერთად სდგანან, ბიზანტიურ მდიდრულ საკარისკაცო ტანისამოსით და შეერთებულის ხელებით უკავიათ მაცხოვრის მრგვალი მედალიონი; მაცხოვარს სახელის წარწერა ბერძნული აქვს. ამ მედალიონის ზემოდ ორთავე ანგელოზთათვის სწერია: თ:ვრნგ~ლზი; ხოლო თითოეულს ცალკე აწერია: წაა გბრ~ლ. წაა მქ~ლ. მათი პირის სახე მოცულია ტალღისებური თმებით. რომელნიც კიკინებად ჩამოდიან კისრამდის. მათი შუბები ან შეიძლება საზომები სამყურად თავდებიან ზემოდ. თავთა წრეები დიდრონია. წარწერა დაბლა ჰქონია, მაგრამ არ შენახულა; პატარა შირჩენილს ნაქერზე, ქვემოდ აწერია: წყალობითა შენითა

ხატი უნდა იყოს ქართული ხელობისა, მე-12—13 საუკუნისა.

3. **ხატი მაცხოვრისა**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაქედი. 51×40 სანტ. მაცხოვარი ტახტზე მჯდომარეა; მარჯვენა ხელით ჯვარს სწერს; მარცხენით იკავებს მუხლზე დადებულს გაშლილ სახარებას, რომელზედაც ასომთავრულით სწერია: ქ. მე ვარ მეოვე დიდებისა : რ~ლი შემომიდგეს : მე არა : ვიდოდეს : ბნელსა. აღსანიშნავია, რომ ეს ადგილი სახარების სხვებში იწყება ასე: მე ვარ ნათელი სოფლისა.... სამწუხაროდ, ქვემო ნაწილი ტახტისა ეხლა სრულიად მოშლილია, დარჩენილია მხოლოდ ზურგი. ქრის-

ტეს დიდი ნიმბი აქვს ჯვარის სახედ გაყოფილი სამ ოთხკუთხედში მოქცეულის ვარსკვლავების სახეებით; დანაოქება შერჩენილი სა-
 ლოსელის ნაწილისა ლამაზია; მაცხოვარს წვერი ხუჭუჭად აქვს და-
 ყოფილი. ასეთივე თმა უვლის პირის სახეს და მხრებზე ჩამოუდის.
 ნიმბის აქეთ - იქით უწერია: აჰსო ქსე. აშიები შემკობილია
 სპარსული მისტიური ვარდებით; ქვემო ნაწილი სულ დაკარგულია;
 ზემო ნაწილი ნახევარზე მეტი. აშიებში ეხლა დარჩენილია მხოლოდ
 სამი მედალიონი, ერთი ზემოდ მთავარ ანგელოზისა და თითო აქეთ-
 იქით, პეტრე და პავლესი ხუცურის წარწერებით საბელებისა (№
 16961). ქვემოდ, მარცხნივ და მარჯვნივ ტახტისა შერჩენილია წარ-
 წერა:

მარცხნივ:

ქ ში : მევე
 ვო : შემბი
 წყალე : მე :
 ცოდვილი :
 ესე : დღესა :
 მას : განკი
 თხვისასა :
 ინე : დორ
 ობელსძე :

ში მეუფე-
 ვო, შემბი-
 წყალე მე
 ცოდვილი
 ესე დღესა
 მას განკი-
 თხვისასა
 იოანე დორ-
 ობელისძე.

მარჯვნივ:

ქ კელითა
 მოიჭედ
 ა : გვი : გვ
 აზავასი
 თა : —

კელითა
 მოიჭედა
 გიორგი გვა-
 ზავასი-
 თა.

მარცხენა ნაწილი წარწერისა დ. ბაქრაძეს აქვს მოყვანილი (გვ.
 99 — 100); მარჯვენა მას არ შეუნიშნავს. საკვირველი კიდევ ის
 არის, რომ გარდა ამ წარწერისა და ზარის წარწერისა, რომელიც
 ჩვენ სეტის ეკლესიის აღწერილობაში მოვიყვანეთ, დ. ბაქრაძე ამ
 ეკლესიიდან არაფერს მეტს არ უჩვენებს. გრ. უვაროვისა სულ არ
 ყოფილა ამ ეკლესიაში და არც ერთს მის ნივთს არ აღნიშნავს.
 ეტყობა არც ა. ხაზანაშვილს უნახავს ეს ეკლესია. ყოველ შემთხვე-
 ვაში ამ ეკლესიიდან ის არაფერს არ უჩვენებს. ხატი უსათუოდ ქარ-

თული ხელობისაა და უნდა ეკუთვნოდეს მე - 13 — 14 საუკუნეს. აღსანიშნავია, რომ გვაზავას გვარში ოქრომჭედლობა მე - 19 საუკუნემდის იყო შერჩენილი. ჩვენ სამეგრელოში ვნახეთ რამოდენიმე ხატი ამ გვარეულობის ოქრომჭედლის გაკეთებული.

4. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაქედი, 31×25 სანტ. პთავარ მოწამე კარგის ღონიერის ცხენითა წარმოდგენილი, გვირგინოსანს გმირავს შუბით. თმა ხუჭუჭად აქვს დაწყობილი. დიდი წრე თავისა შემკობილია ხლართულებით; წარწერა სახელისა: წა გ. მორთულობა ცხენისა, საძუე, სამკერდე და სხვა შემკობილია ვერცხლის ფოლაქებით. ხელობა ლამაზია, არა უგვიანეს მე - 14 საუკუნისა. ხატს ჩარჩო აღარა აქვს (№ 16957).

5. ხატი ღვთის მშობლისა, ჩვილედი, 26×20 სანტ. ყოფილა წამლით დახატული; მხატვრობა მოშლილია; დაცულია მორთულობა ოქროსი; ზემო ნაწილი ეზოსი, ნიშბი და აშიები ფაქიზად და მხატვრულად ნამუშევარი მე - 12 — 13 საუკუნისა (№ 16954), შემკობილი ბროწეულის ყვავილების მსგავსად და ლამაზის წარწერებით. სახელის წარწერა მაცხოვრისა ბერძნულია; ღვთის მშობლისაც ბერძნულად არის განზრახული, მაგრამ არეულია, პირველი ასო უფრო ასომთავრულ კ - ს მოგვეგონებს. ლამაზი წარწერა სამსტრიქონად ასომთავრულით მოიპოება ზემოდ, მარცხენა კუთხეში: „თეთრო/სნისა ღმრთი/ს მშობელი“. თეთროსნის ეკლესიის ნანგრევები ეხლაც მოიპოება ბათუმის ოლქში, ქობულეთის მახლობლად. ქვემო აშიაზე ყოფილა სამსტრიქონიანი წარწერა, მაგრამ დაცულია ნახევარი, მარცხენა ნაწილი პირველი ორი სტრიქონისა და ცოტას ნაკლით მესამე სტრიქონი:

ქ ჩვილებრ : წიაღთა : მ

ოსა : სიტყვსა : ღვთისაო : შინ :

თ : მოსავ მამკობთა შენთა ჭარხალას ძესა გოგი და მეცხედრესა მისსა ნათელს ძეთა მისთა ..

წარწერაში ნათლად არ სჩანს და არ ვიცით დანამდვილებით: ჭარხალაძე სწერია თუ დარჩალაძე. სხვა ცხადია. ჭარხალაძე მოხსენებულა ცნობილს ნარის ეკლესიის წარწერაში, ოსეთში. ხატი მე - 12 საუკ. უნდა იყოს.

6. ხატი ღვთის მშობლისა, ჩვილედი, 46×36 სანტ. ყოფილა წამლით დახატული, მაგრამ მხატვრობა ეხლა სულ მოშლილია;

დარჩენილია ოქროთი დაფერილი ვერცხლის ნაქედი მორთულობა, ნიშბი, ნაწილი ეზოისა და აშიები ლამაზი ქართული ხელობისა, მე - 12 — 13 საუკუნისა (№ 16958). ნიშბი შემკობილი ყოფილა ხუთი ძვირფასი ქვით, დარჩენილია სამი. წარწერა ჯვარის მსგავს „როზეტკაში“: დ~დ ლ~დ. ეზო ვაზის რტოებით არის შემკობილი; აშიები ბროწეულის ყვავილების მსგავსად, მარჯვენე და მარცხენე აშიებზე სრულის ტანით წარმოდგენილნი არიან მთავარ ანგელოზნი; შუბით და ბურთით, ლამაზი ხელობისა; ქვემო აშია ბალახოვანი შემკობილობით მერმინდელი დროისაა, სხვა ხატიდან აღებული. ზემო აშიაზე მარცხენე დაცულია მედალიონში წელსზევითი ღვთის შემობელი, წარწერით: დ~აჲ ლ~აჲ. კუთხეები და მათი მედალიონები ზემო აშიას აკლია.

7. ხატი წმიდა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაქედი, 26×19 სანტ. წმიდანი წარმოდგენილია მდგომარედ, შუა ხნის კაცად, რომაულ საომარ ტანისამოსში, შუბით მარჯვენა ხელში, მარცხენა დადობილი აქვს მოგრძო ფარზე; წელზე ჩამოკიდული აქვს ხმალი. ნიშბის ორივე მხარეს აწერია: წ~ჲ გ~ი. მთელი ფიგურა მოქცეულია დასერილს მაღალ ოთხკუთხედში. ზემოდ სამი მრგვალი მედალიონია წმიდათა; შუაში პატარა ვედრების ღვთის მშობლისა: დ~დ ლ~ი და წ~ა თეოდორესი: წ~ი თ~ე. აშია არა აქვს. ხატი უნდა ეკუთვნოდეს მე - 15 — 16 საუკუნეს. (№ 16954).

8. ხატი წ~ა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაქედი, 25×21 სანტ. წმიდანი ცხენით არის წარმოდგენილი, ადამიანს გმირავს შუბით; ხელობა მოიტლანქებს; ხატი მოცულია ირგვლივ ვერცხლის ფოლაქებით წერტილიან წრეებში, რომელნიც ჰქმნიან მზეთა გამონახტულობას; ჩარჩო დიდია და პრტყელი, რომბ - ლურსმულად შემკობილი. (ფოტოგრაფია არსებობს, მაგრამ ჩემს ეკზემპლიარს № არ უზის). მე - 17 — 18 საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს.

9. ხატი წ~ა გიორგისა, ვერცხლისა, 23×19 სანტ. ნაქედი; აშია რომბ-ლურსმული აქვს. წმიდანი ფეხოსანია, შუბით და ფარით; წარწერა: წ~ჲ გ~ი. ეზო შემკობილია ვაზოვანის ორნამენტით, ხელობა ტლანქია, მე - 18 — 19 საუკუნისა (იხ. ამის წინ მოხსენებული ფოტოგრაფია, რომელზედაც წ~ა გიორგის ხატია).

10. წარწერა წმიდის გიორგის ხატის ზურგისა, რომლის პირველი პირი, ესე იგი თვით სახე ხატისა არ შენახულა, 11×8,5 სანტ. ასომთავრულით (იხ. ფოტ. № 16960):

წ~ო : გ~ი : მსჯუ	წმიდაო გიორგი მსუჯუ-
ნსაო : მევზ ექ	ნისაო, მეუხ ექ-
მენ და მფრვე	მენ და მფარველ
ლ გიგს მაჭ	გიორგის მაჭა-
ავრიანსა : და	ვარიანსა და
შვილთა : ჩ	შვილთა ჩემ-
ემთა :	თა.

მსუჯუნა იგივე სუჯუნა სამეგრელოს ცნობილი სოფელია; მისი ეკლესიის და მასში დაცული ხატების აღწერა იხ. „ჩემი არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი“, წიგნი II, გვ. 22 — 31, და აგრეთვე „ხრისტიანსკი ვოსტოკ“, ტ. V, გვ. 40—50.

11. წარწერა, აგრეთვე ასომთავრული მეორე გვერდზე ერთის წმიდის გიორგის ხატისა, რომლის პირველი პირი არ შენახულა, 11×8 სანტ. (იხ. იგივე ფოტ. № 16960). წარწერა იკითხება ასე:

ქ წადაო გო	წმიდაო გიორ-
რგი მეოხ მე	გი, მეოხ მე-
ყავ : და ფა	ყავ და ფარ-
რვ	ველ
ელ მამკაო	მამკობს
ბს (1) : შენს : ზ	შენს ზჯი-
ჯინა რასა	ნარასა-
დს (2)	დას
და ძესა ჩმს .	და ძესა ჩემსა.

12. დაცულია ფრიად ლამაზი ნახელავი ოქროს აშია ხატისა, რომელზედაც სწერია:

წ~ო გ~ი შ~ე ჯინჯიხ : ჯინჭა~სძე .

ესეგი: წმიდაო გიორგი, შეიწყალე ჯინჯიხ ჯინჭარასძე.

13. მეორე გვერდი მაცხოვრის ხატისა, რომლის პირველი პირი არ შენახულა, ვერცხლის ფირფიტა, 14×11 სანტ., რომელზედაც ასომთავრულით სწერია (იხ. ფოტ. № 16960):

1) ა ამ სიტყვაში მეტია.

2) უკანასკნელი ასო შეიძლება ა-ნათაც მივიღოთ (იხ. ფოტოგრაფია).

ქ რმლმნი : სიტყით და	რომელმან სიტყვით და-
ბდე : ყველივე : სი	ბადე ყოველივე, სიტ-
ტყაო : ღმრთო : ღმრ	ყვაო ღმრთისაო, ღმრთი-
თისაგან : გამსრლო :	საგან გამოსრულო:
ღ	ქ
ღწლისაგან : კრც : შ	ღწლისაგან კორც შეს-
სხმლო : ვმკბ : ხტსა : შ	სხმულო, ვამკობ ხატსა შენ-
ნსა : შლვა : ქრდია	სა შალვა ქურდია-
ნი რთა : ამს . წლი : ძი	ნი, რათა ამის წილ ძი-
თრ[თ]ი მცვლდ	თურთი მცველ (მექმენ), და
ნთლი . ძისა : შნსა : მომ	ნათელი ძისა შენისა მომ-
ფნე . ღმრთი : მშბლო .	ფინე, ღმრთი(ს) მშობელო.

უქარაგმოდ წაკითხვაში ჩვენ ხორცმეტ ასოებს ვუშვებთ; დამწერი მეგრელი უნდა იყოს, ვინაიდან მეგრელიზმებით აიხსნება ასეთი ფორმები: რომელმანი სიტყვითი (რომელმან სიტყვით ანუ სიტყვითა), წილი (= წილ), ძითურთი (=ძითურთ); სიტყვის შემდეგ „მცველ“ გამოშვებულია „მექმენ“; სიტყვა „რათა“ შეიძლება წაკითხვით კიდევ, როგორც „რაათა“, ძველ ტექსტებში ასე იკითხება ხოლმე.

14. **სამი გამოსასვენებელი ფვარი**, შექმნილი ვერცხლის ნაჭრებით, ტლანჭი ხელობისა.

15. **ხატი მიქელ მთავარ ანჯელოზისა**, ვერცხლისა, 16×12 სანტ., წარწერით: წ~ჲ მ~ქლ; ტლანჭი ხელობისა.

16. **ხატი ხარებისა**, ვერცხლისა, 26×18 სანტ. აშიებზე არის ექვსი დიდი და მთელი რიგი პატარა მედალიონებისა, ერთობ ტლანჭი ხელობისა.

17. **ხატი პატარა ღვთის მშობლისა**, ვერცხლისა, წარწერით: ღ~დჲ ღ~ჲ; 9,5×8 სანტ. ტლანჭი ხელობისა.

18. **პატარა ხატი წ~ის გიორგისა და დიმიტრისა**, სრულის ტანით, ვერცხლისა, 8×6 სანტ. ტლანჭი ხელობისა.

19. **ხატი ღვთის მშობლისა**, ვერცხლისა, 19×15 სანტ. ზემოდ მაცხოვარია კიდევ წარმოდგენილი; ტლანჭი ხელობისა.

20. **ხატი ღვთის მშობლისა**, ვერცხლისა, 11×9 სანტ. ღვთის მშობელი წელსზევითია, წარწერით: ღედა ღ~თს. სხვებს სჯობია.

21. **ხატი წ~ის გიორგისა**, ვერცხლისა, სრულის ტანით, შუბით და ფართი და წარწერით: წ~ა გ~ი. ტლანქია.

22. **ჩვიდმეტი** სხვა და სხვა ვერცხლის **ფირფიტა** და **ხატები**, უმეტესად სანახევროდ დაცული და ტლანქი ხელობისა. ამიტომ მათი ცალ-ცალკე აღნუსხვა არა ღირს.

№ № 14 — 22 გადმოღებული არ არის, ვინაიდან ტლანქი ხელობისაა და ცუდათ შენახული სინოტივესა და უსუფთაობის გამო.

მეორე ეკლესია მთავარ ანგელოზისა, ქვისაგან ნაშენი, ჩვეულებრივი სვანური რიგისა მოიპოება მესტიის წყლის პირას. ამ ეკლესიას არც ერთი მკვლევარი არ იხსენიებს. ეს მიტოვებული ეკლესია ჩვენ რომ ვნახეთ, ეკლესიაში წყალი იღვა. სხვა ნაძარცვ ხატებთა შორის შიგ აღმოჩნდა ორი საყურადღებო განძი:

23. **ხატი წ~ა გიორგისა**, ოქროსი, ანუ უკეთ ვსთქვათ, მისი ნაშთები იოანე ვარდანისძის, სვანთა ერისთავის, წარწერით მე - 12 საუკუნისა. ჩვენ უკვე განვიხილეთ ლაბეჭინის წ~ის გიორგის ხატის ჯანხილვის დროს (იხ. ზემოდ, გვ. 24—26).

24. **ხატი კარედი**, ვედრებისა, ფრიად საყურადღებო და იშვიათი, მაგრამ ცოტა დაზიანებული, 14×11,5 სანტ. (იხ. ფოტ. № 16959). ეს კარედი ხატი სამ-ნაწილედია, ანუ ტრიპტიხონი, შუა ნაწილში, ხის ჩარჩოში ჩადგმულია სტიატიტზე ამოჭრილი ფიგურები ვედრებისა. სტიატიტი ოთხკუთხედიანია, ზემოდ მორგვალბებული, რომლის ნაწილი ეხლა მოტეხილია, მაგრამ, საბედნიეროდ, ფიგურები დარჩენილია; დაზიანებულია ცოტა ნიშნები ღვთის მშობლისა და თითქმის მთელად მაცხოვრისა. ამას გარდა, სტიატიტი გაბზარულია ცოტა ილინცურად. ამ სტიატიტის ნაჭერზე, შუაში, წარმოდგენილია კამარას ქვეშ, სამი ფიგურა; შუაში ქრისტე, უფრო მადლად დანარჩენი ორისა; მარჯვენა ხელით ის აკურთხებს, მარცხენაში გაშლილი სახარება უჭირავს. სახარებაზე ტექსტი ბერძნულად არის მოყვანილი, ისე როგორც სახელების წარწერები სამივე ფიგურისა. მარჯვნივ ქრისტესა წარმოდგენილია ღვთის მშობელი და მარცხნივ იოანე ნათლის მცემელი, ორთავე ხელებ მიმართულნი ქრისტესაკენ ვედრების სახით. სამივე ფიგურა წარმოდგენილია სრულის ტანით; სამივე ნაზი ნახელავია და ლამაზი. კამარა ფიგურებისა როგორც აღვნიშნეთ, ეხლა სანახევროდ მოტეხილი, დამყარებულია ორ წვრილ და ნაზად მოჩუქურთმებულ სვეტზე, რომელნიც თავდებიან ლამაზის მოჩუქურთმებულის სვეტის თავებით. კარებზე

წარმოდგენილი უფილან წამლით შნოიანად დახატულნი მოციქულნი, მარცხნივ: პეტრე, ასომთავრული წარწერით: პ~ე; მარჯვნივ: პავლე: პ~ლე. სახეები მოშლილია, ხოლო ოქროს შემკობილობა დაცულია. ხის ჩარჩოს შემკობილობა ნაზად ნახელავის ოქროს ბასმით, მოძარცულია; ცოტა ნაწილი დარჩენილია მარცხენა მკედრით. წინა პირებზე კარებისა შემკობილობა, სამწუხაროდ, არ შენახულა. მთელი ჩარჩო ხატისა კარებითურთ ქართული ხელობის არის, მე - 12 — 13 საუკუნისა; ხოლო სტეატიტის ფიგურები ბიზანტიური ხელობის უნდა იყოს, მე-9 — 10 საუკუნისა.

გარდა ზემო აღნიშნულ ოთხი ეკლესიისა, მესტიის თემში კიდევ ორი ძველი ეკლესია მოიპოება მიტოვებული და უნივთო. ერთი მათგანი, **ეკლესია მაცხოვრისა**, მთაზეა გაშენებული თლილის ქვისაგან. ეს ჩვეულებრივი სვანური რიგის ეკლესია არის ერთის კარით სამხრეთით და თითო სარკმელით აღმოსავლით და სამხრეთით. მის თავისებურ განსხვავებას სხვა ეკლესიებისაგან წარმოდგენს დიდი უბეები ანუ ნიშები მარჯვნივ და მარცხნივ საკუროთხევლისა; ესენი ოთახს მოგაგონებენ და თავისი მრგვალი სარკმელები აქვთ. კედლებზე ეტყობა ძველი დიდრონი ფრესკები, მაგალითად, სამხრეთის კედელზე წარმოდგენილია ერთი წმიდანი სრულის ტანით. შუა თაღში ეკლესიისა რკინის კაკვია და ზედ ჩამოკიდებულია ჯაჭვით ქვაბი (კარდალი). გარე კედლები ეკლესიისა მოკაზმულია უბრალო პილიასტრებით.

მეექვსე ეკლესია ამ თემისა არის **ეკლესია ღვთის მშობლისა**, მაღალი, თლილის ქვისაგან ნაშენი. კანკელი ქვისა შენახულია, ჩვეულებრივი. ეკლესია მოხატული უფილა; ფრესკები ცუდათაა დაცული; დასავლეთის კედელზე ეტყობა აღმაშენებლები უფილან წარმოდგენილი ქართულის ტანისამოსით.... აქ იკითხება წარწერა:

„მჯაფარალაის“ ... და კიდევ: „ასლანს შ~ს ღ~ნ“.

ჯვარის სახეზე: ჯ~ი ქ~სი და კიდევ: იესო ქრისტეს სახელი ბერძნულად. ადგილობრივი გადმოცემით, ეკლესიის აღმაშენებელი იყო პაპი გიორგი ჩართულარი.

მესტიაში გაშინჯული ხელნაწერები

მესტიაში, ბლალოჩინ ბესარიონ ნიჟარაძესთან ჩვენ ვნახეთ ხელნაწერები, რომელნიც სხვა და სხვა ეკლესიებიდან იყო მოტანილი.

1. ლაპილის ეკლესიის ხელნაწერი, დიდი კანონი იერუსალიმის ეკლესიისა, რომლის სათაურია: „ესე განჩინებაჲ და განწესებაჲ მოძღვართა მიერ მართლ მოაწმუნეთა რომელსა ჰყოფენ იცლმს“. ხელნაწერი ტყავისა, in folio 34×27 სანტ. დაწერილია ასომთავრულით მე - 10 საუკუნისა, ორ სვეტად, 28 სტრიქონი სვეტზე. სათაურები სინგურით არის ნაწერი; ხელნაწერი დაშლილია, ფურცლები არეული; ზოგიერთი ფურცლისა მხოლოდ ნაფლეთებია, ერთი მერმინდელი ხელით მინაწერი უჩვენებს, რომ ხელნაწერში ყოფილა 413 ფურცელი; ეხლა უკანასკნელი რვეული 49, რვეულში 8 ფურცელია. ნიშნებად იხმარება ორ - ორი წერტილი, მაგრამ არა ხშირად. ჩვენს შემდეგ გაემგზავრა სვანეთში სპეციალურად ამ ხელნაწერის შესასწავლად პროფ. კორნელი კეკელიძე და გამოსცა ეს წიგნი „იერუსალიმის კანონარის“ სახელით. ამიტომ ჩვენ აქ საუბარს აღარ გავაგრძელებთ. შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ ჩვენ ამ ძვირფასის ხელნაწერიდან სანიმუშოდ სამი დიდი ფოტოგრაფიული სურათი გადმოვიღეთ, ორი გვერდი თითოზე. ეს გვაძლევს საშუალებას წარმოდგენა ვიქონიოთ ხელნაწერის პალეოგრაფიულ ხასიათზე და მის მართლ-წერაზე (იხ. ფოტ. № № 17203 — 17205). ამას გარდა ხელნაწერის აშიები, თუმცა ბევრ ალაგას წაჭრილია, მაგრამ დარჩენილებზე ბევრია ჩვეულებრივი სვანური თემთა და სოფელთა ერთმანეთ შორის დადებული პირობების წერილები და ზოგიერთ მათგანს ჩვენ აქ ვათავსებთ. კ. კეკელიძის გამოცემის მიზანში ეს არ შესულა; მინაწერები მხედრული ხელის მიხედვით მე - 14 — 15 საუკუნეს ეკუთვნიან უმეტეს შემთხვევაში:

1.

ქ : ესე ნიშანი და დაწერილი დაგიწერე და მოგაკსენე მე ივანე და ხციეგო გელოვანმა თქუენ წმიდას მთავარამგელოზსა და მისთა [კრე]ბულთა ლაი[ლის].. კევთა მას [ჟამსა] ოდეს ჩემისა [ბატ]ონისა მიქელა ... სა ნებითა მო რისა მთავარ ანგელოზსა და [მოგა]თვალეთ ჩუენი თავი შვილნი და რასაცა ჩუენი ჰქუიან მკვიდრად ვირე ჩუენი თემი იყოს . ამისსა წერასა ზედა ორი ადგილი მამული მოგეცით ვითაც თქუენსა ერთგულობასა ვხედვიდეთ ღოცემასა და წყალობასა ბოლოი არ შეოქნათ . ესე ნიშანი მე ნიკოლოზს დამიწერია და მოწამეცა ვარ .

2.

ქ ესე ნიშანი მე ივანე

[ჟამ]ის შემოსლვამა ქუეყანა დააშავა მოგანდეე ჩემი თავი და შვილნი ვითაც გამსახორებდეთ ჰკრეცა გუწყალობდით ამისთუის

არც მიქელაის ძისა სამსახორსა მოცთებით. ესე ნიშანი მე ნიკოლოზს დამიწერია და მოცამეტა ვარ: —

3.

ქ : ესე ნიშანი დაგიწერე და მოგაკსენე მე გ~ი (გორგი) როჩაგიანმა და ჩემთა შვილთა თქუენ წმიდას მთავარ ანგელოზს მხერისასა მას ჟამსა ოდეს ჰავისა ჟამისა შემოსლვამა ქვეუყანაი დააშავა მოგანდეგ ჩემი თავი და შვილნი ვითაც გმსახორებდეთ ჰგრეც გუწყალობდით . ესე ნიშანი მე ნიკოლოზ დამიწერია და მოწამეტა ვარ.

4.

ქ : სახელითა ღოსათა მამისა და ძისა და სულისა წმიდისათა თავსმდებობითა და შუამდგომელობითა ყოვლად წმიდისა ღთის მშობელისათა პატიოსნისა და ცხოველ მყოფელისა ჯვარისათა დაგიწერე დაწერილი ესე მე შოშქოფარ ქოცხიანმან თქუენ წმიდასა მთავარანგელოზს მხერისასა და გთელე (sic) ჩემი სასახლე ჩემი მამოლი ტყე და ველი მთა და გორი საკმარი და ულკმარი (sic) გიბედნიეროს ღთმან ჩემი მამი ბერი ვითა შეივედროთ ღთმან თქუენც შეგ(ი)ვ(ე)დროს . ამისნი მოწმენი ბზბას მაცხოვარი ღთისა წმიდანი მთავარანგელოზ ვარი მოხერისა . კაცთაგან ლაილასა სოფელი ერთობილი მტკიცე ესე ჩემგან და უქცევლები მე აბრამას დამიწერია და მოწამეტა ვარ.

5.

ქ სახელითა ღთსათა მამისა ძისა და სულისა წმიდისათა დაუწერეთ დაწერილი ესე და ნიშანი ჩუენ ერთობილმან ლაილასი კევმან დიდმა და მცირემა ერთმანერთისა ნებითა მას ჟამსა უდეს მესიანი ლატალის კევმან აპყარა გინდა იგი გეკითკებოდეს და გინდა ვინ ხარჯი ოსამართლოდ რაიცა ფათერაკი გინდა ლხინი მოპყვეს სწორად პასუხის გამცემელნი და გარდამკედელნი ვართ ჩუენ და ჩუენი ეკლესიანი და ჩუენი ... მამულ ... არმა გუარმა ... (შემდეგ მოჭრილია).

6.

ქ : ესე დაწერილი და ნიშანი დაუწერეთ და დაუდევეთ ჩუენ ერთობილთა ლაილელთა მას ჟამსა უდეს დეკანოზი სოვიანი და ძოგრიანი ყანასა შიგან გზასა შეიცილნეს მერმე ჩუენ ლაილელთა ესრე გაფაჩინეთ და უსულისა დეკანოზი არუდეს ემართლების შეცილებასა და რაი ღალა აილოს მერმე ძოგრიანი დაჭირვასა უტუნა და მოწამენი არიან მუნაზონი ლაზარე სარგის მესიანი.

მიკბინე გვარამიანი ხიმიჯხაკი ... დამიწერია და მოწამეცა ვარ ამა დაწერილისა.

7.

ქ წმიდაო მაცხოვარო მონა და მადიდებელი თქვენი აბნასარ შეიწყალე.

8.

მაცხოვრისა ლაპილისა და მთავარ ანგელოზისა მხიერისა თაუსდედობითა და შუვამდგომელობითა დაუწერეთ და დაუდევით დაწერილი ესე ჩვენ ერთობილმან ლაპილისა სოფელმან ერთმან ერთისა ნდომითა და დამოწმებითა მტკიცე და უქცეველი ყოილისა მიზეზისაგან უმიზეზოი მას ჟამსა ოდეს მრავალ მრავლისა უწესურსა საქმესა დაუხდენით ჭჩვენსა (sic) შიგა. მერმე გავიგონეთ და ესე ნიშანი დაუდევით ამა პირსა ზედა : აწ დღისითგან წაღმა რაიცა მართლადა და ცხადად საეროოდ და სასოფლოდ არ სჩ(ა)ნდეს ჭჩვენსა ამარსა ნუ ვინ იქს სამტეროსა საქმესა და არცა გაუპირდებით არას მიზეზისათვის. არა ჭჩვენგან უკითხავად და დამოუწმომებლად ვინცა ჰქნას, მანცა გარდიკადოს მისითა ღონითა. ამისნი მოწმენი სარგის მესანი, ამასაჯან შურეგინი, ზამიჯ ზაკანი, მიკბინე გვარამანი. მე გიორგის დამიწერია დ მოწამეცა ვარ. (უზის ცამეტი ჯვარი).

9.

ქ დაგიწერეთ ესე მტკიცე და ვუქცეველი ჩუნ გვარამიანთ შუნ გუი და ბაბან და მიჯელ ივანე, შუნ გუი მას ჟამსა ოდეს ძმა ჩუენი ვაჩავი ომად დარჩა ჩუნ ერთმანერთისა ნებითა კვრხილისა ყანა მისა საკოთრად და საკებად მივეცით ვირე სოფელი ესე დგეს შენი საკვები იყოს....

10.

ქ . მაცხოვრისა ლაპილისა თაუსდედობითა დაუწერეთ და დაუდევით დაწერილი ესე ჩვენ ლაპილისა სოფელმან უფროსმან და უმცირესმან ყველამ ერთმან ერთისა დამოწმებითა მტკიცე და უქცეველი ყოვლისა მიზეზისაგან უმიზეზოი მას ჟამსა ოდეს ქუჩუტასა საქმე გავიგონეთ ამა პირსა ზედა ვისაც შეძლოს ექუსი საკლავი ორ-ორი საცხურე, შეიდი ჩხაფოლე (?) და იმას დაუჯერდით. პური შანით მოვიტანოთ . ესე იმის ხელი დაგვიმტკიცეიბა ვინც შეშალოს შემცა იშლების სული და კორცი.

აქ კიდევ ერთი მოჭრილი სიგელისგან დარჩენილია შემდეგ:

11.

... განასარს დამითულია ოთხასი ფარის ლარისა წიგნი ესე ცამეტსა ...

2. წიგნი წამებისა წმიდის გიორგისა და წმიდის თეოდორისი. ეს ხელნაწერი დ. ბაქრაძის დროს ეკუთვნოდა ზეგანის ეკლესიას. იფარის თემისა (იხ. დ. ბაქრაძე, გვ. 112). ხელნაწერი 18×12,5 სანტ. დაწერილია ეტრატზე, ლამაზი ნუსხა ხუცურის ხელით. სათაური ასომთავრულით: **თა აპრილსა კვ წა/მეზაჲ წისა გისი რი/ აღწერა და თა და/ხვდა ულსა სიმკნე/სამიუსა მოწფც წი/სა გისი ბასიქარტოს.**

რუს იგი დაეპყრა კერპთ მსახურებასა ეშმაკისასა ყლი სუფელი იყო ბერძენთა ზა მეფც რლსა სახელი ერქუა დიუნკლიტიანუზ. (მთელი ეს ტექსტი გადმოღებულია ფოტოგრაფიულად, იხ. № 17216). ერთი მხედრული მინაწერი გვამცნევს:

„პატრონო ჩემო ლეონ მეფეო, ნეტარ მე რომ შენი დიდებანი ჰამოდ ყოფანი მესმის. აწ ამას მოგაკსენებ პატრონო ლეონ მეფეო. ღმერთმან საჯერი მანდ მრათული მოწყალებად კარგი ლაშქრობანი გაგიმარჯოს დასდურად (sic). და უთოდ (sic) შენ ლეონ პატრონსა ჩემი წყალობა გაგიმარჯოს ღმერთმან“.

აქ უნდა იგულისხმებოდეს ლევან მეორე დადიანი მე-17 საუკუნისა.

დასასრულს წმიდა გიორგის წამებისა, რომელსაც უჭირავს 50 ფურცელი, ტექსტის ხელით სწერია:

„წო გი შე ეახტანგ ფარჯანიანი ან“.

შემდეგ იწყება: **წამებაჲ წისა თესი** (წითლითურთ). დასაწყისი:

მაქსიმოანეს და მაქსიმეს მეფეთა წარავლინნეს ყლსა ქყნასა საბრძანებელსა მთსა ყლნი რლნი ჰმსახურებდენ საღთუსა მას ჴთის მსახურებასა შეშინებულთა საქმელთა ჰამად რა ცხუენდენ.

შემდეგ:

სასწაულნი წისა თესნი თავი ა. (სულ 11 თავი).

ბოლოს სწერია:

სახელითა მამისადათა ძისადათა და სლისა წი~სადათა მხე~ბითა წ~სა ლ~თის მშობ~ლისადათა და წი~სა იუანე ნათლის მცემელისადათა და წ~თა მთავარ ანგელოზთადათა წ~თა მოციქულთა წწ~ტყლ და მღ~დელთ მოძღუართადათა და წ~თა მოწამეთა~თა წი~სა გ~ი მთავარ მოწამისადათა და წი~სა თ~ე მოწამისადათა მე გლახაკმ~ნ იუენე მესვეტემ~ნ აღვწერე წამებაჲ ესე წ~თა მოწამეთაჲ წი~სა გი~სი და წ~ი თე~სი და სსწ~ლნი სალოცველად აღიდენ ლ~ნ ვახტანგ ფარჯანია-ნისა და ლ~თუე მონიჭებულთა შვილთა მისთა ივ~ნესა და აბულახ-ტარს (1). აწ ვინ იკითხვიდეთ გ~ლსმოდგინედ ულოცვედით რ~ა ლ~ნ ერთობით აღიდნეს შვილნი და მშობელნი ნებასა ზ~ა მ~თსა ან.

დაიწერა სვეტსა ზ~ა ქყუნდიდისასა : აღ~ნ ლ~ნ მეფობასა : ბაგრატ კორაპალატისასა ინდიგტიუნსა : დ : ქრუნიკუნსა : ს : ნ : ა : კ~ლითა იუვანე მესუეტისადათა. ლ~ნ დაგაჯერუს ლოცვა ყავთ.

მთელი ეს ბოლოსიტყვაობა გადმოღებულა, იხ. ფოტ. № № 17216 — 17218.

შემდეგი დროის მინაწერი ხუცურად:

წ~ო გ~ი შ~ე მიქაელ მონა შენი ორსავე ცხორებასა ამა საწუთ-როსა და მერმესა მას საუკუნესა ა~ნ.

თეოდორეს წამება შეიცავს სულ 69 ფურცელს.

3. რვა ცალი უამის წირვა იოანე ოქროპირისა და ბასილი დი-დისა, ანუ კონდაკები; დაწერილია ეტრატის გრაგნილებზე ნუსხა ხუ-ცურის ხელით: სიგრძე თითოეული გრაგნილისა არის ოთხიდან ხუთ არშინამდის; ხელი დაახლოებით მე - 15 — 17 საუკუნისა. თარიღი არც ერთს არ უზის. თითქმის ყველა მათგანი შემკობილია ერთს ან ორ ადგილას წ~თა სახეებით და ფერადებით შემკობილი ასომთავ-რულებით. ესენი ყველა გადმოღებულა ფოტოგრაფიულად. იხ. ფოტ. № № 17196 — 17201 და 17210 — 17215. ამათ შორის ერთს გრაგნილზე წარმოდგენილი არიან კათაქმეველნი კარიკატურის ხასიათით. რომელნიც გადიან ეკლესიიდან. (ფოტ. № 17199).

სხვებზე წარმოდგენილი მხატვრობანი წ~თა კომპოზიციით ერ-თმანეთს დიდათ წააგავან, თუმცა სხვა და სხვა წმიდანია. ფიგურები ერთობ მოგრძოა, ყელი მაღალი, ნიშბი ვეებერთელა; ერთი მაცხოვ-

1) ეს სამი სიტყვა თითქო შემდეგ იყოს მიწერილი, დ. ბაქრაძეს გამოშვებული აქვს (გვ. 112).

რის სურათს შეიცავს (№ 17197), ვინაიდან მას ნიშმი ჯგერის სახედ აქვს და მარცხენა ხელში გრძელი ქარტა უჭირავს, რომელზედაც სწერია: მე ვარ ნათელი სოფლისა რომე... მეორე სურათს წმიდა ნიშმს ქვეშ თავი ქრელი ტურბანით აქვს მოკაზმული. მარჯვენა აწეულ ხელში შეკაზმული ასომთავრული ა-ნი უკავია. მარცხენაში ქარტა, რომელზედაც სწერია: წ-ა დანიელ : მესვეტე : ღ-ო : მე ... (იხ. № 17198). ერთ გრაგნილზე წარმოდგენილია: წ-ა ბასილი (იხ. № 17200).

4. სახარების თარგმანი in folio, დიდი ტანისა, 54×25 სანტ. დაწერილია ეტრატზე ნუსხა ხუცურის ხელით ერთს სვეტად; ხელი ლამაზია. მელანი შავი, სათაურები წითლურით. დაცული ტექსტი 25 თავს შეიცავს. ჯერ მოყვანილია სახარების სტიხები და შემდეგ თარგმანი. აშიებზე ხშირია განმარტებანი. გადამწერი არა სჩანს, მაგრამ ხელის მიხედვით თარგმანი ეკუთვნის მე-12 — 13 საუკ.

აშიაზე ერთ ადგილას ტექსტის ხელით მინაწერი:

სულსა აკობის ძესა სფირნდოს (სპირიდონს?) შუნდს ღ-ნ.

არა ტექსტის ხელით მინაწერი:

ღ-თო შ-ე ცდვილი მზრბლი კერძა.

ღ-თო შ-ე ჩ-ი ძმოზილი მათე კუარცხელია ა-ნ.

ეხლა ტექსტი იწყება სახარების სიტყვების თარგმანიდან:

მოვედით ჩემდა ყოველნი მაშურალნი და ტკრთ მძიმენი და მე განგისჯუნო ...

თორგნ . მ-ლით ჩ-და ყ-ნი არა ესე ვინმე და იგი ა-დ ყ-ნი რ-ნი ხ-რთ ცოდვათაგ-ნ ღამქიმებულ . რ-ნი ხ-რთ მწუხარებათგ-ნ შეპყრობილ . რ-ნიცა ხ-რთ ზრუნვათგ-ნ შეურკებულ .

5. საგალობელი ეტრატზე; in folio, 29×23,5 სანტ. ნუსხა ხუცურით, მე - 10 — 11 საუკ. ერთს სვეტზე, უყდოთ ,თავი და ბოლო აკლია; ზოგიერთი სათაურები: ანგარსა ლ-ბ კვიროზ და ღოვანემისი დს-ბლნი : ო-ო ღ-ლატყსა : კ-ა : ა თ-ა ფებერვალსა : ა : ეფრემისი : დს-დბლნი : ო-ო ღ-ლატყსა კ-ა : ა :

6. უამნი ქაღალდზე; თავი და ბოლო აკლია, უყდოთ; დაწერილია ნუსხა ხუცურის ხელით; მე - 16 — 17 საუკუნისა; დაშლილი და გაფუჭებული.

7. სახარება ეტრატზე, 24×17 სანტ. უყდოთ; თავი და ბოლო

არა აქვს; 129 ფურცელი; დაწერილია ნუსხა ხუცურით; მახარობლების სურათები ყოფილა, ეხლა დაცულია მხოლოდ იოანე მახარობელისა; სხვა აკლია. ბოლოს უწერია:

სამებაო ერთ ღთბაო დღესა მს დიდსა სასჯელისასა იქსენ სტნჯვლთგუნ სასტიკთა და საშინელთა : გი ამის წიგნისა აღმწერელი მზბითა წთა შნთა ათორმეტთა მცქლთათა : მზბითა წიუსა ღთის მშბლისათა : და ყლთა წთა : ზცისა ძლთათა : რნი სათნო გეყენეს ::

სამებად არსებით დაუბადებლი ღთბით გამოუთქუმელი ბზბით მიუწდომელი სამ გუამოვნებით ცნობილი ერთ არსებით დზბლი ერთ ღთბად ერთ მთვრობად ერთ მფზბდ სამებისა ერთა არსებისა და სფვდ მისი იყუნ ჩნ ყთა ზა აუნ :

შენიშვნა: ეს ის სახარება უნდა იყოს, რომელსაც უჩვენებს დ. ბაქრაძე (გვ. 109) მუჟალის მაცხოვრის ეკლესიაში და რომლის წარწერას გიორგი მთაწმიდელის შესახებ ის მოკლედ იხსენიებს. ა. ხახანაშვილს მოჰყავს ჩვენ მიერ აღნიშნული ორი მინაწერი შეკვლომებით (გვ. 18—19) და უმატებს კიდევ შემდეგ წარწერას მარკოზის სახარების ბოლოს: „დაესრულა (დაესრავლა?) მრკზის სხრბდ თავი. ცლზმურლი (?) აღიწერა ხუთას ოთხმოც მეთათრმეტესა წელსა ბრძანებითა ბესითა (ბესარიონისითა) ხოლო იკითხვის წთა მრზვათა“. არ ვიცი, ჩვენ ეს მინაწერი ვერ შევნიშნეთ, თუ ჩვენს დროს აღარ იყო, მაგრამ იმ სახით, რა სახითაც ეს ხახანაშვილს მოჰყავს, ეჭვებს იწვევს. აქ საზოგადო ფორმის მინაწერია ყველა სახარების ბოლოსი, თუ რომელ წელს დაიწერა სახარება ქრისტეს აშაღლების შემდეგ, რამდენ თავს და მუხლს შეიცავს და როდის იკითხება. ხახანაშვილი აქ ხედავს 591 ქორონიკონს ხელნაწერის გადაწერისას და მისი ანგარიშით მე-18 გვერდზე ეს ქორონიკონი უდრის 1229 წელს. მე-19 გვერდზე კი 1211 წელს უჩვენებს. ნამდვილად 591 ქორონიკონი უდრის 1371 წელს ($780 + 591 = 1371$).

8. სახარება ეტრატზე; თავი და ბოლო არა აქვს, უყდო, 21×19 სანტ., ორ-სვეტად, ნუსხა ხუცურის ხელით. ხელნაწერი პალიმპსესტს წარმოადგენს. მარკოზის სახარების ბოლოს უწერია:

წნო ღთ შემოსილნო მმნო : ქს მოყმენო : ვინცა წა ამს სხრბსა და ლოცვსა იმსახურებდეთ ლოცვასა თქნსა მომიკსენეთ ღთი სათს ფდ და მწარედ ცოდვილსა ამისი მწერალისა ათანასესთს, ვინ ჩმთს შნდობდ ჰბრძანოთ ღნ თქნცა მოგავოს აქა და მს სკნესა აუნ.

ეს სახარებაც მუჟალის თემის ეკლესიას ჰკუთვნებია, მხოლოდ არ ვიცით რომელს. დ. ბაქრაძე მას არ იხსენიებს, მაგრამ ა. ხახანაშვილს აღნიშნული აქვს (გვ. 19).

შემდეგი დროის მინაწერი ხუცურით:

ღმრთისა , თჳვისიდებობით , მაცხოვარი ჟაბეშისა პირველი მოციქული იჳნე ქოჯმელანი . მულჩამაგიანი , მამისთვალ ჩამაგიან(ი) და ჯუჟუნა საჰრიანი : მქა ქოჯმელანი , ისო ჩამაგიანი და აჯუჟ ქუჯმელანი, აბუ საჰრიანი და იჳნე კორსიანი გიორგისაი იოსელიანი სრულ და ჟაბეშისა საფული ესე ასრეი მოგიცია ვჳითამცა მაცხოვარი აღმაშენებლ იყო ვინ წინა დაუდგეს უშელოდ მახარობელისა იჰყარინისა (?) სათიბი ლასგორელლაში მოგიცემია.

9. სახარება ეტრატზე, 22×17,5 სანტ. ნუსხა ხუცურის ხელით მე - 12 — 13 საუკ., უყდოთ. ტექსტი დალაგებულია დღიურ საკითხავებად; თავი და ბოლო აკლია.

10. სახარება ეტრატზე, 21×15 სანტ. კარგი ნუსხა ხუცურის ხელით დაწერილი ორ სვეტად, წითლურის მეთაურის ასოებით, უყდო, თავი და ბოლო აკლია; ხელი მე - 12 საუკ. უნდა იყოს. ბოლოში უწერია: გჳი ბჳრსა გლახ მწარედ ცოდვილისა ულოცე მკითხველო : ღჳთისა : თჳს . (აქ უნდა იგულისხმებოდეს გიორგი ათონელი).

11. მრავალ თავი ანუ მსოფლიო წჳთა წამებანი, რბილ ეტრატზე, უყდოთ; თავი და ბოლო აკლია, 18,5×16,5 სანტ. ნუსხა ხუცურის ხელი მე-10 — 11 საუკუნისა. ერთ სვეტად. შეიცავს შემდეგ სტატიებს:

1. პირველი სტატიის ბოლო:

ხჳ იგი აბრალეზდა თავსა თვსსა განძენებისა და ამპარტავანებისა თვსისათჳსდა არაჲ სარგებელ გეყო შჳნ აჳდ და დაადგრა იგი უნაყოფოდ ვჳე აღსრულებამდე მისა რღჳისაჲ არს დბჲ უკნით უკჳე აჳნ.

დასაწყისი:

ხჳ ოიჳსა მიერ იგი სიხაროით ჰგიეს ყლსა ჟმჳს გჳლს კმა ყავთ შვილნუჟ ჩემნო რჳ ოჳი მჳე ჩნდა არს.

2) წიგნი ზარია (sic) პტრქისაჲ რჳლი მიწერა ბაბილოვნით იჰლდ მათა : რჳნი დაშთოვმილ იყუნეს ტყოვეობისაგჳნ სქლისა

მის : დაქორციელებულსა ეკლესიისა სიუნისა და წოდისა ქლქისა.

მერმინდელი მინაწერი:

მადლო წესა ზაქარიასა შუე მიქაილ.

3) ოვწყებად ცხოველ მყოფელისაჲ პატიოსნისა ჯუჲ ვურ ოვკ-
მოიღეს ბაბილოვნით იცმთ .

4) გუნსოვნებად იოვანესისი მოციქოვლისაჲ და მატარებელისა
თვსა აპრილსა 10 - სა.

5) წამებად წოდისა იაკობისი ძმისა ოჲ რული დადგა იცლმს
ეპისკოპოვზად.

6) წამებად წოდისა სტფნესისი იცლმს პრელ დენსაჲ.

7) პოვნაჲ წოდისა სტფნესისი.

8) მიცვალებად ნაწილთა წოდისა სტფნესისა.

9) თქმული წოდისა ეფრემისი მოძღუვრისაჲ მის კხეოვლისაჲ.

10) ოვკბრსა ა წბჲ წოდისა არითაჲსი და კრებულისა მისი-
საჲ ნებრა ქალაქსა ოვმერიხელთასა.

11) წამებად წოდისა თევდორესისი.

12) თსა აპრილსა კვ

წამებად წოდისა გიუსი ჰეშმარიტი.

13) თქმული წოდისა ილარო ნ ... (?) ხუცისაჲ ჰრომისაჲ კხვისა
თვს ლოდისა ეკლესიისა, რომლ არს ტაძარი წმოდისა მოწამისა გი-
სი და უწყებად განგებისათვს წმიოდისა ბასილისა კესარია კაბადუ-
კიელ მთავარ ებისკოსისაჲ ქეს მრწმუნოებისათვს.

14) თა ივლისა წამებად წოდისა ქეფო(რესისი) და მოყუასთა
მისთაჲ.

ბოლოს:

და მოჰკუთეს თავი მისი თსა მირაკნისასა დლსა კოვრიაკე-
სა ჟსა მსმსა ...

15) წამებად წოდისა ფუკაჲსი კანონმა რული დლს თვსა ბრძა-
ნოს ჰკითხე. დასაწყისი:

მოსვლასა მას მაცხოვრისა ჩუნისა იჲჲ ქესსსა.

16) გამოძიებისათვს მელქიზედეკისთვს.

17) თა ივლისა : ს : წმებად წოდისა პროკოპესი.

18) თა ოკდნბერსა იზ . საქმს წთა კზმონ დამიანეთაჲ და
კორნებანი მათი.

12. **ჟამნი ეტრატზე**, 19×15 სანტ. ნუსხა ხუცურის ხელით, მე-
14 საუკ. თავი და ბოლო აკლია.

13. კურთხევანი ქალაღღზე, 20×14 სანტ. ნუსხა ხუცურის ხელით; თავი და ბოლო აკლია, მე - 17 — 18 საუკუნისა.

14. სძლის პირნი ღვთისმშობლისანი ქალაღღზე, 14×10 სანტ. ნუსხა ხუცურის ხელით, მე - 18 საუკ. თავი და ბოლო აკლია. უკანასკნელი სამი ხელნაწერი მაცხოვარიშის ეკლესიიდან არის.

15. აღიშის სახარება-ოთხთავი. ერთ-ერთ მიზანს ჩვენი ექსპედიციისა შეადგენდა ფოტოგრაფიულად გაღმოგველო მთელად ტექსტი უძველესი თარიღიანი აღიშის სახარებისა, რაც ჯეროვანად იქმნა შესრულებული.. სახარება 38×32 სანტ. დაწერილია მშვენიერის ასომთავრულით ეტრატზე ორ სვეტად და შეიცავს ეხლა 393 ფურცელს; ამათში არ შედის 5 პირველი ფურცელი, რომელზედაც მახარობელთა სურათები და კანონებია მოქცეული. რიცხვი გაღმოლებული ტექსტის ფოტოგრაფიებისა არის 440. ეხლა, როგორც მოვიხსენიეთ, ეს სახარება მთელად არის გამოცემული მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების მიერ ფოტოტიპირის საშუალებით (იხ. „მატერიალი პო არხეოლოგიი კავკაზა, ტ. XIV). ვრცელს წინასიტყვაობაში (გვ. 7 — 24) ჩვენ მინაწერების და ბოლოსიტყვაობის განმარტებით გამოვარკვეით შემდეგი:

1. ჯუმათის მონასტრის (გურიაში) ყოფილ მამასახლის ნიკოლოზს უმოგვზავრია კლარჯეთის მონასტრებში და იქიდან გამოუტანია ხუთი ხელნაწერი: ეს სახარება, მრავალ-თავი, კელთ-კანონი, მამათა წიგნი და კითხვა-მიგება. ამათ შორის ეს ჩვენი სახარება, კელთ-კანონი და მამათა წიგნი წამოუღია შატბერდის მონასტრისაგან. მინაწერი ნუსხა ხუცურიით, სადაც ეს ამბავია მოხსენებული, ჩვენის აზრით, ეკუთვნის მე-17 საუკუნის მეორე ნახევარს. წარწერაში მოხსენებული მრავალ-თავი დაცული იყო გურიაში უდაბნოს მონასტერში; ეხლა ტფილისის მუზეუმშია. ხელთ-კანონი უნდა იყოს ერთ-ერთი სვანეთში დაცული იერუსალიმის დიდი კანონი.

2. აღიშის სახარება გადაწერილია შატბერდის მონასტერში, ამ მონასტრის მესამე წინამძღვრის სოფრონის თაოსნობით, 897 წელს. სოფრონი მისივე ხელით დაწერილს ბოლოსიტყვაობაში გარდაცვალებულად იხსენიებს მის მოწინავე წინამძღვრებს შატბერდის მონასტრისა, მამა გრიგოლს და მამა გაბრიელს. მამა გრიგოლი არის, ეჭვს გარეშე, გრიგოლ ხანძთელი, დამაარსებელი შატბერდის მონასტრისა და მისი პირველი წინამძღვარი, რომელიც გარდაიცვალა 861 წელს; ხოლო გაბრიელი უნდა იყოს მეორე წინამძღვარი და

სოფრონი მესამე. ეს ის „დიდი სანატრელი მამა სოფრონია, შატ-ბერდის ეკლესიისა განახლებით აღმაშენებელი და უკუენისამდე გვრგვნი მისი“, რომელსაც იხსენიებს გიორგი მერჩული თავის გიორგი ხანძთელის ცხოვრების აღწერილობაში (გვ. ნბ). იმ დროის ბაგრატიონების მთავრებთა შორის, როგორც ცოცხალნი, მოხსენებულნი არიან ბოლოსიტყვაობაში: ადარნასე მეორე, რომელიც წინეთ ყოფილა კურაპალატი, შემდეგ გახდა ქართველთა მეფედ († 923); ეს არის მაშენებელი ბანის ეკლესიისა; შემდეგ მოხსენებულია შვილი ადარნასესი დავითი, რომელიც, როგორც სჩანს, 897 წელს ატარებდა ერისთავის ხარისხს, ხოლო მამის სიკვდილის შემდეგ გახდა ქართველთა მეფედ (923 — 937); სხვა ადარნასეს შვილების სახელები ტექსტში გაფუჭებულია. გარდაცვალებულ ბაგრატიონებთა შორის მოხსენებულნი არიან: არსენი, დავითი და აშოტი. ამათში დავითი არის მამა ადარნასე მეორისა, რომელიც მოკლულ იყო 881 წელს; აშოტი ძმა არის დავითისა, ბიძა ადარნასე მეორისა, რომელიც გარდაიცვალა 885 წელს, ხოლო არსენი, რა თქმა უნდა, იგიც ბაგრატიონი, ცნობილი არ არის არც სუმბატის ისტორიით და არც სხვა წყაროებით. ჩვენის მოსაზრებით, არსენი უნდა იყოს ბერობის სახელი ადარნასე პირველისა, რომელიც იყო ძმა დავითის და აშოტისა, მამასადამე, მეორე ბიძა ადარნასე მეორისა. ადარნასე პირველი, როგორც ეტყობა, ბოლო დროს ბერად შემდგარა არსენის სახელით. ის გარდაიცვალა 874 წელს (1). ამრიგად გარდაცვალებულბულად მოხსენებულნი არიან მამა და ორი ბიძა (მეტი არც ჰყოლია) ადარნასე მეორისა; ამათ მოხსენებაში დაცულია ქრონოლოგიური რიგი გარდაცვალებისა: არსენი, იგივე ადარნასე პირველი († 874), დავითი († 881), აშოტი (გარდ. 885). განა შესაძლოა სოფრონს არ მოეხსენებინა მეორე გარდაცვალებული ბიძა ადარნასე მეორისა, რაკი მოიხსენია მამა მისი და ერთი ბიძა? ეს შეუძლებელია და ამიტომ ჩვენი მოსაზრება სწორი უნდა იყოს. ადიშის სახარების წინასიტყვაობაში ეს მოსაზრება არ იყო გატარებული.

3. სახარების გადამწერი არის ერთი მიქაელი, ხოლო მმოსელი (შემმოსველი, ყდის გამკეთებელი) არის მეორე მიქაელი — დიაკონი. ამის გაკეთებულ ყდას ჩვენამდე არ მოუღწევია, ეხლანდელი ყდა მერმინდელია და ამის გაკეთების დროს ზოგი ფურცლები აურე-

1) იხილე გენეალოგია ბაგრატიონებისა ივანე ჯავახიშვილის ისტორიაში.

ვით, აქა-იქ ზოგი კიდევაც ჰკლებია. დრო გადაწერისა აღნიშნულია ასე: დასაბამითგანთა წელთა ხფა (6501), ქრონიკონსა რიზ (117), შობითგან უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესით წელთა ჩა (1001). ქორონიკონი 117 უდრის 897 წელს (780 + 117 = 897). ამასვე უდრის ქართულის სათვალავით 5501 წელი (6501 — 5604 = 897), წელი ქრისტესით 1001 ამ თარიღს არ ეგუებოდა და მე მცდარად ჩავსთვალე, ხოლო განსვენებულმა ჩვენმა მეცნიერმა ნიკო მარრმა სწორად მარტო ეს მესამე თარიღი იცნო. მარრი ეყდნობოდა ზოგიერთ სიტყვებს და ფორმებს, რომელნიც მას ახალ ქართულის ნორმებად მიაჩნდა და მე-9 საუკუნის ტექსტში მათი არსებობა შეუძლებლად აღიარა. ჩვენ ეს უარვეყავით და ასეთი ფორმები აღვნიშნეთ მე-10 საუკუნის უტყუარ თარიღიან ტექსტშიც. შემდეგ კ. კეკელიძემ ეს მესამე თარიღიც თავისებურად გაამართლა და შეუფარდა იმავე 897 წელს (იხ. „ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე“, II, გვ. 392 — 397). თავისი სტატია ავტორმა ასეთი სათაურით დაბეჭდა: „როდისაა გადაწერილი ადიშის სახარება?“. ეს სათაური გულისხმობს, თითქოს წინეთ არ ყოფილ იყო გამორკვეული, როდის არის გადაწერილი ადიშის სახარება, მაგრამ ეს ასე არ არის. მოვუსმინოთ ისეთ ავტორიტეტულს მეცნიერს, როგორიც არის ივანე ჯავახიშვილი. სწორედ იმავე ტომში, სადაც არის დაბეჭდილი კ. კეკელიძის სტატია, ივ. ჯავახიშვილი სწერს (გვ. 350): „ზოგიერთი იქ (ადიშის სახარებაში) ნახმარი სიტყვები და ფორმები ნ. მარრს ახალ ქართულისად ჰქონდა გამოცხადებული, რომლის მსგავსი მე-9 ს. ხელნაწერში ნ. მარრის აზრით არ შეიძლებოდა რომ ყოფილიყო. ე. თაყაიშვილმა ჯერ შატბერდ-ადიშის სახარების ანდერძში მოხსენებული ისტორიული პირების მოღვაწეობის დროის გათვალისწინებით დაამტკიცა უცილობლად, რომ ამ ხელნაწერში ქართული ქორონიკონით აღნიშნული თარიღი იყო სწორე და ამის გამო იგი უეჭველია მე-9 ს-ში დაწერილი ძეგლია. შემდეგ იგივე საკითხი ე. თაყაიშვილმა ენის თვალსაზრისითაც განიხილა. თუ რამდენად შემცდარი იყო ნ. მარრი თავის მსჯელობის დროს ქართული ენის ძველი და ახალი ფორმების დახასიათებას რომ ცდილობდა, ე. თაყაიშვილმა იმავე შატბერდის (ადიშის) სახარების ფოტოტიპიური გამოცემის წინასიტყვაობაში გამოარკვია. მან ნ. მარრისაგან ახალ ქართულ ფორმებად და სიტყვებად ცნობილი ფორმა-სიტყვები მე-10 საუკუნის ხელნაწერში ამოკითხულ მაგალითებით ძველ ქართულში არსებულად ცხად-ჰყო. მაგრამ რათგან თვით ადიშის სახარებაც ნ. მარრს მე-11 საუკუნის დაშლევისად მიაჩნდა, ამგვარი საბუთი მას,

რასაკვირველია, არ დააკმაყოფილებდა. მაინც სრულებით სამართლიანად ამბობდა ე. თაყაიშვილი: ჩვენ ისე ნაკლებად გვაქვს ძველი, მე-9 საუკუნის ძეგლების ენა შესწავლილი, რომ რა არის ძველი და რაა ახალი, ჯერ ძნელი სათქმელია“.

აქედან ცხადდება, რომ საკითხი, როდის არის ადიშის სახარება გადაწერილი, გამორკვეული ყოფილა კეკელიძის სტატიის დაბეჭვდამდისაც. მაგრამ კ. კეკელიძეს უსათუოდ სამსახური მიუძღვის ადიშის სახარების მესამე თარიღის ახსნა-განმარტებაში. ამიტომაც სტატიას უფრო შეეფერებოდა სათაური: „განმარტება ადიშის სახარების მესამე თარიღისა“. ავტორი ჯერ მოიხსენიებს იმ ცნობილს ფაქტს, რომ საქართველოში ძველად სხვა და სხვა წელთ აღრიცხვა იყო ხმარებული: ერთი ქართული, რომელიც ქვეყნის გაჩენიდან ქრისტეს დაბადებამდე სთვლიდა 5604 წელს, მეორე — ბიზანტიური, რომელიც სთვლიდა 5508 წელს, მესამე — ალექსანდრიული, რომელიც ითვლიდა 5500 წელს, მეოთხე — პანდორესი, რომელიც ითვლიდა 5492 წელს. ამ რიგად ქართული სისტემა წინ ითვლის ბიზანტიურთან შედარებით 96 წელს, ალექსანდრიულთან შედარებით 104 წელს, ხოლო პანდორესთან შედარებით 112 წელს. ადიშის სახარებაში არის ნახმარი ალექსანდრიული სისტემა. ადიშის სახარება გადაწერილია „დასაბამითგანთა წელთა 6501, ქორონიკონსა 117, შობითგან ქრისტესა 1001“; ამ სამ თარიღში პირველი ორი გვაძლევს 897 წელს ($6501 - 5604 = 780 + 117 = 897$). ამასვე გვაძლევს მესამეც, ქრისტესით 1001, ესე იგი 1001 წელი; მართლაც, 1) ჩვენ ვიცით, რომ ალექსანდრიულ ერასთან შედარებით ჩვენი ერა 104 წლის განსხვავებას გვაძლევს; მაშასადამე, $1001 - 104 = 897$; 2) 1001 წელს გასულა ქვეყნის გაჩენიდან: $5500 + 1001 = 6501$ წელიწადი, როგორც ამას თვით გადამწერიც აღნიშნავს; ამას რომ გამოვაკლოთ ჩვენებური სისტემით 5604 წელიწადი, მივიღებთ 897 წელს (იხ. ხსენებული სტატია, გვ. 396 — 397). ჩვენის აზრით, კ. კეკელიძემ აგვიხსნა, თუ საიდან წარმოსდგა შეცდომა ადიშის სახარებაში ქრისტესით 1001 წლის ჩვენებაში. აქ გადამწერს ის განსხვავება, რომელიც არსებობს ქართულ წელთაღრიცხვაში დასაბამითგან წლის ანგარიშში, გადმოუტანია ქრისტეს მოსვლიდან წლის აღრიცხვაშიც. რომ ეს სისტემა ჯეროვანი არა ყოფილა, ეს იქიდანაც სჩანს, რომ ეს არ დამყარებულა ქართულს წელთ აღრიცხვაში. ყოველ შემთხვევაში, მე-11 საუკუნიდან ქრისტესითგან წელთ აღრიცხვა ისეთია, როგორც ჩვენ ეხლა ვხმარობთ და არავითარი დამოკიდებულება არა აქვს დასაბამითგან წლის ანგარიშის განსხვა-

ვებასთან. ამას გარდა ჩვენს სახარებაში პირველი ორი თარიღი სწორ ქართულ სისტემას ემყარება, მხოლოდ მესამე ალექსანდრიულ სისტემას. ამგვარი, ასე ვსთქვათ, ორმაგი ბუჰხალტერია ერთი და იგივე თარიღის აღსანიშნავად, მიუღებელია. სხვა ადგილას ჩვენ განმარტებული გვაქვს, როდის მივიღეთ ჩვენ ქორონიკონი ანუ 532-წლიანი ციკლი, რა უდევს სარჩულად ამ წელთ აღრიცხვის დაწყებას და რატომ წარმოიშვა განსხვავება დასაბამითგან წელთ აღრიცხვაში ჩვენს და სხვა სისტემების შორის (იხ. **Georgica**, ტ. I, წიგნი 1, გვ. 9 — 27), ამიტომ ამაზე საუბარს არ გავაგრძელებ. ეხლა ასე თუ ისე, ყოველ მხრივ გამოკვლეულია, რომ ადიშის სახარება 897 წელს არის გადაწერილი და დღემდე რჩება უძველეს თარიღიან სახარების ხელნაწერად. ეხლა, როდესაც პალიმფსესტებისაგან აღდგენილმა ძველი ტექსტების შესწავლამ მოგვცა ახალი და უძველესი ღირს შესანიშნავი მასალა ქართული ენის ევოლუციის შესასწავლად, როდესაც დადასტურებულია ხანმეტობა და ჰამეტობა მე -V — VIII საუკუნოების ტექსტებისა, ადიშის სახარების ტექსტი, რამდენათაც ჯერ შესწავლილია, ჰამეტობის გადამავალ ტექსტად სჩანს (იხ. ი. ჯავახიშვილი: „ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის“, „ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე“, II, გვ. 313 — 391. ა. შანიძე: ჰამეტობა ადიშის სახარებაში“, იქვე, გვ. 417 — 424; მისივე: „ჰამეტო ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიაში“, „უნივერსიტეტის მოამბე“, III, გვ. 354 — 388). დიდი მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე ლექსიკურ მასალასაც ამ სახარებისა. ტექსტი მათეს და მარკოზის სახარებისა მხედრულის ასოებით, შენიშვნებით და ლათინურის თარგმანით, უკვე გამოცემულია, ფოტოტიპიური გამოცემის მიხედვით, რობერტ ბლეიკის მიერ (იხ. **R. Graffin Patrologia Orientalis, tome XXIV — fascicule 1, tome XX — fascicule 3**).

შენიშვნა: მესტიაში ბლალოჩინ ბესარიონ ნიჟარაძის სახლში იყო კიდევ ბევრი სხვა ხელნაწერი, მაგრამ სამწუხაროდ ჩვენ მოკლებული დავრჩით საშუალებას ისინი გაგვეშინჯა, ვინაიდან ბესარიონი ერთი კვირით ვატაცის ეახლა და მისი დაბრუნების შემდეგ ჩვენ უკვე მულაყის თემში ვიყავით და დრო აღარ გვქონდა მესტიაში დავბრუნებულვიყავით. ამას გარდა ჩვენ აქ არ მოგვეყავს ნუსხა მრავალ-რიცხოვანი ხელნაწერებისა, რომელნიც საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო მუზეუმის ფონდში შევიდა. ესენი მუზეუმის კატალოგშია აღნიშნული.

ლენჯერის თემი

ლენჯერის თემში შედიან სოფლები: ნესგუნი, დემსია (ლემსია), ქაშვეთი, კაერი (?), სოლი, ლაშტხვერი, მუხელი.

სოფელი ნესგუნი.

სოფელ ნესგუნში ძველი მაცხოვრის ეკლესია არის თლილის ქვისაგან აშენებული, საკმაოდ დიდი და ისე მაღალი, თითქო ორ - სართულიანი არისო. შესავალი მას აქვს დასავლეთით და სამხრეთით; ფანჯარა ოთხი; ორი სამხრეთით და თითო აღმოსავლეთით და დასავლეთით. კანკელი გარედ გამოდის მრავალ - წახნაგოვანად (იხ. ფოტოგრაფია, ნომ. 17434). სამხრეთით ეკლესიას ჰქონია ეკვტერი, რომელიც ეხლა მოუცილებიათ. ეკლესია დახურულია ყავრით. აღმოსავლეთით, საკურთხეველის კედელზე სანახევროდ გადასული წარწერაა, რომელიც აღნიშნული არ არის ლიტერატურაში. წარწერა მგონი ასე იკითხება:

ქე შწყე ბშგნე .

მეორე წარწერა აგრეთვე ცუდათ შენახული მოიპოვება დასავლეთის კედელზე:

ქე შე მფე გი .

ესე იგი: ქრისტე, შეიწყალე მეფე გიორგი.

შეგნით ეკლესია მოხატული ყოფილა, მაგრამ ეხლა მხოლოდ ნიშნები შერჩენია ფრესკებისა. კანკელი ქვისაა და შედარებით მაღალია სვანეთის ეკლესიისათვის, შეიძლება მიტომ, რომ თვით ეკლესიაც მაღალია. კანკელი შესდგება სამი კამარისაგან, ორი სვეტით და ამდენისავე ნახევარი სვეტებით კიდებში; არშინ - ნახევრის სიმაღლეზე კამარები იწყება ხატებისათვის. ეკლესიაში დატულია:

1. დიდი ხის ჯვარი კანკელის წინ სადგომი, მაგრამ ეხლა თვით კანკელზე დამყარებული, შეძერწილი ჩვეულებრივად ვერცხლის ფირფიტებით წმიდათა სახეებით. ყველაზე უფრო დიდ ფირფიტაზე, ზემოდ, წარმოდგენილია სრულის ტანით ღვთის მშობელი ჩრეი-

ლედი, წარწერით: დედამ ღმრამ (sic); ესე იგი: დედად ღმრთისაჲ. ქვემოდ ამავე ფირფიტაზე წელსზევითი მაცხოვარია და კუთხეებში მზენი. ფირფიტა შემკობილია ბალახოვანი აშიებით. შუაში ჯვარისა არის უმბო მზის თვალის სახით; მის კუთხეებში, ზემოდ, ორი წა გიორგია ცხენოსანნი, გვირგვინოსანთა მგმირავები; ქვემოდ: წყვილი სურათია, ვგონებ, მთავარ ანგელოზთა. უმბოს აქეთ - იქით სამი ფიგურაა ღვთის მშობლისა. ჩჩვილედისა, წელსზევითი, ბერძნულის წარწერით სახელისა და შემკობილის აშიებით. ამათ იქით მთავარ ანგელოზებია; კუთხეებში ყოფილა კიდევ მაცხოვარი, დარჩენილია მხოლოდ მარცხენა ფრთაზე. ქვემო ფრთაზე ჯერ ღვთის მშობელია, წელსზევითი, ბერძნულის წარწერით და შემდეგ ამის ქვემოდ ეტრატზე დახატული ჯვარცმაა ერთის, იოანეს, წინა-დგომით და ეს ნახატი მიკრულია ჯვარზე. ერთი ფირფიტა ქვემოდ აკლია (იხ. ფოტ. № 16973).

2. მეორე ახეთივე ჯვარი, ხოლო უფრო ნაკლები ზომისა, 70×41 სანტ. ქვემო ნაწილი ამისაც მოძარცვულია. მთელი ზემოდ და შუა ნაწილი უკავია ერთ დიდ ფირფიტას, რომელზედაც მაცხოვარია წარმოდგენილი სრულის ტანით, სახარებით და მაკურთხეველის მარჯვენით, წარწერით: იჴ ქე. ქვემოდ მაცხოვრისა წა გო, წელსზევითი (№ 16969). მარცხნივ და მარჯვნივ ფრთებზე წარმოდგენილნი არიან: ჯვარცმა, წა გიორგი, მთავარ ანგელოზნი და სხვა.

3. დიდი ვერცხლის ფირფიტა, ოქროთი დაფერილი, რომელზედაც წარმოდგენილია ჯვარცმა, 28×18 სანტ. (№ 16965). ზემოდ: ორი ჩამოფრენილი ანგელოზია, წარწერებით: წა მქლ, წა გზრლ. ჯვარცმულის ნიშნის ზემოდ, ჯვარის სახეში, წარწერა არის: ქ : ესე : არს : მეუფე : ურიათა .

ქვემოდ ორივე მხარეს ჯვარცმულისა: ღვთის მშობელი და იოანე, წარწერებით: და ღო, წა იე მხრზლი. ქვემო ნაწილი ფირფიტისა აღარ არის, დარჩენილია წარწერა: „ადამის თავი“; ეზო ვაზების ყლორტების მსგავსად არის შემკობილი. სამართლიანად შენიშნავს გრაფინია უვაროვისა, რომ ეს ფირფიტა წინეთ ყოფილა სახარების ყდის ფირფიტა. ხელობა ქართულია მე - 15 — 16 საუკუნისა. ჩვენ ეს ფირფიტა, რომ არ გაფუჭებულიყო, ხატის ფიცარზე მივაკარით.

4. ხატი ღვთის მშობლისა. ყოფილა წამლით დახატული, მაგ-

რამ ეხლა მოშლილია. ოქროს მორთულობა და აშიები ხატისა დაცულია (№ 16974). წარწერა სევადით არის შესრულებული: დედა ლთისა. აშიები, გაყოფილი წერტილის ხაზებით უჯრედებად, სევადითავეა შემკობილი, მაგრამ ეხლა ძლივს ემჩნევა. მეორე გვერდზე ვერცხლისა, ჯვარის ირგვლივ, ლექსად წარწერაა (№ 16975):

რომელმნ ეგე ევას მ
იუზღე ვალი : ჰრქუი
რაა გბრიელს ვარ
უფლის
ა მკეველი : მშინ ისტ
უმრე ქუეყნად მოუე
ალი : დაემკო ძალი პ
რველვე სსხლ დამთრ
ალი ქალწულო მიკსენ
ბორენა ჭირ
მრავლი.

უქარაგმოდ და ლექსად დაწყობილი ასე იქნება:

რომელმან ეგე ევას მიუზღე ვალი,
ჰრქუი რაა გბრიელს : „ვარ უფლისა მკევალი“.
მაშინ ისტუმრე ქუეყნად მოუვალი,
დაემკო ძალი, პირველვე სისხლ დამთრალი.
ქალწულო, მიკსენ ბორენა ჭირმრავალი.

ეს წარწერა ფრიად დამახინჯებულად აქვს მოყვანილი ა. ხანაშვილს (გვ. 37 — 38).

წარწერაში ასოები *მ* და *შ* ერთგვარად არის გამოხატული.

ბორენა იყო მეფე ბაგრატ მეოთხეს (1027 — 1072) მეორე ცოლი, ოსთა მთავრის ქალი.

ხელობა ხატისა, თუმცა ცუდათ დაცული, მართლა შეიძლება წივაწეროთ კლასიკურ ხანას, მე - 11 — 12 საუკუნეს. მაგრამ ხასიათი წარწერისა ყოვლად შეუძლებელია მე - 11 საუკუნეს ვაკუთნოთ. ამიტომ ჩვენ გვგონია, რომ წარწერა მერმინდელია, შეიძლება ძველიდან გადაწერილი, არა უადროეს მე - 16 — 17 საუკუნისა. ანდა აქ მოხსენებული ბორენა სხვა პირია და არა ბაგრატ მეოთხეს ცოლი.

5. პატარა ხატი მირქმისა, 6,5×5 სანტ. ტლანქი ხელობისა,

(იხ. ფოტ. № 16974). აქვე მეორე პატარა ხატი ღვთის მშობლისა, ჩჩვილელი, ფრიად ტლანქი და სპილენძის პატარა ხატი ჯვარცმისა (პანაგია).

6. ხატი მაცხოვრისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 39×26,5 სანტ. (№ 16967). მაცხოვარი ტახტოსანია, ჩვეულებრივი რიგით წარმოდგენილი. აშია ორია; შინაგანი ფოლაქების მსგავსად არის შემოვლებული; გარეგანი — ფართო, საცრის მსგავსია, მედალიონებით, მარამ უსურათოდ. ხელობა დაბალია, მე - 16 — 17 საუკ.

7. ხატი მაცხოვრისა, ვერცხლით ნაჭედი, 42,5×34 სანტ. (№ 16968). მაცხოვარი აქაც ტახტოსანია, დიდი ჯვარის სახის ნიშნით და წარწერით: ՅԷ ԵՂ (sic). ეს შებრუნებული ასოები შეესაბამებიან სიტლანქეს ხატის ხელობისა. ეზო და აშიები ბალახის მსგავსად არის შემკობილი; ქვემო აშია აკლია. ხელობა ტლანქია, მე - 18 საუკ. მარცხენა აშიაზე ღვთის მშობელია; მარჯვენაზე: იოანე ნათლის მცემელი, სრულის ტანით.

8. ხატი წინასწარმეტყველის ელიასი, ვერცხლისა, ნაჭედი, 39×22 სანტ. ნამდვილი სვანური ხელოვნებაა დაცემის ხანისა (№ 16966). წარწერა სახელისა ხუცურად: წ-Է ԵԼԻԱ . მხოლოდ ეს წარწერა გვაძლავს ჩვენ დაფუჯვროთ ამის ხელოვანს, რომ მას უნდოდა აქ გამოეხატა ელია წინასწარმეტყველი. უამისოდ მის ვაჟობაზე ხატულ სურათს ჩვენ მივიღებდით უბრალო სვანური ვაცის გამოხატულებად. სახე და მოკლე ტანისამოსი. ჩონჩის მსგავსი, სვანურია. მარცხნივ, ვით უსახო ზინი, რაღაც გროვანა. ამ უთავბოლო გროვანაში თითქო ისახება ჩონჩხი უზარმაზარი ფრინველისა, ნისკარტით და ფრთებით. აშიები ჩვეულებრივია ასეთი ტლანქი სვანური ხელობისათვის, რომელიც შესდგება ერთი ერთმანეთში გადაბმული ნახევარი სიმრგვალებებისაგან, წერტილებით შიგნით; ქვემოთ ვულგარული ასომთავრული წარწერაა:

წ-ო :: ელია :: მეოხ ექმენ :: ჯფარიძეს :: სუმაინს (?) ::
და თანა :: მცხდრესა :: მისსა :: კოპაიძის :: ქალსა ::
კაკონს დღეს მს გნკთხვისსა ამნ ო .

უქარაგმოდ:

წმიდაო ელია, მეოხ ექმენ ჯაფარიძეს სუმაინს (?) და თანამეცხედრესა მისსა კოპაიძის ქალსა კაკონას დღესა მას განკითხვისასა. ამინ, უფალო.

ნესგუნში ყოფილა კიდევ პატარა ქვის ეკლესია ილია წინას-წარმეტყველის სახელზე და ზემო ნაჩვენები ხატი ალბად ამ ეკლესიას ეკუთვნოდა. ჩვენს მოგზაურობის დროს ამ ეკლესიას ანახლებდენ; წინეთ მიტოვებული ყოფილა. ეკლესიასთან მე ვიპოვნე პატარა ზარი, უცნობი, მხედრულის წარწერით:

ქ. შემოგწირე :: მე :: ერისთვის :: ძემანი :: (sic) დავით :: ზარი
:: ესე :: თქუენი :: საშინელისა :: ხატსა :: იმნიემისას (?) :: შე-
ნი :: მეოხი :: მექმენი :: ორსავე :: ცხოვრებასა :: შინა :: ამინ ::

წაკითხვა „იმნიემისასა“ საეჭვოა, ვინაიდან დედანში კარგად არ განირჩევა.

წარწერას ახასიათებს ხორცმეტნი ასოები ი-ნები. წარწერა მე - 17 საუკ. უნდა იყოს.

სოფელი ლემსი.

ამ სოფელში ეხლა ახალი ეკლესია არის, მაცხოვრისა; ეხლანდელი მისი ხატები წინეთ კოშკში ინახებოდა და ლიტერატურაში ცნობილი ნაკლებად არის. ჩვენ აქ ვნახეთ:

1. **ჯვარი ხისა**, შუა ტანისა, 98×61 სანტ. შეძერწილი ვერცხლის ფირფიტებით, ლამაზი ხელობისა, მაგრამ, სამწუხაროდ, ბევრი მათგანი აკლია. მარცხენა და მარჯვენა მკლავი ეხლა სულ შიშველია; ცოტა ზემოდაც აკლია და ქვემოდაც (№ 16986). ქვემოდ წარმოდგენილნი არიან: წყვილად, გრიგოლ დიდი და წა ნიკოლაოზ, წარერებით: წა გრიგოლი, წა ნიკოლაოზ.

ქვემოდ, მათ შორის, მეორე წარწერა: ქე შეი/წყალე სუ/ლი ცუხ/ტანგ/ისი.

ზემოდ და ქვემოდ ამ ფიგურებისა საუცხოო ხელობის შემკობილობაა ბროწეულის ყვავილების მსგავსი. ამას ზევით ორი სურათია მაცხოვრისა. ტახტოსნისა, ბგრძნულის წარწერებით სახელისა. ამას ზემოდ მთავარ ანგელოზია, სრულის ტანით და შუბით.

2. **მეორე ახეთივე ჯვარი**, 86×58 სანტ. შუაში მიჭედილი აქვს ვერცხლის პერანგი სხვა ხატისა, ღვთის მშობლის სახით, საუკეთესო ხელობისა, მე - 12 — 13 საუკ., ბგრძნულის წარწერით სახელისა; მარცხენა ფრთაზე ოქროთი დაფერილი ვერცხლის სამი ფირფიტაა და მათზე წარმოდგენილნი არიან: პეტრე და პავლე: წა პავლე, წა პეტრე. მარჯვენა ფრთაზე: წა მიქელ, წა გაბრიელ და

ღეთის მშობელი, ბერძნულის წარწერით სახელისა. ქვემო ფირფიტები გაფუჭებულია, მაგრამ, ეტყობა, იქ მთავარ ანგელოზები ყოფილან წარმოდგენილნი (ამის ფოტოგრაფია არა გვაქვს).

3. **ხატი მაცხოვრისა**, ოქროთ დაფერილი ვერცხლით ნაჭედი, 44×32 სანტ. (№ 16979). მაცხოვარი წელსზევითია, სახარებით და მაკურთხეველის მარჯვენით და დიდი ჯვარის სახის ნიშბით. წარწერა სახელისა ბერძნულია, მაგრამ წეცდომით; აშიები ბალახოვანი შემკობილობით არის მოცული ფიგურებით მედალიონებში; მარჯვნივ და მარცხნივ წა მხედარნი, სრულის ტანით; ზემოდ: წელსზევითი ფიგურები: ჩჩვილედი ღეთის მშობლისა შუაში და მთავარ ანგელოზთა კუთხეებში. ქვემო აშია სხვა ხელობის არის, რომბ - ლურსმული; მარჯვნივ დანაკერები ნაჭერია; ხელობა მოტლანქია; მე - 16 — 17 საუკუნისა.

4. **ხატი მაცხოვრისა**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლით ნაჭედი, 33×23 სანტ. (№ 16981). მაცხოვარი ტახტოსანია; მარჯვენა ხელით აკურთხებს, მარცხენაში სახარება უჭირავს, რომლის ყდაზე ჯვარია გამოსახული. ნიშბი დიდი აქვს, ჯვარის სახისა. წარწერა სახელისა ბერძნულ - ქართულია. ზემო და ქვემო აშია მოძარცულია, დანარჩენის ფოთლოვანი შემკობილობა ულახათოა. ხელობა ტლანქია, არა უადროეს მე - 17 საუკუნისა.

5. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლით ნაჭედი, 46×35 სანტ. ტლანქი ხელობისა, მე - 17 — 18 საუკუნისა (№ 16978). მაცხოვარი ტახტოსანია, ჩვეულებრივის რიგით წარმოდგენილი, ხოლო ტახტი უბრალო ჩუქურთმიან სავარძელს მოგვაგონებს. წარწერა სახელისა ბერძნულია, ნიშბი დიდი ჯვარის სახედ. აშიები რომბ-ლურსმულია რვა მედალიონით, რომლებშიაც მოსჩანს ზემოდ: მაცხოვარი მთავარ ანგელოზებითურთ. ასევეა განმეორებული ქვემო აშიაზეც; მარჯვენა აშიაზე, ვგონებ, წა გიორგია, სრულის ტანით. წარწერა არა აქვს.

6. **ხატი ჯვარცმისა**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლით ნაჭედი, 32×24 სანტ. (№ 16982). ჯვარცმის ზემოდ მზე და მთვარეა წარმოდგენილი; აქეთ - იქით მთავარ ანგელოზნი მედალიონებში. ქვემოდ წინამდგომნი: ღეთის მშობელი და იოანე. წარწერები გადასულია, ხოლო იოანეს წინ სჩანს: წმ. ჯვარცმულის ფეხებს ქვევით ადამის თავია; უფრო ქვემოდ ღეთის მშობელი წელსზევითი, მედალიონში, ბურძნულის წარწერით სახელისა. თვით ჯვარცმულის

ტანი და ჯვარზე მიკვრა კარგად არის შესრულებული. საერთოდ, ხელობა ცუდი არ არის. აშიები რომბ - ლურსმული, უფიგურო მედალიონებით, არა უგვიანეს მე - 16 საუკუნისა უნდა იყოს.

7. **შემოსილობა ღვთის მშობლის ხატისა**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, 36×27 სანტ. ადგილ - ადგილ მოშლილი, არა ცუდი ხელობისა (№ 16987). ღვთის მშობელი წელსზევითია, ჩჩვილელი. სახე მისი და ქრისტესი სულ მოშლილია; ნიშნები შემკობილია და დიდროზი წარწერა სახელისა ბერძნულია. აშიები არ შერჩენია.

7 ბ. ამავე ფოტოგრაფიაზე გადმოღებულია წელსზევითი ფიგურა მედალიონში წა პეტრესი, წარწერით: წა პეტრე. და კიდევ მთავარ ანგელოზები: მიქელ და გაბრიელ, სრულის ტანით (ესენი ნიშნის არეში არიან ჩადებულნი). ამათზე დატულია ნაშთები წარწერისა:

... ანგელოზო ჯაიანი სულითა ...

8. ამავე ფოტოგრაფიაზე (№ 16987) ჩვენ გადმოვიღეთ ერთ სტრიქონიანი წარწერა ხატისა, რომელიც ცალკე ვიპოვნეთ; შეიძლება ეკუთვნოდეს მე - 7 ნომრის ქვეშ აღწერილს ხატს. წარწერა იკითხება ასე:

... ი : ღო ცათისო : შე : ნკზ : ქილასძე : და შონ მშობელთა ...
ესე იგი: ... ღმერთო ცათისაო (resp. ცათასაო). შეიწყალე ნიკოლოზ ქილასძე და შეუნდვენ მშობელთა (მისთა).

9. **ხატი წა გიორგისა**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლის შემკობილობით. 31×23,5 სანტ. (№ 16984), ყოფილა წამლით ნახატი. რომელიც ეხლა გადასულია; წარწერა: წა გ. ეზო შემკობილია ხლართულებით; აშია დაყოფილია უჯრედებად წერტილებიანი ხაზებით.

10. **შემოსილობა ვერცხლისა წა გიორგის ხატისა**, გადმოღებულია ამავე ფოტოგრაფიაზე № 16984. წმიდა გიორგი ცხენითა წარმოდგენილი, ვეშაპს გმირავს შუბით; კარგი ნახელავია.

11. **ხატი წა გიორგისა**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, 38×34 სანტ. წმიდანი წარმოდგენილია რომაულ სამხედრო ტანი-სამოსით, სრულის ტანით; მარჯვენა ხელში შუბი უჭირავს, მარცხენა ფარზე აქვს დადობილი; თმა ხუჭუჭებად აქვს დაყოფილი. ირგვლივ თავისა მრგვალი წრეა; ყველა ეს ნიშნები წმიდა გიორგის ეკუ-

თენის, მაგრამ წარწერა იწვევს სხვა კითხვებს, ვინაიდან აქ სწერია: წ~ა სგ~ი. ასო, რომელიც მოსჩანს ბ~ი - ს წინ, სხვათ არ შეიძლება მივიღოთ, თუ არ ს - ნად. ამიტომ შეიძლება წაკითხვა: წმიდაა სერგი. ან თუ აქ მართლა წ~ა გიორგი იგულისხმება, მაშინ შეიძლება წავეკითხოთ: წმიდაა საკვირველთ მოქმედი გიორგი, მაგრამ ეს ნაკლებად დასაშვებია. ჩვენს ფოტოგრაფიაზე № 16980, როგორც სახე, ისე წარწერაც კარგად არის გამოსული და ამიტომ შემოწმება ადვილია. აშიები რომბ - ლურსმულია, რვა მედალიონით. მარჯვნივ და მარცხნივ წმიდა მხედარნი არიან სრულის ტანით წარმოდგენილნი, შუბით და ფარით; ზემოდ ვედრება, ქვემოდ მთავარ ანგელოზნი. ხატი მე - 16 საუკ. უნდა იყოს.

12. ხატი მთავარ ანგელოზ მიქაელისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი. წარმოდგენილია სრულის ტანით, საზომით და ბურთით. წარწერა: მაქ~ლ მრ~ზი. ხელობა მოტლანქია. აშიები ლამაზია, ფურცლოვანი მედალიონებით, მაგრამ ხუთის მეტი გაფუჭებულია. მარჯვნივ და მარცხნივ წმიდანნი მხედარნი არიან, სრულის ტანით (№ 16983). მე - 16 — 17 საუკ. უნდა იყოს.

13. ხატი მაცხოვრისა, ვერცხლით ნაჭედი, 18×15 სანტ. ტლანქი ხელობისა (№ 16985). მაცხოვარი ტახტოსანია, სახარებით და მაკურთხეველის მარჯვენით. ნიშნი ჯვარის სახედ არის განყოფილი, ერთობ გამობერვით არის გამოყვანილი. წარწერა: ქ~ე . აშიები რომბ - ლურსმული, მე - 18 — 19 საუკ. უნდა იყოს.

14. ხატი ვერცხლისა, ნაჭედი, 21×15 სანტ. ლურსმულის აშიით. ამ ხატზე წარმოდგენილია ჯვარედინად ოთხი ფიგურა: ორი ჩჩვილელი ღვთის მშობლისა, წელსზევითი, ორივე ერთგვარი, ბერძნულის წარწერით სახელისა; ორი მაცხოვრისა, სრულის ტანით, სახარებით და მაკურთხეველის მარჯვენით. ხელობა ტლანქია, მე - 18 — 19 საუკუნისა (№ 16985).

15. ხატი ვერცხლისა, რომელზედაც წარმოდგენილია ორი წმიდა გიორგი, ცხენით, ჯვარით ხელში. ერთობ ტლანქი ხელობისა არის, მე - 18 — 19 საუკუნისა.

კერძო სახლში, ლემსიაში ჩვენ გვაჩვენეს შემდეგი ხატები:

16. ხატი წ~ა გიორგისა, ვერცხლისა, 13×11 სანტ. (№ 16990); ხატს უფლის ორი აშია, ფოლაქების მსგავსად შემკობილი და მათ წორის ხლართულები. შუაში, წერტილებიდან შემდგარს მრგვალ

წრეში, მოთავსებულია ფიგურა წა გიორგისა, ცხენით; გმირავს ახალგაზრდას, ჩაბალახის მსგავსი თავსახურავით. წარწერა: წა გ. მე - 17 — 18 საუკ. უნდა იყოს.

17. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, 31×23 სანტ. (№ 16989). წმიდა გიორგი ოთხკუთხედშია წარმოდგენილი, ცხენით; გმირავს გვირგვინოსანს; ერთობ ტლანქი ხელობისაა, მე - 18 — 19 საუკ.

18. ხუთი ტლანქი ხატი ღვთის მშობლისა და ერთი მთავარ ანგელოზისა.

19. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, რომელზედაც ძლივს მოსჩანს ფიგურა წმიდანისა, ერთობ ტლანქი ხელობისა. ეს ხატი ჩადგმულია ოთხკუთხედ ხის ჩარჩოში, რომელსაც ქვემოდ ტარი აქვს, და ზემოდ მოღუნული თავი, გეომეტრიული ფიგურებით შემკობილი. ეს წინეთ, როგორც ეტყობა, ლაბარუში ყოფილა ანუ ბოყერი. და თავისი ყოფილი შემკობილობა დაუკარგავს. ეს ჩარჩო შიგ ჩადგმული წა გიორგის ტლანქი ხატით დიდათ სწამთ ადგილობრივ სენებს (№ 16988).

20. პატარა ხატი ხარებისა, 6×5 სანტ. ტლანქი ხელობისა, რომელიც მოთავსებულია იმავე № 16988 ფოტოგრაფიაზე, მარცხენა კუთხეში, ზემოდ.

21. წინაპირი პატარა გულსაკიდი ხატისა წმიდის გიორგისა, ვერცხლისა, 6,5×4 სანტ., რომელიც ჩვენ ვიპოვეთ ეკლესიის ეზოში, ხოლო დ. ბაქრაძეს ეს ეპოვნა ეკლესიის სკივრში (გვ. 89). წა გიორგი წარმოდგენილია კამარას ქვეშ, სრულის ტანით, ფარით და შუბით; კამარა ორმაგ სვეტებზეა დამყარებული, ლამაზის სვეტის თავებით; ორივე მხარეს ჩამოგრძელებულია ასომთავრული წარწერა:

წო / გ.ი ალ/დს/აა წმიდაო გიორგი ალავერდისა. ა.
დ/ღე მფ/ეთ/ა მ/ფე/ გ.ი დიდე მეფეთა მეფე გიორგი.

ძნელი სათქმელია. რომელ გიორგი მეფეზეა აქ საუბარი. ყოველ შემთხვევაში, ხატი არის არა უგვიანეს მე - 15 — 16 საუკუნისა. ამისი ფოტოგრაფიაც გვაქვს, მაგრამ ერმაკოვის კოლექციაში არ შედის.

22. ერთის ხატის ზურგის მოწყვეტილ ფირფიტაზე დ. ბაქრაძეს უნახავს (გვ. 89) და გადმოუღია ხელით (დამატება № 25) შემდეგი წარწერა ასომთავრული:

ქ . მოწამე
თა : შრის : ბწ

წოწამე
თა შორის ბრწ-

ყინვლეო : წო : გი : ზღღრი

ყინვალეო წმიდაო გიორგი ზღღღრი-

სო მო

საო, მეო-

ხ და მფრველ : ექმნ : დღე

ხ და მფარველ ექმენ დღე-

სა : გნკთხ სასა : არშსნ

სა განკითხვისასა არშსნა-

სა : და ძესა : ჩემს

სა (?) და ძესა ჩემს(ა)

გის .

გიორგის.

ხსენებული ეკლესიიდან დ. ბაქრაძეს მარტო ორი უკანასკნელი წარწერა მოჰყავს და იხსენიებს კიდევ საღმრთო წერილის წიგნებს და ერთ კონდაკს გრაგნილს, ეტრატისას, სამი არიშინის სიგრძით (გვ. 89) და იმ 20 ნივთზე, რომელიც ზემოდ ჩამოვთვალეთ, არაფერს ამბობს.

სოფელი ქაშვეთი.

სოფელ ქაშვეთის ძველი ეკლესია წმიდა გიორგისა სულ პატარაა, ქვისაგან აშენებული, მაგრამ მისი ზეძირკველი ერთობ მაღალია, ასე რომ ეკლესიაში შესავალად კიბეზე უნდა ახვიდეთ. კანკელი ქვის არის. საკურთხეველში ძლივს მობრუნდება ერთი კაცი. შესავალი ერთია, დასავლეთით; ფანჯარა ორი, თითო აღმოსავლეთით და სამხრეთით; კანკელის საფუძველზე აღმართულია ორი დიდი ჯვარი:

1. ჯვარი ხისა, 109×61,5 სანტ. შეძერწილია ვერცხლის ფირფიტებით. ზემო ფირფიტაზე მაცხოვარია ტახტოსანი, მოტლანქო ბერძნულის წარწერით სახელისა, და წმიდა თეოდორე : წა თღრ. ქვემოდ წარმოდგენილია ორი წმ. გიორგი, წარწერებით: წა გ~ი ქ~შთ. და ერთი გამოხატულობა წა თეოდორესი, სრულის ტანით. მარჯვნივ და მარცხნივ უმბოხა: ღვთის მშობელი, ორი წა გიორგი და ქერუბიმები და სერაფიმები (№16993).

2. მეორე ჯვარი ასეთივე ზომისა. მაგრამ მისი ფირფიტები უფრო ტლანქი ხელობისაა. ვიდრე პირველი ჯვარისა (№ 16992). შუაში ჯვარცმბა; ზემოდ, ვგონებ, მაცხოვარია, სრულის ტანით; მის ქვემოდ: მთავარ ანგელოზნი მედალიონებში; მარჯვნივ და მარცხნივ, ფრთებზე, ორი მაცხოვარია და ორი მოციქული, მკერდსზე-

ვითნი; ქვემო ფრთაზე ორი მედალიონი წმიდათა; სახელები არ აწერი-
ა; დანარჩენი ნაჭრები აკლია. ფირფიტები სურათების ირგვლივ
ბალახოვანად არის შემკობილი.

3. პატარა ხატი კარედი ღვთის მშობლისა, 12×9 სანტ. წინა-
პირი სულ გაფუჭებულია და მოშლილია, მაგრამ მეორე გვერდზე
დაცულია უცნობი წარწერა (№ 16976):

ქ : დედაო : ღმრთისაო : მეოხ	დედაო ღმრთისაო, მეოხ
და : მფარველ : მ	და მფარველ მექ-
ქმენ : წ~ე : ძისა : შ~ნს	მენ წინაშე ძისა შენი-
ა	სა და ღმრთი-
დ ღმრთ	
სა : ჩ~ვა : დღესა : გ~ნკით	სა ჩვენისა დღესა განკით-
ხვის~სა : მამკობ	ხვთისასა მამკობ-
სა : ხ~ტსა : შნსას	სა ხატისა შენისას
: ელშარს : ქრდინსა :	ელაშარს ქურდინასა.

4. ხატი პატარა წმიდისა ონოფრესი, 13×9 სანტ. ოქროს შე-
მოსილობით; თვით სახე წამლით ყოფილა დახატული, მაგრამ მო-
შლილია. ზემოდ წარწერა: წ~ე ონფრე. (№ 16976). აშიები ორი
რიგი წერტილებიან ხაზების შორის შემკობილია ზარნიშით; ხელო-
ბა ხატისა სრულიად იგივეა, რაც ნესგუნის ღვთის მშობლის ხა-
ტისა, ჩვენ მიერ მეოთხე ნომრით აღწერილისა. ზურგი ამ ხატის-
ვერცხლისაა, წარწერით, რომელსაც უჩვენებს დ. ბაქრაძე (გვ. 89);
მე ეკლესიაში ვერ ვნახე, როგორც ვერ ნახა ეს გრ. უვაროვისამაც
(გვ. 178), მაგრამ შემდეგ ვიპოვე ერთ კერძო სახლში და გამოვარ-
თვი. წარწერის შედარებამ ცხადჰყო, რომ ეს ის წარწერაა, რომე-
ლიც დ. ბაქრაძეს აქვს აღნიშნული. წარწერა გადმოღებული მაქვს
ფოტოგრაფიულად და იკითხება ასე:

ქ წ~ო : ონ	წმიდაო ონოფ-
ფრე : მეოხ და	რე, მეოხ და
მფრველ მექმენ : წ~ე	მფარველ მექმენ წინაშე
ღმრთისა : მოსავესა : შენ	ღმრთისა მოსავესა შენ-
სა : სასანსა : ვარდანა	სა სასანსა ვარდანას
ს : ძესა : და : მეუღლესა	ძესა და მეუღლესა
ჩემსა ხათუ	ჩემსა ხათუ-
თასა.	თასა.

ხატი ეკუთვნის მე - 12 — 13 საუკუნეს. საკვირველია, რომ აქ
ვარდანასძე, თუ ეს იგივეა, რაც ვარდანისძე, ერისთავად სვანეთისა

არ არის მოხსენებული. ხათუთა, შემოკლებული ფორმით: „ხათთა“ მოხსენებულია ლეხთურის ეკლესიის წმიდა იაკობის ხატის წარწერაში, როგორც ქალი სამძივარისა და მეუღლე მარუშიან ვარდანისძისა (იხ. ჩემი „არხ. მოგზ. და შენიშვნანი, ტ. I., გვ. 26 — 27).

5. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, 28×22 სანტ., ნაქედი, კარგის ხელობისა; წმიდანი წარმოდგენილია სულ ახალგაზრდათ, ლამაზი ხუჭუჭებით, საშუალო საუკუნის რაინდის ტანისამოსში, შუბით და ფართით; წარწერა: წა გ. აშიები მოძარცულია (№ 16977). მე - 13 — 14 საუკუნის უნდა იყოს.

6. ხატი პატარა, წა გიორგისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა. წმიდა მხედარი წარმოდგენილია ცხენით, ვეშაპს გმირაჲ წარწერა სახელისა: წა გ. ილორისა. ზურგზე აქვს წარწერა, რომელიც დ. ბაქრაძეს მოყვანილი აქვს (გვ. 90):

ქ : წა გ. ილო	წმიდაო გიორგი ილო-
რისო : მეოხ : დ	რისაო, მეოხ და
ა : მფრველ :	მფარველ
მქმნ : მსესა :	მექმნ მოსავსა
შნსა : თევედ	შენსა თევედო-
ორძესა : დე	რძესა დე-
მეტრეს : რთ	ტრეს, რათა
ა : მცლ მქნა	მცველ მექმნა.

7. ხატი წამლით დახატული წა გიორგისა და წა დიმიტრისი, 55×42,5 სანტ. მხატვრობა ძლიერ წააგავს კონდაკებზე დახატულ წმიდანებს. (№ 16991). აშიები რომბ - ლურსმულია. მარცხენა აშიაზე წარმოდგენილია სრულის ტანით წა კვირიკე: წა კ. მარჯვნივ: წმიდა დემეტრე: წა დ. ზემოდ: მაცხოვარი, წარწერით: იჲჲ ქე; ქვემოდ წმიდა გიორგია: წა გ. მე - 17 — 18 საუკ. უნდა იყოს.

8. ხატი დიდი, სხვა და სხვა ახალი აღთქმის სცენებისა, 46×34 სანტ. გაყოფილია ოთხ ნაწილად და თითოეულში წარმოდგენილია წამლით დახატული სცენები შემდეგის რიგით: ხარება, შობა, ჯვარცმა და აღდგომა. წამლები გადასულია; დარჩენილია ოქროს შემოსილობა თითოეულის სცენისა და ნაწილი საერთო მთელი ხატის შემოსილობისა და ისიც ზოგჯერ ფრიად დაზიანებული და გასვრილი (№ 16994), მაგრამ რაც დარჩენილია ისიც ცხადათ მოწმობს, რომ

მთელი ხატი ყოფილა საუკეთესო ხელოვნებისა: ნაზი ქედილობა, საუცხოო კაზმულობა აშიებისა, ძვირფასი ქვები (ესენი დაცულია ჯვარცმის სცენაზე) და ლამაზი წარწერები ეხლაც დიდ შთაბეჭდილებას ახდენენ. თუმცა აქ ეხლა ყველაფერი დაზიანებულია და სანახევროდ არის დაცული. აშია მთელად დაცულია მარტო ზემოდ. აქ ფაქიზად ნამუშევარ მორთულობაში დაცულია ხუთი მედალიონი; სახეები წამლით ყოფილა შესრულებული და სულ დაღუპულია. შუაში ყოფილა ვედრება; მარცხენა კუთხეში: იოანე მახარობელი; მარჯვენა კუთხეში მათე მოციქული; სჩანან ასოები: მათ. ქვემო აშიაზე, შუაში, ყოფილა წა ეკატერინე; დაცულია წარწერა: წა ეკატერინე; შემდეგ მარჯვნივ: წა ირინე; დაცულია: რინე; კუთხეში, მარჯვნივ ალბათ ყოფილა წა ბარბარე; დაცულია მხოლოდ ასოები: წა. ორ მედალიონში, ეკატერინეს მარცხნივ, არა სჩანს, რომელი წმიდანები იყვნენ. მარჯვნივ და მარცხნივ აშიებზე არის ოთხი მედალიონი და მათში წარმოდგენილნი არიან ოთხი წინასწარმეტყველი, სრულის ტანით, და მათ შორის მრგვალ მედალიონებში მოციქულნი: მარცხნივ — ლუკა; დარჩენილია ასოები: უკა; მარჯვნივ: მარკოზ; დარჩენილია: .. მა.. ჯვარცმას და აღდგომას ქრისტესა ბერძნულად უწერია სახელები; ქვემო აშიაზე ოთხსტრიქონიანი ლამაზი წარწერა ყოფილა. პირველი სტრიქონიდან დარჩენილია:

ქ წნო : წწყლნო : მოწამენო : და ქალწლნო : მეოხ : მქმნით :
წე ქა

ესე იგი: წმიდანო წინასწარმეტყველნო, მოწამენო და ქალწულნო, მეოხ მექმნით წინაწე ქრისტესსა [სილიხანს] ...

მეორე სტრიქონი დაცულია, მესამის მარტო პირველი ოთხი ასოა, მეოთხე ნაკლულოვანია, ხოლო დ. ბაქრაძის დროს მესამე და მეოთხე სტრიქონი ცოტა უფრო უკეთ ყოფილა დაცული (იხ. დამატება № 27):

[ხა]რებით : შობაჲ : ჯუარცმაი : აღდ
გმაჲ სხუათს უმს : რ ...
ყლბითი : იძ ოქ [მხ]სნელო : მეცა :

ჯვარცმის ქვემოდ წერილის ასოებით სწერია:

ქ მ ღრისა : სიტყუაო : შე ჩემ ცოდვილ
სა : დედოფლთა : დედოფლისა რუ
სდანს მწისა და გაზრდილისა ს[ლხ]
ნისგნ უნდოი ნამსახური და ღირს მყავ დ ... ს

უქარაგმოდ:

ჟი ქრისტე ღმრთისა სიტყვაო, შეიწირე ჩემ ცოდვილისა დედო-
ფალთა დედოფლისა რუსუდანის მიწისა და გაზრდილისა სი-
ლიხანისაგან უნდოი ნასახური და ღირს მყავ დ(ღესა მა)ს ...
პირველი ორი სცენის, ხარების და შობის, ქვემოდ სწერია:

ქე ღმრთო : რღმნ : ძელსა მრ ჯრისა დასაჯე : ცოდ[ვანი]
პლისა კაცსა მეცა მიხსენ : სასჯელისაგან : მსასოებელი :
სილიხან.

ესე იგი: ქრისტე ღმერთო, რომელმან ძელისა მიერ ჯუარისა დასა-
ჯე ცოდვანი პირველისა კაცისა, მეცა მიხსენ სასჯელისაგან მსასო-
ებელი სილიხან.

პირველი ორი სცენის შუაში, ზემოდ მოთავსებული ყოფილა
ექვს-ფრთიანი ჯვარი ძელი ქეშმარიტისა, რომელიც ეხლა მოშლი-
ლია, ხოლო მის ორივე მხარეს ქვემო მკლავისა სწერია:

ქ ძელისა მრ : ცხრ	ძელისა მიერ ცხორ-
ებასა : მოჰმადლე	ებისა მოჰმადლე
კსნაი : სოფელსა : ქ	კსნაი სოფელსა ქრისტ-
ე : ღო მიკსენ : მეცა	ე ღმერთო, მიკსენ მეცა
მვდრბლი სილიხან	მვედრებელი სილიხან .

შეადარე ყველა ეს წარწერები დ. ბაქრაძის გადმოღებულს,
გვ. 90, 91, დამატება 26, 27. ა. ხახანაშვილი ამ წარწერებს არ იხსე-
ნიებს (გვ. 37 — 38). უვაროვისა უჩვენებს დ. ბაქრაძის წაკითხვას
მხოლოდ (გვ. 122 — 123).

ყველა წარწერები ამ ოდესღაც შესანიშნავი ხატისა თხოულო-
პენ შეწყალებას ერთი და იგივე პირისა, რომელიც ყოფილა გაზრ-
დილი დედოფალთა დედოფლისა რუსუდანისა. სამწუხაროდ, მისი
სახელი სრულად არ არის დაცული, მაგრამ კითხვა „სილიხან“ სწორი
უნდა იყოს. ბაქრაძის წაკითხვა: „სალტაძე“, ყოველ შემთხვევაში მი-
უღებელია. ძნელია აგრეთვე თქმა, რომელი რუსუდანი იგულისხ-
მება წარწერაში: თამარ მეფის მამიდა, თუ ასული? უფრო საფიქრე-
ბელია, რომ აქ თამარ მეფის ასულზეა საუბარი, ვინაიდან დედის
დაზე არ იხმარებოდა ხარისხი (ტიტული): დედოფალთ დედოფალი.

სოფელი კაერი

სოფელ კაერში ახალი ეკლესია არის ღვთის მშობლისა;
მასში ჩვენ ვნახეთ მხოლოდ ერთი სქელი გულსაკიდი ვერცხ-
ლის ჯვარი, 8,5×5 სანტ. წინა პირზე ჯვარცმა გამოხატული წი-

ნამდგომებიტურთ; მეორეზე — ღვთის მშობელი ჩვილედი და ორი მოციქული; ამას გარდა აქ არის კიდევ სამი უბრალო რკინის ჯვარი, უმნიშვნელო.

სოფელი სოლი.

სოფელი სოლის ლამაზი სახე და მისი კოშკები იხილეთ ფოტ. № 17438. ძველი ეკლესია **მაცხოვრისა** პატარაა, ქვისაგან ნაშენი, ერთის კარით დასაველეთიდან და სამის ფანჯარით, აღმოსაველეთით, დასაველეთით და სამხრეთით. კანკელი ქვისაა, ერთის კარით. ეკლესიაში ჩვენ ვნახეთ:

1. **ჯვარი გამოსასვენებელი**, ვერცხლისა, ოქროთი დაფერილი, ნაჭედი, 42×20 სანტ., წინა პირზე გამოსახულია ჯვარცმა, ხოლო კიდევში უვლის წერტილოვანი ხაზები (№ 16972). მეორე გვერდზე წარმოდგენილია ღვთის მშობელი ჩვილედი, სრულის ტანით (№ 16971); ხელობა მდარეა.

2. **ხატი მაცხოვრისა**, წელსზევითი, ვერცხლისა, ოქროთი დაფერილი აშიებით, 21×17 სანტ. მაცხოვარი მარჯვენა ხელით აკურთხებს, მარცხენაში გრაგნილი აქვს. აშიები შემკობილია უჯრედებად და გამყოფი ოთხკუთხედები შემკობილია ლამაზად. აშია უფრო ძველია, ვიდრე თვით ხატი, რომლის ხელობა დაბალია; მე - 17 — 18 საუკუნისა (№ 16970).

3. **ხატი ღვთის მშობლისა** ჩვილედი, 12×9 სანტ. ვერცხლისა, ნაჭედი. ღვთის მშობლის ფიგურა წელსზევითია; აშია ჯვარედინად დაყოფილი, მარტო ზემოდ არის დაცული; სხვა აკლია; ხელობა მდარეა (იქვე, № 16970).

4. **ოთხი პატარა გულსაკიდი ჯვარი**. ესენი წარმოდგენილი არიან ფოტ. № 16970.

5. **პატარა გულსაკიდი ხატი წა გიორგისა**, ცხენით, ვეშაპს გმირავს; ვერცხლისა, $8,5 \times 5$ სანტ. ორივე მხარეს ერთი და იგივე ფიგურაა, მდარე ხელობისა; იხ. ფოტ. № 16970.

6. მამა ბაქრაძე თავის აღწერილობაში სვანეთის ეკლესიებისა სოფელ სოლის შესახებ სწერს:

ს(ოფელ) სოლს მაცხოვრის ეკლესიასა შინა არს წმიდა სახარება, ოთხის მახარებელითა ბიზანტიის ხელოვნებითა მოხატული,

და მოთხრობა ისტორიის მასვე სახარებასა შინა წარწერილი. ხოლო სხვა არა რაა იპოვების. მასვე სოფელში არს 2 ეკლესია, რომელიც არს გაუქმებული.

სახარება, რომელზედაც მოგვითხრობს ბერი ბაქრაძე, დღეს აღარ არსებობს. რაც შეეხება ეკლესიებს, დიმიტრი ბაქრაძეც სწერს, რომ სოლში სამი ეკლესია არის, წმ. გიორგისა, მაცხოვრისა და მთავარ ანგელოზთა. წმიდის გიორგის ეკლესიაში მას უნახავს სკივრში 10 პატარა ხატი, რომელნიც ისე გამურული ყოფილან, რომ სახეები აღარ სჩანდენ, ხოლო ერთ პატარა ხატზე წმიდა დიმიტრისა და წმიდა გიორგისა, რომელიც დღეს აღარ სჩანს, წერებულა ჯერ სახელები: წა დმტ, წა გი/ჯნზ (sic) და შემდეგ:

მოწამეთა შრს : მხნო	მოწამეთა შორის მხნენო
გი : დ დმტრ : მეოხ მფ	გიორგი და დიმიტრი, მეოხ, მფ-
არვლ : ექმნ : მამკობს :	არველ ექმენ მამკობს
ხატის : შენს : გზთას :	ხატისა შენის გზითას (1),
მიქაის : და შერ	მიქაის და შერ-
გილს : რაითს : არ : დმს	გილს, რაისათვს არ დამს-
თმს საოკონოს :	თმოს საუკუნოს.

უკანასკნელ ოთხს სიტყვას, როგორც რუსული თარგმანიდან სჩანს, დ. ბაქრაძე წაუკითხავად სტოვებს (გვ 88). მაცხოვრის ეკლესიასთან დ. ბაქრაძეს უნახავს კიდევ გაბზარული ზარი, ხეზე დაკიდული და მისი წარწერა არა ქართული ხელით გადმოუღია (იხ. დამატება № 24).

სოფელი ლაშტხვერი.

ამ სოფლის საზოგადო სახე შორიდან, იხილეთ ფოტოგრაფია № 17437. ტიპი სვანისა ამ სოფლიდან, გურამ დავაცი, იხილეთ ფოტ. № 17523. ამ სოფლის ეკლესია მთავარ ანგელოზისა პატა-

1) დ. ბაქრაძეს ტექსტში უწერია „გზთას“, მაგრამ რუსულ თარგმანში „გულთას“ სწერს. ამიტომ შესაძლოა, აქ კორექტურული შეცდომა იყოს ქართულ ტექსტში და მართლა ყოფილიყოს „გულთას“.

რაა, თლილის ქვისაგან აშენებული, ოთხკუთხედი; მისი ზედირკველი სამი საფეხურისაგან შესდგება. იხ. ფოტ. № 17441, რომელზედაც მოსჩანს ჩრდილოეთის მხარე ეკლესიისა და № 17442, რომელზედაც ემჩნევა. სამხრეთ - აღმოსავლეთის მხარე. გარეგანი კედლები ეკლესიისა ზემოდ მოგლესილი ყოფილა და შემკობილი ფრესკებით ხალხურ მოთხრობათა გმირებისა და მათი თავგადასავალისა, სახელდობრ, ამირანის ციკლისა და სხვათა, მაგრამ მხატვრობა დაზარალებულია და ზოგ ადგილას სრულიად გამქრალი. უკეთესად დაცულია ფიგურები ჩრდილოეთის კედელზე. აქ არიან წარმოდგენილნი ცხენებზე მჯდომარე გმირები: ამირანი, ბადრი, სეფედავლა, უსიბი. თავზე ყველას ჩაფხუტი ახურავს, მარჯვენა ხელში ამოღებული მახვილი (ხმალი) უჭირავთ, მარცხენა მხრით მკლავზე ფარი აქვთ მოგდებული, რომელიც მთელს ზემო ნაწილს ტანისას ჰფარავს ყელამდის. ცხენები ლამაზია, შეკაზმულნი. პირველი სცენა ასეთია:

წარმოდგენილია ვეშაპი ვეებერთელა გველის სახით; მისი დაბჩენილი პირიდან გამოდის ამირანი; წელს ზევით უკვე გამოსულია ხმალით და ფარით. ზემოდ ასომთავრულით ამ სცენას აწერია:

ოდეს : ამირან : ვეშაპმან : ჩანთქა : / ვეშაპი : მ/ოკლა : და გა/-
მოვიდა :

შემდეგ ომია ბაყბაყ დევისა და ამირანისა. ამირანი გაჭენებული ცხენით არის მისული ბაყბაყ დევზე და ესეც არის მოქნეული ხმალი უნდა დასცეს; დევი რქებიანი, კუდგრძელი (კუდი ერთ რგოლად არის შეკვეცილი) და ბრჭყალებიანი, უკანა ფეხებზე სდგას და თითქო ლახტს აგებებს მოქნეულ ხმალს ამირანისას. ამ სცენის თავზე აწერია:

ჰომი ამირანისი და : /ბაყბაყ : დევისი :

ამირანის უკან მომყოლთ ცხენოსან გმირებს აწერია:
ბადრი : სეფედავლა : უსიბი :

ყველა ეს სცენები საზოგადო ხაზებით გადმოხატა პირველად ბარტოლომეიმ, იხ. ტაბ. 2, №20. წარწერები დ. ბაქრაძესაც აქვს შოყვანილი (გვ. 91). ჩემს ბიბლიოთეკაში დაცულია მამა ბაქრაძის მიერ ფერადებით დახატული ასლი ამ ფრესკებისა. აღმოსავლეთის კედელზე მოსჩანს ნადირობა; მხედარი გაჭენებულის ცხენით მისდევს გაქცეულს ირმებს და ესერის მათ ისარს შვილდის საშუალებით.

ბით. სამხრეთის კედელზე ფიგურები გადასულია, მოსჩანს მხოლოდ ცხენი უმხედროდ. დასავლეთის კედელზე საეკლესიო ქრისტიანული სცენაა. აქ წარმოდგენილია კომპოზიცია ვედრებისა, რომელშიაც ქრისტე ფანჯრის თავზეა წარმოდგენილი, ღვთის მშობელი და იოანე ნათლისმცემელი ფანჯრის გასწვრივ. შიგნითაც ეკლესია სულ მოხატულია, ფრესკები კარგია და საკმაოდაც დაცულია. საკურთხევლის კონქში მაცხოვარია თანამდგომებითურთ; მის ქვეშოდ ღვთის მშობელია ნიშიანი („ზნამენია“) და მოციქულები; უფრო ქვემოდ, საკურთხევლის კედელზე: ეკლესიის მამები. ჩრდილოეთის კედელზე წაა გიორგი წარწერით: წაა გ.ი. ზემოდ აღდგომაა: „აქა ქრისტე აღდა“. შემდეგ ჯვარცმა და გარდამოხსნა ქრისტესი. სამხრეთის კედელზე წაა დიმიტრი, წაა თეოდორე. დასავლეთის კედელზე ფერისცვალება და იერუსალიმში შესვლა. ამას ქვეშოდ წმიდანი მესვეტენი და წაა მაკარი: წაა მკარი და საბა (?); შემდეგ მთავარ ანგელოზნი; ერთს წარწერა აქვს: წაა მიქელ თრგლზი. სამხრეთის კედელზე: ლაზარეს აღდგენა; თალის სარტყელებზე: წაა ბარბარე, წაა მარინე და სხვა წმიდანნი.

კანკელი ქვისაა, ძველი, ერთის კარით და სამის კამარით; კანკელიც მოხატულია და კარგად არის დაცული. შესავალი ეკლესიას აქვს დასავალით; ფანჯარა სამი, აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით. საკურთხევლის კედელში ორი უბეა; კანკელზე ბევრი ხის ფიციტებია ხატებისა მოძარცული; გადარჩენილთა შორის აღსანიშნავია:

1. **ხატი იოანე მახარობელისა**, ნაჭედი, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, 21×17,5 სანტ., ნაზი ბრწყინვალე ქართული ხელობისა, მე-12 — 13 საუკ. (№ 17008). იოანე წარმოდგენილია იმ პოზით, როგორც ეს მინიატურულ სახარების მხატვრობაში გვხვდება, ესე იგი, ის მდგომარეა მვედრებელის სახით; მარჯვენა ხელით აკურთხებს და თანაც უკარნახებს სახარების ტექსტს მის წინ მსხდომარე პროზორეს, რომლის თავზე წარწერაა: წაა პრზრ. იოანეს ნახევარ სფეროდან აკურთხებს მაცხოვრის მარჯვენა. ეზო ხატისა შემკობილია ვაზოვანი ორნამენტით, ხოლო აშიები ბროწეულის ყვავილების მსგავსად, რომლებშიაც რვა მრგვალი მედალიონია წმიდანებისა უწარწეროდ; შინაგანი აშიები ხატისა შემკობილია აკანთის ფოთლებით. წარწერა ლამაზის მსხვილი ასომთავრულით და ბაქრაძესაც აქვს მოყვანილი (გვ. 92):

წო ინე მ

წმიდაო იოანე მა-

ხრბელო	ხარებელო,
ადე სბ	ადიდე სა-
ა დრ	ბა დრ-
ან	ან-
დე	დე-
ლჲ	ლი.

აქედან სჩანს, რომ ხატი შეუკვეთია დრანდის მონასტრის ეპისკოპოსს საბას; მაგრამ, ჩვენის აზრით, ეს დიდი ვერცხლის ფირფიტა, თავის უაღრესად ლამაზი ფიგურებით და ორნამენტებით, წინეთ შეადგენდა სახარების ყდის ზედა პირს. და თუ ეს ასე არ იყო, ყოველ შემთხვევაში, ამ მიზნით იყო დამზადებული. თავში ზემო მოყვანილის წარწერისა ფიგურების სახელების წარწერაა უცნობის ასოებით, რომელნიც სომხურსაც მოგვაგონებენ და კონტურსაც. სომხურის სპეციალისტებმა ი. ზავრიევა და ნ. აღონცმა დანამდვილებით ვერ სთქვეს, რომ ეს სომხურია.

2. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლით ნაჭედი, 34×21 სანტ. კარგი ხელობისა (№ 17010). წა გიორგი ფეხოსანია, რომაულ სამარ ტანისამოსით; მარჯვენა ხელში შუბი უჭირავს, მარცხენა დადებული აქვს ორნამენტით შემკობილს ფარზე. წელზე უკანიდან ჰკიდია ზმალი; თმა ხუჭუჭებად აქვს დაწყობილი და ირგვლივ თავისა წრეა. წარწერა: წე (sic) გი. საკვირველია, რომ პირველ სიტყვაში ხუცური ღ - ის მაგიერ მხედრული მ - ნია ნახმარი. სხვა ასოები ასომთავრულია. აშიები ფოლაქისებურია ორს წერტილოვან წრეებში. ხატი მე-14 — 15 საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს.

ძელი ამ ხატისა და მისი სარჩული ცვილისა თუ სხვა არ შენახულა.

3. ხატი მთავარ ანგელოზ მიქელისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 17×14 სანტ. (№ 17012). მთავარ ანგელოზი მდგომარეა, შუბით და ბურთით. თავის მრგვალი წრის მარჯვნივ სწერია: მქლ. ქვენო ნაწილი ხატისა და აშიისა დაშლილია. აშიები ორგვარი აქვს; ერთი აღმოსავლურ ხლართულებით და სადა მედალიონებით; მეორე ვიწრო ფოლაქოვანი. ხელობა მდარეა, მე - 17 — 18 საუკ.

4. ფირფიტა ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა მთავარ ანგელოზის გაბრიელის სურათით. მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია ლაბარუმით, ბურთით და წარწერით: წე გბრლ მთვლზი, 30×12 სანტ. ხელობა სუსტია, მე - 17 — 18 საუკ. ეს ფირფიტა უსათუოდ დიდი ჯვარის მორთულობის ნაწილია (№ 17011).

5. ხატი პატარა, ღვთის მშობლისა, ჩჩვილედ, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 8×6 სანტ. ქვემო ნაწილი მოშლილია: ხელობა მდარეა (№ 17009).

6. ხატი წა გიორგისა, $8 \times 6,5$ სანტ. ყოფილა წამლით დახატული, მაგრამ წამალი გადასულია. შემოსილობა და აშიები ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ლამაზი ხელობისა, დაცულია. ქვემოდ აქვს წარწერა:

წო : გი : შე : ასამდინ .

ესე იგი: წმიდაო გორგი. შეიწყალე ასამდინ (?). (№ 17009).

7. ხატი პატარა, ორთა მხედართა, წა გიორგისა და წა დიმიტრისა. ორივე მდგომარენი შუბებით და ფარებით, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, 11×9 სანტ. ადგილ - ადგილ მოშლილია. აშიები ფოლაქოენია (№ 17009).

8. პატარა ხატი წა გიორგისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, $11,5 \times 8,5$ სანტ. ნაჭედი. მხედარი მდგომარეა ხმლია და ფართი. აშიები დაყოფილია უჯრედებად. ეზო შემკობილია მცენარეულობის ორნამენტით. ხელობა გვარიანია (№ 17009).

9. ხატი პატარა, ღვთის მშობლისა ჩჩვილედ, ვერცხლისა, ნაჭედი, 8×6 სანტ. ღვთის მშობელი წელსზევითია; ტლანქი ხელობისა.

10. ხატი მთავარ ანგელოზის მიქაელისა, ოქროთი დაფერილის ვერცხლისა, 44×33 სანტ. ნაჭედი, გვარიანი ხელობისა, მაგრამ დიდათ გაფუჭებული.

11. ჯვარი ვერცხლის ხეტარზე სატარებელი, ვერცხლისა, ნაჭედი, 33×15 სანტ. გატეხილია; ტლანქი ხელობისა.

12. პატარა ჯვარი, ვერცხლისა 11×9 სანტ. უკეთესი ხელობისა. მაგრამ ერთობ დაზიანებული.

13. ზარი, 42 სანტ. სიმაღლით, შეწირული დავით კახთა მეფის მიერ, რომელიც იყო ძე კახთა მეფის ალექსანდრე მეორესი († 1605), იმ ალექსანდრესი, რომელმაც სვანეთის სხვა და სხვა თემების ეკლესიებს წესწირა რვა ზარი: ორი მულაყისას, ორი მუჟალისას, ორი მესტიისას, ერთი ადიშისას, ერთი ლატალისას. დავით მეფის მიერ († 1604) მარტო ეს ზარია შეწირული. ზარს აქვს ხუცური წარწერა. რომელიც სრულად გადმოღებულია ჩვენ მიერ და მოთა-

ვსებულის სამს ფოტოგრაფიაზე, იხ № 17005, 17006, 17007. წარწერა იკითხება ასე:

ქ : შემოგწირე :: ზარი :: ესე :: ჩუნ :: კახთა :: მეფემან ::
პტრონმუნ :: დთ :: თქნ :: ლშთახურს :: წმიდათ
მთავარ :: ანგელოზთა :: დღეთა :: ჩუნთა :: სადღეგრძელოდ ::
და :: მფობისა :: ჩუნისა :: წრსმრზლად ::

ესე იგი: შემოგწირე ზარი ესე ჩუენ კახთა მეფემან პატრონმან დავით თქუენ ლაშთახურის წმიდათ მთავარ ანგელოზთა დღეთა ჩუენთა სადღეგრძელოდ და მეფობისა ჩუენისა წარსამართებლად. (ბარტოლომეი, გვ. 229. ტაბ. 2, № 21. დ. ბაქრაძე, გვ. 91 — 92).

14. **საცეცხლური ბრინჯაოსი**, სირიული რიგისა, რომლის ირგვლივ რელიეფებით წარმოდგენილია სცენები ახალი აღთქმიდან. ესენი სრულად გადმოღებულია და მოთავსებული სამს ფოტოგრაფიაზე, იხ. № № 17921, 17922, 17924.

დ. ბაქრაძე (გვ. 92) ამ ეკლესიაში აღნიშნავს კიდევ პატარა წმ. ნიკოლოზის ზატს, რომელიც ეხლა აღარ არის და რომლის ზურგზე წერებულა (მოგვეყავს შეუთმოკლებლად):

ქ . წმიდაო ნიკოლოზ მღვდელთ - მოძღვარო, მეოხ და მფარველ მექმენ : ბ : აიმვრ ... ა ... მნ.

სოფელი მუხელი.

ლაშტხვერის საზოგადოებას ეკუთვნის პატარა სოფელი **მუხელი** (წარწერაში მოხსენებული არის, როგორც მუხევი). სოფელ მუხევის პატარა ეკლესია მთავარ ანგელოზ მიქაელისა აშენებულია თლილის ქვით; შესავალი აქვს ერთი დასავლეთით, ფანჯრები თითო: აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით. კანკელი ქვისაა სამის კამარით; აღსავალის კარის აქეთ - იქით კანკელისა თითო სვეტია; კუთხეებში ნახევარ-ნახევარი სვეტები. კანკელის ზემოდ წარწერაა:

ესე არს ბჰე ვფლისა : და მართალნი : შევლენ ამას შინა :

ეკლესიის კედლები შიგნით და კანკელიც მოხატულია.

ჩრდილოეთის კედელზე მთელის ტანით წარმოდგენილი არიან მთავარ ანგელოზნი: მქლ, გზლ, რომელთაც ხელთ უჭირვათ ქრისტეს სახე მედალიონში. წარწერა სახელისა ქრისტესი ბერძნულია. მთავარ ანგელოზთა უკან წარმოდგენილია მაშენებელი ეკლესიისა ქართულის ტანისამოსით და ეკლესიის გეგმით ხელში. ამას

წარწერა აქვს, რომლის სრული დანამდვილებით გარჩევა მე ვერ მოვასწარი; ჩემს დღიურში აღნიშნული მაქვს მხოლოდ:

მიქა	მიქას
ს ძე ე~ვ	ძე ერისთავი
ზ~ლდ	ზვიადი (ან: ზვიადაძე),
ა~ნ	ამინ.

წარწერა თხოულობს შემოწმებას. აღნიშნულ ფიგურის შიგნით იმავე კედელზე არის წარმოდგენილი: მანდილოსანი. ქართულის ტანისამოსით და წარწერით:

ნათელ მეუღლე.

ამას შემდეგ სწერია:

აღვაშენე მე ... აჩვა (?) და ჯვართა ... სადიდებლად ღმრთისა და მთავარ ანგელოზისა მუხევისა და სალხინებელად სულისა ჩემისათვისა შ~ნ ღ~თ.

ნივთებით ეკლესია ღარიბია. აქ მოიპოვება მარტო:

1. **გამოსასვენებელი ჯვარი**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 38,5×27 სანტ. არც ცუდი ზელობისა. წინა პირზე წარმოდგენილია ჯვარტმა, ხოლო ბოლოებში ფრთებისა, მედალიონებში. წელსზევითი ფიგურები: ღვთის მშობელი მარცხნივ, იოანე მახარობელი მარჯვნივ. მთავარ ანგელოზი ზემოდ, და ერთი წმიდანი ქვემოთ; სახელი არ უწერია (№ 17013).

მეორე გვერდი ჯვარისა შემკობილია ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტით ორმაგად და ლამაზი ნახელავია (№ 17014).

2. ამ ეკლესიაში ჯერ ბარტოლომეიმ ნახა და შემდეგ დ. ბაქრაძემ შესანიშნავი **მხატვრული სახარება**, რომელიც დღეს ჩვენთვის დაკარგულია. ბარტოლომეი სწერს: ყველაზე დიდი ღირებულებას ამ ეკლესიისას შეადგენს უეჭველად მშვენიერი ეტრატის ხუცური სახარება ოქროს ვარაყიანი სათაურებით. შემკობილებებით და მინიატურებით. მცოდნე და მოყვარული ადამიანისათვის, დასძენს ბარტოლომეი, მარტო ამ სახარებისათვის ღირს სვანეთში გამგზავრება (ბარტოლომეი, გვ. 192). დ. ბაქრაძეს მოჰყავს მინაწერები ამ სახარებისა (გვ. 93 — 94), შესრულებული ნუსხა ხუცურით. მათეს სახარების ბოლოს:

მე საწყალი მწირი მიქელ გევედრები ლოცვასა წმიდაო მღვდელლო სტეფანე და ყოველთა მკითხველთა ერთობით გევედრებით ამინ.

წიგნის სულ ბოლოს:

გევედრები კეთილო მღვდელო სტეფანე მოძღვარო სახელითა

ლუთისათა მადლითა და სარწმუნოებითა წმიდისა კათოლიკე ეკლესიისა მცხეთისაჲთა მე გლახაკი სტეფანე ზუცესი პალავრელი მნათე ყოფილი ყოველთა მოწესეთა ნარჩევი მიწაჲ და მტვერი ზვილი მცხეთისაჲ ღირს - მყო ღმერთმან მოუგონებელსა კეთილსა და წყალობასა მისსა და მოვიწიე წმიდასა ჭალაქსა იერუსალიმსა ადგომასა უფლისა ჩუცნისა იესო ქრისტესა და წმიდასა გოლგოთასა და მოვილოცენ ყოველნი წმიდანი ადგილნი მისნი მოწყალებითა ქრისტესითა და დამაწესეს მწირველად ქართლსა კათალიკოზისა ოქროპირისა წმიდა ეკლესია (1) გარდამოხსნისასა მლოცველად.

და მოვიგე წმიდაჲ ესე ოთხთავი სრული ყოველთა სახმარითა სალოცველად ცოდვილისა სულისა ჩემისა და მშობელთა და მოძღვართა ჩუცნთასა და ყოველთა ქრისტიანეთა სალოცველად ; ქორონიკონი იყო **სმც** .

შემდგომად ჩემსა ვისაცა ღმერთმან მოგცეს და რომელნი აღმოიკითხვიდეთ წმიდასა ამას ოთხ - თავსა სულთა განმანათლებელს წმიდასა ლოცვასა თქვენსა ჩვენცა მოგვიხსენებდით.

დაიწერა წმიდასა ადგილსა გესმანიას (2) საფლავსა წმიდასა ლუთის მშობლისსა (3) საბა წმიდისა განგებასა ზედა ბერძულსა დიად ხარკებითა ზელთა (ხელითა) საწყალობელისა მიქაელ მეორისა (4) მცხეთისავე მიწისაგან.

წმიდანო ლუთისანო ჩემგან უძროლისა რომელი ეგებოდა მშრომთა და მომიჭირვებია სულ (5) დედასა წერილ არს.

მსგევსითა და საუფლოთა დღესასწაულთა ჟამის წირვისა (6)...

... შემოთლვა და შეცთომისა ... (7),

1) ბერი ბაქრაძის გადმოწერილში სწერია ამ ზუთი სიტყვის მაგიერ: ქართლისა კათალიკოზისა ოქროპირისა, აღიდენ ღმერთმან, წმიდასა ეკლესიასა.

2) ბერი ბაქრაძე: გეთსამანიას.

3) ბერი ბაქრაძე აქ უმატებს: დედნისაგან.

4) ბერი ბაქრაძე: მიქელ მწირისა.

5) ბერი ბაქრაძე: მიშრომია და შომიჭირვებია, რომელი

6) ბერი ბაქრაძე უმატებს: საკითხავითა და სხვითა ყოველთა განგებითა, რიცხვითა და განთესულითა ((sic) ჯვართა, ვარსკვლავითა, ისრითა და ღელვა ვრცელითა. რომელი ვის ჩემდა უმეცრებით ცთომილი პოოთ ანუ მოზღდეს, შემინდევით ღვთისათვის, ამინ.

7) ეს სამი სიტყვა შეცდომით უნდა იყოს მოყვანილი. ბერს ბაქრაძეს არა აქვს.

უკანასკნელი ასო ქორონიკონისა დ. ბაქრაძის წაკითხვით ჩ-ია, მაგრამ თვითონვე შენიშნავს, რომ შეუძლებელია, უნდა იყოს ან მ ან ც. ჩვენის აზრით, რასაკვირველია, უნდა იყოს ც; ასოები ჩ და ც ასომთავრულში ერთმანეთს ჰგვანან; ცხადია, უნდა იყოს სჲც, რომელიც უდრის 1048 წელს, ესე იგი ბაგრატ მეოთხის მეფობას. წარწერაში მოხსენებული კათალიკოზი ოქროპირიც ცნობილია ბაგრატ მეოთხის დროს. როგორც გადამწერი სახარებისა, ისე მომგებელი ხუცესი სტეფანე პალავრელი (პალავრა, ესე იგი ძველი ლავრა, იყო წმ. ხარიტონის ლავრა, ერთი ცენტრი ქართველთა მოღვაწეობისა პალესტინაში) ყოფილან მცხეთიდან და ორთავენი წარწერებში მოწიწებით მიმართავენ უფროსს და გამოჩენილ მღვდელს სტეფანეს, ალბათ პალესტინაში მოღვაწეს. დ. ბაქრაძის აზრით, ეს უკანასკნელი სტეფანე უნდა იყოს ცნობილი მთარგმნელი წიგნებისა სტეფანე, მაგრამ საეჭვოა, ვინაიდან, რამდენადაც ჯერ ცნობილია, სტეფანე წიგნების მთარგმნელი სანანოის ძე უფრო ნათე საუკუნის დასასრულის მოღვაწეა (იხ. კეკელიძე, ქართული ლიტ. ისტორია, ტომი, პირველი. გვ. 176 — 179). სახარება გადაწერილია ღვთის მშობლის საფლავის ეკლესიაში გესმანიას ანუ გეთსამანიას მიქაელ მეორის მიერ მცხეთისავე მიწისაგან.

ლატალის თემი

ლატალის თემს შეადგენენ სოფლები: იფახი, ლეშუკი, ლანკვაში. შყალერი, მაცხოვარიწი, კვანჩიანი, გიბაში, ენაში (აენაშ ლახუშტი, ლაპილი.

ლატალის თემი ერთი საუკეთესო თემია თავისუფალი სვანეთისა, ყველაზე უფრო მაგარი და მდიდარი, ვინაიდან ენგურის ხეობა აქ ფართოა, ლატალელებს ბევრი აქვთ სახნავ - სათესი მიწა, საძოვრები და ტყე. ესენი ყველაზე უფრო მამაცად ითვლებიან, ყველა თემებზე უფრო გვიან მიიღეს ნებაყოფლობით რუსეთის ქვეშევრდომობა. პოლკოვნიკ ბარტოლომეის შუამდგომლობით. ბარტოლომეიმ მიიღო მათგან ფიცი რუსეთის ქვეშევრდომობაზე 1853 წელს.

სოფელი ენაში.

სოფელი ენაში (დენაში) დიდათ ლამაზი სოფელია; საზოგადო სახე მისი იხ. ფოტ. № 17439. ეკლესია ამ სოფლისა, იონა წინასწარმეტყველის სახელზე აშენებული, არის თლილის ქვისაგან ნაშენი, ბაზილიკური რიგისა; სამხრეთით, დასავლეთით და ჩრდილოეთით ეკლესიას უფლის ეკვტრები და ეს ეკვტრები, სამხრეთის და ჩრდილოეთისა, მას აძლევენ სახეს სამ ნაოსიანი ბაზილიკისა. შესავალი აქვს დასავლეთით და სამხრეთით; სამხრეთის ეკვტერში შესავალი 2 გაშლილი კამარით არის და ეს კამარები შემკობილია სვეტებით და პილისტრებით. სარკმელები არის თითო აღმოსავლეთით და დასავლეთით (გეგმა მისი იხ. ბერნოვილი, გვ. 143, ფიგ. 19 და 20; აგრეთვე გეგმა და სახე იხ. უვაროვისა, გვ. 70, ფიგ. 11 და 12). სამხრეთ - დასავლეთის სახე ამ ეკლესიისა მშენებნიერად არის გამოსული ჩვენს ფოტოგრაფიაზე, იხ. № 17440. ჩვენ ამ ეკლესიის გეგმაც გვ. დამზადებული.

დასავლეთის ფანჯარა შემკობილია სკულპტურული ოთხკუთხედი ჩარჩოთი, რომლის ზემოდ ორი ქვაზე ამოჭრილი ჯვარია. სამი ასეთივე ფანჯარა არის აღმოსავლეთის ნაწილში, თითო თითო ნაოსნი, თუ ეკვტრებს ნაოსებად ჩავსთვლით. ორმაგი ჩარჩო დასავლეთის კარისა ზემოდ დამყარებულია ორივეს მხრით ორმაგსავე სვეტებზე მრგვალის სვეტის თავებით. ასეთივე სვეტებით და სვეტის თავებით შემკობილია მაღალი გლუვი კამარები სამხრეთის ეკვტერის გარეგანი კედლებისა. ზოლო ამათ შორის არის მოქცეული ორი უფრო დაბალი კამარა შესავლისა. სამხრეთის და აღმოსავლეთის კედლებზე ჩვენ ვხედავთ კიდევ პასქებს, რომელთ სკულპტურული შემკობილობა წნულის სახისაა. კანკელი ქვისაა, ზუთ-კამარიანი, ოთხის სვეტით და ორის ნახევარი სვეტით.

ეკლესია სულ მოხატული ყოფილა; ფრესკები დაზიანებულია. მაგრამ აქა-იქ კიდევ საკმაოდ შენახული არის. საკურთხეველში მოსჩანან ეკლესიის მამები ქარტებით, რომლებზედაც ბერძნული წარწერებია, მაგრამ სახელები ფიგურებისა ასომთავრულით არის, მაგალითად: პეტრე, პავლე. კონქში მოსჩანს მაცხოვარი. დასავლეთის კედელზე ყოფილა ფიგურა მაშენებელისა, მაგრამ ცოტააა დაჩინილი. ეკლესიაში ჩვენ ვნახეთ:

1. თავი ხატი იონა წინასწარმეტყველისა, ოქროთი დაფერილის ვერცხლისა, 16,5×12,5 სანტ. პირის სახე ჰქონია წამლით დახატუ-

ლი, რომელიც ეხლა სულ გადასულია, აგრეთვე მოძარცული აქვს დიდი ნიშბი, რომელიც ყოფილა ძვირფასი ქვებით შემკობილი; დარჩენილია კვანძები ლურსმებისა, რომელთა საშუალებით თვლები ყოფილა ნიშბზე მიმაგრებული (იხ. ფოტ. № 17015). ფიგურა წინასწარმეტყველისა წელსზევითია; მარჯვენა ხელი გულზე აქვს მიდებული, მარცხენაში გრაგნილი უჭირავს; ტანისამოსი ხშირად არის დანაოჭებული; აშია შემკობილია ორნამენტით, რომელიც შესდგება ტეტრაკონქებში მოქცეულის ჯვრებისაგან და ეს ტეტრაკონქები შეერთებულია ორივეს მხრით სამკუთხედებით. მეორე გვერდზე ასომთავრული წარწერაა (იხ. ფოტ. № 17016):

წ : მ~ვქდეთ : და : შე	მოვქედეთ და შე-
ვ~მკვეთ : ხტი : ეს	ვამკვეთ ხატი ესე
ე : ი~ნე : წ~წყლი : ჩ~ნ : ჰ	იოანე წინასწარმეტყველი ჩუენ
ატრონმ~ნ : გური	პატრონმან გური-
ლელმ~ნ (1) : მამია :	ელმან მამია
ამ : სფ~ლს : გასამ	ამ სოფელს გასა-
არჯველ~დ : და : სა	მარჯველად და სა-
უკნს : სკნს : სკსრ~დ :	უკუნოს საუკუნის საკსრად
სლის : ჩნისა : თვს : —	სულის ჩუენისათვს.

(შეადარე ბაქრაძე, გვ. 83 — 84).

გურიელი მამია ხუთი იყო: მამია პირველი, შვილი გიორგი გურიელისა. მოხსენებული 1422 წლს ლეხთურის წარწერაში; მამია მეორე, გიორგი მეორეს შვილი († 1625); მამია მესამე, გიორგი მესამის შვილი ((† 1717); მამია მეოთხე, გიორგი მეოთხის შვილი, (1726 — 1762); მამია მეხუთე, სვიმონის შვილი (1810 — 1826). ხატი უნდა ეკუთვნოდეს მე-15 საუკუნეს; მაშასადამე, აქ უნდა იგულისხმებოდეს მამია პირველი.

2. **ჯვარი გამოსასვენებელი**, ოქროთი დაფერილის ვერცხლი-სა. 45×38 სანტ. ნაჭედი. წინა პირზე, შუაში, წარმოდგენილია ჯვარცმა, დაზიანებული. ბოლოებში მრგვალი მედალიონებია წმიდათა სახეებით, რომელთა შორის ორი წ~ა გიორგია, მარჯვნივ და მარცხნივ, წარწერით: წ~ა გ~ი. ქვემოდ, ვგონებ, კონსტანტინე; ზემოდ დამიანე: დ~მნ. დანარჩენი ნაწილი ჯვარისა შემკო-

1) შეცდომით არის მოყვანილი გურიელის მაგიერ.

ბილია ფოთლოვან - ყვავილოვანის ორნამენტით (იხ. ფოტ. № 16998); მეორე გვერდზე, არავითარი შემკობილობა არ არის, გარდა ასომთავრული წარწერისა, რომელიც მოთავსებულია შუა მკლავებზე სამ სტრიქონად, ლამაზად (იხ. ფ. № 16997). ამ წარწერას იხსენიებს ბაქრაძე და ამბობს მხოლოდ: ჯვარის მეორე გვერდზე წარწერაა. რომელიც არ განირჩევა (გვ. 84). საკვირველია, რომ ცნობილ არქეოლოგს ეს წარწერა არ გადმოუღია ხელით, როგორც სხვა ძნელი გასარჩევი წარწერები. არც ერთი სხვა მკვლევარი წარწერას არ იხსენიებს, თუმცა ამ ეკლესიაში ყველანი იყვნენ, როგორც სხვა მათი შენიშვნებიდან სჩანს. მართლა და ზოგიერთი ასოს მოხაზულობა ამ წარწერაში ფრიად უცხოა. ასეთია ჩვენის აზრით ა პირველი სტრიქონის ბოლოს და შუაში; ასეთი მოხაზულობის ა სხვა წარწერებიდან ჯერ ცნობილი არ არის. მეორე ასოა არა ჩვეულებრივი ლ, თუმცა პირველ სტრიქონში ერთ ადგილას ეს თავისი ჩვეულებრივი მოხაზულობით გვხვდება, მაგრამ იმავე სტრიქონის უკანასკნელ სიტყვაში, აგრეთვე მეორე სტრიქონის უკანასკნელ სიტყვაში და მესამე სტრიქონის მესამე სიტყვაში მის მაგიერ სრულიად ასო პ მოყვანილი, თუ გნებავთ, ეს იგივე ასომთავრული ლ-ნია, მაგრამ ყირამალად დასმული, ბოლო ზემოდ აქვს მოქცეული და თავი ბოლოდ. პირველი ასო პირველი და მეორე სტრიქონისა უნდა იყოს, ჩვენის აზრით, ბ და არა ვ და არც შ, თუმცა ცოტა მათაც ჩამოჰგავს; ამას გარდა მესამე ასო მესამე სტრიქონისა თავიდან, ე - ნია შებრუნებული. შემდეგ მარცხენა ფრთა ჯვარისა გატეხილია და ამ ადგილას ასოები აკლია ყველა სტრიქონში, მაგრამ მათი აღდგენა აზრით შეიძლება, გარდა პირველი სტრიქონის სიტყვისა. ვიღებთ რა ყველა ამას მხედველობაში, ჩვენ წარწერა ასე გვეჩვენება:

ბხთლს მარ[ი]ხიალჸს შუდ[ო]ს ღმრთმა

ბსა :. თქვე[ნს]ასა :. ხებს : შუდს :. ღმრთმა

ქ ზ ძო ღმრთ[ი]საო : დ მეოზ დ ფრვლ : დ მამკ

შემოკლებულად დაწერილი არა ჩვეულებრივი საკუთარი სახელების ახმოვანება ძნელია და მათი წაკითხვა ყოველთვის საეჭვოდ დარჩება. საკვირველია, რომ შ დასაწყისი ყველა წარწერისა ჩვენს შემთხვევაში პირველ სტრიქონს როდი უზის, არამედ მესამეს და ეს მესამე სტრიქონი დამთავრებული არ არის, აკლია შესმენილი; ძნელია თქმა, რას ნიშნავს მეორე სტრიქონის სიტყვა ბსა, შეიძლება ვივთლისხმოთ „ბიძასა“, ან „ბატონსა“, ან „ბაბუასა“, აგრეთვე მეტია კავშირის ღბ - ს სამჯერ ხმარება მესამე სტრიქონში; ამ შენიშვნების შემდეგ, შეიძლება წარწერა ასე წავიკითხოთ:

ბახათელს (?) მარიხილას (?) შეუნდოს ღმერთმა.

ბიძასა თქვენსასა ხებს შეუნდოს ღმერთმა.

ჰ ძეო ღმრთისაო, მეოხ და მფარველ [მექმენ] მამკ[ობსა შენსა].

3. **ჯვარი** დიდი, კანკელის წინ დასადგმელი, 80×41 სანტ. არა ჩვეულებრივი რიგისა, ფრიად თავისებური, რომელიც ჩვენ მარტო სვანეთში გვხვდება და სხვა საქართველოს ადგილებში ჯერ უცნობი არის (იხ. ფოტ. № 17003). ყველა მხარეები ჯვარისა ბოლოში გაფართოებულია და თავდება დიდი მრგვალი მედალიონებით, რომელთაც ირგვლივ ახლავს სამი მომცრო მედალიონი; ქვემოთ კიდევ მედალიონს ტრაპეცია მისდევს. შუაში ოთხკუთხედი მედალიონია. ყველა კიდეები ჯვარისა და მედალიონებისა შემკობილია მოოქრული ვერცხლის წნულით და გამშვენებული ძვირფასი ქვებით. ჯვარის ყველა ნაწილები საკმაოდ ღრმა უჯრედებს შეიცავენ, რომლებშიაც ეტრატზე ფერადის წამლებით დახატული სურათებია სახარების ციკლისა და ეს სურათები ზემოდან დაფარებულია შუშებით. სულ ეხლა 20 უჯრედი არის პირველ პირზე და ქვემოთ ერთი პატარა მედალიონი მოტეხილი აქვს, თორემ 21 უნდა ყოფილიყო. სრულიად ასეთივე სახე აქვს მეორე პირსაც ჯვარისა (იხ. ფოტ. № 17004). სამწუხაროდ, ბევრ უჯრედში სურათები აღარ არის დაცული, ნამეტნავად მეორე გვერდზე და ისინიც, რომელნიც გადაჩენილა, ფოტოგრაფიაზე ნათლად არ გამოდის, ვინაიდან ეტრატის ნაჭრები დაღრეკილია სიცხის გამო. ერთი ნიმუში ასეთი მხატვრობისა მე გამოვართვი ბ. ნიჟარაძეს; ის წარმოადგენს ფერისცვალების მინიატურას, მაგრამ ის ამ ჯვარს არ ეკუთვნის, არამედ ამოღებულია სხვა ამგვარი ჯვარიდან ან ხატიდან. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ასეთი რიგის ხატებიც ყოფილა სვანეთში.

4. **ჯვარი**, შუა ზომისა 67×34, შედერწილია ვერცხლის ფირფიტებით, ტლანქი ხელობისა. შუაში უმბო მოყვითლულია. სხვა ფიგურებთა შორის სამი სურათი მთავარ ანგელოზისა არის, ერთს აწერია: **წ~ჲ მიქელ**.

5. **ხატი მაცხოვრისა**, დიდი, სიმაღლით 1 არშინი 4 1/2 ვერშოკი, განით 1 არშინი. პირის სახე წამლით ყოფილა დახატული, მაგრამ ეხლა მოშლილია; პერანგი და მორთულობა მოოქრული ვერცხლისაა. მაცხოვარი წელსზევითია, მაკურთხეველის მარჯვენით და სახარებით მარცხენაში; ნიშბი დიდი ჯვარის სახედ და აშიები შეკობილია ბროწეულის ყვავილების მსგავსი ორნამენტებით. ეზო

უფრო ბალახოვანი სახის არის. ზემოდ, ორივე მხრით ნიშნისა ჯვარის სახის „დრობნიცებში“ ბერძნული წარწერაა სახელისა. ქვემოდ და მარჯვნივ მსცხოვრისა წარწერაა, მაგრამ ქვემო ნაწილი თავუქულმაა მიჭედელი. ქვემოდ ყოფილა სულ სამი სტრიქონი, მაგრამ შენახულია მხოლოდ ორი და გაგრძელება ვერტიკალურად მარჯვნივ ხატისა, დ. ბაქრადე ამბობს: წარწერა ვერ გადმოვიღეო (გვ. 84). ა. ხახანაშვილი შეცდომებით კითხულობს წარწერას (გვ. 38). იხ. ფოტ. № 17002. ჩვენ ასე ვკითხულობთ:

1. [ვნახ]ეთ : ეკლესიაი : დარღლი (1) : ვპოეთ : სმკ~ლი : ეკლესისა : შ~ნის~ი : მოპრლი და დაფლული ... რ~თა შ~ნივ შ~ნდა : შვესწიროთ ... შ~ნდა : მინდობილთა : გკსენენ : ჩვენ ჯჯხეთს
2. [აგან] [ბ]ნელისა : და : მიოხო (2) : დ~დსა : შნისა : თ~ა (3) და : მითლე : კნინი : ესე : მს~ხრბი ჩ~ნი : ვ~ა მ[წვლილი] [ქ]ურევ~სგ~ნ (4) : ბრძიმი : ხუთ~სის : დ~რმის~ი : ტბკინი : ორნი : ს~ცეცხურნი : ერთნი : ხ~რნი ერთი *
3. (ეს სტრიქონი მოტეხილია, ადგილ-ადგილ მოსჩანს ზემო ნაწილები ასოებისა, გაგრძელება მოთავსებულია მარჯვნივ ხატისა)
- 4 ორთ~ვე /შ~ნა : ცხ/რბთა : ხ/ტსა : ზე/და : არს / ოქროი : და / ვეცხლი : / დრამი : შ(ვ)იდასსი.

უქარაგმოდ:

... (ვნახ)ეთ ეკლესიაი დარღვეული, ვპოეთ სამკაული ეკლესიისა შენისაი მოპარული და დაფლული ... რათა შენივ შენდა შევესწიროთ ... შენდა მინდობილთა გვიკსენ ჩვენ ჯოჯოხეთის(აგან) (ბ)ნელისა და მიოხო დედისა შენისათანა და მითვალე კნინი ესე მსახურებაი ჩვენი, ვითარცა მ(წვლილი) (ქ)ურივისაგან : ბარძიმი ხუთასის დრამისაი, ტაბაკინი ორნი, საცეცხურნი ერთნი, ხარანი ერთი ... ორთავე შინა ცხორებათა . ხატსა ზედა არს ოქროი და ვეცხლი დრამი შ(ვ)იდასსი.

არც ალექსანდრე და არც თეკლე ამ წარწერაში სრულიად არ არის მოხსენებული, რაც შეცდომით ამოუკითხავს ა. ხახანაშვილს

1) ამ სამი სიტყვის მაგიერ ა. ხახანაშვილი კითხულობს: თეკლე ალექსანდრე.

2) ა. ხახანაშვილი ამ ორი სიტყვის მაგიერ: მტერთა.

3) ეს სიტყვა არ მოჰყავს ა. ხახანაშვილს.

4) ეს ორი სიტყვა გამოტოვებული აქვს ა. ხახანაშვილს.

(გვ. 38). წარწერა სტილით, მართლწერით და პალეოგრაფიულის ნიშნებით წააგავს ოყურეშის წმიდა გიორგის ხატის წარწერას იმერეთის მეფის ბაგრატ მესამის და მისი მეუღლის ელენესას (1510 — 1548) და ჩვენ გვგონია, ეს წარწერაც მათ ეკუთვნის (იხ. ზემოდ გვ. 65—68). ყოველ შემთხვევაში წარწერა მე-16 საუკუნის არის.

6. ხატი წა გიორგისა და წა თეოდორესი, ვერცხლისა, ნაჭედი, 50,5×39,5 სანტ. წარმოდგენილი არიან სრულის ტანით, შუბებით და ფარებით; ახალგაზრდათ გამოიყურებიან; თმა ხუჭუჭად აქვთ დალაგებული. წარწერები: წა გ~ი, წა თ~ე, (იხ. ფოტ. № 16999). ჩარჩო ფართო რომბ-ლურსმულიანი მოქცეულია შინაგან და გარეგან ფოლაქოვან წრეებში. ჩარჩოზე რვა მედალიონია; ზემო მედალიონებში ვედრებაა, შუაში მაცხოვარი, ბერძნულის წარწერით სახელისა; მარცხნივ: დ~ა ლ~ა; მარჯვნივ: წა იოვანე. ქვემოდ: წა დ~ე (შუაში), წა ლუკა (მარცხნივ), და: წა პ~ტრე (მარჯვნივ). აქეთ - იქით წარმოდგენილი არიან, სრულის ტანით, იოანე: წა ა~ე (მარცხნივ) და გაბრიელ მთავარ ანგელოზი: წა გბრლ (მარჯვნივ); ქვემოდ, ფოლაქოვან ხაზს ქვეშ, წარწერაა:

წო მაცხვრო : შ~ე : ივ~ნე : ოქრომჭ~ი ამინ.

ხატი მე - 17 საუკ. უნდა ეკუთვნოდეს.

7. ხატი წა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 93×71 სანტ. წარწერით: წა გ~ი სუფისა. წმიდანი მღვთმარეა, შუბით და ვეებერთელა ფარით, რომელზედაც მარცხენა ხელი უდევს; აშიები რომბ - ლურსმული, ოთხი მედალიონით; ზემო მედალიონში, შუაში, ტახტის შემზადებაა წარმოდგენილი; წარწერები არა აქვს; ქვემო აშია აკლია (№ 16995). ეზო ვაზის შტოების მსგავსად არის მორთული. მე-16 საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს.

8. ხატი წა თეოდორესი, 50,5×49,5 სანტ. წმიდანი გაჭენებულ ცხენით არის წარმოდგენილი, შუბით ვეშაპს გმირავს. წარწერა: წა თ~ე. ჩარჩო ფართო რომბ - ლურსმული, მედალიონებით; ზემოდ ვედრებაა; მარცხნივ და მარჯვნივ სრულის ტანით წარმოდგენილ ფიგურებს წარწერა არა აქვთ. ხატი დაზიანებულია. ხელობა ტლანქია, მე - 18 საუკ. (იხ. ფოტ. № 17000).

9. ხატი წა ბასილისა, ოქროსი, 30×22 სანტ. ფიგურა წმიდანისა წამლით ყოფილა დახატული, მაგრამ სულ გადასულია. დარჩენილია ვრცელი ეზო და მორთულობა ფრიად ნასკენი ხლართუ-

ლებით და არაბესკებით შემკობილი. აშია ვიწროა, ორ-ორი დასერი-
ლი ხაზებით უჯრედებად დაყოფილი და შემკობილი ლამაზი ორ-
ნამენტებით. წარწერა „როზეტებში“, ზემოდ: წ~ე ბსლი.

ქვემოდ ნაკლული წარწერაა:

... მფრველ . მექმენ . ორსავე . ცხორებსა . ივ~ნს .
კრკმლსა ... და მე ძიახარსა (?)

ესე იგი: [წმიდაო ბასილ] მფარველ მექმენ ორსავე ცხოვრებასა
იოვანეს კერკემელსა ... და მე ძიახარსა (?). ეს უკანასკნელი სიტყ-
ვა ცუდათ არის შენახული და მისი წაკითხვა საეჭვოდ მიგვაჩნია,
შეიძლება მართალი იყოს ბერი ბაქრაძე, რომელიც თავის აწერი-
ლობაში 1864 წ. ამ ხატის შესახებ ასე სწერს: „წმიდა ვასილის
ხატი ოქროსი იოანე ამილახვრისაგან“. ალბად უკანასკნელი სიტყ-
ვა მას ამილახვრად წაუკითხავს. ეს ხატი ჩვენის აზრით მე - 13 --
14 საუკუნეზე უფრო გვიანი არ უნდა იყოს (იხ. ფოტ. № 1700i).

10. ოთხი ხატი, ღვთის მშობლისა, მაცხოვრისა და სხვათა,
ფიცრებზე დახატული, წამლით, 131X80 სანტ. თითო. უფრო უკე-
თესად არის შენახული მაცხოვრის სურათი, ტახტოსანი. ხელობა
მოიტილანქებს.

11. ბრინჯაოს ჭურჭელი, როდინის ანუ ავანდასტის მსგავსი,
ორის ყურით, გამობერვილი გეომეტრიული სახეებით და აშიების
შემკობილობით ზემოდ და ქვემოდ, მსგავსად არაბესკებისა ანუ არა-
ბულის წარწერებისა, (იხ. ფოტ. № 17017).

12. ზარი, ხუცურის წარწერით (იხ. ფოტ. № 17022):

ქ (1) : ჩ~ნ : მ~ფთ : მ~ფმნ : ალექსანდრე : ძემ~ნ : მ~ფისა ::
ლეონისმ~ნ .

წარმოვეც :: კახეთით :: ზარი :: ესე :: სამსახურ~ბლ~დ :: წ~იდ
ისა :: ტ~ძრისა :: შ~ნის~ე : წ~წტყ~ლ : იონაჲ : ლატალისაო ::
აწ უკც ::

მ~ხბითა : შ~ნითა :: ორისვე :: ცხორბისა : დელვ~თაგნ ეგრ~თ ::
უვნ~ბლდ :: და

მიცვე : ე~ა : იგი : ო~ნ გვცვა :: ზღვს~გნ :: და : ვეშ~ბისა ::
ა~ნ :: ქენსა : სპც ::

შეუმოკლებლად:

1) დედანში წილქანი უზის.

ჩუენ მეფეთ მეფემან ალექსანდრე, ძემან მეფისა ლეონისამან, წარმოვეც კახეთით ზარი ესე სამსახურებლად წმიდისა ტაძრისა წენისაჲ წინასწარმეტყველ იონაჲ ლატალისაო; აწ უკუც მეოხებითა შენითა ორისავე ცხორებისა ღელვათაგან ეგრეთ უვნებლად დამიცევ, ვითარცა იგი უფალმან გვცვა (sic) ზღვსაგან და ვეშაპისა, ამინ. ქორონიკონსა : სპც.

ამ წარწერის ქორონიკონს დ. ბაქრაძე შეცდომით მიაწერს 1598 წელს (გვ. 82). ქორონიკონი უდრის 1600 წელს. მეფე ალექსანდრე კახეთის მეფეა, ლეონის შვილი, (1574 — 1605).

13. **სახარება** ეტრატზე, 27×21 სანტ. დაწერილია ნუსხა ხუცურით, ორ სვეტად; თითოეულ სვეტზე 23 სტრიქონია; შვიცავ! 31 რვეულს; რვეულში 8 ფურცელია. სულ დატულია 22⁵ ფურცელი, მათ შორის 4 ფურცელი მოციქულების მინიატურებს უჭირავს; ესენი ფრიად დაზიანებული არის.

მახარობლების სურათებს წარწერები სახელებისა ბერძნულაჲ აქვთ, მაგრამ მათ წინ გაშლილ სახარების ფურცლებზე ქართული ხუცურით დაწერილი ტექსტია. პირველ 2 ფურცელზე მოყვანილია წერილი ევსებისა კარპიანესადმი; შემდეგ 12 ფურცელზე მშვენიერი ფერადებით და არაბესკებით შემკობილი კანონებია, რომელნიც მოქცეულნი არიან ლამაზ ნახელავ ფერადებიან სვეტებში თავის კვარცხლებეკებით და სვეტის თავებით (ერთი ნიმუში ამისი იხ. უვაროვისა, გვ. 153), ასეთივე ლამაზი ხელობის არის აგრეთვე მეთაური სურათები თითოეულის სახარების თავში (მათეს სახარების თავის სურათი იხ. უვაროვისა, გვ. 153).

სახარებას ამშვენებს მრავალი საუცხოო ფერადებიანი მეთაური ასოები. ფერადი ერთობ ნაზია, მოწითანო, მოყვითლო, მომწვანო, შავი და ოქროს ფერი. თუ სხვა სახარებათა მორთულობა მე - 11 და 12 საუკუნეთა ბიზანტიის გავლენას მოგვაგონებს საერთოდ, ამ სახარების მორთულობას და მის არაბესკებს აშკარად აღმოსავლეთის გავლენა ემჩნევა. დ. ბაქრაძე ტყვილად ადარებდა ამ სახარებას ცნობილს გელათის სახარებას გიორგი მთაწმიდელისა, მე - 11 საუკუნისა (გვ. 84), ზოლო ვრ. უვაროვისა სამართლიანად შენიშნავს, რომ სახარება არ შეიძლება იყოს მე - 13 საუკ. უახლოესი დროისა. ჩვენ ჭკვემოდ დავინახავთ, რომ სახარება მართლა მე - 13 საუკუნის პირველ ნახევარს ეკუთვნის. ალ. ხახანაშვილის აზრით, ტექსტი სახარებისა გიორგი მთაწმიდელის რედაქციას ეკუთვნის (გვ. 19), მაგრამ გიორგის ჩვეულებრივი ანდერძი ამ სახარებაში

არ მოიპოვება და ერთი ადგილი სრულიად არ ეთანხმება გიორგის რედაქციას, მაგალითად: მე - 24 მუხლი მათეს სახარების მე - 19 თავისა იკითხება ასე:

უადვილეს არს მანქანისა საბელი გუნსლვად კურელსა ნემსისა ვე მდიდრისა შესლვად სასუფეველსა.

სიტყვას **მანქანისა** შენიშვნა აქვს აშიაზე: **აქლემი.** და უწერია:

ესე არ მოცთომილია. დედასა ესრევე ეწერა.

მანქანა აქლემის მაგიერ წმ. ევთიმეს სახარებაში მოიპოვება და შესაძლოა ტექსტი ევთიმეს რედაქციას ეკუთვნოდეს. გადაჭრით ამას ვერ ვიტყვით, ვინაიდან ტექსტები არ შეგვიდარებია.

ბოლოს ხელნაწერს დართული აქვს: ზანდუკი სახარებისა საძიებელისა საწელიწადოა წმიდათა კურკსა აღვსებისასა.

ყდა სახარებისა ხის არის, ტყავ - გადაკრული და ეხლა ტყავის ზემოდ საბრალო და სამწუხარო ნაშთებია იმ მდიდრული და ძვირფასი შემკობილობისა, რომელიც წინეთ, დიმიტრი ბაქრაძის დროს და ნაწილობრივ გრაფ. უვაროვის დროსაც აქ ყოფილს. ეხლა აღარ არის არც ის ბიზანტიური ხელოვნებას შედარებები და არც ჯვარცმის ფიგურები, რომელზედაც იგინი მოგვითხრობენ. ეხლა მილანქრების კვალიც აღარ სჩანს; სულ ყველაფერი მოუძარცავთ და მოუპარავთ (დ. ბაქრაძე, გვ. 84 — 85; უვაროვისა, გვ. 153 — 154). წინა პირზე, სადაც ყოფილა წარმოდგენილი ჯვარცმა წინამდგომებითურთ, ეხლა მხოლოდ მოსჩანს მარჯვენა: იოანე ნათლის მცემელი, ღვთის მშობლის ფიგურა და თვით ჯვარცმა აღარ არის; ზემოდ, მარცხენა კუთხეში მოსჩანს წელსზევითი ფიგურა მათე მახარობელისა, წარწერით: მათე მხრებლი. ქვემოდ, მარჯვენა კუთხეში დარჩენილია თავი წმიდანისა. სხვა შეჩენილი ნაჭრები ხლართულებით არის შემკობილი.

დ. ბაქრაძის დროს ამ ყდაზე ყოფილა მილანქრის მედალიონები და ამ მედალიონების ნაშთი უვაროვის დროსაც ყოფილა. ის სწერს: ყდა სახარებისა ერთ დროს საუცხოო ყოფილა თავის სიმშვენიერით, რომლითგანაც დღეს დარჩენილია მხოლოდ საბრალო ნიშნები. ეს ყდა ტყავისაა, რომელზედაც გადაკრულია მოოქრული ბასმა ჯვარცმულის გამოსახულობით, წინამდგომებითურთ, რომელთ შემდეგ მოსჩანან მცირე ნაშთები ანგელოზთა, ბიზანტიურის მილანქრიანი ხელობისა; ანგელოზებს შავი თმა აქვთ; თავის წრეები ცისფერი; ფონი, რამდენადაც შეიძლება შეინიშნოს, მწვანე გამჭვრიალე (გვ. 153 — 154). როგორც ხედავთ, გაცარცვა ამ ყდი-

სა დაწყებულა დ. ბაქრაძის შემდეგ და დამთავრებულა გრ. უვაროვის შემდეგ. ეხლა მილანქრების ხსენებაც არ არის.

ასეთია დღევანდელი სახე ამ წინაპირისა (იხ. ფოტ. № 17018).

მეორე მხარეს ყდისა, სამწუხაროდ, წინა მკვლევარები არ ავიწერენ და ჩვენ არ ვიცით, ეს მათ დროს უკეთ იყო დაცული, ვიდრე ეხლა არის, თუ არა. გრ. უვაროვისა შენიშნავს მხოლოდ, რომ ჭეორე მხარე ყდისა კიდევ უფრო გაფუჭებულიაო, ვიდრე პირველი პირი და აგრეთვე ბასმისააო (გვ. 54). დ. ბაქრაძეს გადმოუღია ხელით წარწერა ამ გვერდისა (იხ. დამატება № 21), მოჰყავს მისი რუსული თარგმანი (გვ. 94), რომელშიაც კათოლიკოზის სახელს სტეფანე-დ კითხულობს (გვ. 84). ეტყობა ამ წაკითხვაში მას ეჭვი შესვლია, ვინაიდან ის სწერს: არ ვიცი მართლად გავიგე აზრი ამ წარწერისა, თუ არა, მაგრამ კათოლიკოსი სტეფანე ჩემთვის უცნობია. მე არც მგონია, რომ ქართულს მათიანებში მოაპოვებოდეს კათოლიკოსი ამ სახელწოდებითაო (იქვე, გვ. 84). ა. ხაზანაშვილი შენიშნავს, რომ წარწერა სრულ სწორად არა აქვს მოყვანილი დ. ბაქრაძეს და მოჰყავს ტექსტი წარწერისა, მაგრამ არა თუ არაფერს არ ასწორებს ბაქრაძის წაკითხვაში, არამედ კიდევ შეცდომას უმატებს. კათალიკოზის სახელს იგიც სტეფანედ კითხულობს, როგორც ბაქრაძე და სიტყვის მაგიერ: „შეიმკო“, კითხულობს: „შემკობილი“. სრულიად წაკითხული არა აქვს ქარაგმინი ასო შ~ : რომელიც აქ ნიშნავს: „ქართლისა“, ისე როგორც ეს არ ამოუკითხავს ბაქრაძესაც (გვ. 19). ეხლანდელი სახე ყდის მეორე გვერდისა (იხ. ფოტ. № 17019), ხოლო წარწერა იკითხება ასე:

ქ : ამის : ნტ	ამის ნეტა-
არისა : ეპ	რისა ეპი-
იფანე : ქ : კ	ფანე ქართლისა კა-
ზისგუნ : მ-გ	თალიკოზისაგან მოგე-
ბული : ამი[ს]	ბული ამის-
გუნვე : შე	განვე შეი-
იმკო : კ~თლი	შკო კათოლი-
კე : ეკლესი	კე ეკლესი-
სთს : სხბ	ისათვის სახარე-
აი : ესე : მოი	ბაი ესე. მოიკ-
კსენე : ქ~ე :	სენე ქრისტე!

ამ წარწერიდან ცხადათ სჩანს, რომ ქართლის კათალიკოზს ეპიფანეს მოუგია ეს სახარება; მასვე შეუმკვია და შეუწირავს კა-

თოლიკე ეკლესიისათვის. კათოლიკე ეკლესიად აქ იგულისხმება მცხეთის ტაძარი, სვეტი ცხოველი, და რომ ეს ასეა, ამას ამ ყდაზე დარჩენილი ფიგურების ნაშთებიც ცხადათ მოწმობენ, რომელთათვის მკვლევართ ურადლება არ მიუქცევიათ (იხ. ფოტ. № 17019). აქ მე - 13 საუკუნის ხლართულებში ყოფილა წარმოდგენილი თვით სვეტი ცხოველი. სვეტის სამ-საფეხურიანი კვარცხლბეკი და თვით სვეტის დაზიანებული ღერიც ნათლად სჩანან, მარჯვნივ სვეტი ცხოველისა წარმოდგენილი ყოფილა სრულის ტანით მაცხოვარი, ორივე ფეხი და ნაწილი სამოსლისა კარგად მოსჩანს. სვეტის მარცხნივ წარმოდგენილი ყოფილა აგრეთვე სრულის ტანით და საკათალიკოზო სამოსლით თვით ეპიფანე კათალიკოზი, რომელსაც ხელები ვედრების სახით მიპყრობილი აქვს სვეტი ცხოველის მიმართ. თავი და ფეხები ეპიფანესი მოშლილია; დანარჩენი ნაწილი შუა ტანისა კარგად არის დაცული; მოსჩანს ნიშნის წრის ნაწილიც და ნიშნს ქვემოდ, ორივე მხარეს დაზარალებული წარწერა სახელისა:

ეპ[ი] [ფ]ანე .

ეპიფანეს უკან, მარცხნივ ჩამოგრძელებულია ის წარწერა, რომელიც ზემოდ მოვიყვანეთ.

ეპიფანეს სახელი თვით სახარების ტექსტშიაც მოიპოება. აქ მარკოზის სახარების დასასრულს გვითხულობთ:

დაესრულა თჳვი მრკოზისი .:

კლითა ფჳდ ცოდვილისა იოანაჲსითა :

მოძღრისა ჩჳმისა ეპიფანესთჳს .:

ყველა ზემო მოყვანილ ცნობებიდან ცხადია, რომ ამიერიდან ენაშის სახარებას უნდა დაერქვას: „ეპიფანე კათალიკოზის სახარება“.

ვინ არის ეს ეპიფანე კათალიკოზი? ეს ის ეპიფანეა, ექვს გარეშე, რომლის ვეებერთელა წარწერა აკადემიკოსმა ნ. მარრმა აღმოაჩინა ქალაქ ანისის ერთს ქართულ ეკლესიის კედელზე და გამოსცა ფრიად ვრცელის და ჯეროვანის განმარტებებით (იხ. პეტერბურგის აკად. მოამბე (იზვესტია), 1910 წ. № 17), ხოლო ქვეები გადაიტანა ანისის ყოფილ მუზეუმში და იქ აღადგინა კედელი სრულის დაცული წარწერით. წარწერა დათარიღებულია და ეკუთვნის 1218 წელს.

შესანიშნავი წარწერა ანისის ეკლესიისა მოწმობს, რომ კათალიკოზი ეპიფანე დიდი განათლებული კაციყოფილა, ნიჭიერი და სათნოიანი მწყემსი, მართლ მსაჯული და უნარის მქონე. მან მშვი-

დობიანად მოაწესრიგა შუილი თავის სამწყსოს წევრთა შორის ქრისტიანული მორალის და სიყვარულის მიხედვით. ხოლო ეს საუცხოო სახარება გვიმტკიცებს მეორე მხრით, რომ ეპიფანეს ჰქონია ამასთანავე უაღრესად განვითარებული გემო და მიდრეკილება ხელოვნებისადმი და არც დაუზოგავს შრომა გაემდიდრებია თავისი საკათედრო ტაძარი ასეთი შესანიშნავი ხელოვნების განძით, რომელიც, სამწუხაროდ, ჩვენს დროში გაუცარცავთ და მოუვლელობით დაუზარალებიათ. სურათები ყდისა და გარჩევა წარწერებისა მოთავსებულია ჩვენს მიერ **Georgica**-ს მეოთხე და მეხუთე წიგნში, გვ. 96 — 100.

სოფელი მაცხოვარიში.

ეს განირჩევა სხვა სოფლებისაგან და ეთნოგრაფიისათვის გამოსადგეია ზოგიერთი ჩვენი ექსპედიციის მიერ გადმოღებული სურათები. ამ სოფელში გვხვდება ხის სახლები, რომელნიც იშვიათია სვანეთში; ერთი ასეთი ორ-სართულიანი სახლი, ორი დიდი ბაღკონით, ბეკმურზა ფარჯიანისა, იხ. ფოტ. № 17443; სხვა ხის შენობები სოფლის განაპირას, ეგრეთ წოდებული „ხუტორი“ გიკსუ ტამალიანისა, იხ. ფოტ. № 17447; ტიპები ამ სოფლის ქალებისა (2 ქალი), იხ. ფოტ. № 17525; ბავშვები ამ სოფლისა იხ. ფ. № 17526. სვანის ქალები წყაროსთან, იხ. ფოტ. № 17524 (ცხენოსანი კაცი აქ არის ლახამულის მცხოვრები იასონ ჩკადუა), მაცხოვარიშის მღვდელი მათე გულიდან თავისი ჯორით, იხ. ფოტ. № 17528; ჯორი პატრონის გარდა არავის იკარებდა, სასტიკად იტლინკებოდა. ჩვენმა თანამშრომლებმა სათითაოდ სცადეს, მაგრამ ვერავინ ვერ მოახერხა მასზე შეჯდომა.

ეკლესია ამ სოფლისა არის **მაცხოვარის სახელზე** აშენებული და აქედან წარმოსდგება სოფლის სახელიც მაცხოვარიში. გეგმა ამ თლილის ქვისაგან აშენებულის ეკლესიისა იგივე ყოფილა, რაც ენაშისა, მაგრამ დასავლეთის და ჩრდილოეთის მისი ეკვტრები ეხლა მონგრეულია; ამას გარდა ძველი კანკელი ქვისა შეცვლილია ახალი ქვის კანკელით. კედლები შიგნით სულ მოხატული ყოფილა, მაგრამ ეხლა დაზიანებულია და გაფუჭებული, ზოგან კომლისაგან გასვრილი, ანუ სულ გამჭრალი. კარგად მოსჩანს კიდევ მაცხოვარი საკურთხეველის კონქში მთავარ ანგელოზებითურთ, შემდეგ დედა ღვთისა, ბერძნულის წარწერით სახელისა. მას ქვემოდ 12 ეკლესიის მამა. ზოგიერთის წარწერაც განირჩევა: თომა, სუმონ, იაკობ.

ჩვენთვის დიდათ მნიშვნელოვანი ფრესკები ყოფილა ჩრდილოეთის კედელზე. აქ, შუა ადგილას, მთავარ ანგელოზნი გვირგვინს ადგამენ თავზე წა ეკატერინეს; ყოფილა წარწერაც, რომელიც ცუდათ არის დაცული, მაგრამ შესაძლოა გარჩევა:

ანგ~ლ ..	ანგელოზ-
ა უფლ	თა უფალ-
ა ჩინსა	მა ჩინსა (?)
დასდ	დასდ-
გა მის თ	გა მის თა-
ავსა ეკ	ვსა ეკა-
ატირ~ნს	ტირინას .

„ჩინსა“ აქ ალბათ ხარისხს, გვირგვინს ნიშნავს.

ამის პარალელურად, საკურთხეველის მახლობლად, მეფეა დახატული, ბიზანტიურის ტანისამოსით, რომელსაც აგრეთვე მთავარ ანგელოზნი გვირგვინს ადგამენ თავზე. ერთს მთავარ ანგელოზს აწერია: გბრლ. მეფეს ხელი გაშვერილი აქვს მარჯვნივ, მაცხოვრის მარჯვენისაკენ. რომელიც მაკურთხეველის სახით გამოდის სფეროდან. მეფის ნიშნის ორივე მხარეს წარწერაა:

მფთ მფე. დმტრი.

ესე იგი: მეფეთ მეფე დიმიტრი.

მეფის წინ ქვემოთ დაჩოქილნი არიან მისი ერისთავები; წარწერიდან მოსჩანს ასოები: ერთთავი (ერისთავთა ერისთავი).

მეფის მარჯვნივ წარწერაა, რომელშიაც ამოვიკითხე:

მოახატა სა	მოახატა საყ-
ყდარი : ესე მ	დარი :ესე მე-
მეფობასა	ფობასა
დემეტრეს	დემეტრე-
ა : იზ : კელი	სა : იზ : კე-
თა : მ~ქლ ..	ლითა მიქელ
მალ ..	მალ ..
აფლძი	აფლადი-
სათა	სათა .

წარწერებში, დაჩოქილ ერისთავებთა წინ, მე შევსძელი გარჩევა მხოლოდ შემდეგი სიტყვებისა:

კრმალსა აყმო / დათრგუნა .

სხვა წარწერებიდან ამ კედლისა მე ამოვიკითხე ცალკე სიტყვები:

მამასახლისი იყო ... ეკლესია ... კვამლისაგან შესვრილი
აღით გასვრილი ... რომელ ორი არ დააკლოს ..

ფოტოგრაფიულად გადმოღება ფრესკებისა შეუძლებელი იყო. ვინაიდან შესაფერი აპარატები არ ჰქონდა ერმაკოვს და მასთან კიდევ ფრესკები ერთობ გასვრილი იყო, მაგრამ მე შევხვდი ბეჩოში ჩემს ნაცნობს მხატვარს ეისნერს, რომელიც „ნამესტნიკის“ თანამემწის ვატაის თანმხლებელთა რიცხვში იყო, ავუსხენი მდებარეობა და მნიშვნელობა ფრესკებისა და ვთხოვე გადმოეღო; ხარჯის ანაზღაურება, რასაკვირველია, დავბირდი; მან გადმოიღო შემოკლებულად სურათები, რომელნიც ეხლა საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმშია, მაგრამ ეს დასაკმაყოფილებელი არ არის. ამისათვის საჭიროა ცალკე ექსპედიცია; კედლები უნდა გაირეცხოს, გაიწმინდოს და ნამდვილი კობიო უნდა იქმნას გადმოღებული ფერადებით. მაშინ წარწერების უფრო მეტი და სწორი წაკითხვა შესაძლებელი იქნება.

მეფე დიმიტრი, ამ წარწერაში მოხსენებულნი, უნდა იყოს ან დიმიტრი პირველი (1125 — 1154), დავით მეორის, აღმაშენებლის შვილი, ან დიმიტრი მეორე, თავდადებული (1273 — 1289). უფრო მისაღებია დიმიტრი პირველი, ვინაიდან დიმიტრი მეორე სრული 17 წელი არ უმეფია. მე - 17 წელი დიმიტრი პირველის მეფობისა იქნება 1142 წელი. აქ მეტი არ იქნება დავსძინო, რომ არც ერთს მკვლევარს ეს ფრესკები და მათი წარწერები აღნუსხული არა აქვს.

სიძველენი მაცხოვრის ეკლესიაში ბევრი არ არის, მაგრამ სამაგიეროდ ზოგიერთი მათგანი, რაც არის, უნიკუმია და ერთობ ძვირფასი და უცხო.

1. პირველი ადგილი ამ ნივთთა შორის უჭირავს დად, მძიმე ვერცხლის ჯვარს, რომელიც ცნობილია სენათში **ლატალის ჯვარად**. ამ ჯვარის სიმაღლეა 56,5 სანტ., განი 33 სანტ. ჯვარს ქვემოდაქვს ღერძი, რომლითაც ის დამაგრებული უნდა ყოფილიყო ხეტარზე. ამ სახით ჯვარს ალბათ ატარებდა ჯვარის მტვირთველი ჯარის წინ ომის დროს და აგრეთვე დიდი პროცესიების დროს დღესასწაულებში. მარჯვნივ და მარცხნივ ჯვარს აქვს ოთხ-ოთხი საკილოვე, რომლებზედაც, უნდა ვიფიქროთ, ჩამოკიდებული იყო სხვა და სხვა ძვირფასი ჩანჩხურები და ძეწკები, რომელნიც მეტს სიდიადესა და ზეიმობას აძლევდნენ ჯვარს. ეს ჯვარი ბარტოლომეის და ბაქრაძეს

არ უნახავთ. სტოიანოვს უნახავს, მაგრამ ღირსება მისი მხინც და მხინც ვერ შეუფასებია (გვ. 389). ჯვარი პირველად დაწვრილებით აღწერა და გამოსცა გრ. უვაროვისამ (გვ. 91 — 93, ტაბ. XXIV, XXV), მაგრამ მისი ორი დიდი სურათი ვერ არის შესაფერიისი და დეტალები სულ არა აქვს. ეს იყო მიზეზი, რომ ბერძნული წარწერა ჯვარისა პროფესორმა ა. ბ. ნიკიტსკიმ სრულად და ჯეროვანად ვერ გაარჩია (იხ. უვაროვისა, გვ. 95). ჩვენმა ექსპედიციამ კი ეს ჯვარი დეტალურად გადმოიღო და ჩვენი ცხრა ფოტოგრაფია სპეციალისტებს საშუალებას მისცემს ეს ძვირფასი ჯვარი დაწვრილებით და საკმაოდ შეისწავლონ. (იხ. ფოტ. № № 17028 — 17037).

ჯვარი ბიზანტიური ხელოვნებისაა, უვაროვისა მას მე - 11 საუკუნეს მიაწერს, მაგრამ ამის დასამტკიცებელი საბუთები წარმოდგენილი არა აქვს და ეს საკითხი ჯერ კიდევ გამოსარკვევია.

ჩვენ მხოლოდ აქ მოკლედ ჩამოვთვლით იმ მინანქრიან სურათებს და შემკობილებას, რომელთაც ეს ჯვარი შეიცავს.

პირველ გვერდზე, ყოველ მხარეს ჯვარისას, ორნამენტალური გრებილი აქვს მოვლებული (№ 17036), სხვა ყველა მედალიონები და შემკობილობანი შესრულებულია ლამაზი ბიზანტიურის მინანქრით. ამათ შორის, შუაში, ორმაგ წრიან სიმრგვალებში წარმოდგენილია მაცხოვარი ჯვარის სახის ნიშნით და სახარებით მარცხენა ხელში; სახარების ყდაზე ჯვარია გამოსახული (იხ. ფოტ. 17029). ამ მედალიონიდან ოთხივე მხრივ მიდის მინანქრიანი ზოლები ჭადრაკულის ორნამენტისა, რომელნიც თავის მხრივ თავდებიან მომცრო მედალიონებით. ამ მედალიონებში მინანქრითვე შესრულებული მახარობელთა ფიგურებია, ხოლო ქვემოდ ერთი აკლია (იხ. ფოტ. № 17037).

ჯვარის კუთხეებში წარმოდგენილი არიან მედალიონებით მინანქრითვე შესრულებული ფიგურები; ზემოდ სულ ახალგაზრდა ანგელოზი (ფოტ. № 17932), მარცხნივ ღვთის მშობელი (ფოტ. № 17031), მარჯვნივ წა იოანე (ფოტ. № 17037), ხოლო ქვემოდ, ოთხ კუთხედში, რომელიც კამარით თავდება, არის ღვთის მშობელი ჩჩვილელი (იხ. ფოტ. № 17028).

მეორე მხარეც ჯვარისა მდიდრულად არის შემკობილი, ხოლო როგორც შემკობილობანი, ისე მედალიონებიც წმიდათა შესრულებულნი არიან ოქროზე ზარნიშით, ნაზად და მხატვრულად; აქაც ყოველ მხარეს ჯვარს უვლის ბალახოვანი ლამაზი ორნამენტი; შუაში ჯვარცმის მედალიონია, წინამდგომებითურთ: ღვთის მშობლით და იოანეთი. ამ მედალიონსაც ეკვრის ყოველ მხრივ ზოლები, ბრო-

წეთლის ყვეილები ორნამენტით გამწვენებულნი, მაგრამ სხვა და სხვა სახისა. ზოლები თავდებიან პატარა მედალიონებით, რომლებშიაც წარმოდგენილნი არიან: ზემოდ წა ეკატერინე; ქვემოდ წა ნიკიტა; მარცხნივ წინასწარმეტყველი ილია; მარჯვნივ წა ნიკოლოზ.

ჯვარის გაფართოებულ ბოლოებში უფრო დიდ მედალიონებში მოქცეულნი არიან: ზემოდ ხარება; ქვემოდ ჯვართ ამალლება კონსტანტინე და ელენეთი; მარცხნივ წა თეოდორე; მარჯვნივ წა დიმიტრი. ღერძზე, ჯვარის წინა პირზე, არის ბერძნული წარწერა (იხ. ფოტ. № 17028), რომელიც მოვიხსენიეთ, პირველად გარჩეული იყო პროფ. ა. ნიკიტსკის მიერ. ჩვენ მოგვყავს ქართული თარგმანი პროფ. გრეგუარის შესწორებით:

„ადეუგე ჯვარი (ესე) ღვთის მშობელსა ძუძუს მაწოვნებელსა საფასითა ბერისა და წინამძღვარისა კოზმანისა (კოზმისა) და იოანე მღვდელ-მონაზონისა. ამინ“.

2. მეორე ძვირფასი ნივთი მაცხოვარიშის ეკლესიისა და ჩვენთვის საყურადღებო არის ოქროს პანაგია, კარედი, კათალიკოზის მიქაელისა. 7,5×6 სანტ.; შუაში, თაღს ქვეშ წარმოდგენილია წა გიორგი, რომაულის სამხედრო ტანისამოსით; მარჯვენა ხელში შუბი უჭირავს; მარცხენა დადებული აქვს მოგრძო ფარზე, რომელიც შემკობილია ორნამენტით; ზურგს უკან ხმალი მოსჩანს; თმა ხუჭუჭად დაწყობილი ჩამოდის შუა ლოყამდის; თავის წრეს შემოვლებული აქვს მარგალიტის მძივი, რომელსაც მარჯვნივ აკლია, დარჩენილია შვიდი მარცვალი; წარწერა ზემოდ, ორივე მხარეს, ლამაზი ასომთავრულით: წა გ. შუაზე, მარცხნივ, ერთი ძვირფასი ქვა უზის. ვგონებ, ლალი. კარები ოქროსი, ამოღრმავებული ქვემო ნაწილში, ჩვენ მოცილებული ვნახეთ შუა ნაწილიდან და რასაკვირველია, აზრი მოგვივიდა თავში, რომ ამოღრმავებულში რაიმე ფიგურები უნდა ყოფილ იყო ჩადგმული, ისე მთელი კარები სწორი იქნებოდა. როგორც ზემო ნაწილნი. გამოკითხვიდან გავიგეთ, რომ პანაგიას ჰქონია წინეთ ნაკერი ქისა, სახატე, რომელშიაც ვიპოვნეთ მთავარ ანგელოზთა ფიგურები, შემდგარი მინის მასისაგან, მინანქრის სახეებით მთავარ ანგელოზთა, ჩავდევით თავიანთ ადგილებში, კარებში, და ამრიგად გადმოვიღეთ ფოტოგრაფიულად (იხ. ფოტოგ. № 17025). მთავარ ანგელოზი მარჯვნივ საკმაოდ კარგად არის დაკუთლი, ხოლო მარცხენა მთავარ ანგელოზი დაზარალებულია, ნამეტნავად მისი შემოსილობა. მცხნივარე მხიარული ფერები მინანქრისა.

თეთრი, ცისფერი და ყვითელი, აგრეთვე პირის სახე ანგელოზთა და მთელი მორთულობა ცხადათ უჩვენებენ, რომ ეს მინანქრიანი პანაგია ქართული ნაწარმოებია, მე - 12 საუკუნისა. ამასვე მოწმობს წარწერაც. მეორე გვერდი პანაგიისა კარებიტურთ ოქროთი ნაწნავი საუცხოო ორნამენტით არის ერთიანად მოცული. შუა ნაწილში ჯვარია წარმოდგენილი; ჯვარის ორივე მხარეს, ზემოდ, ორი სიტყვა ასომთავრულით კარგად არის დაცული; ქვემოდ დანარჩენი რამოდენიმედ წაბლალულია, მაგრამ საერთოდ თავისუფლად იკითხება (იხ. მთელი გვერდი ფოტ. № 17027). წარწერა იკითხება:

ქე ა~დე	ქრისტე, ადიდე
ორთავე	ორთავე
შინა ცხრებ	შინა ცხორება-
ათა ქ : კზი	თა ქართლისა კათალიკოზი
მიქლ	მიქელ .

ეს მიქელ ქართლისა კათალიკოზი ის მიქელია, ჩვენის აზრით, რომელიც კათალიკოსობდა მე - 12 საუკუნეში, გიორგი მესამის დროს და თამარის მეფობის დასაწყისში, მაშასადამე, მე 12 საუკუნის მეორე ნახევარში; ამ რიგად ეხლა ცნობილია ერთი კიდევ ზედ-პიტი ქართული მინანქრის ნაშთი, ჩვენსავის მეტად ძვირფასი. ბარტოლომეის და ბაქრაძეს ეს ნივთი არ უნახავთ; გრ. უვაროვისას მინანქრები მთავარ ანგელოზთა არ უნახავს და წაა გიორგის ფიგურა კარედის შუა ნაწილისა მას მიუღია მთავარ ანგელოზ მიქელად. მისი გამოცემული სურათიც მარტო ამ ფიგურისა რიგიანი არ არის (იხ. უვაროვისა, გვ. 106. ფიგ. 27). დაზიანებული წარწერა მას შემდეგ დროის დაჩხაპნულად მიაჩნია. დაზიანება პანაგიისა აიხსნება მით, რომ ადგილობრივი მღვდლები მას გულზე ატარებდენ. მაგალითად გაიოზ ძიმისტარაშვილი და სხვებიც. არც ა. ხაჩანაშვილს უნახავს მინანქრის მთავარ ანგელოზები, კარედი მას წაა გიორგის ხატის ბუდეთ („ლარეც“) მიუმჩნევია; წარწერა გადმოუწერია ასე: ქს ად~ე ორთავე შინა ცხორებათა წა კათალიკოზი იქლ (იხ. გვ. 39). ჩვენ მივიღეთ ზომა, რომ მინანქრები, რაც დაცულია, შემდეგ კიდევ უფრო არ დაზარალდეს; გატეხილი მარცხენა მთავარ ანგელოზი ცოტა შევაკოწიწეთ და ორივე ადგილში გავამაგრეთ; მღვდელს ვსთხოვეთ ყურადღება მიექცია და ცალკე ფრთხილად შეენახა პანაგია, მაგრამ დარწმუნებული არა ვართ. თუ სხვა ზომები არ იქმნა მიღებული, ეს ძვირფასი ნივთი სრულ განადგურებას გადაურჩეს.

3. ხატი მაცხოვრისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 28X22 სანტ. შემკობილია 29 ძვირფასი ქვით (იხ. ფოტ. № 17033). მაცხოვარი ტახტზე მჯდომარეა მაკურთხეველის მარჯვენით და გაშლილ სახარებით მარცხენა ხელში, რომელზედაც სწერია: მე ვარ ნათელი სოფლისა და სხვ. ნიშნი ჯვარის სახისა ყოფილა შემკობილი სამი ძვირფასი ქვით, ერთი აკლია. ეზო და აშიები ბალახოვანი ორნამენტით არის შემკობილი (იხ. ფოტ. № 17033). წარწერა სახელისა: იესო ქ~იე. ტახტს ქვეშ, მარცხნივ, სწერია: „ქამუს“. ქვემო აშიაზე სწერია:

ქ . მც~ხრო : ლტაი~ო : ადიდ~ნ : მ~ფთ : მ~ფე : გი~გ :
 დღფლოთ :
 დფ~ლი : რუსდნ : და : ძე : მ~თი : ბ~გრატ : ამინ .

უქარაგმოდ:

მაცხოვარო ლატალისაო, ადიდენ მეფეთ მეფე გიორგი, დედოფალთ დედოფალი რუსუდან და ძე მათი ბაგრატ, ამინ.

ამ წარწერაში მოხსენებული გიორგი მეფე არის უეჭველად გიორგი მეორე იმერეთისა (1548 — 1585); მისი პირველი ცოლი იყო რუსუდან, შარვაშიძის ასული, რომლიდანაც ჰყავდა შვილი ბაგრატ. ძნელი სათქმელია მხოლოდ რას ნიშნავს ტახტის ქვეშ დაწერილი: ქა მუს. შეიძლება გვეფიქრა, რომ აქ ქორონიკონი იგულისხმება და მუს შეცდომით დაწერილი ს~მ - ის მაგიერ, მაშინ გამოვა ქორონიკონსა 240-სა, რომელიც უდრის 1552 წელს, მაგრამ ეს შეუძლებელია. ვინაიდან რუსუდანი შეირთო გიორგიმ 1563 წელს და ბაგრატ დაიბადა 1565 წელს (Brosset, H. G. II, I, p. 643). ბაგრატ და რუსუდანი ერთ და იმავე წელს გარდაიცვალენ, სახელდობ 1578 წელს. ამიტომ წარწერა ეკუთვნის 1565 — 1578 წელს. ჩვენ უკვე ვნახეთ, რომ ერთი მაცხოვრის ხატი მულახის საზოგადოების ჟამუშის ეკლესიისა ეკუთვნის ამ გიორგი მეფეს და რუსუდან დედოფალს შვილით ბაგრატიურთ (იხ. ზემოდ. მე - 2 ნომრით აღწერილი ჟამუშის ნივთი). ამ ხატს მიბმული აქვს ვერცხლის ძეწკვი, რომელსაც ცალკე ფირფიტაზე აქვს შემდეგი წარწერა მხედრულად:

ქ : შემოგწირე . მცირე .: შესაწირი .: ძეწკვი .: ესე .: მაცხოვარს .: ლატალისას .: მე .: ჩიქუანმან .: ქაიხოსრომ .: ჩემს .: სადღეგრძელოდ .: და .: მერმე ჩემის .: ცოდვილის . სულის .: საოხად .: და .: საცხოვნებლად .:

ეს ქაიხოსრო ჩიქოვანი იგივე ქაიხოსრო ჩიქოვანი იყო რომელიც თავის ცოლით, ლასხიშვილის ქალით, წარმოდგენილ ფრესკებით ნაყურალეშის ეკლესიის კედელზე, მე-17 საუკუნისა (იხ. ზემოდ ნაყურალეშის ეკლესიის აღწერა).

4. **ხატი ღვთის მშობლისა**, ჩვილელი, ვერცხლისა, ნაჭედი, 21×17,5 სანტ. შემკობილია 23 ძვირფასი ქვით, ქართული ხელობისა, მე - 17 საუკუნისა (იხ. ფოტ. № 17034). ღვთის მშობელი წარმოდგენილია წელს ზევით, ძითურთ, რომელიც ერთობ ზორბაა; მარჯვენა ხელით აკურთხებს, მარცხენაში გრაგნილი უჭირავს; სახე ღვთის მშობლისა მოგრძობა; საბურავი თავისა გრეხილიანი გულამდის ჩამოდის; ყელი ღია აქვს; ნიშბი სამ შეოთხედს მთვარის სახეს წარმოადგენს; ეზო და აშიები, აგრეთვე ნიშბი, შემკობილია მხვეველი მცენარის სახეებით იმ რიგად, როგორც ეს ლევან მეორე დადიანის ოქრომჭედლებს ჩვეულებრივ მუდამ ჰქონდათ მე-17 საუკუნეში. ზემოდ წარწერა სახელისა მხედრულით: ქ დედა მღრთისა და ძე მისი. ქვემოდ, აშიაზე მეორე მხედრული წარწერაა:

ქ .: მე : მამუკა : ვაჩნადემ : გავაჰედინე : ხატი : ესე : ყოვლად : წმიდისა:.

5. **ზარი შუა ტანისა**: მხედრულის წარწერით:

ქ . შემოგწირე .: ზარი : ესე .: მაცხოვრისა .: ლატალისასა .: მე .: აბაშიძემან .: ცაგარელ .: მონ .: მამათ .: მთავარმონ .: სვიმონ .: სულისა ჩმისა .: საოკად .:

სვიმონ ცაგარელი ცნობილი არ არის.

6. **ფარი**, შეღრმავებული, ხისა, ტყავ - გადაკრული შიგნით, ხოლო გარეგან შემკობილი წვრილი სპილენძის ნაჭრებით. 53,5×42 სანტ. (იხ. ფოტ. № 17039).

7. რამოდენიმე **ისარი** ურთხლის ხისა, რკინის წვერებით.

8. დ. ბაქრაძეს უნახავს აქ სახარება, რომელსაც ასე ავეწიროს სახარება ეტრატის, ხუცურად ნაწერი. თავები დალაგებულია საეკლესიო საკითხავების რიგით; სინესტისაგან ის შემზალია (გვ. 82). ეხლა სახარება აღარ მოიპოვება ეკლესიაში.

9. **ხატი მაცხოვრისა**, ოქროთი დაფერილის ვერცხლისა, 14×11 სანტ. მაცხოვარი წელსზევითია, წარწერით სახელისა ბერძნულად. აშიები შემკობილია მრგვალი წრეებით და ფოლაქოვანი ორნამენტით. ხელობა ტლანქია.

10. **ხატი წა გიორგისა**, ვერცხლისა, ნაქედი, 18×8 სანტ. წმიდანნი წარმოდგენილია სრულის ტანით, შუბით და ფარით ჩვეულებრივად და წარწერით: წა გი. ხელობა ტლანქია.

11. სამი წელსზევითი **ხატი ღვთის მშობლისა**, ჩვილელი, 14×11, 11×9,5, 11,5×9,5 სანტ. ყველა ვერცხლისაა, ნაქედი, მაგრამ დაბალი და გვიანი ხელობისა.

12. **ხატი მთავარ ანგელოზთა**, ვერცხლისა, მოყვითლული, 15×12 სანტ. ლამაზი ხელობისა; აწიები მოძარცული აქვს, გარდა მარჯვენა ნაწილისა; მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია სრულის ტანით, ლაბარუმით და ბურთით.

13. **კონდაკი**, დაწერილი ეტრატის გრაგნილზე, რომლის სიგრძე არის 2 მეტრი და 21 სანტ. ნუსხა ხუტურის ხელით, არა უგვიანეს მე - 15 — 16 საუკუნისა.

ვერცხლეულობა მაცხოვარიშის ეკლესიისა. მაცხოვარიშის ეკლესიას დიდ ძალი ვერცხლეულობა მოეპოება, რომელიც ინახება კოშკში. მოგვყავს აქ მათი აღნუსხვა და წარწერანი:

14. **სურა**, ვერცხლისა. ანუ უკეთ ვსთქვათ, ნახევარი სურისა, რომელსაც იხსენიებს ს. სტოიანოვი (გვ. 390), ყველაზე უფრო საყურადღებოა თავის სილამაზით (იხ. ფოტ. № 17041), მისი სიმაღლეა 35,5 სანტ., დიამეტრი ფართო ნაწილში — 29 სანტ., ყელი საკმაოდ ვიწროა; ძირი არა აქვს მაინც და მაინც ფართო და შესდგება ხუთი ზოლისაგან; მუცელი ფართოა, ზემოდ თანდათან ვიწროვდება და მთელი ტანი დაყოფილია მსხალის მსგავს ფიგურებათ და შემკობილია ლამაზად ფურცლოვანის ორნამენტით. ეს ყოფილა საკუთრება ორი კაცისა და რაკი გაყოფაზე სხვაფრივ ვერ შეთანხმებულან, გაუჭრიათ შუაში და ეხლა დაცულია მხოლოდ ნახევარი; ქვემოდ ფსკერზე სურას ჰქონია მხედრული წარწერა, რომლის ნახევარი იკითხება ასე:

ქ : ზი ლთაებ ... და ჩემმან :: ძმის წულმან კაცია :: და :: მისმან ::
ძმებმა : შემოგწირეთ სურა ...

წარწერა მე - 17 საუკუნის უნდა იყოს ხელის მიხედვით, ხოლო თვით სურა, ჩვენის აზრით, უფრო ძველია, ქართული ხელობისა. კაცია, წარწერაში მოხსენებული, შეიძლება იყოს კაცია ჩიჭოვანი, გიორგი ლიპარტიანის შვილი, რომელიც დადიანად გახდა.

15. დიდი **ბარქაში** ვერცხლისა, რომლის დიამეტრი უდრის 34

სანტიმეტრს. ძირი მისი გარედან შემკობილია მხედრულის წარწერით:

ქ : ჭი : საშინელო : მაცხოვარო : წალენჯიხისაო : შემოგწირეთ :
ბარქაში :: ესე :: ჩვენ : დადიანმან : პატრონმან : ლევან : ამ ::
სოფელსა : ჩვენდა : სადღეგრძელოდ : და : გასამარჯვებლად :
მაგ : საუკუნოს : სულის : სახსრად : და : საოხად : ლევან .

საუბარია, რასაკვირველია, ლევან მეორე დადიანზე († 1657).

შუაში უწერია: ლევან. ეს წარწერა სრულიად იმ რიგად არის ამოჭრილი, როგორც ლევანი ხელს აწერდა ხელჩართულად მის ძიერ გაცემულს სიგელებზე (იხ. ფოტ. წარწერისა, № 17042). როგორ მოხდა იგი, წალენჯიხის ბარქაში, ლატალის საზოგადოების მაცხოვარიშის ეკლესიაში, არავენ უწყის.

16. თასი ვერცხლისა, რომლის დიამეტრი არის 27 სანტ. და რომელზედაც გამეორებულია წინა ბარქაშის წარწერა სრულად, ლევანის ხელის მოწერითურთ (იხ. ფოტ. № 17043).

17. თასი ვერცხლისა, რომლის დიამეტრი არის 25 სანტ., მხედრულის წარწერით:

ქ : ეს : თასი : ბაკა :: ჩიქუ(ა)ნის : არის .

ბაკა ჩიქოვანი უნდა იყოს გიორგი ლიპარტიანის შვილი, რომელიც ცნობილია მე - 18 საუკ. დასაწყისში (Bros. H. G. II, 1, p. 648).

18. თასი ვერცხლისა, დიამეტრით 23 სანტ. მხედრულის წარწერით:

ქ :: ჩიქუანის :: ქალი :: თეთრუასი : —

19. ოთხი, ვერცხლის თასი, რომელთ დიამეტრი უდრის 17,5; 18; 19 და 20 სანტ. უწარწერონი.

20. ვერცხლის ჯამი, 17,5 სანტ. დიამეტრით, მხედრულის წარწერით:

ქ : ციცისა .

21. ასეთივე ჯამი, 14 სანტ. დიამეტრით, უწარწეროდ.

22. ასეთივე ჯამი ვერცხლისა, 15 სანტ. დიამეტრით და წარწერით (იხ. ფოტ. № 17043):

ქ :: შენ :: სამებით :: ქებულო :: და :: ერთ არსებით :: თაყუანის ::
ცემულო :: მაცხოვარო :: ლატანისაო (sic) :: ჩვენ :: ცვა :: მფარა-

ვათა :: თქვენთა :: მონდობილმან :: მეფეთ :: მეფემ :: ალექსანდრემ :: შემოგწირეს :: ჯამი :: ესე :: ჩვენათ . სადღეგრძელოთ და გასამარჯუებლათ :: და ცოდვათა : ჩვენთა :: შესანდობლათ :: ამინ .

აქ მოხსენებული მეფე ალექსანდრე უნდა იყოს იმერეთის მეფე ან ალექსანდრე მესამე († 1661), ან ალექსანდრე მეოთხე († 1695). თუმცა შესაძლოა აქ ის კახეთის მეფე ალექსანდრე იგულისხმებოდეს, რომელმაც ასე მრავალი ზარები შესწირა სვანეთის ეკლესიებს.

23. ასეთივე ვერცხლის ჯამი. უწარწერო.

24. ასეთივე ჯამი ვერცხლისა, ხელჩართული მხედრულის წარწერით: ლევან. ეპვს გარეშე, ეს ლევან მეორე დადიანია, ვინაიდან მისი ხელის მოწერა იმ რიგად არის, როგორც წინა ჭურჭლებზე.

25. ასეთივე ჯამი ვერცხლისა, 15 სანტ. დიამეტრით, უწარწერო.

26. ჯამი ვერცხლისა, 14,5 სანტ. დიამეტრით და მხედრულის წარწერით:

ქ . მნიადორა (sic) ჯ~ნილის ქ~ლისა .

27. ჯამი ვერცხლისა, 16 სანტ. დიამეტრით და მხედრულის წარწერით:

ქ : გულუანის : ქალის : ხვარამზესი ::

აქ იგულისხმება გელოვანის ქალი.

28. ჯამი ვერცხლისა, 16 სანტ. დიამეტრით; შიგნით, ფსკერზე უზის ძვირფასი ქვა ლალი და ფურცლოვანი ორნამენტი (იხ. ფოტ. № 17044). აქვს მხედრული წარწერა:

ქ :: ეპა : ყოვლად :: დიდებულო :: მაცხოვარო : ლატალისაო : შემოგწირე :: მც(ი)რე : და . კნინი : თასი :: ესე :: ჩვენ : ჩიქუანმან : ლიპარტიანმან :: ბატონმან :: გიორგიმ :: ჩვენას :: სადღეგრძელოდ :: და : ჩემის :: ცოდვილის :: სულის :: საოხად :: და :: საცხონებლად ::

ამ წარწერაში იგულისხმება გიორგი პირველი, ლიპარტიანი, კაცია ჩიქოვანის შვილი, რომელიც სამეგრელოს მმართველი გახდა 1681 წელს, (H. G. II, 1, p. 648). ფსკერზე კიდევ აწერია: „ქ. ესე“.

29. ორი ვერცხლის ჯამი, 14,5 სანტ დიამეტრით თითო, უწარწერო.

30. ვერცხლის ჯამი, 12 სანტ. დიამეტრით; ამას ფსკერზე აქვს შემკობილებანი მსგავსად შუბების წვერებისა (იხ. ფოტ. № 17043).

31. ვერცხლის ღრმა ჯამ-ძაბრი, 9 სანტიმ. დიამეტრით, ძირი დახვრეტილი ძაბრს წარმოადგენს, მხედრული წარწერით:
ეს ძაბრი სეხნია მუსელიანის არის.

32. კათხა ვერცხლისა, 7,5 სანტ. დიამეტრით.

33. არაყის კათხა პატარა, ვერცხლისა, სენაურად კუანჩხუ, სახელურით, 13,5×16,5 სანტ. (იხ. ფოტ. № 17043, მარჯვნივ).

34. ვერცხლის დოქი, (№ 17044), წარწერით ფსკერზე (იხ. № 17040):

ქ . ლიპარტიანი .: გიორგი .

აქ საუბარია გიორგი ლიპარტიანზე, მე-17 საუკუნისა, რომელიც თავის მამა კაცია ჩიქოვანის შემდეგ გახდა პატრონი სამეგრელოსი 1681 წელს და რომელიც მოხსენებული იყო ზემოდ № 28 წარწერაში.

35. ზემო ნაწილი ვერცხლის დოქისა, მოოქრული სპარსულის რიგისა.

36. ბარძიმი, დიდი, ვერცხლისა, შემკობილი ორნამენტებით იხ. ფოტ. № 17044).

37. აზარფეშა, დიდი, ვერცხლისა, შემკობილი ორნამენტებით (იხ. ფოტ. № 17043) და მხედრულის წარწერით:

ქ ეჰა .: შენ . პათიოსანო .: ჩვენო .: მცველო .: და მფარველო .: მაცხოვარო : ლატალისა .: შემოგწირეთ .: ჩვენ ლეჩხუმის .: ბატონმა .: ლიპარტიანის .: შვილმა .: ბეჟან ესე .: აზარფეშა .: ჩვენ-და .: გასამარჯვებლათ.

ბეჟან ჩვენი წარწერისა არის ბეჟან პირველი, გიორგი ლიპარტიანის შვილი; ის მართლა იყო მფლობელი ლეჩხუმისა, 1715 წელს გახდა დადიანად და გარდაიცვალა 1728 წელს. (H. G. II, 1, p. 648).

38. წყვილი ვერცხლის საყურე, სადა, დიდრონი, ერთი ერთმანეთში გაყრილი, რომლის მსგავსი ხშირად მოიპოვება ხოლმე ოსეთის ძველ სასაფლაოებში (იხ. ფოტ. № 17045).

39. ორი თათრული ვერცხლის ფული (იხ. იქვე, № 17045).

40. სადაფი, ფეხსაცმელის მსგავსი (იხ. იქვე, № 17045).

41. თოფის წამლის ქილები, ანუ მასრები, ორნამენტით შემკობილი, ვერცხლისა, ძეწკვებით (იხ. ფოტ. № 17038).

42. 1864 წელს აქ დაცული ყოფილა კიდევ ვერცხლის **ლახტი**, წემოწირული ბეჟან რობაქიძის მიერ; ამის შესახებ მღვდელ - მონაზონი ბაქრაძე ასე მოგვითხრობს თავის აღწერილობაში: ამასვე ეკლესიაშიდ (მაცხოვარისში) არის ლახტი ვერცხლისა ბეჟან რობაქიძისა, რომელსა აწერია ესრეთ:

თვალად და ტანად ლამაზო, გულად აღმასო რკინაო,

რაზმის შემტევებელო, ფიცხლავ მიმსელელო წინაო,

შეკაზმულ კაცს იჭირავ, ცხენის ფეხს გედვეს წინაო,

და ნეტარ თქტუნ ლაშკარს წაბძანდეთ, ვინც დაგიხვდებათ წინაო!

მეორე ეკლესია მაცხოვარიშის სოფლისა არის მთავარ ანგელოზთა ეკლესია, აშენებული განცალკევებულ მალლობზე, მაცხოვარიშის ქვემოდ, თითქმის პირდაპირ წა იონას ეკლესიისა. ეს ისეთივე გეგმისაა და იმავე მასალიდან აშენებული, როგორც იონას ეკლესია და მაცხოვრისა, მაგრამ თვალსაჩინო განსხვავებაც არის; ამის საკურთხეველი გამოდის გარეთ მრავალ - წახნაგოვანად, და მასთან ეკვტერი ნაწილობრივ ჩანგრეულია; შესავალი აქვს სამხრეთით და დასავლეთით; ფანჯრები: ორი სამხრეთით და თითო აღმოსავლეთით და დასავლეთით; მას შერჩენილი აქვს ძველი კანკელი, სამი კამარით და საკმაოდ კარგად შენახულის ფრესკებით; ფრესკებით მოცულია აგრეთვე ყველა კედლები შიგნით ეკლესიისა, მაგრამ ძალზე გამურულნი კვამლისაგან. საკურთხეველის კონქში წარმოდგენილია მაცხოვარი მთავარ ანგელოზებითურთ; ქვემოდ, საკურთხეველის კედელზე ეკლესიის მამებია, გრაგნილებით ხელთა: წა სტეფანე, წა კირილე, წა ნიკოლოზ, იწე ოქროპირი, წა ბასილი, წა ეპიფანე, წა სფირიდონ, წა ფილიპე.

ჩრდილოეთის კედელზე: წა დიმიტრი და წა თე.

დასავლეთის კედელზე: წა ეკატერინე, წა ბარბარე, იერუსალიმში შესვლა, სული წმინდის მოფენა, ჯვარცმა და სხვა.

საკურთხეველის წინ ორი დიდი ხის ჯვარია, მაგრამ სულ გამწვანებული; ფირფიტები მოუძარცვავთ. კანკელზე მოძარცული ხატის ფიკრები მრავალია. ერთ კუთხეში ჩვენ ვიპოვნეთ რკინის ლახტი ექვს-ფრთიანი.

სოფელი ლაპილი.

ამ სოფლის სახეები იხ. ფოტოგრაფიებზე № 17444 — 17446, ხოლო გუნდი აქ მცხოვრებ სენებისა № 17527.

ამ სოფელში სულ პატარა ეკლესია არის, ქვისა, წმიდის გიორგის სახელობისა. შესავალი ერთი აქვს, დასავლეთიდან. ამ დასავლეთის მხრით მიშენებული აქვს პატარა ხის ოთახი, ეკვტერის მსგავსად. კანკელი ძველია, ქვისა, სამის კამარით და ერთის შესავლით. ფანჯარა თითო: აღმოსავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთით. ეკლესიაში დაგროვილია ხატები და ჯვრები სამი დანგრეული და გაუქმებული ეკლესიიდან; ამათ შორის ერთი ეკლესია ყოფილა მაცხოვრისა და მეორე ღვთის მშობლისა; ესენი თვით სოფელშია და ერთი მთავარ ანგელოზთა ნასოფლარ მუჭერში (მუჭერი), მაღალ მთაზე, ლაპილის ზემოდ. ეკლესიაში ინახება:

1. ჯვარი დიდი, კანკელის წინ დამყარებული, შეძერწილი ოქროთი დაფერილის ფირფიტებით, რომელზედაც ბევრი მედალიონებია წმიდათა სახეებისა, ღვთის მშობლისა, მთავარ ანგელოზთა და სხვათა და შემკობილია წერტილოვანი ორნამენტებით (იხ. ფოტ. № 17050), მე - 17 — 18 საუკ. უნდა იყოს.

2. ორი სრულიად ერთგვარი ჯვარი, კანკელის წინ დასადგმელი, ერთი 89×51 სანტ., მეორე 81×54 სანტ. ორივე შეძერწილი მოოქრული ვერცხლის ფირფიტებით და შემკობილი მრგვალი მედალიონებით წმიდათა, ღვთის მშობლისა ძითურთ და სხვათა; ხელობა ძველია, როგორც წინა ჯვარისა (იხ. ფოტ. № № 17055 — 17056).

3. ჯვარი გამოსასვენებელი, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, მაგრამ ეხლა გატეხილია და შეკრული იმ ადგილას, სადაც ჯვარცმამ შუაში გამოხატული; მარცხენა ფრთაზე ღვთის მშობელია წარწერით: ღ-და ღ-თისა, და მარჯვენა ფრთაზე: წ-ე ი-ნე მ-ბლი (მახარობელი); ზემოდ მიქელ მთავარ ანგელოზი: მ-ქლ მ-თ. ქვემოდ წ-ე გ-ი, ბურთი ანუ ვაშლი, რომელზედაც ჯვარია დამყარებული, შემკობილია რომბებით და ფოლაქოვანი ორნამენტით (იხ. ფოტ. № 17053). მეორე გვერდზე ლამაზი ხლართულების ორნამენტია, სადა მედალიონებით (იხ. ფოტ. № 17054). ხეტარზე, რომელიც ვერცხლითაა შემოსილი, სწერია ასომთავრულით:

ქ : მცხვარო ლა-ლ-სო აშენე : კევი : მაშნებლნი და შმმწარველ-

ნი : რომელთა შამკეს :ტარი : წადაი : შეი (?) : და : გიკსენ :
გნსცდელთგნ :. მოიჭრდა : ტაიბლის : ხკანისასა .

უქარაგმოდ:

მაცხოვარო ლაპილისაო, აშენე კევი, მაშენებელნი და შემომ-
წირველნი, რომელთა შეამკეს ტარი წმიდა შენი და გვიკსენ განსაც-
დელთაგან. მოიჭედა ტაიბლის (ანუ ტაიბულის) ხკანისასა.

ჯვარი მე - 15 საუკ. უნდა იყოს.

4. **ჯვარი** ხისა, 54×34 სანტ., შეძერწილი ვერცხლის ფირფი-
ტებით; ტლანქი ხელობისა, სანახევროდ მოძარცულია.

5. **ხატი წა დიმიტრისა**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნა-
ჭედი, 27×19 სანტ. წარწერით „დრობნიცებში“: წა დ-ტრი.
წმიდანი წარმოდგენილია სრულის ტანით, რომაულ ტანისამოსით,
გრძელის მოსასხამით; მარჯვენა ხელში შუბი აქვს, მარცხენა დაუდ-
ვია მოგრძო, ლამაზად მოჩუქურთმებულ ფარზე. ეზო და აშიები ბა-
ლახოვანი ორნამენტით არის შემკობილი და სადა მრგვალი მედა-
ლიონებით. ქვემოდ ცოტა დაზიანებულია.

ორიგინალური მხარე ამ ხატისა არის თავი წმიდა დიმიტრისა,
რომელიც ჩვენ პირველად გვხვდება საქართველოში. ეს თავი ბრო-
ლისა არის, ბერძნულ - რომაულის რიგისა, და ერთ - ერთი მათი
ღვთაების თავის გამოსახულებას უნდა წარმოადგენდეს. აქ კი ეს
თავი ხელოვნურად და ოსტატურად ჩასმულია ნიშნში და ისე გაერ-
თიანებულია ყელთან, რომ ადვილად ვერ შეამჩნევთ, რომ ეს ხატ-
თან ერთად მთელს ერთ ქმნილებას არ წარმოადგენს. პირის სახე
ამისი მრგვალია, თვალები დიდი, თმა ტალღოვანი, გაყოფილი შუ-
აში. ეს განცალკევებული თავი არაფრით შეერთებული ან დამაგრე-
ბული არ არის ხატის ნაწილთან, ასე რომ ადვილად შეგიძლიათ გა-
მოიღოთ და შემდეგ ჩასვათ თავის ადგილზე (იხ. ფოტ. № 17049).
ხატი უნდა ეკუთვნოდეს მე - 14 საუკ.

6. **ხატი მთავარ ანგელოზის გაბრიელისა**, ოქროსი, ნაჭედი,
30×23 სანტ. მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია სრულის ტანით,
რომაული საომარი ტანისამოსით, მაგრამ ფრთებით; მარჯვენა ხელ-
ში უკავია ამოწვდილი ხმალი; მარცხენა ხელი დაზიანებულია, მაგ-
რამ ეტყობა, ის ხმლის ქარქაშზე ედვა; წრე თავისა შემკობილია ექვ-
სი ძვირფასი ქვით; სხვა შვიდ ძვირფას ქვათა შორის, რომელნიც
ამ ხატზე მოიპოვება, ორი ბეჭდის თვალია (კამეი), ერთი ჯვრებით
არის შემკობილი და ერთიც ქვემოდ მუსულმანურის წარწერით.
ხემო და ქვემო აშიები შემკობილი ყოფილა ბროწეულის ყვავილე-

ბის ორნამენტებით, მაგრამ ქვემო აშია მოწლილია, და ფირფიტების ქვემოც ცვილის სარჩული მოსჩანს. ეზო ხატისა და მარჯვენა აშიები ბალახოვანის ორნამენტებით არის შემკობილი. ფრთების ზემოდ, ორივე მხარეს, არის წარწერა სახელისა: წ~მ მთ~ვრნგლზი (იხ. ფოტ. № 17047); ზურგი ხატისა ოქროთი დაფერილი ვერცხლისაა, შემკობილი ლამაზი ხლართულებით კუთხეებში, ხოლო შუაში, ჯვარის გამოსახულების ირგვლივ, წარწერა დიდრონის ასომთავრულით (იხ. ფოტ. № 17048):

ქ წო :: მთ~ვრნ

გელოზო ::

მუხერ~სო :: კელთვ

ქმარო :: ადიდენ :: მე

ფენი :: ბაგრატონიანნი : დადიანი :: და

დიდებულნი :: და ერ

თობლი :: საქრთველო :: და :: ერთობლნი :: სან

ნი და კევი :: ლატალისა :: და ალაშენე :: მა

შენებელი (sic) :: შენი :: სოფელი :: ლაილისა ::

და : ყველნი :: მადიდებელნი ::

შენნი :: ამნ ::

მე :: მამსხლისსა :: ც

ოდვლსა :: და დეკნ

ოზა :: აბრამს :: შევნ

დევენ :: ღნ :: ::

წმიდაო მთავარ ან-

გელოზო

მუხერისაო, კელთ-

უქმარო, ადიდენ მე-

ფენი ბაგრატონიანნი, დადიანი და

დიდებულნი და ერ-

თობილი საქრთველო და ერთობილნი სან-

ნი და კევი ლატალისა და ალაშენე მა-

შენებელი შენი სოფელი ლაილისა

და ყოველნი მადიდებელნი

შენნი, ამინ.

მე მამსახლისსა ცოდ-

ვილსა და დეკანო-

ზ(ს)ა აბრამს შემინ-

დევენ ღმერთმინ.

ხატი უნდა ეკუთვნოდეს მე - 13 — 14 საუკუნეს. დ. ბაქრაძე მას აკუთვნებს მე - 10 — 11 საუკუნეს (გვ. 86 — 87). საკვირველია, რომ სხვა წარწერებს და ნივთებს ამ ეკლესიისა ის სრულიად არ ეხება; უვაროვისას და ა. ხახანაშვილს ეს ეკლესია არ უნახავთ სრულიად.

7. **ხატი წა ანასი**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაქედი: 53×40 სანტ. წმიდანი წარმოდგენილია სრულის ტანით. მარჯვენა ხელში ჯვარი უჭირავს; მარცხენა, ვედრების სახით, გულზე აქვს გაშლილი; თავის წრე დიდია; მის აქეთ-იქით წარწერა სახელისა: წა ანა. არე ხატისა ვენახის ყლორტების მსგავსად არის შემკობილი; აშიები რომბ - ლურსმულია, ლამაზი, მრგვალი მედალიონებით წმიდათა; წარწერა სახელებისა ყველას აქვს; ზემოდ მაცხოვარია და მთავარ ანგელოზნი; აქეთ - იქით: პეტრე და პავლე. ქვემოდ: წა ბასილი, წა კირილე და წა კვირიკე (იხ. № 17046). ხელობა საკმაოდ კარგია, მე-15 — 16 საუკუნისა.

8. **ხატი მაცხოვრისა**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, 21×17 სანტ. მაცხოვარი ტახტოსანია, ჩვეულებრივის სახით; წარწერა სახელისა ქართულ - ბერძნული, შერეული ასოებით. აშია ქადრაკული. რომბებით, ორ - ფოლაქოვან წრეს შუა, ლამაზია. მე - 16 — 17 საუკუნის უნდა იყოს (იხ. ფოტ. 17051).

9. **ხატი მიქელ მთავარ ანგელოზისა**, ვერცხლისა. ნაქედი, 19×16 სანტ. მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია სრულის ტანით, ბიზანტიურ სამეფო ტანისამოსში, ლაბარუმით მარჯვენა ხელში; მარცხენა მხარე მოშლილია (იხ. № 17051). აშიები რომბ - მულია. მე-17 საუკუნის უნდა იყოს. ქვემოდ, ძლივს შესამჩნევი წარწერა აქვს:

წო მქ	წმიდაო მიქელ.
შშწლ	შემიწყალე
ქუჩმ	ქუჩ-
ოი ოქრ	ნო ოქრო-
მქდ	მქედ(ელი).

10. **ხატი ჯვარცმისა**, ვერცხლისა, ნაქედი. 16,5×13 სანტ. დაზიანებულია ნამეტნავად ჯვარცმის ფიგურა; წინამდგომნი უკეთ არიან დაცულნი; აშია ფოლაქოვანია; ხელობა ერთობ ტლანქია, მე-18 — 19 საუკუნისა (იხ. № 17052).

11. პატარა ხატი ღვთის მშობლისა, ჩჩვილენი, 12×10 სანტ. ყოფილა წამლით დახატული; მხატვრობა სულ მოშლილია. ღვთის მშობელი წელსზევითი ყოფილა ძითურთ. აწიები ლამაზი ხელობის არის; მარჯვენა ნაწილი მოძარცულია; მაცხოვრის სახე კიდევ მოსჩანს (№ 17052).

12. ხატი ღვთის მშობლისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 33×17 სანტ. ქვემოდ აშიაზე წა გიორგია და წა თეოდორე; ტლანქი ხელობისა არის.

13. რამოდენიმე ბეჭედი სხვა და სხვა სახისა, ერთ მათგანზე მხედრულად აწერია: „მათე“.

14. სამაჯური, მწვანე მინისა, რომელ გვარიც იპოება ხშირად ძველ სასაფლაოებში; ალბათ იქიდან არის ამოღებული.

15. სამაჯური სპილენძისა, აგრეთვე ძველი სასაფლაოდან უნდა იყოს ამოღებული.

16. დოქი, ჭურის ანუ ქვევრის მსგავსი, სპილენძისა, ლამაზად შემკობილი გრავიურით, აღმოსავლური ხლართულებით. ვიპოვნეთ წაგავში, კუთხეში მიგდებული. დიდათ გაჭუჭყიანებული და გასვრილი; რაც შეგვეძლო, გავსწმინდეთ და ეს სურათები გადმოვიღეთ (იხ. ფოტ. № № 17057 — 17058).

17. სახარება, უცნობი ლიტერატურაში, ეტრატზე დაწერილი ნუსხა ზუცურით, 25×17 სანტ., ხის ტყავ-გადაკრულ ყდაში, რომლის ზემოდ ოქროთი დაფერილი ვერცხლის ფურცელია ზედ ნაჭედი ფიგურებით. პირველ გვერდზე წარმოდგენილია ჯვარცმა, წინამდგომებითურთ. ღვთის მშობლით და იოანეთი. ფირფიტა საზოგადოთ დაბალი ხელობის არის და მასთან დაზიანებული; პირის სახე ჯიკმულისა და ღვთის მშობლისა მოშლილია; ზემოდ და ქვემოდ ჯვარცმის კომპოზიციისა ეხლა დარჩენილია ორ - ორი მედალიონი კუთხეში; შუა მედალიონები აღარ არის. ზემოდ ყოფილა ვედრის მაგრამ მაცხოვარი შუაში აღარ დარჩენილა; შენახულია ღვთის მშობელი და იოანე; ქვემოდ მსხარობლებია; შუა აკლია. ყდა შემკობილია ძვირფასი ქვებით, მაგრამ ბევრი აკლია (იხ. ფოტ. № 17020). ნეორე გვერდზე ყდისა, შუაში, ღვთის მშობელია ჩჩვილენი, წელსზევითი. ბერძნულის წარწერით სახელისა. ზემოდ აქაც ვედრება ყოფილა, მაგრამ მაცხოვარი არ შენახულა. ქვემოდ აქაც იგივე მსხარობლები, მაგრამ შუანა აკლია (იხ. ფოტ. № 17021). ეს ყდა მე - 15 — 16 საუკუნის უნდა იყოს.

თვით ტექსტი სახარებისა ნუსხა ხუცურით ნაწერი უფრო ძველია მე - 13 — 14 საუკუნისა. ტექსტი იწყება ევსების წერილით კარპიანესთან: „ევსები კარპიანეს საყვარელსა ძმასა ღმრისა მრთხავ (sic). თითოეული სახარების წინ სათვალავია თავებისა; ბოლოში დღიური საკითხავების მაჩვენებელია. სულ ზელნაწერში 23 რვეულია; რვეულში 8 ფურცელია. მარკოზის სახარების ბოლოს, ტექსტის ხელით სწერია:

წ : სხელითა ღმრისაათა / აღდგომისა ეკლესიასა შა წე საფლვა
ქსა : მე ცოდვლმან : და უმეცარ / მან და უცბად
მჩხრეკელ / მან : ინე ქსცხიანისა შვი/მან : კულ ნაკლულმან
გვგლ : კლვყვ აღწერად წთა ამთ ოთ/თვთა : და შევსწირე
რე / სუანეთს : წა მთვრა/ნგლზსა : მუხერისა : ვინცა და
რამანცა კაცმან : და / რათცა სქმითა გმოაკ/უას : ჰრისხავ
ესმცა / მამა ძე და სული წმ : და / კონსაცა ქუცშე არს / ვრ
იკმარებდეთ : მე / და მამა ჩი ინე : და დედა / ირინე (?)
მოგვკსენენ : რა / თქნცა მოგიკსენს ღნ სსფლსა მისსა
ან : კუამლისგან შეინახეთ ღამე ნუ ვინ მიუშვებთ .
ფხტითერისა დეკანოზისა / კლითა გომომგზავნია მსცა შნ
ღნ . ტილოსა შა შემიკრა/ვს : ჩმო ძმამო მქლ შნდა სასუდ
რედ დამჭირე :

უქარაგმოდ:

წ. სახელითა ღმრთისაათა აღდგომისა ეკლესიასა შინა. წინაშე საფლავისა ჰრისხესსა, მე ცოდვილმან და უცბად მჩხრეკელმან იონე ქსცხიანისა - შვილმან. კელ ნაკლულმან. გრიგოლ კელ ვყავ აღწერად წმიდათა ამათ ოთხთავთა და შევსწირე სუანეთს წმიდასა მთავარანგელოზსა მუხერისა. ვინცა და რამანცა კაცმან და რაათამცა სქმითა გამოაკუას, ჰრისხავესმცა მამა, ძე და სული წმიდა, და კანონსაცა ქუცშე არს. ვითარ იკმარებდეთ, მე და მამა ჩემი იონე და დედა ირინე მოგვკსენენ, რათა თქუცნცა მოგიკსენოს ღმერთმან სასუფეველსა მისსა, ამინ. კუამლისგან შეინახეთ. ღამე სანთილსა (1) ნუ ვინ მიუშვებთ.

ფხტითერისა(2) დეკანოზისა კელითა გომომგზავნია. მასცა შე-

1) ეს სიტყვა აზრით მოგვეყავს. დედანში წაშლილია.

2) ამაში უნდა იგულისხმებოდეს ეხლანდელი სოფელი ფხოტრერი. ეწერის თემისა, სადადემკელიანო სვანეთში.

უნდვენ ღმართმან. ტილოსა შინა შემიკრავს, ჩემო ძმაო მიქელ, შენ-
და სასუდრედ დაიმჭირე.

მამა ბაქრაძე თავის 1864 წ. აღწერილობაში ამ სახარების შე-
სახებ სწერს: სახარება ოქროთი მოჭედილი, რომელიცა შეუწი-
რავს მუხერის მთავარ ანგელოზის ეკლესიისათვის იოანე ქარცხიან-
ნის (sic) ძესა გრიგოლს.

ექვს გარეშეა, გადამწერი სახარებისა გრიგოლ სვანი ყოფილა, მუხერის სოფლიდან და სახარება მას გადაუწერია იერუსალიმში, ქრისტეს აღდგომის ეკლესიაში და გამოუგზავნია ფსტითერის დე-
კანოზის ხელით, ცხადია აგრეთვე სვანის. ყველა ეს იმის მაჩვენებე-
ლია. რომ სვანებსაც, როგორც სხვა ქართველებს, ხშირი მიმოსვლა
და კავშირი ჰქონიათ იერუსალიმთან და სხვა წმიდა ადგილებთან.
ყურადღების ღირსია, რომ ჩვეულება ეკვტრებში ცეცხლის დანთე-
ბისა, საიდანაც კვამლი შედიოდა ეკლესიაში და ფრესკებს და ნივ-
თებს აფუჭებდა, ძველ დროშიაც ადათად ჰქონია სვანებს.

არა ტექსტის ხელით მინაწერთა შორის ერთი დაწერილია ხუ-
ცურად; ნიშნებს ჩვენ ვუმატებთ, სხვა უცვლელად მოგვყავს:

სახელითა ღმერთა მშისა ძისა და სლისა წიშაჲთა მცხრისა ლა-
პილისათჲს შემიწირავს ქუცმო პუშარს ერთი ყანაჲ მე ლაზარე
შაურეგიანმან და ჩემმან მეუღლემან მარინა ჩონისა სლისათჲს
წეგვწირავს. აწ ჩემითა პირითა ესრე დამისკუნია : ვისცა მაცხოვ-
რისა კლიტე ჰქონდეს, იგიცა ყანაჲ მს ჰქონდეს . ლაზარეს ალა-
დგინებასა დღესა ჩემი ალაპი ჰქენით . რაჲზომცა ლაიპილს ხუ-
ცესი იყოს, ყუცლამან ჟამი მიწირეთ და სული ჩუენი ღმერთსა
და მაცხოვარსა ლაპილისა შეჰვედრეთ. და მასპინძელი, ვისცა
კლიტა ჰქონდეს, იგი იყოს. ჩემისა სახლისა ერთი კაცი, ვინცა
უხუცესი იყოს, იგიცა დაიხუცდრეთ .. რომელმანცა კაცმან ჩუენ-
თჲს შენდობაჲ ბრძანოთ, ღწ თქუენცა შეგინდოს აწ. რომელ-
მანცა კაცმან ესე ესრე გამითაოს, კურთხელმცა არს იგი კაცი
ქუეს პირითა, რომელმან ესე შეშალოს, კრულმცა იგი კაცი ქს
პირითა.

სხვა წარწერები მხედრულის ხელით არის შესრულებული და
ყველა ეხება საზოგადოებათა ხელშეკრულობას საერთო მოქმედების
შესახებ მტერთა წინააღმდეგ. მომყავს ორი წარწერა უცვლელად:

ქ : მაცხოვრისა ლაილისა მთავარანგელოზისა მოხერისა თავს-
მდებობითა და შოგამდგომლობითა დავსწერეთ და დავდევით და-
წერილი ესე ჩუენ ერთობილთა ლაილელთა დიდმან და მცირმან

ყელამან ერთმანერთისა ნდომითა და დამოწმებითა მტკიცე და უქცეველი ყოვლისა მიზეზისაგან უმიზეზი მას ჟამსა უდეს ჩენ შიგან დაშლით ვიყვენით იგი ჰავად მოგ(ვ)იკლა. მერმე გავიგონეთ და დავამტკიცეთ ეს ერთი ლაპილისი საქმე ამა პირსა ზედა თავად თუ ერთობილს სესიმათოდ წამგვიდოს და მერმე ერთს და ანუ ურს ვინგინდა იყოს ანუ ერთი კაცი იყოს და ანუ ქუეყანაი იყოს ვინ გინდა ლაპილელი კაცი იყოს საპაოდ და სამაჯუნდ არ გაუჟაცეთ იგი კაცი ერთობილმან გურეთად უშელოთ: მისთა პირობითა არ გავეყაროთ არას კაცის გლისი არას ქრთამისათუის არას მიტრევიებისათუის არ გავეყაროთ სხუებრ საერთოი ლაპილისა საქმესა ზედა რითაც საქმითა იყოს ფათარაკსა შიგან ჩიტრეს გინდა ერთი იყოს გინდა ური იყოს მაშინც მაცხოვარი და მთავარ ანგელოზი არის პირი და პასოხის გამცემი. ვისცა გარეგნისა კაცისა მოკმარებაი გამოვაჩინ(ე)თ ანუ იდამალ ანუ ცხადად ანუ მთისა და ანუ ბრისა ანუ რაიცა უკესი ყანაი ედგას ამა კაცსა პატივად დამიც მთავარანგელოზისთუის შემოვიწიროს.

სახელითა ღუსითა მამისა ძისა და სილისა წმიდისაითა თავსდებობითა და შუამდგომელობითა მოხურისა მთვარნგელოზისაითა დავწერეთ დაწერილი ესე მტკიცე და უქცეველი ჩუენ ერთობილთა ლაპილელთა მას ჟამსა უდეს მოგინდა ერთმანერთისა ნდომითა და დამოწმებითა ვამტკიცეთ ჩუენი საქმე ამა პირსა ზედა ჰვითა კაცთა ჰავად ქნაი მოგეწყინა რაი შინით ხასტაგი წავასხათ და ლაყელ ზე შეიაროს დ ცხენისა პარვითა გიჯა ხასტაგისა პარვითა მალვით რაიცა კაცისაგან დაეკლების რაი გინდა გამოჩნდეს ჩუენ დავაურვებინოთ. ნახევარი პატრონსა იმას. ნახევარი ერთობილთა ლაპილელთა იყოს ამა ქვეყნის მპარავი ვინც არ გაცხადოს ერთ კარი წაოლოთ ... ერთობილთა დიდთა და მცირესთა და უმცროსთა დამტკიცებული მოშალოს ... (შემდეგ წყევლაა, ვინც მოშლის პირობას, იმის წინააღმდეგ).

18. მამა ბაქრაძე თავის აღწერაში შენიშნავს შემდეგს: ეკლესია მაცხოვარისა მუნვე ლაილს გაუქმებულ არს. აქ არს წიგნი მცირე ფურცლით, გეონ მდინარის მოთხრობა, რომელიც მდიდის ის მდინარე ინდოეთში.

სოფელი ლახუშტი.

სოფელი ლახუშტის მდებარეობა, სახე და მწვერვალი უშბას მქრალი გამოსახულობა იხ. ფოტ. № № 17448 — 17449. ჯგუფი

ამ სოფლის სვანთა: ქალთა, მამაკაცთა და ბავშთა იხ. ფოტ. № 17526. ამ სოფლის ეკლესია მაცხოვრისა ახალია, მაგრამ მასში ინახება საკმაოდ ბევრი ხატი, თუმცა, სამწუხაროდ, გაფუჭებული და გაძარცული.

1. ჯვარი გამოსასვენებელი, მოოქრული ვერცხლისა, ნაჭედი, დამყარებულია ზეტარზე; ზეტარი ვერცხლითაა შეძერწილი, ახლავს ბურთები და ორნამენტი; 39×29 სანტ. ბოლოები ჯვარისა მრგვალია და მათში წმიდათა მედალიონებია მოქცეული, შუაში ჯვარცმია; ჯვარცმულის ქვეშ ადამის თავი ისეა წარმოდგენილი, როგორც ცოცხალი; წარწერა ჯვარს აქვს ზემოდ შერეული ქართულ-ბერძნული ასოებით. მთელი არე ჯვარისა საცერის მსგავსი ორნამენტითაა შემკობილი. მარჯვნივ და მარცხნივ მედალიონებში ღვთის მშობელი და იოანე ღვთის მეტყველია; ზემოდ მაცხოვარი; ქვემოდ: წი გ~გი. ჯვარს უზის ოთხი ძვირფასი ქვა (იხ. № 17064).

ზურგზე ჯვარისა მედალიონებში წარმოდგენილი არიან: შუაში ღვთის მშობელი, ზემოდ და ქვემოდ მთავარ ანგელოზნი; აქეთიქით მახარობელნი; ზევიდან ქვემოდ, მთელს ჯვარზე წარწერა არის დიდრონის ასომთავრულით (იხ. № 17065):

ქ ძელ :: ც	ძელო
ხორ	ცხორე-
ბ~სავ ::	ბისავ,
შეუ	შეუნ-
ღვნ :	ღვენ
ცღვ	ცოდვა
ნ მსნ ::	ნი მისნი
ადს :: კ	ადს კა-
:: ხანს ღ მს	ხიანს (?) და მის
მულ	მეულ-
ლსა	ლესა
ნთლს .	ნათელს.

ძნელი სათქმელია, როგორ უნდა წავიკითხოთ ჯგუფი: „ადს“: კხანს“, — „ადს კახანს“, თუ „ადამს კახიანს“, თუ სხვა. ჯვარი მე - 15—16 საუკუნის უნდა იყოს. ნიშნებად წარწერაში სამი ვერტიკალური წერტილია.

2. ჯვარი დიდი, ხისა, კანკელის წინ დასადგმელი, 92×47

სანტ. შეძერწილია ვერცხლის ფირფიტებით, რომლებზედაც წარმოდგენილი არიან წმიდათა ფიგურები: ზემოდ მაცხოვარი ტახტოსანი; ქვემოდ ღვთის მშობელი ჩვილედი, ბერძნულის წარწერით სახელისა. მას ზემოდ წა გიორგი, სრულის ტანით; ამას ზემოდ: მოციქული; მარცხენა ფრთაზე ღვთის მშობელი ჩვილედი; მარჯვენაზე მთავარ-ანგელოზი; შუაში: შემკობილი უმბო (იხილე № 17068 და 17069).

3. **ჯვარი** ხისა, 39×18 სანტ. შეძერწილია ვერცხლის ფირფიტებით და მათზე წარმოდგენილი წმიდათა სახეებით (იხ. 17066). ზემოდ არის ჯვარცმა; ქვემო მკლავზე სამ-სამი ფიგურა; მარჯვნივ და მარცხნივ თითო; სახელები არ აწერია; შემკობილობა არეთა რომბ - ლურსმულია და ფოლაქოვანი. მე - 16 — 17 საუკუნის უნდა იყოს.

4. **ხატი ღვთის მშობლისა**, ჩვილედი, ვერცხლისა, ნაჭედი, 48×37 სანტ. ღვთის მშობელი წარმოდგენილია გამობერვით, ძითურთ, მთელის ტანით; ტანისამოსი ერთობ ხშირად და ღრმად დანაოჭებულია; წარწერა სახელისა „დრობნიცებში“ ბერძნულია და ისიც შეცდომით. არე ხატისა ფურცლოვანის ორნამენტით არის შემკობილი; აშიები რომბ - ლურსმული, წმიდათა მედალიონებით, რომელნიც ასე არიან განაწილებულნი: მარჯვნივ, ზემოდ და ქვემოდ კუთხეებში ვედრებისა ღვთის მშობელი; შუაში, აგრეთვე ზემოდ და ქვემოდ: მთავარ ანგელოზნი; მარცხნივ კუთხეებში, ზემოდ და ქვემოდ წა გიორგი, სრულის ტანით, ხოლო შუაში, მარჯვენა და მარცხენა აშიებზე წა დიმიტრი, სრულის ტანით (იხ. № 17062 და 17069); აშიები უკეთესი ხელობისაა, ვიდრე თვით ხატი, რომელიც მე - 16 — 17 საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს.

5. **ხატი** დიდი, ღვთის მშობლისა, ჩვილედი, 90×62 სანტ. ოქროთი დაფერილი მორთულობით; თვით სახეები წამლით დახატული დაზარალებულია (იხ. № 17059). აშიები და ნიშნი თხელი ბასმისაა, შემკობილი მჭრთალი გამოსახულობით წმიდათა, მდარეა. წარწერა სახელებისა ხუცურია, მაგრამ გადმობრუნებული ასოებით. წა პეტრეს სახე: პუე, სამჯერ არის გამეორებული. ქვემოდ ეტყობა ნაშთი წარწერისა; მე-18 საუკუნის უნდა იყოს.

6. **ხატი ღვთის მშობლისა**, ჩვილედი, 81×51 სანტ. ყოფილა წამლით დახატული, რომელიც სრულიად გამჭრალია; მორთულობა ოქროთი დაფერილი ვერცხლისაა, მაგრამ დარჩენილია მხოლოდ

ზემო ნაწილი აშიებითურთ (იხ. № 17061). ნიშბი ბალახოვანი ორ-
ნამენტით არის შემკობილი; აშიები რომბ - ლურსმულია სამი მე-
დალიონით ზემოდ, მაცხოვრისა და მთავარ ანგელოზთა, მდარე
ხელობისა, მე 16 — 17 საუკ. უნდა ეკუთვნოდეს. წარწერა სახე-
ლისა ბერძნულია.

7. ხატი ღვთის მშობლისა, ყოფილა წამლით დახატული, რო-
მელიც გამჭრალია, 26×119 სანტ. მოცულობა ოქროსი ლამაზი ხე-
ლობისა, მე - 12 — 13 საუკუნისა (იხ. № 17066). წარწერა სახე-
ლისა ბერძნულია; აშიებზე ყოფილა წარმოდგენილი ბევრი წმიდა-
თა ფიგურები, აგრეთვე წამლებიანი; მოსჩანს ნაშთები 11 წმიდა-
ნისა, წარწერებით: წ~ჲ მაკარი, წ~ჲ ონოფრე, ი~ე დამასკელი,
წ~ჲ თევდორე, წ~ჲ ჯ~ე (ჯერასიმე); ქვემოდ ყოფილა წარწერა;
დაცულია ნახევარი, მარცხენა ნაწილი:

ქ : წ~ო გ~ე (sic) წმიდაო გევედრები (?)
მვალ ექმენ დ მფარველ ექმენ დ...

8. ხატი მაცხოვრისა, 84×59 სანტ., ყოფილა წამლით დახატუ-
ლი, რომელიც ეხლა გამჭრალია; მორთულობა ოქროთი დაფერილი
ვერცხლისა, ესე იგი დიდი ნიშბი და აშიები, ყველა რომბ - ლურს-
მული ორნამენტით შემკობილი, დაცულია (იხ. № 17060). მე - 16
— 17 საუკ. უნდა იყოს.

9. ხატი, პატარა, ღვთის მშობლისა, ჩჩვილედო, ოქროთი და-
ფერილი ვერცხლისა; წინა პირი ერთობ დაზიანებულია; ზურგზე
დაცულია წარწერა (იხ. № 17066):

ქ : დედაო : ღთსაო : მე დედაო ღმრთისაო, მე-
ოხ : მექმენ : დღს : ოხ მექმენ დღეს
განკითხვას : განკითხვისას
წ~ე : ძი წინაშე ძი-
სა : შენსა : მამ სა შენისა მამ-
კობსა : ხ~ტსა : შე კობსა ხატისა შე-
ნსა : სასა : მ~ნსა : შ ნისა სასა(ს), მონსა
ენსა : შენსა.

საკუთარი სახელი რჩება „სასა“; რომ ამას ქარაგმა ჰქონდეს,
წიქლებოდა წაგვეკითხა „სასანსა“.

10. ხატი კარელი ღვთის მშობლისა, 38×28 სანტ. ყოფილა წა-

მლით დახატული, რომელიც ეხლა გამქრალია; მოცულობა ოქროსი, კარგი ქართული ხელობისა, მე - 12 — 13 საუკ. ნაწილობრივ და-
ცულია (იხ. № 17070). კარებზე გარედან ყოფილა სურათები მთა-
ვარ ანგელოზთა; შიგნით, შუაში, ღვთის მშობელი ჩვილედი; მათი
ნიმბები შემკობილია მარგალიტებით და სხვა ძვირფასი ქვებით. კა-
რებზე, შიგნით, ზემოდ ორივეზე მთავარ ანგელოზებია; ქვემოდ:
წა ქალწულნი, ჯვრებით ხელთა და გვირგვინებით თავზე.

11. **ხატი ღვთის მშობლისა** ჩვილედი, 48×36 სანტ. ყოფილა
წამლით დახატული, მაგრამ ეხლა გაფუჭებულია; მოცულობა ოქ-
როთი დაფერილი ვერცხლისა, ესე იგი, ნიმბები და მარცხენა აშია
საუცხოო ნახელავია, მე - 12 — 13 საუკ. (იხ. № 17071). წარწერა
ასომთავრულით: დ~დი ღ~თი. ნიმბები შემკობილია ძვირფასი
ქვებით.

12. **ხატი ღვთის მშობლისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 20×15 სანტ.
ღვთის მშობელი წელსზევითია, ვედრების სახით. წარწერა: დ~დ
ღ~ს. აშიები რომბ - ლურსმულია, ფოლაქოვან წრეებში; ხელობა
მე - 17 საუკ. უნდა ეკუთვნოდეს (იხ. № 17063).

13. **ხატი წა გიორგისა**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა,
25×19 სანტ. წმიდანი წარმოდგენილია სრულის ტანით, მძიმე, ვაჟ-
კაცის სახით, რომაულ საომარ ტანისამოსით; მარჯვენა ხელში შუ-
ბი უჭირავს; მარცხენა ფარზე აქვს დადობილი; წარწერა სახელისა:
წ~ჟ გ~ი. აშიები მოძარცული აქვს (იხ. № 17063). მე - 16 — 17
საუკუნის უნდა იყოს.

14. **ხატი მიქელ მთავარ ანგელოზისა**, ოქროთი დაფერილი ვერ-
ცხლისა, 25×17 სანტ., ნაჭედი, თითქმის სულ მოშლილია; დარჩე-
ნილია მხოლოდ თავი წარწერით: წ~ი მ~ქელ, და ნაწილი აშიისა,
ლამაზი ხელობისაა.

15. **ხატი ღვთის მშობლისა**, ყოფილა წამლით დახატული, რო-
მელიც მოშლილია; დაცულია ნიმბი და აშიები მოოქრული ვერცხ-
ლისა, ლამაზად შემკობილი; აშიებზე მარჯვნივ და მარცხნივ ორი
წმიდა მხედარი არის, სრულის ტანით, ფართ და შუბებით (იხ. №
17068).

16. **ხატი ღვთის მშობლისა**, წა ეკატერინესი და წა ბარბა-
რესი, 26×21 სანტ., ყოფილა წამლით დახატული, რომელიც ეხლა
სრულიად მოშლილია; დარჩენილია მოცულობა ზემო ნაწილისა ნიმ-

ბებით, ოქროთი დაფერილის ვერცხლისა. აშიები რომბ-ლურსმულია. მარჯვენა აშიაზე თავია რომელიღაც წმიდანისა; წარწერები სახელებისა ასომთავრულია (იხ. № 17066).

17. ხატი, პატარა, ღვთის მშობლისა, ჩჩვილელი, 10,5×9 სანტ. ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა; ღვთის მშობელი წარმოდგენილია სრულის ტანით და წარწერით: დ~ჟ ლ~ჟ. აშიები სამის კედრით აღარა აქვს; დარჩენილია მხოლოდ მარჯვნივ, ტალღისებური ზოლით (იხ. № 17066).

18. ხატი მაცხოვრისა, ტახტოსანი, ვერცხლისა, 22×18 სანტ. ნაქედი, ბერძნულის წარწერით სახელისა; ტლანქი ხელობისაა (იხ. № 17068).

19. ხატი მაცხოვრისა, 27×21 სანტ. ყოფილა წამლით დახატული, რომელიც ეხლა სულ გამქრალია; დარჩენილია ზემო ნაწილი მორთულობისა, ნიმბი და აშიები, ყველა შემკობილი ლამაზად რომბ - ლურსმული ორნამენტით; ქვემო აშია აკლია; აშიებზე დარჩენილია სამი მედალიონი წმიდათა, უწარწეროდ (იხ. № 17071).

20. ნაწილი ჩარჩოსი რომელიღაც ხატისა ზედ გამოსახული მთავარ ანგელოზთა ფიგურებით, ვერცხლისა, 31×25 სანტ.

21. ჯვარი სატარებელი, თავის ხეტარით, რომელიც შედერწილია ვერცხლით და თავდება ვაშლით ანუ ბურთით, რომელზედაც დამყარებულია ჯვარი. შუაში ჯვარისა არის უმბო; სამ მხარეს ჯვარისა მედალიონებია წმიდათა სახეებით (იხ. № 17070).

22. ორი ჩარდახი ხატისა, ოთხი ფეხით თითო; ჩარდახები დაშლილია; ფეხები ხისაა, შედერწილი მოჩუქურთმებული ვერცხლით სხვა და სხვა სახისა, 77×46 სანტ. თითო. შუაში თითოეული ფეხისა, ოთხკუთხედში წარმოდგენილია თითო ფიგურა წმიდანისა: მაცხოვარი, ღვთის მშობელი, წ~ა გიორგი, წ~ჟ იოვანე და სხვა (იხ. № 17067). ზოლო ბოლოებში ორი მთავარ ანგელოზია: მიქელ, გაბრიელ (იხ. № 17069 და 17067).

23. სახარება ეტრატზე, უცნობი, 30×21 სანტ. დაწერილია ნუსხა ხუცურით და წითლურის სათაურებით; თითოეულ გვერდზე 34 სტრიქონია, ერთ სვეტად ნაწერია. ყდა ხისა აქვს, ტყავ გადაკრული. ტექსტი დალაგებულია დღიური საკითხავების რიგზე; იწყება აღდგომიდან. დასაწყისი:

წა და მწის კრკესა აღვსებისა .: სამხრად . სახარებაჲ : იოვანეს თავი . პირველითგან იყო სიტყუა და სიტყუა იგი იყო ღვისა ...

სხვა ადგილას:

აქა დასრულდეს სახარებანი ყთა დღეთანი . აწ კდ შობთ : კჯთა იწყების.

უკეთუ კულა ვინმე გამოიძიებდეს მიზეზსა არცაღა დარჩომილ არს ოთხთვესა შა აუწერელი სხრბჲ რი ანუ ამთ სმრდი-სოთ სახარებათა შინა არა გამოუკრებელ არს ანუ შაბათ კვირი-აკეთა ანუ თუცთა.

შემდეგ:

მეათორმეტესა შაბათსა ჯუარ აპყრობითგან სახარებაჲ ლუკასი რიზ. თქა ონ იგავი ესე. მსგავს არს სოფელი ცათაჲ მარცვალსა მდოგვსასა.

შემდეგ:

სახარებანი საციცკრონი.

ბოლოში მინაწერი, ტექსტის ხელით:

ზეშთა უსაზღვრომონ ყდ წონ დღფლმონ ღვის მშობლმონ . მეცა / ცდელი ტიმოთე ღირსმყო აღწერვებად წვისა ამის / სხრბისა . მცზხვისა ლახუშტისა სამსახურებულად / შემოსითცა თვთ ჩშითა კულითა : აწ ვინცა ჩნსა შდ მწირველნი იყვნეთ. ღვისა მცნებისათს ლცვა / ყვთ ჩშთს. და ონ თქნცა მოგანიქენ მადლი აონ : / ოდეს ესე დაესრულა ახლად დაწყებ-ლი / ქრონიკონი იყო : იონ : ცხრაჲ წელი / წადი გარდასროლ იყო : ქვემოდ: ვაჲ შონ ეტრატო .:

9 ქორონიკონი უდრის 1321 წელს.

სხვათა შორის, ეს არის ერთად ერთი თვალ საჩინო მაგალითი, რომ ხელნაწერი თვით სვანეთშია გადაწერილი; ამ შემთხვევაში სოფელ ლახუშტში, სადაც გადამწერი ტიმოთე ყოფილა მღვდლად.

შემდეგ მოყვანილია ერთი მხედრული მინაწერი მე - 14 — 15 აუუკუნისა:

ქ . სახელითა ღთისაითა მამისა ძისა და სულისა წმიდისაითა დავსწერეთ და დავდევით დაწერილი ესე ერთობისა და გაუყრელობისა ქუენ (sic) ლახუშდელთა ლაქიმრაშისამუსკრთა ერთმანერთისა ნდომითა და დამოწმებითა და უქცეველი რაისა გინდა საქმისა და ჟამისა შემოსრულობისათუის შეუცვალელებელი მას ჟამსა

ოდეს მოგვინდა ჩვენ შიგან გაუყრელობაი და სიმტკიცე ამა პირსა ზედა ვისცა დამჭიროს მისთა პირობისა ჭირთა შეძლებითა გულმართლად უშველოს და საურავი უჯობდეს გულმართლად საურავი მოვიჭირვოთ გინდა ბარსა, გინდა სვანეთს ვისაც დაეჭიროს ვინცა დახუდეს მისითა შეძლებითა გულმართლად ვუშველოთ, არაი უცრუოთ და არაი უღალატოთ არცა მთასა, არცა შინა. ვინც ჭვენ შიგან დამდურდეს გულმართლად სავრავი მოვიჭირვოთ. ამისა გათავებისა თავსდებად მომიცემია ნებითა ერთმანერთისა მაცხოვარი ლახუშტისა და მთავარანგელოზთა ნაწილისა. ვინცა ესე დაწერილი შეშალოს, შემცაიცვალების რჯულისაგან ქრისტიანეთასა. ამა დაწერილსა საქმითა გავათავებთ: + + (უზის ათი ჯვარი).

24. ლახუშტის ეკლესიის პაპმა, გიორგი ფირცხალაძემ, რომელიც ეხლა ეკლესიის მნათეს წოდებას ატარებს, მაგრამ ძველი პაპის მოვალეობას ასრულებს, მაჩვენა მისი საკუთარი სამი წიგნი. ერთია კონდაკი, ქალაღზე ნაწერი, მოსხო ხუცურით. ხელნაწერის ბოლოს სწერია ტექსტის ხელით:

ღო და უშვოდ მისო მშობელო დამიცევ ორსავე შინა ცხორებასა ფუდ ცოდვილი ამ კურთხევანის დამწერი ინასარიძე მღვდელ - მონაზონი ევდემონ და ვინცა შენდობა ბრძანოთ თქვენცა შეგინდოს ღნ :.

შემდეგ მოყვანილია კინკლოსი პასეჟისა და სულ ბოლოს კალანდა, თქმული ეზრა წინასწარმეტყველისა.

25. მეორე ხელნაწერი პაპისა არის ეამნი in 16 ეტრატზე ნაწერი, მაგრამ სულ გასვრილი და გაჭვარტლული; თავი და ბოლო აკლია; დაწერილია ნუსხა ხუცურით.

26. მესამე წიგნი ამ პაპისა არის ქართული გრამატიკა დოდაევისა, 1833 (?) წელს გამოცემული; ეს ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობას შეიცავს და ჩვენი მნათე დიდათ აფასებს და კრძალვით ეპყრობა, იშვიათად თუ ვინმეს აჩვენებს. ეს იმის მაჩვენებელია, რომ სვანეთის პაპები ყოველთვის დიდი მოწადინე იყვნენ ქართული ენის ჯეროვანად შესწავლისა. ჩვენი პაპი მაინცდამაინც კარგად არ უცქერის ახალ მღვდლებს; გვიამბო ჩვენ ანეკდოტი მათზე და წარმოსთქვა სახუმარო ლექსი მათ შესახებ ქართულად.

თანდები. ორი კილომეტრის მანძილზე სოფელ ლახუშტიდან,

ფრიალო ტყიან მთაზე, თანღებად წოდებულზე, ხშირ ტყეში მოიპოება ერთი პატარა ძველი ეკლესია, ქვისაგან აშენებული. ეს ეკლესია გამონაკლისს შეადგენს სვანეთისათვის და დიდათ საყურადღებოა. სვანეთმა სხვა გეგმა ეკლესიისა, გარდა ბაზილიკურისა, უბრალო თუ რთული, არ იცის. აქ კი დასახულია მრგვალი ფორმა ეკლესიისა, მაგრამ არც სულ მრგვალი გამოდის, არც სრული წახნაგოვანი, საზოგადოთ კედლები მრუდეა. ყოველ შემთხვევაში, ამ გვარ ეკლესიას უნდა ჰქონდეს გუმბათი, მაგრამ გუმბათის მაგიერად, ის გადახურულია თალით, ხოლო ეს თალიც უსწორ-მასწორია. არც მრგვალია, არც ჯვარის სახისა, როგორც მოსალოდნელი იყო. ფანჯრების მაგიერ აქ მრგვალი სარკმელებია. შესავალი ერთი აქვს დასავლეთით. კანკელი ქვისაა, ერთის კარით.

კედლები შიგნით მოგლესილია და მოცული ფრესკებით. ფრესკები კარგი რიგისაა და ლამაზი. სხვათა შორის კარგად არის დაცული წა გიორგის ფრესკა, ცხენით, რომელიც გმირავს არა ვეშაპს, არამედ გვირგოინოსანს. ეს ჩვეულებრივი იკონოგრაფიული სიუჟეტი, ფრიად ხშირი სვანეთში, აქ გადატანილია კედელზე. ასეთი მოვლენა სხვაგან იშვიათად შეგვხვედრია. კარგად მოსჩანს აგრეთვე ჯვარცმა, სული წმიდის მოფენა და ამაღლება. ეკლესია გაუქმებულია. ხატები აქედან გადატანილია ლაზუშტის ეკლესიაში; დარჩენილია აქ მხოლოდ ერთი პატარა, წა ბასილის ხატი, ვერცხლისა, მოოქრული, 13,5×9,5 სანტ. დაბალი ხელობისა.

ეკლესია ითვლება მონადირეთა მფარველად; მასში აუარებელი რქებია ჯიხვისა და შველისა და მთელი გროვა ისრებისა, სხვა და სხვა ფორმისა და ჯურისა. ასეთი კოლექცია ისრებისა მე სვანეთის ეკლესიაში არ მინახავს. ეკლესია საგანგებოდ გავაზომინეთ ხუროთმოძღვარს ს. კლდიაშვილს, მაგრამ, როგორც მოხსენებული გვქონდა, მან თავის რვეული ამ გეგმათა დაჰკარგა. საჭიროა გაზომვა და სწორი გეგმის გადმოღება ამ ეკლესიისა, ვინაიდან ის ერთი უძველესთაგანი უნდა იყოს სვანეთში. აგრეთვე საჭიროა ფრესკების პირების გადმოღება ფერადებით.

სოფელი ლამი.

სოფელ ლამში, სამწუხაროდ, ჩვენ არა ვყოფილვართ. ბერი ბაქრაძე სწერს: ს. ლამის წმიდის იოანე ნათლის მცემელის ეკლესია (ში), რომელიც 1862 წელს, ოქროსა და ვერცხლის ხატები განუ-

ცარცვიათ, და დღეს აღარა იპოვების რა, მხოლოდ ერთი მცირე ვერცხლის ხატია წმიდის გიორგისა.

დ. ბაქრაძე ყოფილა ამ ეკლესიაში და ის აღნიშნავს სამს ნივთს: 1. მიქელ მთავარ ანგელოზის ხატს, ვერცხლისა, წარწერით (გვ. 87), 2. ვერცხლის აშიას, ხატისაგან მოგლეჯილს, წარწერით (იქვე, გვ. 67), 3. ღვთის მშობლის ხატს, რომელსაც პერანგის (ვერცხლის) ფურცლები მოცილებული ჰქონია და ერთზე წარწერა ყოფილა, რომელიც მას ხელით გადმოუღია (იხ. დამატება, № 23. მოგვეყავს აქ ორი პირველი წარწერა შეუმოკლებლად, ვინაიდან ჩვენ ზოგიერთ სიტყვას სხვანაირად ვკითხულობთ და გვესმის, ვიდრე ეს ბაქრაძის რუსული თარგამინიდან სჩანს.

მიქელ მთავარ ანგელოზის ხატის წარწერა:

წმიდაო მიქელ, შეიწყალე ივანე
ჯაყიანი და მეუღლე მისი თაბაი და ძე მისი გიორგი
შეიწყალე სულით და კორციით. ამინ.

დ. ბაქრაძე „გიორგი“-ს მაგიერ „გეშე“-ს კითხულობს.

მეორე წარწერას ჩვენ ვკითხულობთ ასე:

ქრისტესა ღვთისა დედაო, მოწყალე ექმენ
სულსა ჩემ უნდოსა ბერისა ძ-
ელისა მას დიდსა დღესა განკითხვისა.

დ. ბაქრაძეს თარგმანში სიტყვა „მელისა“ გამოშვებული აქვს და სიტყვების მაგიერ: „მას დიდსა“, ის კითხულობს: „დედასა მისსა“.

მესამე წარწერას დ. ბაქრაძე წაუკითხავად სტოვებს. იმ სახით, როგორც ეს გადმოღებულია, სრული მისი წაკითხვა ძნელია, მეტადრე ბოლო მესამე სტრიქონისა და მთელად მეოთხე სტრიქონი; სხვა, ჩვენის აზრით, იკითხება ასე:

წ~ი ვედრებისა ღვთის მშობელი, შემწე-
ე : მეყავ და მიხსენ სა-
ტანჯველისაგან მე ...
.....

ნაწილი IV

სადადიშკელიანო ანუ სათავადო სვანეთი

სადადიშკელიანო სვანეთი შეადგენს გაგრძელებას თავისუფალი სვანეთისა, მოქცეულია იმავე ენგურის ხეობაში, ქვემოლ თავისუფალ სვანეთისა, ენგურის შუა წელზე. აქ მთავრობდენ თავადი დადიშკელიანები და ამიტომ დაერქვა სახელი სადადიშკელიანო სვანეთი. ამ ნაწილში სვანეთისა შედიან თემები: ჩუბი - ხევი, ფარი, ეწერი, ცხომარი და ბეჩო. სოფელ ბეჩოს საზოგადო სახე იხ. ფოტ. № 182.

ბეჩოს თემი

ბეჩოს თემში ცხრა სხვა და სხვა სოფელი შედის, მაგრამ მათში ძველი შენახული ეკლესიები თითქმის არაა. თვით ბეჩოში სულ ახალი ეკლესია არის, სწორს ადგილზე, დიდი ეზოთი, როგორც სამეგრელოს ეკლესიები. წინეთ, რასაკვირველია, აქ ყოფილა ძველი ეკლესია, მაგრამ 1830 წელს, როდესაც ოთარ დადიშკელიანს და მის ძმის წულს ქელეშბეგს მაჰმადიანობა მიუღიათ, ხატების ცარცვა დაუწყიათ; ადგილობრივ მცხოვრებლებს გადარჩენილი ხატები გაუტანიათ და მახლობელ სოფლის დოლის კოშკში დაუმალავთ. დ. ბაქრაძემ და ა. სტოიანოვმა ეს ხატები აქ ნახეს (იხ. ბაქრაძე, გვ. 78, სტოიანოვი, გვ. 368). დოლის კოშკი, სტოიანოვის სიტყვით, ფრიად მაღალი ყოფილა, მაგრამ შემდეგ დანგრეულა და შიგ მოქცეული ხატებიც, რასაკვირველია, ერთობ დაზარალებულა. ბოლო დროს, როგორც ეტყობა, რაც დარჩენილა, ახალ ეკლესიაში გადუტანიათ და ეხლა იქ ინახება. ამათ შორის ყველაზე უფრო შესანიშნავია და ძვირფასი:

1. **ხატი ღვთის მშობლისა**, ჩჩვილენი, სიმაღლით 1 1/4 არშინი. ღვთის მშობელი ძითურთ წარმოდგენილი ყოფილა წელს ზევით, წამლით დახატული, რომელიც ეხლა სულ გამქრალია; დარჩენილია ნაწილი ოქროთი დაფერილი ვერცხლის პერანგისა მდიდრულის მოცულობისა, მაგრამ ისიც ეხლა მოცილებულია თავის ძელს და სამი მეოთხედი, სულ ცოტა რომ ვსთქვათ, მაინც დაუკარგავს თავის ერთხელ ფრიად მდიდრული და ძვირფასი შემკობილე-

ბისა, რომელიც შესდგებოდა პატარა მინანქრიანი ხატებისაგან, ასეთივე მედალიონებისაგან, „დრობნიცებისაგან“, ძვირფასი ქვებისაგან და წმიდათა ნაწილებისაგან.

ეს ყოფილა ხატი კარედი, სამ-ნაწილელი; დარჩენილი ნაწილი შეადგენს შუა ნაწილის ნაშთს, ხოლო კარებიდან დარჩენილია მხოლოდ ძელები, რომელნიც თავის მხრით შემკობილნი ყოფილ არიან მინანქრიანი მედალიონებით და ასომთავრულის წარწერებით. ნაშთები აქა-იქ შერჩენილა. კარების ძელებზე მოსჩანს ნაფლეთები მოყვითლული ვერცხლისა, ასომთავრული წარწერებით. წარწერებ: უჩვენებენ სახელებს წინასწარმეტყველთა და წმიდათა, რომელნიც ამ კარებზე ყოფილ არიან წარმოდგენილნი მინანქრებით. და რომ აქ ასეთი მედალიონები ყოფილა, ამას გვიმოწმებს დ. ბაქრაძე (გვ. 79), რომელიც, სამწუხაროდ, გაკვრით იხსენიებს მათ. წარწერები რომელნიც ჩვენ ამოვიკითხეთ კარებზე დარჩენილ ნაფლეთებზე, შემდეგია: ოქროპირი, კარავი, საწამებელი, წყყელი ესაია, წყყელი ელია, ბჰენი, წყყელი გედეონ, წყყელი დანიელ, წყყელი იერემია, აჰარონ. ყველა ამ წარწერებს კავშირი აქვს ქვემოთ მოყვანილ დიდ წარწერასთან, ვინაიდან აქაც ჩამოთვლილია წინასწარმეტყველნი, რომლებმაც იწინასწარმეტყველეს ღვთის მშობლის შესახებ.

დარჩენილი ნაწილი ხატისა, შუა ტანისა, ეხლა შეიცავს მარჯვნივ და მარცხნივ აშიებს, არა პრტყელს, შემკობილს ბროწეულის ყვავილებით, ნაზი ხელობისა. აშიების წინ, ირგვლივ, სამის მხრით დიდძალი ოთხკუთხედი უჯრედებია წმიდათა ნაწილთათვის და უჯრედების გამყოფ ზოლებზე ეხლაც აქა-იქ მოსჩანან წარწერები, რომელნიც გვამცნევენ, თუ რომელ წმიდანის ნაწილი იყო უჯრაში წარმოდგენილი (იხ. ფოტ. № 17073 და № 17078). ნაწილები, რასაკვირველია, არც ერთი არ შენახულა, მაგრამ მათ შორის, როგორც წარწერებიდან სჩანს, ყოფილა ნაწილები: წა გიორგისა, წა რიფსიმესი, ელევთერისა. რიცხვი წმიდათა ნაწილებისა ყოფილა 50-ზე მეტი.

ნიმბები ღვთის მშობლისა და ყრმა ქრისტესი შემკობილი ყოფილა დიდძალი მინანქრიანი მედალიონებით და „დრობნიცებით“. წარწერები სახელებისა, ღვთის მშობლის და მისი ძისა, დიდრონი ნაქედი ბერძნულის ასოებით არის შესრულებული. ღვთის მშობლის ნიმბის ზემოთი არე, როგორც ეტყობა, სკერია ვედრების კომპოზიციას, ვინაიდან კუთხეებში, როგორც სახელების ბერძნული წარწერებიდან სჩანს, ყოფილა მარცხნივ ღვთის მშობელი, მარჯვნივ იოანე წინამორბედი ანუ ნათლის მცემელი, აზიტომ შუაში უნდა

ყოფილ იყოს მაცხოვარი და ვინაიდან კიდეც ადგილი რჩება, ალ-
ბათ იქნებოდა „როზეტები“; ან მთავარ ანგელოზებში.

ღვთის მშობლის ნიშნის ბოლოები მარცხნივ კუთხეში „როზე-
ტებით“ თავდება. (იხ. № №17073, 17077).

მინანქრიან მედალიონთაგან გადარჩენილია მხოლოდ ორი, რომლებზედაც წარმოდგენილი არიან საუცხოოდ მინანქრით შე-
სრულებული მესვეტენი (იხ. ფოტ. № 17078); სიგრძე თითოსი არის
სამი სანტ., განი 1,3 სანტ. ფერადები მათი: წითელი, თეთრი და ცის-
ფერი. „როზეტებიდან“ დარჩენილია 17; მათ შორის 7 მრგვალია, 2
ოთხკუთხედი, 4 სამკუთხედი და ერთი მოგრძო. ამას გარდა, სამი
მოგრძო და ერთი პატარა მედალიონი შემკობილია თეთრ ფონზე
მინანქრითვე შესრულებულის ასომთავრული ასოებით; პატარაზე:
ო~ო; მეორეზე: სათღიმადს; მესამეზე: მ~ნჟყ~დსა, ხოლო მეოთხე-
ზე, მესვეტეთა ქვემოლ: ნ~ღრთა. ხატი შემკობილი ყოფილა ძვირ-
ფასი ქვებით. დარჩენილია მათი ბუდეები, რიცხვით 14. ამას გარ-
და, აუარებელი ნალურსმანი ადგილები ცხად ჰყოფენ. თუ რაოდენ
მრავალი ყოფილა სხვა მედალიონები, „როზეტები“ და ორნამენ-
ტები. (იხ. ფოტ. № № 17078 და 17077). ზემოთ აშია არ შენახუ-
ლა. მაგრამ მოსჩანს ნაშთი ასომთავრული წარწერისა:

ჟ წ~დაო : მრამ : მშობლო : ღთ~სო : მ~ოხ : მქმენ : მე :
[მსა]სოებესა : შნსა (1) მ და ქართ

უქარაგმოდ:

ჟი წმიდაო მარიამ, მშობელო ღმრთისაო. მეოხ მექმენ მე მსასო-
ებელსა შენსა მე(ფეთ მეფესა აბხაზთა) და ქართველთა ...

ქვემოლ ხატს ჰქონია ორ-სტრიქონიანი გრძელი წარწერა. მო-
ოქრულ ვერცხლის გრძელ ნაჭერზე, წნულის ასომთავრულით. რო-
მელიც არც ისე ადვილი გასარჩევია. ეს წარწერა ჩვენ ცალკე ვიპო-
ვნეთ ხატის ბუდეში და თავის ადგილს მივაკარით (იხ. ფოტ. № №
17072 — 17073). დ ბაქრაძეს წარწერა არ უნახავს; უვაროვისა და
ა. ხახანაშვილი არ ყოფილ არიან ამ ეკლესიაში. ყოველ შემთხვე-
ვაში არც ერთი მათგანი არც ხატს და არც წარწერას არ იხსენიებენ.
თუმცა სოფელ ბეჩოში ყოფილან. წარწერას ჩვენ ვკითხულობთ ასე:

1. წ :რ~ი ეგე : დან~ლ : მთად გიხ~ლა : ესაია : დედად : ეგმნოელ-
სად : კ~დ : გედონ : ს~წმის~დ :ღ~თ : კიდ~ზნდ : ეზ~კლ :

1) აქამდის ეს წარწერა მოყვანილი აქვს დ. ბაქრაძესაც (გვ. 79).

ბქედ : მოსე : მ-ლთდ : შ-ნვე : ზიასა : ერისთვეთერ
 2. ქაო : გ-ზნ : მმბპვე : მ-დლი : წ-ე : ჩ-მ : და : ყ-თა . ლ-თსა :
 დდფლო : ზს-კნლთა : და : ქ-ყნისო : ოლ-რსი : ბ-რი : მიოხე :
 დ-თ მ-კპოსი : ხმბშსძე : ძმ-თ : ქვეთრით თ-რთ : ჭ : სოათა
 სსოო .

უქარაგმოდ ჩვენ წარწერას ასე ვკითხულობთ:

რომელი ეგე დანიელ მთად გიხილა, ესაია დედად ევმანოელი-
 სად, კუალად გედეონ საწმისად, დავით კილოზნად, ეზეკიელ ბქედ,
 მოსე მღრთად, შემინდვე ზიასა (ანუ ზვიადსა), ერისთავთა ერ(ის-
 თავს)!

ქალწულო, გიხაროდენ (ანუ გვიოხენ)! მომიპოვე მადლი წინა-
 შე ჩემ და ყოველთა ღმრთისა, დედოფალო ზესკნელთა და ქუეყა-
 ნისაო, უღირსი ბერი მიოხე, დავით მთავარ ეპისკოპოსი ხამბაშიძე
 (ანუ ხემბაშიძე), ძმით ქავთარითურთ, ჭი სუანთა სასოო!

ამ წარწერაში ო და უ ერთი გამოსახულების არის, არ განირ-
 ჩევა. „ზიასა“ შემოკლებული გადმოცემა „ზვიასა“ ანუ „ზვიადსა“.
 ერისთავი თუ ერისთავთ ერისთავი (ეს კარგად არ განირჩევა დე-
 დანში) ზვიადი ხშირად იხსენიება ქართულს წარწერებში სხვა და
 სხვა დროს. მთავარეპისკოპოსი დავით ხამბაშისძე ანუ ხემბაშისძე
 ცნობილი არ არის. აქედან უნდა მომდინარეობდეს ეხლანდელი გვა-
 რი ლამბაშიძე, რომელთა შორის მღვდლობა, ეტყობა, ძველთაგან
 ყოფილა.

თუ ჩვენი წაკითხვა „სუანთა სასოო“ სწორია, მაშინ ცხადია.
 ხატი სპეციალურად სვანეთის ეკლესიისათვის ყოფილა განჭედილი.

ეს ძვირფასი ხატი დიდათ მოგვაგონებს აწ მოსპობილს მინანქ-
 რიან ხატს ლეონ მეფისა, ხობში, თავისი მდიდრული მინანქრიანის
 შემკობილობით, რომელიც, ჩვენის აზრით, მე - 13 საუკუნეს უნდა
 ეკუთვნოდეს.

2. **ჯვარი** კანკელის საწინავე, 100×46 სანტ. შეძერწილია ვერ-
 ცხლის ფირფიტებით, საკმაო კარგი ხელობისა. ზემოდ წარმოდგე-
 ნილია წ-დ ღ-მრი და კიდევ ერთი მედალიონი უწარწეროდ. ქვე-
 მოდ კიდევ წარწერაა:

ივანე : ფათანს : და
 შვლ მისი შეიწყ
 ლე : მთვრ ანგ
 ლო სამესრისაო (?)

ივანე ფათანს და
 შვილი მისი შეიწყა-
 ლე მთავარანგე-
 ლოზო სამესრისაო (?)

ამას ქვემოდ რაღაც დაჯღაბნილია ფრიად უშნოდ და კარგად არ ირჩევა:

ო~ი მიჭაელო დიანს და შვილი
... კ შეწყუე მთვრნგლზი

3. **ჯვარი, კანკელის საწინავე**, 84×49 სანტ. ისეთივე ხელო-ბისა, როგორც წინა ჯვარი, ზემო ფირფიტებზე წარმოდგენილია მაცხოვარი მთელის ტანით; ქვემოდ წა გიორგი. მთელის ტანით, შუბით და ფარით; უფრო ქვემოდ უშნო ფირფიტებია მთავარ ანგელოზთა, წარწერით: წ~ო მცხრო (?); მარჯვნივ და მარცხნივ: მთავარ ანგელოზნი, ღვთის მშობელი და წა იოანე. შუაში ამ ჯვარს ფირფიტა აკლდა და ჩვენ იქ დავდევით პატარა ხატი წა გიორგისა, 8×7 სანტ. და ისე გადმოვიღეთ მთელი ჯვარი (იხ. ფოტ. № 17076).

4. ასეთივე **ჯვარი**, მაგრამ ცოტა უფრო მცირე, 69×52 სანტ. ამ ჯვარის ფირფიტები ბევრად უკეთესია, ვიდრე წინა ჯვარისა. ზემოდ წარმოდგენილია მიქელ მთავარ ანგელოზი ლაბარუმით, ბურთით და წარწერით: წ~ე მიქლ. ქვემოდ: წ~ე გ~ი, სრულის ტანით, შუბით და ფარით; მის ქვემოდ წელსზევითი მაცხოვარი, ბერძნულის წარწერით სახელისა; იმის ქვემოდ ღვთის მშობელი: ღღ~ე ღღ~ე. მარჯვნივ და მარცხნივ უმბოსაგან, რომელიც თითქო მზის სურათს წარმოადგენს, მთავარ ანგელოზნი, წა გიორგი ცხენით, ვეშაპს გმირავს, და წა იოანე (იხ. № 17075).

5. **ხატი მთავარ ანგელოზთა**, ვერცხლისა, მოოქრული, ნაჭედი. 83×49,5 სანტ. კარგი ქართული ხელობისა, მე - 12 — 13 საუკუნე. წარწერით: გბრლ ანგელზი, მ~ქლ ანგელზი. შუაში მაცხოვარი ტახტოსანი, ბერძნულის წარწერით სახელისა; აშიები დაცული არ არის.

6. **ხატი**, რომელიც შესდგება სხვა და სხვა ნაჭრებისაგან. ზოგი ნათში მოოქრული ვერცხლისა, ზოგი უბრალო ვერცხლის, ხელობაც სხვა და სხვაა, უმეტესად ტლანქი. სახელდობრ ორი ვერცხლის მედალიონი პეტრესი და თეოდორესი: წ~ი პ~ე, წ~ი თ~ე. 43×28 სანტ. ტლანქი ხელობისა.

7. **ხატი წ~ის გიორგისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 31×23 სანტ., წარწერით: წ~ი გ~ი. წმიდანი სრულის ტანით არის წარმოდგენი-

ლი, შუბით და ფარით; აშია მატერიისაგან არის შემოვლებული; საკმაო კარგი ხელობის არის.

8. ხატი მირქმისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 17×17 სანტ. ტლანქი ხელობისა.

9. ხატი მაცხოვრისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 30,5×23 სანტ. მაცხოვარი ტახტოსანია, ჩვეულებრივი რიგით. წარწერა: იჴ ქე. ტლანქია.

10. კარელი ხატი, შედგენილი სხვა და სხვა ნაჭრებისაგან, 58×38 სანტ. მარჯვნივ წარმოდგენილია: წმ ეკტრნა და წმ ტრონი (?) (= თეოდორე ტრონი); ზემოდ ღვთის მშობლის ნიშნა და წარწერა ხუცურით: „წ : აქა მანდილი დედისა ღთისაი :“: მარცხნივ მაცხოვარი და ღვთის მშობელი; ტლანქი ხელობისა; შუაში ყოფილა ჯვარი, 26×17 სანტ. სამი მედალიონით, ტლანქი ხელობისა; კარებიც შემკობილია ნაჭრებით; ზოგი მოოქრულია და წარწერებიც აქვთ:

აზმ ... / რასა / წმ ბარბარე. და შემდეგ:

ღმერთო :	ღმერთო
მოწყლ	მოწყალე-
ეო : შეუნ	ო, შეუნ-
დვენ : ოქრ	დვენ ოქრო-
ომჭედე	მჭედე-
ლსა : ცოდვ	ლსა ცოდვა-
ნი : მისნი :	ნი მისნი,
იოვანეს თუ	იოვანეს თუ-
მანის ძესა	მანის ძესა.
ამნ .	ამინ.

ამ წარწერასთან ერთად დ. ბაქრაძე იხსენიებს კიდევ მომცრო ზარს, თათრულის წარწერით, რომელშიაც მოხსენებული ყოფილა ვილაც ისმაილი (გვ. 78, დამატება 17). არ ვიცით, სად არის ეხლა ეს ზარი.

11. ხატი ღვთის მშობლისა, ჩვილადი, ვერცხლისა, ნაჭედი, 5.5×5,5 სანტ. ტლანქია.

12. სასანთლე, თითბერისა, სამი საფეხურით, ერთობ მძიმეა.

13. ბარძიმი, სპილენძისა, სახელურით, რომელიც ოქროთია შემკობილი; ქვემოდ ლათინურად აწერია: **MARIA**; ზემოდ: **IESUS**.

ცხომარის თემი

ცხომარის თემს შეადგენენ შემდეგი სოფლები: — გაბალთი, სეიფი, ტვიბერი, ლეზგარი, მაგანდერი და ლაფსხალდი. დ. ბაქრაძის დროს ეს თემი ეკუთვნოდა თენგიზ დადიშკელიანს, შემდეგ იქ ცხოვრობდა ბეჭირ-ბეი დადიშკელიანი, რომელიც განთქმული იყო მთელს სვანეთში სტუმართ-მოყვარეობით; ჩვენ დაგვხდენ მათი შვილები, ლევან და მურზაყან დადიშკელიანები, რომლებმაც დიდი თავაზიანი მასპინძლობა გაგვიწიეს და დაგვხმარენ ჩვენი მუშაობის დროს.

სოფელი სეიფი.

სოფელ სეიფში პატარა პთავარ ანგელოზის ეკლესიაა და მთელი ცხომარის თემი ამ ეკლესიის შემავალად ითვლება. ეკლესიაში ჩვენ ვნახეთ:

1. **ჯვარი**, დიდი, კანკელის საწინავე, რომელიც თავის ადგილზეა ამართული, საკურთხეველის კარის წინ; სიმაღლე მისი არის სამი არშინი და განი ერთი არშინი და 11 ვერშოკი. შეძერწილია მხოლოდ პირველ გვერდზე ვერცხლის ფირფიტებით, მდარე ხელოვნება; მაგრამ თავზე ქუდი ანუ გვიგრვინი შერჩენილი აქვს, ორის წმიდანის სურათით (იხ. ფოტ. № 17074). საუკეთესო ფირფიტები მოოქრული მოიპოება მარჯვნივ უმბოსა; პირველ მათგანზე წარმოდგენილი არიან მთელის ტანით: მაცხოვარი, პეტრე და პავლე, წარწერით:

ქუე შუე მჟლ და

სხვა ადგილებზე წარმოდგენილი არიან: მაცხოვარი, ლუკა მახარობელი (ორჯერ) და 11 პატარა ფიგურა წა გიორგისა ცენით, რომელიც ადამიანს გმირავს; სხვა ფიგურები ტლანქია.

2. **ხატი ღვთის მშობლისა** ჩვილადი, წელსზევითი, 16,5×13,5 სანტ. ყოფილა წამლით დახატული, მაგრამ მხატვრობა მოშლილია; მოცულობა ვერცხლისაა; ნიშნები და აშიები შენახულია; სურათები მოვლებული ყოფილა ირგვლივ მარგალიტის მძივებით; ნაწილი მარცხნივ დაცულია; ნიშნი ქრისტესი ჯვარის სახედ არის; ნიშნის

აქეთ - იქით ორი სიმრგვალე არის; აშიები დაყოფილი ოთხკუთხედ უჯრედებად და შემკობილი ლამაზი სევადიანი ორნამენტებით; სევადით არის შემკობილი აგრეთვე ნიმბები (იხ. ფოტ. № 17079). სამწუხაროდ, სევადის ორნამენტები ფოტოგრაფიაზე არ არის გამოსული. ზურგზე, ჯვარის სახის ირგვლივ, ასომთავრული წარწერაა (იხ. ფოტ. № 17080):

ქ ყოლად : წო :	ღოს :	მ ყოვლად წმიდაო ღმრთის მშობელო შეიწყლე
ფ	რ	ბელო, შეიწყალე ფრი-
იად :	ცოდვილი :	ევეფ-
ემიას :	მწირვლი	პიას მწირველი
დემეტრე და დაივწნ :		დემეტრე და დაივიწყენ
შეცოდებნი :	მსნი :	შეცოდებანი მისნი!

ხატი ჩადებულია კარედში, რომელიც გაფუჭებულია და ქვეით მოსჩანს ნაშთი ხუცური წარწერისა: ... იქმენ წმანაშე ძისა შენისა ხატი უნდა ეკუთვნოდეს მე - 13 — 14 საუკუნეს. (წარწერა მოყვანილი აქვს დ. ბაქრაძესაც, გვ. 70, მაგრამ რუსულ თარგმანში ერთ სახელად მიუღია ევფიმი-დემეტრე).

3. ხატი მაცხოვრისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 51×36,5 სანტ. სანახევროდ მოშლილია (იხ. ფოტ. № 17087); მაცხოვარი ტახტზე მჯდომარეა; ეზო და აშიები შემკობილია ფოთლოვან - ბალახოვანის ორნამენტით, საუცხოო ხელობისა, მე - 11—12 საუკუნისა. ზემო აშია არ შენახულა; აკლია ქვემოსაც. ზემოდ, სიმრგვალეებში წარწერაა სახელისა, მაგრამ ასოები შებრუნებულია: ქ-ც ვ-ჰ. მარცხნივ ტახტისა მუხლ-მოდრეკილი ფიგურაა: მავედრებელის პოზით, რომლის ზემოდ ასომთავრული წარწერაა:

ქ . წმიდო :	მცხ	წმიდაო მაცხო-
ვრ :	მეოხ :	ეყ ვარ(ო), მეოხ ეყავ
გ :	მს :	დღესა
გნკათხვისას :		განკითხვისას
წნშ :	ღს :	შნისა
სღრს		სალირს
სლი		სალი-
რძე		რიძე-
სა .		სა.

წარწერა უცნობია; დ. ბაქრაძე არ უჩვენებს; უვაროვისა და ა. ხახანაშვილი აქ არ ყოფილ არიან. საღირისძეები თამარ მეფის გვირგვინის კურთხევის დროს არიან მოხსენებულნი (იხ. ქართ. ცხ. მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გვ. 400) და ხატიც ხელოვნების მიხედვით მე - 12 საუკუნეს ეკუთვნის.

4. **ხატი ჯვარცმისა**, 28×21 სანტ. წამლით არის დახატული; თვით ჯვარცმული საკმაოდ კარგად არის შენახული, ხოლო წინა-მდგომთა სახეები, მარიამისა და ივანესი, დაზარალებულია (იხ. ფ. № 17085). წარწერა სახელისა ზემოდ ბერძნულია. ანგელოზთა ფიგურები ზემოდ გამქრალა; ჩარჩო შემკობილია ხლართული ბალახოვანის ორნამენტით და სადა მედალიონებით. ზემო აშია მოძარცულია. ხატი არის არა უგვიანეს მე - 16 საუკუნისა.

5. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 34×25 სანტ. მაცხოვარი ტახტოსანია, ჩვეულებრივი რიგით; ნიშბი ჯვარის სახისა აქვს, ზემოდ (№ 17086) დრობნიცებში უწერია სახელი ბერძნულად. აშია რომბ - ლურსმულია ორ ფოლაქოვან წრის შუა, სადა მედალიონებით; ქვემოდ ერთ სტრიქონიანი წარწერა ნაკლულევანად არის შენახული:

ქ : მცხრო ... ღ : ოთოღვანსა : მე მოვქდე : მოვქედე გი...

დ. ბაქრაძეს გადმოუღია ეს წარწერა (იხ. დამატება, № 11) და შენიშნავს. წარწერა არ იკითხებაო, ხოლო მე მგონია, უკანასკნელი ორი სიტყვა ნიშნავს: გიორგი ლიპარის ძე-სო (გვ. 70). ეხლა უკანასკნელი სიტყვა წარწერას აღარ აქვს. წარწერა უნდა ნიშნავდეს:

მაცხოვარო, [შეუნდვენ ცოდვან] ღ ოთოღვანსა, მე მოუქედე. მოვქედე გიორგი [ლიპარიტის ძემ].

წაკითხვა „ლიპარიტის ძემ“ ბაქრაძის გადმოღებულზედაც საეჭვოა. ყოველ შემთხვევაში, გიორგი ლიპარიტიანზე, დადიანი ლევან მეორეს ბიძაზე, აქ ლაპარაკი არ შეიძლება. ლიპარიტის ძე აქ აღნიშნავს ოქრომჭედელის გვარს; ისე ხატი კი მე - 16 — 17 საუკ. უნდა იყოს.

6. **სამი ჯვარი**, სრულიად ერთგვარი, 32×21 სანტ. თითო; შექერწილია მოოქრული ვერცხლით; ოთხივე ფრთის ბოლო თავდება დიდი მრგვალი მედალიონებით, რომლებზედაც ერთი და იგივე წყვილი წმიდანია წარმოდგენილი, სრულის ტანით და სახარებით ხელში. წარწერა არ აქვთ. (იხ. № 17081). ზელობა დაბალია.

7. **ჯვარი გამოსასვენებელი**, ვერცხლისა, 19×17 სანტ. შუაში დიდი ქვა არის, ლალი; ბოლოში მედალიონებია; ქვემოდ ღეთის მშობელი ნიშოვანი ტახტით; მარცხნივ და მარჯვნივ მთავარ ანგელოზნი; ზემო მედალიონი დაკარგულია; სხვა ნაწილი ჯვარისა საღაა (იხ. № 17083).

8. **ხატი მაცხოვრისა**, სხვა და სხვა წმიდანებითურთ, 34×20 სანტ. სამ ნაწილად არის გაყოფილი; შუაში დიდ მრგვალ მედალიონში მაცხოვარია და ოთხივე კუთხეში ამ ნაწილისა თითო წმიდანი, ვგონებ, მთავარ ანგელოზები. ზემო ნაწილზე, შუაში, მაცხოვარი ორი წმიდანი, ერთი მთავარ ანგელოზია. ქვემოდაც, შუაში ქრისტე და აქეთ - იქით ღეთის მშობელი და იოანე, სრულის ტანით სამივე (იხ. № 17082). შემკობილობა რომბ-ლურსმულია, აშია დაზარალებული სხვა უკეთესი ხელობის ხატიდან უნდა იყოს.

9. **ვერცხლის ფირფიტა**, პეტრეს სურათით, რომელიც წარმოდგენილია კამარას ქვეშ, სახარებით ხელში და წარწერით: **წ-ა პ-რე**. ტლანქი ხელობისაა (იხ. ფოტ. № 17084).

10. სპილენძის **ფირფიტა**, რომელზედაც წარმოდგენილია ორი წმიდანი, სახარებით ხელთა, სრულის ტანით; წარწერა არა აქეთ (იქვე, № 17084). ხელობა უკეთესია, ვიდრე წინა ფირფიტასი.

11. **საცეცხლური**, ვერცხლისა, ლამაზი ხელობისა, რომლის კორპუსი დაყოფილია გრებილიან თალებად და თალებში წარმოდგენილნი არიან ფიგურები, ასომთავრული წარწერებით:

წ-ა მრკზ, წ-ა ლ-კა, წ-ა თ-ე, წ-ა პ-ე, წ-ა პვლე.

თეოდორეს თალის ზემოდ ბერძნული ასოებია: **ბბღ** (იხ. № 17088).

12. **ხატის ვერცხლის აშიის ნატეხი**, რომელზედაც ასომთავრულით **სწერია**:

ქ-ე შ-ე კ-ე კმტ-რნი.

ეს ნატეხი წინა ნომრის საცეცხურზეა დადებული და ისე გადმოღებული (იხ. № 17088).

13. პატარა, ვერცხლის **ხატი პეტრესი**, ტლანქი.

14. პატარა, **წ-ა გიორგის ხატი**, ტლანქი.

სვიფის ზემოდ არის ეკლესიის ნანგრევები იმ ადგილზე, რომელსაც ჰქვია **ფალა**. მოსჩანს მხოლოდ ეკლესიის საფუძვლები და

ქვები. ერთ ქვაზე არის ასომთავრული წარწერა (იხ. № 17116).
ცოტა წაბლალული:

ქ . წ~ო გ~ი
შ~ე ადა
მაშჯა
რ

მეორე ქვაზეც მოსჩანს რალაც წარწერები (იხ. იქვე, № 17116).

სოფელი ლაფსხალდი.

საზოგადო სახე ლაფსხალდის სოფლისა და აქედან ენგურის ხეობისა იხილეთ ფოტ. № 17450 და № 17451. ლაფსხალდში მიმავალი გზიდან კარგად მოსჩანს მწვერვალი უქბა. იხილეთ ფოტ. № 17452. ამ სოფლის ჩვეულებრივი, ქვის, სვანური ეკლესია მთავარ ანგელოზთა სახელზეა აშენებული. ეკლესიანი ჩვენ ვნახეთ:

1. **ჯვარი**, დიდი, კანკელის საწინავე, სიმაღლით 4 არშინი, გაანით 24 ვერშოკი. ეს ჯვარი განირჩევა ყველა ასეთი რიგის ჯვარი-საგან; აქ ხე ჯვარისა მრგვალია ყველა ნაწილში და არა პრტყელი; ამასთან ერთობ მძიმეა, ამიტომ დიდი ცდა მოგვინდა, რომ გარედ გამოგვეტანა და ფოტოგრაფია გადმოგველო (იხ. № 17115): შეძერწილია ირგვლივ ვერცხლის ნაჭრებით, წ~თა სახეებით და სხვა შემკობილობანით. ჯვარს შერჩენია ქუდიც ანუ გვირგვინი, რომელიც მოგვაგონებს კონუსის მსგავს გუმბათს ქართული ეკლესიისა. ამას გარდა ადგილ - ადგილ ზოგი ნაჭრები შემკობილია ძვირფასი ქვებით, ჯვარზე ჩამოკიდებულია ბევრი პატარა ბეჭდები, მძივები და მედალიონები. „დროზნიცები“. ყველა ეს მლოცველთა შემოწირულებათა. სხვათა შორის ჯვარზე ჩამოკიდებული იყო ხელის გამოსახულობა ვერცხლისა და პაპმა ამიხსნა, რომ ეს არის ნამდვილი ასლი (კაპიო) თამარ მეფის ხელისაო; ჯვარის შუა ნაწილი უჭირავს უმბოს, რომელიც წმკობილია ხუთი ქვით, ლალით; მის ქვემოდ ჯვარია შედგენილი ძვირფასი ქვებით; ამ ჯვარის ზემოდ ხარება წარმოდგენილი; ქვემოდ მთავარ ანგელოზნი; კიდევ ქვემოდ ჯვარცმა ვერ არის ლამაზი ხელობისა, მაგრამ მის ქვემოდ მოქცეული მთავარ ანგელოზები და ვედრება უკეთესი ხელობისა არის. მარცხენა და მარჯვენა ფრთებზე ჯვარისა უფრო შემკობილებანია, ვიდრე წმიდათა ფიგურები. ერთ ნაჭერზე ზუცური წარწერებია, არა დიდათ ძველი, და ძნელი გასარჩევი:

ქე შე ლანერა ონგასძე .

ქე შე გამკო ნუასძე (?)

2. მეორე კანკელის საწინავე **ჯვარს** ჰქონია ჩვეულებრივი სახე სევანური ჯვარებისა, მაგრამ მისი ვერტიკალური ნაწილი სულ მოძარცულია და დარჩენილია შიშველი ხე, ხოლო ჰორიზონტალური ნაწილი დარჩენილია ხელუხლებლად (იხ. № 17102).

აქ შუაში უმბოა მზის სახით, რომელსაც ოთხივეს მხრით პატარა სიმრგვალებები ახლავს. მარჯვნივ და მარცხნივ ორ-ორი მთავარ ანგელოზია, დაბალი ხელობისა; არე მოოქრული ვერცხლისა შემკობილია რომბ - ლურსმული ორნამენტით.

3. მესამე **ჯვარი** ამავე რიგისა უფრო პატარაა, 67×32 სანტ. შექმნილია ვერცხლის ფირფიტებით, რომლებზედაც არიან უმბოს მარჯვნივ და მარცხნივ; ღვთის მშობელი, წა იოანე და მთავარ ანგელოზნი; ზემოდ: ერთი ფიგურა შიშველი ტანით თითქო **ჯვარცმულს** წარმოადგენს, მაგრამ **ჯვარი** არ სჩანს. უმბოს ქვეოდ წა გიორგი, სრულის ტანით, ანუ წა თეოდორე (წარწერა არა აქვს); მის ქვემოდ ღვთის მშობელი; ხელობა დაბალია (იხ. № 17090).

4. ფრიად დიდი და მძიმე **ჯვარი**, კანკელის საწინავე, რომელიც მიჯაჭულია ეკლესიის კედელზე და ამიტომ ჩვენ ვერ გამოვიტანეთ გარეთ, რომ ფოტოგრაფია გადმოგვეღო, მაგრამ დიდათ საინტერესო არაა, ვინაიდან ქვემოდ სულ მოძარცულია; ზემო ნაწილი დაცულია და მათზე წარმოდგენილი ორი წა გიორგი და სხვა წმიდათა ფიგურები დაბალი ხელობის არის.

5. **ჯვარი** შუა ზომისა, 70,5×33 სანტ. **ჯვარცმულის** ფიგურით და სხვათა წმიდათა მედალიონებით, დაბალი ხელობისა არის.

6. **ჯვარი** ხისა, 38×28 სანტ. შექმნილი ვერცხლის ფირფიტებით; შუაში უზის ოთხი ძვირფასი ქვა; ზემოდ და ქვემოდ ორი წმიდანია; მარჯვნივ და მარცხნივ მთავარ ანგელოზები; დაბალი ხელობისა არის.

7. ამგვარივე **ჯვარი**, 49×24 სანტ. კიდევ უფრო ტლანქია, ვიდრე წინა ორი **ჯვარი**.

8. **ჯვარი**, ზორბა, გამოსასვენებელი, ვერცხლიდან ჩამოსხმული, მოოქრული, 49×30 სანტ. ფრიად თავისებური სახისა არის.

ბომლის მსგავსი საქართველოს სხვა კუთხეებში არა გვხვდება (იხ. ფოტ. № № 17108 და 17107, აგრეთვე უეაროვისა, გვ. 89 — 90, ტაბ. XXIII, № № 39, 40). მარჯვენა და მარცხენა მკლავები ჯვარისა ჩამოღუნულია და ქვემო მკლავი მოღუნულია მარცხნივ, ასე რომ გამოდის არა სწორი ფორმა ჯვარისა, მაგრამ ეს კი არ აფუჭებს სილამაზის შთაბეჭდილებას, არამედ კიდევ უფრო ხელს უწყობს მის შეგრძნებას და ამგვარად გამოდის სრული და მხატვრული ნაწარმოები.

შუაში ჯვარი ვიწროა, მკლავები გაფართოებულია თანდათანობით და თავდებიან პალმეტებით, რომელნიც ცალკე არიან გაქედილი და შემდეგ მიმაგრებული ბოლოებზე; შინაგანი წვერები ჯვარისა, პალმეტების წინ, შემკობილია სუმბულის გვარი ორნამენტით. წინა პირზე, შუაში, წარმოდგენილია ჯვარცმა, რვა-მკლავიან ჯვარზე წარწერით: ესე არს მ-ფცჳ ჰ-რთ. ტანი ქრისტესი ერთობ გამხდარია, განწლეული, მაგრამ პირის სახე დაწყნარებული, უმტკივნო, თავი — გრძელის თმით, სახე — წვერით, თვალები მინაბული; ხელების გასწვრივ ქრისტესა მზე და მთვარეა; ჯვარის მკლავების მარჯვენა და მარცხენა ბოლოებში ღვთის მშობელი, რომელსაც ხელით კაბის წვერი აუწევია, რომ თვალები დაიფაროს, ან ცრემლები ამოიხოცოს, და მარჯვნივ იოანე ღვთის მეტყველი, ახალგაზრდა, მაგრამ წვერიანი სახარებით მარცხენა ხელში, მარჯვენა კი პირზე მიუღვია მწუხარების ნიშნად. წარწერები ფიგურებისა ასომთავრულით: წ-ჲ მ-მ (მარიამ), წ-ჲ ივ-ნე. ზემოდ მთავარ ანგელოზია, სრულის ტანით, ხელებ აპყრობილი და წარწერით: წ-ჲ მ-ქლ. ქვემოდ ადამის თავია, წარწერით: ადამ. ჯვარს ქვემოდ წაწვეტიანებული სახელური აქვს ხეტარზე ჩამოსაცმელად.

მეორე პირზე ჯვარისა (იხ. № 17107), შუაში წარმოდგენილია ღვთის მშობელი ჩვილელი, მთელის ტანით; მისი კორპუსი მარცხნით არის მოქცეული, წარწერა: წ-ჲ მ-მ (მარიამ), ა-ჲ ქ-ე, მარჯვნივ: მთავარ ანგელოზი გაბრიელ: წ-ჲ გ-ბ. ზემოდ წარმოდგენილია მთელის ტანით მაცხოვარი, უწვერო, მაკურთხეველის მარჯვენით და სახარებით მარცხენა ხელში, წარწერა: მ-ცხრი ყ-ლთა. ქვემოდ წარმოდგენილია წელსზევითი ფიგურა წ-ა ნიკოლოზისა, წარწერით: წ-ჲ ნ-კ-ლ-ზ. გრ. უეაროვისას მიაჩნია ჯვარი რომაულის რიგის ჯვარად და მიაკუთვნებს მე - 13 საუკუნეს (გვ. 89 — 90), მაგრამ წარწერების ხასიათი და მომდარე ხელობა ფიგურებისა უფრო მე - 14 საუკუნეს უნდა უჩვენებდნენ.

9. ხატი მთავარ ანგელოზის მიქაელის, ვერცხლისა, ნაქედი, 84X46 სანტ. მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია სრულის ტანით, საომარ ტანისამოსით და დიდის ფრთებით; მარჯვენა ხელში ამოწვდილი ხმალი აქვს, მხარზე შედებული; მარცხენა ხელში ხმლის ქარქაში უჭირავს; ხშირი თმა უვლის მთელს სახეს და ჩამოსდის ყელამდის კიკინებად; თავის წრე სანახევროდ მოსჩანს, ვინაიდან ნახევარი ფრთებით არის დაფარული. ფეხს ქვეშ ნოხი უგია; აშია ორია; ერთი შინაგანი ქვემო ნაწილში ფრთებამდის; მეორე გარეგანი; ორივე ბალახოვანი შემკობილებისაა და მოყვითლულია. მედალიონები აშიებისა პატარანია და მათში წარმოდგენილნი არიან წელსზევითნი ფიგურები: ზემოდ ქრისტესი, მთავარ ანგელოზებითურთ, ღვთის მშობლისა და იოანე ნათლის მცემელისა (მარცხნივ), პეტრე და პავლესი (მარჯვნივ). ზემოდ, დიდ „დრობნიცებში“ ასომთავრული წარწერაა: ქ წა თვრენგელოზი (sic): მიქელ : ცკემნრისა (იხ. № 17106). ცკემნი იგივეა რაც ცკემნარი ანუ ცხემლნარი. დ. ბაქრაძე მართალია, რომ სახელწოდება თემისა ცხომარი აქედან უნდა წარმოსდგებოდესო (დ. ბაქრაძე, გვ. 72). ქვემოდ სამ-სტრიქონიანი წარწერაა. მესამე სტრიქონს აკლია, მაგრამ ერთი ორი ნატიხი ნაკლული წარწერისა მე ვიპოვე ზანდუკში სხვა ზურდამურდასთან არეული და თავის ადგილზე მივაჭედე, მაგრამ ეს იყო მაშინ, როდესაც ხატი უკვე გადმოღებული გვექონდა და ამიტომ ჩვენს ფოტოგრაფიაზე არა სჩანს. დ. ბაქრაძეს ეს წარწერა ხელით გადმოუღია (იხ. დამატება № 16 და გვ. 72):

ნიშნად ზოგჯერ იხმარება სამი და ოთხი ვერტიკალურად გაწყობილი წერტილი. ჩვენ ვტოვებთ მარტო ორ-ორ წერტილს.

ქ . წა : თვრენგელოზო (sic) : მეკ და : ფრველ : ექმე : დადიან : გურიელს : სვანთ : ერ
 ისთეს (sic) : მანდატურთ : უქუცესა : შამდვლს : შონ : ღონ : აონ : თნა : მემცკდრეს
 მისა : დედო (ეს ორი სიტყვა მარცხენა აშიაზე სწერია)
 ფლს : აონს : შონ : ღონ : ძე [მათი : ლიპარი :] გაზრდენი :
 ღმერთო : ოქრმქდლსა : ყ
 იზიასა შონ ღონ (ეს სამი სიტყვა მარჯვენა აშიაზე სწერია).

უქარაგმოდ და შესწორებით:

წმიდაო (მ)თავარ ანგელოზო, მეოკ და (მ)ფარველ ექმე(ნ) დადიან - გურიელს, სვანთ ერისთავთა ერისთავს, მანდატურთ - უქუცესა შამანდავლეს, შეუნდვენ ღმერთმან, თანამეცხედრეს მისა, დე-

დოფალს ანას, შეუნდვენ ღმერთმან, ძე [მათი ლიპარი] გაზარდენი ღმერთო. ოქრომჭედელსა ყიზიასა შეუნდვენ ღმერთმან.

ამ წარწერაში მოხსენებული შამან - დავლე არის დადიანი შამან - დავლე პირველი, რომელიც დადიანობდა 1470 — 1474 წლებში. მისი შვილი და მემკვიდრე იყო ლიპარი. ტიტული დადიან - გურიელი, მანდატურთ - უზუცესი და სევანთა ერისთავთ - ერისთავი მას ტრადიციით მიუთვისებია ამ წარწერაში, თავის წინაპრების მიხედვით, როგორც სამართლიანად განმარტავს დ. ბაქრაძე, თორემ ის არც გურიელი ყოფილა, არც სევანთა ერისთავი და არც მანდატურთ - უზუცესი; ის იყო მხოლოდ დადიანი; შამანდავლე თანამეცხედრით ანნათი მოხსენებულია კიდევ ილორის წარწერაში. ის დამარხებულია ხოპში. (Brosset, Voyage, Rapp. VIII, p. 95 — 86, Rapp. XII, p. 69 — 61, H. G. II, 1 livr. p. 259).

10. ხატი მთავარ ანგელოზის მიქაელისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 63X46 სანტ. მთავარ ანგელოზი წარმოადგენილია საომარი ტანისამოსით და ამოწვდილი ხმალით მარჯვენა ხელში; მარცხენა ხელში უკავია ქარქაში; გრძელს თმას მოცული აქვს შუბლი, ლოყები და ჩამოსულია ყელამდის. საზოგადოთ, კომპოზიცია წინა ხატისა აქვს; თავზე ნახევარი წრე აქვს მოვლებული; ფონი ბალახოვანი ორნამენტით არის შემკობილი. ჩარჩო ხატისა უფრო ძველია, შემკობილი ფიჭვის კინკრითების მსგავსი ორნამენტით (იხ. № 17103). ზემოდ ფრთებისა წარწერაა:

„ქ მთვრანგლზო“.

ქვემოდა აშიაზე ორ-სტრიქონიანი წარწერაა:

ქ : მთვრანგლზო : მმგიბო (sic) : აღშნ : მშნბლ : შნ : ხე
ვ ცხმრს : ა : მნ : ამსაი : მმქდლს : მ-ხლ-ს : ხ-ბლს (?) :
შ-ნდ : ღმეთ ...

უქარაგმოდ:

მთავარ ანგელოზო მმგიბო (მმგიბისაო?), აღაშენ(ე) მსშენებელი(ი) შენ(ი) ხევ(ი) ცხომარის(ა), ამინ. ამისაი მმმქედელს(ა) მიხაილს (ანუ მიხეილს) ხაბალს (ანუ ყაბალს?) შეუნდვენ ღმერთ(მან).

ამ წარწერაში ზმოვანი ასოები სიტყვების ბოლოში ხშირად გამოშვებულია. ჯგუფი: „მმგიბო“ უნდა ნიშნავდეს ადგილის სახელს მმმგიბისაო (?) ან სხვას, რომელიც ჩვენ არ ვიცით.

ასო „ხ“ სამ სხვა და სხვა შემთხვევაში სხვა და სხვა ნაირად არის გამოხატული, ხან უკულმა, ხან გადმობრუნებულად. ძნელი სა-

თქმელია „ყაბალს“ უნდა წავიკითხოთ, თუ „ხაბახს“. პირველი ასო თავშეკრულია და ამიტომ მ-ს მოგვაგონებს, მაგრამ ქვემოთ მოკა-უჭებულნი წრე აქვს, როგორც სხვა ასო „ხ“-ნს ამავე წარწერაში, და ამიტომ საფიქრებელია, აქ შებრუნებული „ ხ “-ნია და იგიც ღამახინჯებული. ფოტოგრაფიაზე წარწერა კარგად არის გამოსუ-ლი და მკითხველი ადვილად შეადარებს. თქმა არ უნდა, წარწერა სვანის მიერ არის შესრულებული.

დ. ბაქრაძე ამბობს, ამ წარწერაში მარტო სამი სიტყვა გავარ-ჩიეო (იხ. გვ. 72, დამატება № 14, 15). მთავარ ანგელოზის ფეხებს ქვეშ არის კიდევ შემდეგი წარწერა:

ქ რმლმნ : მქდ : ხ~ტ . ეს : ოქრომქდლ
მნ : შუნდვ : ღმთო : დ : ო
რთ : შვლთ : მ~სთ : შუნდვენ : ღმრთ : ამნ .

რომელმან მოქედა ხატი ესე ოქრომქედელ-
მან შეუნდევ, ღმერთო, და ო-
რთა შეილთა მისთა შეუნდვენ ღმერთმან, ამინ.

ხატი, ჩვენის აზრით, იმავე მე - 15 საუკუნეს კეუთენის, რო-გორც წინა ხატი.

11. **ხატი მიქაელ მთავარ ანგელოზისა,** ვერცხლისა, ნაჭედი, 53X46 სანტ. მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია სამეფო ტანისა-მოსით, გრძელის ფრთებით, ლაბარუმით მარჯვენა ხელში და ბურ-თით მარცხენაში; ზშირი თმა ჰფარავს შუბლს და ჩამოდის ყელამ-დის კიკინებით; ზემოდ ორ წრეში წარწერაა: წ~ა მ~ქალ. ფონი სადაა (იხ. № 17105). ჩარჩო ფართოა, რომბ - ლურსმული ორნა-მენტით შემკობილი, რვა მედალიონით, რომლებშიაც წარმოდგე-ნილნი არიან ზემოდ: მაცხოვარი, მიქელ მთავარ ანგელოზი და წ~ა იოანე; ქვემოთ, შუაში წ~ა გიორგი ცხენით, ადამიანს გმირავს; მარცხნივ წ~ა მარინე; მარჯვნივ: „წ~ა დოვნე“; მარცხენა აშიაზე: დ~დ ღ~ა, ხელებ აპყრობილი სავედრებლად; მარჯვენა აშიაზე გაბრიელ მთავარ ანგელოზი წელმოხრილი და ხელებ გაშვერილი სავედრებლად; ქვემოთ წარწერაა, რომელშიაც ო და უ ერთნაირად ო-ნით არის გამოხატული:

წ~ო მთვარნაგლოზო (sic) შ~ე მქ~ლ თუმანი ამ~ნ.

ხატი მე - 16 საუკუნის უნდა იყოს, როგორც № 10 სვიფის ხატის ერთის ნაწილისა.

12. **ხატი მიქაელ მთავარ ანგელოზისა,** ვერცხლისა, ნაჭედი,

27,5×22 სანტ. მთავარ ანგელოზი კვარცხლბეკზეა დამდგარი, მდიდრულ სამეფო ტანისამოსით და გრძელის ფრთებით, ლაბარუმით და ბურთით; ხშირი თმა აქვს, რომელიც შუბლს ფარავს და ყელამდის ჩამოდის; თმიდან, ორივე მხარეს, თმაში გაყრილი ქინძის თავები გამოდის; თავის წრე დიდაა; აქეთ - იქით წარწერაა: წ~ჟ მქ~ლ. ჩარჩო რომბ-ლურსმულია სადა მედალიონებით; ქვემოდ, მარცხნივ ძლივს შესამჩნევი ნაჯღაბნია: „წმდის აგლზის ხატი“. საზოგადოთ ხატი ლამაზი ხელობის არის, მე - 15 — 16 საუკუნისა (№ 17091).

13. ხატი წ~ა გიორგისა, ვერცხლისა, ნაჭედი, 46×34 სანტ. წ~ა გიორგი აქ ფეხოსანია, რომაულ საომარ ტანისამოსით; მარჯვენა ხელში შუბი უჭირავს; მარცხენა მოგრძო ფარზე აქვს დადებული; თმა ხუჭუჭა აქვს; წრე, თავის ირგვლივ, დიდი; ფონი ქსელოვანი, ჯვრებით; აშიები შემკობილი ხლართული რგოლებით ბალახითურთ; ქვემო აშია მოძარცულია, დარჩენილია ხუთი მედალიონი; ზემოდ ვედრებაა; მარჯვნივ და მარცხნივ თითო წმიდანნი, უწარწეროდ. ხატს ზემოდ, ნიშნის ორივე მხარეს, რგოლებში აწერია: წ~ი გ~ი სუჯსჟ (სუჯუნისაჟ). ხატი მე - 16 საუკ. უნდა იყოს (№ 17092).

14. ხატი წ~ა გიორგისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლია. 41×34 სანტ. აქ წ~ა გიორგი ცხენოსანია, მაგრამ ძლივს შესამჩნევი რელიეფით, გვირგვინოსანს გმირავს, რომელსაც უკვე დაუყრია თავის ფარ-ხმალი (№ 17104). ხატი ძალზე დაქუცყულია და ცვილის სარჩული აღარა აქვს. ზემოდ, „დროზნიცებში“ თითქო წარწერაა, მაგრამ ყოველ შემთხვევაში, არა ქართული. აშიები ბალახოვანის ორნამენტისა აქა - იქ გაფუჭებულია, ქვემოდ სხვა ნაჭრები აქვს დაკერებული; ზემოდ სამი მედალიონია: მაცხოვრისა, წ~ა მხედრისა და მთავარ ანგელოზისა. ხელობა მდარეა, მე - 17 — 18 საუკ.

15. ხატი იოანე ნათლისმცემლისა, კარედი, 42×31 სანტ. ფიგურები წამლით ყოფილა დაზატული, მაგრამ ეხლა მოშლილია; თვით იოანეს ხატი შუაშია ჩასმული, ბერძნულის წარწერით სახელისა; მის ქარტაზედაც ბერძნული წარწერაა. აშია ამ შუა ხატისა გრძელ უჯრებად დაყოფილი სევადით არის შემკობილი. სახე იოანესი სულ გაფუჭებულია (იხ. № 17109). იოანეს მარცხნივ წარმოდგენილია ღვთის მშობელი, ბერძნულის წარწერით სახელისა. მარჯვნივ იოანე მახარობელი, ასომთავრულის წარწერით, რომლისაგან დარჩენილია მხოლოდ: „მ~ზრბელი“. ზემოდ იოანეს ხატისა

კამარას ქვეშ მაცხოვარი ყოფილა, წელსზევითი, ბერძნულის წარწერით სახელისა, მაგრამ შებრუნებული ასოებით. ნიმბი ჯვარის სახისა არის; ქვემოდ მედალიონებში წარმოდგენილნი ყოფილან ასომთავრული წარწერებით: წ~ჟ ი~რნა (ირინა) წ~ჟ ბ~რა (ბარბარა), წ~ჟ ეკტრინა (ეკატერინა); ეზო ხატებისა და არე კამარის ირგვლივ შემკობილია ლამაზი ბალახოვანი ხლართულებით. ზურგზე კარედისა წარწერაა (იხ. № 17089):

: ქ : წ~ო :	ი~ნე :	ნათლ	წმიდაო იოანე ნათ-
ის მცემ~ლო :	შეიწრე :	მ	ლის მცემელო, შეიწირე მცი-
ცირედი :	ესე :	მკობაი :	ჩემ რედი ესე მკობაი ჩემ
ფოლარიანისა :	ცოლისა :		ფოლარიანისა ცოლისა
მარიამისგან :	და ჩემ		მარიამისაგან და ჩემი-
ისა :	შვილსა :	ჩარგალის	სა შვილისა ჩარგალის-
გან :	და მევზ		გან და მეუზ
გუექმენ .:			გუექმენ.

წარწერა დ. ბაქრაძესაც მოყვანილი აქვს (იხ. გვ. 71). ხატი მე-14 — 15 საუკუნის უნდა იყოს.

16. **ხატი მიქელ მთავარ ანგელოზისა**, 26×18 სანტ. ფიგურა ყოფილა წამლით დახატული, მაგრამ ეზლა დაზიანებულია; ნიმბი, აშიები და მოცულობა ოქროსი დაცულია (იხ. № 17111). ნიმბი საუცხოოდ შემკობილია ბალახოვანის ორნამენტით; მის ორივე მხარეს ლამაზი ასომთავრულით აწერია:

წ~ჟ : მქე მთვრნგლზი ლესკილდშისა.

ასო ს ორივეჯერ უკულმა სწერია. ქვემოდ ერთ-სტრიქონიანი წარწერა ყოფილა, მაგრამ ბოლო აკლია:

[ქ . წ~ო მი]ქელ მეოზ დ მფრვლ მე~ვ მსვს შნს

ასო ს აქაც ყოველთვის უკულმა სწერია.

აშიები უჯრებად დაყოფილი, შეცვლით, სევადით და ბალახოვანის ორნამენტით არის შემკობილი. ხატი მე - 12 — 13 საუკუნის უნდა იყოს.

17. **ხატი წ~ა გიორგისა**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, 26×18 სანტ., სულ მოშლილია; დარჩენილია თავი ნიმბით და ხუჭუჭი თმით, და წარწერით: წ~ჟ გ~ი. მარჯვნივ დარჩენილი ფონის ნაწილი შემკობილია ვენახოვანი ორნამენტით. აშიები, აგრეთვე შემკობილი ორ-ფოლაქოვან ზოლებს შუა, დაცულია, გარდა

ქვემო ნაწილისა და მარცხენა მხარის ქვემო კუთხისა (იხ. № 17111). ალბათ ამ ხატს ეკუთვნის ხუცური წარწერის ნაწყვეტი, რომელიც მე სკივრში ვიპოვე:

... ველ ექმენ : ა არ : კვრ

18. ხატი წა ნიკოლოზისა, 24×17სანტ. ოქროსი; ფიგურა წამლით დახატული მოშლილია; ნიშბი ყოფილა შემკობილი სევადიანი ტალღისებური ორნამენტით. ფონი და აშიები საუცხოო ნაქედი ორნამენტებით ბროწეულის ყვავილებისა სრულიად დაცულია. ნიშბის აქეთ-იქით, გრეხილოვან წრეებში, წარწერაა ერთობ ლამაზი ასომთავრულით: წი ნკზ. (იხ. № 17110). ხატი მე - 12 საუკუნდა ეკუთვნოდეს.

19. ხატი წა გიორგისა, ოქროსი, 27×20 სანტ. წმიდანი ფენოსანია, შუბით და ფარით; თავის წრე. წერტილოვანი. დიდია. წარწერა: წა გ. აშიები რელიეფური კრინკიუებით შემკობილი დაცულია სამ მხარეს; ქვემოდ და მარჯვენა მხარეს აკლია. ფიგურა გიორგისა დაბალი ხელობისაა. მე - 17 — 18 საუკუნისა (იხ. № 17110).

20. ხატი ორთა ეკლესიის მამათა, ვერცხლის ფირფიტაზე. 17×15 სანტ. დაბალი ხელობისა. (№ 17090).

21. ხატი წა გიორგისა და წა დიმიტრისა, სრულის ტანით. წარწერებით: წა გ, წა დ. ვერცხლისა. 11×9 სანტ. უფრო ახალი დროისაა (№ 17090).

22. ხატი მთავარ ანგელოზ გაბრიელისა, ვერცხლისა, ნაქედ. 43×34 სანტ. მთავარ ანგელოზი წარმოდგენილია სრულის ტანით, ლაბარუმით და შუბით. წარწერა: გბლ მგეი. გვარიანი ნახელავია, მაგრამ შვიდი მედალიონის ფიგურები აშიებზე წმიდათა ტლანქი ხელობისაა. ქვემოდ ხუცური წარწერაა:

ჯხს შევნდევნ ღნ. ესე იგი „ჯავახს შეუნდვენ ღმერთმან“.

23. ორი გულის ხატი მთავარ ანგელოზ გაბრიელისა, 7,5×6 სანტ. თითო; ტლანქი ხელობის არის.

24. პატარა, მაგრამ ფრიად ლამაზი სპილენძის ზარი, 26 სანტ. სიმადლით; უკვე გაბზარულია (იხ. № 17093).

25. დიდი, თუჯის ზარი, ლათინურის წარწერით. რომელიც დაბაქრადესაც აქვს მოყვანილი (გვ. 71):

AVE MARIA GRACIA PLENA DOMINUS (TECUM)

26. სადაფი (№ 17090).

26. სახარება ეტრატზე, 29,5×22 სანტ. ხის ყდით, რომელზედაც გადაკრული ყოფილა ფარჩა (ეხლა უკვე გამჭრალი), ხოლო მას ზემოდ მოოქრული ვერცხლის ფურცელი, ნაჭედი სახეებით და შემკობილობით სოსანის ყვავილებისა.

წინა პირზე წარმოდგენილია მაცხოვარი, სკამის მსგავს ტახტზე მჯდომარე, სახარებით მარცხენა ხელში და მაკურთხეველის მარჯვენით. ნიშბი ჯვარის სახისა აქვს, ბერძნულის წარწერით სახელისა. ტახტი დაბალია, მუხლოვანად შემკობილი, მუთაქით ზემოდ. აშიები ისეთივე შემკობილობის არის, როგორც ოთხკუთხედი ქრისტეს ფიგურით და ოთხი მედალიონით მახარობელთა კუთხეებში. წარწერა ბერძნულია. მარცხენა აშია დაკარგულია და შემდეგ ამოღესიათ ვერცხლის ზოლებით.

წინა პირზე მოიპოება კიდევ ვერცხლის პატარა „როზეტები“, სულ 13 როზეტია და სხვები აკლია. კუთხეებში, ამას გარდა, შუა ოთხკუთხედთან ყოფილა შემაერთებელი, ჩანგის მსგავსი ფიგურები, მაგრამ დარჩენილია ერთი მარცხენა მხარეს, დაბლა; და ორი ამ გვარივე, მაცხოვრის ოთხკუთხედში, დაბლა (იხ. ფოტ. № 17112).

მეორე გვერდი ყდისა თავის შემკობილობით სრულიად იგივეა, რაც წინა პირი, მხოლოდ აქ შემკობილს ოთხკუთხედში ჯვარცმვა წარმოდგენილი. მაგრამ ქვემო ნაწილი ჯვარცმულისა სრულიად მოშლილია. ჯვარცმულის ხელების გასწვრივ მედალიონებში ღვთის მშობელი და იოანე მახარობელია; ჯვარცმულის ზემო მედალიონში მთავარ ანგელოზია, ეხლა დაზიანებული. პატარა როზეტების რიცხვი აქ რვა არის, ხოლო ჩანგის მაგვარი ორნამენტი სამია დარჩენილი. თითო მარცხენა კუთხეებში აშიისა, და ერთი ზემოდ, მარცხენა კუთხეში ოთხკუთხედისა. კვადრატის აშია აქ სამს ადგილას ისეთი ვერცხლის ზოლებით არის ამოვსებული, როგორც წინა პირის მარცხენა აშია. მარჯვენა კუთხეც ზემო დიდი აშიისა ცოტა მანძილზე ამგვარათვე არის შეკეთებული. ოთხი კუთხის მედალიონებიდან მახარობელთა დარჩენილია ერთი მთელი, დაბლა, მარჯვენა კუთხეში. და ნახევარი ზემოდ. მარცხენა კუთხეში (იხ. ფოტ. № 17113).

ტექსტი სახარებისა ნაწერია ნუსხა ხუცურით, ორ სვეტად; სვეტზე 21 სტრიქონია; თავში მოყვანილია ევსების წერილი კარ-

პიანესთან: ევსები. : კარპიანეს : სურ~ლსა : ძმასა : ო~ისა მიერ გიკითხავ. (ეს სინგურით სწერია).

ყველა სახარების წინ ნუსხაა თავებისა. შემდეგ ფერადოვანი სურათი მახარობელისა, მაგრამ ამათგან მხოლოდ ორია დაცული (ერთი მათესი, იხ. № 17096); სხვა მოუპარავთ (უვაროვის დროს ყველა იყო დაცული). მოუპარავთ აგრეთვე ფერადებით შემკობილნი კანონებიც, გარდა ხუთისა (ამათგან სამი იხ. № № 17094, 17097, 17098).

ყველა სახარებას აქვს თავის მეთაური ფერადოვანი მხატვრობა, „ზასტავკა“ (ამათგან ორი, ერთი მათეს თავისა, იხ. № 17099; მეორე მარკოზის თავისა იხ. № 17095). მხატვრობა საზოგადოთ ხელოვნურად და ფრიად ლამაზად არის შესრულებული სხვა და სხვა ფერადებით.

სახარების ტექსტის ბოლო იხ. ფოტოგრაფია № 17100. აქ არის მოქცეული იოანეს სახარების მე - 21 თავის მე - 21 — 25 სტიხები.

სახარების ტექსტის დასასრულს ტექსტის ხელით შემდეგი ბოლოსიტყვაობაა მოყვანილი (იხ. ფოტ. № № 17101 და 17114):

სახელითა ღ~თისაჲთა მ~მისა ძისა და ს~ლისა წ~სჲთა : მეოხებითა ყ~დ წ~ისა ღთსმშებელისაჲთა ძალითა პატრონისისა და ცხოველს მყოფელისა ჯ~რისაჲთა. წმიდათა მთავარანგელოზთა მიქაელისითა და გაბრიელისითა წ~ისა წინასწარმეტყუელისა წინამორბედისა და ნათლის მცემელისა იოანესითა წ~თა მცქლთა წინასწარ მეტყუელთა მღღელ მოძღუართა მოწამეთა მამათა მამათ მთავართა და ყოველთა წ~თა ზეცისა და ქუეყანისაჲთა, რომელნი საუკუნითგან სათნო ეყვნეს უფალსა ჩუენსა ი~ვ ქე~სა. ამათ ყოველთა წ~თა მადლითა და შეწეენითა დავწერე ანდერძი ესე ამა წმიდასა სახარებასა შინა მეფისა მოძღუარმან ბერმან ილნრიონ (sic) სოფრომის ძემან მას ჟამსა ოდეს პატრონმან ღ~თ მეფემან ძემან რუსუდანიისამან ოპიზით წამომიყვანეს და გელათს ქედს წ~თა მთავარანგელოზთა წ~ე მამყოფეს ესე წ~ე სახარებაჲ მიბოძეს და ვითა მმართველთა მათად სადიდებოდ და სალოცვად ქედს წ~თა (აქამდის ამ ანდერძის ფოტოგრაფია იხ. № 17101). მთავარანგელოზთა შევესწირე და მათსა ეკლესიასა დავდეგ და რომელი ჩემგან ეგებოდა მათითა ნაბოძვართა რაჲცა აკლდა ესე სახარებაჲ შეჰკაზმე და ბარძიმ ფეშხუმი ხვრი და კოვზი ვერცხლისაჲ სიწმიდის სამსახური სრული ლავრისაჲ ხატი წ~თა მთავარანგელოზთაჲ მომცროჲ დავახატეინე და მოვაქედინე სა-

მლდელომ შესამოსელი სრული წიგნი საწინასწარმეტყუელომ ესე ყუტლაჲ პატრონისა ნაბოძვართა მათად სადიდებოდ და სალოცავად ვქმენ და ესეცა გავაჩინე წ~თა მთავარანგელოზთა წ~ე ოთხნი სანთელნი და ოთხნი კანდელნი სანთებად პატრონისათვისვე . აწ ვინცა და რამანცა გუარმან კაცმან ამა წმიდისა სახარებისა და ესე რაჲცა ზემოთ დაგვწერია ამათ წ~თა მთავარანგელოზთა ეკლესიისგან გამოღებად ანუ გამოკუტებად ანუ შეცვლად რაჲსაცა მიზეზისა მოღებითა კელყოს და დააკლოს ჰრისხავსმცა მამაჲ და ძე და სული წ~ჲ და ყოვლად წმიდა ხახულისა ღ~თისმშობელი წ~ნი მთავარანგელოზნი მიქელ და გაბრიელ და ესე ზემო წერილნი ყოველნი წ~ნი ღ~თისანი და კანონსამცა ქუტუე არს წ~თა მოციქულთა და მლდელოთ მოძღვრთასა .: დაკრულამცა არს დაუსაბამოჲსა ღ~ის პირითა და ოდეს ყ~ნი კრ~ლნი გაკსნენ დღესა მას საშინელსა განკითხვისასა იგიმცა ნუ განიკსნებთ ყ~თა ღ~თისა უვარის მყოფელთა და შემცოდეთა თანამცა დაისაჯებთ სული მისი (1) საუკუნოდ უ~კე და ვინცა მტკიცედ და უცვალებლად იპყრას ესე ყოველივე მადლი და კურთხევაჲ ღ~ჲ და ამა წ~თა მთავარანგელოზთაჲ იყავნ მ~ს ზ~ა და საუკუნომცა არს სკსენებელი მისი. და ვინცა კაცი რაჲსაცა მიზეზისთვის ამის ანდერძისა შეშლასა და ანუ ამოკუტათასა ეცადოს კრულმცა არს ღ~თისა მადლითა და ამათ ზემო დაწერილთა კანონთამცა ქუტუე არს.: (2).

შემდეგ მოყვანილია ცნობილი ანდერძი გიორგი მთაწმიდელისა. ჩვენ ეს ანდერძი, როგორც ჩვეულებრივი, არ მოგვყავს; დ. ბაქრაძეს (იხ. გვ. 74) და ა. ხახანაშვილს (გვ. 15) მოყვანილი აქვს.

ამით მტკიცდება, რომ ტექსტი ჩვენი სახარებისა გიორგის რედაქციის არის. გიორგის ანდერძის ბოლოს ტექსტის ხელით და კინოვართ, წვრილის ხელით სწერია:

წ~რო ღ~თისანო ვინცა მიემთხვნეთ წ~ა ამას სახარებასა ღოცვა ყავ მდაბალთა მონაზონთა ი~ნე და სკმეონისთვის .:

მათეს სახარების ბოლოს სწერია:

ქ ქუე შ~ე ს~ლი ჩემ ცდვლისა სტუფნესი .:

1) აქედან ანდერძის ბოლოს ფოტოგრაფია იხ. № 17114)

2) შეადარე დ. ბაქრაძე, გვ. 74 — 75 და ა. ხახანაშვილი, გვ. 15.

იქ, სადაც თავდება მათეს სახარების თავების ჩამოთვლა, მხედრულის ხელით მეცამეტე საუკუნისა სწერია:

ქ . სახელითა ლთსაითა ცაიშის ლთის მშობელისაითა თვესა სეკდბრსა ათხუთმეტსა მე ცაიშელი მთავარებისკობოსი დანიელი ლაბსაყელდასა მივ(ე)დი ვაკ(უ)რთხე მთავარანგელოზი ლაბსაყელდაშისა დემეტრე მეფისა მეფობასა შიგა ერისთავთ ერისთავისა დად(ი)ანისა ოზბ(ე)გისა ბრძანებითა და მოწმებითა და ცხ(ო)-მ(ა)რისა კვენმან დაუწერეთ მთავარანგელოზსა ლაბსაყელდაშისა საპ(ა)ტიჟუი ზ(ლ)უდესა შიგნით სამოც და ათასისა თეთ(რისა) საპ(ა)ტიჟუი მას გარე საპ(ა)ტიჟუი სადა სარ(ე)კლისა კმაი ისმისა რვაი ათ(ა)სისა თეთრ(ი)სა მისი საპ(ა)ტიჟუი დავესა ჰიხუაშისა და ხანსისა. შვა ოთხი ათასისა თეთრსა საპ(ა)ტიჟუი დავე(ი)ცსა. მე ცაიშელ მთავარებ(ი)სკ(ო)პ(ო)სმან დანიელ ვ(ა)მტკიცე და ჰუნ (sic) ერთობილთა კევთა ცხრომისათა მეფეთ დადიანსა ბრძანებ(ი)თა . ვინც გა(ა)მ(ა)გრესა კურთხეულიმც არსა ვინც შესცვ(ა)ლოსა კურლმცა არს ლთისა მ(ა)დლითა. მე კასათასა დავითს დამიწერია და მოწამეცა ვარ ამა სიგელისა .

პირველ გვერდზე ამას ემატება:

ქ . ვინც დამნ(ა)ხველი ჰუნ შოვა გამოჰნდესა (sic) ან ღვშდა (= ხვაშიადი (?)) გაგველონოსა ათ(ა)სისა თეთრისა საპ(ა)ტიჟუი გარდავ(ა)კდევ(ი)ნოთ მთავარანგელოზსა გ(ა)წმომსროლი იყოს (1).

როგორც სჩანს მინაწერებიდან, ლაფსხალდის სახარების ისტორია მოკლედ ასეთია: სახარება, უნდა ვიფიქროთ, გადაუწერიათ ორს ბერს. იოანეს და სუმეონს, რომელნიც თავიანთ თავს იხსენიებენ ტექსტის ხელითვე მინაწერში იოანეს სახარების ბოლოს. მაგრამ სად და როდის არის დაწერილი სახარება, მოხსენებული არ არის სამწუხაროდ. ეს საძიებელია; სახარება ჰკუთვნებია მეფე დავით ნარინს. რუსუდანის ძეს, (1243 — 1293), რომელსაც ის უბოძებია თავის მოძღვრის. ბერის ილარიონ სოფრომისძისათვის. ეს ბერი მას გადმოუყვანია განთქმული კლარჯეთის მონასტრის ოპიზიდან და დაუდგენია ქედის მთავარ ანგელოზთა ეკლესიაში, რო-

1) მთელი ეს მხედრული ხელით მინაწერები დ. ბაქრაძეს არ მოჰყავს. ა. ხახანაშვილს მოჰყავს, გარდა პირველ გვერდზე მინაწერისა (იხ. გვ. 16). მაგრამ ჩვენს და მის კითხვაში იმდენი განსხვავებაა, რომ ჩამოთვლა შორს წაგვიყვანს; მკითხველმა თვით უნდა შეადაროს.

პელიც დღესაც არსებობს კლდოვან ქედზე, გელათის ზემოდ, აღწოსავლეთით, სულ ახლოს გელათის მონასტრისა. ეს უნდა მომხდარ იყოს მას შემდეგ, რაც დავით ნარინი გამეფდა იმერეთში, ესე იგი, 1258 წლის შემდეგ.

ილარიონ სოფრომის-ძეს, დავითის მიერვე ნაბოძვართ, ქედის ეკლესია გაუმდიდრებია წირვის იარაღით, სამღვდლო შესამოსლით, მთავარ ანგელოზთა ხატით და საწინასწარმეტყველო წიგნით და ეს სახარებაც, „რაჲცა აკლდა“, შეუკაზმავს და ქედის ეკლესიაში დაუდვია. მის ანდერძში მოხსენებული არ არის, რაში გამოიხატებოდა ეს შეკაზმვა, რა აკლდა სახარებას? შეკაზმვა ხელნაწერისა საზოგადოთ გულისხმობს ყდის გაკეთებას და მხატვრობით გამწვენიერებას და გამდიდრებას. ცალკე ფურცლებზე მოქცეულნი მხატვრობანი, მაგალითად, მოციქულთა სურათები, ფერადოვანი კანონები და ცალკე სცენები სახარებისა ხშირად ცალკე მუშავდებოდა და შემდეგ უმატებდენ ხელნაწერს. ზოგჯერ ასეთი სურათები მზამზარეული ბიზანტიიდან მოდიოდა, მაგრამ როდესაც მხატვრობა ტექსტთან არის შეკავშირებული, როგორც არის მეთაური მხატვრობანი („ზასტავები“), შიგ ტექსტში მოქცეულნი ანუ აშიებზე მოთავსებულნი მხატვრობანი, ამათი ცალკე შეძენა და ხელნაწერში ჩამატება შეუძლებელი იყო.

ჩვენს ხელნაწერში ყველა ფერადიანი მხატვრობა ერთი რიგის არის სახარებათა მეთაურ მხატვრობასთან, „ზასტავებთან“, შედარებით. ამიტომ, უნდა ვიფიქროთ, რომ ფერადოვანი მხატვრობა უკვე იყო სახარებაში, როდესაც ილარიონმა სახარება მიიღო მეფისაგან. მაშასადამე, მას ეკუთვნის ნაჭედი ვერცხლის ყდის გაკეთება. ამრიგად, ყდა მე - 13 საუკუნის მეორე ნახევრის უნდა იყოს.

ხელნაწერის თარიღის გამოსარკვევად მარტო წერის ხასიათის და მხატვრობათა რიგის, სტილის მიხედვით უნდა ვიხელმძღვანელოთ. ერთიც და მეორეც, ჩვენის აზრით, მე - 12 — 13 საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს, და არა მე - 11 - ს, როგორც დ. ბაქრაძეს (გვ. 77) და ა. ხახანაშვილს (გვ. 16) ჰგონიათ. უვაროვისა მე - 13 საუკ. აკუთვნებს, მაგრამ მას ილარიონის მინაწერი ისე გაუგია, თითქოს ხელნაწერის გადაწერის დროს უჩვენებდეს (გვ. 152).

მეორე, მხედრული მინაწერიც ფრიად საყურადღებოა. თავდაპირველად ის უჩვენებს, რომ ლაფსხალდის ეკლესია მე-13 საუკუნეში აუშენებიათ და ის უკუერთებია 15 სექტემბერს კაიშის მთავარ ეპისკოპოსს დანიელს, დავით ნარინისავე მეფობაში, რაც უნდა მომხდარ იყო 1258 — 1293 წლებს შუა; და რაკი მის ფურცელზე

ლაფსხალდის ეკლესიისათვის განჩინება დაუწერიათ, ალბათ სახარებაც მის საკუთრებად დაუტოვებიათ. მაშასადამე, ის დიდ ზანს ქედის ეკლესიაში აღარ დარჩენილა. ამ დროს სადადიშკელიანო სვანეთის ეკლესიები, როგორც ირკვევა, ცაგერის ეპისკოპოსის სამწყოს არ შეადგენდენ, არამედ სამეგრელოზე ყოფილ არიან მიწერილნი. აგრეთვე ხელისუფლება აქ დადიანებს ჰკუთვნებიათ. თავის თავად ეს განაჩენი შეადგენს უძველეს კანონს სვანეთის ეკლესიისა, სადაც განმარტებულია, თუ რა ჯარიმა უნდა გაიღოს ეკლესიის სასარგებლოდ, ვინც მას უპატიობას მიაყენებს ეკლესიის ზღუდეს შიგნით, თუ გარედ, სანამდის სარეკლისა ხმაი ისმის. სარეკელი აქ ზარს კი არ ნიშნავს, როგორც ა. ხახანაშვილს ჰგონია, არამედ ფიცრის სარეკელს, რომელიც ზარის მაგიერ იხმარებოდა ძველს დროში.

ეს განაჩენი დანიელ ცაიშელს თავის ინიციატივით კი არ დაუდგია, არამედ მეფისა და დადიანის ბრძანებით. ესეც ფრიად საყურადღებო ფაქტია, რომელიც მოწმობს, რომ მეფეს უფლება არა ჰქონია დადიანის უდასტუროდ ასეთი განჩინება დაედვა. ერთი ამ აქტის მსგავსი განჩინება ლარგვისის მონასტრისათვის ჩვენ უკვე განიოვეციტ (იხ. საქართველოს სიძველენი, ტ. III, გვ. 555 — 561). შესაძლოა, ილარიონ სოფრომის ძე სვანი იყო და ეს სახარება უანდერძა ლაფსხალდის ეკლესიას.

განჩინება ცხომარის ხევისა.

ცხომარის თემს ეკუთვნის ერთი ხელშეკრულობის წერილი, რომელიც ჩვენ ვნახეთ დეკანოზის იოანნე მარგიანის სახლში. ხელშეკრულობა დაწერილია ეტრატზე, შეიცავს ორ ფურცელს; ეტყობა, ამოღებულია ტყავის წიგნიდან. მეორე ფურცელი დაუწერელია; პირველ გვერდზე მხედრულის ხელით მე - 15 საუკუნისა, შემდეგი განჩინებაა მოთავსებული. რომელიც ჩვენ უცვლელად მოგვყავს:

ქ : სახელითა ღმრთისათა დაშეწონითა და ბრძანებითა მთავარანგელოზისა ლავსაყულადაშისა შეწონითა დავოწერეთ და დაოდევით დაწერილი ესე მტკიცე და ოქცველი დროი დაოდებელი მიზეზი შემო(უ)ღებელი რასა გინდა ჟამსა შემოსროლობასათვისა შეოცვლებელი ჩუენ ცხმრისა კეომან ქვანსა და ხანსარასა შოვა მსხდომარეთა ცხმრასა მიწასა ზედა მსხდომარეთა ერთობ ყოველთა დიდთა და მცირეთა ერთობლათა ერ(თ)მან ერთისა ნდომითა და მოწმებითა მას ჟამსა ოდეს ღოღელლოჟი მოსაგებ-

ლასა შემოგვე(ე)ცილნესა მერმე მოვიგონეთა დავ(ი)მ(ა)გრეთ
რაც ცხმრასა ამას იქითა მოსაგებელი იქნასა და გ(ა)მოსჩნდესა
ან გამოჩინებული ჩანსა ყველი მთავ(ა)რანგელოზსადა დაგვ(ი)-
ცსა მთავარანგელოზისა იყოს . შვალად მთავარანგელოზი იყოს,
შვალადა მთავარ ანგელოზი დაგვისამსა ვინცა ამასა შემოგვეცი-
ლოს ან მთავარ ანგელოზსა ან ცხმრისა კე~ოსა და რაი მთავარ-
ანგელოზი არასა და ცხმრისა კევი გინდა ვ~ნ შემოგვედესა გინ-
და ვინ გამოძ(ა)რცოთ გინდა ვისა ალ(ა)ფი წ(ა)ოლოთა რაი გინ-
და ობ~ლოი საშ(ი)ნელი საქმე მოჰყვესა რაგინდა გგრძლდესა და
გაძნლდესა ვინც მთავარ ანგელოზსა მოსაგებელსა არა ერთოსა
მთავარანგელოზსაგან გამოსროლი იყოსა . ესე დაგვიმტკიცებია
და გაგვიმაგრებია ვინცა ესე შესცვალოსა მწერალი წყეულ შე-
ჩვენებული არსა სული მისი აქა და მას საუქნოსა ურსავე ცხორე-
ბასა. (უზის 14 ბეჭედი).

უფარის თემი

სოფელი ბარში.

სოფელ ბარშში არის ციხე-დარბაზი დადიშკელიანებისა, ანუ
უკეთ ვსთქვათ, მათი კოშკი, ირგვლივ გაწყობილი სახლებით და
შენობებითურთ. ეს კოშკი მთელს სვანეთში უდიდესი და უმაღლე-
სია. სტოიანოვის დროს აქ ცხოვრობდა მთელი ოჯახობა თენ-
გიზ დადიშკელიანისა და მას აწერილი აქვს, როგორც ეს
კოშკი და სხვა შენობები, ისე ცხოვრება და ზნე - ჩვეულება მათ-
ში მცხოვრებ მთავრის თენგიზ დადიშკელიანის ოჯახისა (გვ. 302
— 309). გრ. უვაროვის დროს აქ ცხოვრობდა თათარხან დადიშკე-
ლიანი (იხ. უვაროვისა, გვ. 43 — 44), მაგრამ ჩვენს დროს თათარ-
ხანი უკვე აღარ იყო ცოცხალი, მისი ძმა ოთარი მუდამ აქ არ ცხო-
ვრობდა, მხოლოდ საზაფხულოდ მოდიოდა; მეორე ძმა, ჯამსუყი
სამსახურში იყო (ყარსის ლუბერნატორის თანაშემწე) და იშვიათად
ესტუმრებოდა ზოლმე თავის სოფელს. კარგი ხანია ძველი შენო-
ბები მათ საცხოვრებელ ბინას აღარ შეადგენდენ, არამედ ზღუდეს
გარედ, გაშლილ ეზოში, ორი ჩვენებური, იმერული, ანუ მეგრული,
კოპწია ოდა იყო გაშენებული; ერთი მათ საცხოვრებლად, მეორე
სტუმართათვის.

საზოგადო სახე ბარშის სოფლისა, რომელიც ამ ძველ დადიშ-კელიანების კოშკის შენობებზეა მიკრული, საუცხოოდ მოსჩანს ფბოტერის ეკლესიის ეზოდან; იხილეთ ჩვენი ფოტოგრაფია, № 17456. კოშკის და ძველი შენობების სახე, იხ. № 177, (ამ ფოტოგრაფიაზე მოსჩანს, მოშორებით, კიდევ ძველი დადიშკელიანების სოფელი ყურაში). № 178, № 17453. ერთი ახალი, ხის სახლი დადიშკელიანისა, იხ. № 17454. ბალკონის ქვეშ მოსჩანს სპილენძის ქვაბები. რომლებიც მიწიდან ამოუღიათ გათხრის დროს და რომელნიც კუბოს მაგიერ ყოფილან ნახმარნი. საზოგადო სახე ეწერის მინდვრებისა და მთებისა, იხ. № 17455.

ძველ შენობებში დადიშკელიანებისა განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ხის ბეღელი, სულ მოხარატებული და შემკობილი საუცხოო ჩუქურთმებით. ოთარი დაგვირდა მის მოცემას მუზეუმისათვის, თუ კი მის გადმოტანას მოვახერხებდით. ჩვენ დროს ეს არ მოხერხდა.

დადიშკელიანების ეზოს ამშვენებს შტოებ - გაშლილი დიდი ქანდარი, რომლის ქვეშ იკრიბებიან როგორც ოჯახობა დადიშკელიანთა, ისე სოფლელები; აქ არის სჯა-ბაასი საზოგადო საქმეებზე, სასამართლო, ფიცი, პირობების დადება, თუ სხვა თათბირი. სურათი იხილეთ, უვაროვისა, გვ. 44, ტაბ. XVII, სურ. 30.

დადიშკელიანების სახლში ჩვენ დროს იყო ორი ძველი საარქეოლოგიო ნივთი:

1. ერთი დიდი ვერცხლის ჩარა, მასსიური, 45 სანტიმეტრი დიამეტრით. ფსკერზე ამობურცული, დასრეტილი ვერცხლის შემკობილება აქვს (იხ. ფოტ. № 17153). ამას ჰქონია ირგვლივ ხუთი მწვანე ძვირფასი ქვა, ჩასმული ამობურცულ ბუდეებში. დ. ბაქრაძის დროს ყველა იყო. ეხლა ორია დარჩენილი. მთელი შემკობილება, როგორც ეტყობა, წინეთ მოძრავი ყოფილა, ამოღება შეიძლებოდა და მერმე შიგ ჩადგმა, მაგრამ ეხლა მიმაგრებულია ფსკერზე თაფლის სანთლით და ვერცხლის ლურსმებით; ირგვლივ ჩარას აქვს სპირალური ჭდეები. გარედან ფსკერზე მხედრული წარწერა მოიპოვება. ყოველი სიტყვა შეუმოკლებლად არის მოყვანილი. თითოეული სიტყვის შემდეგ სამ-სამი წერტილი არის. ნიშნებს დედნისა ჩვენ არ ვიცავთ, მით უმეტეს, რომ დ. ბაქრაძეს ეს დაცული აქვს (გვ. 67 — 68). ჩვენი წაკითხვა მცირედ განსხვავდება დ. ბაქრაძის წაკითხვისაგან:

ქ: ეჰა ცისა და ქუეყანისა დამბადებელო, მამისა ჩუენისა ადამისა მამავო, ლატალისა მაცხოვარო, ჩუენ მიწამან შენმან და

ბძანებითა შენითა გამალლებულმან, მეფემ დადიანმან პატრონმა ვამეყ, და დედოფალთა დედოფალმა პატრონმა ელენემ, ოდეს იმერეთს მეფენი გარდაშენდენ და ძალითა და შეწევნითა შენითა ლისა (1) და შავს ჯიქეთს შუა მეფობა და დაიანობა ჩუენ დავიჭირეთ, და მონღოზილმან თქუენმან შემოგწირეთ ჩარა თვალებიანსი (sic) ესე ჩუენსდა სადღეგრძელოდ და საქმისა ჩუენისა წარსამართებლადა და გასამარჯვებლადა, სულისა ჩუენისა სახსრადა, საოხადა, შვილებისა ჩუენისა გიორგის და ბაგრატიისა და ასულისა ჩუენისა დარეჯანის სადღეგრძელოდ. შენ მოწყალეო მაცხოვარო ლატალისაო, შეიწირე მცირე შესაწირავი ესე.

ხელმოწერილია ხელჩართულად: მეფე ვამეყ მონა შენი.

ეს ჩართული გადმოღებული აქვს დ. ბაქრაძეს (დამატება, № 10).

წარწერა ეკუთვნის ვამეყ მესამეს, დადიანს, გიორგი ლიპარტიანის ძეს, რომელიც მოკლულ იქმნა სვანეთში მე - 17 საუკუნის მეორე ნახევარში, დაახლოვებით 1660 ანუ 1661 წელს. (იხილეთ *Brosset, H. G. II, 1 liv. pp. 274 —280*).

2. მეორე საყურადღებო ნივთი არის **ვერცხლის კოლოფი**, მცირედ მოყვითლული, 31×18,6 სანტ. სიმაღლით 16 სანტიმეტრი, წონით 20 გირვანქა. არეები კოლოფისა დაყოფილია ექვს წახნაგოვან ფიგურად და შემკობილია ზარნიშით და კუბიკური წარწერებით, ფრიად ლამაზი და ნაზი ხელობისა. ზემო ნაწილს კიდევ სამყური ყვავილების აშია უვლის. წარწერები კოლოფის წაკითხული არ არის. ჩვენ მივიღეთ ზომები, რომ ყველა ნაწილი კოლოფისა გადაგველო უკლებად ფოტოგრაფიულად და ჩვენი ხუთი ფოტოგრაფია სრულ წარმოდგენას გვაძლევს ამ კოლოფის შესახებ. წინა პირი სიგრძისა იხ. ფოტ. № 17155, უკანა პირი სიგრძისა იხ. № 17156; ზემო ნაწილი სახურავისა იხ. № 17154; მარჯვენა მხარე განისა იხ. № 17157; მარცხენა მხარე განისა იხ. № 17158. გრ. უვაროვისას მარტო ერთი სურათი აქვს მოყვანილი ამ კოლოფისა (იხ. გვ. 142, 143, სურ. 70).

ეს კოლოფი უნახავთ ერთ-ერთ კოშკში ეწერის საზოგადოები-

1) დ. ბაქრაძეც კითხულობს: „ლისა“. ჩვენის აზრით, აქ შეცდომაა. უნდა წერებულ იყოს: „ლიხსა“. რა კი წარწერაში ნათქვამია, რომ ვამეყი იმერეთის მეფედაც გახდა, ამით ნაჩვენებია იმერეთის საზღვარი.

სა და შიგ ყოფილა ჩადებული სარტყელი, რომელიც თამარ მეფის სახელით მოუნათლავთ. სარტყელი ბოლოს და ბოლოს გამხდარა საკუთრება სამეგრელოს თავადის ნიკო დადიანისა. ის გამოკეპული აქვს გრ. უვაროვისას (იხ. გვ. 144, სურ. 71). უვაროვის გამოკეპვლით, ეს არის გერმანული ხელობის ნივთი, მე - 16 საუკუნისა.

აქ მეტი არ იქნება შევნიშნოთ, რომ ეს ორი საყურადღებო ნივთი, ვერცხლის ჩარა და კოლოფი, ჩვენ უკვე ვიყიდეთ პატრონისაგან ჩვენი თავისუფლების დროს და გადავეცით ნაციონალურ რეზერვს.

3. წინეთ კიდევ, დადიშკელიანის ოჯახში ყოფილა ვერცხლის მანდალის მსგავსი ნივთი. ლამაზი ევროპიული ხელობისა, რომელიც ეხლა დაკარგულად ითვლება, მაგრამ მისი ფოტოგრაფია ერმაკოვის გადმოღებული დარჩენილია, იხ. № 7815. როგორც ამბობენ, ეს საყრჩოლებელი უნდა ყოფილიყო, გერმანული ხელობისა.

4. დადიშკელიანის ოჯახში იყო კიდევ ხის სკივრი ანუ კოლოფი, სადაფებით შემკობილი, დამასკური რიგისა. ამ კოლოფის ფოტოგრაფიული სურათი ხელთ გვაქვს, მაგრამ ის სხვის მიერ არის გადაღებული და ნომერი არა აქვს; კოლოფზე ძევს, ორი, ზემოდ აღწერილი ნივთიც, ჩარა და ვერცხლის კოლოფი.

სოფელი ყურაში.

მახლობლად სოფელ ბარშისა არის სოფელი ყურაში, რომლის პატარა ეკლესია ყოფილა წინანდელი სასაფლაო დადიშკელიანებისა. ეს ეკლესია აწერილი აქვს ალ. სტოიანოვს თავის მოგზაურობაში (გვ. 320 — 321), ხოლო მისი ტყავის სახარება ნაკლული, უნახავს ნიკო მარსს 1912 წელს. ამ სახარებას ჰქონია ორი მინაწერი ტექსტის ხელით; ერთი მარკოზის სახარების ბოლოს:

ამის წრისა სახარებისა / დაწერა პულდ ინაჲ / ხეშტინის ძემნ იურ(ვ)ა და დაიწერა მისი/თა საურავითა :

ოო ღთო მოიკსნე / ინაჲ ხეშტინის ძე / მეუღლე და ძენი / მისნი და შეუხდვენ / ყნი ცუღვანი მოთნი აუნ ::

ლუკას სახარების ბოლოს:

ქეღ ღოო შუე სლითა / ამის წიგნისა მწე/რალი ცღვლი გოი :
მოჰყავს რა ეს მინაწერები, ნ. მარრი სამართლიანად დასძენს,

რომ ქართული ხელნაწერების არსებობა სვანეთში მარტო გარედან შეტანით კი არ აიხსნება, არამედ თვით განათლებულ სვანთა დაკვეთით (იხ. „ხრისტიანსკი ვოსტოკ“, ტ. II, გვ. 5 — 6).

ყურაშის სასაფლაოზე ა. სტოიანოვი აღნიშნავს უძველეს სასაფლაოს დიდ ქვას, რომლის ქვეშ რკინის ნაჭერი ემჩნევაო. ამ რკინის კუბოში, განაგრძობს სტოიანოვი, განისვენებს უძველესი დიდი ოთარი, მესამე მამათმთავარი დადიშკელიანებისა, მაგრამ ხალხს უკვე დაავიწყდა მისი სახელი და ჰგონია, აქ ვიღაც ძველი გოლიათი არის დამარხულიო.

როგორც გავიგეთ, ეს საფლავი შემდეგ გაუხსნიათ. მიცვალებული, კუბოს მავიერ, ორ დიდ ქვაბში ყოფილა მოთავსებული. ქვაბის თავები ერთი ერთმანეთზე ყოფილა მიდებული: ეს ის ქვაბებია, რომელნიც ეხლა დადიშკელიანების ხის სახლის ბალკონის ქვეშ არის დაცული. მიცვალებული მდიდრულ ტანისამოსით და იარაღებით ყოფილა დასაფლავებული.

სოფელი ფხოტრერი.

ფხოტრერი თავი სოფელია ეწერის თემისა. მისი მთავარანგ. ეკლესია ითვლება შტატის ეკლესიად ეწერის თემისა. ეკლესია შედარებით დიდია; აშენებულია თლილის ქვისაგან და იმგვარი ბაზილიკური რიგის შენობაა, როგორც ლატალის საზოგადოების ეკლესიები ენაშისა, მაცხოვარიშისა და სხვა. ცენტრალურ ბაზილიკას სამი მხრიდან, სამხრეთიდან, დასავლეთიდან და ჩრდილოეთიდან ახლავს ეკვტრები, გაერთიანებული შიგნით. შესავალი აქვს სამხრეთიდან, ორ-კამაროვანი, სვეტით შუაზე, და შემდეგ ეკვტრიდან შუა ბაზილიკაში. აღმოსავლეთის მხარე შემკობილია ორის უბით და შუაში ზემოდ მორგვალეზულის ფანჯარით და მისი ორმაგი ჩარჩოთი, ხოლო ეკვტრების ფანჯრების ჩარჩოები ოთხკუთხედიანია (იხ. ფოტ. № 17620). შესავალი კარი, ურთხელის ხიდან გაკეთებული, მოხარატებულია და შემკობილი ექვსი წმიდათა ფიგურით და სხვა საუცხოო ჩუქურთმებით, იხ. ჩვენი კარგად გამოსული ფოტ. № 17144, და აგრეთვე უვაროვისა, ტაბ. XXXVIII, № 66.

კედლები ეკლესიისა სულ მოხატული ყოფილა, მაგრამ ეხლა გაფუჭებულია. კანკელი გადაკეთებულია; აღსავალის კარის გარდა მარცხენა კამარაში მეორე კარი გაუკეთებიათ. ცუდ მდგომარეობაშია შენობა, ინგრევა. ეკლესიაში ჩვენ ვნახეთ:

1. **ჯვარი ხისა**, კანკელის საწინაო, სიმაღლით 3 არშინი და 10 ვერშოკი, განით 1 არშინი და 11,5 ვერშოკი (№ 17141); შედგენილია ვერცხლის ფირფიტებით წმიდათა სახეებისა; ზემოდ მაცხოვარია, ტახტოსანი; მის ქვემოდ ორი წელსზევითი წმიდანია და მთავარ ანგელოზი გაბრიელ, წარწერით: წ~ჲ გ~ლ. უმბოს ქვემოდ: მთავარ ანგელოზი მიქელ: წ~ჲ მ~ქლ. მის ქვემოდ: წ~ა გიორგი; კიდევ ქვემოდ: ორი მთავარ ანგელოზი; მარჯვენა და მარცხენა მკლავებზე აგრეთვე მთავარ ანგელოზები და წ~ა გიორგი ცხენით და ორი სხვა წმიდანი. საზოგადოთ ხელობა დაბალია; საუკეთესო ფირფიტები პირველ ორ მთავარ ანგელოზის არის და არა წ~ა გიორგისა, როგორც შენიშნავს გრ. უვაროვისა (გვ. 180¹).

2. **თავი ხატი ეკლესიისა მთავარ ანგელოზთა**, ფრიად დიდი, სიმაღლით 2 არშინი და 4 ვერშოკი, განით 1 არშინი და 6 ვერშოკი (იხ.ფოტ. № 17143). ძლიერ ცუდათ არის დაცული: მთავარ ანგელოზ გაბრიელის ტანი თითქმის მთლად მოშლილია; მიქაელ, მარცხნივ, უკეთ არის შენახული; წარწერები ლამაზი ასომთავრულით: წ~ი მ~ქლ, წ~ი გბრლ. მთავარ ანგელოზთ მედალიონი მიაქვთ ქრისტე ემმანუელისა. მთავარ ანგელოზები წარმოადგენილნი ყოფილან მდიდრულ სამეფო ტანისამოსებით და საზომებით ხელთა. ეზო და ნიშნები ლამაზის ორნამენტით არის შემკობილი; აშიები, რომბ - ლურსმული, ეხლა შეიცავს რვა მედალიონს წმიდათა, ასომთავრულის წარწერებით: ქრისტე, იოანე ნათლის მცემელი, წ~ა ანდრია, (ღეთის მეტყველი), წ~ა პავლე. მათე, ლუკა. ხატი მე - 14 საუკუნ. უნდა იყოს.

3. **ჩარდახი ხატებისა**. წინა ხატი მოქცეული ყოფილა ჩარდახში, კანკელის წინ, მაგრამ ეხლა ჩარდახი სულ დაშლილია; ის ისეთი ფორმის ყოფილა, როგორც ლახუშტის ეკლესიის ჩარდახი: თავი გუმბათის მსგავსი აქვს, სვეტები ლურსმული ორნამენტებით და წმიდათა მედალიონებით არის შემკობილი, რომელთა შორის დარჩენილნი არიან: მაცხოვარი მთავარ ანგელოზებითურთ, წ~ა გიორგი და კიდევ მთავარ ანგელოზნი, სრულის ტანით და წარწერით: წ~ჲ გ~ი, მთავარ ანგელოზი. ამის ქვეშ წარწერაა:

წ~ო მთავარანგელოზო
შ~ე მ~ქალ თუმანი ა~მნ.

ჩარდახი მსხვილი მძივის მარცვლებით არის შემკობილი; ერთი მარცვალი დიდი მინისა შიგნით შემკობილია მხატვრობით.

აქ ყოფილა კიდევ მეორე ჩარდახი ამგვარივე სახისა, მაგრამ კიდევ უფრო დაშლილია და მისი სვეტები სასანთლებად გადუქეთებიათ.

4. **ხატი მთავარ ანგელოზთა** მიქელ და გაბრიელისა, ვერცხლისა, მოოქრული, ნაქედი, 44×35,5 სანტ. მთავარ ანგელოზთ მოაქვთ მებალიონი ქრისტესი (იხ. № 17135); ზემოდ მხედრულად სწერია: ქ : მიქაელ : და გაბრიელ : ეს ხატი გაკეთებულია წინა ხატის კომპოზიციის მიხედვით, მაგრამ ერთობ ტლანქია, როგორც ყველა ხატი ლევან II დადიანის დროისა და მისი ბრძანებით დამზადებული და შეწირული. ფიგურები, ჩაცმულობა, ფრთები, ყველაფერი ულახათაა; ფონი, ბალახის მაგიერ, რაღაც ჯოხების მაგვარი ხახებით არის უშნოდ შემკობილი. თანამედროვე აშია დაცულია მარჯვნივ და მარცხნივ მხვეველი მცენარის სახისა, ხოლო ზემო აშია შესდგება სხვა ხატების აშიის ფრაგმენტებისაგან და შუაში წარმოდგენილია საკმაოდ ლამაზი თავის ფიგურა წა ვლასესი, ასომთავრული წარწერით: წა ვლასე. ქვემო აშიაც ფრაგმენტებისაგანაა შემდგარი და ორი ნაჭერი რომბ - ლურსმული ორნამენტის არის, მათ შორის წარწერის ფრაგმენტი სხვა ხატისა:

... ეფთმესი და წინ ...

... ამანის ძე ...

... ჯოხის [ძე] (= ჯოჯხისძე).

მეორე გვერდზე ხატისა მხედრული ვრცელი წარწერა ლევან II დადიანისა, რომელიც მოყვანილი აქვს დ. ბაქრაძეს (გვ. 61 — 64). და რომელიც ჩვენ ფოტოგრაფიულად გადმოვიღეთ (იხ. № 17136). წარწერა შეიცავს 36 სტრიქონს; ყოველი სიტყვის შემდეგ სამ - სამი წერტილია, რომელსაც ჩვენ არ ვიცავთ (დ. ბაქრაძეს დაცული აქვს). როგორც ფოტოგრაფიაზე სჩანს, სამ ადგილას ვერცხლის ფურცელი ამოტეხილია ცოტ-ცოტად და ამათი წარწერა დაკარგული. სხვა იკითხება ასე:

ეტლნო ღთისანო, საყდარო საშინელო, ცეცხლნო, სულად სიტყუითა კაცთა მეოხად შექმნილნო, ბრძანებითა საღთო ამის ყოფითა მორტყმულნო, მიხაილ ძალით, მთავარნო, გაბრიელ ქალწულისა ხარებითა კაცთა ღთისა, თქუენ, რომელნი წამისწოფითა ღთისა ბრძანებასა უხილავად ძლიერებითა უმჯობესსა განაგებთ, რომელნი სცავთ ცასა და ქუეყანასა ფრთითა თქუენითა, მხოლო აწ მეცა მაჩრდილეთ მეოხება თქუენი, მე დადიანსა ლევანს, მთა-

ვარანგელოზო მიქაილ და გაბრიელ! სახელითა ღთისათა და ძლითა და შეწევნითა შენითა ჩუენ, კელმწიფემან დადიანმა პატრონმა ლევან, მოველაშქრენით მეფესა ალექსანდრესა და მის ძმას მამუკაზედა და მოვედით ქუთაის ციხის საბრძოლად, თავად მეფე, სრულ იმერელნი და სვანი ლეტებელნი და საფარ - ფაშის მეთოფეები ბევრი ახლდა, და ციხესა და ჯებირშიდან იდგენ. ჩუენ სავდელით და სოფია წმიდის საყდარი მეთოფებით ავეს... გრებინა. უყავით ღამით იერიში და საყდარი წავართვით. რაცა მეომარი მეთოფეები იდგა, ყველა გამოვასბით. ჯებირს გარეთ ორი დიდი ქვის პალატი იყო ძველითგან ნაშენები და ის მეთოფეთა და მეომრის კაცით ავესო და გაემაგრებინა. სოფია წმიდის საყდართანა დიდი ზარბაზანი მივიტანეთ და იქიდალმა დაუწყეთ სროლა და ცემა იმ ქვის სახლებსა, და დავამტრიეთ ზარბაზნებითა, და მრავალი კაცი შიგ მდგომნი დავხოცენით. მერე იერიში უყავით და იქით მეფემ გამოაშველა ლაშქარი, დაუშინეს ერთმანერთსა თოფითა სროლა და საკვირველი ომი შეიქნა, მრავალი კაცი დაიხოცა იქითაცა და აქითაცა. იქით მოკვდა თავადი და აზნაურიშვილი : გიორგი ლორთქიფანიძე, ელიზბარ ლოლაძე, ორი ძმა ახულედიანი ... და კვირიკე, სხუა ზოგი დაიხოცა და ზოგი დაიკოდა, და წავართვით ის ქვის პალატები ... (ციხეზედანს ... (ზარ)ბაზნები ვერ მიუტანეთ, მისატანი ალაფი არა გვექონდა. წამოვედით დაბლა რიონის ... (პირ)სა დავდეგ(ით) ... სასახლის ქვის სახლებს დაუწყეთ ზარბაზნებითა სროლა და ცემა. დავამტრიეთ ის ახალ(ი) ... ქვის პალატი, თუით ალექსანდრე მეფისაგან აშენებულნი, გაუსივეთ ლაშქარი გალმა ქუთაისის ქალაქსა, დავხწვით და მოვაოხრეთ, მრავალი იმოვეს, და წამოვედით გამარჯვებული, მოვედით ოდიშს ძიგურს და ერთი კვირე ა ოსულა ... ე ვქენით ილდარი, ცხენის წყალს შემოვიღამეთ. ის ღამე ვიარეთ და გათენების დროს ... სასახლესა და ქალაქს, უწინდლისაგან ოთხი და ხუთი ზომა საშოვარი ალაფი და ტყვეები ვიშოეთ. რომ ლაშქარი ძლივ დაერივა, და წამოვედით გამარჯვებული, შევასვენეთ ლაშქარი და ცხენი და კიდევ გავილაშქრენით იმერეთზედ თვესა თებერვალსა და მივედ ... ურიას აჯამეთს, დავსწვით და ავაოხრეთ, მივედ(ით) ... ჩხარის ქალაქსა და ... და იქ დავდეგით და სოფლები და ნაშ... რულ დასწვეს და ააოხრეს სქანდა მ...სასა... დავსწვით ვარდის-გორა და ჩიხორი ქალაქი და ესკა...დეთ არგვეთს რუთ...ს ... ძისა ... აახლეს დავდეგით და იქიდალმა ჩუენმა ლაშქარმა სრულ არგვეთი და ქალა-ტყეს (რაც) სასახლე და სოფ-

ლები იყო დაუწვავი და აუოხრებელი არა დააგდეს რა. აქიდალ-
მან ავიყარენით და თერჯოლს პათთაც და გოფანთოს მხეიძის სასა-
ხლეს დავდეგით, და იქიდალმა, სადაც ლაშქარი მიუწვევდა, დაუ-
წვავი და აუოხრებელი არ დააგდეს რა. წამოვედით გამარჯვე-
ბული და ნაშოვრით სავსე, რომ ლაშქარი ვერ დაერივნეს, ბალა-
ხოვანზე რიონს გამოვედით და ქუთაის ციხიდალმა მეფე და
სრულ იმერელი ლაშქარი შეყრილი თვალთ გვიმზერდენ, მისის
თემისა და ქვეყნის ამოწყვეტას ხედევდა, იმდენი სანაშოვარის
ტყეების ჟღივლი ყურით ესმოდა, მაგრამ ციხიდალმა თავი არ
გამოყვეს და ვერცარა დაგვაკლეს, ასე შევარცხვინეთ და წამოვე-
დით ოდიშს გამარჯვებული მას ჟამსა, ოდეს მოვატყედინეთ ხატი
ესე, ოდეს იმერეთიდალმა მოვედით გამარჯვებული, გამოვგზავ-
ნეთ და დავასვენეთ ტაძარსა შენსა ვხსტრელსა და ალაგსა და თე-
მსა ეცერსა ხატი ესე მთავარანგელოზისა, ქორონიკონსა სამას ოც-
დაათოთხმეტსა (= 1646).

5. ხატი იესო ქრისტეს ნათლის ღებისა, ვერცხლისა, მოოქრუ-
ლი, ნაჭედი, 63×41 სანტ. ისეთივე ტლანქი ხელობისაა, როგორც
წინა ხატი; შეწირულია იმავე ლევან II დადიანის მიერ (იხ. №
17133), მაგრამ კომპოზიცია ხატისა რთულია და ძველი. ზემოდ,
ლენტის ქვეშ, რომელიც კამარის მსგავსად ხელთ უჭერიათ მთავარ
ანგელოზებს, წარმოდგენილია მაცხოვარი წელსზევითი. მას მარც-
ხენა ხელში სახარება უჭირავს, მარჯვენა ხელით აკურთხებს; მაც-
ხოვარს აწერია ასომთავრულით: იესო ქრისტე, ხოლო მთავარ ან-
გელოზებს: მიქელ და გაბრიელ მათავარ (sic) - ანგელოზნი. ქვე-
მოდ წარმოდგენილია იორდანეს მდინარე, რომელშიაც მოსჩანან
თევზები. იორდანეში სდგას ქრისტე და მცირედ მოხრილია იოანეს
მიმართ, მარცხნივ, რომელიც ხელს სდებს მას თავზე. მარჯვნივ მას
მსახურებს ორი ანგელოზი. ზემოდან, ქრისტეს თავზე ჩამოდის სუ-
ლი წმიდა ტრედის სახით. მთელს სცენას წარწერა აქვს:

ქ . აქა ნთალს (sic) ილო ქრისტე.

მარცხნივ იოანე ნათლისმცემელისა ასომთავრული წარწერაა:

მცხოვა	მაცხოვა-
რო .: შეწიე	რო (1), შეეწიე
ორსვე ყო	ორსავე ყო-

1) აქ აღარ ვიცავთ უმართებულო მართლწერას ღედნისას.

ფას :	ფარი	ფას ფრი-
ად (sic)	ცოდვ	ად ცოდ-
ილს :	ოქო	ვალს ოქ-
რო მაჭ		რო მჭე-
ედელს :		დელს
ბეჟენ		ბეჟანს
ს :	წიქრ	წიქ-
ის ძეს		რის ძეს.

ზემოდ, მაცხოვრის და ნათლის ღების სურათების შუა, მხედ-
რული წარწერაა:

უჰა დაუსაბამო დაუსრულებლო ღთო ცისა და ქუეყნის დამწ-
ყებელ დამარსებლო მაცხოვარო წალენჯიხისა ჩვენ ცვაფარვა-
თა შენთა მონდობილმან და მოსაემან სიწმინდისა შენისამან და-
დიანმან ლეონ დაგასვენეთ ეცერს ჩვენდა სადღეგრძელოდ და გა-
სამარჯვებლად და საოხად სულისა ჩუენისათჳს. ამინ.

აშიეები ხატისა სხვა და სხვა გვარია და მრავალი მათი მედალი-
ონი სხვა და სხვა დროის და ხელობის არის. საუკეთესო არის ორი
მთავარ ანგელოზის ფიგურა, ზემოდ მარჯვენა და მარცხენა აშიებ-
ზე, წარწერებით: მიქელ ანგელოზი. გაბრიელ ანგელოზი. შემდეგ
კიდევ ერთი ფიგურა მარცხენა აშიაზე, ქვემოდ, რომელსაც აწერია:
„გუე საკურელთ მოქმედი“. სხვა მედალიონებზე წარმოდგენილნი
არიან მაცხოვარი (სამჯერ). ღვთის მშობელი. წა გიორგი წარწე-
რით: წა გუი ზღდრისა; და სხვა.

ხატი შემკობილია ძვირფასი ქვებით. ზემოდ ორი ქვა მინით
არის დაფარული და ერთზე წარწერა მოსჩანს.

6. ხატი მაცხოვრისა, 72X54 სანტ. ყოფილა წამლით დახატუ-
ლი, მაგრამ მხატვრობა ეხლა მოშლილია; დარჩენილია ზემო ნაწი-
ლი პერანგისა, საუცხოოდ შემკობილი ნიშბი ჯვარის სახედ და ასე-
თივე ნაზად შემკობილი აშიეები, ბალახ-ყვავილოვანი; ნიშბი კიდევ
გამშვენებულია ცხრა ძვირფასი ქვით (იხ. ფოტ. № 17131). წარწერა
სახელისა ბერძნული ასოებითაა. ხელობა მე - 12 — 13 საუკუნის
არის. ქვემო აშიაზე სამ-სტრიქონიანი წარწერა მოიპოვება:

1. ქ : არსო : თვითებით (sic) მყოფობისთვის (sic) ღო : სჯულთა :
შენთა : მტკიცედ : მპყრობლისა : მეფეთა : მეფისა : დიმიტრის
ა (1) : სკლისა მუფისა : და მეფეთა : მზისა : გუის : დისა :

1) აქ ორი წერტილი თავის ადგილზე არ არის; უნდა იყოს:
დიმიტრის : ასკლისა :

2. სულტანთა : სძლისა : რუსუნ დედოფლისა : სამსახურებლად : შენდა : შემზადებულნი : ნივთნი : ვინათგუნ : უმნ : არ დარსცნა : სრკლებად : ჩემ : გაზრდილისა :
3. მათის : და : ლმობით : მგნბელის : გვის : ასკლის : დედოფლისა : რკსდანიგუნ : სარკლ (sic) : ქმნილნი : მითვალენ : მეოხ მუნ : მათმუნ : მკვიდრ (sic) ყვფად (sic) : სკვევისა .:

მართლწერა სიტყვებისა წარწერაში ზოგჯერ სრულიად შეუსაბამოა: ასო ი - ნის ხმარება კ - ს შემდეგ პირველი სტრიქონის ორს სიტყვაში და მესამის ერთს სიტყვაში; „სარკლ“ „სრულ“-ის მაგიერ მესამე სტრიქონში; „ყვფად“ „ყოფად“-ის მაგიერ იქვე. რაც შეეხება კ - ს ხმარებას უ - ის მაგიერ, ეს ჩვეულებრივია, ვინაიდან აქ იგულისხმება გამოშვებულად ი - ნი. წარწერის დამწერი სვანი უნდა იყო.

ეს წარწერა დ. ბაქრაძეს გადმოუღია ხელით (იხ. დამატება, № 9) და მოჰყავს მისი სრული რუსული თარგმანი, არა ჯეროვანი. დ. ბაქრაძე თვით ამბობს. აზრის აღდგენა უკანასკნელი სამი სტრიქონისა ძნელიაო (იხ. გვ. 66). ბაქრაძის წინეთ წარწერა დეკანოზ ქუთათელაძის მიერ მიწვდილი ბროსემ დაბეჭდა შეცდომებით (Rapp. X, გვ. 61). ა. ხახანაშვილს აგრეთვე დაბეჭდილი აქვს ტექსტი წარწერისა, მაგრამ შეცდომებით და რუსული თარგმანი არ მოჰყავს (იხ. გვ. 39). სხოლასტიური სტილი წარწერისა მართლა აძნელებს აზრის გაგებას. მაგრამ ჩემთვის ერთი აშკარაა, რომ წარწერა თამარ მეფეს ეკუთვნის, თუმცა ის თავის სახელს არ იხსენიებს. აზრი ყოველ შემთხვევაში ასეთია: მეფეთ მეფის დიმიტრის (დიმიტრი I, დავით აღმაშენებელის ძე) ასულს და დას მეფისა და „მეფეთა მზისა“ გიორგისა (იგულისხმება გიორგი მესამე, თამარის მამა) სულტანთა სძალს, რუსუდან დედოფალს (ის იყო მეუღლე ხორასნის სულტანისა). შეუმზადებია ამ ხატის ნივთნი (მასალა). მაგრამ სიკვდილის გამო აღარ დასცალებია ხატის დამთავრება. ამის შემდეგ რუსუდანის მიერ აღზრდილს (ესე იგი თამარ მეფეს; თამარი მართლა მისი აღზრდილი იყო), და მის ლმობით მომგონებელს, გიორგის ასულს (თამარი ხომ გიორგი მესამის ასული იყო), სრულ უქმნია თავის მამის დის. რუსუდან დედოფლის, დაწყებული საქმე: ხატი დამთავრებია, შეუწირავს ეკლესიისათვის და მაცხოვარს სთხოვს: „დედოფლის რუსუდანისაგან მითვალე ეს შენ, მისმა მეოხმან. მკვიდრ ყოფად მისა სუფევისა“-ო. ეს საერთო აზრი ჩემთვის ცხელია და თუ ტექსტში ეს ნათელი არ არის, ეს მისი ბრალია, რომ სი-

ტყეები გადასმულია: ორი სიტყვა მესამე სტრიქონისა: „დედოფლისა რუსუდანისაგან“ უნდა გადატანილ იქმნას სიტყვის შემდეგ „სრულ ქმნილნი“ და მაშინ აზრი ცხადი იქნება. და წარწერა უქარაგმოდ და ზოგიერთი შეუსაბამო ორთოგრაფიის გასწორებით ასე უნდა წაეკითხოთ:

არსო თვთებით მყოფობისათჳს. ღმერთო. სჯულთა შენთა მტკიცედ მპყრობელისა, მეფეთ მეფისა დიმიტრის ასულისა, მეფისა და მეფეთა მზისა გიორგის დისა. სულტანთა სძლისა. რუსუდან დედოფლისა, სამსახურებლად შენდა შემზადებულნი ნივთნი, ვინათგან ჟამმან არ დასრსცნა (ესე იგი: არ დააცალა) სრულებად, ჩემ გაზრდილისა მათის და ღმობით მგონებელის (მომგონებელის), გიორგის ასულის, სრულ ქმნილნი. დედოფლის რუსუდანისაგან მიითჳალენ მეოხმან მათმან მკვდრ ყოფად სუფევისა.

7. ხატი ღვთის მშობლისა, 69×48 სანტ. ყოფილა წამლით დახატული. მხატვრობა ეხლა სულ მოშლილია. დარჩენილია ზემო ნაწილი პერანგისა, ნიშბი და აშიები სრულიად ისეთივე საუცხოო ხელობისა. როგორც წინა ხატი. ამიტომ იმავე მე - 12 -- 13 საუკ. უნდა ეკუთვნოდეს. (იხ. № 17132). წარწერა სახელისა: დღღ ღსა.

8. ხატი მაცხოვრისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა. ნაქედი. 67×49 სანტ. ძლიერ დაზარალებულია; მაცხოვარი წელსზევითია. მაკურთხეველის მარჯვენით: მარცხენაში სახარება უნდა სჭეროდა. ეხლა მოშლილია. მოშლილია აგრეთვე სრულად პირის სახე და აქ ცარიელ ადგილს ჩაუდგამთ პატარა ვერცხლის ხატი მაცხოვრისა ტახტოსანი (იხ. № 17134). ნიშბი ჯვარის სახისა შემკობილია ორის ძვირფასი ქვით. ფონი ჭადრაკის მსგავსია ჯვრებითურთ. ხოლო ზემო ნაწილი ბალახოვანი ზღართულებით არის შემკობილი, ფრიად კარგი ხელობისა, მე - 12 — 13 საუკუნისა. ზემოდ. შუაში ტახტის წემზადებაა, კუთხეებში ღამაში „დრობნიცები“. მარცხნივ და მარჯვნივ ნიშბისა, კუთხეებში. მედალიონები ყოფილა წმიდანებისა. ალბათ დედა ღვთისა და იოანე. მაგრამ ეხლა ცარიელია. წარწერა სახელისა ბერძნულია „დრობნიცებში“.

9. დასაკეცი ხატი - სანაწილე, 32×26 სანტ. მრავალის ნაწილებით და მინიატურული. ეტრატზე დახატული სურათებით, რომელნიც შუშებით არიან ზემოდან გადახურულნი. ისე როგორც ენაშის ჯვარი, ჩვენ მიერ ზემოდ აღწერილი. შიგნით ხატი დაყოფილია მარმარილოს ნაჭრებით; უჯრედებში მინიატურებია, ეტრატის ნა-

ქრებზე დახატული ფერადებით; ხოლო ზოგიერთ უჯრედების კუთხეებში მოსჩანან ოქროს ბასმებზე ფიგურები თითო-თავიანი არწივებისა. მინიატურებიდან ესლა დაცულია მხოლოდ: ხარება, იერუსალიმში შესვლა და იუდას ამბორი. სხვა დაკარგულია. ა. სტოიანოვის დროს აქ ყოფილა კიდევ ამაღლება და ჯვარცმა (გვ. 326); სხვა ფიგურები მას არ შეუნიშნავს. გარედან ეს ნაწილი შეძერწილი ყოფილა თხელი ოქროს ბასმით, ზედ გამოსახული ტახტოსანი მაცხოვრის სურათებით, არწივებით და გრიფონებით, მაგრამ ესლა ყველა ეს გაფუჭებულია და აქა - იქ ნაფლეთებია დარჩენილი. სამწუხაროდ ფოტოგრაფიაზე არ გამოვიდა ისიც, რაც დარჩენილია ამ ერთს დროს შესანიშნავი ლამაზი ნივთისაგან, უსათუოდ მე - 11 — 12 საუკ. (იხ. № 17140). სვანები ამ ხატს ეძახიან **მოჩქილ** (ესე იგი მოციქული). ჯვრები და ფიგურები უჯრედებისა ზოგჯერ მოცულია წვრილი მარგალიტებით და სხვა ქვებით. გრაფინია უვაროვისა ამ ხატს მოკლედ იხსენიებს და ბიზანტიურ ხელოვნების მე - 11 საუკუნის ნაშთად ხადის (გვ. 181), მაგრამ ეს უფრო კათალიკური ხელოვნების რიგისა უნდა იყოს. რასაც მოწმობს სტოიანოვიც, რომელსაც ამ უჯრედებიდან ორი ეტრატის ფრაგმენტი გამოუძვრია: ლათინურის წარწერით, მაგრამ გადმოღება, სამწუხაროდ, ველარ მოუსწრია (გვ. 326).

10. დასაკვიც ხატი - კარედი, ნაწილებითურთ, რომელიც სულ მოშლილი და გაფუჭებულია. როგორც ეტყობა, შუა ნაწილში წარმოდგენილი ყოფილა ვედრება, და კარებზე მთავარ ანგელოზნი, ვინაიდან დარჩენილია ასომთავრული წარწერები: დ~დღა ღ~თჲ. წ~ჲ მ~ქლ გ~ბრლ მთვრანგელოზი. ხატი მოცული ყოფილა ოქროს თხელი და ლამაზის ბასმით მე - 12 საუკუნისა, მაგრამ დარჩენილია მხოლოდ ნაკლები წარწერა ზურგზე და გარეგანი შეძერწილობა კარებისა, ოქროთი დაფერილის ვერცხლის ფურცლისა, ჯვრებით და სხვა ორნამენტებით შემკობილი (იხ. № 17138).

ეს საყურადღებო წარწერა ხელით გადმოუღია დ. ბაქრაძეს (იხ. დამატება № 3), მაგრამ არ გაურჩევია; შენიშნავს მხოლოდ, ვილაც „გაბრდუხანი“ იხსენიებოა შიგ (გვ. 65). ა. ხახანაშვილი სრულად არჩევს წარწერას, მაგრამ ბევრ სიტყვებს და ასოებს უმსტებს, რომელნიც არ მოიპოვებინ არც ჩვენამდის მოღწეულს ტექსტში, არც დ. ბაქრაძის მიერ გადმოღებულში და არც საკმაოდ ადგილი სჩანს მათთვის ფირფიტაზე და ტექსტის არეში. ამას გარდა, მიმატებულ სიტყვებს და ასოებს ფრჩხილებით არ აღნიშნავს. ამიტომ ჩვენ ჯერ მო-

[მუ]ლო, ქანანელისაებრ [გილაღა]-
[ღ]ებ, მეძავისაებრ ვცრე[მლი],
რაძთა (ანუ რაძთაჲ) მასმინე მე კმაი შენი : „მო-
ვედით კურთხეულნო მამი[სა]
ჩემისანო“, დღესა დიდებით მოს-
ლვისა შენისასა, ფრიად ცოდვილთა :
ტაებღა ... ბურღუხანს და
ძე ს[ა] ... გ[იორგის?]
თა
მ[არს?]

ა. ხახანაშვილი განმარტავს, და ჩვენც ვფიქრობთ, ამ წარწე-
რაში იხსენიება ბურღუხან დედოფალი, გიორგი III მეუღლე, თამარ
მეფის დედა, და ტექსტის ბოლოშიც შეიძლება თამარი იგულისხმე-
ბოდეს. ყოველ შემთხვევაში ხატი მე - 12 საუკუნის არის.

11. **ხატი იონა წინასწარმეტყველისა.** ასე მესმის მე ამ ხატის
წარწერა: წ~ი ი~ოა; ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი,
67×52 სანტ. ხელობა არა ურიგოა, მაგრამ ცუდათ არის დაცული (იხ.
№ 17137). სახე მისი მხცოვანი კაცის არის; სამოსელი ძველი ებ-
რაული; იონა წარმოდგენილია სრულის ტანით, ნოხით ფეხს ქვეშ;
ფონი ბალახოვანია, მცირე რელიეფით; აწიები რომბ - ლურსმული,
ზემოდ სულ მოცილებული აქვს, ნაწილობრივ მარცხნივ და ქვემო-
დაც. ორ სანახევროდ შერჩენილ მედალიონში მარცხნივ წ~ა გიორ-
გია: წ~ა გ~ი; მარჯვნივ: წ~ა დ~ე; ქვემოდ მოსჩანს ასოები ძმ
(ალბათ: კვირიკე). ამის ქვემოდ, მარცხნივ წინასწარმეტყველისა,
წარმოდგენილია ფრიად დაზარალებული მავედრებელი ფიგურა;
ძნელი გამოსაცნობია, მეფეა თუ დიდებული. ხატი მე - 14 — 15
საუკუნის უნდა იყოს.

12. **ნარჩენი კარელი ხატისა,** რომელიც ყოფილა წამლით და-
ხატული და რომელიც ეხლა სულ მოშლილია. წარწერებიდან სჩანს,
რომ ზემოდ წარმოდგენილი ყოფილან: წ~ა ნკლზ, წ~ა ბ~სლი;
მთავარ ანგელოზები: მიქ~ლ, გ~ბრლ. ეხლა ამ კარედზე მოთავ-
სებულია ცხრა პატარა სხვა და სხვა ხატი. ეს ყველაფერი ერთად
გადმოღებულია ფოტოგრაფიაზე. იხ. № 17139. ზემოდ მაცხოვრის
პრევალი მედალიონია; ქვემოდ მთავარ ანგელოზ გაბრიელისა, მა-
რცხნივ ღვთის მშობელი, ბერძნულის წარწერით სახელისა; კიდევ
ქვემოდ: სამი პატარა ხატი წ~ა გიორგისა, სრულის ტანით, ხმლით
და ფარით, და ერთიც ამავე სახით წ~ა დემეტრესი. შემდეგ კიდევ

ხატი ღვთის მშობლისა ჩჩვილელი და მაცხოვრისა, წელსზევითი. ყველა ჩვეულებრივი რიგის არის, არა ულამაზო.

13. ვერცხლის ფირფიტა, მოოქრული, რომელზედაც წარმოდგენილია წა გიორგი, წელს ზევით, ჯვარით ხელში; თმა მსხვილ ხუჭუჭებად დაწყობილი აქვს; წარწერა სახელის ასომთავრულით: წა გ. (იხ. № 17142). ხელობა ურიგო არ არის.

14. ფირფიტა ვერცხლისა, რომელზედაც წარმოდგენილი არიან: მაცხოვარი სრულის ტანით და წა დიმიტრი, წარწერით: წი დ. ტლანქი ხელობის არის (იქვე, № 17142).

15. ჯვარი გამოსახვენებელი, ვერცხლისა, ხეზე დასარქობ ტარითურთ. წინა პირზე წარმოდგენილია ჯვარცმა, ბოლოებში, მარჯვენა და მარცხენა, მედალიონებია: ღვთის მშობლისა და იოანესი. ზემოდ და ქვემოდ მთავარ ანგელოზთა. ჯვარი მე - 17 საუკ. უნდა იყოს (იქვე, № 17142).

16. ზარი, პატარა, 15 სანტიმეტრი სიმაღლით, რომელსაც ლათინურად აწერია:

NICOLAUS.

მეორე, უფროსი, ზარი, უწარწერო. გატეხილია.

17. ნალბაქი ვერცხლისა, 33 სანტიმეტრი დიამეტრით, რომელზედაც ხელჩართულად აწერია: „ლევან“. ეს ხელჩართული ლევან II დადიანის არის, მე - 17 საუკუნისა. შემდეგ სხვა მხედრულით აწერია:

ქ : ესე : ნალბაქი :: წულუკიდის :: ქალის :: თეთრუასი :: არის .

წინა პირზე კიდევ დაფხაჭნილი, ვულგარული მხედრულით აწერია:

ღმერთო : გურჯვეს (sic) : დადიან : ლევანის : ძის : წყალობა : მე : მიბოძეს : სუვიმონის : ქანცხელიანის : თავი ანგელოზი .

18. დ. ბაქრაძე აღნიშნავს კიდევ საყდარში, დიდ ორ-არშინიან სპილენძის საყვირს, რომელიც ჩვენ არ გვინახავს. ალ. სტოიანოვს აქ უნახავს კიდევ ორი ფურცელი, ლათინურად დაწერილი (გვ. 326); ესაა აღარ ზიანს, ისე როგორც მრავალი ეტრატის დაწერილი ფურცლები, რომელთაც დ. ბაქრაძე იხსენიებს (გვ. 64).

ფარის თემი

საზოგადო საზე ფარის თემისა იხ. ფოტ. № 17457.

სოფელი სუფი.

ფარის თემის სოფელ სუფში ძველი ეკლესია არის, ქვისა, **წმიდის გიორგის** სახელზე, მაგრამ ისე დაძველებულია, რომ ყოველი მხრიდან ბოძები აქვს შეყენებული; წირვა-ლოცვა შიგ ალარ არის. ხატები და ჯვრები ჩვენს იქ ყოფნის დროს ერთ კუთხეში იყო მიყრილი მიწაზე და ირგვლივ ხეები ჰქონდა მიჯრილი, ვინიციობაა, თუ ეკლესია ჩამოინგრა, ხატები არ დაიღწეოსო. ჩვენ თითოულად კარში გამოვიტანეთ ნივთები, იქ გავშინჯეთ და გადმოვიღეთ ფოტოგრაფიით. ეკლესიის კედლები გარედ და შიგნით მოხატული ყოფილა; მხატვრობაც გაფუჭებულია. თაღზე, შიგნით, მოსჩანს მაცხოვარი. ჩრდილოეთის კედელზე ყოფილა წარმოდგენილი მაშენებელი ეკლესიისა, ქართულის ტანისამოსით. კანკელი ქვისაა, სამის კამარით და სვეტებით. გარე კედლების მხატვრობა სულ მოშლილია და ნაშთებიდან სჩანს, რომ აქაც ამირანის და სხვა ზღაპრული სიუჟეტები ყოფილა წარმოდგენილი; შესავალი კარი, დასავლეთით, ხარატოვანია. შემკობილი მრავალის სუცხოო ჩუქურთმებით (იხ. ჩვენი ფოტ. № 17149 და უვაროვისა, ტაბ. XXXVIII, 65). სხვათა შორის, აქ ათი ჩუქურთმიანი რგოლია და ერთში ასომთავრული წარწერაა:

წო გ~ი მ~ოხ	წმიდაო გიორგი, მეოხ
ეყ~ვ წ~ე ღ~თი	ეყავ წინაშე ღვთი-
სა სოვლს	სა სულს-
ა გაბისსო	ა გაბისსო-
ჟსა ან.	ჟსა, ამინ.

ეკლესიაში ჩვენ ვნახეთ:

1. ჯვარი, დიდი, კანკელის საწინავე; სიმაღლით 3 არშინი და 10 ვერშოკი, განით 1 არშინი და 8 ვერშოკი (იხ. № 17151); შეძერწილია ვერცხლის მოოქრული ფირფიტებით წმიდათა სახეებითურთ, მაგრამ ქვემო ნაწილზე ჯვარისა ფირფიტები სულ მოძარცულია. საუკეთესო ფირფიტა არის ზემოდ, რომელზედაც წარმოდგენილია

მაცხოვარი ტახტოსანი, წარწერით: ი~ვ ქ~ე. დანარჩენი ფირფიტები პატარაა და მათზე წარმოდგენილნი არიან: მთავარ ანგელოზნი, ღვთის მშობელი, წ~ა გიორგი და წ~ა დიმიტრი. უმბოს შუაში დატულია ერთი დიდი ძვირფასი ქვა. თავისებურ თვისებას ამ ჯვარისა წარმოადგენს მისი გვირგვინი ზემოდ, რომელიც სავსებით სვანურ ქეჩის ქუდს გამოსახავს, შეკეცილი კალთებით და ამ კალთებზე წარმოდგენილნი არიან წმიდათა სახეები, წელსზევითნი.

2. მეორე ასეთი ჯვარი, სიმაღლით 2 არშინი და 12 ვერშოკი, განით 1 არშინი და 3 ვერშოკი. ეს ჯვარი ეხლა თითქმის სულ მოძარცულია და შერჩენია მხოლოდ უმბოს ზემოდ ერთი ოქროთ დაფერილი ვერცხლის ფირფიტა, ღვთის მშობლის სურათით ვედრებისა და წარწერით: დ~ა ღ~სა. მის ქვემოდ, იმავე ფირფიტაზე მთავარ ანგელოზია, წარწერით: წ~ა გ~ბრლ; მეორე მთავარ ანგელოზი, მიქელ, დატულია უმბოს ქვემოდ, წარწერით: წ~ა მ~ქლ. მარცხნივ უმბოსა არის „წ~ა ა~ე“, მარჯვნივ ფიგურაზე მოსჩანს მხოლოდ სიტყვა „წ~ა“. უმბოს მარჯვენა კუთხეში სწერია: „ელენე“. სურათი აღარ არის. დარჩენილი ნაწილებიდან სჩანს, რომ ჯვარის ფირფიტები ლამაზი ხელობის ყოფილა (იხ. № 17128).

3. ჯვარი, კანკელის საწინავე, მაღალი მაგრამ არა ისე ფართო მკლავებით, როგორც ჩვეულებრივი. სიმაღლე აქვს 3 არშინი და 5 1/2 ვერშოკი, განი ერთი არშინი და 2 1/2 ვერშოკი. ეს ჯვარი განირჩევა სხვა ასეთი ჯვარებისაგან კიდევ მით, რომ მისი მოოქრული ვერცხლის ფირფიტები ყველა ერთი დროის და ერთი და იმავე ოქრომჭედელის ნახელავი არის. მათზე წარმოდგენილნი არიან ნაქედი ხატები წმიდათა ნახევარ - ნახევარ კამარების ქვეშ.

ვერტიკალურ ნაწილზე, ზემოდან ბოლომდის, ფიგურები სრულის ტანით არიან წარმოდგენილნი, შემდეგის რიგით და წარწერებით: ა~ე ქ~ე, წ~ა პ~ვლე, წ~ა გ~ი, წ~ა თ~ე, წ~ა მერკილე (sic მერკური უნდა იყოს), წ~ა პანტელეიმონ, წ~ა პროკოპი, უმბოს მარჯვნივ და მარცხნივ: თითო მთავარ ანგელოზი, სრულის ტანით და მავედრებელის სახით, და სამი მოციქული. ამ უკანასკნელთა ფიგურები წელსზევითია (იხ. № 17150 და უვაროვისა, ტაბ. XXXII, № 54, და გვ. 81, 185). ბოლოს, ქვემოდ ასომთავრული წარწერა აქვს (იხ. № 17127):

: ქ : ზ : მოწამეთ	ჰ მოწამე-
ა : შორის : ღვწ	თა შორის ღვაწ-
ლისა : მძილეგ (sic)	ლისა მძლეგ(ო),

დიდო : მთავა	დიდო მთავარ-
რ მოწამევეო	მოწამეო,
წმიდაეო (sic) : გი ც	წმიდაო გიორგი
სუფისაე (sic) : მეოხ	ცსუფისაე (sic), მეოხ
და მფრიველ :	და მფარველ
ექმენ : ორითავე (sic)	ექმენ ორთავე
შინა : ცხორე	შინა ცხორე-
ბათ : მამკობ	ბათა მამკობ-
თა : შენთა : და მდ	თა შენთა და მადი-
იდებლთა : შე	დებელთა შენთა
ნთ : ხევთ : მა : ილ	ხევთ მაილე
ელითა (sic) : ამნ .	ლთა, ამინ.

უკანონო წერა სიტყვებისა ამ ტექსტში ხშირია, მაგალითად, „მძილევ“, „მძლევ“-ს მაგიერ, „წმიდაეო“, „წმიდაო“-ს მაგიერ, „მოწამევეო“, „მოწამეო“-ს მაგიერ, „ორითავე“, „ორთავეს“ მაგიერ, „ცხორებათ“, „ცხორებათა“-ს მაგიერ; აგრეთვე „შენთ“, „ხევთ“, „შენთა“ და „ხევთა“ მაგიერ. „მა : ილელითა“ ერთი სიტყვა უნდა იყოს, თუმცა გაყოფილია ორი წერტილით; შეიძლება მაილელთა იყოს, ალბათ წინეთ იყო მაილელთ ხევი. საკვირველია კიდევ, რომ „სუფი“ „ცხუფი“-ს ფორმით არის წარმოდგენილი. უქარაგმოდ წაკითხვაში ჩვენ დედნის მართლწერას არ ვიცავთ. დ. ბაქრაძეს ხელით გადმოუღია ეს წარწერა (იხ. დამატება, № 3). ჯვარი მე-16 — 17 საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს.

4. თავი ხატი ეკლესიისა, წა გიორგისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა დიდია, 146×84 სანტ. საკმაოდ დაზარალებულია, ნამეტნავად ქვემო ნაწილში. წმიდანი წარმოდგენილია სრულის ტანით, მაგრამ მცირე რელიეფით, რომაულ საომარ ტანისამოსში; მარჯვენა ხელში შუბი სჭერია, რომელიც ეხლა მოშლილია; მარცხენა დადებული აქვს მოგრძო, წაწვეტიანებულ ფარზე; ზურგის უკან ხმალი მოსჩანს; თმა ხუჭუჭად დაწყობილი და ზემოდ ლენტით გადასკენილი ნიკაპამდის ჩამოდის; პირის სახე მრგვალი აქვს; თავის წრე დიდი; ფონი ჭადრაკის მსგავსია ჯვრებითურთ. წარწერა სახელისა: წა გი სპასა. ჩარჩო ხატისა შესანიშნავი ლამაზი ხელობისა, მე - 12 — 13 საუკუნისა და უფრო ძველი უნდა იყოს, ვიდრე თვით ხატი. ორნამენტი ბალახოვანია, საუცხოო ნახელავი, მრგვალის „დროზნიცებით“, ისეთის, როგორიც გელათის სახულის ხატზეა — როგორც სამარლიანად შენიშნავს გრ. უვაროვისა (გვ. 110, ტაბ.

XXXII, № 54). მედალიონებში, ზემოდ, ვედრებაა, ბერძნულის წარწერებით მაცხოვრისა და ღვთის მშობლისათვის და ქართულით იოანესათვის: წ~ი იო~ე. მარჯვენა და მარცხენა აშიებზე წარმოდგენილი არიან სრულის ტანით, მარცხნივ: წ~ი : დ~ე : მარჯვნივ: წ~ი : თ~ე : . ქვემო ნაწილი აშიისა და ხატისა მოშლილია ძალზე. მარჯვნივ, ქვემო ნაწილზე, გრ. უვაროვის რწმუნების წინააღმდეგ, დაცულია ის წარწერა, რომელიც დ. ბაქრაძესაც მოჰყავს (გვ. 58):

წო გი მეოხ ეყავ ორთავე ცხორებათ : ი~ნე : ათრიანსა : ა~ნ .
ესე იგი: წმიდაო გიორგი, მეოხ ეყავ ორთავე ცხორებათ(ა) იოანე ათრიანსა, ამინ.

თვით ხატი მე - 14 — 15 საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს, როგორც გრ. უვაროვისასაც აქვს განმარტებული; უფრო მე-15 საუკუნედრე მე 14 - ს. ხოლო, როგორც შევნიშნეთ, ჩარჩო უფრო აღრინდელი უნდა იყოს (იხ. № 17148).

5. **ხატი**, დიდი, წა გიორგისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, 70,5×57 სანტ. მთავარ მოწამე ცხენით არის წარმოდგენილი, გვირგოინოსანს გმირავს, რომელსაც დაუყრია თავის ფარხმალი (იხ. № 17147). პირი წმიდანისა ახალგაზრდა კაცისაა; ჯავშანი აცვია და მას ზემოთი მოსასხამი გრძლად იწლება ჰაერში. ცხენი კარგი ჯიშის არის, მაგრამ მთელი სურათი მცირე რელიეფით არის წარმოდგენილი. მრგვალი თავის წრის ორივე მხარეს „დროზნიცებში“ ასომთავრულით სწერია: წ~ა გ~ა. აშიები ბალახოვანი ორნამენტით არის შემკობილი, მაგრამ სანახევროდ მოშლილია. მედალიონებიდან გადაჩენილია სამი წელსზევითი ფიგურებით, ერთს მარცხნივ უწერია: წ~ა თ~ე. ხატი მე - 15 — 16 საუკუნის უნდა იყოს.

6. **ხატი** წა გიორგისა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაქედი, 85×56 სანტ. ერთობ პრტყელი რომბ - ლურსმული აშიებით (№ 17145). მხედარი ფეხოსანია, რომაულ საომარ ტანისამოსით, შუბით და ფარით, ზუტუტი თმით, რომელსაც შუბლი დაუფარავს, თავის წრე, წერტილოვანი, დიდია. წარწერა: წ~ა გ~ი სუ~ფსაი. ზემოდ აშიაზე, შუაში ტახტის შემზადებაა, ღვთის მშობლით და იოანეთი; მარჯვენა და მარცხენა აშიებზე მთავარ ანგელოზებია, სრულის ტანით; ერთ ხელში ჯვარიანი ჯოხი აქვთ, მეორეში — ბურთი; წარწერები: წ~ა მ~ქლ, წ~ა გ~ბლ. წმიდა გიორგის ქვემოდ სამი მედალიონია, წელსზევითი ფიგურებით; შუაში დ~და

ღ~ჲ, მარჯვნივ: წ~ჲ პ~ტრ(ე); მარცხნივ: წ~ჲ ლუკა უნდა იყოს, თუმცა აწერია: ლ~უბ. ამ ფიგურების ზემოდ დაზიანებული წარწერაა:

წ~ო გ~ი შ~ე რატ რატინიანი

ქვემოდ სხვა წარწერაა:

წ~ო გ~ი მეოხ და მფარველ ექმენ მიქაელს რუბაგიანსა.

ქვემო აშიაზე წელსზევითი ფიგურებია წ~ა ნიკოლოზისა: წ~ჲ ნკ~ზ, წ~ა ანდრიასი: წ~ჲ ადრია, და წ~ა ბასილისა: წ~ჲ ბა... ხატი მე - 16 საუკუნის უნდა იყოს.

7. **ხატი მაცხოვრისა და მთავარ ანგელოზთა**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 78×56 სანტ. ხატი შესდგება სხვა და სხვა განცალკევებული, მოოქრული ვერცხლის ფირფიტებისაგან, რომელნიც ერთს ფიცარზე არიან დაკრულნი და მოქცეულნი ერთ ჩარჩოში (იხ. № 17146). ზემო ფირფიტაზე წარმოდგენილია მაცხოვარი, წელსზევითი, მაკურთხეველის მარჯვენით, სახარებით მარცხენა ხელში, მთავარ ანგელოზებითურთ აქეთ - იქით. წარწერა სახელისა გადმობრუნებული ბერძნულის ასოებით არის. ქვემოდ, მეორე ფირფიტაზე წარმოდგენილია ვედრება; მაცხოვარი აქ ტახტოსანია, ჩვეულებრივის სახით და ასომთავრული წარწერით: ა~ვ ქ~ე. აქეთ - იქით წარმოდგენილნი არიან: ღვთის შობელი და იოანე; და მათ გვერდით მთავარ ანგელოზნი. მთავარ ანგელოზთა ქვემოდ წ~ჲ მარკზ. და წ~ჲ ზღპრი (ჰალამპრი). სულ ქვემო ფირფიტებზე მოსჩანან სრულის ტანით სამი მხედარი, შუბებით და ფარებით: წ~ჲ დ~ე, წ~ჲ თ~ე და წ~ჲ გ~ი. აშიებზე მარჯვნივ და მარცხნივ მთავარ ანგელოზნი: მ~ქლ და გ~ბრლ. აშიები, სადაც დაცულია. ჭადრაკის მსგავსია; ფონი ფირფიტისა ბალახოვანია. ხატი მე - 17 საუკუნის უნდა იყოს.

8. **ხატი მაცხოვრისა**, ვერცხლისა, ნაჭედი, 29×19 სანტ. აშიები წერტილოვანი ორნამენტის არის; მაცხოვარი წარმოდგენილია მღვდელ მთავრის ტანისამოსით, სრულის ტანით; მარჯვენა ხელით აკურთხებს, მარცხენაში სახარება უჭირავს. სახე მხცოვანი კაცისა აქვს; ნიშბი ჯვარისებური, დიდი; ფონი სადაა; წარწერა: ი~ო ქ~ე. (იხ. № 17118). ხატი მე-16 საუკუნის უნდა იყოს.

9. **ხატი მთავარ ანგელოზ გაბრიელისა**, (№ 17124), ყოფილა წამლით დახატული, მაგრამ მხატვრობა სულ მოშლილია; დარჩენილია აშიები, ლამაზი ბალახოვანი ორნამენტით შემკობილი; ზემო

„შია აღარ არის; დარჩენილია აგრეთვე ნიმბის ნაწილები და წარწე-
რა: გ~ბრლ მთავარანგელოზი. მარჯვენა და მარცხენა აშიებზე
წყვილი, ერთგვარი ფიგურა, ლაბარუმებით, უწარწეროდ.
ქვემო აშიაზე ასომთავრული წარწერაა:

ქ . წ~ო :: გ~ზ :: მოხ დ :: ფრველ ექმნ :: მკზნ :: შ
ენ :: ხვენ :: სუფსა :: შუდს :: ღთმნ :: აქადას

ამ, შეცდომებით სავსე წარწერაში, სიტყვა გ~ოზ გაბრიელის
მაგიერ აიხსნება ასომთავრულის ლ-ს და ზ-ს მსგავსებით. აგრეთვე
სიტყვების მაგიერ: „მამკობს“, „შენს“, „ხევს“, სწერია „მამკონ“,
„შენ“, „ხვენ“. წარწერა უნდა გულისხმობდეს:

წმიდაო გაბრიელ მთავარ ანგელოზო, მეოხ და მფარველ ექ-
მენ მამკობს შენს ხევს სუფსა. შეუნდევს ღმერთმან აქადას.

ხატი მე - 13 — 14 საუკ. უნდა იყოს.

10. ხატი წ~ა გიორგისა, 106×63 სანტ. (№ 17117); ყოფილა
წამლით დახატული, მაგრამ მხატვრობა სულ მოშლილია; დარჩენი-
ლია ნიმბი, ზემო ნაწილი პერანგისა ვერცხლისა, მოოქრული და
რომბ - ლურსმული აშიები მთელად; მედალიონები არ ახლავს.
წმიდანი სრულის ტანით ყოფილა წარმოდგენილი, შუბით და ფა-
რით. ხელობა ლამაზი სჩანს. ქვემოდა ასომთავრულით აწერია:

ქ . წ~ო : გ~ი : შემწე : ეყავნ : გ~ის : საღირის : ძესა ორ-
თავე : შინა : ცხორებათა : ამ~ნ .

უქარაგმოდ:

წმიდაო გიორგი, შემწე ეყავნ გიორგის საღირის ძესა ორთავე
შინა ცხორებათა, ამინ.

11. ხატი მაცხოვრისა, 50×33 სანტ. ყოფილა წამლით დახა-
ტული; მხატვრობა უკვე გამჭრალია. პერანგის ნაწილი და მარცხ-
ნივ ღვთის მშობლის ლამაზი ფიგურა წელსზევითი და ქვემოდა
წარწერა დაცულია. წარწერა მაცხოვრის სახელისა ბერძნულია;
ღვთის მშობლისა — ასომთავრული: დ~დ ღ~ფ. ღვთის მშობლის
ქვემოდა ორი ფიგურა ყოფილა, ალბათ მთავარ ანგელოზთა, მაგრამ
ეხლა მარტო ნიმბები მოსჩანს. სულ ქვემოდა ასომთავრული წარწე-
რაა:

ქ~ე : შ~ე მ:~ქალ ქრისტე, შეიწყალე მიქაელ
რატიან : და : მ რატიან(ი) და მე-
ეუღლე : მისი უღლე მისი.

აშიები რომბ - ლურსმული დაცულია; ხელობა მე - 14 — 15
საუკუნის უნდა იყოს (იხ. № 17122).

12. ხატი წა ნიკოლოზისა, 17×12 სანტ. ყოფილა ვერცხლით ნაჭედი, მაგრამ ხატი ეხლა მოძარცულია და დარჩენილია ზურგის ვერცხლის ფირფიტა, ასომთავრულის წარწერით (იხ. № 17120):

ქ წო : მღ

დელთ მოღვა

რო : ნკზ მეოხ გუეკმენ :

წე ქესა : მოსავთა : შენთა :

ახალასა : და მისთა : შეილთა :

ჩხეტსა და დარჩის : და

შვილთა ...

წმიდაო მღუ-

დელთ მოძლუა-

რო ნიკოლოზ, მეოხ გუეკმენ

წინაშე ქრისტესა მოსავთა შენთა

ახალასა და მისთა შეილთა

ჩხეტსა და დარჩის და

შვილთა....

წარწერაში ო და უ ერთგვარად არის გამოსახული და ერთს შემთხვევაში ვ-ს მაგიერ ნახმარია ვ.

13. ხატი წა ბასილისა, 22×17 სანტ. წინა პირი ოჭროთი დაფერილი ვერცხლით ნაჭედი სულ მოშლილია; შუაში ჯვარი ყოფილა ხისა, მრავალის ნაწილებით; ბუდეები ნაწილებისა დაცულია, აგრეთვე ხის ჯვარი. დაცულია კიდევ ნაწილი რომბ - ლურსმული აშიებისა. ზურგის ვერცხლზე ჯვარია გამოსახული, ვაზოვანის ორნამენტით, ზემოდ და ქვემოდ, ჯვარის ორივე მხარეს, წარწერაა ასომთავრული (იხ. № 17119):

წო ბასილი მეოხ მცველ და

მფარველ ეყავ მონათა

შენთა ლოღელიანთა ფურ

თუხს ვეშაგს გვარანდუ

ხს და ძეთა მათთა ამენ

წმიდაო ბასილი, მეოხ, მცველ და

მფარველ ეყავ მონათა

შენთა ლოღელიანთა ფურ-

თუხს, ვეშაგს, გვარან-

დუხს და ძეთა მათთა, ამენ.

ვინაიდან წარწერაში ო და უ არ განირჩევა, ამიტომ ძნელია

თქმა, ფურთუხს უნდა წავიკითხოთ თუ ფორთოხს. სიტყვა „ამინ“ ძველი ფორმით არის „ამენ“. წარწერა მე - 17 საუკ. უნდა ეკუთვნოდეს.

14. **ხატი მთავარ ანგელოზ მიქაელისა**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, ნაჭედი, 16×12 სანტ. ლამაზი ხელობისა (იხ. № 17121). მთავარ ანგელოზი რომაულ საომარ ტანისამოსით არის წარმოდგენილი, მარჯვენა ხელში ქარქაშიდან ამოწვდილი ხმალი უჭირავს, მარცხენაში ქარქაში; თმა შუბლს ჰფარავს და კიკინებად ჩამოდის ყელთამდის; ფრთები ზომიერი აქვს. აშიები მოგრძო უჯრედებად დაყოფილი, ბალახოვანი, ლამაზი ორნამენტით არის შემკობილი. ზემოდ სახელი ბერძნულად აწერია.

ზემო აშიაზე წარწერა ასომთავრულით: ჯ~მთისაჲ : მთ~ვრ აგლზი. ქვემოდ მეორე წარწერა ისეთივე ასოებით:

ჯ~მთისაჲ : მთვრავ~ლზო :

მეოხ ექმენ : ბერსა : კტრჲს ძესა :

ჯუმათისაჲ მთავარ ანგელოზო.

მეოხ ექმენ ბერსა კოტრისძესა.

შემოკლებით დაწერილ გვარს „კტრჲს ძესა“ ჩვენ ვკითხულობთ „კოტრის ძესა“, ვინაიდან გურიაში ასეთი გვარი ეხლაც არსებობს: კონტრიძენი ლეხოურის საზოგადოებაში სახლობენ; მათ შორის ყოველთვის სამღვდლო პირნი იყვნენ.

ცნობილი საეპისკოპოსო საყდარი ჯუმათისა გურიაშია, სუფსის პირზე (1). ეს ხატი ცნობილი არ არის ლიტერატურაში. ის ჩვენ ვიპოვნეთ სხვა ნამეტყრევებთან ნაგავში, სულ გაშავებული; გავრეცხეთ და კარგი ხატი აღმოჩნდა.

15. პატარა **ხატი ღვთის მშობლისა**, ვერცხლისა. 10×8 სანტ. წარწერით: დ~დჲ დ~ჲ (იქვე, № 17121).

16. **ვერცხლის ფირფიტა**, რომელზედაც ზემოდ წარმოდგენილია ღვთის მშობელი, ვედრების სახით, წარწერით: დ~ჲ ლ~თსჲ, და ქვემოდ, სულ პატარა, მეორე ღვთის მშობლის ხატი, ჩჩვილელი და წა გიორგი ცხენით. ალბათ ეს ფირფიტა კანკელის საწინავე ჯვარის იყო (იხ. იქვე, № 17121).

1) მისი სიძველენი, ოდესღაც მდიდარი, დ. ბაქრაძის მიერ იყო პირველად აღწერილი (იხ. მისი მოგზ. გურია - აჭარაში, გვ. 259 — 269, და მისი და კონდაკოვის „ოპისი“, გვ. 102 — 110).

17. **ზურგი გაძარცული ხატისა**, რომელზედაც გადაკრულია ლამაზი ძველი მატერია. სინამდვილეში ერთობ ლამაზია, მაგრამ სამწუხაროდ ფოტოგრაფიაზე ეს არა სჩანს (იხ. № 17125).

18. **ჯვარი გამოსასვენებელი**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, 51×13 სანტ. სულ გაფუჭებულია.

19. **ხატი წა გიორგისა და წა დიმიტრისა**; მათ შუა, ზემოდ მაცხოვარია წარმოდგენილი; ქვემოდ, ვგონებ, ღვთის მშობელი, ჩჩვილელი; გვერდის აშიებზე მთავარ ანგელოზნი, 21×17 სანტ. ლობა ტლანქია, მე - 18 — 19 საუკუნისა. (იხ. № 17123).

20. **ღოქი სპილენძისა**, დასადგმელი საცრის მსგავსი აქვს, ყელი ვიწრო, მუცელი შემკობილია გეომეტრიული ფიგურებით, მოგრძო რომბებით და გრეხილებით; შუაში პატარა ძაბრი აქვს და დასრუტული შემკობილება; როცა გააქანებთ, შიგნიდან კენჭის ხმა ისმის (იხ. № 17126).

21. **ვერცხლის ფირფიტა**, 24×18,5 სანტ., რომელიც წინეთ კანკელის საწინავე ჯვარის შემკობილება ყოფილა და რომელზედაც წარმოდგენილია ფიგურები მაცხოვრისა, ბერძნულის წარწერით სახელისა, წა გიორგისა, წა დიმიტრესი და მთავარ ანგელოზთა; ტლანქი ხელობისაა.

22. მრავალი რკინის **ლახტი** და სხვა და სხვა სახის **ისრები**.

23. სახარებიდან ეტრატზე, რომელსაც იხსენიებს დ. ბაქრაძე (გვ. 58), აღარაფერი დარჩენილა.

24. ბერი დიმიტრი ბაქრაძე 1864 წ. აღწერილობაში სწერს ასე: აქ არს კამარა ჯვარისა და მოჭედილი ვერცხლით. აწერია ესრეთ: ღმერთო და წმიდაო გიორგი (შეთნდვენ) რატიანს ჩიბურდანს.

სოფელი უგვალი.

სოფელ უგვალში ჩვენ არა ვყოფილვართ. დიმიტრი ბაქრაძე (გვ. 58) აღნიშნავს აქ ეკლესიას წმიდა გიორგისა, ტლანქად ნაშენს. ეკლესიის მახლობლად მას უნახავს გატეხილი ზარი, მსგავსი სვანური ქუდისა, შემოკეცილი კალთებით. გარეთი ნაწილი ეკლესიის კარისა შეჭედილი ყოფილა რკინით, რომელზედაც მოქცეული ყოფილა გამობერვით განჭედილნი ფიგურები ადამიანთა, თევზთა

და ჯვართა. შიგნითი ნაწილი კარისა აგრეთვე რკინით ყოფილა შექედილი, მაგრამ უსახებოდ. ეკლესია კვამლით ყოფილა შემუტრული, როგორც ყველა სვანური ეკლესია. ხატები ყოფილა პატარანი, ჩაკერილნი ტყავის ბუდეებში, ჩანჩხურებით და ეფვნებით. წიგნებითგან აქ ყოფილა: ა) მარხვანი, ჩინებული ხელით დაწერილი, ბ) ლოცვანი და გ) სახარება, ქალაღზე ნაწერი, დღიური საკითხაგების რიგით. ა. ხახანაშვილი აკუთვნებს სახარებას მე-15 საუკუნის დასაწყისს და მოჰყავს მინაწერები: „ლოცვა ყავთ გლახაკისა გუისთს რუნ წუხ ესე სახარებაჲ ვთარგმნე“. მეორე მინაწერში იგივე გიორგი მთაწიდელი სხვათა შორის სწერს: ... „წუსა მამისა ეფთვმის სანატრელისა სახარებისაგან ესე წუნი სახარებანი დავნუსხევით ვაღონ ძალი მომეცა. ხოლო ესე საცნაურ იყავ რამეთუ ბერძულისაგან დავვიწერია“ (გვ. 21). გარდა ამისა დ. ბაქრაძეს უგვალის ეკლესიაში უნახავს:

1. ხატი წმიდა გიორგისა, წარწერით: წუი გუი ილორისა. მხედარი ცხენოსანი ყოფილა. ადამიანის მგმირავი, ვეშაპის მავიერ.

2. ხატი წმიდა გიორგისა, ასომთავრული წარწერით:

ქ : წო : გი ხლმისაო (ხვამლისაო) :
 მეოხ და მფარველ : მე
 ქმენ : წე : ლთსა მამკობ
 სა : ხატისა : შენისასა : ქელი
 ლაძესა : ნეს და შეილ
 თა : ჩემთა :

რუსულ თარგმანში სახელს „ნეს“ დ. ბაქრაძე „ნენე“-დ კითხულობს (გვ. 69).

სოფელი ლახამულა.

სადადიშკელიანო სვანეთში, სოფელ ლახამულაში, ა. ხახანაშვილს უნახავს ტყავზე დაწერილი უთავბოლო სახარება, წვრილი ხუცურის ხელით ნაწერი. ამას ჰქონებია ხუცური მინაწერი: ... „ქე შე გრიგოლ შექერებიძე და სტეფანე დიაკონი აუნ“. მეორე მინაწერი მხედრულად: „ღო და წუნო შეიწყალეთ ორთავე შინა ცხორებასა მონა და მადიდებელი ამ ოთხთავისა მომგებელი აფაქიძე მოსათი და თანამეცხედრე მათი ქაშაგთა მეფისა ძე მათი ჭუბიმი და მარშუები და რომე აღღეგრძელენ და მშვიდობით ახმარე სიმრავლეთა შინა

ქამთა, აზ. აქა და მას საუკუნოსა სულსა აფაქიძესა თუალიას შე-
უნდნეს ღნ და ვინც (შენდობა) ბრძანოთ, თქვენც შეგინდონ ღზ“. (იხ. ა. ხახანაშვილი, გვ. 17). ქაშაგნი (რუსული კასოგი) ჩერქეზთა
ტომია.

სოფელი ფარი.

ფარი პატარა სოფელია. აქ ეხლა ახალი ხის ეკლესია არის. ძველი ნივთები შიგ ნაკლებია და რაც არის, ის შესდგება ფრაგმენტებისაგან სხვა და სხვა ხატებისა. აქ ჩვენ ვნახეთ:

1. **ხატი მაცხოვრისა**, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისა, 44×26 სანტ. სახე მაცხოვრისა წამლით არის დახატული; ნიშბი დიდი აქვს, ჯვარის სახედ, ორნამენტებით შემკობილი. ხატის ვერცხლის სამოსელი და შემკობილობა სხვა და სხვა ფრაგმენტებისაგან შესდგება (იხ. № 17129). ამ ფრაგმენტებზე არიან წარმოდგენილნი: ღვთის მშობელი, ვედრების სახით, მთავარ ანგელოზნი და წა გიორგი; შემკობილობა უმეტესად რომბ - ლურსმულია.

2. **კარი რომელიდაც კარედი ხატისა**, რომბ - ლურსმული შემკობილობით და მედალიონებით წმიდათა, მაცხოვრისა, წა გიორგისა და წა იოანესი. ყველა ესენი სხვა და სხვა ფრაგმენტებს შეიცავენ (იხ. № 17130).

3. **ვერცხლის ფირფიტა**, რომელზედაც წარმოდგენილია ღვთის მშობელი, ვედრების პოზით და წარწერით: დი დი; გვარიანი ნახელავია (იხ. იქვე, № 17130).

4. **ორი პატარა ხატი წა გიორგისა**, ერთი 13×10,5 სანტ., მეორე 6,5×5 სანტ. გვარიანი ხელობისა.

შენიშვნა: დ. ბაქრაძის დროს აქ ყოფილა პატარა ქვის ეკლესია. ერთად ერთ საგანს ამ ეკლესიისა დ. ბაქრაძე ასე აღნიშნავს: — პატარა ვერცხლის ხატი, რომელზედაც მიკრულია ორი სხვა ხატის მინანქრიანი ნაჭრები, ბერძნულის წარწერებით (სახელებისა). (იხ. დ. ბაქრაძე. გვ. 58. დამატება № 1). ეხლა ეს ხატი აქ აღარ მოიპოება.

სოფელ ღეშტერის ხატი კეიშის მთავარ ანგელოზთა. სოფელ ფარის მღვდელმა გადმოგვცა, რომ სოფელ ღეშტერში, ფარის საზოგადოებისა, არის აგებული ნიში ძველი, ქვის ნაეკლესიარზე და ამ ნიშში ინახება ხატი, რომელიც გადმოუტანიათ ნასოფლარ კეი-

შიდან. ეს ნასოფლარი მაღალ მთაზე არის. ზატი ჩვენ მოგვიტანეს ეწერნი და იქ გავშინჯეთ და ფოტოგრაფია გადმოვიღეთ (იხ. № 17152).

ზატი მთავარ ანგელოზთა, ოქროთი დაფერილი ვერცხლისაა, ნაქედი, 27×21 სანტ. მთავარ ანგელოზნი წარმოდგენილნი არიან სრულის ტანით და ლაბარუმებით; მათ მოაქვთ მედალიონი ქრისტეს ემმანუელისა. ფონი სადაა; აშიები არა აქვს; ზემოდ ასომთავრულით აწერია: წ .: წ~ა .: კეიშის .: მთავარ ანგელოზი.

ზატი მე - 16 — 17 საუკუნის უნდა იყოს.

სვანეთის სულთა მატიანე.

ამ წიგნის ბოლოს ჩვენ უნდა დაგვესტამბა „სვანეთის სულთა მატიანე“, მაგრამ მისი ტექსტი ეხლა ხელთ არა გვაქვს. ამ სათაურით ჩვენ ვგულისხმობთ დიდ ტყავის გრაგნილს, რომელზედაც ნუსხა ხუცურით დაწერილია განჩინებანი სვანეთის ხევთა წარმომადგენლებისა, სასულიეროსი და საეროსი, ამა თუ იმ პირთა აღაპების შესახებ, რომელთაც გაულიათ შესაწირავი ეკლესიებისათვის. მატიანეში აღნიშნულია სოფლების სახელები, სადაც კრებები გაუმართავთ, და შემდეგ სახელი და გვარი მათი, ვისაც ცოდვა შეუწანებია და სული შეუფედრებია ღვთისათვის. აღნიშნულია, ვინ რა და რამდენი შესწირა. ეს ძეგლი გამზადებული დასაბეჭდათ, განმარტებით და წინასიტყვაობით, ჩვენ გადავეცით პროფესორ ა. შანიძეს „უნივერსიტეტის შოამბე“-ში მოსათავსებლად ან ცალკე გამოსაცემად, მაგრამ არ გამოსულა. არც უკან მიგვიღია ჩვენი წამოსვლის გამო. თარიღი გრაგნილს არ ჰქონებია, მაგრამ დადიანების მოხსენების მიხედვით დრო დაახლოვებით განმარტებული იყო, როგორც მახსოვს არა უგვიანეს მე-16 საუკუნისა. ეს „სულთა მატიანე“ ერთგვარი სტატისტიკური ცნობების კრებულია. რამდენიც უფრო მრავალ-რიცხოვანია სოფელი, იმდენად მეტი პირებია მოხსენებული ამ სოფლის კრებაში. ეს ერთად ერთი ძეგლია ჩვენამდის მოღწეული შედარებით ძველი დროიდან, რომელშიაც ასე მრავალ-რიცხოვანად დაცულია სვანთა გვარები და სახელები. აქედან ცხადდება, თუ რა და რა გვარებია გამოსული სვანეთიდან და დასახლებული საქართველოს სხვა და სხვა კუთხეებში, ნამეტნავად იმერეთში და სამეგრელოში. რასაკვირველია, ქართული გავლენაც აშკარაა ზოგიერთ სახელებში. სხვათა შორის, როგორც მახსოვს, ვეფხის ტყაოსნის გმირის ტარიელის სახელიც გვხვდება.

ეს ძველი შეეძინა განსვენებულს რაჟდენ დათეშიძეს და გადაეცა ქუთაისის მუზეუმისათვის. მუზეუმის გამგეს, ბ-ნ ტრიფონ ჯაფარიძეს ჩვენ დროებით გამოვართვით და დავტოვეთ საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმში.

სხვა ნივთები.

ნივთების სია, რომელიც ჩვენ შევიძინეთ მუზეუმისათვის, ეხლა ხელთ არა გვაქვს. ამათ შორის იყო ბრინჯაოს ცულები კელტის რიგისა, საცეცხლურები ბრინჯაოსი, სირიული რიგისა, თმის ქინძისთავები ბრინჯაოსი, ცხოველების სურათებით, ყურსაკიდები, პატარა ქვაბები, ჯვრები და სხვა. ამ სხვებთა შორის აღვნიშნავთ ორ ნივთს, რომელთ ფოტოგრაფია ხელთა გვაქვს:

1. **სპილენძის სამფეხი**, ფრიად უცხო და ძვირფასი, შემკობილი მინანქრით სპილენძზე, სასანიდების დროისა, რაც ასე იწვიათია. ეს არის მომრგვალო სამ ფეხზე მდგარი ძირი ანუ კვარცხლბეკი საღრჩოლებელისა ან ლამპარისა.

მთელი არე მოცულია მინანქრიანი ჩუქურთმებით და ამას გარდა სამს დიდს მედალიონში მინანქრითვე წარმოდგენილია სამი ფიგურა ფრთოსანი ლომისა. სამის მხრით, ზემოდ, მარჯვნივ და მარცხნივ, კიდევ ემჩნევა შეჭრილი სამი მეოთხედი სიმრგვალები, რომლებშიაც, როგორც ეტყობა, საზოგადო კონტურებით წარმოდგენილი უნდა იყოს ალუ-რამაზდა. შუაში ამ სამფეხისა ოთხკუთხედი ნახვრეტია, საიდანაც ამართული უნდა ყოფილ იყოს სპილენძისავე ლერი, რომელზედაც ალბათ ჩამოკიდებული იქნებოდა ფიალები ანუ საქრაქო ანუ საღრჩოლებელი სულნელებისა. როდესაც ეს ნივთი ერთ გერმანელ მეცნიერს ვაჩვენეთ მუზეუმში, ის აღტაცებაში მოვიდა და განაცხადა, თუმცა თქვენს მუზეუმში ბევრი იწვიათი და ძვირფასი ნივთია, მაგრამ ამაზე უძვირფასესი არაფერი არისო, ეს მთელ მუზეუმად ღირსო.

2. **მრგვალი ფლიაგა**, წყლის ჭურჭელი ჯარისკაცისა, რომელიც გურულ მათარას უდრის; წითელი თიხისა არის, კარგად გამომწვარი; ყელი ვიწრო აქვს; წინა პირზე გამოყვანილია ორთავიანი არწივი გვირგვინით, ერთობ ლამაზად და მშვენიერად შესრულებული. რუსული ხელობისა უნდა იყოს მე-17 საუკუნისა.

3. **ქისა ტილოსი**, რომელიც ბესარიონ ნიქარაძემ შემოსწირა მუზეუმს. ამაზე ამოქარგულია ლომის ფიგურა მხედრულის წარ-

წერით, მაგრამ წარწერა კარგად არ იკითხება, ნამეტნავად უკანასკნელი სტრიქონი საეჭვოდ მიგვაჩნია:

ქ ვეფხებ ლომგულმა / ზომითა
ბარს ჩას / რილი (sic) ვარდი ბადა.
ვარდი კელობის ლომს ეძებს,
გაქრილა ვინ ვარდი ბადა (?).

**ბერი ბაქრაძის ორი რვეული ზოგიერთი სვანეთის
ეკლესიების ჯვარ-ხატების და ნივთების მოკლე აღწერილობით.**

ბერი ალექსი ბაქრაძე შესანიშნავი სათნოიანი პიროვნება იყო, უზომო თავმდაბალი, კეთილი, ლეთისნიერი, წყნარი, უაღრესად მორწმუნე და მუშაკი, მასთან მწიგნობარი, კალიგრაფი და მხატვარი. მას დიდის ქებით იხსენიებენ გაბრიელ იმერეთის ეპისკოპოზი და განსაკუთრებით ალ. სტოიანოვი (იხ. მისი „მოგზაურობა სვანეთში“, გვ. 373 — 374). ღრმად მოხუცებული ის დადიოდა ჩემთან ტფილისში და მოქონდა წიგნები, მის მიერ გადმოღებული წარწერები (მაგალითად, მომიტანა დადიშკელიანის კოლოფის არაბული წარწერები) და სურათები. შემდეგ ათონის მთაზე წავიდა და იქიდან მიგზავნიდა მის მიერ გადმოწერილ სტატიებს ივერიის მონასტრის ძველი ხელნაწერებიდან; ესენი ეხლა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებაშია. ეს ღირსეული ადამიანი იქ, ათონის მთაზე გარდაიცვალა. ერთი მის მიერ გადმოცემული პატარა რვეული in 16 შეიცავს ცხრა ფურცელს, ერთი ფურცელი აკლია. ამას აწერია: **მოგზაურობა სვანეთში**. იწყება ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ გადმოცემული ლეგენდით, რომ სეტის ეკლესიაში გახიზნული იყო მცხეთის ტაძრის განძეულობა და კანკელი ძვირფასი თვლებისა, ვახტანგ გორგასლანის მიერ ინდოეთიდან მოტანილი (იხ. ზემოდ, გვ. 269, შენიშვნა 1) და შემდეგ მოჰყვება მოკლე ცნობები მცირე რიცხოვან ნივთებზე ლატალის, ლენჯერის, მესტიის, მულაყის, მუჟალის და ფარის (სუფის ეკლესია) თემებისა. ეს აღწერილობა შედგენილია 1864 წელს. მეორე რვეული შეიცავს სულ 7 დაწერილ ფურცელს ასეთის სათაურით: „1874 წელსა, მაისის 29 დღესა კომისია დანიშნული სვანეთის ეკლესიებთა ქონების ცნობაში მოყვანისათვის შეუდგა უშკულის სამრევლოსა შინა გამოკვლევასა მოძრავთა კუთვნილებათა მისთა და აღმოჩნდა შემდგომი“. სულ ორი ხატია აღწერილი უშკულის თემისა. პირველის

შესახებ სწერია: „უშუქულის ძველის მაცხოვრის ეკლესიაში არის ხატი წმიდის გიორგისა, სიმაღლით 4 ვერშოკი, განით 3 ვერშოკი, ვერცხლით მოჭედელი უკანით და მოოქვრილი, რომელსაც აწერია შემდეგი: „წმიდაო გიორგი ზღუდისაო, მეოხ და მთარველ ექმენ აბესალომს ყიფიანს, და ძეთა მისთა, ამინ“.

ეს ხატი ამ წარწერით არც ჩვენ გვინახავს, არც დ. ბაქრაძეს და არც გრაფინია უვაროვისას.

მეორედ აღწერილია ჩაყაშის მაცხოვრის ეკლესიის ღვთის მშობლის ხატი ვახტანგ წახანელიძის წარწერით (იხ. ზემოდ, გვ. 153 — 154). შემდეგ აღნიშნულია: კალას თემის წმიდა კვირიკეს და იელიტას ეკლესიაში ბიზანტიური მინანქრიანი სანაწილე და გარდამოხსნის ხატი (იხ. ზემოდ, გვ. 185 — 187 და 199); უკანასკნელის წარწერა არ არის ნახსენები, მაგრამ ნათქვამია, ზურგზე ხატისა თოთხმეტი ნაწილების ადგილია და აწ ერთის მეტი აღარა სჩანსო; ადიშის ეკლესიაში აღნიშნულია მხოლოდ ალექსანდრე მეფის ზარი; იფარის (ნაკიფარის) ეკლესიაში ნაჩვენებია მარტო ვერცხლის ჭურჭელი, რომლის სია ჩვენ ზემოდ მოვიყვანეთ (იხ. გვ. 241). წვირმის და ელის ეკლესიებში თითო ხატია აღნიშნული; მუჟალისაში — ერთი; მულაყისაში მარტო ვერცხლის სურა ბაგრატ მეფისა, სამი გირვანქა; მესტიის ეკლესიაში აღნიშნულია ვერცხლეულობა გირვანქობით (იხ. ზ. გვ. 275 — 278) და სახარება საკმაოდ ვრცლად; ლენჯერის ეკლესიაში აღნიშნულია ღვთის მშობლის ხატი (იხ. ზემოდ, გვ. 316); ლაშთხვერის ეკლესიაში ნაჩვენებია ზარი. ალექსანდრე მეფის და იოანე მახარობლის ხატი (იხ. ზემოდ, გვ. 331, 333); ქაშვეთის ეკლესიაში ჯვარცმის ხატი (იხ. ზემოდ, გვ. 325, 327), წარწერები ჯეროვანად არ არის წაკითხული; ლატალის ეკლესიაში აღნიშნულია ღვთის მშობლის ხატი მამუკა ვაჩნაძის წარწერით (იხ. ზემოდ, გვ. 356) და მინანქრიანი ბიზანტიური ჯვარი (იხ. ზემოდ, გვ. 351); იონაშის ეკლესიაში ოანე წინასწარმეტყველის ხატი მამია გურიელისაგან შეწირული (იხ. ზემოდ, გვ. 339), ზარი ალექსანდრე მეფისა და სახარება სტეფანე (**sic**) კათალიკოზისა (იხ. ზემოდ, გვ. 345); ბოლოს აღნიშნულია ცხუმარის ეკლესიაში მარტო სახარება, არა სრულის წარწერებით. ამით თავდება რვეული. აღსანიშნავია საოცარი სიმცირე დასახელებული ნივთებისა. ვინ იყვნენ კომისიაში, ნაჩვენები არ არის, მაგრამ რომ ამ კომისიაში ბერი ბაქრაძეც უნდა ყოფილ იყოს, ეს იქიდან სჩანს, რომ ხელით

გადმოღებულა ბერძნული წარწერა კალას სანაწილესი და ლატალის ჯვარისა; გარდა ბაქრაძე ბერისა სვანეთის მღვდლებმა ბერძნული არ იცოდენ. წარწერებში ზოგჯერ შეცდომებია. მნიშვნელობა ამ რვეულებისა იმაშია, რომ მათში ნაჩვენებია ზოგი ნივთი, რომელიც ჩვენს დრომდე არ შენახულა. ყველა ესენი თავის ადგილებზე მოყვანილია ამ გამოცემაში. აგრეთვე ნაჩვენებია სხვა არქეოლოგიური ლიტერატურა სვანეთისა, რომელიც ჩვენს ექსპედიციამდის იყო გამოცემული.

შენიშვნა.

ჩვენს მიერ ამ წიგნში განხილული ნივთები უმეტეს შემთხვევაში ეკუთვნიან ქრისტიანული კულტურის ნაშთებს. ქრისტიანობა სვანეთში ექვს გარეშე შემოსულია ბიზანტიიდან, ალბათ იმ დროს, როდესაც ლაზებმა და აფხაზებმა მიიღეს ქრისტიანობა. ბიზანტიის დიდი გავლენა აღნიშნულია როგორც სვანურ ენაში, ისე წირვის წესში და სვანთა ერისთავთა მიერ ბიზანტიურ საკარისკაცო პატივის ტარებაში (იხ. ზემოდ, გვ. 26). სვანეთი ჯერ შეადგენდა კოლხეთის ავტონომიურს ნაწილს, შემდეგ ლაზთა სამეფოს ნაწილს და ბოლოს შედიოდა აფხაზთა სახელმწიფოში. როდესაც აფხაზეთი და საქართველო გაერთიანდა ბაგრატ მესამის უფლების ქვეშ 980 წელს, სვანეთიც საქართველოს ნაწილი გახდა. აქედან იწყება მჭიდრო კავშირი სვანეთისა მთლიან საქართველოსთან. ეტყობა, საქართველოს მეფენი დიდ ყურადღებას აქცევდენ სვანეთს. იფარის ეკლესია დავით აღმაშენებლის მხატვრის მიერ არის ფრესკებით მოხატული, ალბათ მეფისავე ბრძანებით (იხ. ზემოდ, გვ. 208), ამავე ეკლესიის ღვთის მშობლის ხატზე წარმოდგენილია მეფე დავით მეხუთე, გიორგი ლაშას ძე, და მოხსენებულია მისი მულღე გუანცა. ლატალის მაცხოვარიშის ეკლესია დიმიტრი პირველის დროს არის დახატული 1142 წელს და აქ ფრესკით წარმოდგენილია დიმიტრის გვირგვინის კურთხევა და მისი ერისთავები (გვ. 350 — 351). თამარ მეფე, რუსუდან დედოფალი და სხვები ძვირფასი ხატებით ამკობენ სვანეთის ეკლესიებს. თვით სვანთა ხელების მიერ შემკობილ ხატებზე გამოსკვივის მჭიდრო ერთობა მთელ საქართველოსთან; მუხერის მთავარ ანგელოზის ხატის წარწერაში ვკითხულობთ: „ადიდენ მეფენი ბაგრატონიანნი, დადიანნი და დიდებულნი და ერთობილი საქართველო და ერთობილი სანნი“ (იხ. ზემოდ, გვ. 364).

წინათ ფიქრობდენ, სიმრავლე ჯვარ-ხატებისა და ხელნაწერებისა, რომელნიც სვანეთში იყო და დღესაც არის (უმეტეს შემთხვე-

ვაში ძალზე დაზიანებული მოუვლელიობით და მტაცებლობით), აიხსნებოდა იმით, რომ სვანეთში ეზიდებოდნენ საქართველოს სხვა და სხვა კუთხიდან ამ ნივთებს შესანახად და გადასარჩენად განადგურებისაგან მტერთა შემოსევის დროს. ეჭვი არ არის, ამასაც ადგილი ჰქონდა, მაგრამ ჩვენის დაკვირვებით, ცხრა მეთედი ჯვარ-ხატებისათვის სვანეთშია დამზადებული. ამას მოწმობს სვანიზმები წარწერებისა, გვარები შემკვეთელებისა და ოქრომჭედელთა. საზოგადოთ ოქრომჭედლობა სვანეთში დიდათ განვითარებული ყოფილა. არაფერი ისე არ ახასიათებს საზოგადო კულტურის აყვავებას თუ დაცემას, როგორც ოქრომჭედლობის ევოლუცია. კლასიკური დროის შემდეგ ეს ხელობა თანდათან ეცემა სვანეთში, ისე როგორც საქართველოში, მაგრამ უაღრესად მისი დაცემა ეკუთვნის მეთვრამეტე საუკუნეს და მეცხრამეტის დასაწყისს. ეს ერთგვარად ახასიათებს როგორც სვანეთს, ისე ლეჩხუმსაც.

სვანეთში, რამდენადაც ცნობილია, არქეოლოგიურ გათხრებს ჯერ ადგილი არა ჰქონია და არაფერი ვიცით, თუ რა დონეზე იყო აქ ქრისტიანობის წინააღმდეგობის კულტურა, მაგრამ რამდენადაც ეს სჩანს იმ მცირე ნაშთებისაგან, რომელნიც ეკლესიებშია დაცული და რომელნიც ეჭვს გარეშე ძველი სასაფლაოებიდან არიან ამოღებულნი, ეს კულტურა იგივეა, რაც კობანის კულტურა ოსეთში; ამას გარდა სვანეთში დიდძალ ოქროს ფულებს პოულობენ, რაც მოწმობს მის მჭიდრო სააღმშენებლო კავშირს წინა აზიის და საბერძნეთის ხალხებთან. სხვათა შორის 1906 წელს ტფილისის მუზეუმში გასასყიდათ მოიტანეს 18 ოქროს ფული, რომელნიც ენახათ სოფელ ჩობერში რკინის წაკატებთან და სხვა ფერადოვან მძივებთან (ბუსებთან) ერთად. ამათ შორის სამი ლიზიმახოსის იყო, დანარჩენი ალექსანდრე მაკედონელის, მაგრამ სხვა და სხვა დროს მოჭრილი. ადვილად შესაძლებელია, ის ოქროს ფულები, რომელნიც ზშირად გვხვდება საქართველოს სასაფლაოებში და რომელნიც ლიზიმახოსის ოქროს ფულის მიბაძვით არის დამზადებული, სვანეთში იჭრებოდა სვანეთშივე ნაპოვნი და დამუშავებული ოქროთი. არქეოლოგიურმა გათხრამ სვანეთში დიდი შედეგები უნდა მოგვცეს.

სარჩევი

წინასიტყვაობა

3 — 9

ნაწილი I. ლექსები

10 — 84

სოფელი ლაბეჭიხა (11 — 30), საირმე (31 — 32), ლაჯანა (32 — 34), ორბელი (35 — 41), ლაცორია (41 — 43), მცხეთა (43 — 48), ქალაქი ცაგერი (48 — 63), სოფელი ზუბი (63 — 64), ოყურეში (64 — 72), ნაყურალეში (72 — 80), ქვემო ალვი (81), ნასპერი (81 — 83), ხვამლის ეკლესიის წარწერა (83 — 84).

ნაწილი II. ჰვემო სვანეთი

85 — 135

ლენტეხის თემი (85 — 92): სოფელი ლენტეხი (85 — 86), ფაყი (86 — 90), ლექსურა (90), გულიდა (90 — 92).

ჩოლურის თემი (92 — 105): სოფელი საყდარი (92 — 101), მამი (101 — 102), თეკალი (102 — 105).

ლაშხეთის თემი (105 — 135): სოფელი სასაში (105 — 106), ჯახუნდერი (106 — 109), ჩუკული (109 — 120), ჩიხარეში (120 — 122), მახაში (122), დაბიში (122 — 124), ახაშენი (124 — 125), მელე (125 — 126), ნაცული (126 — 127), ხერია (128), შგელი (128 — 132), მარგევიში (132 — 133), ლობი (133 — 135), ლამზაგორი (135).

ნაწილი III. თავისუფალი სვანეთი

135 — 378

უშკულის თემი (135 — 178): სოფელი ჟიბიანი (136 — 151), ჩვიბიანი (151), ჩაუაში (151 — 158), მურყმერი (158 — 178).

კალას თემი (178 — 213): კალას ეკლესია (179 — 205), სოფ. კე (205 — 207), იფრარი (207 — 212), ხალდე (212 — 213).

იფარის თემი (213 — 243): სოფელი ზეგანი (214 — 216), წვირ-მი (216 — 226), იელი (226 — 234), აღიში (234 — 235), ნაკიფარი (235 — 243).

მუჟალის თემი (243 — 251): სოფელი ჩვაბიანი (243 — 249), ჟაბეში (249 — 250), ჩალდაში (250 — 251).

მულაყის თემი (251 — 262): სსოფელი ღობრი და ზარდლაში (251 — 252), მუშკიერი (252 — 253), ჟამუში (253 — 259), ლახირი (259 — 262), ჩოლაში (262).

მესტიის თემი (262 — 313): სოფელი სეტი (263 — 283), ლალამი (283 — 291), მარგიანი, მთავარანგელოზის ეკლესია (291 — 298), მეორე მთავარანგელოზის ეკლესია (298 — 299), სხვა ეკლესიები (299).

მესტიაში გაშინჯული ხელნაწერები (299 — 313).

ლენჯერის თემი (314 — 337): სოფელი ნესტუნი (314 — 318), ლემსია (318 — 323), ჭაშვეთი (323 — 327), კაერი (327 — 328), სოლი (328 — 329), ლაშტხვერი (329 — 334), მუხელი (334 — 337).

ლატალის თემი (337 — 378): სოფელი ენაში ანუ იონაში (338 — 349), მაცხოვარიში (349 — 361), ლაჭილი (362 — 369), ლახუშტი (369 — 377), ლამი (377 — 378).

ნაწილი IV. სადადიოპელიანო ანუ სათავადო სვანეთი

370 — 431

ბეჩოს თემი (379 — 384): სოფელი ბეჩო (379 — 384).

ცხომარის თემი (385 — 403): სოფელი სვიფი (385 — 389), ლაფსხალდი (389 — 403).

ეწერის თემი (404 — 419): სოფელი ბარში (404 — 407), ყურაში (407 — 408), ფხოტრერი (408 — 419).

ფარის თემი (420 — 430): სოფელი სუფი (420 — 427), უგვალი (428 — 429), ლახამულა (429 — 430), ფარი (430), სოფელ ლეშტერის ხატი კეიშის მთავარანგელოზთა (430 — 431).

სვანეთის სულთა მატთანე და სხვა ნივთები 431 — 433

ბერი ბაქრაძის ორი რვეული ზოგიერთი სვანეთის ეკლესიების, ჯვარ-ხატების და ნივთების მოკლე აღწერილობით 433 — 435

შენიშვნა ქრისტიანული დროის და ქრისტიანულ წინა დროის კულტურის გამო სვანეთში 435 — 436

შანიჭნული შეცდომები.

გვ.	სტრიქონი	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
21	10 ქვემოდან	ვანაქნი	ვენაქსნი
31	8 ზემოდან	მანასტერი	მონასტერი
37	16 ქვემოდან	მთოერისა	მთაერისა
44	17 ზემოდან	ბუდეა	უბეა
53	5 ზემოდან	ტზ~რბსო	ცზ~რბსო
86	11 ზემოდან	ერგულობა	ერთგულობა
101	13 ზემოდან	ჩოლულის	ჩოლულის (sic) სოფ-
116	9 ქვემოდან	ფრთეები	ფრთები
150	6 ზემოდან	ხევენაში	ხევენარში
177	9 ქვემოდან	ნივთებიც	ნივთებიც
188	7 ზემოდან	ჩუქურთმინი	ჩუქურთმიანი
208	17 ზემოდან	რ~....	ან რ~....
251	6 ზემოდან	იონა	იოანე
306	3 ქვემოდან	ცოდვილსა	ცოდვილისა

NB. მე-13 გვერდზე მე-18 და მე-19 სტრიქონები არეულია. მე-19 უნდა იყოს მე-18 მაგიერ, ხოლო მე-18 მე-19 მაგიერ.

ავტორი წინამდებარე წიგნისა თავის ზნეობრივ მოვალეობად რაცხს უგულითადესი მადლობა გამოუცხადოს ბატონს ვიქტორ ნოზაძეს, რომელმაც თავისი უანგარო ენერგიული დახმარებით შესაძლებელი გახადა ამ წიგნის გამოცემა, ბატონს ნესტორ კალანდაძეს, რომელმაც დახატა სათაური წიგნისა და ბატონთ სამსონ ფირცხალავას და სოსო გოგოლაშვილს, რომლებიც დაგვეხმარენ კორექტურის შესწორებაში.

